॥ श्रीः ॥

ॐ नमः परमात्मने ।

श्रीरामानुजाचार्यविरचितस्य

श्रीभाष्यस्य भूमिका ।

ब्रह्ममीमांसापरपर्यायं शारीरकमीमांसाशास्त्रं[1] केनचिदद्वैतपरतया[2] केनचिच्छुद्धाद्वैतपरतया द्वैताद्वैतपरतया वा[3] केनचिद्विशिष्टाद्वैतपरतया[4] केनचिच्छक्तिविशिष्टाद्वैतपरतया[5] केनचिद् द्वैतपरतया[6] केनचिद्ब्रह्मपरतया केनचिद्विष्णुपरतया केनचिच्छिवपरतया केनचित्सूर्यपरतया केनचिद्गणेशपरतया केनचिच्छक्तिपरतया एवं बहुभिराचार्यैरनेकैः प्रकारैर्यथायथं भाष्यरूपेण वृत्तिरूपेण टीकारूपेण व्याख्यातमिति सुविदितमस्ति विदुषाम् ।

---

(१) "संहितमेतच्छारीरकं जैमिनीयेन षोडशलक्षणेनेति" रामानुजाचार्याः श्रीभाष्यारम्भे निरूपितवन्तः । पृ० २ पं० १३ अस्मिन्नेव मुद्रिते पुस्तके ।

(२) श्रीशङ्कराचार्येण ।

(३) श्रीविष्णुस्वामिना तदनुयायिभिर्वा इति केचित् । सम्प्रदायविदस्तु तद्ग्रन्थालाभे न निश्चयो भवितुमर्हतीति वदन्ति ।

(४) श्रीरामानुजाचार्येण ।

(५) श्रीकण्ठशिवाचार्येण ।

(६) श्रीमध्वाचार्येण ।

तेषु श्रीरामानुजाचार्यविरचितं श्रीभाष्यं प्रसन्नगम्भीरं विशिष्टाद्वैतपरं सरलरीत्या सूत्रार्थबोधकमुपनिषदनुकूलमिति बहूनां टीकाकाराणामनुवादकानामपि सम्मतमिति वेदान्तदर्शनानुरागिणां सर्वथैवोपादेयमिति मत्वाऽनेके तत्पठनपाठने प्रवृत्ताः। इदं च कार्यं परिशुद्धपुस्तकप्राचुर्यं विना न सम्भवतीति दक्षिणदेशे वङ्गदेशे वाराणस्यादावपि सटीकानि मूलानि टिप्पणसहितानि बहूनि पुस्तकानि मुद्रितानि प्रकाशितानि किन्तु यथा पठनादिकार्ये परिशुद्धं पुस्तकमपेक्षितमुपयुक्तं च तथा न टीकया टिप्पण्यादिना वा विचित्रितमिति बहुभिः प्रोत्साहितः पादरीश्रीयुक्तजानसनमहाशयः (Revd J J Johnson, M A) बद्धपरिकरो वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालीयपुस्तकालयादिभ्योऽनेकानि श्रीभाष्यस्य हस्तलिखितपुस्तकानि मुद्रितान्यपि छित्राणि तद्भाष्यपुस्तकानि समाकलय्य तर्कतीर्थोपाधिधारिणा महामहोपाध्यायश्रीहेमचन्द्रकैलासचन्द्रभट्टाचार्यशिरोमणिच्छात्रेण श्रीबटुकनाथशास्त्रिणा महामहोपाध्यायेन वेदान्त-सांख्य-योग धर्मशास्त्र-साहित्याचार्योपाधिधारिणा वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालीयाध्यापकेन श्रीभागवताचार्येण च संशोधनकार्यं विधाप्य श्रेष्ठादर्शोपलब्धपाठान्तराणि च यथास्थानं सन्निवेश्य सटीकं श्रीभाष्यं काशीविद्यासुधानिधिपत्रे एकवारं मुद्रितमपि तदध्यक्षाभ्यर्थनया पुनरपि मूलमात्रं मुद्रापितवान्।

श्रीरामानुजाचार्येण स्वकपोलकल्पनया न ब्रह्मसू-

आणि व्याख्यातानि किं तु बोधायनवृत्त्यनुसारेण पञ्च-रात्रागमानुसारेणैव पञ्चरात्रमतं वा भागवतमतं तु शङ्कराचार्यसमयादपि बहुपूर्वकालवर्त्ति इत्यत्र तु सन्देह एव नास्ति एतदेव सूचितं २ अध्यायस्य ४ पादे अन्तिमसूत्रव्याख्यानेषु तथाहि परमात्मा वासुदेवानिरुद्धप्रद्युम्नसङ्कर्षणात्मकचतुर्व्यूहद्वाराऽऽत्मानं प्रकाशयति अत्र वासुदेवः परमात्मा सङ्कर्षणो जीवात्मा प्रद्युम्नो मनः अनिरुद्धोऽहङ्कारः अयमेव सिद्धान्तो रामानुजाचार्याणाम् । शङ्कराचार्यास्तु इदं सर्वं पूर्वपक्षत्वेन वदन्ति । रामानुजाचार्यमते जीवो वास्तविकः स्वतन्त्रो ब्रह्मभिन्नः पदार्थः सांसारिकं सर्वं दुःखं त्यक्त्वा परमात्मभक्त्या स्वर्गं गत्वा अनन्तकालमानन्दमनुभवतीत्ययमेव मोक्षः। शाङ्करमते गुणातीतमेकं सत्यं ज्ञानमानन्दं ब्रह्म जीवस्तु न वास्तविकः कश्चित्पदार्थः किन्तु मायया परिच्छिन्नं ब्रह्मैव जीवात्मनः ज्ञानेन मायानाशात् परमात्मजीवैक्यज्ञानान्मोक्ष इति । शाङ्करमते पराविद्याप्रतिपाद्यं परं निर्गुणं ब्रह्म अपराविद्याप्रतिपाद्यमपरं सगुणं ब्रह्म ईश्वरापरपर्यायम् । रामानुजमते एकैव विद्या ब्रह्माऽपि एकमेव अत्रैवोपनिषत्तात्पर्यमित्यादि बोध्यम् ॥

"भगवद्बोधायनकृतां विस्तीर्णां ब्रह्मसूत्रवृत्तिं पूर्वाचार्याः सञ्चिक्षिपुस्तन्मतानुसारेण सूत्राक्षराणि व्याख्यास्यन्ते ।" इति श्रीरामानुजाचार्येण श्रीभाष्यारम्भ[1] एव प्रतिपादनादनेकैरेव बोधायनवृत्त्यनुसारेण

(१) मुद्रितश्रीभाष्ये पृ १ पं १४ ।

ब्रह्मसूत्राणि व्याख्यातानि[1] परं श्रीरामानुजाचार्येण तथा परिनिष्ठितप्रकारेण सूत्राणि व्याख्यातानि तदुक्ताः पदार्थाश्च तथा निरूपिता यथा न केनापीति वेदादिभाष्यकर्तृभिः श्रीमाधवाचार्यैः सर्वदर्शनसंग्रहे त्रिदण्डिवेदान्तिमतापरपर्यायं विशिष्टाद्वैतमतं रामानुजदर्शनत्वेन पृथङ्निर्दिष्टमिति ।

श्रीशङ्कराचार्येण अस्या एव बोधायनवृत्तेस्तत्र तत्र खण्डनं कृतमिति वदन्ति केचित् तन्न यतो बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यारम्भे[2] "तस्या इयमल्पग्रन्था वृत्तिरारभ्यते" इति । अत्रानन्दगिरिः शाङ्करभाष्यटीकायाम् "एतेन चिकीर्षिताया वृत्तेर्भर्तृप्रपञ्चभाष्येणागतार्थत्वमुक्तम् ।" "वृत्तिशब्दो भाष्यविषय" इति ।

इति भर्तृप्रपञ्चनामिका काचिदन्या वृत्तिः[3] अपि च बोधायनवृत्तिमवलम्ब्य व्याख्यातॄणां श्रीरामानुजाचार्याणां मते विषमसमुच्चयो[4] मोक्षसाधनम् भर्तृप्रपञ्चदृश्यनुसारिणां मते समसमुच्चयो[5] मोक्षसाधनम्

(१) महामहोपाध्यायश्रीरामभिश्रशास्त्रिणा "टङ्क–द्रमिड–गुहदेव–भारु-च्यादय आचार्याः" इति श्रीभाष्यभूमिकायां निरूपितम् ।

(२) बङ्गदेशस्थ–एशियाटिक् सोसाइटीसभाद्वारा मुद्रिते पुस्तके पृ २ पं. १५

(३) अन्या अपि प्राचीना ब्रह्मसूत्रवृत्तय आसन् यतः शङ्कराचार्येण ३ अध्याये ३ पादे एक आत्मनः शरीरे भावात् ५३ सूत्रव्याख्याने भगवता उपवर्षेण ब्रह्मसूत्रवृत्तिः कृतेति निरूपितम् । एवं गौडपादाचार्येणापि कारिकारूपा वृत्तिः कृतेति श्रीवेङ्कटमुद्रितनिम्बार्काचार्यभाष्यभूमिकायां द्रष्टव्यम् ।

(४) ज्ञानसमुच्चितकर्मणो मोक्षसाधनत्वम् उपासनायाः प्राधान्यमिति तेषां हृदयम् ।

(५) कर्मसमुच्चितज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वेऽपि न कर्मणां परित्याग इति तेषां हृदयम् ।

शक्तिपदार्थव्यवस्थापनेऽपि मतभेदो वर्तते[1] इति द्वित्त्वयं न चैक्यमिति ।

यत्तु रामानुजाचार्येण शङ्कराचार्यस्य मतं खण्डितं तत्तु शाङ्करमते यानि यानि उपनिषद्वाक्यानि सिद्धान्तात्मकानि तान्येव रामानुजमते पूर्वपक्षात्मकानि यानि च शाङ्करमते पूर्वपक्षात्मकानि तान्येव रामानुजमते सिद्धान्तात्मकानीति एतदनुसारेणैव परस्परं विवादः प्रचलितः । श्रीरामानुजाचार्यानन्तरं पञ्चपादिकाविवरणकारैस्तट्टीकातत्त्वदीपनकारैरपि त्रिदण्डिवेदान्तिमतखण्डनपूर्वकं शाङ्करमतं सुव्यवस्थापितम् । तदनन्तरं श्रीभाष्यटीकाश्रुतप्रकाशिकाकारैः श्रीसुदर्शनाचार्यैः श्रुतप्रकाशिकायां शाङ्करमतखण्डनपूर्वकं रामानुजमतं सुव्यवस्थापितम् तदनन्तरं वेदान्तकल्पतरुपरिमलग्रन्थे अप्पयदीक्षितेन यथा रामानुजमतापरपर्यायं विशिष्टाद्वैतमतं वा त्रिदण्डिवेदान्तिमतं विखण्डितं शाङ्करं च मतं व्यवस्थापितं शाङ्करं भाष्यं च समुद्भासितं तथा नावशिष्टं किमपि दृश्यते[2] । एतेषां ग्रन्थानां निदर्शनरूपेण तत्तदंशोद्धारे एषा लघ्वी भूमिका विस्तृतं महद्ग्रन्थान्तरं भवेदिति वेदान्तविदुषां न किञ्चिद्दुरूहं प्रच्छन्नमस्तीत्युपरम्यते ।

---

(१) चौखम्बासंस्कृतसीरीजमुद्रिते अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारपुस्तके भूमिकायां महामहोपाध्यायश्रीमल्लक्ष्मणशास्त्रिद्राविडपादैर्निरूपितम् ।

(२) यत्तु वाराणसीस्थैः परमहंसपरिव्राजकाचार्यैः श्रीविशुद्धानन्दस्वामिभिः कथितमेतद्भूमिकाया प्रतिपादित परिमलग्रन्थस्य व्याख्यानं षट्पदसञ्ज्ञकमस्यापि व्याख्यानमाभोगनामकमस्यापि गुञ्जारवनामकमित्यादि तत्र सेयमन्तिक पर्यासीदन्यत्रापीतीदानींपर्यन्तं निश्चयो न भवतीति विद्वद्भिरन्वेष्टव्यम् ।

श्रीमतां रामानुजाचार्याणामाविर्भावविषये तज्जीवनचरितविषयेऽपि अनेकैर्भारतवर्षीयै[१] र्यूरोपदेशीयै[२] रपि विद्वद्भिर्लोकश्रुत्या किंवदन्त्यादिना विज्ञापनपत्रे अनुवादपुस्तके भूमिकायामनेके कथानकाः लिखिताः श्रीराजेन्द्रनाथघोषमहाशयेन तु "आचार्यशङ्कर ओ रामानुज" इति नामके स्वरचिते ४६१ पृष्ठात्मके वङ्गभाषापुस्तके शङ्कराचार्येण समं रामानुजाचार्याणां तुलनैव कृतेति किमपरमवशिष्टं यदर्थमस्माभिः प्रयासः कार्यः । परं तु मम मते रामानुजदिग्विजयापरपर्याये प्रपन्नामृते ये ये विषया प्रतिपादितास्तेनोऽर्भिका इदानींतनेन केनचिदवगम्या न वेति प्रपन्नामृतमेवानुसर्तव्यम् तदनुसारेण श्रीमतां रामानुजाचार्याणां १२० मानुषवर्षपरिमितमायुः सञ्जातम् अपि च १०१२शाकवर्षे यादवाचलपर्वते नारायणमन्दिरस्थापनमिति तदाविर्भावसमयोऽप्यवगन्तव्य इति रहस्यम् । विशेषजिज्ञासूनां कृते प्रपन्नामृतस्य संक्षेपः मदर्श्यते । तथाहि प्रपन्नामृताख्यो ग्रन्थः ६० अध्यायात्मकः तत्र १-२ अध्याययोः पूर्वसमुद्रोपकण्ठे योजनत्रयव्यवहिते तोण्डीरमण्डले भूतपुरीनगरे हारीतान्वयस्य केशवाभिधब्राह्मणस्य गृहे शेषो लक्ष्मणश्चैत्रे मासे शुक्लपक्षे पञ्चम्यां पुंस्त्वेनावतीर्णो रामानुजाख्यां समधिजगाम । तस्य च जातान्यसंस्कारस्य षोडशे वर्षे विवाहनिरूपणं तदनन्तरं पितुर्मरणं

---

(१) Govindâchârya. G. Bhandârkar, &c.

(२) G. Thibaut, &c.

काञ्चीपुरगमनं यादवनामकस्य पण्डितस्य समीपे शास्त्राध्ययनम्।

३-६ अध्यायेषु गोविन्दपण्डितेन विवादः। यामुनाचार्येण संन्यासिना परिचयः। श्रीभाष्यरचनाप्रतिज्ञा।

१०-१५ अध्यायेषु रामानुजस्य गृहस्थाश्रमत्यागत्रिदण्डधारणम्।

१६-२० अध्यायेषु रामानुजसिद्धान्तो वैष्णवदर्शनत्वेन ख्यातो भविष्यति।

२१-३३ अध्यायेषु रामानुजस्य शारदापीठगमनं तत्रत्यान् पण्डितान् विजित्य बोधायनकृतब्रह्मसूत्रवृत्तिपुस्तकमुपादाय रङ्गनगरं प्रति गमनम् तद्वृत्त्यनुसारेण श्रीभाष्य-वेदान्तदीप-वेदान्तसार-वेदार्थसंग्रह-गीताभाष्यप्रणयनं च।

३४-३६ अध्यायेषु दिग्विजयार्थं द्वारका-मथुरा-शालग्राम-साकेतनगर-बदरिकाश्रम-नैमिषारण्य-वृन्दावनादिगमनम्। पुरुषोत्तमक्षेत्रगमनं तत्र च मठस्थापनम्।

४४-४८ अध्यायेषु रामानुजस्य चित्रकूटगमनम् बौद्धानां पराजयवर्णनम् अथ भक्तनगरे शिष्यैः सह निवसतः भगवन्मूर्त्युद्धारार्थं स्वप्नदर्शनानन्तरं यादवाद्रौ गमनं १०१२ शाकाब्दे चैत्रशुक्लचतुर्दश्यां नारायणमूर्तिप्रतिष्ठापनम्।

४६-५६ अध्यायेषु रामानुजस्य चतुःसप्ततिसंख्यकेभ्यः शिष्येभ्यः विवरणप्रतिपादनम् रङ्गेश-वेङ्कटेश्वर-

वरद-सुन्दर-बकुलाभरण-नाथमुनि-यामुनाचार्य-वररङ्गादिप्रकाशितरामानुजविभववर्णनम् ।

६०-७५ अध्यायेषु बहूनां वैष्णवानां माहात्म्यकीर्तनम् । रामानुजाचार्यस्य १२० मानुषवर्षजीवित्वं माघशुक्लदशम्यां परमपदगमनमिति शम् ॥

छन्नारमगढ़र्नमैंटसंस्कृतकालेज-
सरस्वतीभवने ।
ता० २७ सेप्तेम्बर १८९५ ई०

विन्ध्येश्वरीप्रसादद्विवेदी ।

॥ श्रीः ॥

॥ ओं नमः श्रीमते भगवते रामानुजाचार्याय ॥

अथ श्रीभाष्यं विशिष्टाद्वैतपरम् ।

रामानुजदर्शनम् ।

तत्र प्रथमोऽध्यायः ।

अखिलभुवनजन्मस्थेमभङ्गादिलीले
विनतविविधभूतव्रातरक्षैकदीक्षे ।
श्रुतिशिरसि विदीप्ते ब्रह्मणि श्रीनिवासे
भवतु मम परस्मिन् शेमुषी भक्तिरूपा ॥ १ ॥

पाराशर्यवचःसुधामुपनिषद्दुग्धाब्धिमध्योद्धृतां
संसाराग्निविदीपनव्यपगतप्राणात्मसञ्जीविनीम् ।
पूर्वाचार्यसुरक्षितां बहुमतिव्याघातदूरस्थिता-
मानीतां तु निजाक्षरैः सुमनसो भौमाः पिबन्त्वन्वहम् ॥२॥

भगवद्बोधायनकृतां विस्तीर्णां ब्रह्मसूत्रवृत्तिं पूर्वाचार्याः संचिक्षिपुस्तन्मतानुसारेण सूत्राक्षराणि व्याख्यास्यन्ते ।

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

अत्रायमथशब्द आनन्तर्ये भवति । अतःशब्दो वृत्तस्य हेतुभावे । अधीतसाङ्गसशिरस्कवेदस्याधिगताल्पास्थिरफलकेवलकर्मज्ञानतया सञ्जातमोक्षाभिलाषस्यानन्तस्थिरफलब्रह्मजिज्ञासा ह्यनन्तरभाविनी ब्रह्मणो जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासा । ब्रह्मण इति कर्मणि षष्ठी "कर्तृकर्मणोः कृति" इति विशेषविधानात् । यद्यपि संबन्धसामान्यपरिग्रहेऽपि जिज्ञासायाः कर्मापेक्षत्वेन कर्मार्थत्वसिद्धिः, तथाप्याक्षेपतः प्राप्तादाभिधा-

निकस्यैव प्राधान्यात्कर्मणि षष्ठी गृह्यते। न च "प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यते" इति कर्मणि षष्ठ्याः समासनिषेधः शङ्कनीयः, "कृद्योगा षष्ठी समस्यते" इति प्रतिप्रसवसद्भावात्। ब्रह्मशब्देन च स्वभावतो निरस्तनिखिलदोषोऽनवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणगणः पुरुषोत्तमोऽभिधीयते। सर्वत्र बृहत्त्वगुणयोगेन हि ब्रह्मशब्दः। बृहत्त्वं च स्वरूपेण गुणैश्च यत्रानवधिकातिशयं, सोऽस्य मुख्योऽर्थः। स च सर्वेश्वर एव। अतो ब्रह्मशब्दस्तत्रैव मुख्यवृत्तः। तस्मादन्यत्र तद्गुणलेशयोगादौपचारिकः, अनेकार्थकल्पनायोगाद् भगवच्छब्दवत्। तापत्रयातुरैरमृतत्वाय स एव जिज्ञास्यः। अतः सर्वेश्वरो जिज्ञासाकर्मभूतं ब्रह्म। ज्ञातुमिच्छा=जिज्ञासा। इच्छाया इष्यमाणप्रधानत्वादिष्यमाणं ज्ञानमिह विधीयते। मीमांसापूर्वभागज्ञातस्य कर्मणोऽल्पास्थिरफलत्वादुपरितनभागावसेयस्य ब्रह्मज्ञानस्यानन्ताक्षयफलत्वाच्च पूर्ववृत्तात्कर्मज्ञानादनन्तरं तत एव हेतोर्ब्रह्म ज्ञातव्यमित्युक्तं भवति। तदाह वृत्तिकारः—"वृत्तात्कर्माधिगमादनन्तरं ब्रह्मविविदिषा" इति। वक्ष्यति च कर्मब्रह्ममीमांसयोरैकशास्त्र्यम् "संहितमेतच्छारीरकं जैमिनीयेन षोडशलक्षणेनेति शास्त्रैकत्वसिद्धिः" इति। अतः प्रतिपाद्यविषयभेदेन षट्कभेदवदध्यायभेदवच्च पूर्वोत्तरमीमांसयोर्भेदः। मीमांसाशास्त्रम् "अथातो धर्मजिज्ञासा" इत्यारभ्य "अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात्" इत्येवमन्तं सङ्गतिविशेषेण विशिष्टक्रमम्। तथा हि—प्रथमं तावत् "स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" इत्यध्ययनेनैव स्वाध्यायशब्दवाच्यवेदाख्याक्षरराशेर्ग्रहणं विधीयते। तच्चाध्ययनं किंरूपं कथं च कर्तव्यमित्यपेक्षायाम् "अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तम(१)ध्यापयेत्" इत्यनेन,

श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वा उपाकृत्य यथाविधि।
युक्तश्छन्दांस्यधीयीत मासान्विप्रोऽर्धपञ्चमान्॥

इत्यादिव्रतनियमविशेषोपदेशैश्चापेक्षितानि विधीयन्ते। एवं सत्कुलप्रसूतसदाचारनिष्ठात्मगुणोपेतवेदविदाचार्योपनीतस्य व्रतनियमविशेषयुक्तस्याचार्योच्चारणानूच्चारणरूपमक्षरराशिग्रहणफलमध्ययनमित्यवगम्यते। अध्ययनं च स्वाध्या-

१ "तमध्यापयीत" इति पाठान्तरम्।

यसंस्कारः, "स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" इति स्वाध्यायस्य कर्मत्वावगमात् । संस्कारो हि नाम कार्यान्तरयोग्यताकरणम् । संस्कार्यत्वं च स्वाध्यायस्य युक्तम् । धर्मार्थकाममोक्षरूपपुरुषार्थचतुष्टयतत्साधनावबोधित्वात्, जपादिना स्वरूपेणापि तत्साधनत्वाच्च । एवमध्ययनविधिर्मन्त्रवन्नियतयदक्षरराशिग्रहणमात्रे पर्यवस्यति । अध्ययनगृहीतस्य स्वाध्यायस्य स्वभावत एव प्रयोजनवदर्थावबोधित्वदर्शनात् गृहीतात्स्वाध्यायाद्गम्यमानान् प्रयोजनवतोऽर्थानापाततो दृष्ट्वा तत्स्वरूपप्रकारविशेषनिर्णयफलवेदवाक्यविचाररूपमीमांसाश्रवणेऽधीतवेदः पुरुषः स्वयमेव प्रवर्तते । तत्र कर्मविधिस्वरूपे निरूपिते कर्मणामल्पास्थिरफलत्वं दृष्ट्वाऽध्ययनगृहीतस्वाध्यायैकदेशोपनिषद्वाक्येषु चामृतत्वरूपानन्तस्थिरफलापातप्रतीतेस्तन्निर्णयफलवेदान्तवाक्यविचाररूपशारीरकमीमांसायामधिकरोति । तथा च वेदान्तवाक्यानि केवलकर्मफलस्य क्षयित्वं ब्रह्मज्ञानस्य चाक्षयफलत्वं दर्शयन्ति "तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते, एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते" "अन्तवदेवास्य तद्भवति" "नह्यध्रुवैः प्राप्यते ध्रुवं तत्" "प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपाः" "परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन, तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं, तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक् प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय, येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रो (१) वाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्" "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" "न पुनर्मृत्यवे" "तदेकं पश्यति" "न पश्यो मृत्युं पश्यति" "स स्वराड् भवति" "तमेव विद्वानमृत इह भवति" "तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" "पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति" इत्यादीनि । ननु च साङ्गवेदाध्ययनादेव कर्मणां स्वर्गादिफलत्वं स्वर्गादीनां च क्षयित्वं ब्रह्मोपासनस्यामृतत्वफलत्वं च ज्ञायत एव । अनन्तरं मुमुक्षुर्ब्रह्मजिज्ञासायामेव प्रवर्तताम् किमर्था धर्मविचारापेक्षा? एवं तर्हि शारीरकमीमांसायामपि न प्रवर्तताम्, साङ्गवेदाध्ययनादेव

१ प्रोवाच—प्रब्रूयादित्यर्थः ।

कारत्स्न्येन ज्ञातत्वात्। सत्यम्। आपाततः प्रतीतिर्विद्यत एव, तथापि न्यायानुगृहीतस्य वाक्यस्यार्थनिश्चायकत्वादापाततः प्रतीतेरप्यर्थे संशयविपर्ययौ नातिवर्तेते। अतस्तन्निर्णयाय वेदान्तवाक्यविचारः कर्तव्य इति चेत्। तथैव धर्मविचारोऽपि कर्तव्य इति पश्यतु भवान्॥

ननु च ब्रह्मजिज्ञासायाः यदेव नियमेनापेक्षितं तदेव पूर्ववृत्तं किंचिद् वक्तव्यम्। न धर्मविचारापेक्षा ब्रह्मजिज्ञासायाः। अधीतवेदान्तस्यानधिगतकर्मणोऽपि वेदान्तवाक्यार्थविचारोपपत्तेः। कर्माङ्गाश्रयाण्युद्गीथाद्युपासनान्यत्रैव चिन्त्यन्ते। तदनधिगतकर्मणो न शक्यं कर्तुमिति चेत्। अनभिज्ञो हि भवान् शारीरकशास्त्रविज्ञानस्य। अस्मिन् शास्त्रेऽनाद्यविद्याकृतविविधभेददर्शननिमित्तजन्मजरामरणादिसांसारिकदुःखसागरनिमग्नस्य निखिलदुःखमूलमिथ्याज्ञाननिबर्हणायात्मैकत्वविज्ञानं प्रतिपिपादयिषितम्। अस्य हि भेदावलम्बि कर्मज्ञानं क्वोपयुज्यते, प्रत्युत विरुद्धमेव। उद्गीथादिविचारस्तु कर्मशेषभूत एव ज्ञानस्वरूपत्वाविशेषादिहैव क्रियते, स तु न साक्षात्सङ्गतः। अतो यत्प्रधानं शास्त्रं तदपेक्षितमेव पूर्ववृत्तं किमपि वक्तव्यम्। बाढं, तदपेक्षितं च कर्मज्ञानमेव। कर्मसमुच्चितात् ज्ञानादपवर्गश्रुतेः। वक्ष्यति च—"सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत्" इति। अपेक्षिते च कर्मज्ञाने केन समुच्चयः केन नेति विभागो न शक्यते ज्ञातुम्। अतस्तदेव पूर्ववृत्तम्। नैतद्युक्तम्, सकलविशेषप्रत्यनीकचिन्मात्रब्रह्मविज्ञानादेवाविद्यानिवृत्तेः। अविद्यानिवृत्तिरेव हि मोक्षः, वर्णाश्रमविशेषसाध्यसाधनेतिकर्तव्यताद्यनन्तविकल्पास्पदं कर्म सकलभेददर्शननिवृत्तिरूपाज्ञाननिवृत्तेः कथमिव साधनं भवेत्। श्रुतयश्च कर्मणामनित्यफलत्वेन मोक्षविरोधित्वं ज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वं च दर्शयन्ति। "अन्तवदेवास्य तद्भवति" "तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते" "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" "तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति" इत्याद्याः। यदपि चेदमुक्तं—यज्ञादिकर्मापेक्षा विद्येति, तद् वस्तुविरोधाच्छ्रुत्यक्षरपर्यालोचनया चान्तःकरणनैर्मल्यद्वारेण विविदिषोत्पत्तावुपयुज्यते, न फलोत्पत्तौ।

"विविदिषन्ति" इति श्रवणात् । विविदिषायां जातायां ज्ञानोत्पत्तौ शमादीनामेवान्तरङ्गोपायतां श्रुतिरेवाह "शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्येत्" इति। तदेवं जन्मान्तरशतानुष्ठितानभिसंहितफलविशेषकर्मसंस्कृतकषायस्य विविदिषोत्पत्तौ सत्यां "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" "एकमेवाद्वितीयम्" "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" "निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्" "अयमात्मा ब्रह्म" "तत्त्वमसि" इत्यादिवाक्यजन्यज्ञानादविद्या निवर्तते । वाक्यार्थज्ञानोपयोगीनि च श्रवणमनननिदिध्यासनानि । श्रवणं नाम वेदान्तवाक्यानामैक्यविद्याप्रतिपादकानीति तत्त्वदर्शिन आचार्यात्स्वयं युक्त्यार्थग्रहणम् । एवमाचार्योपदिष्टस्यार्थस्य स्वात्मन्येवमेव युक्तमिति हेतुतः प्रतिष्ठापनं मननम् । एतद्विरोधिदेहादिभेदवासनानिरसनायात्मार्थस्यानवरतभावना निदिध्यासनम् । एवं श्रवणमननादिभिर्निरस्तसमस्तभेदवासनस्य वाक्यार्थज्ञानमविद्यां निवर्तयतीत्येवंरूपस्य श्रवणस्यावश्यापेक्षितमेव पूर्ववृत्तं वक्तव्यम् । तच्च नित्यानित्यवस्तुविवेकः, शमदमादिसाधनसंपत्, इहामुत्र च फलभोगविरागः, मुमुक्षुत्वं चेत्येतत्साधनचतुष्टयम् । एतेन विना जिज्ञासाऽनुपपत्तेः । अर्थस्वभावादेवेदमेव पूर्ववृत्तमिति ज्ञायते । एतदुक्तं भवति—ब्रह्मस्वरूपाच्छादिकाविद्यामूलमपारमार्थिकं भेददर्शनमेव बन्धमूलम् । बन्धश्चापारमार्थिकः । स च समूलोऽपारमार्थिकत्वादेव ज्ञानेनैव निवर्त्यते । निवर्तकं च ज्ञानं तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यम् । तस्यैतस्य वाक्यजन्यज्ञानस्य स्वरूपे तदुत्पत्तौ कार्ये वा कर्मणो नोपयोगः । विविदिषायामेव तूपयोगः । सा च पापमूलरजस्तमोनिबर्हणद्वारेण सत्त्वविवृद्ध्या भवतीतीममुपयोगमभिप्रेत्य "ब्राह्मणा *विविदिषन्ति*" इत्युक्तमिति । अतः कर्मज्ञानयोरनुपयोगादुक्तमेव साधनचतुष्टयं पूर्ववृत्तमिति वक्तव्यम् ॥

अत्रोच्यते । यदुक्तमविद्यानिवृत्तिरेव हि मोक्षः । सा च ब्रह्मविज्ञानादेव भवतीति, तदभ्युपगम्यते । अविद्यानिवृत्तये वेदान्तवाक्यैर्विधित्सितं ज्ञानं किंरूपमिति विवेचनीयम् । किं वाक्याद्वाक्यार्थज्ञानमात्रम्, उत तन्मूलमुपासनात्मकं ज्ञानमिति?।

न तावद्वाक्यजन्यम्, तस्य विधानमन्तरेणापि वाक्यादेव सिद्धेः, तावन्मात्रेणाविद्यानिवृत्त्यनुपलब्धेश्च । न च वाच्यं भेदवासनायामनिरस्तायां वाक्यमविद्यानिवर्तकं ज्ञानं न जनयति, जातेऽपि सर्वस्य सहसैव भेदज्ञानानिवृत्तिर्न दोषाय। चन्द्रैकत्वे ज्ञातेऽपि द्विचन्द्रज्ञानानिवृत्तिवदनिवृत्तमपि छिन्नमूलत्वेन न बन्धाय भवतीति। यस्मात् सामग्र्यां ज्ञानानुत्पत्त्यनुपपत्तेः, सत्यामपि विपरीतवासनायामाप्तोपदेशलिङ्गादिभिर्बाधकज्ञानोत्पत्तिदर्शनात् । सत्यपि वाक्यार्थज्ञानेऽनादिवासनया(१)भेदज्ञानमनुवर्तत इति भवता न शक्यते वक्तुम्। भेदज्ञानसामग्र्या अपि वासनाया मिथ्यारूपत्वेन ज्ञानोत्पत्त्यैव निवृत्तत्वात् । ज्ञानोत्पत्तावपि मिथ्यारूपायास्तस्या अनिवृत्तौ निवर्तकान्तराभावात् कदाचिदपि नास्या वासनाया निवृत्तिः । वासनाकार्यं भेदज्ञानं छिन्नमूलम्, अथ चानुवर्तत इति बालिशभाषितम् । द्विचन्द्रज्ञानादौ तु बाधकसन्निधावपि मिथ्याज्ञानहेतोः परमार्थतिमिरादिदोषस्य ज्ञानबाध्यत्वाभावेनाविनष्टत्वाद्द्विचन्द्रज्ञानानिवृत्तिरविरुद्धा । प्रबलप्रमाणबाधितत्वेन भयादिकार्यं तु निवर्तते । अपि च भेदवासनानिरसनद्वारेण ज्ञानोत्पत्तिमभ्युपगच्छतां कदाचिदपि ज्ञानोत्पत्तिर्न सेत्स्यति । भेदवासनाया अनादिकालोपचितत्वेनापरिमितत्वात्, तद्विरुद्धभावनायाश्चाल्पत्वादनया तन्निरासानुपपत्तेः । अतो वाक्यार्थज्ञानादन्यदेव ध्यानोपासनादिशब्दवाच्यं ज्ञानं वेदान्तवाक्यैर्विधित्सितम् । तथा च श्रुतयः–"विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत" "अनुविद्य विजानाति" "ॐमित्येवात्मानं ध्यायथ" "निचाय्य तन्मृत्युमुखात्प्रमुच्यते" "आत्मानमेव लोकमुपासीत" "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" "सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः" इत्येवमाद्याः । अत्र "निदिध्यासितव्यः" इत्यादिनैकार्थ्यात् "अनुविद्य विजानाति" "विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत" इत्येवमादिभिर्वाक्य(२)र्थज्ञानस्य ध्यानोपकारकत्वात् तत् अनुविद्य विज्ञायेत्यनूद्य प्रज्ञां कुर्वीत विजानातीति ध्यानं विधीयते । श्रोतव्य इति चानुवादः । स्वाध्यायस्यार्थपरत्वेना-

(१) अनादिवासनयेत्यपि पाठान्तरम् ।
(२) "वाक्यार्थज्ञानं ध्यानोपकारकत्वादनुविद्य" इति पाठान्तरम् ।

धीतवेदः पुरुषः प्रयोजनवदर्थावबोधित्वदर्शनात्तन्निर्णयाय स्वयमेव श्रवणे प्रवर्तत इति श्रवणस्य प्राप्तत्वात्, श्रवणप्रतिष्ठार्थत्वान्मननस्य मन्तव्य इति चानुवादः । तस्माद् ध्यानमेव विधीयते । वक्ष्यति च “आवृत्तिरसकृदुपदेशात्” इति । तदिदमपवर्गोपायतया विधित्सितं वेदनमुपासनमित्यवगम्यते । विद्युपास्योर्व्यतिकरेणोपक्रमोपसंहारदर्शनात् । “मनो ब्रह्मेत्युपासीत” इत्यत्र “भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन, य एवं वेद” “न स वेद अकृत्स्नो ह्येषः” “आत्मेत्येवोपासीत” “यस्तद्वेद यत्स वेद स मयैतदुक्तः” इत्यत्र “अनु म एतां भगवो देवतां शाधि यां देवतामुपास्से” इति । ध्यानं च तैलधारावदविच्छिन्नस्मृतिसंतानरूपा ध्रुवा स्मृतिः । “स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः” इति ध्रुवायाः स्मृतेरपवर्गोपायत्वश्रवणात् । सा च स्मृतिर्दर्शनसमानाकारा ।

“भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे” ॥

इत्यनेनैकार्थ्यात् । एवं च सति “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः” इत्यनेन निदिध्यासनस्य दर्शनरूपता विधीयते । भवति च स्मृतेर्भावनाप्रकर्षाद्दर्शनरूपता । वाक्यकारेणैतत्सर्वं प्रपञ्चितम् । “वेदनमुपासनं स्यात् तद्विषये श्रवणात्” इति सर्वासूपनिषत्सु मोक्षसाधनतया विहितं वेदनमुपासनमित्युक्तम् । “सकृत्प्रत्ययं कुर्याच्छब्दार्थस्य कृतत्वात्प्रयाजादिवत्” इति पूर्वपक्षं कृत्वा “सिद्धं तूपासनशब्दात्” इति वेदनमसकृदावृत्तं मोक्षसाधनमिति निर्णीतम् । “उपासनं स्याद् ध्रुवानुस्मृतिर्दर्शनान्निर्वचनाच्च” इति तस्यैव वेदनस्योपासनरूपस्यासकृदावृत्तस्य ध्रुवानुस्मृतित्वमुपवर्णितम् । सेयं स्मृतिर्दर्शनरूपा प्रतिपादिता । दर्शनरूपता च प्रत्यक्षतापत्तिः । एवं प्रत्यक्षतापन्नामपवर्गसाधनभूतां स्मृतिं विशिनष्टि—“नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन, यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम्” इति । अनेन केवलश्रवणमनननिदिध्यासनानामात्मप्राप्त्यनुपायत्वमुक्त्वा “यमेवैष आत्मा वृणुते, तेनैव लभ्यः” इत्युक्तम् । “प्रियतम एव हि वरणीयो भवति यस्यायं निरतिशय-

प्रियः, स एवास्य प्रियतमो भवति। यथाऽयं प्रियतम आत्मानं प्राप्नोति तथा स्वयमेव भगवान् प्रयतत" इति भगवतैवोक्तम्।

"तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम्।
ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते" ॥ इति।
"प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः"।

इति च। अतः साक्षात्काररूपा स्मृतिः स्मर्यमाणात्यर्थप्रियत्वेन स्वयमप्यत्यर्थप्रिया यस्य स एव परमात्मना वरणीयो भवतीति तेनैव लभ्यते परमात्मेत्युक्तं भवति। एवंरूपा ध्रुवानुस्मृतिरेव भक्तिशब्देनाभिधीयते। उपासनपर्यायत्वाद्भक्तिशब्दस्य। अत एव श्रुतिस्मृतिभिरेवमभिधीयते—"तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति" "तमेवं विद्वानमृत इह भवति" "नान्यः पन्था अयनाय विद्यते"।

"नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया।
शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा॥
भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन।
ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप॥
पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया" ॥ इति॥

एवंरूपाया ध्रुवानुस्मृतेः साधनानि यज्ञादीनि कर्माणीति "यज्ञादिश्रुतेरश्ववत्" इत्यभिधास्यते। यद्यपि विविदिषन्तीति यज्ञादयो विविदिषोत्पत्तौ विनियुज्यन्ते, तथापि तस्यैव वेदनस्य ध्यानरूपस्याहरहरनुष्ठीयमानस्याभ्यासाधेयातिशयस्याप्रयाणादनुवर्तमानस्य ब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वात्तदुत्पत्तये सर्वाण्याश्रमकर्माणि यावज्जीवमनुष्ठेयानि। वक्ष्यति च "आप्रयाणात्तत्रापि हि दृष्टम्" "अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात्" "सहकारित्वेन च" इत्यादिषु। वाक्यकारश्च ध्रुवानुस्मृतेर्विवेकादिभ्य एव निष्पत्तिमाह—"तल्लब्धिर्विवेकविमोकाभ्यासक्रियाकल्याणानवसादानुद्धर्षेभ्यः संभवान्निर्वचनाच्च" इति। विवेकादीनां स्वरूपं चाह—"जात्याश्रयनिमित्तादुष्टादन्नात्कायशुद्धिर्विवेकः" इति। अत्र निर्वचनम्—"आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः" इति। "विमोकः कामानभिष्वङ्गः" इति, "शान्त उपासीत" इति निर्वचनम्। "आरम्भणप

संशीलनं पुनःपुनरभ्यासः," निर्वचनं च स्मार्तमुदाहृतं भाष्य(१)कारेण "सदा तद्भावभावितः" इति । "पञ्चमहायज्ञाद्यनुष्ठानं शक्तितः क्रिया" इति निर्वचनं "क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठः" "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन" इति च । "सत्यार्जवदयादानाहिंसानभिध्याः कल्याणानि" इति निर्वचनं "सत्येन लभ्यः" "तेषामेवैष विरजो ब्रह्मलोकः" इत्यादि । "देशकालवैगुण्याच्छोकवस्त्वाद्यनुस्मृतेश्च तज्जं दैन्यमभास्वरत्वं मनसोऽवसादः, तद्विपर्ययोऽनवसादः" इति निर्वचनं "नायमात्मा बलहीनेन लभ्यः" इति । "तद्विपर्ययजा तुष्टिरुद्धर्षस्तद्विपर्ययोऽनुद्धर्षः" इति, अतिसन्तोषश्च विरोधीत्यर्थः । निर्वचनमपि "शान्तो दान्तः" इति । एवं नियमयुक्तस्याश्रमविहितकर्मानुष्ठानेनैव विद्यानिष्पत्तिरित्युक्तं भवति । तथा च श्रुत्यन्तरं "विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह, अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते" इति । अत्राविद्याशब्दनिर्दिष्टं वर्णाश्रमविहितं कर्म, अविद्यया कर्मणा, मृत्युं ज्ञानोत्पत्तिविरोधि प्राचीनं कर्म, तीर्त्वा अपोह्य, विद्यया ज्ञानेन, अमृतं ब्रह्म, अश्नुते प्राप्नोतीत्यर्थः । मृत्युतरणोपायतया प्रतीताऽविद्या विद्येतरत् विहितं कर्मैव । यथोक्तम् ।

"इयाज सोऽपि सुबहून् यज्ञान् ज्ञानव्यपाश्रयः ।
ब्रह्मविद्यामधिष्ठाय तर्तुं मृत्युमविद्यया" ॥ इति ।

ज्ञानविरोधि च कर्म पुण्यपापरूपं, ज्ञानोत्पत्तिविरोधित्वेनानिष्टफलतयोभयोरपि पापशब्दाभिधेयत्वम् । अस्य च ज्ञानविरोधित्वं ज्ञानोत्पत्तिहेतुभूतशुद्धसत्त्वविरोधिरजस्तमोविवृद्धिद्वारेण, पापस्य च ज्ञानोत्पत्तिविरोधित्वम् "एष एवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषति" इति श्रुत्याऽवगम्यते । रजस्तमसोर्यथार्थज्ञानावरणहेतुत्वं सत्त्वस्य च यथार्थज्ञानहेतुत्वं भगवतैव प्रतिपादितं "सत्त्वात्संजायते ज्ञानम्" इत्यादिना । अतश्च ज्ञानोत्पत्तये पापं कर्म निरसनी-

(१) अत्र भाष्यकारशब्देन द्रमिडाचार्योऽभिप्रेतो रामानुजाचार्याणाम् ।

यं, तन्निरसनं चानभिसंहितफलेनानुष्ठितेन धर्मेण । तथा च श्रुतिः—"धर्मेण पापमपनुदति" इति । तदेवं ब्रह्मप्राप्तिसाधनं ज्ञानं सर्वाश्रमकर्मापेक्षम् । अतोऽपेक्षितकर्मस्वरूपज्ञानं केवलकर्मणामल्पास्थिरफलत्वज्ञानं च कर्ममीमांसावसेयमिति सैवापेक्षिता ब्रह्ममीमांसायाः पूर्ववृत्ता वक्तव्या । अपि च नित्यानित्यवस्तुविवेकादयश्च मीमांसाश्रवणमन्तरेण न संपत्स्यन्ते, फलकरणेतिकर्तव्यताधिकारिविशेषनिश्चयादृते कर्मस्वरूपतत्फलतत्स्थिरत्वास्थिरत्वात्मनित्यत्वादीनां दुरुपपादत्वात् । एषां साधनत्वं च विनियोगावसेयं, विनियोगश्च श्रुतिलिङ्गादिभ्यः, स च तार्तीयः । उद्गीथाद्युपासनानि कर्मसमृद्ध्यर्थान्यपि ब्रह्मदृष्टिरूपाणि ब्रह्मज्ञानापेक्षाणीतीहैव चिन्तनीयानि । तान्यपि कर्माण्यनभिसंहितफलानि ब्रह्मविद्योत्पादकानीति तस्माद्गुणोपपादनापेक्षाणि सुतरामिहैव सङ्गतानि । तेषां च कर्मस्वरूपाधिगमापेक्षा सर्वसंमता ।

यदप्याहुः—अशेषविशेषप्रत्यनीकं चिन्मात्रं ब्रह्मैव परमार्थस्तदतिरेकिनानाविधज्ञातृज्ञेयतत्कृतज्ञानभेदादि सर्वं तस्मिन्नेव परिकल्पितं मिथ्याभूतं, "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" "एकमेवाद्वितीयम्" "अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते" "यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः" "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" ।

"निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्" ।
"यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः ॥

अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम्" "न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येः" "न मतेर्मन्तारं मन्वीथाः" "आनन्दो ब्रह्म" "इदं सर्वं यदयमात्मा" "नेह नानाऽस्ति किंचन" "मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति" "यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति" "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्" "केन कं विजानीयात्" वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं "यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति" "न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि" "मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्" ।

"प्रत्यस्तमितभेदं यत् सत्तामात्रमगोचरम् ।
वचसामात्मसंवेद्यं तज्ज्ञानं ब्रह्मसंज्ञितम् ॥
ज्ञानस्वरूपमत्यन्तनिर्मलं परमार्थतः ।
तमेवार्थस्वरूपेण भ्रान्तिदर्शनतः स्थितम् ।
परमार्थस्त्वमेवैको नान्योऽस्ति जगतः पते ।
यदेतद् दृश्यते मूर्तमेतद् ज्ञानात्मनस्तव ॥
भ्रान्तिज्ञानेन पश्यन्ति जगद्रूपमयोगिनः ।
ज्ञानस्वरूपमखिलं जगदेतदबुद्धयः ॥
अर्थस्वरूपं पश्यन्तो भ्राम्यन्ते मोहसंप्लवे ।
ये तु ज्ञानविदः शुद्धचेतसस्तेऽखिलं जगत् ॥
ज्ञानात्मकं प्रपश्यन्ति त्वद्रूपं परमेश्वर ।
तस्यात्मपरदेहेषु सतोऽप्येकमयं हि यत् ॥
विज्ञानं परमार्थो हि द्वैतमिथ्यार्थदर्शिनः ।
यद्यन्योऽस्ति परः कोऽपि मत्तः पार्थिवसत्तम ॥
तदैषोऽहमयं चान्यो वक्तुमेवमपीष्यते ।
वेणुरन्ध्रविभेदेन भेदः षड्जादिसंज्ञितः ॥
अभेदव्यापिनो वायोस्तथाऽसौ परमात्मनः ।
सोऽहं स च त्वं स च सर्वमेतदात्मस्वरूपं त्यज भेदमोहम् ।
इतीरितस्तेन स राजवर्यस्तत्याज भेदं परमार्थदृष्टिः ॥
विभेदजनके ज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते ।
आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति ।
अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः ।
क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।
न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम्" ॥

इत्यादिभिर्वस्तुस्वरूपोपदेशपरैः शास्त्रैर्निर्विशेषचिन्मात्रं ब्रह्म सत्यमन्यत्सर्वं मिथ्येत्यभिधानात् । मिथ्यात्वं नाम प्रतीयमानत्वपूर्वकयथावस्थितवस्तुज्ञाननिवर्त्यत्वं, यथा रज्ज्वाद्यधिष्ठानं सर्पादेः, दोषवशाद्धि तत्र तत्कल्पनम् । एवं

चिन्मात्रवपुषि परे ब्रह्मणि दोषपरिकल्पितमिदं देवतिर्यङ्मनुष्यस्थावरादिभेदं सर्वं जगद्यथावस्थितब्रह्मस्वरूपावबोधबाध्यं मिथ्यारूपम्। दोषश्च स्वरूपतिरोधानविचित्रविक्षेपकरी सदसदनिर्वचनीयाऽनाद्यविद्या। "अनृतेन हि प्रत्यूढाः" "तेषां सत्यानां सतामनृतमपिधानम्" "नासदासीन्नो सदासीत्तदानीम्" "तम आसीत्तमसा गूढमग्रेऽप्रकेतम्"

मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्"।

"इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते" "मम माया दुरत्यया"

"अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यते"।

इत्यादिभिर्निर्विशेषचिन्मात्रं ब्रह्मैवानाद्यविद्यया सदसदनिर्वाच्यया तिरोहितस्वस्वरूपं स्वगतनानात्वं पश्यतीत्यवगम्यते। यथोक्तम्—

"ज्ञानस्वरूपो भगवान् यतोऽसावशेषमूर्तिर्न तु वस्तुभूतः।
ततो हि शैलाब्धिधरादिभेदान् जानीहि विज्ञानविजृम्भितानि॥
यदा तु शुद्धं निजरूपि सर्वकर्मक्षये ज्ञानमपास्तदोषम्।
तदा हि सङ्कल्पतरोः फलानि भवन्ति नो वस्तुषु वस्तुभेदाः॥
तस्मान्न हि विज्ञानमृतेऽस्ति किञ्चित् क्वचित् कदाचिद्द्विज वस्तुजातम्।
विज्ञानमेकं निजकर्मभेदविभिन्नचित्तैर्बहुधाऽभ्युपेतम्॥
ज्ञानं विशुद्धं विमलं विशोकमशेषलोभादिनिरस्तसङ्गम्।
एकं सदैकं परमः परेशः स वासुदेवो [redacted] यतोऽन्यदस्ति॥
सद्भाव एवं भवतो मयोक्तो ज्ञानं यथा सत्यमसत्यमन्यत्।
एतत्तु यत्संव्यवहारभूतं तत्रापि चोक्तं भुवनाश्रितं ते"॥ इति॥

अस्याश्चाविद्याया निर्विशेषचिन्मात्रब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानेन निवृत्तिं वदन्ति "न पुनर्मृत्यवे तदेकं पश्यति" "न पश्यो मृत्युं पश्यति" "यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते अथ सोऽभयङ्गतो भवति"

"भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे"॥ "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति"

"तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्थाः" इत्याद्याः श्रुतयः । अत्र मृत्युशब्देनाविद्याऽभिधीयते, यथा सनत्सुजातवचनं-"प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमि सदाऽप्रमादममृतत्वं ब्रवीमि"इति । "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" इत्यादिशोधकवाक्यायमेयनिर्विशेषस्वरूपब्रह्मात्मैकत्वविधानं च "अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद" "आत्मेत्येवोपासीत" "तत्त्वमसि" "त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहं च त्वमसि भगवो देवते" "तद्योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहम्" इत्यादिवाक्यसिद्धम् । वक्ष्यति चैतदेव "आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च"इति । तथा च वाक्यकारः—"आत्मेत्येव तु गृह्णीयात् सर्वस्य तन्निष्पत्तेः" इति । अनेन च ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानेन मिथ्यारूपस्य सकारणस्य बन्धस्य निवृत्तिर्युक्ता ॥

ननु च सकलभेदनिवृत्तिः प्रत्यक्षविरुद्धा कथमिव शास्त्रजन्यज्ञानेन क्रियते । क(१)थं वा रज्जुरेषा न सर्प इति ज्ञानेन प्रत्यक्षविरुद्धा सर्पनिवृत्तिः क्रियते । तत्र द्वयोः प्रत्यक्षयोर्विरोधः, इह तु प्रत्यक्षमूलस्य शास्त्रस्य प्रत्यक्षस्य चेति चेत् । तुल्ययोर्विरोधे वा(२)कथं बाध्यबाधकभावः । पूर्वोत्तरयोर्दुष्कारणजन्यत्वतदभावाभ्यामिति चेत् । शास्त्रप्रत्यक्षयोरपि समानमेतत् । एतदुक्तं भवति—बाध्यबाधकभावे तुल्यत्वसापेक्षत्वनिरपेक्षत्वादि न कारणम् । ज्वालाभेदानुमानेन प्रत्यक्षोपमर्द्दायोगात् । तत्र हि ज्वालैक्यं प्रत्यक्षेणावगम्यते । एवं च सति द्वयोः प्रमाणयोर्विरोधे यत्सम्भाव्यमानान्यथासिद्धि तद् बाध्यम्, अनन्यथासिद्धमनवकाशमितरद् बाधकमिति सर्वत्र बाध्यबाधकभावनिर्णय इति । तस्मादनादिनिधनाविच्छिन्नसंप्रदायासम्भाव्यमानदोषगन्धानवकाशशास्त्रजन्यनिर्विशेषनित्यशुद्धमुक्तबुद्धस्वप्रकाशचिन्मात्रब्रह्मात्मभावावबोधेन सम्भाव्यमानदोषसावकाशप्रत्यक्षादिसिद्धविविधविकल्परूपबन्धनिवृत्तिर्युक्तैव । सम्भाव्यते च विविधविकल्पभेदप्रपञ्चग्राहिप्रत्यक्षस्यानादिभेदवासनादिरूपाविद्याख्यो दोषः । अनादिनिध-

(१) "कथं च"इति पाठान्तरम् ।

(२) "वा" इति पुस्तकान्तरे नास्ति ।

नाद्यविच्छिन्नसम्प्रदायतया निर्दोषस्यापि शास्त्रस्य "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत" इत्येवमादेर्भेदावलम्बिनो बाध्यत्वं प्रसज्येत । सत्यम् । पूर्वापरापच्छेदे पूर्वशास्त्रवन्मोक्षशास्त्रस्य निरवकाशत्वात्तेन बाध्यत एव । वेदान्तवाक्येष्वपि सगुणब्रह्मोपासनपराणां शास्त्राणामयमेव न्यायः, निर्गुणत्वात्परस्य ब्रह्मणः । ननु च "यः सर्वज्ञः स सर्ववित्"

"पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते ।
स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च" ।

"सत्यकामः सत्यसंकल्पः" इत्यादिब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनपराणां कथं बाध्यत्वम्—निर्गुणवाक्यसामर्थ्यादिति ब्रूमः । एतदुक्तं भवति "अस्थूलमनण्वह्रस्वम्" "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" "निर्गुणं निरञ्जनम्" इत्यादिवाक्यानि निरस्तसमस्तविशेषकूटस्थनित्यचैतन्यं ब्रह्मेति प्रतिपादयन्ति, इतराणि च सगुणम् । उभयविधवाक्यानां विरोधेऽनेनैवापच्छेदन्यायेन निर्गुणवाक्यानां गुणापेक्षत्वेन परत्वाद्बलीयस्त्वमिति न किञ्चिदपहीनम् ।

ननु च "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इत्यत्र सत्यज्ञानादयो गुणाः प्रतीयन्ते । नेत्युच्यते, सामानाधिकरण्येनैकार्थत्वप्रतीतेः । अनेकगुणविशिष्टाभिधानेऽप्येकार्थत्वमविरुद्धमिति चेत् अनभिधानज्ञो देवानांप्रियः, एकार्थत्वं नाम सर्वपदानामर्थैक्यम्, विशिष्टपदार्थाभिधाने विशेषणभेदेन पदानामर्थभेदोऽवर्जनीयः, ततश्चैकार्थत्वं न सिद्ध्यति । एवं तर्हि सर्वपदानां पर्यायता स्यात्, अविशिष्टार्थाभिधायित्वात् । एकार्थाभिधायित्वेऽप्यपर्यायत्वमवहितमनाः शृणु, एकत्वतात्पर्यनिश्चयादेकस्यैवार्थस्य तत्तत्पदार्थविरोधिप्रत्यनीकपरत्वेन सर्वपदानामर्थवत्त्वमेकार्थत्वमपर्यायता च । एतदुक्तं भवति, लक्षणतः प्रतिपत्तव्यं ब्रह्म सकलेतरपदार्थविरोधिरूपं, तद्विरोधि रूपं सर्वमनेन पदत्रयेण फलतो व्युदस्यते । तत्र सत्यपदं विकारास्पदत्वेनासत्याद्वस्तुनो व्यावृत्तपरं, ज्ञानपदं चान्याधीनप्रकाशाज्जडरूपाद्वस्तुनो व्यावृत्तपरं, अनन्तपदं च देशतः कालतो वस्तुतश्च परिच्छिन्नाद् व्यावृत्तपरम् । न च व्यावृत्तिर्भावरूपोऽभावरूपो वा धर्मः, अपि तु सकलेतरविरोधि ब्रह्मैव । यथा

शीघ्रत्वादेः कादम्बादिव्यावृत्तिस्तत्पदार्थस्वरूपमेव न धर्मान्तरम्। एवमेकस्यैव वस्तुनः सकलेतरविरोधाकारताप्रतिपादकमर्थान्तरमेकार्थमपर्यायं च पदद्वयम् । तस्मादेकमेव ब्रह्म स्वयंज्योतिर्निर्धूतनिखिलविशेषमित्युक्तं भवति । एवं वाक्यार्थप्रतिपादने सत्येव "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" "एकमेवाद्वितीयम्"इत्यादिभिरैकार्थ्यम् । "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्" इत्यादिभिर्जगत्कारणतयोपलक्षितस्य ब्रह्मणः स्वरूपमिदमुच्यते"सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म"इति । तत्र सर्वशाखाप्रत्ययन्यायेन कारणवाक्येषु सर्वेषु सजातीयविजातीयव्यावृत्तमद्वितीयं ब्रह्मावगतम्। जगत्कारणतयोपलक्षितस्य ब्रह्मणोऽद्वितीयस्य प्रतिपिपादयिषितं स्वरूपं तदविरोधेन वक्तव्यम् । अद्वितीयत्वश्रुतिर्गुणतोऽपि सद्वितीयतां न सहते । अन्यथा "निरञ्जन""निर्गुणम्"इत्यादिभिश्च विरोधः। अतश्चैतल्लक्षणवाक्यमखण्डैकरसमेव प्रतिपादयति । ननु च सत्यज्ञानादिपदानां स्वार्थप्रहाणेन स्वार्थविरोधिव्यावृत्तवस्तुस्वरूपोपस्थापनपरत्वेन लक्षणा स्यात् । नैष दोषः, अभिधानवृत्तेरपि तात्पर्यवृत्तेर्बलीयस्त्वात्। सामानाधिकरण्यस्य ह्यैक्य एव तात्पर्यमिति सर्वसम्मतम् । ननु च सर्वपदानां लक्षणा न दृष्टचरी ततः किम्, वाक्यतात्पर्यविरोधे सत्येकस्यापि न दृष्टा, समभिव्याहृतपदसमुदायस्यैतत्तात्पर्यमिति निश्चिते सति द्वयोस्त्रयाणां सर्वेषां वा तदविरोधायैकस्यैव लक्षणा न दोषाय । तथा च शास्त्रस्थैरभ्युपगम्यते—कार्यवाक्यार्थवादिभिर्लौकिकवाक्येषु सर्वेषां पदानां लक्षणा समाश्रीयते, अपूर्वकार्य एव लिङादेर्मुख्यवृत्तत्वात् । लिङादिभिः क्रियाकार्यं लक्षणया प्रतिपाद्यत । कार्यान्वितस्वार्थाभिधायिनां चेतरेषां पदानामपूर्वकार्यान्वित एव मुख्योऽर्थ इति क्रियाकार्यान्वितप्रतिपादनं लाक्षणिकमेव । अतो वाक्यतात्पर्याविरोधाय सर्वपदानां लक्षणाऽपि न दोषः । अत इदमेवार्थजातं प्रतिपादयन्तो वेदान्ताः प्रमाणम् । प्रत्यक्षादिविरोधे च शास्त्रस्य बलीयस्त्वमुक्तम् । सति च विरोधे बलीयस्त्वं वक्तव्यम्। विरोध एव न दृश्यते निर्विशेषसन्मात्रब्रह्मग्राहित्वात्प्रत्यक्षस्य ।

ननु च घटोऽस्ति पटोऽस्तीति नानाकारवस्तुविषयं प्रत्यक्षं कथमिव सन्मात्रग्राहीत्युच्यते? विलक्षणग्रहणाभावे सति सर्वेषां ज्ञानानामेकविषयत्वेन धारावाहिकज्ञानवदेकव्यवहारहेतुतैव स्यात्। सत्यम्। तथैवात्र विविच्यते। कथम्? घटोऽस्तीत्यत्रास्तित्वं तद्भेदश्च व्यवह्रियते, न च द्वयोरपि व्यवहारयोः प्रत्यक्षमूलत्वं सम्भवति, तयोर्भिन्नकालज्ञानफलत्वात्, प्रत्यक्षज्ञानस्य चैकक्षणवर्तित्वात्। तत्र स्वरूपं भेदो वा प्रत्यक्षस्य विषय इति विवेचनीयम्। भेदग्रहणस्य स्वरूपग्रहणतत्प्रतियोगिस्मरणसव्य(१)पेक्षत्वादेव स्वरूपविषयत्वमवश्याश्रयणीयमिति न भेदः प्रत्यक्षेण गृह्यते। अतो भ्रान्तिमूल एव भेदव्यवहारः। किंच भेदो नाम कश्चित्पदार्थो न्यायविद्भिर्निरूपयितुं न शक्यते। भेदस्तावन्न वस्तुनः स्वरूपम्। वस्तुस्वरूपे गृहीते स्वरूपव्यवहारवत् सर्वस्माद् भेदव्यवहारप्रसक्तेः। न च वाच्यं स्वरूपे गृहीतेऽपि भिन्न इति व्यवहारस्य प्रतियोगिस्मरणसव्यपेक्षत्वात्, तत्स्मरणाभावेन तदानीमेव न भेदव्यवहार इति। स्वरूपमात्रभेदवादिनो हि प्रतियोग्यपेक्षा च नोत्प्रेक्षितुं क्षमा। स्वरूपभेदयोः स्वरूपत्वाविशेषात्। यथा स्वरूपव्यवहारो न प्रतियोग्यपेक्षो भेदव्यवहारोऽपि तथैव स्यात्, हस्तः कर इतिवत् घटो भिन्न इति पर्यायत्वं च स्यात्। नापि धर्मः, धर्मत्वे सति तस्य स्वरूपाद् भेदोऽवश्याश्रयणीयः। अन्यथा स्वरूपमेव स्यात्। भेदे च तस्यापि भेदस्तद्धर्मः तस्यापीत्यनवस्था। किंच जात्यादिधर्मविशिष्टवस्तुग्रहणे सति भेदग्रहणम्। भेदग्रहणे सति जात्यादिधर्मविशिष्टवस्तुग्रहणमित्यन्योन्याश्रयणम्। अतो भेदस्यापि दुर्निरूपत्वात् सन्मात्रस्यैव प्रकाशकं प्रत्यक्षम्। किंच घटोऽस्ति पटोऽस्ति, घटोऽनुभूयते पटोऽनुभूयते इति सर्वे पदार्थाः सत्तानुभूतिघटिता एव दृश्यन्ते अत्र सन्मात्रं सर्वासु प्रतिपत्तिष्वनुवर्तमानं दृश्यत इति तदेव परमार्थः। विशेषास्तु व्यावर्तमानतयाऽपरमार्था रज्जुसर्पादिवत् तथा रज्जुरधिष्ठानतयाऽनुवर्तमाना सती पर

(१) "सापेक्षत्वात्" इति पाठान्तरम्।

मार्थः, व्यावर्तमानास्सर्पभूदलनाम्बुधारादयोऽपरमार्थाः । ननु च रज्जुसर्पादौ रज्जुरियं न सर्प इत्यादिरज्ज्वाद्यधिष्ठानयाथात्म्यज्ञानेन बाधितत्वात् सर्पादेरपारमार्थ्यम्, न व्यावर्तमानत्वात्, रज्ज्वादेरपि पारमार्थ्यं नानुवर्तमानतया किन्त्वबाधितत्वात्, अत्र त्वबाधितानां घटादीनां कथमपारमार्थ्यम् । उच्यते, घटादौ दृष्टा व्यावृत्तिः, सा किंरूपेति विवेचनीयम् । किं घटोऽस्तीत्यत्र पटाद्यभावः, सिद्धं तर्हि घटोऽस्तीत्यनेन पटादीनां बाधितत्वम् । अतो बाधफलभूता विषयनिवृत्तिर्व्यावृत्तिः, सा व्यावर्तमानानामपारमार्थ्यं साधयति, रज्जुवत् सन्मात्रमबाधितमनुवर्तते । तस्मात् सन्मात्रातिरिक्तं सर्वमपरमार्थम् । प्रयोगश्च भवति, सत् परमार्थमनुवर्तमानत्वात् रज्जुसर्पादौ रज्ज्वादिवत्, घटादयोऽपरमार्थाः व्यावर्तमानत्वात् रज्ज्वाद्यधिष्ठानसर्पादिवदिति । एवं सत्यनुवर्तमानाऽनुभूतिरेव परमार्था, सैव सती ॥

ननु च सन्मात्रमनुभूतेर्विषयतया ततो भिन्नम् । नैवम् । भेदो हि प्रत्यक्षाविषयत्वाद्दुर्निरूपत्वाच्च पुरस्तादेव निरस्तः । अत एव सतोऽनुभूतिविषयभावोऽपि न प्रमाणपदवीमनुसरति । तस्मात् सत् अनुभूतिरेव । सा च स्वतःसिद्धाऽनुभूतित्वात्, अन्यतः सिद्धौ घटादिवदननुभूतित्वप्रसङ्गः । किञ्चानुभावान्तरापेक्षा चानुभूतेर्न शक्या कल्पयितुम्, स्वसत्तयैव प्रकाशमानत्वात्, न ह्यनुभूतिर्वर्तमाना घटादिवदप्रकाशा दृश्यते, येन परायत्तप्रकाशाऽभ्युपगम्येत । अथैवं मनुषे, उत्पन्नायामप्यनुभूतौ विषयमात्रमवभासते घटोऽनुभूयत इति, न हि कश्चिद्घटोऽयमिति जानंस्तदानीमेवाविषयभूतामनिदम्भावामनुभूतिमप्यनुभवति । तस्माद् घटादिप्रकाशनिष्पत्तौ चक्षुरादिकरणसन्निकर्षवदनुभूतेः सद्भाव एव हेतुः । तदनन्तरमर्थगतकादाचित्कप्रकाशातिशयलिङ्गेनानुभूतिरनुमीयते । एवं सत्यनुभूतेरज्ञाताया अर्थवज्जडत्वमापद्येतेति चेत् । किमिदमजडत्वं नाम । न तावत्स्वसत्तायाः प्रकाशाव्यभिचारः, सुखादिष्वपि तत्सम्भवात्, न हि कदाचि

दपि सुखादयः सन्तो नोपलभ्यन्ते । अतोऽनुभूतिः स्वयमेव नानुभूयते, अर्थान्तरं स्पृशतोऽप्यङ्गुल्यग्रस्य स्वात्मस्पर्शवदशक्यत्वादिति । तदिदम नाकलितानुभवविभवस्य स्वमतिविजृम्भितम्, अनुभूतिव्यतिरेकिणो विषयधर्मस्य प्रकाशस्य रूपादिवदनुपलब्धेः, उभयाभ्युपेतानुभूत्यैवाशेषव्यवहारोपपत्तौ प्रकाशाख्यार्थधर्मकल्पनानुपपत्तेश्च । अतो नानुभूतिरनुमीयते, नापि ज्ञानान्तरसिद्धा, अपि [illegible] सर्वं साधयन्त्यनुभूतिः स्वयमेव सिद्ध्यति । प्रयोगश्च, अनुभूतिरनन्याधीनस्वधर्मव्यवहारा स्वसम्बन्धादर्थान्तरे तद्धर्मव्यवहारहेतुत्वात् । यः स्वसम्बन्धादर्थान्तरे तद्धर्मव्यवहारहेतुः स तयोः स्वस्मिन्ननन्याधीनो दृष्टः, यथा रूपादिश्चाक्षुषत्वादौ । रूपादिर्हि पृथिव्यादौ स्वसम्बन्धाच्चाक्षुषत्वादि जनयन् स्वस्मिन् न रूपादिसम्बन्धाधीनचाक्षुषत्वादिः । अतोऽनुभूतिरात्मनः प्रकाशमानत्वे प्रकाशत इति व्यवहारे च स्वयमेव हेतुः । सेयं स्वयंप्रकाशाऽनुभूतिर्नित्या च प्रागभावाद्यभावात्, तदभावश्च स्वतःसिद्धत्वादेव, न ह्यनुभूतेः स्वतःसिद्धायाः प्रागभावः स्वतोऽन्यतो वाऽवगन्तुं शक्यते । अनुभूतिः स्वाभावमवगमयन्ती सती तावन्नावगमयति, तस्याः सत्त्वे विरोधादेव तदभावो नास्तीति कथं सा स्वाभावमवगमयति, एवमसत्यपि नावगमयति, अनुभूतिः स्वयमसती कथं स्वाभावे प्रमाणं भवेत् । नाप्यन्यतोऽवगन्तुं शक्यते, अनुभूतेरनन्यगोचरत्वात्, अस्याः प्रागभावं साधयत् प्रमाणमनुभूतिरियमिति विषयीकृत्य तदभावं साधयेत्, स्वतःसिद्धत्वेनेदमिति विषयीकारानर्हत्वान्न तत्प्रागभावोऽन्यतः शक्यावगमः । अतोऽस्याः प्रागभावाद्यभावादुत्पत्तिर्न शक्यते वक्तुमित्युत्पत्तिप्रतिबद्धा *ये चान्येऽपि भावविकारास्तस्या न सन्ति । अनुत्पन्नेयमनुभूतिरात्मनि नानात्वमपि न सहते, व्यापकविरुद्धोपलब्धेः । न ह्यनुत्पन्नं नानाभूतं दृष्टम्, भेदादीनामनुभाव्यत्वेन च रूपादिवदनुभूतिधर्मत्वं न संभवति । अतोऽनुभूतेरनुभवस्वरूपत्वादेवान्योऽपि कश्चिदनुभाव्यो नास्या धर्मः । अतो निर्धूतनि-

* उत्पत्तिस्थान * ।

खिलभेदा संवित्, अत एव नास्याः स्वरूपातिरिक्त आश्रयो ज्ञाता नाम कश्चिदस्तीति स्वप्रकाशरूपा सैवात्मा, अजडत्वाच्च । अनात्मत्वव्याप्तं जडत्वं संविदि व्यावर्तमानमनात्मत्वमपि हि संविदो व्यावर्तयति ॥

ननु चाहं जानामीति ज्ञातृता प्रतीतिसिद्धा । नैवम् । सा भ्रान्तिसिद्धा रजततेव शुक्तिशकलस्य, अनुभूतेः स्वात्मनि कर्तृत्वायोगात् अतो मनुष्योऽहमित्यत्यन्तबहिर्भूतमनुष्यत्वादिविशिष्टपिण्डात्माभिमानवत् ज्ञातृत्वमप्यध्यस्तम् । ज्ञातृत्वं हि ज्ञानक्रियाकर्तृत्वम्, तच्च विक्रियात्मकं जडं विकारिद्रव्याहङ्कारग्रन्थिस्थमविक्रिये साक्षिणि सन्मात्रे[1] चात्मनि कथमिव सम्भवति । दृश्याधीनसिद्धित्वादेव रूपादेरिव कर्तृत्वादेर्नात्मधर्मत्वम् । सुषुप्तिमूर्छाद्यवहंप्रत्ययाभावेऽप्यात्मानुभवदर्शनेन नात्मनोऽहंप्रत्ययगोचरत्वम् । कर्तृत्वेऽहंप्रत्ययगोचरत्वे चात्मनोऽभ्युपगम्यमाने देहस्येव जडत्वपराक्त्वानात्मत्वादिप्रसङ्गो दुष्परिहरः । अहंप्रत्ययगोचरात्कर्तृतया प्रसिद्धाद्देहात्तत्क्रियाफलस्य स्वर्गादेर्भोक्तुरात्मनोऽन्यत्वं प्रामाणिकानां प्रसिद्धमेव, तथाऽहमर्थात् ज्ञातुरपि विलक्षणः साक्षी प्रत्यगात्मेति प्रतिपत्तव्यम् । एवमविक्रियानुभवस्वरूपस्यैवाभिव्यञ्जको जडोऽप्यहङ्कारः स्वाश्रयतया तमभिव्यनक्ति, आत्मस्थतयाऽभिव्यङ्ग्याभिव्यञ्जनमभिव्यञ्जकानां स्वभावः, दर्पणजलखण्डादिर्हि मुखचन्द्रबिम्बगोत्वादिकमात्मस्थतयाऽभिव्यनक्ति, तत्कृतोऽयं जानाम्यहमिति भ्रमः । स्वप्रकाशाया अनुभूतेः कथमिव तदभिव्यङ्ग्यजडरूपाहङ्कारेणाभिव्यङ्ग्यत्वमिति मा वोचः, रविकरनिकराभिव्यङ्ग्यकरतलस्य तदभिव्यञ्जकत्वोप[2]दर्शनात् । जालकरन्ध्रनिष्क्रान्तद्युमणिकिरणानां तदभिव्यङ्ग्ये नापि करतलेन स्फुटतरप्रकाशो हि दृष्टचरः । अतोऽहं जानामीति ज्ञाताऽयमहमर्थश्चिन्मात्रात्मनो न पारमार्थिको धर्मः, अत एव सुषुप्तिमुक्त्योर्नान्वेति, तत्र ह्यहमुल्लेखविगमेन[3] स्वाभाविकानुभवमात्ररूपेणात्माऽवभासते, अत एव सुप्तोत्थितः

१ चिन्मात्रात्मनीति पुस्तकान्तरपाठः ।
२ तदभिव्यञ्जकत्वदर्शनादिति पुस्तकान्तरम् ।
३ अहमर्थोल्लेखविगमेनेति पुस्तकान्तरम् ।

कदाचिन्मामप्यहं न ज्ञातवानिति परामृशतीति। तस्मात्परमार्थतो निरस्तसमस्तभेदविकल्पनिर्विशेषचिन्मात्रैकरसकूटस्थनित्यसंविदेव भ्रान्त्या ज्ञातृज्ञेयज्ञानरूपविविधविचित्रभेदा विवर्तत इति तन्मूलभूताविद्यानिबर्हणाय नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावब्रह्मात्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये सर्वे वेदान्ता आरभ्यन्त इति ॥

तदिदमौपनिषदपरमपुरुषवरणीयताहेतुगुणविशेषविरहिणामनादिपापवासनादूषिताशेषशेमुषीकाणामनधिगतपदवाक्यस्वरूपतदर्थयाथात्म्यप्रत्यक्षादिसकलप्रमाणवृत्ततदितिकर्तव्यतारूपसमीचीनन्यायमार्गाणां विकल्पासहविविधकुतर्ककल्ककल्पितमिति न्यायानुगृहीतवाक्यप्रत्यक्षादिसकलप्रमाणवृत्तयाथात्म्यविद्भिरनादरणीयम् । तथा हि निर्विशेषवस्तुवादिभिर्निर्विशेषे वस्तुनीदं प्रमाणमिति न शक्यते वक्तुम्, सविशेषवस्तुविषयत्वात्सर्वप्रमाणानाम् । यस्तु स्वानुभवसिद्धमिति स्वगोष्ठीनिष्ठः समयः, सोऽप्यात्मसाक्षिकविशेषानुभ[1]वनिरस्तः, इदमहमदर्शमिति केनचिद्विशेषेण विशिष्टविषयत्वात्सर्वेषामनुभवानाम् । सविशेषोऽप्यनुभूयमानोऽनुभवः केनचिद्युक्त्याभासेन निर्विशेष इति निष्कृष्यमाणः सत्ताऽतिरेकिभिः स्वासाधारणैः स्वभावविशेषैर्निष्क्रष्टव्य इति निष्कर्षकहेतुभूतैः[2] सत्ताऽतिरेकिभिः स्वासाधारणैः स्वभावविशेषैः सविशेष एवावतिष्ठते । अतः कैश्चिद्विशेषैर्विशिष्टस्यैव वस्तुनोऽन्ये विशेषा निरस्यन्त इति न क्वचिन्निर्विशेषवस्तुसिद्धिः । धियो हि धीत्वं स्वप्रकाशता च, ज्ञातुर्विषयप्रकाशनस्वभावतयोपलब्धेः । स्वापमदमूर्छासु च सविशेष एवानुभव इति स्वावसरे निपुणतरमुपपादयिष्यामः । स्वाभ्युपगताश्च नित्यत्वादयो ह्यनेकविशेषाः सन्त्येव, ते च न वस्तुमात्रमिति शक्योपपादनाः, वस्तुमात्राभ्युपगमे सत्यपि विधाभेदविवाददर्शनात्, स्वाभिमततद्विधाभेदैश्च स्वमतोपपादनात् । अतः प्रामाणिकविशेषैर्विशिष्टमेव वस्त्विति वक्तव्यम् । शब्दस्य तु विशेषेण सविशेष एव वस्तुन्यभिधानसा-

१ सविशेषानुभवादेव निरस्त इति तु पाठान्तरम् ।
२ निष्कर्षहेतुभूतैरिति पाठस्तु साधीयान् ।

समर्थम्, पदवाक्यरूपेण प्रवृत्तेः। प्रकृतिप्रत्यययोगेन हि पदत्वम् । प्रकृतिप्रत्यययोरर्थभेदेन पदस्यैव विशिष्टार्थप्रतिपादनमवर्जनीयम् । पदभेदश्चार्थभेदनिबन्धनः। पदसङ्घातरूपस्य वाक्यस्यानेकपदार्थसंसर्गविशेषाभिधायित्वेन निर्विशेषवस्तुप्रतिपादनासामर्थ्यात् न निर्विशेषवस्तुनि शब्दः प्रमाणम् । प्रत्यक्षस्य निर्विकल्पकसविकल्पकभेदभिन्नस्य न निर्विशेषवस्तुनि प्रमाणभावः । सविकल्पकं जात्याद्यनेकपदार्थविशिष्टविषयत्वादेव सविशेषविषयम् । निर्विकल्पकमपि सविशेषविषयमेव, सविकल्पके स्वस्मिन्ननुभूतपदार्थविशिष्टप्रतिसन्धानहेतुत्वात् । निर्विकल्पकं नाम केनचिद्विशेषेण वियुक्तस्य ग्रहणं न सर्वविशेषरहितस्य, तथाभूतस्य कदाचिदपि ग्रहणादर्शनात्, अनुपपत्तेश्च । केनचिद्विशेषेणेदमित्थमिति हि सर्वा प्रतीतिरुपजायते, त्रिकोणसास्नादिसंस्थानविशेषेण विना कस्यचिदपि पदार्थस्य ग्रहणायोगात् । अतो निर्विकल्पकमेकजातीयद्रव्येषु प्रथमपिण्डग्रहणम्, द्वितीयादिपिण्डग्रहणं सविकल्पकमित्युच्यते । तत्र प्रथमपिण्डग्रहणे गोत्वादेरनुवृत्ताकारता न प्रतीयते, द्वितीयादिपिण्डग्रहणेष्वेवानुवृत्तिप्रतीतिः । प्रथमप्रतीत्यनुसंहितवस्तुसंस्थानरूपगोत्वादेरनुवृत्तिधर्मविशिष्टत्वं द्वितीयादिपिण्डग्रहणावसेयमिति द्वितीयादिग्रहणस्य सविकल्पकत्वम् सास्नादिवस्तुसंस्थानरूपगोत्वादेरनुवृत्तिर्न प्रथमपिण्डग्रहणे गृह्यत इति प्रथमपिण्डग्रहणस्य निर्विकल्पकत्वम्, न पुनः संस्थानरूपजात्यादेरग्रहणात् । संस्थानरूपजात्यादेरप्यैन्द्रियकत्वाविशेषात् संस्थानेन विना संस्थानिनः प्रतीत्यनुपपत्तेश्च प्रथमपिण्डग्रहणेऽपि ससंस्थानमेव वस्त्वित्थमित्थमिति गृह्यते । अतो द्वितीयादिपिण्डग्रहणेषु गोत्वादेरनुवृत्तिधर्मविशिष्टता संस्थानिसंस्थानवच्च सर्वदैव गृह्यत इति तेषु सविकल्पकत्वमेव । अतः प्रत्यक्षस्य कदाचिदपि न निर्विशेषविषयत्वम् । अत एव सर्वत्र भिन्नाभिन्नत्वमपि निरस्तम् । इदमित्थमिति प्रतीताविदमित्थंभावयोरैक्यं कथमिव प्रत्येतुं शक्यते । तत्रेत्थंभावः सास्नादिसंस्थानविशेषः, तद्विशेष्यं द्रव्यमिदमंश इत्यनयोरैक्यं प्रतीतिपराहतमेव । तथा हि प्रथममेव वस्तु प्रतीयमानं सकलेतरव्यावृत्तमेव प्रतीयते, व्यावृत्तिश्च गोत्वा-

दिसंस्थानविशेषविशिष्टतयेदमित्थमिति प्रतीतिः । सर्वत्र विशेषणविशेष्यभावप्रतिपत्तौ तयोर¹प्यत्यन्तभेदः प्रतीत्यैव सुव्यक्तः । तत्र दण्डकुण्डलादयः पृथक्संस्थानसंस्थितास्स्वनिष्ठाश्च कदाचित्क्वचिद् द्रव्यान्तरविशेषणतयाऽवतिष्ठन्ते, गोत्वादयस्तु द्रव्यसंस्थानतयैव पदार्थभूताः सन्तो द्रव्यविशेषणतयाऽवस्थिताः । उभयत्र विशेषणविशेष्यभावः समानः, तत एव तयोर्भेदप्रतीतिश्च । इयांस्तु विशेषः पृथक्स्थितियोग्या दण्डादयः, गोत्वादयस्तु नियमेन तदनर्हा इति । अतो वस्तुविरोधः प्रतीतिपराहत इति प्रतीतिप्रकारनिह्नवादेवोच्यते, प्रतीतिप्रकारो हि इदमित्थमित्येव सर्वसम्मतः । तदेतत्सूत्रकारेण "नैकस्मिन्नसंभवादि"ति सुव्यक्तमुपपादितम् । अतः प्रत्यक्षस्य सविशेषविषयत्वेन प्रत्यक्षादिदृष्टसंबन्धविशिष्टविषयत्वादनुमानमपि सविशेषविषयमेव । प्रमाणसंख्याविवादेऽपि सर्वाभ्युपगतप्रमाणानामयमेव विषय इति न केनापि प्रमाणेन निर्विशेषवस्तुसिद्धिः । वस्तुगतस्वभावविशेषैस्तदेव वस्तु निर्विशेषमिति वदन् जननीवन्ध्यात्वप्रतिज्ञावत् स्ववाग्विरोधमपि न जानाति ॥

यत्तु प्रत्यक्षं सन्मात्रग्राहित्वेन न भेदविषयम्, भेदश्च विकल्पासहत्वाद् दुर्निरूप इत्युक्तम् तदपि जात्यादिविशिष्टस्यैव वस्तुनः प्रत्यक्षविषयत्वात् जात्यादेरेव प्रतियोग्यपेक्षया वस्तुनः स्वस्य च भेदव्यवहारहेतुत्वाच्च दूरोत्सारितम् । संवेदनवद्रूपादिवच्च परत्र व्यवहारविशेषहेतोः स्वस्मिन्नपि तद्व्यवहारहेतुत्वं युष्माभिरभ्युपेतं भेदस्यापि संभवत्येव । अत एव च नानवस्थाऽन्योन्याश्रयणं च । एकक्षणवर्तित्वेऽपि प्रत्यक्षज्ञानस्य तस्मिन्नेव क्षणे वस्तुभेदरूपतत्संस्थानरूपगोत्वादेर्गृहीतत्वात् क्षणान्तरग्राह्यं न किंचिदिह तिष्ठति । अपि च सन्मात्रग्राहित्वे घटोऽस्ति पटोऽस्तीति विशिष्टविषया प्रतिपत्तिर्विरुध्यते । यदि च सन्मात्रातिरेकिवस्तुसंस्थानरूपजात्यादिलक्षणो भेदः प्रत्यक्षेण न गृहीतः किमित्यश्वार्थी महिषदर्शनेन निवर्तते । सर्वासु प्रतिपत्तिषु सन्मात्रमेव विषयश्चेत्, तत्तत्प्रतिपत्ति-

१ अपिशब्दः पुस्तकान्तरे नास्ति ।

विषयसहचारिणः सर्वे शब्दा एकैकप्रतिपत्तिषु किमिति न स्मर्यन्ते । किंचाश्वे हस्तिनि च संवेदनयोरेकविषयत्वेनोपरितनस्य गृहीतग्राहित्वात् विशेषाभावाच्च स्मृतिवैलक्षण्यं न स्यात् । प्रतिसंवेदनं विशेषाभ्युपगमे प्रत्ययस्य विशिष्टार्थविषयत्वमेवाभ्युपगतं भवति । सर्वेषां संवेदनानामेकविषयतायामेकेनैव संवेदनेनाशेषविषयग्रहणादन्यबुद्ध्यभावश्च प्रसज्येत । न च चक्षुषा सन्मात्रं गृह्यते, तस्य रूपरूपिरूपैकार्थसमवेतपदार्थग्राहित्वात् । नापि त्वचा, स्पर्शवद्वस्तुविषयत्वात् । श्रोत्रादीन्यपि न सन्मात्रविषयाणि, किन्तु शब्दरसगन्धलक्षणविशेषविषयाण्येव । अतः सन्मात्रस्य ग्राहकं न किंचिदिह दृश्यते । निर्विशेषसन्मात्रस्य प्रत्यक्षेणैव ग्रहणे तद्विषयागमस्य प्राप्तविषयत्वेनानुवादकत्वमेव स्यात्, सन्मात्रग्रहणः प्रमेयभावश्च, ततो नष्टत्वनाशित्वादयस्त्वयैवोक्ताः । अतो वस्तुसंस्थानरूपजात्यादिलक्षणभेदविशिष्टविषयमेव प्रत्यक्षम् । संस्थानातिरेकिणोऽनेकेष्वेकाकारबुद्धिग्राह्यस्यादर्शनात्, तावतैव गोत्वादिजातिव्यवहारोपपत्तेः अतिरेकवादेऽपि संस्थानस्य संप्रतिपन्नत्वाच्च संस्थानमेव जातिः । संस्थानं नाम स्वासाधारणरूपमिति यथावस्तु संस्थानमनुसंधेयम् । जातिग्रहणेनैव भिन्न इति व्यवहारसंभवात् पदार्थान्तरादर्शनादर्थान्तरत्वादिनाऽप्यभ्युपगतत्वाच्च गोत्वादिरेव भेदः । ननु च जात्यादिरेव भेदश्चेत्, तस्मिन् गृहीते तद्व्यवहारात्[1] भेदव्यवहारोऽपि स्यात् । सत्यम् । भेदश्च व्यवह्रियत एव गोत्वादिव्यवहारात् । गोत्वादिरेव हि सकलेतरस्य व्यावृत्तिः गोत्वादौ गृहीते सकलेतरसजातीयबुद्धिव्यवहारयोर्निवृत्तेः, भेदग्रहणेनैव ह्यभेदनिवृत्तिः । अयमस्माद्भिन्न इति [illegible] व्यवहारे प्रतियोगिनिर्देशस्य तदपेक्षत्वात् प्रतियोग्यपेक्षया भिन्न इति व्यवहार इत्युक्तम् । यत्पुनर्घटादीनां विशेषाणां व्यावर्तमानत्वेनापारमार्थ्यमुक्तम्, तदनालोचितबाध्यबाधकभावव्यावृत्त्यनुवृत्तिविशेषस्य भ्रान्तिपरिकल्पितम् । द्वयोर्ज्ञानयोर्हि विरोधे बाध्यबाधकभावः, बाधितस्यैव व्यावृत्तिः । अत्र घटप-

१ तद्व्यवहारवद् भेदव्यवहारोऽपीति पाठान्तरम् ।

टादिषु देशकालभेदेन विरोध एव नास्ति। यस्मिन् देशे यस्मिन् काले यस्य सद्भावः प्रतिपन्नः, तस्मिन् देशे तस्मिन् काले तस्याभावः प्रतिपन्नश्चेत्, तत्र विरोधाद्बलवतो बाधकत्वं बाधितस्य च निवृत्तिः। देशान्तरकालान्तरसंबन्धितयाऽनुभूतस्यान्यदेशकालयोरभावप्रतीतौ न विरोध इति कथमत्र बाध्यबाधकभावः, अन्यत्र निवृत्तस्यान्यत्र निवृत्तिर्वा कथमुच्यते। रज्जुसर्पादिषु तु तद्देशकालसंबन्धितयैवाभावप्रतीतेर्विरोधो बाधकत्वं व्यावृत्तिश्चेति देशकालान्तरे, दृष्टस्य देशकालान्तरेऽवर्तमानत्वं मिथ्यात्वव्याप्तं न दृष्टमिति न व्यावर्तमानत्वमात्रमपारमार्थ्यहेतुः। अव्यावर्तमानत्वात् सत् परमार्थ इति, तत्र सिद्धमेवेति न साधनमर्हति। अतो न सन्मात्रमेव वस्तु। अनुभूतितद्विषय[1]योश्च विषयविषयिभावेन भेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादबाधितत्वाच्चानुभूतिरेव सतीत्येतदपि निरस्तम्॥

यत्त्वनुभूतेः स्वयंप्रकाशत्वमुक्तम्, तद्विषयप्रकाशनवेलायां ज्ञातुरात्मनस्तथैव, न तु सर्वेषां सर्वदा तथैवेति नियमोऽस्ति, परानुभवस्य हानोपादानादिलिङ्गकानुमानज्ञानविषयत्वात्, स्वानुभवस्याप्यतीतस्याज्ञासिषमिति ज्ञानविषयत्वदर्शनाच्च। अतोऽनुभूतिश्चेत्स्वतःसिद्धेति वक्तुं न शक्यते, अनुभूतेरनुभाव्यत्वेऽनु[2]भूतित्वमपि दुरुक्तम्, स्वगतातीतानुभवानां परगतानुभवानां चानुभाव्यत्वेनाननुभूतित्वप्रसङ्गात्। परानुभवानुमानानभ्युपगमे च शब्दार्थसम्बन्धग्रहणाभावेन समस्तशब्दव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गः। आचार्यस्य ज्ञानवत्त्वमनुमाय तदुपसत्तिश्च क्रियते, सा च नोपपद्यते। न चान्यविषयत्वेऽननुभूतित्वम्। अनुभूतित्वं नाम वर्तमानदशायां स्वसत्तयैव स्वाश्रयं प्रति प्रकाशमानत्वम्, स्वसत्तयैव स्वविषयसाधनत्वं वा। ते चानुभवान्तरानुभाव्यत्वेऽपि स्वानुभवसिद्धे नापगच्छत इति नानुभूतित्वमपगच्छति। घटादेस्त्वननुभूतित्वमेव तत्स्वभावविरहात्, नानुभाव्यत्वात्। तथाऽनुभूतेरननुभाव्यत्वेऽप्यननुभूतित्वप्रसङ्गो दुर्वारः,

१ अनुभूतिसद्विषययोश्चेति पाठान्तरम्, अनुभूतितद्विषययोश्चेति तु वास्तव पाठः।
२ अननुभूतित्वमिति पुस्तकान्तरपाठः पूर्वपक्षपन्यदृष्ट्या साधुरिति भाति।

गगनकुसुमादेरननुभाव्यस्याननुभूतित्वात्। गगनकुसुमादेरननुभूतित्वमवस्तुत्वप्रयुक्तम्, नाननुभाव्यत्वप्रयुक्तमिति चेत्। एवं तर्हि घटादेरप्यज्ञानाविरोधित्वमेवाननुभूतित्वनिबन्धनम्, नानुभाव्यत्वमित्यभ्युपेयताम्। अनुभूतेरनुभाव्यत्वेऽज्ञानाविरोधित्वमपि तस्या घटादेरिव प्रसज्यत इति चेत्। अननुभाव्यत्वेऽपि गगनकुसुमादेरिवाज्ञानाविरोधित्वमपि प्रसज्यत एव। अतोऽनुभाव्यत्वेऽननुभूतित्वमित्युपहास्यम्। यत्तु संविदः स्वतःसिद्धायाः प्रागभावाद्यभावादुत्पत्तिर्निरस्यते, तत् अन्धस्य जात्यन्धेन यष्टिः प्रदीयते। प्रागभावस्य ग्राहकाभावादभावो न शक्यते वक्तुम्, अनुभूत्यैव ग्रहणात्। कथमनुभूतिः सती तदानीमेव स्वाभावं विरुद्धमवगमयतीति चेत्। न ह्यनुभूतिः स्वसमानकालवर्तिनमेव विषयीकरोतीत्यस्ति नियमः, अतीतानागतयोरविषयत्वप्रसङ्गात्। अथ मन्यसे, अनुभूतिप्रागभावादेः विरुद्धस्य तत्समकालभावनियमोऽस्तीति। किं त्वया क्वचिदेवं दृष्टं येन नियमं ब्रवीषि, हन्त तर्हि तत एव दर्शनात्प्रागभावादिसिद्धिरिति न तद्भाव[1]निह्नवः, तत्प्रागभावं च तत्समकालवर्तिनमनुभवतः को ब्रवीति। इन्द्रियजन्यस्य प्रत्यक्षस्य ह्येव स्वभावनियमो यत् स्वसमानकालवर्तिनः पदार्थस्य ग्राहकत्वम्, न सर्वेषां ज्ञानानां प्रमाणानां च, स्मरणानुमानागमयोगिप्रत्यक्षादिषु कालान्तरवर्तिनोऽपि ग्रहणदर्शनात्। अत एव[2] प्रमाणस्य प्रमेयाविनाभावः। न हि प्रमाणस्य स्वसमकालवर्तिनाऽविनाभावोऽर्थसंबन्धः, अपि तु यद्देशकालादिसम्बन्धितया योऽर्थोऽवभासते तस्य तथाविधाकारमिथ्यात्वप्रत्यनीकता। अत इदमपि निरस्तं स्मृतिर्न बाह्यविषया नष्टेऽप्यर्थे स्मृतिदर्शनादिति। अथोच्येत, न तावत् संवित्प्रागभावः प्रत्यक्षावसेयः, अवर्तमानत्वात्। न च प्रमाणान्तरावसेयः, लिङ्गाद्यभावात्। न हि संवित्प्रागभावव्याप्तमिह लिङ्गमुपलभ्यते, नानुपपत्तिरपि कस्यचिद् दृश्यते, न चागमस्तद्विषयो दृष्टचरः। [3]अतस्तत्प्रागभावः प्रमाणा-

१ तद्भाव इति द्राविडपुस्तकपाठः। २ अत एव चेति पाठा०।

३ नानुपपत्तिरपि कस्यचिद् दृश्यते, इत्ययं द्राविडपुस्तके नोपलभ्यते पाठः।

भावादेव न सेत्स्यतीति । यद्येवं स्वतःसिद्धत्वविभवं [1]परित्यज्य प्रमाणाभावेऽवष्टब्धश्चेत्, योग्यानुपलब्ध्यैवाभावः समर्थित इत्युपशाम्यतु भवान् । किंच प्रत्यक्षज्ञानं स्वविषयं घटादिकं स्वसत्ताकाले सन्तं साधयत् तस्य न सर्वदा सत्तामवगमयत् दृश्यत इति घटादेः पूर्वोत्तरकालसत्ता न प्रतीयते, तदप्रतीतिश्च संवेदनस्य कालपरिच्छिन्नतया प्रतीतेः । घटादिविषयमेव संवेदनं स्वयंकालानवच्छिन्नं प्रतीत चेत्, तत्संवेदनविषयो घटादिरपि कालानवच्छिन्नः प्रतीयत इति नित्यः स्यात् । नित्यं चेत्संवेदनं स्वतःसिद्धं नित्यमित्येव प्रतीयेत, न च तथा प्रतीयते । एवमनुमानादिसंविदोऽपि कालानवच्छिन्नाः प्रतीताश्चेत्, स्वविषयानपि कालानवच्छिन्नान् प्रकाशयन्तीति ते च सर्वे कालानवच्छिन्ना नित्याः स्युः, संविदनुरूपत्वाद्विषयाणाम् न च निर्विषया संवित् काचिदस्ति, अनुपलब्धेः । विषयप्रकाशनस्वभावतयैवोपलब्धेरेव हि संविदः स्वयंप्रकाशता समर्थिता, संविदो विषयप्रकाशनसत्ता[1]स्वभावविरहे सति स्वयंप्रकाशत्वासिद्धेः, अनुभूतेरनुभवान्तरानुभाव्यत्वाच्च संविदस्तुच्छतैव स्यात् । न च स्वापमदमूर्च्छादिषु सर्वविषयशून्या केवलैव संवित्परिस्फुरतीति वाच्यम्, योग्यानुपलब्धिपराहतत्वात् । तास्वपि दशास्वनुभूतिरनुभूता चेत्, तस्याः प्रबोधसमयेऽनुसंधानं स्यात्, न च तदस्ति । नन्वनुभूतस्य पदार्थस्य स्मरणनियमो न दृष्टचरः, अतः स्मरणाभावः कथमनुभवाभावमेव साधयेत् । उच्यते, निखिलसंस्कारतिरस्कृतिकरदेहविगमादिप्रबलहेतुविरहेऽप्यस्मरणनियमोऽनुभवाभावमेव साधयति । न केवलमस्मरणनियमादनुभवाभावः, सुप्तोत्थितस्यैतावन्तं कालं न किंचिदहमज्ञासिषमिति प्रत्यवमर्शेनैव सिद्धेः । न च सत्यप्यनुभवे तदस्मरणनियमो विषयावच्छेदविरहादहङ्कारविगमाद्वेति शक्यते वक्तुम्, अर्थान्तराननुभवस्यार्थान्तराभावस्य चानुभूतार्थान्तरास्मरणहेतुत्वाभावात् । तास्वपि दशास्वहमर्थोऽनुवर्तत इति च

---

१ स्वयंप्रकाशनसत्तास्वभावविरहे सति इति द्राविडपाठः ।

वक्ष्यते । ननु स्वापादिदशास्वपि सविशेषोऽनुभवोऽस्तीति पूर्वमुक्तम् । सत्यमुक्तम् । स त्वात्मानुभवः, स च सविशेष एवेति स्थापयिष्यते । इह तु सकलविषयविरहिणी निराश्रया च संविन्निषिध्यते । केवलैव संविदात्मानुभव इति चेत्, न सा च साश्रयेति सुपपादयिष्यते । अतोऽनुभूतिः सती स्वयं स्वप्रागभावं न साधयतीति प्रागभावासिद्धिर्न शक्यते वक्तुम् । अनुभूतेरनुभाव्यत्वमसम्भवापादनेनान्यतोऽप्यसिद्धिर्निरस्ता । तस्माच्च प्रागभावाद्यसिद्ध्या संविदोऽनुत्पत्तिरुपपत्तिमती । यदप्यस्याः अनुत्पत्त्या विकारान्तरनिरसनम्, तदप्यनुपपन्नम्, प्रागभावे व्यभिचारात् । तस्य हि जन्माभावेऽपि विनाशो दृश्यते । भावेष्विति विशेषणे तर्ककुशलता विफला भवति । तथा च भवदभिमताऽविद्याऽनुत्पन्नैव विविधविकारास्पदं तत्त्वज्ञानोदयादन्तवती चेति तस्यामनैकान्त्यम् । तद्विकाराः सर्वे मिथ्याभूता इति चेत् । किं भवतः परमार्थभूतोऽप्यस्ति विकारः, येनैतद्विशेषणमर्थवद्भवति । न ह्यसावभ्युपगम्यते । यदप्यनुभूतिरजत्वात्स्वस्मिन्विभागं न सहत इति, तदपि नोपपद्यते, अजस्यैवात्मनो देहेन्द्रियादिभ्यो विभक्तत्वात् अनादित्वेन चाभ्युपगताया अविद्याया आत्मनो व्यतिरेकस्यावश्याश्रयणीयत्वात् । स विभागो मिथ्यारूप इति चेत् । जन्मप्रतिषेधे परमार्थविभागः किं क्वचिद् दृष्टस्त्वया, अविद्याया आत्मनः परमार्थतो विभागाभावे हि वस्तुतोऽविद्यैव स्यादात्मा । अबाधितप्रतिपत्तिसिद्धदृश्यभेदसमर्थनेन दर्शनभेदोऽपि समर्थित एव, घटाभेदाच्छेदनभेदवत् । यदपि नास्या दृशेर्दृशिस्वरूपाया दृश्यः कश्चिदपि धर्मोऽस्ति, दृश्यत्वादेव तेषां न दृशिधर्मत्वमिति च, तदपि स्वाभ्युपगतैः प्रमाणसिद्धैर्नित्यत्वस्वयंप्रकाशत्वादिधर्मैरुभयमनैकान्तिकम् । न च ते संवेदनमात्रम्, स्वरूपभेदात् । स्वसत्तयैव स्वाश्रयं प्रति कस्यचिद्विषयस्य प्रकाशनं हि संवेदनम्, स्वयंप्रकाशता तु स्वसत्तयैव स्वाश्रयाय प्रकाशमानता, प्रकाशश्च चिदचिच्छेषपदार्थसाधारणो व्यवहारानुगुण्यम्, सर्वकालवर्तमानत्वं हि नित्यत्वम्, एकत्वमेकसंख्याऽवच्छेद इति । तेषां संवित्त्वाद्यभावरूपतायामपि तथाभूतैरपि तैश्चैतन्यधर्मभूतैर्व्यनैकान्त्यमपरिहार्यम् । संविदि तु स्वरूपातिरेकेण जडत्वा

द्विप्रत्यनीकत्वमित्यभावरूपो भावरूपो वा धर्मो नाभ्युपेतश्चेत्, तत्तन्निषेधोक्त्या किमपि नोक्तं भवेत् । अपि च संवित्सिद्ध्यति न वा । सिद्ध्यति चेत् सधर्मता स्यात्, नो चेत्, तुच्छता, गगनकुसुमादिवत् । सिद्धिरेव संविदिति चेत्, कस्य कं प्रतीति वक्तव्यम् । यदि न कस्यचित्कंचित्प्रति सा, तर्हि न सिद्धि[1], सिद्धिर्हि पुत्रत्वमिव कस्यचित्कंचित्प्रति भवति । आत्मन इति चेत्, कोऽयमात्मा । ननु संविदेवेत्युक्तम् । सत्यमुक्तम्, दुरुक्तं तु तत् । तथा हि कस्यचित्पुरुषस्य किंचिदर्थजातं प्रति सिद्धिरूपतया तत्सम्बन्धिनी सा संवित्स्वयं कथमिवात्मभावमनुभवेत् । एतदुक्तं भवति, अनुभूतिरिति स्वाश्रयं प्रति स्वसद्भावेनैव कस्यचिद्वस्तुनो व्यवहारानुगुण्यापादनस्वभावो ज्ञानावगतिसंविदाद्यपरनामा सकर्मकोऽनुभवितुरात्मनो धर्मविशेषो घटमहं जानामीममर्थमवगच्छामि पटमहं संवेद्मीति सर्वेषामात्मसाक्षिकः प्रसिद्धः । एतत्स्वभावतया हि तस्याः स्वयंप्रकाशता भवताऽभ्युपपादिता, अस्य सकर्मकस्य कर्तृधर्मविशेषस्य कर्मभाववत् कर्तृत्वमपि दुर्घटमिति । तथा ह्यस्य कर्तुः स्थिरस्य कर्तृधर्मस्य संवेदनाख्यस्य सुखदुःखादेरिवोत्पत्तिस्थितिनिरोधाश्च प्रत्यक्षमीक्ष्यन्ते । कर्तुः स्थैर्ये तावत् स एवाहमिदं पूर्वं मयाऽनुभूत इति प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षसिद्धम् । अहं जानाम्यहमज्ञासिषं ज्ञातुरेव ममेदानीं ज्ञानं नष्टमिति च संविदुत्पत्त्यादयः प्रत्यक्षसिद्धा इति कुतस्तदैक्यम् । एवं क्षणभङ्गिन्याः संविद आत्मत्वाभ्युपगमे पूर्वेद्युर्दृष्टं परेद्युरिदमहमदर्शमिति प्रत्यभिज्ञा च न घटते, अन्येनानुभूतस्य न ह्यन्येन प्रत्यभिज्ञानसम्भवः । किंचानुभूतेरात्मत्वाभ्युपगमे तस्या नित्यत्वेऽपि प्रतिसंधाना[2]सम्भवस्तदवस्थः । प्रतिसंधानं हि पूर्वापरकालस्थायिनमनुभवितारमुपस्थापयति नानुभूतिमात्रम्, अहमेवेदं पूर्वमप्यन्वभूवमिति । भवतोऽप्यनुभूतेर्न ह्यनुभवितृत्वमिष्टम्, अनुभूतिरनुभूतिमात्रमेव । आश्र-यामा काचिद्वित्तिरनाश्रया निर्विषया वाऽत्यन्तानुपलब्धेर्न सम्भवतीत्युक्तम् । उभयाभ्युपगता संविदेवात्मेत्युपलब्धिपराहतम् । अनुभूतिमात्रमेव परमार्थ

१ अपरस्थितिरिति द्राविडपाठः ।
२ प्रतिसंधानासंभवस्तदवस्थ इति द्राविडपाठः ।

इति निष्कर्षकहेत्वभावाच्च निराकृताः ॥

ननु चाहं जानामीत्यस्मत्प्रत्यये योऽनिदमंशः प्रकाशैकरसचित्स्वरूपस्स चात्मा, तस्मिन्नतुलनिर्भासितया युष्मदर्थेनतयोऽहं जानामीति सिद्ध्यदहमर्थोऽस्मिन्मात्रातिरेकी युष्मदर्थ एव । नैतदेवम्, अहं जानामीति धर्मधर्मितया प्रत्यक्षप्रतीतिविरोधादेव । किञ्च–

"अहमर्थो न चेदात्मा प्रत्यक्त्वं नात्मनो भवेत् ।
अहंबुद्ध्या पराग्रूपात्प्रत्यगर्थो हि भिद्यते ॥
निरस्ताखिलदुःखोऽहमनन्तानन्दभाक् स्वराट् ।
भवेयमिति मोक्षार्थी श्रवणादौ प्रवर्तते ॥
अहमर्थविनाशश्चेन्मोक्ष इत्यध्यवस्यति ।
अपसर्पेदसौ मोक्षकथाप्रस्तावगन्धतः ॥
मयि नष्टेऽपि मत्तोऽन्या काचिज्ज्ञप्तिरवस्थिता ।
इति तत्प्राप्तये यत्नः कस्यापि न भविष्यति ॥
स्वसम्बन्धितया ह्यस्याः, सत्ता विज्ञप्तितादि च ।
स्वसंबन्धवियोगे तु ज्ञप्तिरेव न सिध्यति ॥
छेत्तृच्छेद्यस्य चाभावे छेदनादेरसिद्धिवत् ।
अतोऽहमर्थो ज्ञातैव प्रत्यगात्मेति निश्चितम् ॥
विज्ञातारमरे केन[1] विजानीयादिति श्रुतिः ।
एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति च स्मृतिः ॥
नात्माऽश्रुतेरित्यारभ्य सूत्रकारोऽपि वक्ष्यति ।
ज्ञोऽत एवेत्यतो नात्मा ज्ञप्तिमात्रमिति स्थितम्" ॥

अहंप्रत्ययसिद्धो ह्यस्मदर्थः, युष्मत्प्रत्ययविषयो युष्मदर्थः । तत्राहं जानामीति सिद्धो ज्ञाता युष्मदर्थ इति वचनं जननी मे वन्ध्येतिवद्व्याहतार्थम् । न चासौ ज्ञाताऽहमर्थोऽन्याधीनप्रकाशः, स्वयंप्रकाशत्वात्, चैतन्यस्वभावता हि स्वयंप्रकाशता, यः प्रकाशस्वभावस्सो-

१ विज्ञातारमरे केन जानात्वेति च श्रुतिः इति द्राविडपाठः ।

ऽनन्याधीनप्रकाशः, दीपवत् । न हि दीपादेः स्वप्र[1]काशवत्तन्निर्भा-
सित्वेनाप्रकाशितत्वमन्याधीनप्रकाशत्वं च । किं तर्हि? दीपः प्रकाश-
स्वभावः स्वयमेव प्रकाशते, अन्यानपि प्रकाशयति प्रभया । एतदुक्तं
भवति, यथैकमेव तेजोद्रव्यं प्रभाप्रभावद्रूपेणावतिष्ठते। यद्यपि प्रभा प्रभा-
वद्द्रव्यगुणभूता, तथाऽपि तेजोद्रव्यमेव, न शौक्ल्यादिवत् गुणः, स्वाश्र-
यादन्यत्रापि वर्तमानत्वाद्रूपवत्त्वाच्च । शौक्ल्यादिधर्मवैधर्म्यात्प्रकाशव-
त्त्वाच्च तेजोद्रव्यमेव नार्थान्तरम् । प्रकाशवत्त्वं च स्वस्वरूपस्यान्येषां
च प्रकाशकत्वात् । अस्यास्तु गुणत्वव्यवहारो नित्यतदाश्रयत्वतच्छेष-
त्वनिबन्धनः । न चाश्रयावयवा एव विशीर्णाः प्रसरन्तः प्रभेत्युच्यन्ते,
मणिद्युमणिप्रभृतीनां विनाशप्रसङ्गात् । दीपेऽप्यवयवविप्रसृतिः कदा-
चिदपि न स्यात्, न हि विसरणस्वभावावयवा दीपाश्चतुरङ्गुलमात्रं निय-
मेन पिण्डीभूता ऊर्ध्वमुद्गम्य ततः पश्चाद्युगपदेव तिर्यगूर्ध्वमधश्चैकरूपा
विशीर्णाः प्रसरन्तीति शक्यते वक्तुम् । अतः सप्रभाका एव दीपाः प्रति-
क्षणमुत्पन्ना विनश्यन्तीति पुष्कलकारणक्रमोपनिपातात्तद्विनाशे विनाशा-
च्चावगम्यते । प्रभायाः स्वाश्रयसमीपे प्रकाशाधिक्यमौष्ण्याधिक्यमित्या-
द्युपलब्धिव्यवस्थाप्यम्, अग्न्यादीनामौष्ण्यादिवत् । एवमात्मा चिद्रूप
एव चैतन्यगुणक इति । चिद्रूपता हि स्वयंप्रकाशता । तथा हि श्रुतयः
"स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एव एवं वा अरे
अयमात्माऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव" "विज्ञानघन एव" "अ-
त्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति' "न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते"
"अथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मेति" "कतम आत्मा, योऽयं विज्ञान-
मयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः" "एष हि द्रष्टा श्रोता रसयिता
घ्राता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः" 'विज्ञातारमरे केन विजा-
नीयात्" "जानात्येवायं पुरुषः" "न पश्यो मृत्युं पश्यति न रोगं नोत
दुःखताम्" "स उत्तमः पुरुषः" "नोपजनं स्मरन्निदं शरीरम्" "एवमेवास्य

१ स्वप्रभावन्निर्भासितत्वेनाप्रकाशत्वमिति पुस्तकान्तरपाठः ।

परिद्रष्टुरिमाः षोडशकलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति" "तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयादन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमय" इत्याद्याः । वक्ष्यति च "ज्ञोऽत एवे"ति । अतः स्वयंप्रकाशोऽयमात्मा ज्ञातैव न प्रकाशमात्रम् । प्रकाशत्वादेव कस्यचिदेव भवेत्प्रकाशः, प्रदीपादिप्रकाशवत् । तस्मादात्मा भवितुमर्हति संवित् । संविदनुभूतिज्ञानादिशब्दाः संबन्धिशब्दा इति च शब्दार्थविदः । न हि लोकवेदयोर्जानातीत्यादेरकर्मकस्याकर्तृकस्य च प्रयोगो दृष्टचरः । यच्चोक्तम्, अजडत्वात्संविदेवात्मेति, तत्रेदं प्रष्टव्यम्, अजडत्वमिति किमभिप्रेतम् । स्वसत्तायुक्तप्रकाशत्वमिति चेत् । तथा सति दीपादिष्वनैकान्त्यम्, संविदतिरिक्तप्रकाशधर्मानभ्युपगमेनासिद्धिर्विरोधश्च । अव्यभिचरितप्रकाशसत्ताकत्वमपि सुखादिषु व्यभिचारादिरस्तम् । यच्चान्येन सुखादिरव्यभिचरितप्रकाशोऽप्यन्यस्मै प्रकाशमानतया घटादिरिव जडत्वेनानात्मेति, ज्ञानं वा किं स्वस्मै प्रकाशते । तदपि ह्यन्यस्यैवाहमर्थस्य ज्ञातुरवभासते, अहं सुखीतिवत् जानाम्यहमिति । अतः स्वस्मै प्रकाशमानस्वरूपमजडत्वं संविद्यसिद्धम् । तस्मात्स्वात्मानं प्रति स्वसत्तयैव सिद्ध्यन्नजडोऽहमर्थ एवात्मा । ज्ञानस्यापि प्रकाशता तत्संबन्धायत्ता, तत्कृतमेव हि ज्ञानस्य सुखादेरपि स्वाश्रयचेतनं प्रति प्रकटत्वमितरं प्रत्यप्रकटत्वं च । अतो न ज्ञप्तिमात्रमात्मा, अपि तु ज्ञातैवाहमर्थः । अथ यदुक्तमनुभूतिः परमार्थतो निर्विषया निराश्रया च सती भ्रान्त्या ज्ञातृतयाऽवभासते रजततयेव शुक्तिर्निरधिष्ठानभ्रमानुपपत्तेरिति, तदयुक्तम्, तथा सत्यनुभवसामानाधिकरण्येनानुभविताऽहमर्थः प्रतीयेत—अनुभूतिरहमिति, पुरोऽवस्थितभास्वरद्रव्याद्याकारतया रजतादिरिव । अत्र तु पृथगवभासमानैवेयमनुभूतिरर्थान्तरमहमर्थं विशिनष्टि, दण्ड इव देवदत्तम्, तथा ह्यनुभवाम्यहमिति प्रतीतिः । तदेवमस्मदर्थमनुभूतिविशिष्टं प्रकाशयन्ननुभवाम्यहमिति प्रत्ययो दण्डमात्रे दण्डी देवदत्त इति प्रत्ययवत् विशेषणभूतानुभूतिमात्रावलम्बनः कथमिव प्रतिज्ञायेत । यदप्युक्तम्, स्थूलोऽहमित्यादिदेहात्माभिमानवत एव ज्ञातृत्वप्रतिभासनात् ज्ञातृत्वमपि मिथ्येति, तदयुक्तम्, आत्मतयाऽभिमततया अनुभूतेरपि मिथ्यात्वं

स्यात्, न तु तथा प्रतीतिः। सकलेतरोपमर्दितत्वज्ञानाबाधितत्वेनानुभूतेर्मिथ्यात्वमिति चेत्। हन्तैवं सति तद्बाधादेव ज्ञातृत्वमपि न मिथ्या। यदप्युक्तम्, अविक्रियस्यात्मनो ज्ञानक्रियाकर्तृत्वरूपं ज्ञातृत्वं न संभवति, अतो ज्ञातृत्वं विक्रियात्मकं जडं विकारास्पदाव्यक्तपरिणामाहङ्कारग्रन्थिस्थमिति न ज्ञातृत्वमात्मनः, अपि त्वन्तःकरणरूपाहङ्कारस्य। कर्तृत्वादिविशिष्टरूपादिवत् दृश्यधर्मः,। कर्तृत्वेऽहंप्रत्ययगोचरत्वे चात्मनोऽभ्युपगम्यमाने देहस्येवानात्मत्वपरागर्थत्वजडत्वादिप्रसङ्गश्चेति। नैतदुपपद्यते, देहस्येवाचेतनत्वप्रकृतिपरिणामित्वदृश्यत्वपरागर्थत्वादियोगादन्तःकरणरूपस्याहङ्कारस्य, चेतनासाधारणस्वभावत्वाच्च ज्ञातृत्वस्य। एतदुक्तं भवति- यथा देहादेर्दृश्यत्वपरार्थत्वादिभिर्हेतुभिस्तस्यात्मनो द्रष्टृत्वासंभवो विविच्यते, एवमन्तःकरणरूपाहङ्कारोऽपि तद्द्रष्टृत्वस्यासंभवस्तैरेव हेतुभिस्तस्माद्विविच्यत इति। अतो विरोधादेव न ज्ञातृत्वमहङ्कारस्य, दृश्यत्ववत्। यथा दृश्यत्वं तत्कर्मणोऽहङ्कारस्य नाभ्युपगम्यते, तथा ज्ञातृत्वमपि न तत्कर्मणोऽभ्युपगन्तव्यम्। न च ज्ञातृत्वं विक्रियात्मकम्, ज्ञातृत्वं हि ज्ञानगुणाश्रयत्वम्, ज्ञानं चास्य नित्यस्य स्वाभाविकधर्मत्वेन नित्यम्, नित्यत्वं चात्मनो "नात्माऽश्रुतेः"इत्यादिषु वक्ष्यति, 'ज्ञोऽत एव"इत्यत्र ज्ञ इति व्यपदेशेन ज्ञानाश्रयत्वं च स्वाभाविकमिति वक्ष्यति। अस्य ज्ञानस्वरूपस्यैव मणिप्रभृतीनां प्रभाश्रयत्वमिव ज्ञानाश्रयत्वमप्यविरुद्धमित्युक्तम्। स्वयमपरिच्छिन्नमेव ज्ञानं सङ्कोचविकासार्हमित्युपपादयिष्यामः। अतः क्षेत्रज्ञावस्थायां कर्मणा संकुचितस्वरूपं तत्तत्कर्मानुगुणतरतमभावेन वर्तते, तच्चेन्द्रियद्वारेण व्यवस्थितम्। तमिममिन्द्रियद्वारा ज्ञानप्रसरमपेक्ष्योदयास्तमयव्यपदेशः प्रवर्तते, ज्ञानप्रसरे तु कर्तृत्वमस्त्येव, तच्च न स्वाभाविकम् अपि तु कर्मकृतमित्यविक्रियस्वरूप एवात्मा। एवंरूपाविक्रियात्मकं ज्ञातृत्वं ज्ञानस्वरूपस्यात्मन एवेति न कदाचिदपि जडस्याहङ्कारस्य ज्ञातृत्वसंभवः। जडस्वभावस्याहङ्कारस्य चित्संनिधानेन तच्छायापत्त्या तत्संभव इति चेत्। केयं चिच्छायापत्तिः। किमहङ्कारच्छायापत्तिः संविदः, उत संविच्छायापत्तिरहङ्कारस्य। न तावत् संविदः, संविदि ज्ञातृत्वानभ्युपगमात्। नाप्य

हङ्कारस्य, तस्य जडस्योपकरणतया ज्ञातृत्वायोगात्, द्वयोरप्य-चाक्षुषत्वाच्च । न ह्यचाक्षुषाणां छाया दृष्टा । अथाग्निसंपर्का-दयःपिण्डोऽप्ययवत् चित्संपर्काद् ज्ञातृत्वोपलब्धिरिति । नैतत्, संविदि वास्तवज्ञातृत्वानभ्युपगमादेव न तत्संपर्कादहङ्कारे ज्ञातृत्वं तदुपलब्धिर्वा, अहङ्कारस्य स्वचेतनस्य ज्ञातृत्वासंभ-वादेव सुतरां न तत्संपर्कात्संविदि ज्ञातृत्वं तदुपलब्धिर्वा । यदप्युक्तम्, उभयत्र वस्तुतो न ज्ञातृत्वमस्ति, अहङ्कारस्त्वनु-भूतेरभिव्यञ्जकः स्वात्मस्थामेवानुभूतिमभिव्यनक्ति आदर्शा-दिवदिति, तदयुक्तम्, आत्मनः स्वयंज्योतिषो जडस्वरूपाह-ङ्काराभिव्यङ्ग्यत्वायोगात् । तदुक्तम्—

“शान्ताङ्गार इवादित्यमहङ्कारो जडात्मकः ।
स्वयंज्योतिषमात्मानं व्यनक्तीति न युक्तिमत्” ॥ इति ॥

स्वयंप्रकाशानुभवाधीनसिद्धयो हि सर्वे पदार्थास्तत्र तदायत्त-प्रकाशोऽचिदहङ्कारोऽनुदितानस्तमितस्वरूपप्रकाशमशेषार्थसि-द्धिहेतुभूतमनुभवमभिव्यनक्तीत्यात्मविदः परिहसन्ति । किंचा-हङ्कारानुभवयोः स्वभावविरोधादनुभूतेरनुभूतित्वप्रसङ्गाच्च न व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावः । यथोक्तम्—

“व्यङ्ग्यव्यञ्जकत्वमन्योन्यं न च स्यात्प्रातिकूल्यतः ।
व्यङ्ग्यत्वेऽननुभूतित्वमात्मनि स्यात् यथा घटे” ॥इति॥

न च रविकरनिकराणां स्वाभिव्यङ्ग्यकरतलाभिव्यञ्जकत्ववत् संविदभिव्यञ्जकाहङ्काराभिव्यञ्जकत्वं संविदः साधीयः, तत्रापि रविकरनिकराणां करतलाभिव्यञ्जकत्वाभावात् । करतलप्रतिह-तगतयो हि रश्मयो बहुलाः स्वयमेव स्फुटतरमुपलभ्यन्त इति तद्बाहुल्यमात्रहेतुत्वात्करतलस्य नाभिव्यञ्जकत्वम् । किंचास्य संविद्रूपस्यात्मनोऽहङ्कारनिर्वर्त्योऽभिव्यक्तिः किंरूपा ?। नताव-दुत्पत्तिः, स्वतःसिद्धतयाऽनन्योत्पाद्यत्वाभ्युपगमात् । नापि तत्प्रकाशनं, तस्या अनुभवान्तरानुभाव्यत्वात् । तत एव च न तदनुभवसाधनानुग्रहः । स हि द्विधा । ज्ञेयस्येन्द्रियसंबन्धहे-तुत्वेन वा, यथा जातिनिजमुखादिग्रहणे व्यक्तिदर्पणादीनां नय-नादीन्द्रियसंबन्धहेतुत्वेन । बोद्धृगतकल्मषापनयनेन वा, यथा परतत्त्वावबोधनसाधनस्य शास्त्रस्य शमदमादिना । यथोक्तम्—

“करणानामप्रभूतित्वाच्च तत्संबन्धहेतुता” ॥ इति ।

किंचानुभूतेरनुभाव्यत्वाभ्युपगमेऽप्यहमर्थेन न तदनुभवसाधनानुग्रहः सुवचः, स ह्यनुभाव्यानुभवोत्पत्तिप्रतिबन्धकनिरसनेन भवेत्, यथा रूपादिग्रहणोत्पत्तिविरो(१)धिसन्तमसनिरसनेन चक्षुषो दीपादिना । न चेह तथाविधं निरसनीयं संभाव्यते । न तावत् संविदाश्रयगतं तदज्ञानोत्पत्तिविरो(२)धि किंचिदप्यहङ्कारापनेयमस्ति । अस्ति ह्यज्ञानमिति चेत् । न, अज्ञानस्याहङ्कारापनोद्यत्वानभ्युपगमात्, ज्ञानमेव ह्यज्ञानस्य निवर्तकम् । न च संविदाश्रयत्वमज्ञानस्य संभवति, ज्ञानसमानाश्रयत्वात्स्वसमानविषयत्वाच्च । ज्ञातृभावविषयभावविरहिते ज्ञानमात्रे साक्षिणि नाज्ञानं भवितुमर्हति । यथा ज्ञानाश्रयत्वप्रसक्तिशून्यत्वेन घटादेर्नाज्ञानाश्रयत्वं, तथा ज्ञानमात्रेऽपि ज्ञानाश्रयत्वाभावेन नाज्ञानाश्रयत्वं स्यात् । संविदोऽज्ञानाश्रयत्वाभ्युपगमेऽप्यात्मतयाऽभ्युपेतायास्तस्या ज्ञानविषयत्वाभावेन ज्ञानेन न तद्गताज्ञाननिवृत्तिः । ज्ञानं हि स्वविषय एवाज्ञानं निवर्तयति, यथा रज्ज्वादौ । अतो न केनापि कदाचित्संविदाश्रयमज्ञानमुच्छिद्येत । अस्य च सदसदनिर्वचनीयस्याज्ञानस्य स्वरूपमेव दुर्निरूपमित्युपरिष्टाद्वक्ष्यते । ज्ञानप्रागभावरूपस्य त्वज्ञानस्य ज्ञानोत्पत्तिविरोधित्वाभावेन न तन्निरसनेन तत्कारणानुग्रहः । अतो न केनापि प्रकारेणाहङ्कारेणानुभूतेरभिव्यक्तिः । न च स्वाश्रयतयाऽभिव्यङ्ग्याभिव्यञ्जनमभिव्यञ्जकानां स्वभावः, प्रदीपादिष्वदर्शनात्, तथाऽवस्थितपदार्थप्रतीत्यनुगुणस्वाभाव्याच्च ज्ञानतत्साधनयोरनुग्राहकस्य च । तच्च स्वतः प्रामाण्यं न्यायसिद्धम् । न च दर्पणादिर्मुखादेरभिव्यञ्जकः, अपि तु चाक्षुषतेजःप्रतिफलनरूपदोषहेतुः, तद्दोषकृतश्च तत्रान्यथाऽवभासः, अभिव्यञ्जकस्त्वालोकादिरेव । न चेह तथाऽहङ्कारेण संविदि स्वप्रकाशायां तादृशदोषापादनं सम्भवति । व्यक्तेस्तु जातिराकार इति तदाश्रयतया प्रतीतिः, न तु व्यक्तिव्यङ्ग्यत्वात् । अतोऽन्तःकरणभूताहङ्कारस्थतया संविदुपलब्धेर्वस्तुतो दोषतो

१ निरोधितमसनिरसनेनेति पाठान्तरम् ।

२ निरोधीति पाठान्तरम् ।

वा न किञ्चिदिह कारणमिति नाहङ्कारस्य ज्ञातृत्वं तथोपलब्धिपर्वा । तस्मात् स्वत एव ज्ञातृतया सिद्ध्यदहमर्थ एव प्रत्यगात्मा, न ज्ञप्तिमात्रम् । अहंभावविगमे तु ज्ञप्तेरपि न प्रत्यक्त्वसिद्धिरित्युक्तम् । तमोगुणाभिभवात्परागर्थानुभवाभावात्तु अहमर्थस्य विविक्तस्फुटप्रतिभासाभावेऽप्याप्रबोधादहमित्येकाकारेणात्मनः स्फुरणात्सुषुप्तावपि नाहंभावविगमः । भवदभिमतायाः अनुभूतेरपि तथैव प्रथेति वक्तव्यम् । न हि सुप्तोत्थितः कश्चिदहं भावविधुरखण्डाकारप्रत्यस्तमिताकारा ज्ञप्तिरहमज्ञानसाक्षितयाऽवतिष्ठत इत्येवंविधां स्वापसमकालामनुभूतिं परामृशति । एवं हि सुप्तोत्थितस्य परामर्शः सुखमहमस्वाप्समिति । अनेन प्रत्यवमर्शेन तदानीमप्यहमर्थस्यैवात्मनः सुखित्वं ज्ञातृत्व [illegible] ज्ञायते । न च वाच्यं यथेदानीं सुखं भवति तथा तदानीमप्यस्वाप्समित्येषा प्रतिपत्तिरिति, अतद्रूपत्वात्प्रतिपत्तेः । न चाहमर्थ-स्यात्मनोऽस्थिरत्वेन तदानीमहमर्थस्य सुखित्वानुसंधानानुपपत्तिः, यतः सुषुप्तिदशायां प्रागनुभूतं वस्तु सुप्तोत्थितो मयेदं कृतं मयेदमनुभूतमहमेवेदमबोधमिति परामृशति । एतावन्तं कालं न किञ्चिदहमज्ञासिषमिति च परामृशतीति चेत् । ततः किम् । न किंचिदिति कृत्स्नप्रतिषेध इति चेत् । न, अहमवेदिषमिति वेदितुरहमर्थस्यानुवृत्तेः, वेद्यविषयो हि स प्रतिषेधः । न किञ्चिदिति निषेधस्य कृत्स्नविषयत्वे भवदभिमतानुभूतिरपि प्रतिषिद्धा स्यात् । सुषुप्तिसमयेऽप्यनुसधीयमानमहमर्थमात्मानं ज्ञातारमहमिति परामृश्य न किंचिदवेदिषमिति वेदने तस्य प्रतिषिध्यमाने तस्मिन्काले निषिद्धमानाया वित्तेः सिद्धिमनुवर्तमानस्य ज्ञातुरहमर्थस्य चासिद्धिमनेनैव न किञ्चिदहमवेदिषमिति परामर्शेन साधयंस्तमिममर्थं देवानामेव साधयतु । मामप्यहं न ज्ञातवानित्यहमर्थस्यापि तदानीमननुसंधानं प्रतीयत इति चेत् । स्वानुभववचनयोर्विरोधमपि ना(१)नन्ति भवन्तः । अहं मां न ज्ञातवानिति ह्यनुभववचने मामिति किं निषिद्ध्यत इति चेत् । साधु पृष्टं त्वया । तदुच्यते, अहमर्थस्य ज्ञातुरनुवृत्तेर्न स्वरूपं

(१) न जानातीति प [illegible] ।

नपिच्यते, अपि, तु प्रबोधसमयेऽनुसंधीयमानस्याहमर्थस्य वर्णाश्रमादिविशिष्टता। अहं मां न ज्ञातवानित्युक्तेर्विषयो विवेचनीयः। जागरितावस्थानुसंहितजात्यादिविशिष्टोऽस्मदर्थो मामित्यंशस्य विषयः। स्वापाव(१)स्थाप्रसिद्धोऽविशदस्वानुभविकतानश्चाहमर्थोऽहमित्यंशस्य विषयः। अत्र सुप्तोऽहमीदृशोऽहमिति न स्मरामि न ज्ञातवानहमित्येव खल्वनुभवप्रकारः। किञ्च सुषुप्तावात्माऽज्ञानसाक्षित्वेनाऽऽस्त इति हि भवदीया प्रक्रिया। साक्षित्वं च साक्षाज्ज्ञातृत्वमेव, न ह्यजानतः साक्षित्वम्। ज्ञातैव लोकवेदयोः साक्षीति व्यपदिश्यते, न ज्ञानमात्रम्। स्मरति च भगवान् पाणिनिः "साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायाम्" इति साक्षाज्ज्ञातर्येव साक्षिशब्दम्। स चायं साक्षी जानामीति प्रतीयमानोऽस्मदर्थ एवेति कुतस्तदानीमहमर्थो न प्रतीयेत। आत्मने स्वयमवभासमानोऽहमित्येवावभासत इति स्वापाद्यवस्थास्वप्यात्मा प्रकाशमानोऽहमित्येवावभासत इति सिद्धम्। यत्तु मोक्षदशायामहमर्थो नानुवर्तत इति, तदपेशलम्। तथा सति आत्मनाश एवापवर्गः प्रकारान्तरेण प्रतिज्ञातः स्यात्। न चाहमर्थो धर्ममात्रं, येन तद्विगमेऽप्यविद्यानिवृत्ताविव स्वरूपमवतिष्ठेत, प्रत्युत स्वरूपमेवाहमर्थ आत्मनः। ज्ञानं तु तस्य धर्मः, अहं जानामि ज्ञानं मे जातमिति चाहमर्थधर्मतया ज्ञानप्रतीतेरेव। अपि च यः परमार्थतो भ्रान्त्या वाऽऽध्यात्मिकादिदुःखैर्दुःखितमात्मानमनुसंधत्ते—अहं दुःखीति—सर्वमेतत् दुःखजातमपुनर्भवमपोह्य कथमहमनाकुलः स्वस्थो भवेयमित्युत्पन्नमोक्षरागः स एव तत्साधने प्रवर्तते। स साधनानुष्ठानेन यद्यहमेव न भविष्यामीत्यवगच्छेदपसर्पेदेवासौ मोक्षकथाप्रस्तावात्। ततश्चाधिकारिविरहादेव सर्वं मोक्षशास्त्रमप्रमाणं स्यात्। अहमुपलक्षितं प्रकाशमात्रमपवर्गेऽवतिष्ठत इति चेत्, किमनेन। मयि विनष्टेऽपि किमपि प्रकाशमात्रमवतिष्ठत इति मत्वा न हि कश्चिद्बुद्धिपूर्वकारी प्रयतते। अतोऽहमर्थस्यैव ज्ञातृतया सिद्ध्यतः प्रत्यगात्मत्वम्। स च प्रत्यगात्मा मुक्तावप्यहमित्येव प्रकाशते,

(१) स्वाप्ययावस्थाप्रसिद्ध इति द्राविडपाठः।

स्वस्मै प्रकाशमानत्वात् । यो यः स्वस्मै प्रकाशते स सर्वोऽहमित्येव प्रकाशते यथा, तथाऽवभासमानत्वेन उभयवादिसिद्धः संसार्यात्मा । यः पुनरहमिति न प्रकाशते नासौ स्वस्मै प्रकाशते, यथा घटादिः, स्वस्मै प्रकाशते तथा चायं मुक्तात्मा, तस्मादहमित्येव प्रकाशते । न चाहमिति प्रकाशमानत्वेन तस्याज्ञत्वसंसारित्वादिप्रसङ्गः, मोक्षविरोधादज्ञत्वाद्यहेतुत्वाच्चाहंप्रत्ययस्य । अज्ञानं नाम स्वरूपाज्ञानमन्यथाज्ञानं विपरीतज्ञानं वा । अहमित्येवात्मनः स्वरूपमिति स्वरूपज्ञानरूपोऽहंप्रत्ययो नाज्ञत्वमावहति, कुतः संसारित्वम्, अपि तु तद्विरोधित्वान्नाशयत्येव, ब्रह्मात्मभावापरोक्षनिर्धूतनिरवशेषाविद्यानामपि वामदेवादीनामहमित्येवात्मानुभवदर्शनाच्च । श्रूयते हि "तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदे, अहं मनुरभवं सूर्यश्च" इति, "अहमेव च संवर्तामि भविष्यामि" इत्यादि । सकलेतराज्ञानविरोधिनः सच्छब्दप्रत्ययमात्रभाजः परस्य ब्रह्मणो व्यवहारोऽप्येवमेव "हन्ताहमिमास्तिस्रो देवताः" "बहु स्यां प्रजायेय" "स ऐक्षत लोकान्नु सृजा" इति, तथा

"यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः" ॥
"अहमात्मा गुडाकेश" "न त्वेवाहं जातु नासम्"
"अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा" ।
"अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते" ॥
"तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात्" ।
"अहं बीजप्रदः पिता" "वेदाहं समतीतानि"

इत्यादिषु । यद्यहमित्येवात्मनः स्वरूपं, कथं तर्ह्यहङ्कारस्य क्षेत्रान्तर्भावो भगवतोपदिश्यते ।

"महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च" इति ।

उच्यते, स्वरूपोपदेशेषु सर्वेष्वहमित्येवोपदेशात्तथैवात्मस्वरूपप्रतिपत्तेश्चाहमित्येव प्रत्यगात्मनः स्वरूपम् । अव्यक्तपरिणामभेदस्याहङ्कारस्य क्षेत्रान्तर्भावो भग(१)वतोपदिश्यते, स त्वनात्मनि देहेऽहंभावकरणहेतुत्वेनाहङ्कार इत्युच्यते । अस्य त्वहङ्कारशब्दस्याभूततद्भावेऽर्थे च्विप्रत्ययमुत्पाद्य व्युत्प-

१ भगवतैवोपदिश्यत इति पुस्तकान्तरम् ।

सिद्धेष्टव्या । अयमेव ह्यहङ्कार उत्कृष्टजनावमानहेतुर्गर्वापरनामा शास्त्रेषु बहुशो हेयतया प्रतिपाद्यते । तस्माद्बाधकापेतोऽहंबुद्धिः साक्षादात्मगोचरैव । शरीरगोचरा त्वहंबुद्धिरविद्यैव, यथोक्तं भगवता पराशरेण ।

"श्रूयतां चाप्यविद्यायाः स्वरूपं कुलनन्दन ।
अनात्मन्यात्मबुद्धिर्या" ॥ इति ।

यदि ज्ञप्तिमात्रमेवात्मा, तदाऽनात्मन्यात्माभिमाने शरीरे ज्ञप्तिमात्रप्रतिभासः स्यान्न ज्ञातृत्वप्रतिभासः । तस्मात् ज्ञाताऽहमर्थ एवात्मा । तदुक्तम् ।

"अतः प्रत्यक्षसिद्धत्वादुक्तन्यायागमान्वयात् ।
अविद्यायोगतश्चात्मा ज्ञाताऽहमिति भासते" ॥ इति

तथा च ।

"देहेन्द्रियमनःप्राणधीभ्योऽन्योऽनन्यसाधनः ।
नित्यो व्यापी प्रतिक्षेत्रमात्मा भिन्नः स्वतः सुखी" ॥ इति ।

अनन्यसाधनः=स्वप्रकाशः, व्यापी=अतिसूक्ष्मतया सर्वाचेतनान्तःप्रवेशस्वभावः ।

यदुक्तं, दोषमूलत्वेनान्यथासिद्धिसंभावनया सकलभेदावलम्बिप्रत्यक्षस्य शास्त्रबाध्यत्वमिति । कोऽयं दोष इति वक्तव्यं, यन्मूलतया प्रत्यक्षस्यान्यथासिद्धिः । अनादिभेदवासनैव हि दोष इति चेत् । भेदवासनायास्तिमिरादिवत् यथावस्थितवस्तुविपरीतज्ञानहेतुत्वं किमन्यत्र ज्ञातपूर्वम् । अनेनैव शास्त्रविरोधेन ज्ञास्यत इति चेत् । न, अन्योन्याश्रयणात्, शास्त्रस्य निरस्तनिखिलविशेषवस्तुबोधित्वनिश्चये सति भेदवासनाया दोषत्वनिश्चयो भेदवासनाया दोषत्वनिश्चये सति शास्त्रस्य निरस्तनिखिलविशेषवस्तुबोधित्वनिश्चय इति । किञ्च यदि भेदवासनामूलत्वेन प्रत्यक्षस्य विपरीतार्थत्वं, शास्त्रमपि तन्मूलत्वेन तथैव स्यात् । अथोच्येत, दोषमूलत्वेऽपि शास्त्रस्य प्रत्यक्षावगतसकलभेदनिरसनज्ञानहेतुत्वेन परत्वात् तत् प्रत्यक्षस्य बाधकमिति । तन्न, दोषमूलत्वे ज्ञाते सति परत्वमकिञ्चित्करम् । रज्जुसर्पज्ञाननिमित्तभये सति भ्रान्तोऽयमिति

परिज्ञा(१)नेन केनचिदाप्तेन सर्पो मा भैषीरित्युक्तेऽपि भया-निवृत्तिदर्शनात् । शास्त्रस्य च दोषमूलत्वं श्रवणवेलायामेव ज्ञातं, श्रवणावगतनिखिलभेदोपमर्दिब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानाऽन्यथा-नुपपत्त्याऽनन्तरादेः । अपि चेदं(२)शास्त्रमसंभाव्यमानदोषं, प्रत्यक्षं तु संभाव्यमानदोषमिति केनावगतं त्वया । न तावत् स्वतःसिद्धा निर्धूतनिखिलभेदविशेषानुभूतिरिममर्थमवगमयति, तस्याः सर्वविषयविरक्तत्वादज्ञातपक्षपातविरहाच्च । नाप्यैन्द्रियकं प्रत्यक्षं, दोषमूलत्वेन विपरीतार्थत्वात्, तन्मूलत्वादेव नान्यान्यपि प्रमाणानि । अत स्वपक्षसाधकप्रमाणानभ्युपगमाच्च स्वाभिमतार्थसिद्धिः । ननु व्यावहारिकप्रमाणप्रमेयव्यवहारोऽस्माकमप्यस्त्येव । कोऽयं व्यावहारिको नाम । आपातप्रतीतिसिद्धो युक्तिभिर्निरूपितो न तथाऽवस्थित इति चेत् । किं तेन प्रयोजनम् । प्रमाणतया प्रतिपन्नेऽपि यौक्तिकबाधादेव प्रमाणकार्याभावात् । अथोच्येत, शास्त्रप्रत्यक्षयोर्द्वयोरप्यविद्यामूलत्वेऽपि प्रत्यक्षविषयस्य शास्त्रेण बाधो दृश्यते, शास्त्रविषयस्य सद्द्वितीयस्य ब्रह्मणः पश्चात्तनबाधादर्शनेनैव निर्विशेषानुभूतिमात्रं ब्रह्मैव परमार्थं इति । तदयुक्तम्, अबाधितस्यापि दोषमूलस्यापारमार्थ्यनिश्चयात् । एतदुक्तं भवति यथा नक्रोडनक्रकाचादिदोषरहितपुरुषान्तरागोचरगिरिगुहासु वसतस्तैमिरिकस्यासाध्यतिमिरस्य सर्वस्यापि तिमिरदोषाविशेषेण द्विचन्द्रज्ञानमविशिष्टं जायते तत्र च बाधकप्रत्ययोऽस्तीति न तन्मिथ्या न भवतीति तद्विषयभूतं चन्द्रद्वित्वमपि मिथ्यैव, दोषो ह्ययथार्थज्ञानहेतुः, तथा ब्रह्मज्ञानमविद्यामूलत्वेन बाधकज्ञानरहितमपि स्वविषयेण ब्रह्मणा सह मिथ्यैवेति । भवन्ति चात्र प्रयोगाः, विवादाध्यासितं ब्रह्म मिथ्याऽविद्याद्युत्पन्नज्ञानविषयत्वात्, प्रपञ्चवत्, ब्रह्म मिथ्याज्ञानविषयत्वात्, प्रपञ्चवत्, ब्रह्म मिथ्याऽसत्यहेतुजन्यज्ञानविषयत्वात्, प्रपञ्चवदेव । न च वाच्यं स्वाप्नस्य हस्त्यादिज्ञानस्यासत्यस्य परमार्थशुभाशुभप्रतिपत्तिहेतुभाववत् अविद्यामूलत्वेनासत्यस्यापि शास्त्रस्य परमार्थभूतब्रह्मविषयप्रतिपत्तिहे-

(१) परिज्ञानेन इति पुस्तकान्तरपाठः ।
(२) अपि चेदं शास्त्रम् एतच्चासंभाव्यमानदोषमिति द्राविडपाठः ।

तुभावौ न विरुद्ध इति, स्वप्नज्ञानस्यासत्यत्वाभावात्। तत्र हि विषयाणामेव मिथ्यात्वं, तेषामेव हि बाधो दृश्यते न ज्ञानस्य। न हि मया स्वप्नवेलायामनुभूतं ज्ञानमिह न विद्यत इति कस्यचिदपि प्रत्ययो जायते, "दर्शनं तु विद्यते, अर्था न सन्ति" इति बाधकप्रत्ययः। मायाविनो मन्त्रौषधादिप्रभवं मायामयं ज्ञानं सत्यमेव प्रीतेर्भयस्य च हेतुः, तत्रापि ज्ञानस्याबाधितत्वात्। विषयेन्द्रियादिदोषजन्यं रज्ज्वादौ सर्पादिविज्ञानं सत्यमेव भयादिहेतुः, सत्यैवादष्टेऽपि स्वात्मनि सर्पसंनिधानात् दष्टबुद्धिः। सत्यैव शङ्काविषबुद्धिर्मरणहेतुभूता। वस्तुभूत एव जलादौ मुखादिप्रतिभासो वस्तुभूतमुखगतविशेषनिश्चयहेतुः। एतेषां संवेदनानामुत्पत्तिमत्त्वादर्थक्रियाकारित्वाच्च सत्यत्वमवगम्यते। हस्त्यादीनामभावेऽपि कथं तद्बुद्धयः सत्या भवन्तीति चेत्। नैतत्, बुद्धीनां सालम्बनत्वमात्रनियमात्। अर्थस्य प्रतिभासमानस्यैव ह्यालम्बनत्वेऽपेक्षितं, प्रतिभासमानता चास्त्येव दोषवशात्, स तु बाधितोऽसत्य इत्यवगम्यते, अबाधिता हि बुद्धिः सत्यैवेत्युक्तम्। रेखया वर्णप्रतिपत्तावपि नासत्यात्सत्यबुद्धिः, रेखायाः सत्यत्वात्। ननु वर्णात्मना प्रतिपन्ना रेखा वर्णबुद्धिहेतुः, वर्णात्मता त्वसत्या। नैव, वर्णात्मताया अस्वसत्त्याया उपायत्वायोगात्। असतो निरुपाख्यस्य ह्युपायत्वं न दृष्टमनुपपन्नं च। अथ तस्या वर्णबुद्धेरुपायत्वम्। एवं तर्ह्यसत्यात्सत्यबुद्धिर्न स्यात् बुद्धेः सत्यत्वादेव, उपायोपेययोरैक्यप्रसङ्गश्च, उभयोर्वर्णबुद्धित्वाविशेषात्। रेखाया अविद्यमानवर्णात्मनोपायत्वे चैकस्यामेव रेखायामविद्यमानसर्ववर्णात्मकत्वस्य सुलभत्वादेकरेखादर्शनात्सर्ववर्णप्रतिपत्तिः स्यात्। अथ पिण्डविशेषे देवदत्तादिशब्दसङ्केतवत् चक्षुर्ग्राह्यरेखाविशेषे श्रोत्रग्राह्यवर्णविशेषसङ्केतवशाद्रेखाविशेषो वर्णविशेषबुद्धिहेतुरिति। हन्त तर्हि सत्यादेव सत्यप्रतिपत्तिः, रेखायाः सङ्केतस्य च सत्यत्वात्। रेखागवयादपि सत्यगवयबुद्धिः सादृश्यनिबन्धना, सादृश्यं च सत्यमेव। न चैकरूपस्य शब्दस्य नादविशेषेणार्थभेदबुद्धिहेतुत्वेऽप्यसत्यात्सत्यप्रतिपत्तिः, नानानादाभिव्यक्तस्यैव शब्दस्य तत्तन्नादाभिव्यक्तस्वरूपेणार्थविशेषेषु संबन्धग्रहणवशादर्थभेदबु-

दुष्टत्वसिद्धहेतुत्वात् । शब्दस्यैकरूपत्वमपि न साधीयः, गकारादेर्बोधकस्यैव श्रोत्रग्राह्यत्वेन शब्दत्वात् । अतोऽसत्याच्छास्त्रात्सत्यब्रह्मविषयप्रतिपत्तिर्दुरुपपादा । ननु शास्त्रस्य न गगनकुसुमवदत्यन्तासत्यत्वं, प्रागद्वैतज्ञानात्सद्बुद्धिबोध्यत्वात्, उत्पन्ने त्वद्वैतज्ञाने ह्यसत्यत्वं शास्त्रस्य, न तदा शास्त्रं निरस्तनिखिलभेदचिन्मात्रब्रह्मज्ञानोपायः, यदोपायस्तदाऽस्त्येव शास्त्रमस्तीति बुद्धेः । नैवम्, असति शास्त्रेऽस्ति शास्त्रमिति बुद्धेर्मिथ्यात्वात् । ततः किम् । इदं ततः, मिथ्याभूतशास्त्रजन्यज्ञानस्य मिथ्यात्वेन तद्विषयस्यापि ब्रह्मणो मिथ्यात्वम्; यथा धूमबुद्ध्यागृहीतबाष्पजन्याग्निज्ञानस्य मिथ्यात्वेन तद्विषयस्याग्नेरपि मिथ्यात्वम् । पश्चात्तनबाधादर्शनं चासिद्धं शून्यमेव तत्त्वमिति वाक्येन तस्यापि बाधदर्शनात् । तत्तु भ्रान्तिमूलमिति चेत् । एतदपि भ्रान्तिमूलमिति त्वयैवोक्तं पश्चात्तनबाधादर्शनं तु तस्यैवेत्यलमप्रतिष्ठितकुतर्कपरिहसनेन ॥

यदुक्तं वेदान्तवाक्यानि निर्विशेषज्ञानैकरसवस्तुमात्रप्रतिपादनपराणि "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" इत्येवमादीनीति, तदयुक्तम्, एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपादनमुखेन सच्छब्दवाच्यस्य परस्य ब्रह्मणो जगदुपादानत्वं जगन्निमित्तत्वं सर्वज्ञता सर्वशक्तियोगः सत्यसङ्कल्पत्वं सर्वान्तरत्वं सर्वाधारत्वं सर्वनियमनमित्याद्यनेककल्याणगुणविशिष्टतां कृत्स्नस्य जगतस्तदात्मकतां च प्रतिपाद्य एवं भूतब्रह्मात्मकस्त्वमसीति श्वेतकेतुं प्रत्युपदेशाय प्रवृत्तत्वात्प्रकरणस्य । प्रपञ्चितश्चायमर्थो वेदार्थसङ्ग्रहे । अत्राप्यारम्भणाधिकरणे निपुणतरमुपपादयिष्यते । "अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते" इत्यत्रापि प्रकृतान् हेयगुणान् प्रतिषिध्य नित्यत्वविभुत्वसूक्ष्मत्वसर्वगतत्वाव्ययत्वभूतयोनित्वसर्वज्ञत्वादिकल्याणगुणयोगः परस्य ब्रह्मणः प्रतिपादितः । "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इत्यत्रापि सामानाधिकरण्यस्यानेकविशेषणविशिष्टैकार्थाभिधानव्युत्पत्त्या न निर्विशेषवस्तुसिद्धिः । प्रवृत्तिनिमित्तभेदेनैकार्थवृत्तित्वं हि सामानाधिकरण्यम् । तत्र सत्यज्ञानादिपदमुख्यार्थैर्गुणैस्तत्तद्गुणविरोध्याकारप्रत्यनीकाकारैर्वा एक-

स्मिन्नेवार्थे पदानां प्रवृत्तौ निमित्तभेदोऽवश्याश्रयणीयः । इयांस्तु विशेषः, एकस्मिन् पक्षे पदानां मुख्यार्थता, अपरस्मिंश्च तेषां लक्षणा । न चाज्ञानादीनां प्रत्यनीकता वस्तुस्वरूपमेव, एकेनैव पदेन स्वरूपं प्रतिपन्नमिति पदान्तरप्रयोगवैयर्थ्यात् । तथा सति सामानाधिकरण्यासिद्धिश्च, एकस्मिन् वस्तुनि वर्तमानानां पदानां निमित्तभेदानाश्रयणात् । न चैकस्यैवार्थस्य विशेषणभेदेन विशिष्टताभेदादनेकार्थत्वं पदानां सामानाधिकरण्यविरोधि, एकस्यैव वस्तुनोऽनेकविशेषणविशिष्टताप्रतिपादनपरत्वात्सामानाधिकरण्यस्य । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यमिति हि शाब्दिकाः । यदुक्तम् "एकमेवाद्वितीयम्" इत्यत्राद्वितीयपदं गुणतोऽपि सद्विती(१)यतां न सहते । अतः सर्वशाखाप्रत्ययन्यायेन कारणवाक्यानामद्वितीयवस्तुप्रतिपादनपरत्वमभ्युपगमनीयम् । कारणतयोपलक्षितस्याद्वितीयस्य ब्रह्मणो लक्षणमिदमुच्यते "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इति । अतो लक्षणविहित ब्रह्म निर्गुणमेव, अन्यथा निर्गुणं निरञ्जनमित्यादिश्रुतिविरोधश्चेति, तदनुपपन्नं, जगदुपादानस्य ब्रह्मणः स्वव्यतिरिक्ताधिष्ठात्रन्तरनिवारणेन विचित्रशक्तियोगप्रतिपादनपरत्वादद्वितीयपदस्य । तथैव विचित्रशक्तियोगमेवावगमयति "तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय" इति, "तत्तेजोऽसृजत" इत्यादि । अविशेषेणाद्वितीयमित्युक्ते निमित्तान्तरमात्रनिषेधः कथं ज्ञायत इति चेत् । सिसृक्षोर्ब्रह्मण उपादानकारणत्वं "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" "एकमेव" इति प्रतिपादितम् । कार्योत्पत्तिस्वाभाव्येन बुद्धिस्थं निमित्तान्तरमिति तदेवाद्वितीयपदेन निषिध्यत इत्यवगम्यते । सर्वनिषेधे हि स्वाभ्युपगताः सिषाधयिषितनित्यत्वादयश्च निषिद्धाः स्युः । सर्वशाखाप्रत्ययन्यायश्चात्र भवतो विपरीतफलः, सर्वशाखासु कारणान्वयिनां सर्वज्ञत्वादीनां गुणानामत्रोपसंहारहेतुत्वात् । अतः कारणवाक्यस्वभावादपि "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इत्यनेन सविशेषमेव प्रतिपाद्यत इति विज्ञायते । न च निर्गुणवाक्यविरोधः, प्राकृतहेयगुणविषयत्वात् तेषां "निर्गुणं निष्कलं

१ सजातीयतां न सहते इति पुस्तकान्तरपाठः।

ऽनन्तम्" इत्यादीनाम्। ज्ञानमात्रस्वरूपवादिन्योऽपि श्रुतयो ब्रह्मणो ज्ञानस्वरूपतामभिदधति। न तावता निर्विशेषज्ञानमात्रमेव तत्त्वं ज्ञातुरेव ज्ञानस्वरूपत्वात्। ज्ञानस्वरूपस्यैव तस्य ज्ञानाश्रयत्वं मणिद्युमणिप्रदीपादिवत् युक्तमेवेत्युक्तम्। ज्ञातृत्वमेव हि सर्वाः श्रुतयो वदन्ति "यः सर्वज्ञः सर्ववित्" "तदैक्षत" "सेयं देवतैक्षत" "स ऐक्षत लोकान्नु सृजा" इति। "नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्" "ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशनीशौ"।

"तमीश्वराणां परमं महेश्वरं
तं देवतानां परमं च दैवतम्॥
पतिं पतीनां परमं परस्तात्
विदाम देवं भुवनेशमीड्यम्॥
न तस्य कार्यं करणं च विद्यते
न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते॥
पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते।
स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च॥"

"एष आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकोऽविजिघत्सोऽपिपासः" "सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः" इत्याद्याः श्रुतयो ज्ञातृत्वप्रमुखान् कल्याणगुणान् ज्ञानस्वरूपस्यैव ब्रह्मणः स्वाभाविकान् वदन्ति समस्तहेयगुणविरहिततां च। निर्गुणवाक्यानां सगुणवाक्यानां च विषयमपहतपाप्मेत्याद्यपिपास इत्यन्तेन हेयगुणान्प्रतिषिध्य सत्यकामः सत्यसंकल्प इति ब्रह्मणः कल्याणगुणान् विदधतीयं श्रुतिरेव विविनक्तीति सगुणनिर्गुणवाक्ययोर्विरोधाभावादन्यतरस्य मिथ्याविषयताश्रयणमपि नाशङ्कनीयम्। "भीषाऽस्माद्वातः पवते" इत्यादिना ब्रह्मगुणानारभ्य "ते ये शतम्" इत्यनुक्रमेण क्षेत्रज्ञानन्दातिशयमुक्त्वा

"यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह"॥

"आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्" इति ब्रह्मणः कल्याणगुणानन्त्यमत्यादरेण वदतीयं श्रुतिः। "सोऽश्नुते सर्वान्कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता" इति ब्रह्मवेदनफलमवगमयद्वाक्यं परस्य विपश्चितो ब्रह्मणो गुणानन्त्यं ब्रवीति। विपश्चिता

ब्रह्मणा सह सर्वान् कामानश्नुते, काम्यन्ते इति कामाः कल्याणगुणाः ब्रह्मणा सह तद्गुणान् सर्वानश्नुत इत्यर्थः । दहरविद्यायां "तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम्" इतिवत् गुणप्राधान्यं वक्तुं सहशब्दः । फलोपासनयोः प्रकारैक्यं "यथाक्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति" इति श्रुत्यैव सिद्धम् । "यस्यामतं तस्य मतम्" "अविज्ञातं विजानताम्" इति ब्रह्मणो ज्ञानाविषयत्वमुक्तमिति चेत् । "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" इति ज्ञानान्मोक्षोपदेशो न स्यात् ।

असन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति वेद चेत् ।
अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदुः

इति ब्रह्मविषयज्ञानाभावसद्भावाभ्यामात्मनाशमात्मसत्तां च वदति । अतो ब्रह्मविषयवेदनमेवापवर्गाय सर्वाः श्रुतयो विदधति । ज्ञानं चोपासनात्मकम् । उपास्यं च ब्रह्म सगुणमित्युक्तम् । "यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह" इति ब्रह्मणोऽनन्तस्यापरिमितगुणस्य वाङ्मनसयोरेतावदिति परिच्छेदायोग्यत्वश्रवणेन ब्रह्मैतावदिति ब्रह्मपरिच्छेदज्ञानवतां ब्रह्माविज्ञातममतमित्युक्तम्, अपरिच्छिन्नत्वाद् ब्रह्मणः । अन्यथा "यस्यामतं तस्य मतम्" "विज्ञातमविजानताम्" इति ब्रह्मणो मतत्वविज्ञातत्ववचनं तत्रैव विरुध्यते । यत्तु "न दृष्टेर्द्रष्टारं न मतेर्मन्तारम्" इति श्रुतिः दृष्टिमतिव्यतिरिक्तं द्रष्टारं मन्तारं च प्रतिषेधतीति, तद् आगन्तुकचैतन्यगुणयोगितया ज्ञातुरज्ञानस्वरूपतां कुतर्कसिद्धां मत्वा 'न तथात्मानं पश्येः न मन्वीथाः, अपि तु द्रष्टारं मन्तारमप्यात्मानं दृष्टिमतिरूपमेव पश्येः" इत्यभिदधातीति परिहृतम् । अथवा दृष्टेर्द्रष्टारं, मतेर्मन्तारं जीवात्मानं प्रतिषिध्य सर्वभूतान्तरात्मानं परमात्मानमेवोपास्स्वेति वाक्यार्थः । अन्यथा "विज्ञातारमरे केन विजानीयात्" इत्यादिज्ञातृत्वश्रुतिविरोधश्च । "आनन्दो ब्रह्म" इत्यानन्दमात्रमेव ब्रह्मस्वरूपं प्रतीयत इति यदुक्तम् तत् ज्ञानाश्रयस्य ब्रह्मणो ज्ञानं स्वरूपमिति वदतीति परिहृतम् । ज्ञानमेव ह्यनुकूल-

आनन्द इत्युच्यते, "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" इत्यानन्दरूपमेव विज्ञानं ब्रह्मेत्यर्थः । अत एव ब्रह्मात्मैकत्वता । अत एव ज्ञानस्वरूपस्यैव ज्ञातृत्वमपि श्रुतिप्रत्यक्षविगलितमित्युक्तम् । तद्वदेव "स एको ब्रह्मण आनन्दः" "आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्" इत्यादिव्यतिरेकनिर्देशाच्च नानन्दमात्रं ब्रह्म, अपि त्वानन्दि । ज्ञातृत्वमेव ह्यानन्दित्वम् । यदिदमुक्तम्, "यत्र हि द्वैतमिव भवति" "नेह नानाऽस्ति किंचन" "मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति" "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्" इति भेदनिषेधो बहुधा दृश्यत इति, तत् कृत्स्नस्य जगतो ब्रह्मकार्यतया तदन्तर्यामिकतया च तदात्मकत्वेनैक्यात्तत्प्रत्यनीकनानात्वं प्रतिषिध्यते, न पुनः "बहु स्यां प्रजायेय" इति बहुभवनसङ्कल्पपूर्वकं ब्रह्मणो नानात्वं श्रुतिसिद्धं प्रतिषिध्यत इति परिहृतम् । नानात्वनिषेधादियमपरमार्थविषयेति चेत्, न, प्रत्यक्षादिसकलप्रमाणानवगतनानात्वं दुरारोहं ब्रह्मणः प्रतिपाद्य तदेव बाध्यत इत्युपहास्यमिदम् । "यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते, अथ तस्य भयं भवति" इति ब्रह्मणि नानात्वं पश्यतो भयप्राप्तिरिति यदुक्तं, तदसत्, "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" "तज्जलानिति शान्त उपासीत" इति नानात्वानुसन्धानस्य शान्तिहेतुत्वोपदेशात् । तथा हि सर्वस्य जगतः तदुत्पत्तिस्थितिलयकर्मतया तदात्मकत्वानुसन्धानेनात्र शान्तिर्विधीयते । अतो यथाऽवस्थितदेवतिर्यङ्मनुष्यस्थावरादिभेदभिन्नं जगत् ब्रह्मात्मकमित्यनुसन्धानस्य शान्तिहेतुतयाऽभयप्राप्तिहेतुत्वेन न भयहेतुत्वप्रसङ्गः । एवं तर्हि "अथ तस्य भयं भवति" इति किमुच्यते-इदमुच्यते "यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्ते निलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते, अथ सोऽभयङ्गतो भवति" इत्यभयप्राप्तिहेतुत्वेन ब्रह्मणि या प्रतिष्ठाऽभिहिता तस्या विच्छेदे भयं भवतीति । यथोक्तं महर्षिभिः ।

"यन्मुहूर्तं क्षणं वापि वासुदेवो न चिन्त्यते ।
सा हानिस्तन्महच्छिद्रं सा भ्रान्तिः सा च विक्रिया" ॥

इत्यादि । ब्रह्मणि प्रतिष्ठाया अन्तरमवकाशो विच्छेद एव ॥

यदुक्तम्, "न स्थानतोऽपि" इति सर्वविशेषरहितं ब्रह्मेति वक्ष्यतीति, तन्न । सविशेषं ब्रह्मेत्येव हि तत्र वक्ष्यति । "मायामात्रं तु" इति च स्वाप्नानामर्थानां जागरितावस्थानुभूतपदार्थवैधर्म्येण मायामात्रत्वमुच्यत इति जागरितावस्थाऽनुभूतानामिव पारमार्थिकत्वमेव वक्ष्यति ॥

स्मृतिपुराणयोरपि निर्विशेषज्ञानमात्रमेव परमार्थोऽन्यदपारमार्थिकमिति प्रतीयत इति यदभिहितं, तदसत्,

"यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् ।
मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ॥
न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ।
भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ॥
अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ।
मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनञ्जय ॥
मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ।
विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥
उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।
यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥
यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः" ॥

"स सर्वभूतप्रकृतिं विकारान् गुणादिदोषांश्च मुने व्यतीतः ।
अतीतसर्वावरणोऽखिलात्मा तेनास्तृतं यद्भुवनान्तराले ॥
समस्तकल्याणगुणात्मकोऽसौ स्वशक्तिलेशोद्धृतभूतसर्गः ।
इच्छागृहीताभिमतोरुदेहः संसाधिताशेषजगद्धितोऽसौ ॥
तेजोबलैश्वर्यमहावबोधसुवीर्यशक्त्यादिगुणैकराशिः ।
परः पराणां सकला न यत्र क्लेशादयः सन्ति परा(१)परेशे ॥
स ईश्वरो व्यष्टिसमष्टिरूपोऽव्यक्तस्वरूपः प्रकटस्वरूपः ।
सर्वेश्वरः सर्वदृक् सर्ववेत्ता समस्तशक्तिः परमेश्वराख्यः ॥
संज्ञायते येन तदस्तदोषं शुद्धं परं निर्मलमेकरूपम् ।
संदृश्यते वाऽप्यधिगम्यते वा तज्ज्ञानमज्ञानमतोऽन्यदुक्तम् ॥
शुद्धे महाविभूत्याख्ये परे ब्रह्मणि शब्द्यते ।

(१) परापरेशे इति पाठान्तरम् ।

मैत्रेय भगवच्छब्दः सर्वकारणकारणे ॥
संभर्तेति तथा भर्ता भकारोऽर्थद्वयान्वितः ।
नेता गमयिता स्रष्टा गकारार्थस्तथा मुने ॥
ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः ।
ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा ॥

वसन्ति तत्र भूतानि भूतात्मन्यखिलात्मनि ।
स च भूतेष्वशेषेषु वकारार्थस्ततोऽव्ययः ॥
ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजांस्यशेषतः ।
भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेयैर्गुणादिभिः ॥
एवमेव महाशब्दो मैत्रेय भगवानिति ।
परमब्रह्मभूतस्य वासुदेवस्य नान्यगः ॥
तत्र पूज्यपदार्थोक्तिपरिभाषासमन्वितः ।
शब्दोऽयं नोपचारेण त्वन्यत्र ह्युपचारतः ॥

समस्ताः शक्तयश्चैता नृप यत्र प्रतिष्ठिताः ।
तद्विश्वरूपवैरूप्यं रूपमन्यद्धरेर्महत् ॥
समस्तशक्तिरूपाणि तत् करोति जनेश्वर ।
देवतिर्यङ्मनुष्याख्याचेष्टावन्ति स्वलीलया ॥
जगतामुपकाराय न सा कर्मनिमित्तजा ।
चेष्टा तस्याप्रमेयस्य व्यापिन्यव्याहतात्मिका ॥

एवंप्रकारममलं नित्यं व्यापकमक्षयम् ।
समस्तहेयरहितं विष्ण्वाख्यं परमं पदम् ॥
परः पराणां परमः परमात्मात्मसंस्थितः ।
रूपवर्णादिनिर्देशविशेषणविवर्जितः ।
अपक्षयविनाशाभ्यां परिणामर्द्धिजन्मभिः ।
वर्जितः शक्यते वक्तुं यः सदाऽस्तीति केवलम् ॥
सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति वै यतः ।
ततः स वासुदेवेति विद्वद्भिः परिपठ्यते ॥
तद् ब्रह्म परमं नित्यमजमक्षरमव्ययम् ।
एकस्वरूपं च सदा हेयाभावाच्च निर्मलम् ॥
तदेव सर्वमेवैतद् व्यक्ताव्यक्तस्वरूपवत् ।

तथा पुरुषरूपेण कालरूपेण च स्थितम् ॥
प्रकृतिर्या मया ख्याता व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी ।
पुरुषश्चाप्युभावेतौ लीयेते परमात्मनि ॥
परमात्मा च सर्वेषामाधारः परमेश्वरः ।
विष्णुनामा स वेदेषु वेदान्तेषु च गीयते ॥
द्वे रूपे ब्रह्मणस्तस्य मूर्तं चामूर्तमेव च ।
क्षराक्षरस्वरूपे ते सर्वभूतेषु च स्थिते ॥
अक्षरं तत् परं ब्रह्म क्षरः सर्वमिदं जगत् ।
एकदेशस्थितस्याग्नेर्ज्योत्स्ना विस्तारिणी यथा ॥
परस्य ब्रह्मणः शक्तिस्तथेदमखिलं जगत् ।
विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता क्षेत्रज्ञाख्या तथाऽपरा ॥
अविद्याकर्मसंज्ञाऽन्या तृतीया शक्तिरिष्यते ।
यया क्षेत्रज्ञशक्तिः सा वेष्टिता नृप सर्वगा ॥
संसारतापानखिलानवाप्नोत्यतिसंततान् ।
तया तिरोहितत्वाच्च शक्तिः क्षेत्रज्ञसंज्ञिता ॥
सर्वभूतेषु भूपाल तारतम्येन वर्तते ।
प्रधानं च पुमांश्चैव सर्वभूतात्मभूतया ॥
विष्णुशक्त्या महाबुद्धे वृतौ संश्रयधर्मिणौ ।
तयोः सैव पृथग्भावकारणं संश्रयस्य च ॥
यथा सक्तो जले वातो बिभर्ति कणिकाशतम् ।
शक्तिः साऽपि तथा विष्णोः प्रधानपुरुषात्मकम् ॥
तदेतदक्षयं नित्यं जगत् मुनिवराखिलम् ।
आविर्भावतिरोभावजन्मनाशविकल्पवत् ॥

इत्यादिना परं ब्रह्म स्वभावत एव निरस्तनिखिलदोषगन्धं समस्तकल्याणगुणात्मकं जगदुत्पत्तिस्थितिसंहारान्तःप्रवेशनियमनादिलीलं प्रतिपाद्य कृत्स्नस्य चिदचिद्वस्तुनः सर्वावस्थाऽवस्थितस्य पारमार्थिकस्यैव परस्य ब्रह्मणः शरीरतया रूपत्वं शरीररूपतन्वंशशक्तिविभूत्यादिशब्दैस्तच्छब्दाना

ताधिकरणेन चाभिधाय तद्विभूतिभूतिभूतस्य चिद्वस्तुनः स्वरूपेणावस्थितिमचिन्मिश्रतया क्षेत्रज्ञरूपेण स्थितिं चोक्त्वा क्षेत्रज्ञावस्थायां पुण्यपापात्मककर्मरूपाविद्यावेष्टितत्वेन स्वाभाविकज्ञानरूपत्वानुसंधानमचिद्रूपाणांकारतयाऽनुसन्धानं च प्रतिपादितमिति परं ब्रह्म सविशेषम् । तद्विभूतिभूतं च जगदपि पारमार्थिकमेवेति ज्ञायते । "प्रत्यस्तमितभेदम्" इत्यत्र देवमनुष्यादिप्रकृतिपरिणामविशेषसंसृष्टस्याप्यात्मनः स्वरूपं तद्गतभेदरहितत्वेन तद्भेदवाचिदेवादिशब्दागोचरं ज्ञानसत्तैकलक्षणं स्वसंवेद्यं योगयुङ्मनसो न गोचर इत्युच्यत इत्यनेन न प्रपञ्चापलापः । कथमिदमवगम्यत इति । तदुच्यते, अस्मिन् प्रकरणे संसारैकभेषजतया योगमभिधाय योगावयवान् प्रत्याहारपर्यन्तांश्चाभिधाय धारणासिद्ध्यर्थं शुभाश्रयं वक्तुं परस्य ब्रह्मणो विष्णोः शक्तिशब्दाभिधेयं रूपद्वयं मूर्तामूर्तविभागेन प्रतिपाद्य तृतीयशक्तिरूपकर्माख्याविद्यावेष्टितमचिद्विशिष्टं क्षेत्रज्ञं मूर्ताख्यविभागं भावनात्रयान्वयादशुभमित्युक्त्वा द्वितीयस्य कर्माख्याविद्याविरहिणोऽचिद्वियुक्तस्य ज्ञानैकाकारस्यामूर्ताख्यविभागस्य निष्पन्नयोगिध्येयतया योगयुङ्मनसोऽनालम्बनतया स्वतःशुद्धिविरहाच्च शुभाश्रयत्वं प्रतिषिध्य परशक्तिरूपमिदममूर्तमपरशक्तिरूपं क्षेत्रज्ञाख्यं मूर्तं च परशक्तिरूपस्यात्मनः क्षेत्रज्ञतापत्तिहेतुभूततृतीयशक्त्याख्यकर्मरूपाविद्या चेत्येतच्छक्तित्रयाश्रयो भगवदसाधारणम् "आदित्यवर्णम्" इत्यादिवेदान्तसिद्धं मूर्तस्वरूपं शुभाश्रय इत्युक्तम् । अत्र परिशुद्धात्मस्वरूपस्य शुभाश्रयतानर्हतां वक्तुं प्रत्यस्तमितभेदं यदित्याद्युच्यते । तथा हि ।

"न तद्योगयुजा शक्यं नृप चिन्तयितुं यतः ।
द्वितीयं विष्णुसंज्ञस्य योगिध्येयं परं पदम् ॥
समस्ताः शक्तयश्चैता नृप यत्र प्रतिष्ठिताः ।
तद्विश्वरूपवैरूप्यं रूपमन्यद्धरेर्महत्" ॥

इति च वदति । तथा चतुर्मुख(१)सनकादीनां जगदन्तर्वर्तिना-

(१) चतुर्मुखसनन्दनादीनामिति पुस्तकान्तरपाठः ।

मवीद्यावेष्टितत्वेन शुभाश्रयत्वानर्हतामुक्त्वा बद्धानामेव पश्चाद्योगेनोद्भूतबोधानां स्वस्वरूपापन्नानां च स्वतःशुद्धिविरहाद् भगवता शौनकेन शुभाश्रयता निषिद्धा

"आब्रह्मस्तम्बपर्यन्ता जगदन्तर्व्यवस्थिताः ।
प्राणिनः कर्मजनितसंसारवशवर्तिनः ॥
यतस्ततो न ते ध्याने ध्यानिनामुपकारकाः ।
अविद्यान्तर्गताः सर्वे ते हि संसारगोचराः ॥
पश्चादुद्भूतबोधाश्च ध्याने नैवोपकारकाः ।
नैसर्गिको न वै बोधस्तेषामप्यन्यतो यतः ॥
तस्मात्तदमलं ब्रह्म निसर्गादेव बोधवत्" ॥ इत्यादिना ।

परस्य ब्रह्मणो विष्णोः स्वरूपमसाधारणमेव शुभाश्रयमित्युक्तम् । अतोऽत्र न भेदापलापः प्रतीयते । "ज्ञानस्वरूपम्" इत्यत्रापि ज्ञानव्यतिरिक्तार्थजातस्य कृत्स्नस्य न मिथ्यात्वं प्रतिपाद्यते, ज्ञानस्वरूपस्यात्मनो देवमनुष्याद्यर्थाकारेणावभासो भ्रान्तिरित्येतावन्मात्रवचनात् । न हि शुक्तिकाया रजततयाऽवभासो भ्रान्तिरित्युक्ते जगति कृत्स्नं रजतजातं मिथ्या भवति । जगद्ब्रह्मणोः सामानाधिकरण्येनैक्यप्रतीतेर्ब्रह्मणो ज्ञानस्वरूपस्यार्थाकारता भ्रान्तिरित्युक्ते अर्थजातस्य कृत्स्नस्य मिथ्यात्वमुक्तं स्यादिति चेत् । तदसत्, अस्मिन् शास्त्रे परस्य ब्रह्मणो विष्णोर्निरस्ताज्ञानादिनिखिलदोषगन्धस्य समस्तकल्याणगुणात्मकस्य महाविभूतेः प्रतिपन्नतया तस्य भ्रान्तिदर्शनासम्भवात् । सामानाधिकरण्येनैक्यप्रतिपादनं च बाधासहमविरुद्धं चेत्यनन्तरमेवोपपादयिष्यते । अतोऽयमपि श्लोको नार्थस्वरूपस्य बाधकः । तथा हि "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद् ब्रह्म" *इति जगज्जन्मादिकारणं ब्रह्मेत्यव*गते सति

"इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ।
बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रहरिष्यति" ॥

इति शास्त्रेणास्यार्थस्य इतिहासपुराणाभ्यामुपबृंहणं कार्यमिति ज्ञायते । उपबृंहणं नाम विदितसकलवेदतदर्थानां स्व-

योगमहिमसाक्षात्कृतवेदतत्त्वार्थानां वाक्यैः स्वावगतवेदवाक्यार्थस्थिरीकरणात् । सकलशाखानुगतस्य वाक्यार्थस्याल्पभागश्रवणात् दुरवगमत्वेन तेन विना निश्चयायोगात् उपबृंहणं हि कार्यमेव । अत्र पुलस्त्यवसिष्ठवरप्रदानलब्धपरदेवतापारमार्थ्यज्ञानवतो भगवतः पराशरात् स्वावगतवेदार्थोपबृंहणमिच्छन् मैत्रेयः परिपप्रच्छ,

"सोऽहमिच्छामि धर्मज्ञ श्रोतुं त्वत्तो यथा जगत् ।
बभूव भूयश्च यथा महाभाग भविष्यति ॥
यन्मयं च जगद्ब्रह्मन् यतश्चैतच्चराचरम् ।
लीनमासीद्यथा यत्र लयमेष्यति यत्र च" ॥ इत्यादिना,

अत्र ब्रह्मस्वरूपविशेषतद्विभूतिभेदप्रकारतदाराधनस्वरूपफलविशेषाश्च पृष्टाः । ब्रह्मस्वरूपविशेषप्रश्नेषु "यतश्चैतच्चराचरम्" इति निमित्तोपादानयोः पृष्टत्वात् "यन्मयम्" इत्यनेन सृष्टिस्थितिलयकर्मभूतं जगत् किमात्मकमिति पृष्टे, तस्योत्तरं "जगच्च सः" इति । इदं च तादात्म्यमन्तर्यामिरूपेणात्मतया व्याप्तिकृतं न तु व्याप्यव्यापकयोर्वस्त्वैक्यकृतं "यन्मयम्" इतिप्रश्नस्योत्तरत्वात् "जगच्च सः" इति सामानाधिकरण्यस्य । यन्मयमिति मयट् न विकारार्थः, पृथक्प्रश्नवैयर्थ्यात् । नापि प्राणमयादिवत् स्वार्थिकः, "जगच्च सः" इत्युत्तरानुपपत्तेः । तदा हि विष्णुरेवेत्युत्तरमभविष्यत् । अतः प्राचुर्यार्थ एव "तत्प्रकृतवचने मयट्" इति मयट्, कृत्स्नं च जगत् तच्छरीरतया तत्प्रचुरमेव । तस्मात् "यन्मयम्" इत्यस्य प्रतिवचनं "जगच्च सः" इति सामानाधिकरण्यं जगद्ब्रह्मणोः शरीरात्मभावनिबन्धनमिति निश्चीयते । अन्यथा निर्विशेषवस्तुप्रतिपादनपरे शास्त्रेऽभ्युपगम्यमाने सर्वाण्येतानि प्रश्नप्रतिवचनानि न सङ्गच्छन्ते, तद्विवरणरूपं कृत्स्नं च शास्त्रं न सङ्गच्छते । तथा हि सति प्रपञ्चभ्रमस्य किमधिष्ठानमित्येवंरूपस्यैकस्य प्रश्नस्य निर्विशेषज्ञानमात्रमित्येवंरूपमेकमेवोत्तरं स्यात् । "जगच्च सः" इति जगद्ब्रह्मणोरैक्यरूपपरे च सामानाधिकरण्ये सत्यसङ्कल्पत्वादिगुणैकसागरता

निखिलहेयप्रत्यनीकतां च बोधयेत्, सर्वाशुभास्पदं च ब्रह्म भवेत् । आत्मशरीरभाव एवेदं सामानाधिकरण्यं मुख्यवृत्तमिति स्थाप्यते । अतो

"विष्णोः सकाशादुद्भूतं जगत्तत्रैव च स्थितम् ।
स्थितिसंयमकर्ताऽसौ जगतोऽस्य जगच्च सः" ॥

इति संक्षेपेणोक्तमर्थं "परः पराणाम्" इत्यारभ्य विस्तरेण वक्तुं परब्रह्मभूतं भगवन्तं विष्णुं स्वेनैव रूपेणावस्थितम् "अविकाराय" इति श्लोकेन प्रथमं प्रणम्य, तमेव हिरण्यगर्भहरिशङ्कररूपत्रिमूर्तिप्रधानकालक्षेत्रज्ञसमष्टिव्यष्टिरूपेणावस्थितं च नमस्करोति । तत्र "ज्ञानस्वरूपम्" इत्ययं श्लोकः क्षेत्रज्ञव्यष्ट्यात्मनाऽवस्थितस्य परमात्मनः स्वभावमाह । तस्मान्नात्र निर्विशेषवस्तुप्रतीतिः । यदि निर्विशेषज्ञानरूपब्रह्माधिष्ठानभ्रमप्रतिपादनपरं शास्त्रं, तर्हि

"निर्गुणस्याप्रमेयस्य शुद्धस्याप्यमलात्मनः ।
कथं सर्गादिकर्तृत्वं ब्रह्मणोऽभ्युपगम्यते"
इति चोद्यम्,
"शक्तयः सर्वभावानामचिन्त्यज्ञानगोचराः ।
यतोऽतो ब्रह्मणस्तास्तु सर्गाद्या भावशक्तयः ॥
भवन्ति तपतां श्रेष्ठ पावकस्य यथोष्णता" ।

इति परिहारश्च न घटते । तथा हि यदि ब्रह्मणो निर्गुणस्य कथं सर्गादिकर्तृत्वं ब्रह्मणो न पारमार्थिकः सर्गोऽपि तु भ्रान्तिकल्पित इति चोद्यपरिहारौ स्याताम् । सत्त्वादिकार्यं सत्त्वादिगुणयुक्तापरिपूर्णकर्मवश्येषु दृष्टमिति सत्त्वादिगुणरहितस्य परिपूर्णस्याकर्मवश्यस्य कर्मसंबन्धानर्हस्य कथं सर्गादिः कर्तृत्वमभ्युपगम्यत इति चोद्यं, दृष्टसकलवि(१)सजातीयस्य ब्रह्मणो यथोदितस्वभावस्यैव जलादिविसजातीयस्याग्न्यादेरौष्ण्यादिशक्तियोगवत् सर्वशक्तियोगो न विरुध्यत इति परिहारः । "परमार्थस्त्वमेवैक" इत्याद्यपि न कृत्स्नस्यापारमार्थ्यं वदति, अपि तु कृत्स्नस्य तदात्मकतया तद्व्यतिरेकेणावस्थितस्यापारमार्थ्यम् । तदेवोपपादयति

१ विजातीयेति पाठान्तरम् ।

"तवैष महिमा येन व्याप्तमेतच्चराचरम्" ॥ इति,

येन त्वयेदं चराचरं व्याप्तम्, अतस्त्वदात्मकमेवेदं सर्वमिति त्वदन्यः कोऽपि नास्तीम्, अतः सर्वात्मतया त्वमेवैकः परमार्थः । अत इदमुच्यते तवैव महिमा यां सर्वव्याप्तिरिति अन्यथा तवैषा भ्रान्तिरिति वक्तव्यं, "जगतः पते त्वम्"इत्यादीनां लक्षणा च स्यात्, लीलया महीमुद्धरतो भगवतो महावराहस्य स्तुतिप्रकरणविरोधश्च । यतः कृत्स्नं जगत् ज्ञानात्मना त्वयाऽऽत्मतया व्याप्तत्वेन तव मू(१)र्तं, तस्मात् । त्वदात्मकत्वानुभवसाधनयोगविरहिण एतत्केवलदेवमनुष्यादिरूपमिति भ्रान्तिज्ञानेन पश्यन्तीत्याह—"यदेतद्दृश्यते"इति । न केवलं वस्तुतस्त्वदात्मकं जगत् देवमनुष्याद्यात्मकमिति दर्शनमेव भ्रमः, ज्ञानाकाराणामात्मनां देवमनुष्याद्याकारत्वदर्शनमपि भ्रम इत्याह—"ज्ञानस्वरूपमखिलम्"इति । ये पुनर्बुद्धिमन्तो ज्ञानस्वरूपात्मविदः सर्वस्य भगवदात्मकत्वानुभवसाधनयोगयोग्यपरिशुद्धमनसश्च ते देवमनुष्यादिप्रकृतिपरिणामविशेषशरीररूपमिदमखिलं जगत् शरीरातिरिक्तज्ञानस्वरूपात्मकं त्वच्छरीरं पश्यन्तीत्याह—"ये तु ज्ञानविद"इति । अन्यथा श्लोकानां पौनरुक्त्यं, पदानां लक्षणा, अर्थविरोधः, प्रकरणविरोधः, शास्त्रतात्पर्यविरोधश्च । "तस्यात्मपरदेहेषु सतोऽप्येकमयम्"इत्यत्र सर्वेष्वात्मसु ज्ञानैकाकारतया समानेषु सत्सु देवमनुष्यादिप्रकृतिपरिणामविशेषरूपपिण्डसंसर्गकृतमात्मसु देवाद्याकारेण द्वैतदर्शनमतथ्यमित्युच्यते, पिण्डगतमात्मगतमपि द्वैतं न प्रतिषिध्यते, देवमनुष्यादिविविधविचित्रपिण्डेषु वर्त्तमानं सर्वमात्मवस्तु सममित्यर्थः, यथोक्तं भगवता

"शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः"। इति

"निर्दोषं हि समं ब्रह्म"इत्यादिषु, "तस्यात्मपरदेहेषु सतोऽपि"इति देहातिरिक्ते वस्तुनि स्वपरविभागस्योक्तत्वात् "यद्यन्योऽस्ति परः कोऽपि"इत्यत्रापि नात्मैक्यं प्रतीयते, यदि मत्तः परः कोऽप्यन्य इत्येकस्मिन्नर्थे परशब्दान्यशब्दयोः प्रयोगायोगात् । तत्र परशब्दः स्वव्यतिरिक्तात्मवचनः, अन्य-

(१) मूर्त्तिरिति पाठान्तरम् ।

शब्दस्तस्यापि ज्ञानैकाकारत्वादन्याकारत्वप्रतिषेधार्थः । एतदुक्तं भवति, यदि मद्व्यतिरिक्तः कोऽप्यात्मा मदाकारभूतज्ञानैकाकारादन्याकारोऽस्ति तदाऽहमेवमाकारोऽयमन्यादृशाकार इति शक्यते व्यपदेष्टुम् । न चैवमस्ति, सर्वेषां ज्ञानैकाकारत्वेन समानत्वादेवेति । "वेणुरन्ध्रविभेदेन" इत्यत्राप्याकारवैषम्यमात्मनां न स्वरूपकृतम्, अपि तु देवादिविग्रहप्रवेशकृतमित्युपदिश्यते, नात्मैक्यम् । दृष्टान्ते चानेकरन्ध्रवर्तिनां वाय्वंशानां न स्वरूपैक्यम्, अपि त्वाकारसाम्यमेव; तेषां वायुत्वेनैकाकाराणां रन्ध्रभेदनिष्क्रमणकृतो हि षड्जादिसंज्ञाभेदः । एवमात्मनां देवादिसंज्ञाभेदः । तैजसाप्यपार्थिवद्रव्याश्रयभूतानां पदार्थानां तत्तद्द्रव्यत्वेनैक्यमेव न स्वरूपैक्यं, तथा वायवीयानामंशानामपि स्वरूपभेदोऽवर्जनीयः । "सोऽहं न च त्वम्" इति सर्वात्मना पूर्वोक्तं ज्ञानाकारं तच्छब्देन परामृश्य तत्सामानाधिकरण्येनाहंत्वमित्यादीनामपरेषां ज्ञानमेवाकार इत्युपसंहरन् देवाद्याकारभेदेनात्मसु भेदमोहं परित्यजेत्याह । अन्यथा देहाद्यतिरिक्तोपदेश्यस्वरूपोऽहं त्वं सर्वमेतदात्मस्वरूपमिति भेदनिर्देशो न घटते । अहंत्वमादिशब्दानामुपलक्षणेन सर्वमेतदात्मस्वरूपमित्यनेन सामानाधिकरण्यादुपलक्षणत्वमपि न सङ्गच्छते । सोऽपि यथोपदेशमकरोदित्याह—"तत्याज भेदं परमार्थदृष्टिः" इति । कुतश्चैवं निर्णय इति चेत् । देहात्मविवेकविषयत्वादुपदेशस्य, तच्च

"पिण्डः पृथग् यतः पुंसः शिरःपाण्यादिलक्षणः"।

इति प्रक्रमात् । "विभेदजनके ज्ञाने" इति च नात्मस्वरूपैक्यपरं, नापि जीवपरयोः आत्मस्वरूपैक्यमुक्तरीत्या निषिद्धम् । जीवपरयोरपि स्वरूपैक्यं देहात्मनोरिव न संभवति, तथा च श्रुतिः—"द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते, तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति"

"ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्ध्ये,
छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः"

"अन्तःप्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा" इत्याद्याः अस्मिन्नपि शास्त्रे च ।

"स सर्वभूतप्रकृतिं विकारान् गुणादिदोषांश्च मुने व्यतीतः ।
अतीतसर्वावरणोऽखिलात्मा तेनास्तृतं यद्भुवनान्तराले ॥
समस्तकल्याणगुणात्मकोऽसौ परः पराणां सकला न यत्र ।
क्लेशादयः सन्ति परावरेशे ।

अविद्याकर्मसंज्ञाऽन्या तृतीया शक्तिरिष्यते ।
यया क्षेत्रज्ञशक्तिः सा वेष्टिता नृप सर्वगा" ॥

इति भेदव्यपदेशात्, "उभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते" "भेदव्यपदेशाच्चान्यः" "अधिकं तु भेदनिर्देशात्" इत्यादिषु सूत्रेषु च "य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति" प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तः" "प्राज्ञेनात्मनाऽन्वारूढः" इत्यादिभिरुभयोरन्योन्यप्रत्यनीकाकारेण स्वरूपनिर्णयात् । नापि साधनानुष्ठानेन निर्मुक्ताविद्यस्य परेण स्वरूपैक्यसम्भवः, अविद्याश्रयत्वयोग्यस्य तदनर्हत्वासम्भवात् । यथोक्तम्—

परमात्मात्मनोर्योगः परमार्थ इतीष्यते ।
मिथ्यैतदन्यद्द्रव्यं हि नैति तद्द्रव्यतां यतः" ॥ इति ।
मुक्तस्य तु तद्धर्मतापत्तिरेवेति भगवद्गीतायामुक्तम्,
इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।
सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥ इति ।

इहापि

आत्मभावं नयत्येनं तद्ब्रह्म ध्यायिनं मुने ।
विकार्यमात्मनः शक्त्या लोहमाकर्षको यथा ॥ इति ।

आत्मभावमात्मनः स्वभावम् । न ह्याकर्षकस्वरूपापत्तिराकृष्यमाणस्य । वक्ष्यति च "जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च" "भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च" "मुक्तोपसृप्यव्यपदेशाच्च" इति । वृत्ति(१)रपि "जगद्व्यापारवर्जं समानो ज्योतिषा" इति । द्रवि(२)डभाष्यकारश्च "दैवतसायुज्यादशरीर

---

१ बोधायनमहर्षिप्रणीता ।

२ द्रविडाचार्याः प्राचीना विशिष्टाद्वैतमतानुयायिनो येषां मतं शाङ्करभाष्यव्याख्यासु बहुशो वृत्तिकृतामिव वर्णयित्वा पराक्रियते ।

स्यापि "देवतावत्सर्वार्थसिद्धिः स्यात्" इत्याह । श्रुतयश्च "य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान्कामान्, तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति" "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" "सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता" इति, "एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्य, इमांल्लोकान् कामान्नीकामरूप्यनुसञ्चरन्" "स तत्र पर्येति" "रसो वै सः, रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति" "यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय, तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्" "तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति" इत्याद्याः । परविद्यासु सर्वासु सगुणमेव ब्रह्मोपास्यं, फलं चैकरूपमेव । अतो विद्याविकल्प इति सूत्रकारेणैव "आनन्दादयः प्रधानस्य" "विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात्" इत्यादिनोक्तम् । वाक्यका(१)रेण च सगुणस्यैवोपास्यत्वं विद्याविकल्पश्चोक्तः "युक्तं तद्गुणकोपासनात्" इति । भाष्यकृता व्याख्यातं च "यद्यपि सचित्तः" इत्यादिना "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" इत्यत्रापि "नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यं" "निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति" "परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते" इत्यादिभिरैकार्थ्यात् प्राकृतनामरूपाभ्यां विनिर्मुक्तस्य निरस्ततत्कृतभेदस्य,ज्ञानैकाकारतया ब्रह्मप्रकारतोच्यते । प्रकारैक्ये च तत्त्वव्यवहारो मुख्य एव, यथा सेयं गौरिति । अत्रापि

विज्ञानं प्रापकं प्राप्ये परे ब्रह्मणि पार्थिव ।
प्रापणीयस्तथैवात्मा प्रक्षीणाशेषभावनः ॥

परब्रह्मध्यानाद्यात्मा परब्रह्मवत् प्रक्षीणाशेषभावनः कर्मभावनाब्रह्मभावनोभयभावनेतिभावनात्रयरहितः प्रापणीय इत्यभिधाय

क्षेत्रज्ञः करणी ज्ञानं करणं तस्य वै द्विज ।
निष्पाद्य मुक्तिकार्यं वै कृतकृत्यं निवर्तयेत् ॥

इति करणस्य परब्रह्मध्यानरूपस्य प्रक्षीणाशेषभावनात्मस्वरूपप्राप्त्या कृतकृत्यत्वेन निवृत्तिवचनात् पाक्षिकमिदमनुष्ठेयमित्युक्तः

१ वाक्यकारश्च द्रविडाचार्यादपि प्राचीनो विशिष्टाद्वैतवादी टङ्कनाम्ना प्रसिद्धः ।

"तद्भावभावमापन्नस्तदाऽसौ परमात्मना ।
भवत्यभेदी भेदश्च तस्याज्ञानकृतो भवेत्" ॥

इति मुक्तस्य स्वरूपमाह । तद्भावो ब्रह्मणो भावः स्वभावः, न तु स्वरूपैक्यं, "तद्भावभावमापन्न" इति द्वितीयभावशब्दानन्वयात्पूर्वोत्तरार्थविरोधाच्च । यत् ब्रह्मणः प्रक्षीणाशेषभावनत्वं तदापत्तिः=तद्भावभावापत्तिः, यदैवमापन्नः तदाऽयं परमात्मनाऽभेदी भवति=भेदरहितो भवति । ज्ञानैकाकारतया परमात्मनैकप्रकारस्यास्य तस्माद्भेदो देवादिरूपः, तदन्वयोऽस्य कर्मरूपाज्ञानमूलः, न स्वरूपकृतः । स तु देवादिभेदः परब्रह्मध्यानेन मूलभूताज्ञानरूपे कर्मणि विनष्टे हेत्वभावान्निवर्तते इत्यभेदी भवति । यथोक्तम्—

"एकस्वरूपभेदस्तु बाह्यकर्मप्रवृत्तिजः ।
देवादिभेदेऽपध्वस्ते नास्त्येवावरणो हि सः" ॥ इति ।

एतदेव विवृणोति—

"विभेदजनके ज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते ।
आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति" ॥ इति ।

विविधो भेदो=विभेदः देवतिर्यङ्मनुष्यस्थावरात्मकः । यथोक्तं शौनकेनापि—

"चतुर्विधो विभेदोऽयं मिथ्याज्ञाननिबन्धनः" इति ।

आत्मनि विज्ञानस्वरूपे देवादिरूपविविधभेदहेतुभूतकर्माख्याज्ञाने परब्रह्मध्यानेनात्यन्तिकं नाशमुपगते सति हेत्वभावादसन्तं परस्माद्ब्रह्मण आत्मनो देवादिरूपभेदं कः करिष्यतीत्यर्थः । "अविद्या कर्मसंज्ञाऽन्या" इत्यत्रैवोक्तम् । "क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि" इत्यादिनाऽन्तर्यामिरूपेण सर्वस्यात्मतयैक्याभिधानम् । अन्यथा

"क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ।
उत्तमः पुरुषस्त्वन्य" इत्यादिभिर्विरोधः । अन्तर्यामिरूपेण सर्वेषामात्मत्वं तत्रैव भगवताऽभिहितम् ।

"ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।
"सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टः" इति च ॥
"अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः ।

इति च। तदेवोच्यते—भूतशब्दो ब्रह्मपर्यन्तदेहवचनः। यतः सर्वेषामयमात्मा तत एव सर्वेषां तच्छरीरतया पृथगवस्थानं प्रतिषिध्यते "न तदस्ति विना यत्स्यात्" इति भगवद्विभूत्युपसंहाररूपायमिति तथैवाभ्युपगन्तव्यम्। तत्र इदमुच्यते—

"यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा।
तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंऽशसम्भवम्॥

विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्"॥ इति। अतः शास्त्रेषु न निर्विशेषवस्तुप्रतिपादनमस्ति, नाप्यर्थजातस्य भ्रान्तत्वप्रतिपादनं, नापि चिदचिदीश्वराणां स्वरूपभेदनिषेधः।

यदप्युच्यते—निर्विशेषे स्वयंप्रकाशे वस्तुनि दोषपरिकल्पितमीशेशितृत्वाद्यनन्तविकल्पं सर्वं जगत्, दोषश्च स्वरूपतिरोधानविविधविचित्रविक्षेपकरी सदसदनिर्वचनीयाऽनाद्यविद्या, सा चावश्यमभ्युपगमनीया। "अनृतेन हि प्रत्यूढाः" इत्यादिभिः श्रुतिभिः ब्रह्मणः तत्त्वमस्यादिवाक्यसामानाधिकरण्यावगतजीवैक्यानुपपत्त्या च। सा तु न सती भ्रान्तिबाधयोरयोगात्, नाप्यसती ख्यातिबाधयोश्चायोगात्, अतः कोटिद्वयविनिर्मुक्तेयमविद्येति तत्त्वविद इति। तदयुक्तं, सा हि किमाश्रित्य भ्रमं जनयतीति वक्तव्यम्। न तावज्जीवमाश्रित्य, अविद्यापरिकल्पितत्वाज्जीवभावस्य। नापि ब्रह्माश्रित्य, तस्य स्वयंप्रकाशज्ञानरूपत्वेनाविद्याविरोधित्वात्। सा हि ज्ञानबाध्याभिमता।

"ज्ञानरूपं परं ब्रह्म तन्निवर्त्यं मृषात्मकम्।
अज्ञानं चेत् तिरस्कुर्यात्कः प्रभुस्तन्निवर्तने॥
ज्ञानं ब्रह्मेति चेद् ज्ञानमज्ञानस्य निवर्तकम्।
ब्रह्मवत् तत्प्रकाशत्वात्तदपि ह्यनिवर्तकम्॥
ज्ञानं ब्रह्मेति विज्ञानमस्ति चेत्स्यात्प्रमेयता।
ब्रह्मणोऽनुभूतित्वं त्वदुक्त्यैव प्रसज्यते"॥

ज्ञानस्वरूपं ब्रह्मेति ज्ञानं तस्या अविद्याया बाधकं न स्वरूपभूतं ज्ञानमिति चेत्, न, उभयोरपि ब्रह्मस्वरूपप्रकाशत्वे सत्यन्यतरस्याविद्याविरोधित्वमन्यतरस्य नेति विशेषानवगमात्।

एतदुक्तं भवति, ज्ञानस्वरूपं ब्रह्मेत्यनेन ज्ञानेन ब्रह्मणि यः स्वभावोऽवगम्यते, स ब्रह्मणः स्वयंप्रकाशत्वेन स्वयमेव प्रकाशत इत्यविद्याविरोधित्वे न कश्चिद्विशेषः स्वरूपतद्विषयज्ञानयोरिति । किंचानुभवरूपस्य ब्रह्मणोऽनुभवान्तरानुभाव्यत्वेन भवतो न तद्विषयज्ञानमस्ति । अतो ज्ञानमज्ञानविरोधि चेत्, स्वयमेव विरोधि भवतीति नास्या ब्रह्माश्रयत्वसंभवः । शुक्त्यादयस्तु स्वयाथात्म्यप्रकाशे स्वयमसमर्थाः स्वाज्ञानाविरोधिनस्तन्निवर्तने च ज्ञानान्तरमपेक्षन्ते; ब्रह्म तु स्वानुभवसिद्धस्वयाथात्म्यमिति स्वाज्ञानविरोध्येव तत एव निवर्तकान्तरं न नापेक्षते । अथोच्येत ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य मिथ्यात्वज्ञानमज्ञानविरोधीति । न, इदं ब्रह्मव्यतिरिक्तमिथ्यात्वज्ञानं किं ब्रह्मयाथात्म्याज्ञानविरोधि, उत प्रपञ्चसत्यत्वरूपाज्ञानविरोधीति विवेचनीयम् । न तावत् ब्रह्मयाथात्म्याज्ञानविरोधि, अतद्विषयत्वात् । ज्ञानाज्ञानयोरेकविषयत्वेन हि विरोधः, प्रपञ्चमिथ्यात्वज्ञानं तत्सत्यत्वरूपाज्ञानेन विरुध्यते, तेन प्रपञ्चसत्यत्वरूपाज्ञानमेव बाधितमिति ब्रह्मस्वरूपाज्ञानं तिष्ठत्येव । ब्रह्मस्वरूपाज्ञानं नाम तस्य सद्वितीयत्वमेव । तत्तु तद्व्यतिरिक्तस्य मिथ्यात्वज्ञानेन निवृत्तम् । स्वरूपं तु स्वानुभवसिद्धमिति चेत् । न, ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वं स्वरूपं स्वानुभवसिद्धमिति तद्विरोधि सद्वितीयत्वरूपाज्ञानं तद्बाधश्च न स्याताम् । अद्वितीयत्वं धर्म इति चेत् । न, अनुभवरूपस्य ब्रह्मणोऽनुभाव्यधर्मविरहस्य भवतैवोपपादितत्वात् । अतो ज्ञानस्वरूपस्य ब्रह्मणो विरोधादेव नाज्ञानाश्रयत्वम् । किंचाविद्यया प्रकाशैकस्वरूपं ब्रह्म तिरोहितमिति वदता स्वरूपनाश एवोक्तः स्यात् । प्रकाशतिरोधानं नाम प्रकाशोत्पत्तिप्रतिबन्धो वा विद्यमानस्य विनाशो वा, प्रकाशस्यानुत्पाद्यत्वाभ्युपगमेन प्रकाशतिरोधानं प्रकाशनाश एव । अपि च निर्विषया निराश्रया च स्वप्रकाशेयमनुभूतिः स्वाश्रयदोषवशादनन्ताश्रयमनन्तविषयमात्मानमनुभवतीत्यत्र किमयं स्वाश्रयदोषः परमार्थभूतः, उतापरमार्थभूत इति विवेचनीयम् । न तावत्परमार्थः, अनभ्युपगमात् । नाप्यपरमार्थः, तथा हि सति द्रष्टृत्वेन वा दृश्यत्वेन वा दृक्त्वेन वाऽभ्युपगमनीयः ।

न तावद् दृष्टिः, दृष्टिस्वरूपभेदानभ्युपगमात्। समाधिष्ठानभूतायास्तु साक्षाद्दृशेर्मोक्षमिकपक्षप्रसक्तेरपारमार्थ्यानभ्युपगमाच्च दृष्टृदृश्ययोस्तदवच्छिन्नाया दृशेश्च काल्पनिकत्वेन मूलदोषान्तरापेक्षयाऽनवस्था स्यात्। अथैतत्परिजिहीर्षया परमार्थसत्यनुभूतिरेव ब्रह्मस्वरूपा दोष इति चेत्। ब्रह्मैव चेद्दोषः, प्रपञ्चदर्शनस्यैव तन्मूलं स्यात्, किं प्रपञ्चतुल्याविद्यान्तरकल्पनेन। ब्रह्मणो दोषत्वे सति तस्य नित्यत्वेनानिर्मोक्षश्च स्यात्। अतो यावत् ब्रह्मव्यतिरिक्तपारमार्थिकदोषानभ्युपगमो न तावत् भ्रान्तिरुपपादिता भवति। अनिर्वचनीयत्वं च किमभिप्रेतम्?। सदसद्विलक्षणत्वमिति चेत्, तथाविधस्य वस्तुनः प्रमाणशून्यत्वेनानिर्वचनीयतैव स्यात्। एतदुक्तं भवति सर्वं हि वस्तुजातं प्रतीतिव्यवस्थाप्यं, सर्वा च प्रतीतिः सदसदाकारा, सदसदाकारायाः प्रतीतेः सदसद्विलक्षणं विषय इत्यभ्युपगम्यमाने सर्वं, सर्वप्रतीतेर्विषयः स्यादिति॥

अथ स्याद्वस्तुस्वरूपतिरोधानकरमान्तरयाऽऽत्मरूपविविधाध्यासोपादानं सदसदनिर्वचनीयमविद्याज्ञानादिपदवाच्यं वस्तुयाथात्म्यज्ञाननिवर्त्यं ज्ञानप्रागभावातिरेकेण भावरूपमेव किञ्चिद्वस्तु प्रत्यक्षानुमानाभ्यां प्रतीयते। तदुपहितब्रह्मोपादानत्वाविकारे चिन्मात्रवपुषि तेनैव तिरोहितस्वरूपे प्रत्यगात्मन्यहङ्कारज्ञातृज्ञेयविभागरूपोऽध्यासः। तस्यैवावस्थाविशेषे बाह्याध्यासरूपे जगति ज्ञानबाध्यसर्परजतादिवस्तुतज्ज्ञानरूपोऽध्यासोऽपि जायते। कृत्स्नस्य मिथ्यारूपस्य तदुपादानस्य च मिथ्याभूतस्यार्थस्य मिथ्याभूतमेव कारणं भवितुमर्हतीति हेतुबलादवगम्यते। कारणाज्ञानविषयं प्रत्यक्षं तावदहमज्ञो मामन्यं च न जानामीत्यपरोक्षावभासः। अयन्तु न ज्ञानप्रागभावविषयः। स हि षष्ठप्रमाणगोचरः। अपि त्वहं सुखीतिवदपरोक्षः। अभावस्य प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमेऽप्ययमनुभवो नात्मनि ज्ञानाभावविषयः, अनुभववेलायामपि ज्ञानस्य विद्यमानत्वात्, अविद्यमानत्वे ज्ञानाभावप्रतीत्यनुपपत्तेश्च। एतदुक्तं भवति, अहमज्ञ इत्यस्मिन्ननुभवेऽहमित्यात्मनोऽभावधर्मितया ज्ञानस्य च प्रतियोगितयाऽवगतिरस्ति वा न वा?। अस्ति चेत्, विरोधादेव न ज्ञानाभावानुभवसम्भवः। नो चेत्, धर्मिप्रतियोगिज्ञानसा-

ऽनपेक्षो ज्ञानाभावानुभवः सुतरां न सम्भवति । ज्ञानाभाव-स्यानुमेयत्वेऽभावाख्यप्रमाणविषयत्वे चेयमनुपपत्तिः समाना । अस्याज्ञानस्य भावरूपत्वे धर्मिप्रतियोगिज्ञानसद्भावेऽपि विरोधाभावादयमनुभवो भावरूपाज्ञानविषय एवाभ्युपगन्तव्य इति । ननु च भावरूपमज्ञानं वस्तुयाथात्म्यावभासरूपेण साक्षिचैतन्येन विरुध्यते । नैवम् । साक्षिचैतन्यं न वस्तुयाथा-त्म्यविषयमपि त्वज्ञानविषयम् । अन्यथा मिथ्यार्थावभासानुप-पत्तेः । न ह्यज्ञानविषयेण ज्ञानेनाज्ञानं निवर्तत इति न विरोधः । ननु चेदं भावरूपमप्यज्ञानं विषयविशेषव्यावृत्तमेव साक्षिचैत-न्यस्य विषयो भवति, स विषयः प्रमाणानधीनसिद्धिरिति कथमिव साक्षिचैतन्येनास्मदर्थव्यावृत्तमज्ञानं विषयीक्रियते । नैष दोषः, सर्वमेव वस्तुजातं ज्ञाततयाऽज्ञाततया वा साक्षि-चैतन्यस्य विषयभूतम् । तत्र जडत्वेन ज्ञाततया सिध्यत एव प्रमाणव्यवधानापेक्षा । अजडस्य तु प्रत्यग्वस्तुनः स्वयंसिध्यतो न प्रमाणव्यवधानापेक्षेति सदैवाज्ञानस्य व्यावर्तकत्वेनावभासो युज्यते । तस्मान्न्यायोपबृंहितेन प्रत्यक्षेण भावरूपमेवाज्ञानं प्रतीयते । तदिदं भावरूपमज्ञानमनुमानेनापि सिध्यति, विवादाध्यासितं प्रमाणज्ञानं स्वप्रागभावव्यतिरिक्तस्वविषयावरण-स्वनिवर्त्यस्वदेशगतवस्त्वन्तरपूर्वकम्, अप्रकाशितार्थप्रकाशक-त्वात्, अन्धकारे प्रथमोत्पन्नप्रदीपप्रभावदिति । आलोकाभा-वमात्रं वा रूपदर्शनाभावमात्रं वा तमो न द्रव्यम् । तत्कथं भावरूपाज्ञानसाधने निदर्शनतयोपन्यस्यते तम इति चेत् । उच्यते, चक्षुरुपलभ्यविरलत्वाद्यवस्थायोगेन रूपवत्तया चोपलभ्ये-द्रव्यान्तरमेव तम इति निरवद्यमिति ॥

अत्रोच्यते, अहमज्ञो मामन्यं च न जानामीत्यत्रोपप-त्तिसहितेन केवलेन च प्रत्यक्षेण न भावरूपमज्ञानं प्रतीयते । यस्तु ज्ञानप्रागभावविषयत्वे विरोध उक्तः, स हि भावरूपा-ज्ञानेऽपि तुल्यः । विषयत्वेनाश्रयत्वेन चाज्ञानस्य व्यावर्त-कतया प्रत्यगर्थः प्रतिपन्नोऽप्रतिपन्नो वा ? । प्रतिपन्नश्चेत्, तत्स्वरूपज्ञाननिवर्त्यं तदज्ञानं तस्मिन् प्रतिपन्ने कथमिव ति-ष्ठति । अप्रतिपन्नश्चेत्, व्यावर्तकाश्रयविषयज्ञानशून्यमज्ञानं कथमनुभूयेत । अथ विशदस्वरूपावभासोऽज्ञानविरोधी, अवि-

शदस्वरूपं तु प्रतीयत इत्याश्रयविषयज्ञाने सत्यपि नाज्ञानानुभवविरोध इति। हन्त तर्हि ज्ञानप्रागभावोऽपि विशदस्वरूपविषयः, आश्रयप्रतियोगिज्ञाने त्वविशदस्वरूपविषयमिति न कश्चिद्विशेषोऽन्यत्राभिनिवेशात्। भावरूपस्याज्ञानस्यापि, अज्ञानमिति सिद्धेः प्रागभावसिद्धाविव सापेक्षत्वमस्त्येव। तथा हि—अज्ञानमिति ज्ञानाभावः, तदन्यः, तद्विरोधी वा? । त्रयाणामपि तत्स्वरूपज्ञानापेक्षाऽवश्याश्रयणीया। यद्यपि तमःस्वरूपप्रतिपत्तौ प्रकाशापेक्षा न विद्यते, तथाऽपि प्रकाशविरोधीत्यनेनाकारेण प्रतिपत्तौ प्रकाशप्रतिपत्त्यपेक्षाऽस्त्येव। भवदभिमताज्ञानं न कदाचित्स्वरूपेण सिद्ध्यति, अपि त्वज्ञानमित्येव। तथा सति ज्ञानाभाववत् तदपेक्षत्वं समानम्। ज्ञानप्रागभावस्तु भवताऽप्यभ्युपगम्यते प्रतीयते च, इत्युभयाभ्युपेतो ज्ञानप्रागभाव एव "अहमज्ञो मामन्यं च न जानामि" इत्यनुभूयत इत्यभ्युपगन्तव्यम्। नित्यमुक्तस्वप्रकाशचैतन्यैकस्वरूपस्य ब्रह्मणोऽज्ञानानुभवश्च न संभवति, स्वानुभवस्वरूपत्वात्। स्वानुभवस्वरूपमपि तिरोहितस्वरूपमज्ञानमनुभवतीति चेत्। किमिदं तिरोहितस्वस्वरूपत्वम्। अप्रकाशितस्वरूपत्वमिति चेत्, स्वानुभवस्वरूपस्य कथमप्रकाशितस्वरूपत्वम्। स्वानुभवस्वरूपस्याप्यन्यतोऽप्रकाशितस्वरूपत्वमापद्यत इति चेत्। एवं तर्हि प्रकाशाख्यधर्मानभ्युपगमेन प्रकाशस्यैव स्वरूपत्वादन्यतःस्वरूपनाश एव स्यादिति पूर्वमेवोक्तम्। किं च ब्रह्मस्वरूपतिरोधानहेतुभूतमेतदज्ञानं स्वयमनुभूतं सत् ब्रह्म तिरस्करोति ब्रह्म तिरस्कृत्य स्वयं तदनुभवविषयो भवतीत्यन्योन्याश्रयणम्। अनुभूतमेव तिरस्करोतीति चेत्। यद्यतिरोहितस्वरूपमेव ब्रह्माज्ञानमनुभवति, तदा तिरोधानकल्पना निष्प्रयोजना स्यात् अज्ञानस्वरूपकल्पना च, ब्रह्मणोऽज्ञानदर्शनवदज्ञानकार्यतयाऽभिमतप्रपञ्चदर्शनस्यापि संभवात्। किं च ब्रह्मणोऽज्ञानानुभवः किं स्वतोऽन्यतो वा? । स्वतश्चेत्, अज्ञानानुभवस्य स्वरूपप्रयुक्तत्वेनानिर्मोक्षः स्यात्, अनुभूतिस्वरूपस्य ब्रह्मणोऽज्ञानानुभवस्वरूपत्वेन मिथ्यात्वजनकबाधकज्ञानेन स्वतोऽनुभवस्यापि निवृत्तिवत् निवर्तकज्ञानेनाज्ञानानुभूतिरूपब्रह्मस्वरूपनिवृत्तिर्वा।

मन्यतश्चेत् किं तदन्यत् । अज्ञानान्तरमिति चेत् अनवस्था स्यात् । ब्रह्मतिरस्कृत्यैव स्वयमनुभवविषयो भवतीति चेत्, तथा सतीदमज्ञानं काचादिवत् स्वसत्तया ब्रह्म तिरस्करोतीति ज्ञानाश्रयत्वमज्ञानस्य न स्यात् । अथेदमज्ञानं स्वयमनादि ब्रह्मणः स्वभासित्वं ब्रह्मस्वरूपतिरस्कृतिं च युगपदेव करोति, अतो नानवस्थादयो दोषा इति । नैतत्, स्वानुभवस्वरूपस्य ब्रह्मणः स्वरूपतिरस्कृतिमन्तरेण भासित्वापादनायोगात् । हेत्वन्तरेण तिरस्कृतमिति चेत्, तच्च ज्ञानादित्वमपास्तम्, अनवस्था च पूर्वोक्ता। अतिरस्कृतस्वरूपस्यैव भासित्वापादने ब्रह्मणः स्वानुभवैकतानता च न स्यात् । अपि चाविद्यया ब्रह्मणि तिरोहिते तद् ब्रह्म न किंचिदपि प्रकाशते, उत किंचित्प्रकाशते? । पूर्वस्मिन् कल्पे प्रकाशमात्रस्वरूपस्य ब्रह्मणोऽप्रकाशे तुच्छतापत्तिरसकृदुक्ता । उत्तरस्मिन् कल्पे सच्चिदानन्दैकरसे ब्रह्मणि कोऽयमंशः तिरस्क्रियते को वा प्रकाशते । निरंशे निर्विशेषे प्रकाशमात्रे वस्तुन्याकारद्वयासंभवेन तिरस्कारः प्रकाशश्च युगपन्न संगच्छेते । अथ सच्चिदानन्दैकरसं ब्रह्माविद्यया तिरोहितस्वरूपमविशदमिवालक्ष्यत इति । प्रकाशमात्रस्वरूपस्य विशदताऽविशदता वा किं रूपा? । एतदुक्तं भवति, यस्याशेषविशेषः प्रकाशविषयः तस्य सकलावभासो विशदावभासः, कतिपयविशेषरहितावभासस्त्वविशदावभासः । तत्र च आकारोऽप्रतिपन्नः तद्विषयांशे प्रकाशाभावादेव प्रकाशावैशद्यं न विद्यते यश्चांशः प्रतिपन्नस्तस्मिन्नंशे तद्विषयप्रकाशो विशद एव, अतः सर्वत्र प्रकाशावैशद्यं न संभवति । विषयेऽपि स्वरूपे प्रतीयमाने तद्गतकतिपयविषयविशेषाप्रतीतिरेवावैशद्यं, तस्मादविषये निर्विशेषे प्रकाशमात्रे ब्रह्मणि स्वरूपे प्रकाशमाने कतिपयविशेषाप्रतीतिरूपावैशद्यं नामाज्ञानकार्यं न संभवतीति । अपि चेदमविद्याकार्यमवैशद्यं तत्त्वज्ञानोदयान्निवर्तते न वा । अनिवृत्तावपवर्गाभावः । निवृत्तौ च वस्तु किंरूपमिति विवेचनीयम् । विशदस्वरूपमिति चेत्, तद्विशदस्वरूपं प्रागस्ति वा न वा । अस्ति चेत्, अविद्याकार्यमवैशद्यं तन्निवृत्तिश्च न स्याताम् । नो चेत्, मोक्षस्य कार्यतया अनित्यता स्यात् । अस्याज्ञानस्याश्रयनिरूपणादेवासंभवः पूर्वमेवोक्तः। अपि चापरमार्थदोषमूलभ्रमादिना निरधिष्ठानभ्रमासंभवोऽपि दुरुपादः, भ्रमहेतुभूतदोषदोषाश्रयत्व-

वत् अधिष्ठानपारमार्थ्येऽपि भ्रमोपपत्तेः। ततश्च सर्वशून्यत्वमेव स्यात्॥ यदुक्तमनुमानेनापि भावरूपमज्ञानं सिद्ध्यतीति, तदयुक्तम्, अनुमानाभासत्वात्। ननूक्तमनुमानं सत्यमुक्तम्, दुरुक्तं तु तत्। अज्ञानेऽप्यनभिमताज्ञानान्तरसाधनेन विरुद्धत्वाद्धेतोः। तदज्ञानान्तरासाधने हेतोरनैकान्त्यम्। साधने च तदज्ञानमज्ञान(१)साक्षित्वं निवारयति, तत्प्रथमाज्ञानकल्पना निष्फला स्यात्। दृष्टान्तश्च साधनविकलः, प्रदीपप्रभाया अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वाभावात्। सर्वत्र हि ज्ञानस्यैव प्रकाशकत्वं, सत्यपि दीपे विज्ञानेन विना विषयप्रकाशाभावात्, इन्द्रियाणामपि ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वमेव न प्रकाशकत्वम्। प्रदीपप्रभायास्तु चक्षुरिन्द्रियस्य ज्ञानमुत्पादयतो विरोधितमोनिरसनद्वारेणोपकारकत्वमात्रमेव। प्रकाशकज्ञानोत्पत्तौ व्याप्रियमाणचक्षुरिन्द्रियोपकारकत्वहेतुत्वमपेक्ष्य दीपस्य प्रकाशकत्वव्यवहारः। नात्यन्ताभिधानतुल्यप्रकाशकत्वाभ्युपगमेन दीपप्रभा निदर्शिता, अपि तु ज्ञानस्येव स्वविषयावरणनिरसनपूर्वप्रकाशकत्वमङ्गीकृत्येति चेत्। न, न हि विरोधिनिरसनमात्रं प्रकाशकत्वम्, अपि स्वरूपपरिच्छेदः। व्यवहारयोग्यतापादनमिति यावत्। तच्च ज्ञानस्यैव। यद्युपकारकाणामप्यप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वमङ्गीकृतं, तर्हीन्द्रियाणामुपकारकतमत्वेनाप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वमङ्गीकरणीयम्। तथा सति तेषां स्वनिवर्त्यवस्त्वन्तरपूर्वकत्वाभावात् हेतोरनैकान्त्यमित्यलमनेन।

प्रतिप्रयोगाश्च—विवादाध्यासितमज्ञानं न ज्ञानमात्रब्रह्माश्रयम्, अज्ञानत्वात्, शुक्तिकाद्यज्ञानवत्, ज्ञात्राश्रयं हि तत्। विवादाध्यासितमज्ञानं न ज्ञानावरणम्, अज्ञानत्वात्, शुक्तिकाद्यज्ञानवत्, विषयावरणं हि तत्। विवादाध्यासितमज्ञानं न ज्ञाननिवर्त्यं, ज्ञानविषयानावरणत्वात्, यज्ज्ञाननिवर्त्यमज्ञानं तज्ज्ञानविषयावरणं, यथा शुक्तिकाद्यज्ञानम्। ब्रह्म नाज्ञानास्पदं, ज्ञातृत्वविरहात्, घटवत्। ब्रह्म नाज्ञानावरणम्, ज्ञानाविषयत्वात्, यदज्ञानावरणं तज्ज्ञानविषयभूतं, यथा शुक्तिकादि। ब्रह्म [redacted] ज्ञाननिवर्त्याज्ञानं, ज्ञानाविषयत्वात्, यज्ज्ञाननिवर्त्याज्ञानं तज्ज्ञानविषयभूतं, यथा शुक्त्यादि। विवा-

(१) तदज्ञानमज्ञानसाक्षित्वं निवारयतीति पाठान्तरम्।

दाध्यासितं प्रमाणज्ञानं स्वप्रागभावातिरिक्तज्ञानपूर्वं न भवति, प्रमाणज्ञानत्वात्, भवदभिमताज्ञानसाधकप्रमाणज्ञानवत्। ज्ञानं न वस्तुनो विनाशकम्, शक्तिविशेषोपबृंहणविरहे सति ज्ञानत्वात्, यत् वस्तुनो विनाशकं तत् शक्तिविशेषोपबृंहितं ज्ञानमज्ञानं च दृष्टम्, यथेश्वरयोगिप्रभृतिज्ञानम्, यथा च मुद्गरादि। भावरूपमज्ञानं न ज्ञानविनाश्यम्, भावरूपत्वात्, घटादिवदिति। यथोच्येत बाधकज्ञानेन भावरूपाणां पूर्वज्ञानोत्पन्नानां भयादीनां विनाशो दृश्यत इति। नैवम्, न हि ज्ञानेन तेषां विनाशः, क्षणिकत्वेन तेषां स्वयमेव विनाशात्, कारणनिवृत्त्या च पश्चादनुत्पत्तेः। क्षणिकत्वं च तेषां ज्ञानवदुत्पत्तिकारणसन्निधान एवोपलब्धेरन्यथाऽनुपलब्धेश्चावगम्यते। अक्षणिकत्वे च तेषां भयादीनां भयादिहेतुभूतज्ञानसन्तानविशेषेण सर्वेषां ज्ञानानां भयाद्युत्पत्तिहेतुत्वेनानेकभयोपलब्धिप्रसङ्गाच्च। स्वप्रागभावातिरिक्तवस्त्वन्तरपूर्वकमिति व्यर्थविशेषणोपादानेन प्रयोगकुशलता चाविष्कृता। अतो नानुमानेनापि भावरूपाज्ञानसिद्धिः॥

शुक्तिरजतयोरनिर्वाच्यत्वमज्ञानासिद्धेरनन्तरमेव वक्ष्यते। मिथ्याऽर्थस्य मिथ्यैवोपादानं भवितुमर्हतीत्येतदपि "न विलक्षणत्वादि"त्येतदधिकरणन्यायेन परिहृयते। अतोऽनिर्वचनीयाज्ञानविषया न कदाचिदपि प्रतीतिरस्ति। प्रतीतिभ्रान्तिबाधैरपि न तथाऽभ्युपगमनीयम्। प्रतीयमानमेव हि प्रतीतिभ्रान्तिबाधविषयः, याभिः प्रतीतिभिः प्रतीत्यन्तरेण चानुपलभ्यमानो विषय इति न युज्यते कल्पयितुम्। शुक्त्यादिषु रजतादिप्रतीतिः प्रतीतिकालेऽपि नास्तीति बाधेन चान्यस्यान्यथाभानायोगाच्च सदसदनिर्वचनीयमपूर्वमेवेदं रजतं दोषवशात्प्रतीयत इति कल्पनीयमिति चेत्। न, तत्कल्पनायामप्यन्यस्यान्यथाभानस्यावर्जनीयत्वात्, अन्यथाभानाभ्युपगमादेव ख्यातिप्रवृत्तिबाधभ्रमत्वानामुपपत्तेः, अत्यन्तापरिदृष्टाकारणकवस्तुकल्पनायोगात्। कल्प्यमानं हीदमनिर्वचनीयम्। न च तदानीमनिर्वचनीयमिति प्रतीयते अपि तु परमार्थरजतमित्येव। अनिर्वचनीयमित्येव प्रतीतं चेत्, भ्रान्तिबाधयोः प्रवृत्तेरप्यसंभवः। अतोऽन्यस्यान्यथाऽव-

भ्रमविरहे प्रतीतिप्रवृत्तिबाधभ्रमत्वानामनुपपत्तेः तस्यापरिहार्यत्वाच्च शुक्त्यादिरेव रजताद्याकारेणाऽवभासत इति भवताऽभ्युपगन्तव्यम्। ख्यात्यन्तरवादिनां च सुदूरमपि गत्वाऽन्यस्याऽन्यथाऽवभासोऽवश्याश्रयणीयः, असत्ख्यातिपक्षे सदात्मना, आत्मख्यातिपक्षे चार्थात्मना, अख्यातिपक्षेऽप्यन्यविशेषणमन्यविशेषणत्वेन च, ज्ञानद्वयमेकत्वेन च, विषयासद्भावपक्षेऽपि विद्यमानत्वेन। किंचानिर्वचनीयमपूर्वं रजतमत्र जातमिति वदता तस्य जन्मकारणं वक्तव्यम्। न तावत् तत्प्रतीतिः, तस्यास्तद्विषयत्वेन तदुत्पत्तेः प्रागात्मलाभायोगात्। निर्विषया जाता तदुत्पाद्य तदेव विषयीकरोतीति महतामिदमुपपादनम्। अथेन्द्रियादिगतो दोषः। तच्च, तस्य पुरुषाश्रयत्वेनार्थगतकार्योत्पादकत्वायोगात्। नापीन्द्रियाणि, तेषां ज्ञानकारणत्वात्। नापि दुष्टानीन्द्रियाणि, तेषामपि स्वकार्यभूते ज्ञान एव हि विशेषकरत्वम्। अनादिमिथ्याज्ञानोपादानत्वं तु पूर्वमेव निरस्तम्। किंचापूर्वमनिर्वचनीयमिदं वस्तुजातं रजतादिबुद्धिशब्दाभ्यां कथमिव विषयीक्रियते न घटादिबुद्धिशब्दाभ्याम्। रजतादिसादृश्यादिति चेत्; तर्हि सत्यरजतमित्येव प्रतीतिशब्दौ स्याताम्। रजतादिजातियोगादिति चेत्; सा किं परमार्थभूता उतापरमार्थभूता वा। न तावत्परमार्थभूता, तस्या अपरमार्थान्वयायोगात्। नाप्यपरमार्थभूता, परमार्थान्वयायोगादपरमार्थे परमार्थबुद्धिशब्दयोर्निर्वाहकत्वायोगाच्चेत्यलमपरिपक्वकुतर्कनिरसनेन॥

अपि च

यथार्थं सर्वविज्ञानमिति वेदविदां मतम्।
श्रुतिस्मृतिभ्यः सर्वस्य सर्वात्मत्वप्रतीतितः॥
बहु स्यामिति संकल्पपूर्वसृष्ट्युपक्रमे।
तासां त्रिवृतमेकैकामिति श्रुत्यैव चोदितम्॥
त्रिवृत्करणमेवं हि प्रत्यक्षेणोपलभ्यते।
यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तदपामपि॥
शुक्लं कृष्णं पृथिव्याश्चेत्यग्नावेव त्रिरूपता।
श्रुत्यैव दर्शिता तस्मात्सर्वं सर्वत्र सङ्गताः॥

पुराणे चैवमेवोक्तं वैष्णवे सृष्ट्युपक्रमे ।
"नानावीर्याः पृथग्भूतास्ततस्ते संहतिं विना ॥
नाशक्नुवन् प्रजाः स्रष्टुमसमागम्य कृत्स्नशः ।
समेत्यान्योन्यसंयोगं परस्परसमाश्रयाः ॥
महदाद्या विशेषान्ता ह्यण्डमित्यादिना ततः ।
भूतकारेऽपि भूतानां त्रिरूपत्वं तथाऽब्रवत् ॥
त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वादिति तेनाभिधाभिदा ।
सोमाभावे च पूतीकग्रहणं श्रुतिचोदितम् ॥
सोमावयवसद्भावादिति न्यायविदो विदुः ।
व्रीह्यभावे च नीवारग्रहणं व्रीहिभावतः ॥
तदेव सदृशं तस्य यत् तद्द्रव्यैकदेशभाक् ।
शुक्त्यादौ रजतादेश्च भावः श्रुत्यैव चोदितः ॥
रूप्यशुक्त्यादिनिर्देशभेदो भूयस्त्वहेतुकः ।
रूप्यादिसदृशश्चायं शुक्त्यादिरुपलभ्यते ॥
अतस्तस्यात्र सद्भावः प्रतीतेरपि निश्चितः ।
कदाचिच्चक्षुरादेस्तु दोषात् शुक्त्यंशवर्जितः ॥
रजतांशो गृहीतोऽतो रजतार्थी प्रवर्तते ।
दोषहानौ तु शुक्त्यंशे गृहीते तन्निवर्तते ॥
अतो यथार्थं रूप्यादिविज्ञानं शुक्तिकादिषु ।
बाध्यबाधकभावोऽपि भूयस्त्वेनोपपद्यते ॥
शुक्तिभूयस्त्ववैकल्यसाकल्यग्रहणेन तु ।
नातो मिथ्यार्थसत्यार्थविषयत्वनिबन्धनः ॥
एवं सर्वस्य सर्वत्वे व्यवहारव्यवस्थितिः ।

स्वप्ने च प्राणिनां पुण्यपापानुगुणं भगवतैव तत्तत्पुरुषमात्रानुभाव्यास्तत्तत्कालावसानास्तथाभूताश्चार्थाः सृज्यन्ते । तथा हि श्रुतिः स्वप्नविषया "न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते न तत्रानन्दा मुदः प्रमुदो भवन्त्यथानन्दान्मुदः प्रमुदः सृजते न

तत्र वेशान्ताः पुष्करिण्यः स्रवन्त्यो भवन्त्यथ वेशान्ताः पुष्करिण्यः सृजते स हि कर्ते'ति। यद्यपि सकलेतरपुरुषानुभाव्यतया तदानीं न भवन्ति, तथापि तत्तत्पुरुषमात्रानुभाव्यतया तथाविधानर्थानीश्वरः सृजति। "स हि कर्ता" तस्य सत्यसङ्कल्पस्याश्चर्यशक्तेस्तथाविधं कर्तृत्वं संभवतीत्यर्थः। "य एषु सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते, तस्मिंल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चने"ति च। सूत्रकारोऽपि "सन्ध्ये सृष्टिराह हि", "निर्मातारं चैके पुत्रादयश्चे"ति सूत्रद्वयेन स्वाप्नेष्वर्थेषु जीवस्य स्रष्टृत्वमाशङ्क्य "मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वादि"त्यादिना न जीवस्य संकल्पमात्रेण स्रष्टृत्वमुपपद्यते, जीवस्य स्वाभाविकसत्यसंकल्पत्वादेः कृत्स्नस्य संसारदशायामनभिव्यक्तस्वरूपत्वात्, ईश्वरस्यैव तत्तत्पुरुषमात्रानुभाव्यतया चाश्चर्यभूता सृष्टिरियम्, "तस्मिंल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चने"ति परमात्मैव तत्र स्रष्टेत्यवगम्यत इति परिहरति। अपवरकादिषु शयानस्य स्वप्नदृशः स्वदेहेनैव देशान्तरगमनराज्याभिषेकशिरश्छेदादयश्च पुण्यपापफलभूताः शयानदेहसरूपसंस्थानदेहान्तरसृष्ट्योपपद्यन्ते। पीतशङ्खादौ तु नयनवर्तिपित्तद्रव्यसंभिन्ना नायनरश्मयः शङ्खादिभिः संयुज्यन्ते, तत्र पित्तगतपीतिमाभिभूतः शङ्खगतशुक्लिमा न गृह्यते, अतः सुवर्णानुलिप्तशङ्खवत् पीतः शङ्ख इति प्रतीयते, पित्तद्रव्यं तद्गतपीतिमा चातिसूक्ष्मतया पार्श्वस्थैर्न गृह्यते। पित्तोपहतेन तु स्वनयननिष्क्रान्ततयाऽतिसामीप्यात् सूक्ष्ममपि गृह्यते, तद्ग्रहणजनितसंस्कारसचिवनयनरश्मिभिर्दूरस्थमपि गृह्यते। जपाकुसुमसमीपवर्तिस्फटिकमणिरपि तत्प्रभाभिभूततया रक्त इति गृह्यते। जपाकुसुमप्रभा विततापि स्वच्छद्रव्यसंयुक्ततया स्फुटतरमुपलभ्यत इत्युपलब्धिव्यवस्थाप्यमिदम्। मरीचिकाजलज्ञानेऽपि तेजःपृथिव्योरप्यम्बुनो विद्यमानत्वादिन्द्रियदोषेण तेजःपृथिव्योरग्रहणाददृष्टवशाच्चाम्बुनो ग्रहणात् याथार्थ्यम्। अलातचक्रेऽप्यलातस्य द्रुततरगमनेन सर्वदेशसंयोगादन्तरालाग्रहणात्तथा प्रतीतिरुपपद्यते, चक्रप्रतीतावप्यन्तरालाग्रहणपूर्वकतत्तद्देशसंयुक्तालातग्रहणमेव, क्वचिदन्तरालाभावाद

न्तरालाग्रहणं क्वचिद्भेदाग्रहणमिति विशेषः, अतस्तदपि यथार्थम् । दर्पणादिषु निजमुखादिप्रतीतिरपि यथार्था, दर्पणादिप्रतिहतनयनयो र्हि नायनरश्मयो दर्पणादिदेशग्रहणपूर्वकं निजमुखादि गृह्णन्ति, तदाऽप्यतिशैघ्र्यादन्तरालाग्रहणात्तथा प्रतीतिः । द्विचन्द्रेऽपि दिगन्तरस्थाभ्यां द्विधा भिद्यमानत्वादङ्गुष्ठयोगेनैतद्विभागविधुतो दिगन्तरांशो गृह्यते, अतो दिगन्तरप्रतीतिर्यथार्थैव । द्विचन्द्रज्ञानादावप्यङ्गुल्यवष्टम्भतिमिरादिभिर्नायनतेजोगतिभेदेन सामग्रीभेदात्सामग्रीद्वयमन्योन्यनिरपेक्षं चन्द्रग्रहणद्वयहेतुर्भव[1]ति, तत्रैका सामग्री स्वदेशविशिष्टचन्द्रं गृह्णाति, द्वितीया तु किंचिद्वक्रगतिश्चन्द्रसमीपदेशग्रहणपूर्वकं चन्द्रं स्वदेशवियुक्तं गृह्णाति, अतः सामग्रीद्वयेन युगपद्देशद्वयविशिष्टचन्द्रग्रहणेऽपि ग्रहणभेदेन ग्राह्याकारभेदादेकत्वग्रहणाभावाच्च द्वौ चन्द्राविति भवति प्रतीतिविशेषः, देशान्तरस्य तद्विशेषणत्वं देशान्तरस्य चागृहीतस्वदेशचन्द्रस्य च निरन्तरग्रहणेन भवति, तत्र सामग्रीद्वित्वं पारमार्थिकम्, तेन देशद्वयविशिष्टचन्द्रग्रहणद्वयं च पारमार्थिकम्, ग्रहणद्वित्वेन चन्द्रस्यैव ग्राह्याकारद्वित्वं च पारमार्थिकम्, तत्र विशेषणद्वयविशिष्टचन्द्रग्रहणद्वयस्यैक एव चन्द्रो ग्राह्य इति ग्रहणे प्रत्यभिज्ञानवत् केवलचक्षुषः सामर्थ्याभावात् चाक्षुषं ज्ञानं तथैवावतिष्ठते, द्वयोः चक्षुषोरेकसामग्र्यन्तर्भावेऽपि तिमिरादिदोषभिन्नं चाक्षुषं तेजः सामग्रीद्वयं भवतीति कार्यकल्प्यम्, अपगते तु दोषे स्वदेशविशिष्टस्य चन्द्रस्यैकग्रहणविषयत्वादेक[3]चन्द्र इति भवति प्रत्ययः, दोषकृतं तु सामग्रीद्वित्वं तत्कृतं ग्रहणद्वित्वं तत्कृतं ग्राह्याकारद्वित्वं चेति निरवद्यम् । अतः सर्वं विज्ञानजातं यथार्थमिति सिद्धम् ॥

ख्यात्यन्तराणां दूषणानि तैस्तैर्वादिभिरेव प्रपञ्चितानीति न तत्र यत्नः क्रियते । अथवा किमनेन वस्तुनोपपादनप्रकारेण, प्रत्यक्षानुमानागमाख्यप्रमाणत्रयम् आगमगम्यं च निरस्तनिखिलदोषगन्धमनवधिकाति-

---

१ अविप्रकृष्टरहितः पुस्तकान्तरपाठः ।
२ भविष्यतीति तु पुस्तकान्तरपाठः ।
३ एकश्चन्द्र इति पाठान्तरम् ।

शयासंख्येयकल्याणगुणगणं सर्वज्ञं सत्यसङ्कल्पं परं ब्रह्माभ्युपगच्छतां किं न सेत्स्यति, किं नोपपद्यते । भगवता हि परेण ब्रह्मणा क्षेत्रज्ञपुण्यपापानुगुणं तद्भोग्यत्वायाखिलं जगत्सृजता सुखदुःखोपेक्षाफलानुभवानुभाव्याः पदार्थाः सर्वसाधारणानुभवविषयाः, केचन तत्तत्पुरुषमात्रानुभवविषयाः तत्तत्कालावसानास्तथाविधानुभाव्याः सृज्यन्ते । तत्र बाध्यबाधकभावः सर्वानुभवविषयतया तद्रहिततया चोपपद्यत इति सर्वं समञ्जसम् ॥

यत्पुनः सदसदनिर्वचनीयमज्ञानं श्रुतिसिद्धमिति, तदसत्, "अनृतेन हि प्रत्यूढा" इत्यादिष्वनृतशब्दस्यानिर्वचनीयानभिधायित्वात्, ऋतेतरविषयो ह्यनृतशब्दः । ऋतमिति कर्माभिधीयते, "ऋतं पिबन्तावि"ति वचनात् । ऋतं कर्म फलाभिसन्धिरहितं परमपुरुषाराधनवेषं तत्प्राप्तिफलम् । अत्र तद्व्यतिरिक्तं सांसारिकफलं कर्मानृतं ब्रह्मप्राप्तिविरोधि, "एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति अनृतेन हि प्रत्यूढा" इति वचनात् । 'नासदासीन्नो सदासीत्तदानीमि"त्यत्रापि सदसच्छब्दौ चिदचिद्व्यष्टिविषयौ, उत्पत्तिवेलायां सत्त्यच्छब्दाभिहितयोश्चिदचिद्व्यष्टिभूतयोर्वस्तुनोरप्ययकालेऽचित्समष्टिभूते तमःशब्दाभिधेये वस्तुनि प्रलयप्रतिपादनपरत्वादस्य वाक्यस्य, नात्र कस्यचित्सदसदनिर्वचनीयतोच्यते, सदसतोः कालविशेषेऽसद्भावमात्रवचनात् । अत्र तमःशब्दाभिहितस्याचित्समष्टित्वं श्रुत्यन्तरादवगम्यते "अव्यक्तमक्षरे लीयते अक्षरं तमसि लीयते तमः परे देव एकीभवती" ति । सत्यम्, तमःशब्देनाचित्समष्टिरूपायाः प्रकृतेः सूक्ष्मावस्थोच्यते, तस्यास्तु "माया तु प्रकृतिं विद्यादि"ति मायाशब्देनाभिधानादनिर्वचनीयत्वमिति चेत् । नैतदेवम्, मायाशब्दस्यानिर्वचनीयवाचित्वं न दृष्टमिति । मायाशब्दस्य मिथ्यापर्यायत्वेनानिर्वचनीयत्वमपि चेत् तदपि नास्ति । न हि सर्वत्र मायाशब्दो मिथ्याविषयः, असुरराक्षसास्त्रादिषु सत्येष्वेव मायाशब्दप्रयोगात् । यथोक्तम्—

"तेन मायासहस्रं तच्छम्बरस्याशुगामिना ।
बालस्य रक्षता देहमेकैकांशेन सूदितम्" ॥ इति ।

अतो मायाशब्दो विचित्रार्थसर्गकराभिधायी । प्रकृतेश्च मायाशब्दाभिधानं विचित्रार्थसर्गकरत्वादेव, "अस्मान् मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिंश्चान्यो मायया संनिरुद्धः" इति मायाशब्दवाच्यायाः प्रकृतेर्विचित्रार्थसर्गकरत्वं दर्शयति । परमपुरुषस्य च तद्वत्तामात्रेण मायित्वमुच्यते नाज्ञत्वेन, जीवस्यैव हि मायया निरोधः श्रूयते "तस्मिंश्चान्यो मायया संनिरुद्धः" इति "अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यते" इति च । "इन्द्रो मायाभिरि"त्यत्रापि विचित्राः शक्तयोऽभिधीयन्ते । अत एव हि "भूरि त्वष्टेव राजत"इत्युच्यते, न मिथ्याभूतः कश्चिद्विराजते, "मम माया दुरत्यये"त्यत्रापि "गुणमयी"ति वचनात्सैव त्रिगुणात्मिका प्रकृतिरुच्यत इति न श्रुतिभिः सदसदनिर्वचनीयाज्ञानप्रतिपादनम् । नाप्यैक्योपदेशानुपपत्त्या, न हि तत्त्वमसीति जीवपरयोरैक्योपदेशे सति सर्वज्ञे सत्यसङ्कल्पे सकलजगत्सर्गस्थितिविनाशहेतुभूते तच्छब्दावगते प्रकृते ब्रह्मणि विरुद्धाज्ञानपरिकल्पनाहेतुभूता काचिदप्यनुपपत्तिर्दृश्यते । ऐक्योपदेशस्तु त्वंशब्देनापि जीवशरीरकस्य ब्रह्मण एवाभिधानादुपपद्यतेतराम्, 'अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणी' ति सर्वस्य वस्तुनः परमात्मपर्यन्तस्यैव हि नामरूपभाक्त्वमुक्तम् । अतो न ब्रह्माज्ञानपरिकल्पनम् ॥

इतिहासपुराणयोरपि न ब्रह्माज्ञानवादः क्वचिदपि दृश्यते । ननु "ज्योतींषि विष्णु"रिति ब्रह्मैकमेव तत्त्वमिति प्रतिज्ञाय "ज्ञानस्वरूपो भगवान् यतोऽसावि"ति शैलाब्धिधरादिभेदभिन्नस्य जगतो ज्ञानैकस्वरूपब्रह्माज्ञानविजृम्भितत्वमभिधाय "यदा तु शुद्धं निजरूपि" ति ज्ञानरूपस्यैव ब्रह्मणः स्वस्वरूपेणा[1]वस्थितिवेलायां वस्तुभेदाभावदर्शनेनाज्ञानविजृम्भितत्वमेव स्थिरीकृत्य 'वस्त्वस्ति किम्' "मही घटत्वमि" ति श्लोकद्वयेन जगदुपलब्धिप्रकारेणापि वस्तुभेदानामसत्यत्वमुपपाद्य 'तस्माद्विज्ञानमृत" इति प्रतिज्ञातं ब्रह्मव्यतिरिक्तस्यासत्यत्वमुपसंहृत्य "विज्ञानमेकमि" ति ज्ञानस्वरूपे ब्रह्मणि भेददर्शननिमित्ताज्ञानमूलं निजकर्मैवेति

१ स्वस्वरूपावस्थितिवेलायामिति पाठान्तरम् ।

स्फुटीकृत्य "ज्ञानं विशुद्धमि"ति ज्ञानस्वरूपस्य ब्रह्मणः स्वरूपं विशोध्य "सद्भाव एवं भवतो मयोक्त" इति ज्ञानस्वरूपस्य ब्रह्मण एव सत्यत्वं नान्यस्य, अन्यस्य चासत्यत्वमेव, तस्य भुवनादेः सत्यत्वं व्यावहारिकमिति तत्त्वं सम्यगुपदिष्टमेवेत्युपदेशो दृश्यते। नैतदेवम्। अत्र भुवनकोशस्य विस्तीर्णं स्वरूपमुक्त्वा पूर्वमनुक्तं रूपान्तरं संक्षेपतः श्रूयतामित्यारभ्याभिधीयते। चिदचिन्मिश्रे जगति चिदंशो वाङ्मनसागोचरः स्वसंवेद्यस्वरूपभेदो ज्ञानैकाकारतयाऽस्पृष्टप्राकृतभेदोऽविनाशित्वेनास्तिशब्दवाच्यः। अचिदंशस्तु चेतनकर्मनिमित्तपरिणामभेदो विनाशीति नास्तिशब्दाभिधेयः। उभयन्तु परब्रह्मभूतवासुदेवशरीरतया तदात्मकमित्येतद्रूपं संक्षेपेणाभिहितम्। तथा हि—

"यदम्बु वैष्णवः कायस्ततो विप्र वसुन्धरा।
पद्माकारा समुद्भूता पर्वताब्ध्यादिसंयुता"॥

इत्यम्बुनो विष्णोः शरीरत्वेन तत्परिणामभूतं ब्रह्माण्डमपि विष्णोः काय, तस्य च विष्णुरात्मेति सकलश्रुतिगततादात्म्योपदेशोपबृंहणरूपस्य सामानाधिकरण्यस्य "ज्योतींषि विष्णुरि"त्यारभ्य वक्ष्यमाणस्य शरीरात्मभाव एव निबन्धनमित्याह। अस्मिन् शास्त्रे पूर्वमप्येतदसकृदुक्तम्, "तानि सर्वाणि तद्वपुः" "तत्सर्वं वै हरेस्तनुः" "स एव सर्वभूतात्मा विश्वरूपो यतोऽव्ययः" इति। तदिदं शरीरात्मभावायत्तं तादात्म्यं सामानाधिकरण्येन व्यपदिशति "ज्योतींषि विष्णुरि"ति। अथास्त्यात्मकं नास्त्यात्मकं च जगदन्तर्गतं वस्तु विष्णोः कायतया विष्ण्वात्मकमित्युक्तम्, इदमस्त्यात्मकमिदं नास्त्यात्मकम्। अस्य च नास्त्यात्मकत्वे हेतुरयमित्याह "ज्ञानस्वरूपो भगवान् यतोऽसावि"ति। अशेषक्षेत्रज्ञात्मनाऽवस्थितस्य भगवतो ज्ञानमेव स्वाभाविकं रूपं न देवमनुष्यादिवस्तुरूपम्, यत एव तत यथाचिद्रूपदेवमनुष्यशैलाब्धिधरादयश्च तद्विज्ञानविजृम्भिताः। तस्य ज्ञानैकाकारस्य सतो देवाद्याकारेण स्वात्मवैविध्यानुसन्धानमूला देवाद्याकारानुसन्धानमूलकर्ममूला इत्यर्थः। यतश्चाचिद्वस्तु क्षेत्रज्ञकर्मानुगुणपरिणा

मास्पदं ततस्तत् नास्तिशब्दाभिधेयम्, इतरदस्तिशब्दाभिधेयमित्यर्थादुक्तं भवति । तदेव विवृणोति "यदा तु शुद्धं निजरूपी"ति, यदैतद् ज्ञानैकाकारमात्मवस्तु देवाद्याकारेण स्वात्मनि वैविध्यानुसन्धानमूलसर्वकर्मक्षयात् निर्दोषं परिशुद्धं निजरूपि भवति, तदा देवाद्याकारेष्वैक्यात्मकल्पनामूलकर्मफलभूतास्तद्भोगार्थास्तु वस्तुषु वस्तुभेदा न भवन्ति । ये देवादिषु वस्तुष्वात्मतयाऽभिमतेषु भोग्यभूता देवमनुष्यशैलाब्धिधरादिवस्तुभेदास्ते तन्मूलभूतकर्मसु विनष्टेषु न भवन्तीत्यचिद्वस्तुनः कादाचित्कावस्थाविशेषयोगितया नास्तिशब्दाभिधेयत्वम्, इतरस्य सर्वदा निजसि[1]द्धज्ञानैकाकारत्वेन अस्तिशब्दाभिधेयत्वमित्यर्थः । प्रतिक्षणमन्यथाभूततया कादाचित्कावस्थायोगिनोऽचिद्वस्तुनो नास्तिशब्दाभिधेयत्वमेवेत्याह "वस्त्वस्ति किमि"ति । अस्तिशब्दाभिधेयो ह्यादिमध्यान्तहीनस्सततैकरूपपदार्थः, तस्य कदाचिदपि नास्तिबुद्ध्यनर्हत्वात् । अचिद्वस्तु किंचित् क्वचिदपि तथाभूतं न दृष्टचरम् । ततः किमित्यत्राह 'यच्चान्यथात्वमि''ति, यद्वस्तु प्रतिक्षणमन्यथात्वं याति तदुत्तरोत्तरावस्थाप्राप्त्या पूर्वपूर्वावस्थां जहातीति तस्य पूर्वावस्थस्योत्तरावस्थायां न प्रतिसन्धानमस्ति । अतः सर्वदा तस्य नास्तिशब्दाभिधेयत्वमेव । तथा ह्युपलभ्यत इत्याह "मही घटत्वमि"ति । स्वकर्मणा देवमनुष्यादिभावेन स्थितिमतात्मनिश्चयैः स्वभोग्यभूतमचिद्वस्तु प्रतिक्षणमन्यथाभूतमालक्ष्यते, अनुभूयत इत्यर्थः । एवं सति किमप्यचिद्वस्त्वस्तिशब्दार्हमादिमध्यान्तहीनं सततैकरूपमालक्षितमस्ति किम् । न ह्यस्तीत्यभिप्रायः । यस्मादेवं तस्मात् ज्ञानस्वरूपात्मव्यतिरिक्तमचिद्वस्तु कदाचित् क्वचित्केवलास्तिशब्दवाच्यं न भवतीत्याह "तस्मान्न विज्ञानमृते" इति । आत्मा तु सर्वत्र ज्ञानैकाकारतया देवादिभेदप्रत्यनीकस्वरूपोऽपि देवादिशरीरप्रवेशहेतुभूतस्वकृतविविधकर्ममूलदेवादिभेदभिन्नात्मबुद्धिभिस्तेन तेन रूपेण बहुधाऽनुसंहित इति तद्भेदानुसंधानं नात्मस्वरूपप्रयुक्तमित्यत्राह "विज्ञानमेकमि"ति । आत्मस्वरूपं तु कर्मरहितम्, तत एव मलरूपप्रकृतिस्पर्शरहितम्, ततश्च

१ निजशुद्धज्ञानैकस्वरूपत्वेनेति पाठान्तरम् ।

सत्ययुक्तशोकमोहलोभाद्यशेषहेयगुणासङ्गि, उपचयापचयानर्हतया एकम् अत एव सदैकरूपम् । तच्च वासुदेवशरीरमिति तदात्मकम्, अतदात्मकस्य कस्यचिदप्यभावादित्याह "ज्ञानं विशुद्धमि"ति । चिदंशस्सदैकरूपतया सर्वदाऽस्तिशब्दवाच्यः, अचिदंशस्तु प्रतिक्षणपरिणामित्वेन सर्वदा नाशगर्भ इति सर्वदा नास्तिशब्दाभिधेयः, एवंरूपचिदचिदात्मकं जगत् वासुदेवशरीरं तदात्मकमिति जगद्याथात्म्यं सम्यगुक्तमित्याह "सद्भाव एवमि"ति । अत्र सत्यमसत्यमिति यदस्ति यदा नास्तीति प्रक्रान्तस्योपसंहारः । एतत् ज्ञानैकाकारतया समस्तशब्दगोचरस्वरूपभेदमेवाविनिमिश्रं भुवनाश्रितं देवमनुष्यादिरूपेण सम्यग्व्यवहारार्हं भेदं यत् वर्तते तत्र हेतुः कर्मेत्युक्तमित्याह "एतत्तु यदि"ति, तदेव विवृणोति "यज्ञ पशुरि"ति । जगद्याथात्म्यज्ञानप्रयोजनं मोक्षोपाययतनमित्याह "यच्चैतदि"ति । अत्र निर्विशेषे परे ब्रह्मणि तदाश्रये सदसदनिर्वचनीये चाज्ञाने जगतस्तत्कल्पितत्वे चानुगुणं किंचिदपि पदं न दृश्यते । अस्तिनास्तिशब्दाभिधेयं चिदचिदात्मकं कृत्स्नं जगत् परमस्य परेशस्य परस्य ब्रह्मणो विष्णोः कायत्वेन तदात्मकम्, ज्ञानैकाकारस्यात्मनो देवादिविविधाकारानुभवे अचित्परिणामे च हेतुर्वस्तुयाथात्म्यज्ञानविरोधि, क्षेत्रज्ञानां कर्मेति[2] प्रतिपादनात्, अस्तिनास्तिसत्यासत्यशब्दानां च सदसदनिर्वचनीयवस्त्वभिधानासामर्थ्याच्च । नास्त्यसत्यशब्दावस्तिसत्यशब्दविरोधिनौ, अतश्चैताभ्यामसत्त्वं हि प्रतीयते नानिर्वचनीयत्वम् । अत्र चाचिद्वस्तुनि नास्त्यसत्यशब्दौ न तुच्छत्वमिथ्यात्वपरौ प्रयुक्तौ, अपि तु विनाशित्वपरौ । "वस्त्वस्ति किम्" "मही घटत्वमि"त्यत्र विनाशित्वमेव ह्युपपादितम् न निष्प्रमाणकत्वं ज्ञानबाध्यत्वं वा एकेनाकारेणैकस्मिन्कालेऽनुभूतस्य कालान्तरे परिणामविशेषेणान्यथोपलब्ध्या नास्तित्वोपपादनात् । तुच्छत्वं हि प्रमाणसम्बन्धानर्हत्वम् । बाधोऽपि यद्देशकालादिसम्बन्धितया यदस्तीत्युपलब्धं तस्य तद्देशकालादिसम्बन्धितया नास्तीत्युपलब्धिः, न तु कालान्तरेऽनुभूतस्य कालान्तरे परिणामादिना

१ यद्वै ज्ञानैकाकारतया समस्तशब्दगोचरस्वरूपभेदवर्तीति पाठान्तरम् ।
२ कर्मैवेति पाठान्तरम् ।

नास्तीत्युपलब्धिः, कालभेदेन विरोधाभावात्, यतो न मिथ्यात्वम् । एतदुक्तं भवति, ज्ञानस्वरूपमात्मवस्त्वादिमध्यपर्यन्तरहितं सततैकरूपमिति स्वत एव सदाऽस्तिशब्दवाच्यम् । अचेतन तु क्षेत्रज्ञभोग्यभूतं तत्कर्मानुगुणपरिणामि विनाशीति सर्वदा नास्त्यर्थधर्ममिति नास्त्यसत्यशब्दाभिधेयमिति । यथोक्तम्,

"यत्तु कालान्तरेणापि नान्यसंज्ञामुपैति वै ।
परिणामादिसम्भूतां तद्वस्तु नृप तच्च किम्" ॥
"अनाशी परमार्थश्च प्राज्ञैरभ्युपगम्यते ।
तत्तु नास्ति न सन्देहो नाशिद्रव्योपपादितम्" ॥ इति ॥

देशकालकर्मविशेषापेक्षयाऽस्तित्वनास्तित्वयोगिनि वस्तुनि केवलास्तिबुद्धिबोध्यत्वमपरमार्थे इति ह्यपरमार्थे इत्युक्तम् । आत्मन एव केवलास्तिबुद्धिबोध्यत्वमिति स परमार्थ इत्युक्तम् । श्रोतुश्च मैत्रेयस्य

"विष्णुराधारं यथा चैतत्त्रैलोक्य समवस्थितम् ।
परमार्थश्च मे प्रोक्तो यथा ज्ञानं प्रधानतः" ॥

इत्याद्यनुभाषणाच्च, "ज्योतींषि विष्णुरि"त्यादिसामानाधिकरण्यस्य त्मशरीरभाव एव निबन्धनम्, चिदचिद्वस्तुनोश्चास्तिनास्तिशब्दप्रयोगनिबन्धनम्, ज्ञानस्याकर्मनिमित्तस्वाभाविकस्वरूपत्वेन स्वरूपप्राधान्यम्, अचिद्वस्तुनश्च तत्तत्कर्मनिमित्तपरिणामित्वेनाप्राधान्यमिति प्रतीयते ॥

यदुक्तं निर्विशेषवस्तुविज्ञानादेवाविद्यानिवृत्तिं वदन्ति श्रुतय इति, तदसत्, "वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम् आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् तमेव विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था अयनाय विद्यते" "सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि" "न तस्येशे कश्चन तस्य नाम महद्यशः" "य एनं विदुरमृतास्ते भवन्ती"त्याद्यनेकवाक्यविरोधात् । ब्रह्मणः सविशेषत्वादेव सर्वाण्यपि वाक्यानि सविशेषविषयज्ञानादेव मोक्षं वदन्ति । शोधकवाक्यान्यपि सविशेषमेव वस्तु प्रतिपादयन्तीत्युक्तम् । तत्त्वमस्यादिवाक्येषु सामानाधिकरण्यं न निर्विशेषवस्त्वैक्यपरम्, तत्त्वम्पदयोः

मविशेषब्रह्माभिधायित्वात् । तत्पदं हि सर्वज्ञं सत्यसङ्कल्पं जगत्कारणं ब्रह्म परामृशतीति तु प्रतिपादयति, "तदैक्षत बहु स्याम्" इत्यादिषु तस्यैव प्रकृतत्वात् । तत्समानाधिकरणं त्वम्पदं चाचिद्विशिष्टजीवशरीरकं परं ब्रह्म प्रतिपादयति, प्रकारद्वयावस्थितैकवस्तुपरत्वात् सामानाधिकरण्यस्य । प्रकारद्वयपरित्यागे प्रवृत्तिनिमित्तभेदासम्भवेन सामानाधिकरण्यमेव परित्यक्तं स्यात्, द्वयोः पदयोर्लक्षणा च । सोऽयं देवदत्त इत्यत्रापि न लक्षणा, भूतवर्तमानकालसम्बन्धितयैक्यप्रतीत्यविरोधात्, देशभेदविरोधश्च कालभेदेन परिहृतः । "तदैक्षत बहु स्याम्" इत्युपक्रमविरोधश्च, एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानं च न घटते । ज्ञानस्वरूपस्य निरस्तनिखिलदोषस्य सर्वज्ञस्य समस्तकल्याणगुणात्मकस्याज्ञानं तत्कार्यानन्तापुरुषार्थाश्रयत्वं च न सम्भवति । बाधार्थत्वे च सामानाधिकरण्यस्य तत्त्वम्पदयोरधिष्ठानलक्षणा निवृत्तिलक्षणा चेति लक्षणाद्वयस्य एव दोषाः । इयांस्तु विशेषः—नेदं रजतमितिवत् अप्रतिपन्नस्यैव बाधस्यागत्या परिकल्पनम्, तत्पदेनाधिष्ठानातिरेकिधर्मानुपस्थापनेन बाधानुपपत्तिश्च । अधिष्ठानं तु प्राक्तिरोहितम्, अतिरोहितस्वरूपं तत्पदेनोपस्थाप्यत इति चेत्, न, प्रागधिष्ठानाप्रकाशे तदाश्रयभ्रमबाधयोरसम्भवात् । भ्रमाश्रयमधिष्ठानमतिरोहितमिति चेत्, न, सदेवाधिष्ठानस्वरूपं भ्रमविरोधीति तत्प्रकाशे सुतरां न तदाश्रयभ्रमबाधौ । अतोऽधिष्ठानातिरेकिपारमार्थिकधर्मतत्तिरोधानानभ्युपगमे भ्रान्तिबाधौ दुरुपपादौ । अधिष्ठाने हि पुरुषमात्राकारे प्रतीयमाने तदतिरेकिणि पारमार्थिके राजत्वे तिरोहिते सत्येव व्याधत्वभ्रमः, राजत्वोपदेशेन च तन्निवृत्तिर्भवति नाधिष्ठानमात्रोपदेशेन, तस्य प्रकाशमानत्वेनानुपदेश्यत्वात्, भ्रमानुपमर्दित्वाच्च । जीवशरीरकजगत्कारणब्रह्मपरत्वे मुख्यवृत्तं पदद्वयं प्रकारद्वयविशिष्टैकवस्तुप्रतिपादनेन सामानाधिकरण्यं च सिद्धम्, निरस्तनिखिलदोषस्य समस्तकल्याणगुणात्मकस्य ब्रह्मणो जीवान्तर्यामित्वमप्यैश्वर्यमपरं प्रतिपादितं भवति, उपक्रमानुकूलता च, एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपत्तिश्च, सूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरस्यैव ब्रह्मणः स्थूलचिदचिद्वस्तुशरीरत्वेन कार्यत्वात्,

"तमीश्वराणां परमं महेश्वरम्" "पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते"
"अपहतपाप्मा सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः" इत्यादिश्रुत्यन्तराविरोधश्च ।
"तत्त्वमसी"त्यत्रोद्देश्योपादेयविभागः कथमिति चेत्, नात्र किंचिदुद्दिश्य
किमपि विधीयते, "ऐतदात्म्यमिदं सर्वमि"त्यनेनैव प्राप्तत्वात् । "अप्राप्ते
हि शास्त्रमर्थवत्" । "इदं सर्वमि"ति सजीवं जगन्निर्दिश्य "ऐतदात्म्य-
मि"ति "तस्यैव आत्मे"ति प्रतिपादितम्, तत्र च हेतुकः "सन्मूलास्सो-
म्येमाः सर्वाः प्रजास्सदायतनास्सत्प्रतिष्ठा" इति, 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म
तज्जलानि"ति, शान्त इतिवत् । तथा श्रुत्यन्तराणि च ब्रह्मव्यति-
रिक्तस्य चिदचिद्वस्तुनश्च शरीरात्मभावमेव तादात्म्यं वदन्ति 'अन्तःप्र-
विष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा" "यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो
यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयति स त
आत्मा अन्तर्याम्यमृतः" 'य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न
वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति स त आत्मा अन्तर्या-
म्यमृतः" "यं पृथिवीमन्तरे संचरन्नि"त्यारभ्य "यस्य मृत्युः शरीरं यं
मृत्युर्न वेद एष सर्वभूतात्मा अपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः"
"तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवदि"त्यादीनि ।
अत्र "अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणी"ति ब्रह्मा-
त्मकजीवानुप्रवेशेनैव सर्वेषां वस्तुत्वं शब्दवाच्यत्वं च प्रतिपादितम्,
"तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवदि"त्यनेनैकार्थ्यात् जीवस्यापि ब्रह्मात्म-
कत्वं ब्रह्मानुप्रवेशादेवेत्यवगम्यते । अतश्चिदचिदात्मकस्य सर्वस्य वस्तु
जातस्य ब्रह्मतादात्म्यमात्मशरीरभावादेवेत्यवगम्यते । तस्मात् ब्रह्मव्यति-
रिक्तस्य कृत्स्नस्य तच्छरीरत्वेनैव वस्तुत्वात् तस्य प्रतिपादकोऽपि शब्द-
स्तत्पर्यन्तमेव स्वार्थमभिदधाति । अतः सर्वशब्दानां लोकव्युत्पत्त्यवगत-
तत्तत्पदार्थविशिष्टब्रह्माभिधायित्वं सिद्धमि"त्यैतदात्म्यमिदं सर्वमि"ति
प्रतिज्ञातार्थस्य "तत्त्वमसी"ति सामानाधिकरण्येन विशेषेणोपसंहारः ।
अतो निर्विशेषवस्त्वैक्यवादिनो भेदाभेदवादिनः, केवलभेदवादिनश्च
वैयधिकरण्येन सामानाधिकरण्येन च ब्रह्मात्मभावोपदेशाः सर्वे परि-

त्यक्ताः स्युः । एकस्मिन्वस्तुनि कस्य तादात्म्यमुपदिश्यते । तस्यैवेति चेत्, स्ववाक्येनावगतमिति न तादात्म्योपदेशावसेयमस्ति किञ्चित् । कल्पितभेदनिरसनमिति चेत्, तत्तु न सामानाधिकरण्यतादात्म्योपदेशावसेयमित्युक्तम्, सामानाधिकरण्यं तु ब्रह्मणि प्रकारद्वयप्रतिपादनेन विरोधमेवावहेत् । भेदाभेदवादे तु ब्रह्मण्येवोपाधिसंसर्गात्तत्प्रयुक्ता जीवगता दोषा ब्रह्मण्येव प्रादुःष्युरिति निरस्तनिखिलदोषकल्याणगुणात्मकब्रह्मात्मभावोपदेशा हि विरोधादेव परित्यक्ताः स्युः । स्वाभाविकभेदाभेदवादेऽपि ब्रह्मणः स्वत एव जीवभावाभ्युपगमात् गुणवद्दोषा अपि स्वाभाविका भवेयुरिति निर्दोषब्रह्मतादात्म्योपदेशो विरुद्ध एव । केवलभेदवादिनां चात्यन्तभिन्नयोः केनापि प्रकारेणैक्यासम्भवादेव ब्रह्मात्मभावोपदेशो[1] न सम्भवतीति सर्ववेदान्तपरित्यागः स्यात् । निखिलोपनिषत्प्रसिद्धं कृत्स्नस्य ब्रह्मशरीरभावमातिष्ठमानैः कृत्स्नस्य ब्रह्मतादात्म्यभावोपदेशाः सर्वे सम्यगुपपादिता भवन्ति । जातिगुणयोरिव द्रव्याणामपि शरीरभावेन विशेषणत्वेन गौरश्वो देवो मनुष्यो जातः पुरुषः कर्मभिरिति सामानाधिकरण्यं लोकवेदयोर्मुख्यमेव दृष्टचरम् । जातिगुणयोरपि हि द्रव्यप्रकारत्वमेव खण्डो गौः शुक्लः पट इति सामानाधिकरण्यनिबन्धनम्, मनुष्यत्वादिविशिष्टपिण्डानामप्यात्मनः प्रकारतयैव पदार्थत्वात् मनुष्यः पुरुषः षण्ढो योषिद् आत्मा जात इति सामानाधिकरण्यं सर्वत्रानुगतमिति प्रकारत्वमेव सामानाधिकरण्यनिबन्धनम्, न परस्परव्यावृत्ता जात्यादयः । स्वनिष्ठानामेव हि द्रव्याणां क्वचित्कदाचिद् द्रव्यविशेषणत्वे मत्वर्थीयप्रत्ययो दण्डी कुण्डलीति दृष्टः, न पृथक्प्रतिपत्तिस्थित्यनर्हाणां द्रव्याणाम्, तेषां विशेषणत्वं सामानाधिकरण्यावसेयमेव । यदि गौरश्वो मनुष्यो देवः पुरुषो योषित् षण्ढ आत्मा कर्मभिर्जात इत्यत्र खण्डो मुण्डो गौः शुक्लः पट इति जातिगुणवदात्मप्रकारत्वं मनुष्यादिशरीराणामिष्यते, तर्हि जातिव्यक्त्योरिव प्रकारप्रकारिणोः शरीरात्मनोरपि नियमेन सह प्रतिपत्तिः स्यात् । न

१ ब्रह्मात्मभावोपदेशा न सम्भवन्तीति पाठान्तरम् ।

वेवं दृश्यते, न हि नियमेन गोत्वादिवत् आत्माश्रयतयैवात्मना सह मनुष्यादिशरीरं पश्यन्ति, अतो मनुष्य आत्मेति सामानाधिकरण्यं लाक्षणिकमेव । नैतदेवम्, मनुष्यादिशरीराणामप्यात्मैकाश्रयत्वं तदेकप्रयोजनत्वं तत्प्रकारत्वं च जात्यादितुल्यम् । आत्मैकाश्रयत्वमात्मविश्लेषे शरीरविनाशादवगम्यते, आत्मैकप्रयोजनत्वं च तत्तत्कर्मफलभोगार्थतयैव सद्भावात्, तत्प्रकारत्वमपि देवो मनुष्य इत्यात्मविशेषणतयैव प्रतीतेः । एतदेव हि गवादिशब्दानां व्यक्तिपर्यन्तत्वे हेतुः, एतत्स्वभावविरहादेव दण्डादीनां विशेषणत्वे दण्डी कुण्डलीति मत्वर्थीयप्रत्ययः । देवमनुष्यादिपिण्डानामात्मैकाश्रयत्वतदेकप्रयोजनत्वतत्प्रकारत्वस्वभावात् देवो मनुष्य आत्मेति लोकवेदयोः सामानाधिकरण्येन व्यवहारः । जातिव्यक्त्योर्नियमेन सहप्रतीतिरुभयोश्चाक्षुषत्वात्, आत्मनस्त्वचाक्षुषत्वाच्चक्षुषा शरीरग्रहणवेलायामात्मा न गृह्यते । पृथग्ग्रहणयोग्यस्य प्रकारतैकस्वरूपत्वं दुर्घटमिति मा वोचः, जात्यादिवत् तदेकाश्रयत्वतदेकप्रयोजनत्वतद्विशेषणत्वैः शरीरस्यापि तत्प्रकारतैकस्वभावत्वावगमात् । सहोपलम्भनियमस्त्वेकसामग्रीवेद्यत्वनिबन्धन इत्युक्तम् । यथा चक्षुषा पृथिव्यादेर्गन्धरसादिसम्बन्धित्वं स्वाभाविकमपि न गृह्यते, एवं चक्षुषो ग्रहणार्हं शरीरमात्मप्रकारतैकस्वभावमपि न तथा गृह्यते, आत्मग्रहणे चक्षुषः सामर्थ्याभावात् । नैतावता शरीरस्य तत्प्रकारत्वस्वभावविरहः, तत्प्रकारतैकस्वभावत्वमेव सामानाधिकरण्यनिबन्धनम्, आत्मप्रकारतया प्रतिपादनसमर्थस्तु शब्दः सदैव प्रकारतया प्रतिपादयति । ननु च शास्त्रेऽपि व्यवहारे शरीरशब्देन शरीरमात्र गृह्यत इति नात्मपर्यन्तता शरीरशब्दस्य । नैवम्, आत्मप्रकारभूतस्यैव शरीरस्य पदार्थविवेकप्रदर्शनाय निरूपकाख्या निष्कर्षकशब्दोऽयम्, यथा गोत्वं शुक्लत्वमाकृतिर्गुण इत्यादिशब्दाः । अतो गवादिशब्दवत् देवमनुष्यादिशब्दा आत्मपर्यन्ताः । एवं देवमनुष्यादिपिण्डविशिष्टाना जीवाना परमात्मशरीरतया तत्प्रकारत्वात् जीवात्मवाचिनः शब्दाः परमात्मपर्यन्ताः । अतः परस्य ब्रह्मणः प्रकारतयैव चिदचिद्वस्तुनः पदार्थत्वमिति तत्सामानाधिकर

त्वेन प्रयोगः । अयमर्थो वेदार्थसंग्रहे समर्थितः । एवमेव शरीरात्मभावलक्षणं तादात्म्यम् "आत्मेत्युपगच्छन्ती"ति वदति, "आत्मेत्येव तु गृह्णीयात्सर्वस्य"ति वाक्यकारश्च ।

अत्रेदं तत्त्वम्—अचिद्वस्तुनश्चिद्वस्तुनः परमस्य च ब्रह्मणो भोग्यत्वेन भोक्तृत्वेनेशितृत्वेन च स्वरूपविवेकमाहुः काश्चन श्रुतयः "अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिंश्चान्यो मायया संनिरुद्धः" "मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्" "क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीशते देव एकः," अमृताक्षरं हर इति भोक्ता निर्दिश्यते, प्रधानं स्वात्मनो भोग्यत्वेन हरतीति हरः, "स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः" "प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः" "पतिं विश्वस्यात्मेश्वरं शाश्वतं शिवमच्युतम्" "ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ" "नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्" "भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा" "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति" "पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति" "अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीं प्रजां जनयन्तीं सरूपाम्, अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः" "समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः, जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमि[1]ति वीतशोक" इत्याद्याः । स्मृतावपि

"अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ।
अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ॥
जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत्" ।
"सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् ।
कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥
प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः ।
भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात्" ॥

१ महिमानमेति इति पाठमनु सार्थोऽयं पठितमिति ।

"मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिस्सूयते सचराचरम् ।
हेतुनाऽनेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते" ॥
"प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि" ॥
"मम योनिर्महद् ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम् ।
सम्भवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत" ॥ इति ।

जगद्योनिभूतं महद् ब्रह्म मदीयं प्रकृत्याख्यं भूतसूक्ष्ममचिद्वस्तु यत् तस्मिन् चेतनाख्यं गर्भं संयोजयामि । ततो मत्कृतात् चिदचित्संसर्गाद् देवादिस्थावरान्तानामचिन्मिश्राणां सर्वभूतानां सम्भवो भवतीत्यर्थः । एवं भोक्तृभोग्यरूपेणावस्थितयोरेस्सर्वावस्थावस्थितयोश्चिदचितोः परमपुरुषशरीरतया तन्नियाम्यत्वेन तदपृथक्स्थितिं परमपुरुषस्य चात्मत्वमाहुः काश्चन श्रुतयः "यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद, यस्य पृथिवी शरीरं, यः पृथिवीमन्तरो यमयति" इत्यारभ्य "य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः" इति । तथा "यः पृथिवीमन्तरे सञ्चरन्, यस्य पृथिवी शरीरं" यं पृथिवी न वेद इत्यारभ्य "योऽक्षरमन्तरे सञ्चरन् यस्याक्षरं शरीरं यमक्षरं न वेद यो मृत्युमन्तरे सञ्चरन् यस्य मृत्युः शरीरं यं मृत्युर्न वेद एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः" । अत्र मृत्युशब्देन तमःशब्दवाच्यं सूक्ष्मावस्थमचिद्वस्त्वभिधीयते । अस्यामेवोपनिषदि "अव्यक्तमक्षरे लीयते अक्षरं तमसि लीयते" इति वचनात्, "अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा" इति च । एवं सर्वावस्थावस्थितचिदचिद्वस्तुशरीरतया तत्प्रकारः परमपुरुष एव कार्यावस्थकारणावस्थजगद्रूपेणावतिष्ठत इतीममर्थं ज्ञापयितुं काश्चन श्रुतयः कार्यावस्थं कारणावस्थं च जगत् स एवेत्याहुः । "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत" इत्यारभ्य "सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो" इति, तथा "सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय" इति "स तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत"

इत्यारभ्य "सत्यं चानृतं च सत्यमभवत्" इत्याद्याः। अत्रापि श्रुत्यन्तरसिद्धचिदचितोः परमपुरुषस्य च स्वरूपविवेकः स्मारितः, "हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन, जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् तदनु प्रविश्य सच्च त्यच्चाभवत् विज्ञानं चाविज्ञानं, च सत्यञ्चानृतं च सत्यमभवत्" इति च। अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्येति जीवस्य ब्रह्मात्मकत्वं तदनु प्रविश्य सच्च त्यच्चाभवत् विज्ञानं चाविज्ञानं चेत्यनेनैकार्थ्यादात्मशरीरभावनिबन्धनमिति विज्ञायते। एवंभूतमेव नामरूपव्याकरणं "तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियत" इत्यत्राप्युक्तम्। अतः कार्यावस्थः कारणावस्थश्च स्थूलसूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरः परमपुरुष एवेति कारणात्कार्यस्यानन्यत्वेन कारणविज्ञानेन कार्यस्य ज्ञाततया एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं च समीहितमुपपन्नतरम्। "हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" इति तिस्रो देवता इति सर्वमचिद्वस्तु निर्दिश्य तत्र स्वात्मकजीवानुप्रवेशेन नामरूपव्याकरणवचनात्सर्वे वाचकाः शब्दा अचिज्जीवविशिष्टपरमात्मन एव वाचका इति कारणावस्थपरमात्मवाचिना शब्देन कार्यवाचिनः शब्दस्य सामानाधिकरण्यं मुख्यवृत्तम्। अतः स्थूलसूक्ष्मचिदचित्प्रकारकं ब्रह्मैव कार्यं कारणं चेति ब्रह्मोपादानं जगत्, सूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरं ब्रह्मैव कारणमिति ब्रह्मोपादानत्वेऽपि संघातस्योपादानत्वेन चिदचितोर्ब्रह्मणश्च स्वभावासङ्करोऽप्युपपन्नतरः। यथा शुक्लकृष्णरक्ततन्तुसंघातोपादानत्वेऽपि चित्रपटस्य तत्तत्तन्तुप्रदेश एव शौक्ल्यादिसंबन्ध इति कार्यावस्थायामपि न सर्वत्र वर्णसङ्करः, तथा चिदचिदीश्वरसंघातोपादानत्वेऽपि जगतः कार्यावस्थायामपि भोक्तृत्वभोग्यत्वनियन्तृत्वाद्यसङ्करः। तन्तूनां पृथक्स्थितियोग्यानामेव पुरुषेच्छया कदाचित्संहतानां कारणत्वं कार्यत्वं च। इह तु चिदचितोः सर्वावस्थावस्थितयोः परमपुरुषशरीरत्वेन तत्प्रकारतया पदार्थत्वात्। तत्प्रकारः परमपुरुषः सर्वदा सर्वशब्दवाच्य इति विशेषः। स्वभावभेदस्तदसङ्करश्च तत्र चात्र च तुल्यः। एवं च सति परस्य ब्रह्मणः कार्यानुप्रवेशेऽपि स्वरूपान्यथाभावाभावादविकृतत्वमुपपन्नतरम्।

स्थूलावस्थस्य नामरूपविभागविभक्तस्य चिदचिद्वस्तुन आ-
त्मतयाऽवस्थानात्कार्यत्वमप्युपपन्नतरम् । "अवस्थान्तरापत्ति-
रेव हि कार्यता । निर्गुणवादश्च परस्य ब्रह्मणो हेयगुणास-
म्बन्धादुपपद्यते । "अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको
ऽविजिघत्सोऽपिपासः" इति हेयगुणान् प्रतिषिध्य "सत्यका-
मस्सत्यसङ्कल्पः" इति कल्याणगुणान् विदधतीयं श्रुतिरेवान्यत्र
सामान्येनावगतं गुणनिषेधं हेयगुणविषयं व्यवस्थापयति ।
ज्ञानस्वरूपं ब्रह्मेति वादश्च सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेर्निखिलहेयप्रत्य-
नीककल्याणगुणाकरस्य ब्रह्मणःस्वरूपं ज्ञानैकनिरूपणीयं स्वप्र-
काशतया ज्ञानस्वरूपं चेत्युपगमादुपपन्नतरः । "यः सर्वज्ञः स-
र्ववित्"

"परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते
स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च" ।
"विज्ञातारमरे केन विजानीयात्"

इत्यादिका ज्ञातृत्वमावेदयन्ति, "सत्यं ज्ञानम्" इत्या-
दिकाश्च ज्ञानैकनिरूपणीयतया स्वप्रकाशतया च ज्ञान-
स्वरूपताम् । "सोऽकामयत बहु स्याम्" "तदैक्षत बहु स्याम्"
"तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियत" इति ब्रह्मैव स्वसङ्कल्पात् विचि-
त्रस्थिरत्रसरूपतया नानाप्रकारमवस्थितमिति तत्प्रत्यनीकाब्र-
ह्मात्मकवस्तुनानात्वमतथ्यमिति तत्प्रतिषिध्यते—"मृत्योः स
मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति नेह नानास्ति किंचन"
"यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति यत्र त्वस्य
सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत् तत्केन कं विजानीयात्"
इत्यादिना । न पुनः "बहु स्यां प्रजायेय" इत्यादिश्रुतिसिद्धं
स्वसङ्कल्पकृतं ब्रह्मणो नानानामरूपभाक्त्वेन नानाप्रकारत्व-
मपि निषिध्यते । "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्" इति निषेधवा-
क्यादौ च तत् स्थापितम् "सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद"
"तस्य ह वा एतस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदः"
इत्यादिना । एवं चिदचिदीश्वराणां स्वभावभेदं स्वरूपभेदं च
वदन्तीनां कार्यकारणभावं कार्यकारणयोरनन्यत्वं वदन्तीनां च
सर्वासां श्रुतीनामविरोधः चिदचितोः परमात्मनश्च सर्वदा
शरीरात्मभावं शरीरभूतयोः कारणदशायां नामरूपविभागान-

हि सूक्ष्मदशापन्नं कार्यदशायां च तदेव स्थूलदशापन्नं वदन्तीभिः श्रुतिभिरेव ज्ञायत इति ब्रह्माज्ञानवादस्यौपाधिकब्रह्मभेदवादस्यान्यस्याप्यपन्यायमूलस्य सकलश्रुतिविरुद्धस्य न कथंचिदप्यवकाशो दृश्यते । चिदचिदीश्वराणां पृथक्स्वभावतया तत्तच्छ्रुतिसिद्धानां शरीरात्मभावेन प्रकारप्रकारितया श्रुतिभिरेव प्रतिपन्नानां श्रुत्यन्तरैरपि कार्यकारणभावप्रतिपादनं कार्यकारणयोरैक्यप्रतिपादनं च न विरुद्धमिति सिद्धम् । यथाऽऽग्नेयादीन् षड् यागानुत्पत्तिवाक्यैः पृथगुत्पन्नान् समुदायानुवादिवाक्यद्वयेन समुदायद्वयत्वमापन्नान् "दर्शपूर्णमासाभ्याम्" इत्यधिकारवाक्यं कामिनः कर्तव्यतया विधत्ते, तथा चिदचिदीश्वरान् विविक्तस्वरूपस्वभावान् "क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीशते देव एकः" "प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः" "पतिं विश्वस्यात्मेश्वरम्, आत्मा नारायणः परः" इत्यादिवाक्यैः पृथक् प्रतिपाद्य, "यस्य पृथिवी शरीरं" "यस्यात्मा शरीरं" "यस्याव्यक्तं शरीरं यस्याक्षरं शरीरम् एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः" इत्यादिभिर्वाक्यैः चिदचितोः सर्वावस्थावस्थितयोः परमात्मशरीरत्वं परमात्मनस्तदात्मना च प्रतिपाद्य शरीरिभूतपरमात्माभिधायिभिः सद्ब्रह्मात्मादिशब्दैः कारणावस्थं कार्यावस्थं च परमात्मैकमेवेति पृथक् प्रतिपन्नं वस्तुत्रितयं "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" "ऐतदात्म्यमिदं सर्वं" "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" इत्यादिवाक्यं प्रतिपादयति । चिदचिद्वस्तुशरीरिणः परमात्मनः परमात्मशब्देनाभिधाने हि नास्ति विरोधः । यथा मनुष्यपिण्डशरीरकस्यात्मविशेषस्य "अयमात्मा सुखी" इत्यात्मशब्देनाभिधानम्, इत्यलमतिविस्तरेण ॥

यत्पुनरिदमुक्तम्—ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानेनैवाविद्यानिवृत्तिर्युक्तेति, तदयुक्तं, बन्धस्य पारमार्थिकत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावात् । पुण्यापुण्यरूपकर्मनिमित्तदेवादिशरीरप्रवेशतत्प्रयुक्तसुखदुःखानुभवरूपस्य बन्धस्य मिथ्यात्वं कथमिव शक्यते वक्तुम् । एवंरूपबन्धनिवृत्तिर्भक्तिरूपापन्नोपासनप्रीतपरमपुरुषप्रसादलभ्येति पूर्वोक्तम् । भवदभिमतस्यैक्यज्ञानस्य यथावस्थितवस्तुविपरीतविषयस्य मिथ्यारूपत्वेन बन्धविवृद्धिरेव फलं भवति ।

"मिथ्यैतदन्यद्द्रव्यं हि नैति तद्द्रव्यतां यतः"
इति शास्त्रात्, "उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः"

"पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा" इति जीवात्मविजातीयस्य तदन्तर्यामिणो ब्रह्मणो ज्ञानं परमपुरुषार्थलक्षणमोक्षसाधनमित्युपदेशाच्च। अपि च भवदभिमतस्य निवर्तकज्ञानस्यापि मिथ्यारूपत्वात्तस्य निवर्तकान्तरं मृग्यम् । निवर्तकज्ञानमिदं स्वविरोधिसर्वभेदज्ञानं, विनिवर्त्य क्षणिकत्वात् स्वयमेव नश्यतीति चेत्, न । तत्स्वरूपतदुत्पत्तिविनाशानां काल्पनिकत्वेन विनाशतत्कल्पनाकल्पकरूपाविद्याया निवर्तकान्तरमन्वेषणीयम्। तद्विनाशो ब्रह्मस्वरूपमेवेति चेत्, तथा सति निवर्तकज्ञानोत्पत्तिरेव न स्यात्, तद्विनाशे तिष्ठति तदुत्पत्त्यसम्भवात्। अपि च चिन्मात्रब्रह्मव्यतिरिक्तकृत्स्ननिषेधविषयज्ञानस्य कोऽयं ज्ञाता? अध्यासरूप इति चेत्, न। तस्य निषेध्यतया निवर्तकज्ञानकर्मत्वात् कर्तृत्वानुपपत्तेः । ब्रह्मस्वरूपमेवेति चेत्, ब्रह्मणो निवर्तकज्ञानं प्रति ज्ञातृत्वं किं स्वरूपम्, उताध्यस्तम्? अध्यस्तं चेत्, अयमध्यासः तन्मूलाविद्यान्तरं च निवर्तकज्ञानाविषयतया तिष्ठत्येव । निवर्तकज्ञानान्तराभ्युपगमे तस्यापि त्रिरूपत्वात् ज्ञात्रपेक्षयाऽनवस्था स्यात् । ब्रह्मस्वरूपस्यैव ज्ञातृत्वेऽस्मदीय एव पक्षः परिगृहीतः स्यात् । निवर्तकज्ञानस्वरूपं स्वस्य ज्ञाता च ब्रह्मव्यतिरिक्तत्वेन स्वनिवर्त्यान्तर्गतमिति वचनं भूतलव्यतिरिक्तकृत्स्नं देवदत्तेन छिन्नमित्येतस्यामेव छेदनक्रियायामस्य छेत्तुरस्याश्छेदनक्रियायाश्च छेद्यानुप्रवेशवचनवदुपहास्यम् । अध्यस्तो ज्ञाता स्वनाशहेतुभूतनिवर्तकज्ञाने स्वयं कर्ता च न भवति स्वनाशस्यापुरुषार्थत्वात्, तन्नाशस्य ब्रह्मस्वरूपत्वाभ्युपगमे भेददर्शनतन्मूलाविद्यादीनां कल्पनमेव न स्यादित्यलमनेन दिग्धहतमुद्गराभिघातेन ॥

तस्मादनादिकर्मप्रवाहरूपाज्ञानमूलत्वाद्बन्धस्य, तन्निबर्हणमुक्तलक्षणज्ञानादेव । तदुत्पत्तिश्चाहरहरनुष्ठीयमानपरमपुरुषाराधनवेषात्मयाथात्म्यबुद्धिविशेषसंस्कृतवर्णाश्रमोचितकर्मलभ्या। तत्र केवलकर्मणामल्पास्थिरफलत्वमनभिसंहितफलप-

रमपुरुषाराधनवेषाणां कर्मणामुपासनात्मकज्ञानोत्पत्तिद्वारेण ब्रह्मयाथात्म्यानुभवरूपानन्तस्थिरफलत्वं च कर्मस्वरूपज्ञानादृते न ज्ञायते। केवलाकारपरित्यागपूर्वकयथोक्तस्वरूपकर्मोपादानं च न सम्भवतीति कर्मविचारानन्तरं तत एव हेतोर्ब्रह्मविचारः कर्तव्य इति "अथातः" इत्युक्तम् ॥

तत्र पूर्वपक्षवादी मन्यते—वृद्धव्यवहारादन्यत्र शब्दस्य बोधकत्वशक्त्यवधारणासम्भवात् वृद्धव्यवहारस्य च कार्यबुद्धिपूर्वकत्वेन कार्यार्थ एव शब्दस्य प्रामाण्यमिति कार्यरूप एव वेदार्थः। अतो वेदान्ताः परिनिष्पन्ने परे ब्रह्मणि न प्रमाणभावमनुभवितुमर्हन्ति। न च पुत्रजन्मादिसिद्धवस्तुविषयवाक्येषु हर्षहेतूनां कालत्रयवर्तिनामर्थानामानन्त्यात् सुलग्नसुखप्रसवादिहर्षहेत्वर्थान्तरोपनिपातसम्भावनया च प्रियार्थप्रतिपत्तिनिमित्तमुखविकासादिलिङ्गेनार्थविशेषबुद्धिहेतुत्वनिश्चयः, नापि व्युत्पन्नेतरपदविभक्त्यर्थस्य पदान्तरार्थनिश्चयेन वा प्रकृत्यर्थनिश्चयेन वा शब्दस्य सिद्धवस्त्वभिधानशक्तिनिश्चयः, ज्ञातकार्याभिधायिपदसमुदायस्य तदंशविशेषनिश्चयरूपत्वात्तस्य। न च सर्पादिभीतस्य, नायं सर्पो रज्जुरेषेति शब्दश्रवणानन्तरं भयनिवृत्तिदर्शनेन सर्पाभावबुद्धिहेतुत्वनिश्चयः। अत्रापि निश्चेष्टं निर्विषमचेतनं वस्त्विदमित्याद्यर्थबोधेषु बहुषु भयनिवृत्तिहेतुषु सत्सु विशेषनिश्चयायोगात् कार्यबुद्धिप्रवृत्त्यौचित्येन शब्दस्य प्रवर्तकार्यावबोधित्वमवगतमिति सर्वपदानां कार्यपरत्वेन सर्वैः पदैः कार्यस्यैव विशिष्टस्य प्रतिपादनात् कार्यान्वितस्वार्थमात्रे पदशक्तिनिश्चयः। इष्टसाधनताबुद्धिस्तु कार्यबुद्धिद्वारेण प्रवृत्तिहेतुर्न तु स्वरूपेण, अतीतानागतवर्तमानेष्टोपायबुद्धिषु प्रवृत्त्यनुपलब्धेः। "इष्टोपायो हि मत्प्रयत्नादृते न सिद्ध्यति, अतो मत्कृतिसाध्य" इति बुद्धिर्यावन्न जायते तावन्न प्रवर्तते। अतः कार्यबुद्धिरेव प्रवृत्तिहेतुरिति प्रवर्तकस्यैव शब्दवाच्यतया कार्यस्यैव वेदवेद्यत्वात् परिनिष्पन्नरूपब्रह्मप्राप्तिलक्षणानन्तस्थिरफलाप्रतिपत्तेः "अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति" इत्यादिभिः कर्मणामेव स्थिरफलत्वप्रतिपादनाच्च [illegible]-

स्थिरत्वब्रह्मज्ञानफलानन्तस्थिरत्वप्रमाणहेतुको ब्रह्मविचारारम्भो न युक्त इति ॥

अत्राभिधीयते—निखिललोकविदितशब्दार्थसम्बन्धावधारणप्रकारमपनुद्य सर्वशब्दानामलौकिकैकार्थावबोधित्वावधारणं प्रामाणिका न बहु मन्यन्ते । एवं किल बालाः शब्दार्थसम्बन्धमवधारयन्ति, मातापितृप्रभृतिभिः अम्बातातमातुलादींश्च शशिचतुष्पदमृगपक्षिसर्पादींश्च "एनमवेहि" "इमं चावधारय" इत्यभिप्रायेणाङ्गुल्या निर्दिश्य तैस्तैः शब्दैस्तेषु तेष्वर्थेषु बहुशः शिक्षिताः शनैःशनैस्तैस्तैरेव शब्दैस्तेषु तेष्वर्थेषु स्वात्मन(१)ना बुद्ध्युत्पत्तिं दृष्ट्वा शब्दार्थयोः सम्बन्धान्तरादर्शनात् सङ्केतयितृपुरुषाभावाच्च तेष्वर्थेषु तेषां शब्दानां प्रयोगो बोधकत्वनिबन्धन इति निश्चिन्वन्ति । पुनश्च व्युत्पन्नेतरशब्देषु "अस्य शब्दस्यायमर्थः" इति पूर्ववृद्धैः शिक्षितास्तत्तच्छब्दानामर्थमवगम्य परप्रत्यायनाय तत्तदर्थावबोधिवाक्यजातं प्रयुञ्जते । प्रकारान्तरेणापि शब्दार्थसम्बन्धावधारणं सुशकम् । केनचित्पुरुषेण हस्तचेष्टादिना "पिता ते सुखमास्ते" इति देवदत्ताय ज्ञापयेति प्रेषितः कश्चित् तज्ज्ञापने प्रवृत्तः "पिता ते सुखमास्ते" इति शब्दं प्रयुङ्क्ते, पार्श्वस्थोऽन्यो व्युत्पित्सुर्मूकवत् चेष्टाविशेषांस्तज्ज्ञापने प्रवृत्तमिमं ज्ञात्वाऽनुगतस्तज्ज्ञापनाय प्रयुक्तं शब्दमिमं श्रुत्वाऽयं शब्दस्तदर्थबुद्धिहेतुरिति निश्चिनोतीति कार्यार्थ एव व्युत्पत्तिरिति निर्बन्धो निर्निबन्धनः । अतो वेदान्ताः परिनिष्पन्नं परं ब्रह्म तदुपासनं चापरिमितफलं बोधयन्तीति सन्निर्णयफलो ब्रह्मविचारः कर्तव्यः । कार्यार्थत्वेऽपि वेदस्य ब्रह्मविचारः कर्तव्य एव । कथम् "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" "सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः" "विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत" "दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशस्तस्मिन् यदन्तः तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यम्" तत्रापि दहरगगनविशेषः तस्मिन् यदन्तः तदुपासितव्यम्" इत्यादिभिः प्रतिपन्नोपासनविषयकार्याधिकृतफलत्वेन "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" इत्यादिभिर्ब्रह्मप्राप्तिः श्रूयते इति । ब्रह्मस्वरूपतद्विशेषणानां तु.णासम्भिन्नदेश-

१ स्वात्मनामिति पाठान्तरम् ।

विशेषरूपस्वर्गादिवत् रात्रिसत्रप्रतिष्ठादिवत् अपगोरणशतयातनासाध्यसाधनभाववच्च कार्योपयोगितयैव सिद्धेः । गामानयेत्यादिष्वपि वाक्येषु न कार्यार्थे व्युत्पत्तिः, भवदभिमतकार्यस्य दुर्निरूपत्वात् । कृतिभावभाविकृत्युद्देश्यं हि भवतः कार्यं कृत्युद्देश्यत्वं च कृतिकर्मत्वं, कृतिकर्मत्वं च कृत्या प्राप्तुमिष्टतमत्वम्, इष्टतमं च सुखं वर्तमा(१)नदुःखनिवृत्तिर्वा । तत्रेष्टसुखाद्यर्थिना पुरुषेण स्वप्रयत्नादृते यदि तदसिद्धिः प्रतीता, तत प्रयत्नेच्छु 'प्रवर्तते पुरुष इति' न क्वचिदपीच्छाविषयस्य कृत्यधीनसिद्धित्वमन्तरेण कृत्युद्देश्यत्वं नाम किंचिदप्युपलभ्यते । इच्छाविषयस्य प्रेरकत्वं च प्रयत्नाधीनसिद्धित्वमेव, तत एव प्रवृत्तेः । न च पुरुषानुकूलत्वं कृत्युद्देश्यत्वं, यतः सुखमेव पुरुषानुकूलम् । न च दुःखनिवृत्तेः पुरुषानुकूलत्वं, पुरुषानुकूलं सुखं तत्प्रतिकूलं दुःखमिति हि सुखदुःखयोः स्वरूपविवेकः । दुःखस्य प्रतिकूलतया तन्निवृत्तिरिष्टा भवति नानुकूलतया, अनुकूलप्रतिकूलान्वयविरहेण स्वरूपेणावस्थितिर्हि दुःखनिवृत्तिः । अतः सुखव्यतिरिक्तस्य क्रियादेरनुकूलत्वं न सम्भवति । न च सुखार्थतया तस्याप्यनुकूलत्वं, दुःखात्मकत्वात्तस्य, सुखार्थतयाऽपि तदुपादानेच्छामात्रमेव भवति । न च कृतिं प्रति शेषित्वं कृत्युद्देश्यत्वं, भवत्पक्षे शेषित्वस्यानिरूपणात् । न च परोद्देशप्रवृत्तकृतिव्याप्त्यर्हत्वं शेषत्वमिति तत्प्रतिसम्बन्धी शेषीत्यभ्युपगम्यते, तथा सति कृतेरशेषत्वेन तां प्रति तस्याभ्युपगतस्य शेषित्वाभावात् । न च परोद्देशप्रवृत्त्यर्हतायाः शेषत्वेन परः शेषी, तदुद्देश्य(२)त्वस्यैवा निरूप्यमाणत्वात्, प्रधानस्यापि भृत्योद्देशप्रवृत्त्यर्हत्वदर्शनाच्च । प्रधानस्तु भृत्यपोषेऽपि स्वोद्देशेन प्रवर्तत इति चेत् न । भृत्योऽपि हि प्रधानपोषणे स्वोद्देशेनैव प्रवर्तते । कार्यस्वरूपस्यैवानिरूपणात् । कार्यप्रतिसम्बन्धी शेषः तत्प्रतिसम्बन्धी शेषीत्यप्ययुक्तम् । नापि कृतिप्रयोजनत्वं कृत्युद्देश्यत्वं, पुरुषस्य कृत्यारम्भप्रयोजनमेव हि कृतिप्रयोजनम्, न

१ वर्तमानदुःखस्य तन्निवृत्तिर्वेति पाठान्तरम्।
२ तदुद्देश्यत्वस्यैवानिरूप्यमाणत्वादिति पाठान्तरम्।

वेच्छाविषयः । तस्मादिष्टत्वातिरेकिरूपमुद्देश्यत्वानिरूपणा कृतिसाध्यताकृतिप्रधानत्वस्वरूपका(१)र्यं दुर्निरूपमेव । नियोगस्यापि पिपासादिविषयभूत इति सुखदुःखनिवृत्तिभ्यामन्यत्वात् तत्साधनतयैवेष्टत्वम् । कृतिसाध्यत्वञ्च । अत एव हि तस्य क्रियातिरिक्तता । अन्यथा क्रियैव कार्यं स्यात् । स्वर्गकामपदसमभिव्याहारानुगुण्येन लिङादिवाच्यं कार्यं स्वर्गसाधनमेवेति क्षणभङ्गिकर्मातिरेकि स्थिरं स्वर्गसाधनमपूर्वमेव कार्यमिति स्वर्गसाधनतोल्लेखेनैव अपूर्वव्युत्पत्तिः । अतः प्रथममनन्यार्थतया प्रतिपन्नस्य कार्यस्यानन्यार्थत्वनिर्वहणायापूर्वमेव पश्चात् स्वर्गसाधनत्वप्रतीत्युपहास्यम् । स्वर्गकामपदान्वितकार्याभिधायिपदेन प्रथममप्यनन्यार्थताभिधानात्, सुखदुःखनिवृत्तितत्साधनेभ्योऽन्यस्यानन्यार्थस्य(२)कृतिसाध्यताप्रतीत्यनुपपत्तेश्च । अपि च किमिदं नियोगस्य प्रयोजनत्वम् ? सुखवत् नियोगस्याप्यनुकूलत्वमेवेति चेत्, किं नियोगः सुखं, सुखमेव ह्यनुकूलम् । सुखविशेषवत् नियोगापरपर्यायं विलक्षणं सुखान्तरमिति चेत्, किन्तत्र प्रमाणमिति वक्तव्यम् । स्वानुभवश्चेत्, न, विषयविशेषानुभवसुखवत् "नियोगानुभवसुखमिदम्" इति भवताऽपि नानुभूयते । शास्त्रेण नियोगस्य सुखपर्यायतया प्रतिपादनात् पश्चात्तु भोक्ष्यत इति चेत् । किन्तत् नियोगस्य सुखपर्यायत्वबोधि शास्त्रम् । न तावल्लौकिकं वाक्यं, तस्य दुःखात्मकक्रियाविषयत्वात् । तेन सुखादिसाधनतयैव कृतिसाध्यतामात्रप्रतिपादनात् । नापि वैदिकं, तेनापि स्वर्गादिसाधनतयैव कार्यस्य प्रतिपादनात् । नापि नित्यनैमित्तिकशास्त्रं, तस्यापि तदभिधायित्वे स्वर्गकामवाक्यस्यापूर्वव्युत्पत्तिपूर्वकमित्युक्तरीत्या तेनापि सुखादिसाधनभूतकार्याभिधानमवर्जनीयम् । नियतैहिकफलस्य कर्मणोऽनुष्ठितस्य फलत्वेन तदानीमनुभूयमानान्नाद्यरोगतादिव्यतिरेकेण नियोगरूपसुखानुभवानुपलब्धेश्च । नियोगः सुखमित्यत्र न किञ्चन प्रमाणमुपलभामहे । अर्थवादादिष्वपि

१ कार्यत्वमिति पाठान्तरम् ।

२ कार्यस्येति पुस्तकान्तरेऽधिकः पाठः ।

स्वर्गादिसुखप्रकारकीर्तनवत् नियोगरूपसुखप्रकारकीर्तनं भवतामपि न दृष्टचरम्। अतो विधिवाक्येष्वपि धात्वर्थस्य कर्तृव्यापारसाध्यतामात्रं शब्दानुशासनसिद्धमेव लिङादेर्वाच्यमित्यवसीयते। धात्वर्थस्य च यागादेरिन्द्रादिदेवताराधनरूपता तदाराधितात्परमपुरुषात्फलसिद्धिश्चेति "फलमत उपपत्तेः" इत्यत्र प्रतिपादयिष्यते॥

अतो वेदान्ताः परिनिष्पन्नं परं ब्रह्म बोधयन्तीति ब्रह्मोपासनफलानन्त्यं स्थिरत्वं च सिद्धम्। चातुर्मास्यादिकर्मस्वपि केवलस्य कर्मणः क्षयिफलत्वोपदेशादक्षयफलश्रवणं "वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतम्" इत्यादिवत् आपेक्षिकं मन्तव्यम्। अतः केवलानां कर्मणामल्पास्थिरफलत्वात् ब्रह्मज्ञानस्य चानन्तस्थिरफलत्वात् तन्निर्णयफलो ब्रह्मविचारारम्भो युक्त इति स्थितम्॥

किम्पुनस्तद् ब्रह्म यज्जिज्ञास्यमुच्यत इत्यत्राह—

जन्माद्यधिकरणम्। जन्माद्यस्य यतः॥ २॥

"जन्मादि" इति सृष्टिस्थितिप्रलयम्। तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः। "अस्य" अचिन्त्यविविधविचित्ररचनस्य नियतदेशकालफलभोगब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तक्षेत्रज्ञमिश्रस्य जगतः। "यत" यस्मात्सर्वेश्वरान्निखिलहेयप्रत्यनीकस्वरूपात्सत्यसङ्कल्पात् ज्ञानानन्दाद्यनन्तकल्याणगुणात्सर्वज्ञात्सर्वशक्तेः परमकारुणिकात्परस्मात्पुंसः सृष्टिस्थितिप्रलयाः प्रवर्तन्ते तद् ब्रह्मेति सूत्रार्थः।

"भृगुर्वै वारुणिः वरुण पितरमुपससार, अधीहि भगवो ब्रह्म" इत्यारभ्य "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद् ब्रह्म" इति श्रूयते। तत्र संशयः - किमस्माद्वाक्याद् ब्रह्म लक्षणतः प्रतिपत्तुं शक्यते न वेति। किम्प्राप्तम्। न शक्यमिति। न तावत् जन्मादयो विशेषणत्वेन ब्रह्म लक्षयन्ति। अनेकविशेषणव्यावृत्तत्वेन ब्रह्मणोऽनेकत्वप्रसक्तेः। विशेषणत्वं हि व्यावर्तकत्वम्। ननु देवदत्तः श्यामो युवा लोहिताक्षः समपरिमाण इत्यत्र विशेषणबहुत्वेऽप्येक एव देवदत्तः प्रतीयते एवमत्रापि—

मेव ब्रह्म भवति । नैवम्, तत्र प्रमाणान्तरेणैक्यप्रतीतेरेकस्मिन्नेव विशेषणानामुपसंहारः । अन्यथा तत्रापि व्यावर्त्तकत्वादनेकत्वमपरिहार्य्यम् । अत्र त्वनेनैव विशेषणेन लिलक्षयिषितत्वाद् ब्रह्मणः प्रमाणान्तरेणैक्यमनवगतमिति व्यावर्त्तकभेदेन ब्रह्मबहुत्वमवर्जनीयम् । ब्रह्मशब्दैक्यादत्राप्यैक्यं प्रतीयत इति चेत्, न । अज्ञातगोव्यक्तिजिज्ञासोः पुरुषस्य खण्डो मुण्डः पूर्णशृङ्गो गौरित्युक्ते गोपदैक्येऽपि, खण्डत्वादिव्यावर्त्तकभेदेन गोव्यक्तिबहुत्वप्रतीतेर्ब्रह्मव्यक्तयोऽपि बहवः स्युः । अत एव लिलक्षयिषिते वस्तुन्येषां विशेषणानां सम्भूय लक्षणत्वमप्यनुपपन्नम् । नाप्युपलक्षणत्वेन लक्षयन्ति, आकारान्तराप्रतिपत्तेः । उपलक्षणानामेकेनाकारेण प्रतिपन्नस्य केनचिदाकारान्तरेण प्रतिपत्तिहेतुत्वं हि दृष्टं, य(१)त्रायं सारसः स देवदत्तकेदार इत्यादिषु । ननु च "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इति प्रतिपन्नाकारस्य जगज्जन्मादीन्युपलक्षणानि भवन्ति । न, इतरेतरप्रतिपन्नाकारापेक्षत्वेनोभयोर्लक्षणवाक्ययोरन्योन्याश्रयणात् । अतो न लक्षणतो ब्रह्म प्रतिपत्तुं शक्यत इति ॥

एवं प्राप्तेऽभिधीयते । जगत्सृष्टिस्थितिप्रलयैरुपलक्षणभूतैर्ब्रह्म प्रतिपत्तुं शक्यते । न चोपलक्षणोपलक्ष्याकारव्यतिरिक्ताकारान्तराप्रतिपत्तेर्ब्रह्मणोऽप्रतिपत्तिः । उपलक्ष्यं ह्यनवधिकातिशयबृहत् बृंहणं च ब्रह्म । बृंहतेर्धातोस्तदर्थत्वात् । तदुपलक्षणभूताश्च जगज्जन्मस्थितिलयाः । "यतो" "येन" "यत्" इति प्रसिद्धवत् जन्मादिकारणनिर्देशेन यथाप्रसिद्धि जन्मादिकारणमनूद्यते । प्रसिद्धिश्च "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्" "तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत" इत्येकस्यैव सच्छब्दवाच्यस्य निमित्तोपादानरूपकारणत्वेन । तदपि "सदेवेदमग्र एकमेवासीत्" इत्युपादानतां प्रतिपाद्य "अद्वितीयम्" इत्यधिष्ठात्रन्तरं प्रतिषिध्य "तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत" इत्येकस्यैव प्रतिपादनात् । तस्मात् यन्मूला जगज्जन्मस्थितिलयाः तद् ब्रह्मेति जन्मस्थितिलयाः स्वनिमित्तोपादानभूतं वस्तु ब्रह्मेति लक्षयन्ति । जगन्निमित्तोपादानताक्षिप्तसर्वज्ञत्वसत्यसङ्कल्पत्वविचित्रशक्ति-

१ यथा यत्रायमिति पाठान्तरम्।

स्याद्याकारलक्षणत्वेन प्रतिपन्नं ब्रह्मेति च जन्मादीनां तथाप्रतिपन्न-
स्य लक्षणत्वेन नाकारान्तराप्रतिपत्तिरूपाऽनुपपत्तिः। जग-
ज्जन्मादीनां विशेषणतया लक्षणत्वेऽपि न कश्चिद्दोषः। लक्ष-
णभूतान्यपि विशेषणानि स्वविरोधिव्यावृत्तं ब्र(१)ह्म लक्षयन्ति।
अज्ञातस्वरूपे वस्तुन्येकस्मिंल्लिलक्षयिषितेऽपि परस्पराविरो-
ध्यनेकविशेषणलक्षणत्वं न भेदमापादयति, विशेषणानामेका-
श्रयतया प्रतीतेरेकस्मिन्नेवोपसंहारात्। खण्डत्वादयस्तु विरो-
धादेव गोव्यक्तिभेदमापादयन्ति। अत्र तु कालभेदेन जन्मा-
दीनां न विरोधः। "यतो वा इमानि भूतानि" इत्यादिकारण-
वाक्येन प्रतिपन्नस्य जगज्जन्मादिकारणस्य ब्रह्मणः सकलेतरव्या-
वृत्तं स्वरूपमभिधीयते "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इति। तत्र
सत्यपदं निरुपाधिकसत्तायोगि ब्रह्माह। तेन विकारास्पदम-
चेतनं तत्संसृष्टश्चेतनोऽपि व्यावृत्तः। नामान्तरभजनार्हाव-
स्थान्तरयोगेन तयोर्निरुपाधिकसत्तायोगरहितत्वात्। ज्ञान-
पदं नित्यासंकुचितज्ञानैकाकारमाह। तेन कदाचित्संकुचितज्ञा-
नत्वेन मुक्ता व्यावृत्ताः। अनन्तपदं देशकालवस्तुपरिच्छेद
रहितस्वरूपमाह। सगुणत्वात्स्वरूपस्य स्वरूपेण स्वगुणैश्चान-
न्त्यम्। तेन पूर्वपदद्वयव्यावृत्तकोटिद्वयविलक्षणाः सातिशय-
स्वरूपस्वगुणा नित्या व्यावृत्ताः, विशेषणानां व्यावर्तकत्वात्।
ततः "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इत्यनेन वाक्येन जगज्जन्मा
दिनाऽवगतस्वरूपं ब्रह्म सकलेतरवस्तुविजातीयमिति ल-
क्ष्यत इति नान्योन्याश्रयणम्। अतः सकलजगज्जन्मादिकारणं
निरवद्यं सर्वज्ञं सत्यसंकल्पं सर्वशक्ति ब्रह्म लक्षणतः प्रति-
पत्तुं शक्यत इति सिद्धम्॥

ये तु निर्विशेषं वस्तु जिज्ञास्यमिति वदन्ति, तन्मते
"ब्रह्मजिज्ञासा" "जन्माद्यस्य यतः" इत्यसङ्गतं स्यात्, "नि-
रतिशयबृहद् बृंहणं च ब्रह्म" इति निर्वचनात्, तच्च ब्रह्म
जगज्जन्मादिकारणमिति वचनाच्च। एवमुत्तरेष्वपि सूत्रगणेषु
सूत्रोदाहृतश्रुतिगणेषु चेक्षणाद्यन्वयदर्शनात् सूत्राणि सूत्रोदा-
हृताः श्रुतयश्च न तत्र(२) प्रमाणम्। तर्कश्च साध्यधर्माव्यभि-

१ वस्तु लक्षयन्तीति पाठान्तरम्।
२ तत्प्रमाणमिति पाठान्तरम्।

चारिसाधनधर्मोज्झितवस्तुविषयत्वात् निर्विशेषवस्तुनि प्रमाणम् । जगज्जन्मादिभ्रमो यतः तद् ब्रह्मेति स्वोत्प्रेक्षापक्षेऽपि न निर्विशेषवस्तुसिद्धिः । भ्रममूलमज्ञानम्, अज्ञानसाक्षि ब्रह्मेत्यभ्युपगमात् । साक्षित्वं हि प्रकाशैकरसतयैवोच्यते । प्रकाशत्वन्तु जडाद् व्यावर्त्तकं स्वस्य च परस्य च व्यवहारयोग्यतापादनस्वभावेन भवति । तथा सति सविशेषत्व, तदभावे प्रकाशतैव न स्यात्, तुच्छतैव स्यात् ।

जगज्जन्मादिकारणं ब्रह्म वेदान्तवेद्यमित्युक्तम्, तदयुक्तम् । तद्धि न वाक्यप्रतिपाद्यम्, अनुमानेन सिद्धेरित्याशङ्क्याह—

शास्त्रयोनित्वाधिकरणम् । **शास्त्रयोनित्वात् ॥ ३ ॥**

“शास्त्रम्” यस्य “योनिः” कारणं=प्रमाणं तच्छास्त्रयोनि, तस्य भावः शास्त्रयोनित्वं तस्मात् ब्रह्मज्ञानकारणत्वात्, शास्त्रस्य तद्योनित्वम् । ब्रह्मणोऽत्यन्तातीन्द्रियत्वेन प्रत्यक्षादिप्रमाणाविषयतया ब्रह्मणः शास्त्रैकप्रमाणकत्वादुक्तस्वरूपं ब्रह्म “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” इत्यादि वाक्यं बोधयत्येवेत्यर्थः ॥

ननु शास्त्रयोनित्वं ब्रह्मणो न सम्भवति प्रमाणान्तरवेद्यत्वाद् ब्रह्मणः । “अप्राप्ते हि शास्त्रमर्थवत्” । किं तर्हि तत्र प्रमाणम् । न तावत्प्रत्यक्षम् । तद्धि द्विविधम्—इन्द्रियसम्भव योगसम्भवं चेति । इन्द्रियसम्भवं च बाह्यसम्भवमान्तरसम्भवं चेति द्विविधम् । बाह्येन्द्रियाणि विद्यमानसन्निकर्षयोग्यवस्तुविषयबोधजननानीति न सर्वार्थसाक्षात्कारतन्निर्माणसमर्थपरमपुरुषविशेषविषयबोधजनकानि । नाप्यान्तरम्, आन्तरसुखदुःखादिव्यतिरिक्तबहिर्विषयेषु तस्य बाह्येन्द्रियानपेक्षप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । नापि योगजन्यं, भावनाप्रकर्षपर्यन्तजन्मनस्तस्य विशदावभासत्वेऽपि पूर्वानुभूतविषयस्मृतिमात्रत्वात न प्रामाण्यमिति कुतः प्रत्यक्षता, तदतिरिक्तविषयत्वे कारणाभावात्, तथा सति तस्य भ्रमरूपता । नाप्यनुमानं विशेषतो दृष्टं सामान्यतो दृष्टं वा । अतीन्द्रिये वस्तुनि सम्बन्धावधारणविरहान्न विशेषतो दृष्टं, समस्तवस्तुसाधा-

त्याद्याकारस्वरूपत्वेन प्रतिपन्नं ब्रह्मेति च जन्मादीनां तथाप्रतिपन्नस्य लक्षणत्वेन नाकारान्तराप्रतिपत्तिरूपाऽनुपपत्तिः । जगज्जन्मादीनां विशेषणतया लक्षणत्वेऽपि न कश्चिद्दोषः । लक्षणभूतान्यपि विशेषणानि स्वविरोधिव्यावृत्तं ब्र(१)ह्म लक्षयन्ति । अज्ञातस्वरूपे वस्तुन्येकस्मिंल्लक्षयितव्येऽपि परस्पराविरोध्यनेकविशेषणलक्ष्यत्वं न भेदमापादयति, विशेषणानामेकाश्रयतया प्रतीतेरेकस्मिन्नेवोपसंहारात् । खण्डत्वादयस्तु विरोधादेव गोव्यक्तिभेदमापादयन्ति । अत्र तु कालभेदेन जन्मादीनां न विरोधः । "यतो वा इमानि भूतानि" इत्यादिकारणवाक्येन प्रतिपन्नस्य जगज्जन्मादिकारणस्य ब्रह्मणः सकलेतरव्यावृत्तं स्वरूपमभिधीयते "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इति । तत्र सत्यपदं निरुपाधिकसत्तायोगि ब्रह्माह । तेन विकारास्पदमचेतनं तत्संसृष्टश्चेतनोऽपि व्यावृत्तः । नामान्तरभजनार्हावस्थान्तरयोगेन तयोर्निरुपाधिकसत्तायोगरहितत्वात् । ज्ञानपदं नित्यासंकुचितज्ञानैकाकारमाह । तेन कदाचित्सङ्कुचितज्ञानत्वेन मुक्ता व्यावृत्ताः । अनन्तपदं देशकालवस्तुपरिच्छेदरहितस्वरूपमाह । सगुणत्वात्स्वरूपस्य स्वरूपेण स्वगुणैश्चानन्त्यम् । तेन पूर्वपदद्वयव्यावृत्तकोटिद्वयविलक्षणाः सातिशयस्वरूपस्वगुणा नित्या व्यावृत्ताः, विशेषणानां व्यावर्तकत्वात् । ततः "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इत्यनेन वाक्येन जगज्जन्मादिनाऽवगतस्वरूपं ब्रह्म सकलेतरवस्तुविसजातीयमिति लक्ष्यत इति नान्योन्याश्रयणम् । अतः सकलजगज्जन्मादिकारणं निरवद्यं सर्वज्ञं सत्यसङ्कल्पं सर्वशक्ति ब्रह्म लक्षणतः प्रतिपत्तुं शक्यत इति सिद्धम् ॥

ये तु निर्विशेषं वस्तु जिज्ञास्यमिति वदन्ति, तन्मते "ब्रह्मजिज्ञासा" "जन्माद्यस्य यतः" इत्यसङ्गतं स्यात्, "निरतिशयबृहद् बृंहणं च ब्रह्म" इति निर्वचनात्, तच्च ब्रह्म जगज्जन्मादिकारणमिति वचनाच्च । एवमुत्तरेष्वपि सूत्रगणेषु सूत्रोदाहृतश्रुतिगणेषु चेक्षणाद्यन्वयदर्शनात् सूत्राणि सूत्रोदाहृताः श्रुतयश्च न तत्र(२) प्रमाणम् । तर्कश्च साध्यधर्माव्यभि-

१ वस्तु लक्षयन्तीति पाठान्तरम् ।

२ तत्प्रमाणमिति पाठान्तरम् ।

चारित्राद्यनधर्माश्रितवस्तुविषयत्वान्न निर्विशेषवस्तुनि प्रमाणम्। जगज्जन्मादिभ्रमो यतः तद् ब्रह्मेति स्वोत्प्रेक्षापक्षेऽपि न निर्विशेषवस्तुसिद्धिः। भ्रममूलमज्ञानम्, अज्ञानसाक्षि ब्रह्मेत्यभ्युपगमात्। साक्षित्वं हि प्रकाशैकरसतयैवोच्यते। प्रकाशत्वन्तु जडाद् व्यावर्त्तकं स्वस्य च परस्य च व्यवहारयोग्यतापादनस्वभावेन भवति। तथा सति सविशेषत्वं, तदभावे प्रकाशतैव न स्यात्, तुच्छतैव स्यात्।

जगज्जन्मादिकारणं ब्रह्म वेदान्तवेद्यमित्युक्तम्, तदयुक्तम्। तद्धि न वाक्यप्रतिपाद्यम्, अनुमानेन सिद्धेरित्याशङ्क्याह—

शास्त्रयोनित्वाधिकरणम्। **शास्त्रयोनित्वात् ॥ ३ ॥**

"शास्त्रम्" यस्य "योनिः" कारणं=प्रमाणं तच्छास्त्रयोनि, तस्य भावः शास्त्रयोनित्वं तस्मात् ब्रह्मज्ञानकारणत्वात्, शास्त्रस्य तद्योनित्वम्। ब्रह्मणोऽत्यन्तातीन्द्रियत्वेन प्रत्यक्षादिप्रमाणाविषयतया ब्रह्मणः शास्त्रैकप्रमाणकत्वादुक्तस्वरूपं ब्रह्म "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इत्यादि वाक्यं बोधयत्येवेत्यर्थः ॥

ननु शास्त्रयोनित्वं ब्रह्मणो न सम्भवति प्रमाणान्तरवेद्यत्वाद् ब्रह्मणः। "अप्राप्ते हि शास्त्रमर्थवत्"। किं तर्हि तत्र प्रमाणम्। न तावत्प्रत्यक्षम्। तद्धि द्विविधम्—इन्द्रियसम्भवं योगसम्भवं चेति। इन्द्रियसम्भवं च बाह्यसम्भवमान्तरसम्भवं चेति द्विविधम्। बाह्येन्द्रियाणि विद्यमानसन्निकर्षयोग्यस्वविषयबोधजनकानीति न सर्वार्थसाक्षात्कारतन्निर्माणसमर्थपरमपुरुषविशेषविषयबोधजनकानि। नाप्यान्तरम्, आन्तरसुखदुःखादिव्यतिरिक्तबहिर्विषयेषु तस्य बाह्येन्द्रियानपेक्षप्रवृत्त्यनुपपत्तेः। नापि योगजन्यं, भावनाप्रकर्षपर्यन्तजन्मनस्तस्य विशदावभासत्वेऽपि पूर्वानुभूतविषयस्मृतिमात्रत्वात् न प्रामाण्यमिति कुतः प्रत्यक्षता, तदतिरिक्तविषयत्वे कारणाभावात्, तथा सति तस्य भ्रमरूपता। नाप्यनुमानं विशेषतो दृष्टं सामान्यतो दृष्टं वा। अतीन्द्रिये वस्तुनि सम्बन्धावधारणविरहान्न विशेषतो दृष्टं, समस्तवस्तुसाक्षा-

त्कारणतन्निर्माणसमर्थपुरुषविशेषनियतं सामान्यतो दृष्टमपि न लिङ्गमुपलभ्यते । ननु च जगतः कार्यत्वं तदुपादानोपकरणसम्प्रदानप्रयोजनाभिज्ञकर्तृकत्वव्याप्तम्, अचेतनारब्धत्वं जगतश्चैकचेतनाधीनत्वेन व्याप्तम् । एवं हि घटादिकार्यं तदुपादानोपकरणसम्प्रदानप्रयोजनाभिज्ञकर्तृकं दृष्टम्, अचेतनारब्धनीरोगस्वशरीरमेकचेतनाधीनं च । सावयवत्वेन जगतः कार्यत्वम् । उच्यते, किमिदमेकचेतनाधीनत्वम् । न तावत् तदायत्तोत्पत्तिस्थितित्वं, दृष्टान्तो हि साध्यविकलः स्यात् । न ह्यरोगाणां स्वशरीरमेकचेतनायत्तोत्पत्तिस्थिति, तच्छरीरस्य भोक्तृभार्यादिसर्वचेतनानामदृष्टजन्यत्वात्तदुत्पत्तिस्थित्योः । किञ्च शरीरावयविन· [illegible] स्थिति-

[illegible] तु

[illegible] ति

[illegible]पृथगनुगतामेकरूपां स्थितिञ्चोपलभामहे । तदायत्तप्रवृत्तित्वं तदधीनत्वमिति चेत्, अनेकचेतनसाध्येषु गुरुतररथशिलामहीरुहादिषु व्यभिचारः । चेतनमात्राधीनत्वे सिद्धसाध्यता । किंच उभयवादिसिद्धानां जीवानामेव लाघवन्यायेन कर्तृत्वाभ्युपगमो युक्तः । न च जीवानामुपादानाद्यनभिज्ञतया कर्तृत्वासम्भवः, सर्वेषामेव चेतनानां पृथिव्याद्युपादानयागाद्युपकरणसाक्षात्कारसामर्थ्यात् । यद्यपीदानीं पृथिव्यादयो या-

[illegible]

[illegible]

नतत्साक्षात्कार एव हि कार्यारम्भोपयोगी । शक्तेस्तु ज्ञानमात्रमेवोपयुज्यते न साक्षात्कारः । न हि कुलालादयः कार्योपकरणभूतदण्डचक्रादिवत् तच्छक्तिमपि साक्षात्कृत्य घटमणिकादिकार्यमारभन्ते । इह तु चेतनानामागमावगतयागादिशक्तिविशेषाणां कार्यारम्भो नानुपपन्नः । किंच यत् शक्यक्रियं शक्योपादानादिविज्ञानं च तदेव हि तदभिज्ञकर्तृकं दृष्टम् । महीमहीधरमहार्णवादि त्वशक्यक्रियमशक्योपादानादिविज्ञानं चेति न चेतनकर्तृकम् । अतो घटमणिकादिसजातीयशक्यक्रियशक्योपादानादिविज्ञानवस्तुगतमेव कार्यत्वं बुद्धिमत्कर्तृपूर्वक

स्वसाधने प्रभवति । किंच घटादिकार्य्यमनीश्वरेणाल्पज्ञानशक्तिना सशरीरेण परिग्रहवताऽनाप्तकामेन निर्मितं दृष्टमिति तथाविधमेव चेतनं कर्त्तारं साधयन् अयं कार्य्यत्वहेतुः सिषाधयिषितपुरुषार्थसर्वज्ञत्वादिविपरीतसाधनात् विरुद्धः स्यात् । न चैतावता सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्ग, लिङ्गिनि प्रमाणान्तरगोचरे लिङ्गबलोपस्थापिता विपरीतविशेषाः तत्प्रमाणप्रतिहतगतयो हि निवर्त्तन्ते, इह तु सकलेतरप्रमाणाविषये लिङ्गिनि निखिलजगन्निर्माणचतुरेऽन्वयव्यतिरेकावगताविनाभावनियमा धर्माः सर्वे एवाविशेषेण प्रसज्यन्ते निवर्त्तकप्रमाणाभावात् तथैवावतिष्ठन्ते । अत आगमादृते कथमीश्वरस्सेत्स्यति ॥

अत्राहुः—सावयवत्वादेव जगतः कार्य्यत्वं न प्रत्याख्यातुं शक्यते । भवन्ति च प्रयोगाः विवादाध्यासितं भूभूधरादि कार्य्यं सावयवत्वात् घटादिवत्, तथा विवादाध्यासितम् अवनिजलधिमहीधरादि कार्य्यं महत्त्वे सति क्रियावत्त्वात् घटादिवत्, तनुभुवनादि कार्य्यं महत्त्वे सति मूर्त्तत्वात् घटादिवत् । सावयवेषु द्रव्येष्विदमेव क्रियते नेतरदिति कार्य्यत्वस्य नियामकं सावयवत्वातिरेकि रूपान्तरं नोपलभामहे । कार्य्यत्वप्रतिनियतं शक्यक्रियत्वं शक्योपादानादिविज्ञानत्वञ्चोपलम्भ्यत इति चेत्, न, कार्य्यत्वेनानुमितेऽपि विषये ज्ञानशक्ती कार्य्यानुमेये इत्यन्यत्रापि सावयवत्वादिना कार्य्यत्वे ज्ञातमिति तेन च प्रतिपन्ने एवेति न कश्चिद्विशेषः । तथा हि—पटप्रासादादिषु कृतेषु कार्य्यत्वदर्शनानुमितकर्तृकतत्सन्निर्माणशक्तिज्ञानः पुरुषोऽदृष्टपूर्वं विचित्रसन्निवेशं नरेन्द्रभवनमालोक्यावयवसन्निवेशविशेषेण तस्य कार्य्यत्वं निश्चित्य तदानीमेव कर्त्तुस्तज्ज्ञानशक्तिवैचित्र्यमनुमिनोति । अतस्तनुभुवनादेः कार्य्यत्वे सिद्धे सर्वसाक्षात्कारतन्निर्माणादिनिपुणः कश्चित्पुरुषविशेषः सिद्ध्यत्येव । किञ्च सर्वचेतनानां धर्माधर्मनिमित्तेऽपि सुखदुःखोपभोगे चेतनानधिष्ठितयोरचेतनयोस्तयोः फलहेतुत्वानुपपत्तेः सर्वकर्मानुगुणसर्वफलप्रदानचतुरः कश्चिदास्थेयः, वर्धकिनाऽनधिष्ठितस्य वास्यादेरचेतनस्य देशकालाद्यनेकपरिकरसन्निधानेऽपि यूपादिनिर्माणसाधनत्वादर्शनात् । बीजाङ्कुरादे

पक्षान्तर्भावेण तैव्यभिचारापादनं श्रोत्रियवेतालानामनभिज्ञताविजृम्भितम् । तत एव तुलादिभिर्व्यभिचारद(१)र्शनवचनमपि तथैव । न च लाघवेनोभयवादिसम्प्रतिपन्नक्षेत्रज्ञानामेवेदृशमधिष्ठातृत्वकल्पनं युक्तं, तेषां सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टदर्शनाशक्तिनिश्चयात्, दर्शनानुगुणैव हि सर्वत्र शक्तिकल्पना । न च क्षेत्रज्ञवदीश्वरस्याशक्तिनिश्चयोऽस्ति । अतः प्रमाणान्तरतो न तत्सिद्ध्यनुपपत्तिः, समर्थकर्तृपूर्वकत्वहेतुना सिध्यन् स्वाभाविकसर्वार्थसाक्षात्कारतन्नियमनशक्तिसम्पन्न एव सिद्ध्यति । यत्त्वनैश्वर्य्यापादनेन धर्मविशेषविपरीतसाधनत्वमुक्तं, तदनुमानवृत्तानभिज्ञत्वनिबन्धनं, सपक्षे दृष्टानां सर्वेषां कार्य्यस्याहेतुभूतानां च धर्माणां, लिङ्गिन्यप्राप्तेः । एतदुक्तं भवति—केनचित्किञ्चित्क्रियमाणं स्वोत्पत्तये कर्तुः स्वनिर्माणसामर्थ्यं स्वोपादानोपकरणज्ञानं चापेक्षते, न त्वन्यसामर्थ्यमन्यज्ञानं च, हेतुत्वाभावात्, स्वनिर्माणसामर्थ्यस्वोपादानोपकरणज्ञानाभ्यामेव स्वोत्पत्तावुपपन्नायां सम्बन्धितया दर्शनमात्रेणाकिञ्चित्करस्यार्थान्तराज्ञानादेर्हेतुत्वकल्पनाऽयोगादिति । किन्तु क्रियमाणवस्तुव्यतिरिक्तार्थज्ञानादिकं किं सर्वविषयं क्रियोपयोगि, उत कतिपयविषयम् । न तावत् सर्वविषयं, न हि कुलालादिः क्रियमाणव्यतिरिक्तं किमपि न विजानाति । नापि कतिपयविषयम्, सर्वेषु कर्तृषु तत्तद्ज्ञानाशक्त्यनियमेन सर्वेषामज्ञानादीनां व्यभिचारात् । अतः कार्य्यत्वस्यासाधकानामनीश्वरत्वादीनां लिङ्गिन्यप्राप्तेरिति न विपरीतसाधनत्वम् । कुलालादीनां दण्डचक्राद्यधिष्ठानं शरीरद्वारेणैव दृष्टमिति जगदुपादानोपकरणाधिष्ठानमीश्वरस्याशरीरस्यानुपपन्नमिति चेत्, न, सङ्कल्पमात्रेणैव परशरीरगतभूतवेतालगरलाद्यपगमविनाशदर्शनात् । कथमशरीरस्यैश्वरस्य परप्रवर्तनरूपस्सङ्कल्प इति चेत् । न शरीरापेक्षस्सङ्कल्पः, शरीरस्य सङ्कल्पहेतुत्वाभावात् । मन एव हि सङ्कल्पहेतुः, तदभ्युपगतमीश्वरेऽपि, कार्य्यत्वेनैव ज्ञानशक्तिवत् मनसोऽपि प्राप्तत्वात् । नामतः सङ्कल्पः सशरीर-

(१) व्यभिचारवचनमपीति पाठान्तरम् ।

स्येव समनस्कत्वादिति चेत्, न, मनसो नित्यत्वेन देहापगमेऽपि मन-स्सद्भावेनानैकान्तिकत्वात्। अतो विचित्रावयवसन्निवेशविशिष्टतनुभुवनादिकार्य्यनिर्माणे पुण्यपापपरवशः परिमितशक्तिज्ञानः क्षेत्रज्ञो न प्रभवतीति निखिलभुवननिर्माणचतुरोऽचिन्त्यापरिमितज्ञानशक्त्यैश्वर्योऽशरीरः सङ्कल्पमात्रसाधनपरिनिष्पन्नानन्तविस्तारविचित्ररचनप्रपञ्चः पुरुषविशेष ईश्वरोऽनुमानेनैव सिद्ध्यति । अतः प्रमाणान्तरावसेयत्वाद् ब्रह्मणो नैतच्छास्त्रं ब्रह्म प्रतिपादयति। किञ्च, अत्यन्तभिन्नयोरेव मृद्द्रव्यकुलालयोर्निमित्तोपादानत्वदर्शनेन आकाशादेर्निरवयवद्रव्यस्य कार्यत्वानुपपत्त्या च नैकमेव ब्रह्म कृत्स्नस्य जगतो निमित्तमुपादानं च प्रतिपादयितुं शक्नोतीति ॥

एवं प्राप्ते ब्रूमः, यथोक्तलक्षणं ब्रह्म जन्मादिवाक्यं बोधयत्येव । कुतः। शास्त्रैकप्रमाणकत्वाद् ब्रह्मणः। यदुक्तम्, सावयवत्वादिना कार्य्यं सर्वं जगत्, कार्य्यं च तदुचितकर्तृविशेषपूर्वकं दृष्टमिति निखिलजगन्निर्माणतदुपादानोपकरणवेदनचतुरः कश्चिदनुमेय इति, तदयुक्तम्, महीमहार्णवादीनां कार्य्यत्वेऽपि एकदैकेन निर्मिता इत्यत्र प्रमाणाभावात्। न चैकस्य घटस्येव सर्वेषामेक कार्य्यत्वम्, येनैकदैकः कर्ता स्यात्, पृथग्भूतेषु कार्येषु कालभेदकर्तृभेददर्शनेन कर्तृकालैक्यनियमाभावा[1]त्। न च क्षेत्रज्ञानां विचित्रजगन्निर्माणाशक्त्या कार्य्यत्वबलेन तदतिरिक्तकल्पनायामनेककल्पनाऽनुपपत्तेश्चैक एव कर्ता भवितुमर्हति, क्षेत्रज्ञानामेवोपचितपुण्यविशेषाणां शक्तिवैचित्र्यदर्शनेन तेषामेवातिशयितादृष्टसम्भावनया च तत्तद्विलक्षणकार्य्यहेतुत्वसम्भवात्, तदतिरिक्तात्यन्तादृष्टपुरुषकल्पनाऽनुपपत्तेश्च । न च युगपत् सर्वोच्छित्तिः सर्वोत्पत्तिश्च प्रमाणपदवीमधिरोहतः, अदर्शनात्, क्रमेणैवोत्पत्तिविनाशदर्शनाच्च, कार्य्यत्वेन सर्वोत्पत्तिविनाशयोः कल्प्यमानयोर्दर्शनानुगुण्येन कल्पनायामपि विरोधाभावाच्च । अतो बुद्धिमदेककर्तृकत्वे साध्ये कार्य्यत्वस्यानैकान्त्य पक्षस्याप्र

१ नियमादर्शनादिति पाठान्तरम् ।

सिद्धविशेषणत्वं साध्यविकलता च दृष्टान्तस्य, सर्वनिर्माणचतुरस्यैकस्याप्रसिद्धेः बुद्धिमत्कर्तृकत्वमात्रे साध्ये सिद्धसाधनता। सार्वज्ञ्यसर्वशक्तियुक्तस्य कस्यचिदेकस्य साधकमिदं कार्यत्वं किं युगपदुत्पद्यमानसर्ववस्तुगतम्, उत क्रमेणोत्पद्यमानसर्ववस्तुगतम्। युगपदुत्पद्यमानसर्ववस्तुगतत्वे कार्यत्वस्यासिद्धता, क्रमेणोत्पद्यमानसर्ववस्तुगतत्वेऽनेककर्तृकत्वसाधनाद्विरुद्धता। एकस्यैककर्तृकत्वसाधने प्रत्यक्षानुमानविरोधः शास्त्रविरोधश्च, 'कुम्भकारो जायते' 'रथकारो जायते' इत्यादिश्रवणात्। अपि च सर्वेषां कार्याणां शरीरादीनां सत्त्वादिगुणकार्यसुखदुःखाद्यन्वयदर्शनेन सत्त्वादिमूलत्वमवश्याश्रयणीयम्। कार्यवैचित्र्यहेतुभूताः कारणगता विशेषाः सत्त्वादयः, तेषां कार्याणां तन्मूलत्वापादनं तद्युक्तपुरुषान्तःकरणविकारद्वारेण, पुरुषस्य च तद्योगः कर्ममूल इति कार्यविशेषारम्भायैव ज्ञानशक्तिवत् कर्तुः कर्मसम्बन्धः कार्यहेतुत्वेनैवावश्याश्रयणीयः, ज्ञानशक्तिवैचित्र्यस्य च कर्ममूलत्वात्। इच्छायाः कार्यारम्भहेतुत्वेऽपि विषयविशेषविशेषितायास्तस्याः सत्त्वादिमूलत्वेन कर्मसम्बन्धोऽवर्जनीयः। अतः क्षेत्रज्ञा एव कर्तारः, न तद्विलक्षणः कश्चिदनुमानात्सिद्ध्यति। भवन्ति च प्रयोगाः, तनुभुवनादि क्षेत्रज्ञकर्तृकं कार्यत्वात् घटवत्, ईश्वरः कर्ता न भवति प्रयोजनशून्यत्वात् मुक्तवत्, ईश्वरः कर्ता न भवति, अशरीरत्वात् तद्वदेव। न च क्षेत्रज्ञानां स्वशरीराधिष्ठाने व्यभिचारः, तत्राप्यनादेः सूक्ष्मशरीरस्य सद्भावात्। विमतिविषयः कालो न लोकशून्यः कालत्वात् वर्तमानकालवत् इति। अपि च किमीश्वरः सशरीरोऽशरीरो वा कार्यं करोति। न तावदशरीरः, अशरीरस्य तस्य कर्तृत्वानुपलब्धेः। मानसान्यपि कार्याणि सशरीरस्यैव भवन्ति, मनसो नित्यत्वेऽप्यशरीरेषु मुक्तेषु तत्कार्यादर्शनात्। नापि सशरीरः, विकल्पासहत्वात्। तच्च शरीरं किं नित्यमुतानित्यं वा। न तावन्नित्यम्, सावयवस्य तस्य नित्यत्वे जगतोऽपि नित्यत्वाविरोधादीश्वरासिद्धेः। नाप्यनित्यम्, तद्व्यतिरिक्तस्य तच्छरीरहेतोस्तदानीमभावात्। स्वयमेव हेतुरिति चेत्, न, अशरीरस्य तदयोगात्। अन्येन शरीरेण सशरीर इति चेत्, न, अनव

स्थानात्। स किं सव्यापारो वा निर्व्यापारो वा। अशरीरत्वादेव न सव्यापारः। नापि निर्व्यापारः कार्यं करोति, मुक्तात्मवत्। कार्यं जगद् इच्छामात्रव्यापारकर्तृकमित्युच्यमाने पक्षस्यासिद्धविशेषणत्वम्, दृष्टान्तस्य च साध्यहीनता। अतो दर्शनानुगुण्येनेश्वरानुमानं दर्शनानुगुण्यपराहतमिति शास्त्रैकप्रमाणकः परब्रह्मभूतः सर्वेश्वरः पुरुषोत्तमः। शास्त्रं तु सकलेतरप्रमाणपरिदृष्टसमस्तवस्तुविसजातीयं सार्वज्ञ्यसत्यसङ्कल्पत्वादिमिश्रानवधिकातिशयापरिमितोदारगुणसागरं निखिलहेयप्रत्यनीकस्वरूपं प्रतिपादयतीति न प्रमाणान्तरावसितवस्तुसाधर्म्यप्रयुक्तदोषगन्धप्रसङ्गः। यत्तु निमित्तोपादानयोरैक्यमाकाशादेर्निरवयवस्य द्रव्यस्य कार्यत्वं चानुपलब्धमशक्यप्रतिपादनमित्युक्तम्, तदप्यविरुद्धमिति "प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्" "न वियदश्रुतेरि"त्यत्र प्रतिपादयिष्यते। अतः प्रमाणान्तरागोचरत्वेन शास्त्रैकविषयत्वात् "यतो वा इमानी"त्यादिवाक्यमुक्तलक्षणं ब्रह्म प्रतिपादयतीति सिद्धम्॥

यद्यपि प्रमाणान्तरागोचरं ब्रह्म, तथाऽपि प्रवृत्तिनिवृत्तिपरत्वाभावेन सिद्धरूपं ब्रह्म न शास्त्रं प्रतिपादयतीत्याशङ्क्याह

समन्वयाधिकरणम्। **तत्तु समन्वयात्॥ ४॥**

प्रसक्ताशङ्कानिवृत्त्यर्थः तु शब्दः। 'तत्' शास्त्रप्रमाणकत्वं ब्रह्मणः सम्भवत्येव। कुतः। "समन्वयात्" परमपुरुषार्थतयाऽन्वयः समन्वयः, परमपुरुषार्थभूतस्यैव ब्रह्मणोऽभिधेयतयाऽन्वयात्। एवमेव समन्वितो ह्यौपनिषदः पदसमुदायः "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्" 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत" "ब्रह्म वा इदमेकमेवाग्र आसीत्" "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्" "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः" "एको ह वै नारायण आसीत्"। सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" 'आनन्दो ब्रह्मे"त्येवमादिः। न च व्युत्पत्तिसिद्धपरिनिष्पन्नवस्तुप्रतिपादनसमर्थानां पदसमुदायानामखिलजगदुत्पत्तिस्थितिविनाशहेतुभूताशेषदोषप्रत्यनीकापरिमि-

तोदारगुणसागरानवधिकातिशयानन्दस्वरूपे ब्रह्मणि समन्वितानां प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपप्रयोजनविरहादनन्यपरत्वम्, स्वविषयावबोधपर्यवसायित्वात् सर्वप्रमाणानाम्। न च प्रयोजनानुगुणा प्रमाणप्रवृत्तिः, प्रयोजनं हि प्रमाणानुगुणम्। न च प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्वयविरहिणः प्रयोजनशून्यत्वम्, पुरुषार्थान्वयप्रतीतेः तथा स्वरूपपरेष्वपि "पुत्रस्ते जातः" 'नायं सर्पः" इत्यादिषु हर्षभयनिवृत्तिरूपप्रयोजनवत्त्वं दृष्टम्॥

अत्राह, न वेदान्तवाक्यानि ब्रह्म प्रतिपादयन्ति, प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्वयविरहिणः शास्त्रस्यानर्थक्यात्। यद्यपि प्रत्यक्षादीनि वस्तुयाथात्म्यावबोधे पर्यवस्यन्ति, तथाऽपि शास्त्रं प्रयोजनपर्यवसाय्येव, न हि लोकवेदयोः प्रयोजनरहितस्य कस्यचिदपि वाक्यस्य प्रयोग उपलभ्यते। न किञ्चित्प्रयोजनमनुद्दिश्य वाक्यप्रयोगः श्रवणं वा सम्भवति, तच्च प्रयोजनं प्रवृत्तिनिवृत्तिसाध्येष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारात्मकमुपलब्धम् "अर्थार्थी राजकुलं गच्छेत्" "मन्दाग्निर्नाम्बु पिबेत्" "स्वर्गकामो यजेत" "न कलञ्जं भक्षयेत्" इत्यादिषु। यत्पुनः सिद्धवस्तुपरेष्वपि "पुत्रस्ते जातः" "नायं सर्पो रज्जुरेषा" इत्यादिषु हर्षभयादिनिवृत्तिरूपपुरुषार्थान्वयो दृष्ट इत्युक्तम्। तत्र किं पुत्रजन्माद्यर्थात् पुरुषार्थावाप्तिः, उत तज्ज्ञानादिति विवेचनीयम्। अतोऽप्यर्थस्याज्ञातस्यापुरुषार्थत्वेन तज्ज्ञानादिति चेत्, तर्ह्यसत्यप्यर्थे ज्ञानादेव पुरुषार्थः सिद्ध्यतीत्यर्थपरत्वाभावेन प्रयोजनपर्यवसायिनोऽपि शास्त्रस्य नार्थसद्भावे प्रामाण्यम्। तस्मात् सर्वत्र प्रवृत्तिनिवृत्तिपरत्वेन ज्ञानपरत्वेन वा प्रयोजनपर्यवसानमिति कस्यापि वाक्यस्य परिनिष्पन्ने वस्तुनि तात्पर्यासम्भवाच्च वेदान्ताः परिनिष्पन्नं ब्रह्म प्रतिपादयन्ति॥

अत्र कश्चिदाह, वेदान्तवाक्यान्यपि कार्यपरतयैव ब्रह्मणि प्रमाणत्वमनुभवन्ति। कथम्। निष्प्रपञ्चमद्वितीयं ज्ञानैकरसं ब्रह्मानाद्यविद्यया सप्रपञ्चतया प्रतीयमानं निष्प्रपञ्चं कुर्यादिति ब्रह्मणः प्रपञ्चविलयद्वारेण विधिविषयत्वमिति। कोऽसौ दृष्टृदृश्यरूपप्रपञ्चप्रविलयद्वारेण साध्यज्ञानैकरसब्रह्मविषयो विधिः। "न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येः, न मते-

मैत्रात्मन्वीत" इत्येवमादिः । द्रष्टृदृश्यभेदशून्यं वृत्तिमात्रं ब्रह्म कुर्यादित्यर्थः । स्वतःसिद्धस्यापि ब्रह्मणो निष्प्रपञ्चतारूपेण कार्यत्वमविरुद्धमिति ॥

तदयुक्तम्, नियोगवाक्यार्थवादिना हि नियोगो नियोज्यविशेषणं विषयः करणमितिकर्तव्यता प्रयोक्ता च वक्तव्याः । तत्र हि नियोज्यविशेषणमनुपादेयम्, तच्च निमित्तं फलमिति द्विधा । अत्र किं नियोज्यविशेषणम्, तच्च किं निमित्तं फलं वेति विवेचनीयम् । ब्रह्मस्वरूपापायास्यानुभवश्चेत् नियोज्यविशेषणम्, तर्हि न तत् निमित्तम्, जीवनादिवत् तस्यासिद्धत्वात्, निमित्तत्वे च तस्य नित्यत्वेनापवर्गोत्तरकालमपि जीवननिमित्ताग्निहोत्रादिवत् नित्यतद्विषयानुष्ठानप्रसङ्गः । नापि फलम्, नैयोगिकफलत्वेन स्वर्गादिवदनित्यत्वप्रसङ्गात् । कश्चात्र नियोगविषयः । ब्रह्मैवेति चेत्, न, तस्य नित्यत्वेनाभव्यरूपत्वात्, प्रमाणार्थत्वाच्च । निष्प्रपञ्चं ब्रह्म साध्यमिति चेत्, साध्यत्वेऽपि फलत्वमेव, प्रमाणार्थत्वाच्च विधिविषयत्वम् । साध्यत्वं च कस्य, किं ब्रह्मणः, उत प्रपञ्चनिवृत्तेः । न तावत् ब्रह्मणः, सिद्धत्वादनित्यत्वप्रसक्तेश्च । अथ प्रपञ्चनिवृत्तेः, न तर्हि ब्रह्मणः साध्यत्वम् । प्रपञ्चनिवृत्तिरेव विधिविषय इति चेत्, न, तस्याः फलत्वेन विधिविषयत्वायोगात् । प्रपञ्चनिवृत्तिरेव हि मोक्षः, स च फलम् । अस्य च नियोगविषयत्वे नियोगात् प्रपञ्चनिवृत्तिः, प्रपञ्चनिवृत्त्या नियोग इतीतरेतराश्रयत्वम् । अपि च किं निवर्तनीयः प्रपञ्चो मिथ्यारूपः सत्यो वा । मिथ्यारूपत्वे ज्ञाननिवर्त्यत्वादेव नियोगेन न किञ्चित्प्रयोजनम् । नियोगस्तु निवर्तकज्ञानमुत्पाद्य तद्द्वारेण प्रपञ्चस्य निवर्तक इति चेत्, स्वकारणादेव जातमिति न नियोगेन प्रयोजनम् । वाक्यार्थज्ञानादेव ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य कृत्स्नस्य मिथ्याभूतस्य प्रपञ्चस्य बाधितत्वात् सपरिकरस्य नियोगस्यासिद्धिश्च । प्रपञ्चस्य निवर्त्यत्वे प्रपञ्चस्य निवर्तको नियोगः किं ब्रह्मस्वरूपमेव उत तद्व्यतिरिक्तः ।

१ साध्यत्वमिति पाठान्तरम् ।

यदि ब्रह्मस्वरूपमेव निवर्त्तकम्, नित्यतया निवर्त्यप्रपञ्चसद्भाव एव न सम्भवति, नित्यत्वेन च नियोगस्य विषयानुष्ठानसाध्यत्वं च न घटते। अथ ब्रह्मस्वरूपव्यतिरिक्तः, तस्य कृत्स्नप्रपञ्चनिवृत्तिरूपविषयानुष्ठानसाध्यत्वेन प्रयोक्ता च नष्ट इत्याश्रयाभावादसिद्धिः, प्रपञ्चनिवृत्तिरूपविषयानुष्ठानेनैव ब्रह्मस्वरूपव्यतिरिक्तस्य कृत्स्नस्य निवृत्तत्वात् न नियोगनिष्पाद्यं मोक्षाख्यं फलम्। किञ्च, प्रपञ्चनिवृत्तेर्नियोगकरणस्येतिकर्तव्यताऽभावात् अनुपकृतस्य च करणत्वायोगात् न करणत्वम्। कथमितिकर्तव्यताऽभाव इति चेत्। इत्थम्, अस्येतिकर्तव्यता भावरूपा, अभावरूपा वा। भावरूपा च करणशरीरनिष्पत्तितदनुग्रहकार्यभेदभिन्ना। उभयविधा च न सम्भवति, न हि मुद्गराभिघातादिवत् कृत्स्नप्रपञ्चनिवर्तकः कोऽपि दृश्यत इति दृष्टार्थो न सम्भवति। नापि निष्पन्नस्य करणस्य कार्योत्पत्तावनुग्रहः सम्भवति, अनुग्राहककार्यासद्भावेन कृत्स्नप्रपञ्चनिवृत्तिरूपकरणस्वरूपासिद्धेः। ब्रह्मणोऽद्वितीयस्वज्ञानं प्रपञ्चनिवृत्तिरूपकरणशरीरं निष्पादयतीति चेत्, तेनैव प्रपञ्चनिवृत्तिरूपो मोक्षः सिद्ध इति न करणादिनिष्पाद्यमवशिष्यत इति पूर्वमेवोक्तम्। अभावरूपत्वे चाभावा[1]देव न करणशरीरं निष्पादयति, नाप्य[2]नुग्रहम्। अतो निष्प्रपञ्चब्रह्मविषयो विधिर्न सम्भवति॥

अन्योऽप्याह, यद्यपि वेदान्तवाक्यानां न परिनिष्पन्नब्रह्मस्वरूपपरतया प्रामाण्यम्, तथापि ब्रह्मस्वरूपं सिद्ध्यत्येव। कुतः। ध्यानविधिसामर्थ्यात्। एवमेव हि समामनन्ति "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" "य आत्माऽपहतपाप्मा" "सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः" "आत्मेत्येवोपासीत" "आत्मानमेव लोकमुपासीत"-इति। अत्र ध्यानविषयो हि नियोगः स्वविषयभूतध्यानं ध्येयैकनिरूपणीयमिति ध्येयमाक्षिपति, स च ध्येयः स्ववाक्यनिर्दिष्ट आत्मा। स किंरूप

१ अभावस्यादेवेति पाठान्तरम्।
२ नाप्यनुग्राहकमिति पाठान्तरम्।

इत्यपेक्षायां तत्स्वरूपविशेषसमर्पणद्वारेण "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमि"त्येवमादीनां वाक्यानां ध्यानविधिशेषतया प्रामाण्यमिति विधिविषयभूतध्यानशरीरानुप्रविष्टब्रह्मस्वरूपेऽपि तात्पर्यमस्त्येव । अत्र "एकमेवाद्वितीयम्" "तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो" "नेह नानाऽस्ति किञ्चने"त्यादिभिर्ब्रह्मस्वरूपमेकमेव सत्यं तद्व्यतिरिक्तं सर्वं मिथ्येत्यवगम्यते । प्रत्यक्षादिभिर्भेदावलम्बिना च कर्मशास्त्रेण भेदः प्रतीयते । भेदाभेदयोः परस्परविरोधे सति, अनाद्यविद्यामूलत्वेनापि भेदप्रतीत्युपपत्तेरभेद एव परमार्थ इति निश्चीयते, तत्र ब्रह्मध्याननियोगेन तत्साक्षात्कारफलेन निरस्तसमस्ताविद्याकल्पितविविधभेदाद्वितीयज्ञानैकरसब्रह्मभावरूपो मोक्षः प्राप्यते । न च वाक्याद् वाक्यार्थज्ञानमात्रेण ब्रह्मभावसिद्धिः, अनुपलब्धेर्विविधभेददर्शनानुवृत्तेश्च, तथा च सति श्रवणादिविधानमनर्थकं स्यात् ॥

अत्रोच्यते, "रज्जुरेषा न सर्प" इत्युपदेशेन सर्पभयनिवृत्तिदर्शनात् रज्जुसर्पवत् बन्धस्यापि मिथ्यारूपत्वेन ज्ञानबाध्यतया तस्य वाक्यजन्यज्ञानेनैव निवृत्तिर्युक्ता, न नियोगेन । नियोगसाध्यत्वे मोक्षस्यानित्यत्वं स्यात्, स्वर्गादिवत्, मोक्षस्य नित्यत्वं हि सर्ववादिसम्प्रतिपन्नम् । किञ्च, धर्माधर्मयोः फलहेतुत्वं स्वफलानुभवानुगुणशरीरोत्पादनद्वारेणेति ब्रह्मादिस्थावरान्तचतुर्विधशरीरसम्बन्धरूपसंसारफलत्वमवर्जनीयम् । तस्मात् न धर्मसाध्यो मोक्षः । तथा च श्रुतिः "न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति, अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत" इति । अशरीरत्वरूपे मोक्षे धर्माधर्मसाध्यप्रियाप्रियविरहश्रवणात् न धर्मसाध्यमशरीरत्वमिति विज्ञायते । न च नियोगविशेषसाध्यफलविशेषवत् ध्याननियोगसाध्यमशरीरत्वम्, अशरीरत्वस्य स्वरूपत्वेनासाध्यत्वात् । यथाहुः श्रुतयः "अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम् महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति" "अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः" "असङ्गो ह्ययं पुरुष" इत्याद्याः । अतोऽशरीरत्वरूपो मोक्षो नित्य इति न धर्मसाध्यः । तथा च श्रुतिः "अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् अन्यत्र भूता-

दृश्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वदे"ति । अपि च उत्पत्तिप्राप्तिविकृतिसंस्कृति-
रूपेण चतुर्विधं हि साध्यत्वं मोक्षस्य न सम्भवति । न तावत् उत्पाद्यः
मोक्षस्य ब्रह्मस्वरूपत्वेन नित्यत्वात् । नापि प्राप्यः आत्मस्वरूपत्वेन
ब्रह्मणो नित्यप्राप्तत्वात् । नापि विकार्यः, दध्यादिवदनित्यत्वप्रसङ्गात् ।
नापि संस्कार्यः, संस्कारो हि दोषापनयनेन वा गुणाधानेन वा साध्य-
ते । न तावत् दोषापनयनेन, नित्यशुद्धत्वात् ब्रह्मणः । नाप्यतिशया-
धानेन, अनाधेयातिशयस्वरूपत्वात् । नित्यनिर्विकारत्वेन स्वाश्रयायाः
पराश्रयायाश्च क्रियाया अविषयतया न नि[1]घर्षणेनादर्शादिवदपि संस्का-
र्यत्वम् । न च देहस्थया स्नानादिक्रियया आत्मा संस्क्रियते, [2]किन्त्ववि-
द्यागृहीतस्तत्संहतोऽहंकर्ता, तत्फलानुभवोऽपि तस्यैव । न चाहंकर्ता
आत्मा, तत्साक्षित्वात् । तथा च मन्त्रवर्णः "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्व-
त्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति" । "आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनी-
षिणः" "एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा, कर्माध्य-
क्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च" "स पर्यगाच्छुक्रम-
कायमव्रणम "स्नाविरं शुद्धमपापविद्धम्" इति चाविद्यागृहीतादहंकर्तुरा-
त्मस्वरूपमनाधेयातिशयं नित्यशुद्धं निर्विकारं निरूप्यते । तस्मादात्म-
स्वरूपत्वेन न साध्यो मोक्षः । यद्येवम्, किं वाक्यार्थज्ञानेन क्रियत इति
चेत्, मोक्षप्रतिबन्धनिवृत्तिमात्रमिति ब्रूमः । तथा च श्रुतयः "त्वं हि नः
पिता योऽस्माकमविद्यायाः परम्पारन्तारयसि" "श्रुतं ह्येव मे भगवद्दृ-
शेभ्यः तरति शोकमात्मविदिति सोऽहं भगवः शोचामि तं मा भगवा-
ञ्छोकस्य पारन्तारयतु" "तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति
भगवान् सनत्कुमार" इत्याद्याः । तस्मात् नित्यस्यैव मोक्षस्य प्रतिबन्ध-
निवृत्तिर्वाक्यार्थज्ञानेन क्रियते, निवृत्तिस्तु साध्याऽपि प्रध्वंसाभावरूपा न
विनश्यति । "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" 'तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति'-
इत्यादिवचनं मोक्षस्य ब्रह्मवेदनानन्तरभावितां प्रतिपादयत् नियोगव्यव-

---

१ निघर्षणेनेति पाठान्तरम् ।
२ अत्यादिरमिति पाठान्तरम् ।

धानं प्रतिपद्यते । न च विदिक्रियाकर्मत्वेन ध्यानक्रियाकर्मत्वेन वा कार्यानुप्रवेशः, उभयकर्मत्वप्रतिषेधात्, "अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादपि" "येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयादि"ति, "तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासत" इति च । न चैतावता शास्त्रस्य निर्विषयत्वम्, अविद्यापरिकल्पितभेदनिवृत्तिपरत्वाच्छास्त्रस्य । न हीदन्तया ब्रह्म विषयीकरोति शास्त्रम्, अपि त्वविषयं प्रत्यगात्मस्वरूपं प्रतिपादयत् अविद्याकल्पितज्ञातृज्ञानज्ञेयविभागं निवर्त्तयति । तथा च शास्त्रम्, "न दृष्टेर्द्रष्टारम्पश्येरि"त्येवमादि । न च ज्ञानादेव बन्धनिवृत्तिरिति श्रवणादिविध्यानर्थक्यम्, स्वभावप्रवृत्तसकलेतरविकल्पविमुखीकरणद्वारेण वाक्यार्थावगतिहेतुत्वात्तेषाम् । न च ज्ञानमात्रात् बन्धनिवृत्तिर्न दृष्टेति वाच्यम्, बन्धस्य मिथ्यारूपत्वेन ज्ञानोत्तरकाले स्थित्यनुपपत्तेः । अत एव न शरीरपातादूर्द्ध्वमेव बन्धनिवृत्तिरिति वक्तुं युक्तम् । न हि मिथ्यारूपसर्पभयनिवृत्तिः रज्जुयाथात्म्यज्ञानातिरेकेण सर्पविनाशमपेक्षते । यदि शरीरसम्बन्धः पारमार्थिकः, तर्हि तद्विनाशापेक्षा, स तु ब्रह्मव्यतिरिक्ततया न पारमार्थिकः, यस्य तु बन्धो न निवृत्तस्तस्य ज्ञानमेव न जातमित्यवगम्यते, ज्ञानकार्यादर्शनात् । तस्माच्छरीरस्थितिर्भवतु वा मा वा, वाक्यार्थज्ञानसमनन्तरम् मुक्त एवासौ । अतो न ध्याननियोगसाध्यो मोक्ष इति न ध्यानविधिशेषतया ब्रह्मणः सिद्धिः, अपि तु "सत्यं ज्ञानमनन्तम्ब्रह्म" "तत्त्वमसि" "अयमात्मा ब्रह्मे"ति तत्परैरेव पदसमुदायेन सिध्यतीति ॥

तदयुक्तम्, वाक्यार्थज्ञानमात्रात् बन्धनिवृत्त्यनुपपत्तेः । यद्यपि मिथ्यारूपो बन्धो ज्ञानबाध्यः, तथाऽपि बन्धस्यापरोक्षत्वात् न परोक्षरूपेण वाक्यार्थज्ञानेन स बाध्यते, रज्ज्वादावपरोक्षसर्पप्रतीतौ विद्यमानायां नायं सर्पो रज्जुरेषेत्याप्तोपदेशजनितपरोक्षसर्पविपरीतज्ञानमात्रेण भयानिवृत्तिदर्शनात् । आप्तोपदेशस्य तु भयनिवृत्तिहेतुत्वं वस्तुयाथात्म्यापरोक्षनिमित्तप्रवृत्तिहेतुत्वेन । तथा हि; रज्जुसर्पदर्शनभयात् परावृत्तः पुरुषो नायं सर्पो रज्जुरेषेत्याप्तोपदेशात् तद्वस्तुयाथात्म्यदर्शने

प्रवृत्तः तदेव प्रत्यक्षेण दृष्ट्वा भयान्निवर्तते। न च शब्द एव प्रत्यक्षज्ञानं जनयतीति वक्तुं युक्तम्, तस्यानिन्द्रियत्वात्, ज्ञानसामग्रीष्विन्द्रियाण्येवापरोक्षसाधनानि। न चास्यानभिसंहितफलकर्मानुष्ठानमृदितकषायस्य श्रवणमनननिदिध्यासनविमुखीकृतबाह्यविषयस्य पुरुषस्य वाक्यमेवापरोक्षज्ञानं जनयति, निवृत्तप्रतिबन्धे तत्परेऽपि पुरुषे ज्ञानसामग्रीविशेषाणामिन्द्रियादीनां स्वविषयनियमातिक्रमादर्शनेन तदयोगात्। न च ध्यानस्य वाक्यार्थज्ञानोपायता, इतरेतराश्रयत्वात्, वाक्यार्थज्ञाने जाते तद्विषयध्यानम्, ध्याने निर्वृत्ते वाक्यार्थज्ञानमिति। न च ध्यानवाक्यार्थज्ञानयोर्भिन्नविषयत्वम्, तथा सति ध्यानस्य वाक्यार्थज्ञानोपायता न स्यात्। न ह्यन्यध्यानमन्योन्मुख्यमुत्पादयति, ज्ञातार्थस्मृतिसन्ततिरूपस्य ध्यानस्य वाक्यार्थज्ञानपूर्वकत्वमवर्जनीयम्, ध्येयब्रह्मविषयज्ञानस्य हेत्वन्तरासम्भवात्। न च ध्यानमूलं ज्ञानं वाक्यान्तरजन्यं निवर्तकज्ञानं तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यमिति युक्तम्। ध्यानमूलमिदं वाक्यान्तरजन्यं ज्ञानं तत्त्वमस्यादिवाक्यान्तरजन्यज्ञानैकविषयं भिन्नविषयं वा। एकविषयत्वे तदेवेतरेतराश्रयत्वम्, भिन्नविषयत्वे ध्यानेन तदौन्मुख्यापादनासंभवः। किंच, ध्यानस्य ध्येयध्यात्राद्यनेकप्रपञ्चापेक्षत्वात् निष्प्रपञ्चब्रह्मात्मैकत्वविषयवाक्यार्थज्ञानोत्पत्तौ दृष्टद्वारेण नोपयोग इति वाक्यार्थज्ञानमात्रादविद्यानिवृत्तिं वदतः श्रवणमनननिदिध्यासनविधीनामानर्थक्यमेव। यतो वाक्यादपरोक्षज्ञानासम्भवात् वाक्यार्थज्ञानेनाविद्या न निवर्तते, तत एव जीवन्मुक्तिरपि दूरोत्सारिता। का चेयं जीवन्मुक्तिः। सशरीरस्यैव मोक्ष इति, "माता मे वन्ध्या" इतिवत् व्याहतार्थं वचनम्, यतः सशरीरत्वं बन्धः अशरीरत्वं मोक्ष इति त्वयैव श्रुतिभिरुपपादितम्। अथ सशरीरत्वप्रतिभासे वर्तमाने अस्यायम्प्रतिभासोऽपि मिथ्येति प्रत्ययः तस्य सशरीरत्वनिवृत्तिरिति। न, मिथ्येति प्रत्ययेन सशरीरत्वं निवृत्तं चेत् कथं सशरीरस्य मुक्तिः, अजीवतोऽपि मुक्तिः सशरीरत्वमिथ्याप्रतिभासनिवृत्तिरेवेति कोऽयं जीवन्मुक्त[1] इति विशेषः। अथ सशरीरत्वप्रतिभा-

१ कोऽयं जीवन्मुक्तिरिति पाठान्तरम्।

सो बाधितोऽपि यस्य द्विचन्द्रज्ञानवत् अनुवर्तते स जीवन्मुक्त इति चेत् न, ब्रह्मव्यतिरिक्तसकलवस्तुविषयकत्वात् बाधकज्ञानस्य । कारणभूताविद्याकर्मादिदोषः सशरीरत्वप्रतिभासेन सह तेनैव बाधित इति बाधितानुवृत्तिर्न शक्यते वक्तुम्, द्विचन्द्रज्ञानादौ तु तत्प्रतिभासहेतुभूतदोषस्य बाधकज्ञानभूतचन्द्रैकत्वज्ञानाविषयत्वेनाबाधितत्वात् द्विचन्द्रप्रतिभासानुवृत्तिर्युक्ता । किंच, "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये, अथ सम्पत्स्य" इति सद्विद्यानिष्ठस्य शरीरपातमात्रमपेक्षते मोक्ष इति वदन्तीयं श्रुतिर्जीवन्मुक्तिं वारयति । सैषा जीवन्मुक्तिरापस्तम्बेनापि निरस्ता "इदानीमं लोकममुञ्च परित्यज्यात्मानमन्विच्छेत् बुद्धे क्षेमप्रापणं तच्छास्त्रैर्विप्रतिषिद्धम्, बुद्धे चेत् क्षेमप्रापणमिहैव न दुःखमुपलभेत, एतेन परं व्याख्यातमि"ति, अनेन ज्ञानमात्रान्मोक्षश्च निरस्तः । असमस्तफलभेद निवृत्तिरूपा मुक्तिर्जीवतो न सम्भवति । तस्मात् ध्याननियोगेन ब्रह्मापरोक्षज्ञानफलेनैव बन्धनिवृत्तिः । न च नियोगसाध्यत्वे मोक्षस्यानित्यत्वप्रसक्तिः, प्रतिबन्धनिवृत्तिमात्रस्यैव साध्यत्वात् । किंच, न नियोगेन साक्षात् बन्धनिवृत्तिः क्रियते, किन्तु निष्प्रपञ्चज्ञानैकरसब्रह्मापरोक्षज्ञानेन, नियोगस्तु तदा[1]परोक्ष्यज्ञानं जनयति । कथं नियोगस्य ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वमिति चेत् । कथं वा भवतोऽनभिसंहितफलानां कर्मणां वेदनोत्पत्तिहेतुत्वम् । मनोनैर्मल्यद्वारेणेति चेत् । ममापि तथैव । मम तु निर्मले मनसि शास्त्रेण ज्ञानमुत्पाद्यते, तव तु नियोगेन मनसि निर्मले ज्ञानसामग्री वक्तव्येति चेत् । ध्याननियोगनिर्मलं मन एव साधनमिति ब्रूमः । केनावगम्यत इति चेत् । भवतो वा कर्मभिर्मनो निर्मलं भवति, निर्मले मनसि श्रवणमनननिदिध्यासनैः सकलेतरविषयविमुखस्यैव शास्त्रं निष्कलंकज्ञानमुत्पादयतीति केनावगम्यते । "विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन" "श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती"त्यादिभिः शास्त्रैरिति चेत् । ममापि "श्रोतव्यो मन्तव्यो

१ तदाऽपरोक्षज्ञानमिति पाठान्तरम् ।

निदिध्यासितव्यः" "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" "न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा" "मनसा तु विशुद्धेन" "हृदा मनीषा मनसाऽभिक्लृप्तः" इत्यादिभिः शास्त्रैर्ध्याननियोगेन मनो निर्मलं भवति, निर्मलं च मनो ब्रह्मापरोक्षज्ञानं जनयतीत्यवगम्यत इति निरवद्यम् । "नेदं यदिदमुपासते" इत्युपास्यत्वं प्रतिषिद्धमिति चेत् । नैवम्, नात्र ब्रह्मण उपास्यत्वं प्रतिषिध्यते, अपि तु ब्रह्मणो जगद्वैरूप्यं प्रतिपाद्यते, यदिदं जगदुपासते प्राणिनः नेदं ब्रह्म, तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि यद्वाचाऽनभ्युदितं येन वागभ्युद्यते इति वाक्यार्थः । अन्यथा "तदेव ब्रह्म त्वं विद्धी"ति विरुद्धेत, ध्यानविधिवैयर्थ्यं चात्मनः स्यात् । अतो ब्रह्मसाक्षात्कारफलेन ध्याननियोगेनैवापरमार्थभूतस्य कृत्स्नस्य द्रष्टृदृश्यादिप्रपञ्चरूपबन्धस्य निवृत्तिः ॥

यदपि कैश्चिदुक्तम्, भेदाभेदयोर्विरोधो न विद्यत इति तदयुक्तम्, न हि शीतोष्णतमःप्रकाशादिवद् भेदाभेदावेकस्मिन्वस्तुनि सङ्गच्छेते । यथोच्येत, सर्वमेव हि वस्तुजातं प्रतीतिव्यवस्थाप्यम्, सर्वं च भिन्नाभिन्नं च प्रतीयते, कारणात्मना जात्यात्मना चाभिन्नम्, कार्यात्मना व्यक्त्यात्मना च भिन्नम् । छायातपादिषु विरोधः सहानवस्थानलक्षणो भिन्नाधारत्वरूपश्च । कार्यकारणयोर्जातिव्यक्त्योश्चैवं तदुभयमपि नोपलभ्यते प्रत्युत एकमेव वस्तु द्विरूपं प्रतीयते, यथा मृद्रूपं घटः, खण्डो गौः मुण्डो गौरिति । न चैकरूपं किंचिदपि वस्तु लौकि[1]कैर्दृष्टचरम्, न च तृणादेर्ज्वलनादिवत् अभेदो भेदोपमर्दी दृश्यत इति न वस्तुविरोधः, मृत्सुवर्णगवाश्वाद्यात्मनाऽवस्थितस्यैव घटमुकुटखण्ड[2]मुण्डाद्यात्मना चावस्थानात् । न चाभिन्नस्य भिन्नस्य च वस्तुनोऽभेदे भेदश्चैक एकाकार इतीश्वराज्ञा । प्रतीतत्वादैकरूप्यं चेत्, प्रतीतत्वादेव भिन्नाभिन्नत्वमिति द्वैरूप्यमप्यभ्युपगम्यताम् । न हि विस्फारिताक्षः पुरुषो घटशरावखण्डमुण्डादिषु वस्तूपलभ्यमानेष्विदं मृत्, अयञ्च घटः, इदञ्च गोत्वम्, इयं व्यक्तिरिति विवेक्तुं शक्नोति, अपि तु

१ लोके दृष्टचरमिति पाठान्तरम् ।
२ खण्डमुण्डगवाद्यात्मना इति पाठान्तरम् ।

मृदयं घटः खण्डो गौरित्येव च प्रत्येति । अनुवृत्तिबुद्धिबोध्यं कारणमाकृतिश्च, व्यावृत्तिबुद्धिबोध्यं कार्यं व्यक्तिश्चेति विविनक्तीति चेत्, नैवम्, विविक्ताकारानुपलब्धेः । न हि सुसूक्ष्ममपि निरीक्षमाणैरिदमनुवर्तमानमिदं च व्यावर्तमानमिति पुरोऽवस्थिते वस्तुन्याकारभेद उपलभ्यते । यथा संप्रतिपन्नैक्ये कार्ये विशेषे चैकत्वबुद्धिरुपजायते, तथैव सकारणे सामान्ये चैकत्वबुद्धिरविशिष्टोपजायते । एवमेव देशतः कालतश्चाकारतश्चात्यन्तविलक्षणेष्वपि वस्तुषु तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञा जायते । अतो द्व्यात्मकमेव वस्तु प्रतीयत इति कार्यकारणयोर्जातिव्यक्त्योश्चात्यन्तभेदोपपादनं प्रतीतिपराहतम् । यदप्युक्तम्, मृदयं घटः खण्डो गौरित्यत्र देवोऽहं मनुष्योऽहमिति सामानाधिकरण्य[1]प्रतीतेरात्मशरीरयोरपि भिन्नाभिन्नत्वं स्यात्, अत इदमभेदाभेदोपपादनं निजमदननिहितकुतर्कहस्तालम्बनायत इति । तदिदमनाकलितभेदाभेदसाधनसामानाधिकरण्यतद्याथात्म्या[2]वबोधविजृम्भितम् । तथा हि, अबाधित एव प्रत्ययः सर्वत्रार्थं व्यवस्थापयति, देहात्माभिमानस्तु आत्मयाथात्म्यगोचरैः सर्वैः प्रमाणैर्बाध्यमानो रज्जुसर्पादिबुद्धिवत् नात्मशरीरयोरभेदं साधयति, खण्डो गौर्मुण्डो गौरिति सामानाधिकरण्यस्य न केनचित् क्वचित् बाधो दृश्यते, तस्मात् नातिप्रसङ्गः । अत एव जीवोऽपि ब्रह्मणो नात्यन्तभिन्नः, अपि तु ब्रह्मांशत्वेन भिन्नाभिन्नः । तत्राभेद एव स्वाभाविकः, भेदस्त्वौपाधिकः । कथमिदमवगम्यत इति चेत्, "तत्त्वमसि" "नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा" "अयमात्मा ब्रह्मे"त्यादिभिः श्रुतिभिः "ब्रह्मेमे द्यावापृथिवी" इति प्रकृत्य "ब्रह्म दाशा ब्रह्म दासा ब्रह्मेमे कितवा उत स्त्रीपुंसौ ब्रह्मणो जातौ स्त्रियो ब्रह्मोत वा पुमानि"त्याथर्वणिकानां संहितोपनिषदि ब्रह्मसूक्ते अभेदश्रवणाच्च, "नित्यो नित्यानांश्चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्" "ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ"

---

१ प्रतीतिरिति पाठान्तरम् ।

२ याथात्म्यानवबोध इति पाठान्तरम् ।

"क्रियागुणैरात्मगुणैश्च तेषां संयोगहेतुरपरोऽपि दृष्टः" "प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः संसारमोक्षस्थितिबन्धहेतुः" "स कारणं करणाधिपाधिपः" "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति" "य आत्मनि तिष्ठन्" "प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरम्" "प्राज्ञेनात्मनाऽन्वारूढ उत्सर्जन् याति" "तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेती"त्यादिभिर्भेदव्यपदेशाच्च जीवपरयोर्भेदाभेदाववश्याश्रयणीयौ। तत्र "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती"त्यादिभिर्मोक्षदशायां जीवस्य ब्रह्मस्वरूपापत्तिव्यपदेशात्, "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन कम्पश्येदि"ति तदानीं भेदेनेश्वरदर्शननिषेधाच्च, अभेदः स्वाभाविक इत्यवगम्यते। ननु च "सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिते"ति सहश्रुत्या तदानीमपि भेदः प्रतीयते, वक्ष्यति च "जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसंनिहितत्वाच्च" "भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्चे"ति। नैतदेवम्, "नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टे"त्येवमादिश्रुतिशतैरात्मभेदप्रतिषेधात्। "सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिते"ति सर्वैः कामैः सह ब्रह्माश्नुते, सर्वगुणान्वितं ब्रह्माश्नुत इत्युक्तं भवति, अन्यथा ब्रह्मणा सहेत्यप्राधान्यं ब्रह्मणः प्रसज्येत। "जगद्व्यापारवर्जमि"त्यत्र मुक्तस्य भेदेनावस्थाने सति ऐश्वर्यस्य न्यूनताप्रसङ्ग उच्यते, अन्यथा "सम्पद्याविर्भावः स्वेनशब्दादि"त्यादिभिर्विरोधात्। तस्मादभेद एव स्वाभाविकः। भेदस्तु जीवानाम् परस्माद्ब्रह्मणः परस्य च बुद्धीन्द्रियदेहोपाधिकृतः। यद्यपि ब्रह्म निरवयवं सर्वगतं च, तथाप्याकाश इव घटादिना बुद्ध्याद्युपाधिना ब्रह्मण्यपि भेदः सम्भवत्येव। न च भिन्ने ब्रह्मणि बुद्ध्याद्युपाधिसंयोगः, बुद्ध्याद्युपाधिसंयोगाद् ब्रह्मणि भेद इतीतरेतराश्रयत्वम्, उपाधेस्तत्संयोगस्य च कर्मकृतत्वात्, तत्प्रवाहस्य चानादित्वात्। एतदुक्तं भवति, पूर्वकर्मसम्बद्धाज्जीवात् स्वसम्बद्धोपाधिरुत्पद्यते, तद्युक्तात् कर्म, एवं बीजाङ्कुरन्यायेन कर्मोपाधिसम्बन्धस्यानादित्वाददोष इति। अतो जीवानां परस्परं ब्रह्मणा चाभेद एव स्वाभाविकः, भेदस्त्वौपाधिकः। उपाधीनां पुनः परस्परं ब्रह्मणा चाभेदवत् भेदोऽपि स्वाभाविकः, उपाधीनामुपाध्यन्तराभावात्, तदभ्युपगमे

ऽनवस्थानाच्च । यतो जीवकर्मानुरूपं ब्रह्मणो भिन्नाभिन्नस्वभावा एवोपाधय उत्पद्यन्त इति ॥

अत्रोच्यते, अद्वितीयसच्चिदानन्दब्रह्मध्यानविधिपरं वेदान्तवाक्यजातमिति वेदान्तवाक्यैरभेदः प्रतीयते, भेदावलम्बिभिः कर्मशास्त्रैः प्रत्यक्षादिभिश्च भेदः प्रतीयते, भेदाभेदयोः परस्परविरोधात् अनाद्यविद्यामूलतयाऽपि भेदप्रतीत्युपपत्तेरभेद एव परमार्थ इत्युक्तम् । तत्र यदुक्तम्, भेदाभेदयोरुभयोरपि प्रतीतिसिद्धत्वात् न विरोध इति, तदयुक्तम् । कस्माच्चित् कस्यचित् विलक्षणत्वं हि तस्मात् तस्य भेदः, तद्विपरीतत्वञ्चाभेदः, तयोस्तथाभावातथाभावरूपयोरेकत्र सम्भवमनुन्मत्तः को ब्रवीति । कारणात्मना जात्यात्मना चाभेदः कार्य्यात्मना व्यक्त्यात्मना च भेद इत्याकारभेदादविरोध इति चेत्, न, विकल्पासहत्वात् । आकारभेदादविरोध इति वदतः किमेकस्मिन्नाकारे भेद आकारान्तरे चाभेद इत्यभिप्रायः, उताकारद्वययोगिवस्तुगतावुभावपीति । पूर्वस्मिन्कल्पे व्यक्तिगतो भेदो जातिगतश्चाभेद इति नैकस्य द्व्यात्मकता । जातिर्व्यक्तिरिति चैकमेव वस्त्विति चेत्, तर्हि आकारभेदादविरोधः परित्यक्तः स्यात् । एकस्मिंश्च विलक्षणत्वतद्विपर्ययौ विरुद्धावित्युक्तम् । द्वितीये तु कल्पेऽन्योन्यविलक्षणमाकारद्वयम्, अप्रतिपन्नञ्च तदाश्रयभूतं वस्त्विति । तृतीयाभ्युपगमेऽपि त्रयाणामन्योन्यवैलक्षण्यमेवोपपादितं स्यात्, न पुनरभेदः । आकारद्वयनिरू[1]प्यमाणाविरोधं तदाश्रयभूते वस्तुनि भिन्नाभिन्नत्वमिति चेत्, स्वस्मात् विलक्षणं स्वाश्रयमाकारद्वयं स्वस्मिन् विरुद्धधर्मद्वयसमावेशनिर्वाहकं कथं भवेत् अविलक्षणं तु कथन्तराम्, आकारद्वयतद्वतोश्च द्व्यात्मकत्वाभ्युपगमे निर्वाहकान्तरापेक्षयाऽनवस्था[2]नात् । न च 'सम्प्रतिपन्नैक्यव्यक्तिप्रतीतिवत् ससामान्येऽपि वस्तुन्येकरूपा प्रतीतिरुपजायते, यत 'इदमित्थमि"ति सर्वत्र प्रकारप्रकारित-

१ निरुह्यमाणेति पाठान्तरम् ।

२ अनवस्था स्यादिति पाठान्तरम् ।

यैव सर्वा प्रतीतिः, तत्र प्रकारांशो जातिः, प्रकार्यंशो व्यक्तिरिति नैकाकारताप्रतीतिः। अत एव जीवस्यापि ब्रह्मणो भिन्नाभिन्नत्वं न सम्भवति। तस्मात् अभेदस्यानन्यथासिद्धशास्त्रमूलत्वात् अनाद्यविद्यामूल एव भेदप्रत्ययः। नन्वेवं ब्रह्मण एवाज्ञत्वात् तन्मूलाश्च जन्ममरणादयो दोषाः प्रादुःष्युः, ततश्च "यः सर्वज्ञः सर्ववित्" "एष आत्माऽपहतपाप्मे"त्यादीनि शास्त्राणि बाध्येरन्। नैवम्, अज्ञत्वादिदोषाणामपरमार्थत्वात्। भवतस्तूपाधिब्रह्मव्यतिरिक्तवस्त्वन्तरमनभ्युपगच्छतो ब्रह्मण्येवोपाधिसंसर्गः, तत्कृताश्च जीवत्वाज्ञत्वादयो दोषाः परमा[1]र्थत एव भवेयुः। न हि ब्रह्मणि निरवयवेऽच्छेद्ये संबध्यमाना उपाधयस्तच्छित्त्वा भित्त्वा वा सम्बध्यन्ते, अपितु ब्रह्मस्वरूपे संयुज्य तस्मिन्नेव स्वकार्याणि कुर्वन्ति। यदि मन्वीत, उपाध्युपहितं ब्रह्म जीवः स चाणुपरिमाणः, अणुत्वञ्चावच्छेदकस्य मनसोऽणुत्वात्, स चाव[2]च्छेदोऽनादिः, एवमुपाध्युपहिते[3] देशे सम्बध्यमाना दोषा अनुपहिते परे ब्रह्मणि न सम्बध्यन्त इति, अयं प्रष्टव्यः, किमुपाधिना छिन्नो ब्रह्मखण्डोऽणुरूपो जीवः, उताच्छिन्न एवाणुरूपोपाधिसंयुक्तो ब्रह्मप्रदेशविशेषः, उतोपाधिसंयुक्तं ब्रह्मस्वरूपम्, उतोपाधिसंयुक्तं चेतनान्तरम्, उतोपाधिरेवेति। अच्छेद्यत्वाद् ब्रह्मणः प्रथमः कल्पो न कल्पते, आदिमत्त्वं च जीवस्य स्यात्, एकस्य सतो द्वैधीकरणं हि छेदनम्। द्वितीये तु कल्पे ब्रह्मण एव प्रदेशविशेषे उपाधिसंबन्धादौपाधिकाः सर्वे दोषास्तस्यैव स्युः, उपाधौ गच्छत्युपाधिना स्वसंयुक्तब्रह्मप्रदेशाकर्षणायोगाद् अनुक्षणमुपाधिसंयुक्तब्रह्मप्रदेशविशेषभेदात् क्षणे क्षणे बन्धमोक्षौ स्याताम्, आकर्षणे चाच्छिन्नत्वात् कृत्स्नस्य ब्रह्मण आकर्षणं स्यात्। निरंशस्य व्यापिन आकर्षणं न सम्भवतीति चेत्, तर्हि उपाधिरेव गच्छतीति पूर्वोक्त एव दोषः स्यात्, अच्छिन्नब्रह्मप्रदेशेषु सर्वोपाधिसंसर्गे सर्वेषां च जीवानां ब्रह्मण एव प्रदेशत्वेनाभे-

१ परमार्थतयैवेति पाठान्तरम्।
२ अवच्छेदक इति पाठान्तरम्।
३ उपहितांशे इति पाठान्तरम्।

दे[1]प्रतिसन्धानं स्यात् । प्रदेशभेदादप्रतिसन्धाने चैकस्यापि स्वोपाधौ गच्छति सति प्रतिसन्धानं न स्यात् । तृतीये तु कल्पे ब्रह्मस्वरूपस्यैवोपाधिसम्बन्धेन जीवत्वापातात् तदतिरिक्तानुपहितब्रह्मासिद्धिः स्यात्, सर्वेषु च देहेष्वेक एव जीवः स्यात् । तुर्ये तु कल्पे ब्रह्मणोऽन्य एव जीव इति जीवभेदस्यौपाधिकत्वं परित्यक्तं स्यात् । चरमे पक्षे चार्वाकपक्ष एव गृहीतः स्यात् । तस्मात् अभेदशास्त्रबलेन ब्रह्मस्य भेदस्याविद्यामूलत्वमेवाभ्युपगन्तव्यम् । अतः प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपप्रयोजनपरतयैव शास्त्रस्य प्रामाण्येऽपि ध्यानविधिशेषतया वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मस्वरूपे प्रामाण्यमुपपन्नमिति ॥

तदप्ययुक्तम्, ध्यानविधिशेषत्वेऽपि वेदान्तवाक्यानामर्थसत्त्वे प्रामाण्यायोगात् । एतदुक्तं भवति, ब्रह्मस्वरूपगोचराणि वाक्यानि किं ध्यानविधिनैकवाक्यतामापन्नानि ब्रह्मस्वरूपे प्रामाण्यं प्रतिपद्यन्ते, उत स्वातन्त्र्येण । एकवाक्यत्वे ध्यानपरत्वेन ब्रह्मस्वरूपे तात्पर्यं न सम्भवति । भिन्नवाक्यत्वे प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपप्रयोजनविरहात् अनवबोधकत्वमेव । न च वाच्यम्, ध्यानं नाम स्मृतिसन्ततिरूपम्, तच्च स्मर्तव्यैकनिरूपणीयमिति ध्यानविधेः स्मर्तव्यविशेषाकाङ्क्षायाम् "इदं सर्वं यदयमात्मा" "अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूतिः" "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे"त्यादीनि ब्र[2]ह्मस्वरूपतद्विशेषादीनि समर्पयन्ति तेनैकवाक्यतामापन्नान्यर्थतत्त्वे प्रमाणमिति, ध्यानविधेः स्मर्तव्यविशेषापेक्षत्वेऽपि "मनो[3] ब्रह्मेत्युपासीते"त्यादिदृष्टिविधिवत् असत्येनाप्यर्थविशेषेण ध्याननिर्वृत्त्युपपत्तेः ध्येयसत्यत्वस्यानपेक्षणात् । अतो वेदान्तवाक्यानां प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजनविधुरत्वात्, ध्यानविधिशेषत्वेऽपि ध्येयविशेषस्वरूपसमर्पणमात्रपर्यवसानात्, स्वातन्त्र्येऽपि बालातुराद्युपच्छन्दनवाक्यवत् ज्ञानमात्रेणैव पुरुषार्थपर्यन्ततासिद्धेश्च, परिनिष्पन्नवस्तुसत्यतागोचरत्वाभावात्, ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वं न सम्भवतीति प्राप्तम् ॥

१ प्रदेशस्यैकैकत्वेन इति पाठान्तरम् ।
२ ब्रह्मेति पुस्तकान्तरे नास्ति ।
३ नाम ब्रह्मेत्यादि तु पाठान्तरम् ।

तत्र प्रतिपद्यते "तत्तु समन्वयादि"ति। "समन्वयः" सम्यगन्वयः, पुरुषार्थतयाऽन्वय इत्यर्थः। परमपुरुषार्थभूतस्यानवधिकातिशयानन्दस्वरूपस्य ब्रह्मणोऽभिधेयतयाऽन्वयात् "तत्" शास्त्रप्रमाणकत्वं सिद्धमेवेत्यर्थः। निरस्तनिखिलदोषनिरतिशयानन्दस्वरूपतया परमप्राप्यं ब्रह्म बोधयन् वेदान्तवाक्यगणः प्रवृत्तिनिवृत्तिपरताविरहात् न प्रयोजनपर्य्यवसायीति ब्रुवाणो राजकुलवासिनः पुरुषस्य कौलेयकफलानुप्रवेशेन प्रयोजनशून्यतां ब्रूते। एतदुक्तं भवति, अनादिकर्मरूपाविद्यावेष्टनतिरोहितपरावरतत्त्वयाथात्म्यस्वस्वरूपावबोधानां देवासुरगन्धर्वसिद्धविद्याधरकिन्नरकिंपुरुषयक्षरक्षःपिशाचमनुजपशुशकुनिसरीसृपवृक्षगुल्मलतादूर्वादीनां स्त्रीपुंनपुंसकभेदभिन्नानां क्षेत्रज्ञानां व्यवस्थितधारकपोषकभोग्यविशेषाणां मुक्तानां स्वस्य चाविशेषेणानुभवसम्भवे स्वरूपगु[1]णविभवचेष्टितैरनवधिकातिशयानन्दजनकं परब्रह्मास्तीति बोधयदेव वाक्यं प्रयोजनपर्य्यवसायि। प्रवृत्तिनिवृत्तिनिष्ठन्तु यावत्पुरुषार्थान्वयबोधं न प्रयोजनपर्य्यवसायि। एवम्भूतं ब्रह्म कथं प्राप्यत इत्यपेक्षायाम् "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" "आत्मानमेव लोकमुपासीते"ति वेदनादिशब्दैरुपासनं ब्रह्मप्राप्त्युपायतया विधीयते। यथा "स्ववेश्मनि निधिरस्ती"ति वाक्येन निधिसद्भावं ज्ञात्वा तृप्तः सन् पश्चात् तदुपादाने च प्रयतते। यथा च कश्चिद्राजकुमारो बालक्रीडासक्तो नरेन्द्रभवनाद्विनिष्क्रान्तो 'मार्गाद् भ्रष्टो नष्ट'इति राज्ञा विज्ञातः स्वयं चाज्ञातपितृकः केनचिद् द्विजवर्येण वर्द्धितोऽधिगतवेदशास्त्रार्थः षोडशवर्षः सर्वकल्याणगुणाकरस्तिष्ठन् "पिता ते सर्वलोकाधिपतिर्गाम्भीर्यौदार्यवात्सल्यसौशील्यशौर्यवीर्यपराक्रमादिगुणसम्पन्नस्त्वामेव नष्टं पुत्रं दिदृक्षुः पुरवरे तिष्ठती"ति केनचिदभियुक्ततमेन प्रयुक्तं वाक्यं शृणोति चेत्, तदानीमेव "अहं तावत् जीवतः पुत्रो मत्पिता च सर्वसम्पत्समृद्ध" इति निरतिशयहर्षसमन्वितो भवति, राजा च स्वपुत्रं जीवन्तमरोगमतिमनोहरदर्शनं विदितसकलवेद्यं श्रुत्वाऽवा-

१ स्वरूपरूपगुणेति तु पाठान्तरम्।

२ तमनर्घमिति पाठान्तरम्।

प्तसमस्तपुरुषार्थो भवति, पश्चात् तदुपादाने च प्रयतते, पश्चात् तावुभौ सङ्गच्छेते चेति । यत्पुनः परिनिष्पन्नवस्तुगोचरस्य वाक्यस्य तज्ज्ञानमात्रेणापि पुरुषार्थपर्य्यवसानाद् बालातुराद्युपच्छन्दनवाक्यवत् नार्थसद्भावे प्रामाण्यमिति, तदसत्, अर्थसद्भावाभावे निश्चिते ज्ञातोऽप्यर्थः पुरुषार्थाय न भवति । बालातुरादीनामप्यर्थसद्भावभ्रान्त्यैव हर्षाद्युत्पत्तिः, तेषामेव तस्मिन्न[1]पि ज्ञाने विद्यमाने यद्यर्थाभावनिश्चयो जायेत, ततस्तदानीमेव हर्षादयो निवर्त्तेरन् । औपनिषदेष्वपि वाक्येषु ब्रह्मास्तित्वतात्पर्याभावनिश्चये ब्रह्मज्ञाने सत्यपि पुरुषार्थपर्य्यवसानं न स्यात् । अतो "यतो वा इमानी"त्यादिवाक्यं निखिलजगदेककारणं निरस्तनिखिलदोषगन्धं सार्वज्ञ्यसत्यसङ्कल्पत्वाद्यनन्तकल्याणगुणाकरमनवधिकातिशयानन्दं ब्रह्मास्तीति बोधयतीति सिद्धम् ॥

ईक्षत्यधिकरणम् । **ईक्षतेर्नाशब्दम् ॥ ५ ॥**

'यतो वा इमानी"त्यादिजगत्कारणवादिवाक्यप्रतिपाद्यं सर्वज्ञं सर्वशक्ति समस्तहेयप्रत्यनीककल्याणगुणैकतानं ब्रह्म जिज्ञास्यमित्युक्तम् । इदानीं जगत्कारणवादिवाक्यानामानुमानिकप्रधानादिप्रतिपादनानर्हतोच्यते 'ईक्षतेर्नाशब्दमि"त्यादिना । इदमाम्नायते छान्दोग्ये "सदे३व सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्" 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत"त्यादि । तत्र सन्दिह्यते, किं सच्छब्दवाच्यं जगत्कारणं परोक्तमानुमानिकं प्रधानम्, उतोक्तलक्षणं ब्रह्मेति । किं प्राप्तम् । प्रधानमिति । कुतः ? 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमि"तीदंशब्दवाच्यस्य चेतनभोग्यभूतस्य सत्त्वरजस्तमोमयस्य वियदादिनानारूपविकारावस्थस्य वस्तुनः कारणावस्थां वदति । कारणभूतद्रव्यस्यावस्थान्तरापत्तिरेव हि कार्य्यता, अतो यद् द्रव्यं यत्स्वभावं च कार्य्यावस्थं तस्य भावान्तरमेव द्रव्यं कारणावस्थम् । सत्त्वरजस्तमोमयं च कार्य्यमिति गुणसाम्यावस्थं प्रधानमेव कारणम्, तदेवोपसंहृतसकलविशेषं सन्मात्रमिति

१ तस्मिन्नपीति पाठान्तरम् ।

"सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेव" इत्यभिधीयते, अत एव च कार्यकारणयोरनन्यत्वम्। तथा सत्येवैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपत्तिः। अन्यथा "यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन" इत्यादि मृत्पिण्डतत्कार्यदृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैरूप्यं चेति जगत्कारणवादिवाक्येन महर्षिणा कपिलेनोक्तं प्रधानमेव प्रतिपाद्यते। प्रतिज्ञादृष्टान्तरूपेणानुमानवेषमेव चेदं वाक्यमिति सच्छब्दवाच्यमानुमानिकमेवेति॥

एवं प्राप्तेऽभिधीयते "ईक्षतेर्नाशब्दम्" इति। यस्मिन् शब्द एव प्रमाणं न भवति तत् "अशब्दम्" आनुमानिकं प्रधानमित्यर्थः। न तत् जगत्कारणवादिवाक्यप्रतिपाद्यम्। कुतः। "ईक्षतेः" सच्छब्दवाच्यसम्बन्धिव्यापारविशेषाभिधायिन ईक्षतेर्धातोः श्रवणात् "तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय" इति। ईक्षणक्रियायोगश्चाचेतने प्रधाने न सम्भवति। अत ईक्षितृलक्षणश्चेतनविशेष एव सर्वज्ञः सर्वशक्तिः पुरुषोत्तमः सच्छब्दाभिधेयः। तथा च सर्वेष्वपि सृष्टिप्रकरणेष्वीक्षापूर्विकैव सृष्टिः प्रतीयते "स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति, स इमान् लोकानसृजत" "स ईक्षाञ्चक्रे" "स प्राणमसृजत" इत्यादिषु। ननु च कार्यानुगुणेनैव कारणेन भवितव्यम्। सत्यम्। सर्वकार्यानुगुण एव सर्वज्ञः सर्वशक्तिः सत्यसङ्कल्पः पुरुषोत्तमः सूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरकः, यथाह "पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च" "यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः" "यस्याव्यक्तं शरीरं यस्याक्षरं शरीरं यस्य मृत्युः शरीरम् एष सर्वभूतान्तरात्मा" इत्यादि। तदेतत् "न विलक्षणत्वादि" इत्यादिषु प्रतिपादयिष्यते। अथ सृष्टिवाक्यानि न प्रधानप्रतिपादनयोग्यानीत्युच्यते। वस्तुविरोधस्तत्रैव परिहरिष्यते। यत्तूक्तम्, प्रतिज्ञादृष्टान्तयोगादनुमानरूपमेवेदं वाक्यमिति, तदसत्, हेत्वनुपादानात्, "येनाश्रुतं श्रुतम्" इत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञाने प्रतिपिपादयिषिते सर्वात्मना तदसम्भवं मन्वानस्य तत्सम्भवमात्रप्रदर्शनाय हि दृष्टान्तोपादानम्। ईक्षत्यादिश्रवणादेव ह्यनुमानगन्धाभावोऽवगतः॥

अथ स्यात्, न चेतनगतं मुख्यमीक्षणमिहोच्यते, अपि तु प्रधान-

गतं गौणमीक्षणम्, "तत्तेज ऐक्षत" "ता आप ऐक्षन्ते"ति गौणेक्षणप्राचुर्यात् । भवति चाचेतनेष्वपि चेतनधर्मोपचारः, यथा "वृष्टिप्रतीक्षाः शालयः," "वर्षेण बीजं प्रतिसंहर्षे"ति । अतो गौणमीक्षणमितीमामाशङ्कामनुभाष्य परिहरति ॥

गौणश्चेत् न, आत्मशब्दात् ॥ ६ ॥

यदुक्तम्, गौणेक्षणप्राचुर्यात् सतोऽपीक्षणव्यपदेशः सर्गनियमप्रयोजकस्याभिप्रायो गौण इति, तन्न, "ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्, तत् सत्यं स आत्मे"ति सच्छब्दप्रतिपादितस्यात्मशब्देन व्यपदेशात् । एतदुक्तं भवति, "ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्, स आत्मे"ति चेतनाचेतनात्मकप्रपञ्चोद्देशेन "स[1] त आत्मे"त्यात्मोपदेशोऽयं नाचेतने प्रधाने सङ्गच्छत इति । अतस्तेजोऽबन्नानामपि परमात्मैवात्मेति तेजःप्रभृतयोऽपि शब्दाः परमात्मन एव वाचकाः । तथा हि "हन्ताऽहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणी"ति परमात्मानुप्रवेशादेव तेजःप्रभृतीनां वस्तुत्वं तत्तन्नामभाक्त्वं चेति । "तत्तेज ऐक्षत" "ता आप ऐक्षन्ते"त्यपि मुख्य एवेक्षणव्यपदेशः । अतः प्राचुर्यादपि "तदैक्षते"त्यत्र गौणत्वाशङ्का दूरोत्सारितेति सूत्राभिप्रायः ॥

इतश्च न प्रधानं सच्छब्दप्रतिपाद्यम्,

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॥ ७ ॥

मुमुक्षोः श्वेतकेतोः "तत्त्वमसी"ति तदात्मकत्वानुसन्धानमुपदिश्य तन्निष्ठस्य "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्ये" इति शरीरपातमात्रान्तरायो ब्रह्मसम्पत्तिलक्षणो मोक्ष इत्युपदिशति। यदि च प्रधानमचेतनं कारणमुपदिश्येत, तदा तदात्मकत्वानुसन्धानस्य मोक्षसाधनत्वोपदेशो नोपपद्येत, "यथाक्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवती"ति तन्निष्ठस्याचेतनसम्पत्तिरेव स्यात् । न च मातापितृसहस्रेभ्यो

१ स आत्मेति पाठान्तरम् ।

अतमेव ह्यस्यामुपनिषदि अस्य सच्छब्दवाच्यस्यात्मत्वेन नामरूपयोर्व्याकर्तृत्वं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं सर्वाधारत्वमपहतपाप्मत्वादिकं सत्यकामत्वं सत्यसङ्कल्पत्वं च "अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः" "ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा" "यच्चास्येहास्ति यच्च नास्ति सर्वं तदस्मिन् समाहितम्" तस्मिन्कामाः समाहिताः," "एष आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकोऽविजिघत्सोऽपिपासस्सत्यकामः सत्यसङ्कल्प" इति। तथा च श्रुत्यन्तराणि "न तस्य कश्चित्पतिरस्ति लोके न चेशिता नैव च तस्य लिङ्गम्, स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः" "सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाऽभिवदन् यदास्ते," "अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाम्" "सर्वात्मा विश्वात्मानं परायणं पतिं विश्वस्यात्मेश्वरम्, यच्च किंचिज्जगत्यस्मिन् दृश्यते श्रूयतेऽपि वा, अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः" "एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायण" इत्यादीनि। तस्मात् जगत्कारणवादि[1]वाक्यानि न प्रधानप्रतिपादनयो[2]ग्यानि। अतः सर्वज्ञस्सर्वशक्तिस्सर्वेश्वरो निरस्तसमस्तहेयगन्धोऽनवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणगणौघमहार्णवः पुरुषोत्तमो नारायण एव निखिलजगदेककारणं जिज्ञास्यं ब्रह्मेति च स्थितम्। अत एव निर्विशेषचिन्मात्रब्रह्मवादोऽपि सूत्रकारेणाभिः श्रुतिभिर्निरस्तो वेदितव्यः, पारमार्थिकमुख्येक्षणादिगुणयोगि जिज्ञास्यं ब्रह्मेति स्थापनात्। निर्विशेषवादे हि साक्षित्वमप्यपारमार्थिकम्। वेदान्तवेद्यं ब्रह्म जिज्ञास्यतया प्रतिज्ञातम्, तच्च चेतनमिति "ईक्षतेर्नाशब्दम्" इत्यादिभिः सूत्रैः प्रतिपाद्यते। चेतनत्वं नाम चैतन्यगुणयोगः। अत ईक्षणगुणविरहिणः प्रधानतुल्यत्वमेव। किञ्च, निर्विशेषप्रकाशमात्रब्रह्मवादे तस्य [3]स्वप्रकाशत्वमपि दुरुपपा-

१ वाक्यमिति पाठान्तरम्।
२ योग्यमिति पाठान्तरम्।
३ स्वेति पुस्तकान्तरे नास्ति।

दम् । प्रकाशो हि नाम स्वस्य परस्य च व्यवहारयोग्यतामापादयन् वस्तुविशेषः । निर्विशेषस्य वस्तुनस्तदुभयरूपत्वाभावात् घटादिवत् अचित्त्वमेव । तदुभयरूपत्वाभावेऽपि तत्सामर्थ्यमस्तीति चेत्, तन्न, तत्सामर्थ्यं हि तत्सामर्थ्यमेव, सामर्थ्यगुणयोगे हि निर्विशेषवादः परित्यक्तः स्यात् । अथ श्रुतिप्रामाण्यादयमेको विशेषोऽभ्युपगम्यत इति चेत्, हन्त तर्हि तत एव सर्वज्ञता, सर्वशक्तित्वम्, सर्वेश्वरत्वम्, सर्वकल्याणगुणाकरत्वम्, सकलहेयप्रत्यनीकतेत्यादयः सर्वेऽभ्युपगन्तव्याः । शक्तिमत्त्वं च कार्यविशेषानुगुण्यत्वम्, तच्च कार्यविशेषैकनिरूपणीयम् । कार्यविशेषस्य मिथ्यात्वे तदेकनिरूपणीयं शक्तिमत्त्वमपि मिथ्याभूतं स्यात् । किञ्च, निर्विशेषवस्तुवादिनो वस्तुत्वमपि मिथ्यैव । प्रत्यक्षानुमानागमस्वानुभवाः सविशेषगोचरा इति पूर्वमेवोक्तम् । तस्मात् विचित्रचेतनाचेतनात्मकजगद्रूपेण बहु स्यामितीक्षणः पुरुषोत्तम एव जिज्ञास्य ब्रह्मेति सिद्धम् ॥

एवं जिज्ञासितव्यस्य ब्रह्मणश्चेतनभोग्यभूतजडरूपसत्त्वरजस्तमोमयप्रधानाद् व्यावृत्तिरुक्ता । इदानीं कर्मवश्यात् त्रिगुणात्मकप्रकृतिसंसर्गनिमित्तनानाविधानन्तदुःखसागरनिमज्जनेनाशुद्धात् शुद्धाच्च प्रत्यगात्मनोऽन्यत् निखिलहेयप्रत्यनीकं निरतिशयानन्दं ब्रह्मेति प्रतिपाद्यते,

आनन्दमयाधिकरणम् । **आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥ १३ ॥**

तैत्तिरीयका अधीयते "स वा एष पुरुषोऽन्नरसमय" इति प्रकृत्य "तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमय" इति । तत्र सन्देहः, किमयमानन्दमयो बन्धमोक्षभा[1]गिनः प्रत्यगात्मनो जीवशब्दाभिलपनीयादन्यः परमात्मा, उत स एवेति किं युक्तम् । प्रत्यगात्मेति । कुतः । "तस्यैष एव शारीर आत्मा" इत्यानन्दमयस्य शारीरत्वश्रवणात् । शारीरो हि शरीरसम्बन्धी जीवात्मा । ननु च जगत्कारणतया प्रतिपादितस्य पर[2]स्य ब्रह्मणः सत्यज्ञानानन्तत्वप्रतिपत्त्यर्थमन्नमयादीननुक्रम्य सदैव जगत्कारण-

१ मोक्षयोगिन इति पाठान्तरम् ।
२ परस्येति पुस्तकान्तरे नास्ति ।

ऽपि यस्मान्नतरं शास्त्रम् एवंविधतापत्रयाभिहतिहेतुभूतामचित्सम्पत्तिमुपदिशति । प्रधानकारणवादिनोऽपि प्रधाननिष्ठस्य मोक्षं नाभ्युपगच्छन्ति ॥

इतश्च न प्रधानम्,

हेयत्वावचनाच्च ॥ ८ ॥

यदि प्रधानमेव कारणं सच्छब्दाभिहितं भवेत्, तदा मुमुक्षोः श्वेतकेतोस्तदात्मकस्य मोक्षविरोधित्वात् हेयत्वेनैवोपदेश्यं स्यात्, न च तत् क्रियते, प्रत्युत उपादेयत्वेनैव "तत्त्वमसि" तस्य तावदेव चिरमित्युपदिश्यते ॥

इतश्च न प्रधानम्,

प्रतिज्ञाविरोधात् ॥ ९ ॥

प्रधानकारणत्वे प्रतिज्ञाविरोधश्च भवति । वाक्योपक्रमे हि एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञातम् । तच्च कार्यकारणयोरनन्यत्वेन कारणभूतसद्विज्ञानात् तत्कार्यभूतचेतनाचेतनप्रपञ्चस्य ज्ञाततयैवोपपादनीयम् । न तु प्रधानकारणत्वे चेतनवर्गस्य प्रधानकार्यत्वाभावात् प्रधानविज्ञानेन चेतनवर्गविज्ञानासिद्धेर्विरुध्यते ॥

इतश्च न प्रधानम्,

स्वाप्ययात् ॥ १० ॥

तदेव सच्छब्दवाच्यं प्रकृत्याह "स्वप्नान्तं मे सोम्य विजानीहीति यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम, सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति, स्वमपीतो भवति, तस्मादेनं "स्वपितीत्याचक्षते स्वं ह्यपीतो भवती"ति । सुषुप्तं जीवं सता सम्पन्नम् 'स्वमपीत' स्वस्मिन् प्रलीन इति व्यपदिशति । प्रलयश्च स्वकारणे लयः । न चाचेतनं प्रधानं चेतनस्य जीवस्य कारणं भवति, "स्वमपीतो भवति" आत्मानमेव जीवोऽपीतो भवतीत्यर्थः । चिदचिद्वस्तुशरीरकं तदात्मभूतं ब्रह्मैव जीवशब्देनाप्यभिधीयत इति नामरूपव्याकरणश्रुत्योक्तम्, तत् जीवशब्दाभिधेयं ब्रह्म सुषुप्तिकालेऽपि प्रलयकाल इव नामरूपपरिष्वङ्गाभावात् केवलसच्छब्दाभिधेयमिति "सता

सोम्य तदा सम्पन्नो भवति, स्वमपीतो भवती"त्युच्यते । तथा समानप्रकरणे नामरूपविभागपरिष्वङ्गाभावेन प्राज्ञेनैव परिष्वङ्गात् "प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरमि"त्युच्यते, भ्यामीतास्त्जीवस्य नामरूपपरिष्वङ्गादेव हि स्वव्यतिरिक्तविषयज्ञानोदयः । सुषुप्तिकालेऽपि हि नामरूपे विहाय सता सम्परिष्वक्ताः पुनरपि जाग्रद्दशायां नामरूपे परिष्वज्य तत्तन्नामरूपा भवन्तीति श्रुत्यन्तरे स्पष्टमभिधीयते "यदा सुषुप्तः स्वप्नं न कथंचन पश्यति अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति, तस्माद्वा एतस्मादात्मनः प्राणा यथाऽऽयतनं विप्रतिष्ठन्ते," तथा "त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा दंशो वा मशको वा यद्यद्भवन्ति तदा भवन्ती" ति । तथा सुषुप्तं जीवम् "प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्त" इति च वदति । तस्मात् सच्छब्दवाच्यं परं ब्रह्म सर्वज्ञः परमेश्वरः पुरुषोत्तम एव । तदाह वृत्तिकारः 'सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवती' ति सम्पत्त्यपर्यायाभ्यामेतदध्यवसीयते 'प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्त' इति चाहे" ति ॥

इतश्च न प्रधानम्,

गतिसामान्यात् ॥ ११ ॥

"आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्[1] नान्यत् किंचन मिषत् स ऐक्षत लोकान्नु सृजा इ इमाँल्लोकानसृजत" इति, 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः आकाशाद्वायुः वायोरग्निः अग्नेरापः अद्भ्यः पृथिवी" "अस्य ह वा एतस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतदृग्वेद" इत्यादिसृष्टिवाक्यानां या "गतिः" प्रवृत्तिः "सामान्यात्" तत्समानार्थत्वादस्य । तेषु सर्वेषु सर्वेश्वरः कारणमवगम्यते, तस्मादत्रापि सर्वेश्वर एव कारणमिति निश्चीयते ॥

इतश्च न प्रधानम्,

श्रुतत्वाच ॥ १२ ॥

[1] आसीदमिति पाठान्तरम् ।

मानन्दमय इत्युपदिशति, जगत्कारणं च "तदैक्षत" इतीक्षणश्रवणात् सर्वज्ञः सर्वेश्वर इत्युक्तम्। सत्यमुक्तम्, तत्तु जीवान्नातिरिच्यते, "अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य" "तत्त्वमसि श्वेतकेतो" इति कारणतया निर्दिष्टस्य जीवसामानाधिकरण्यनिर्देशात्। सामानाधिकरण्यं हि एकत्वप्रतिपादनपरम्, यथा सोऽयं देवदत्त इत्यादौ। ऐक्षापूर्विका च सृष्टिश्चेतनस्य जीवस्यैवोपपद्यत एव। अतो "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" इति जीवस्याविद्यासंसर्गविमुक्तं स्वरूपं प्राप्यतयोपदिश्यते। अविद्याविमुक्तस्य स्वरूपस्य लक्षणमिदमुच्यते "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे"ति। तद्रूपप्राप्तिरेव हि मोक्षः, "न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत" इति। अतो जीवस्याविद्याविमुक्तं स्वरूपं प्राप्यतया प्रक्रान्तमानन्दमय इत्युपदिश्यते। तथा हि, शाखाचन्द्रन्यायेनात्मस्वरूपं दर्शयितुम् "अन्नमयः पुरुष" इति प्रथमं शरीरं निर्दिश्य, तदन्तर्भूतं तस्य धारकं पञ्चवृत्तिप्राणं तस्याप्यन्तर्भूतं मनः तदन्तर्भूतां च बुद्धिम् "प्राणमयो मनोमयो विज्ञानमय" इति तत्र तत्र बुद्ध्यवतरणक्रमेण निर्दिश्य, सर्वान्तर्भूतं जीवात्मानम् "अन्योऽन्तर आत्मा आनन्दमय" इत्युपदिश्य, अन्तरात्मपरम्परां समापयति। अतो जीवात्मस्वरूपमेव "ब्रह्मविदाप्नोति" प्रक्रान्तं ब्रह्म, तदेव "आनन्दमय" इत्युपदिष्टमिति निश्चीयते। ननु च "ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे"त्यानन्दमयादन्यद् ब्रह्मेति प्रतीयते। नैवम्, ब्रह्मैव स्वस्वभावविशेषेण पुरुषविधत्वरूपितं शिरःपक्षपुच्छरूपेण व्यपदिश्यते। यथाऽन्नमयो देहावयवी स्वस्मादनतिरिक्तैः स्वावयवैरेव तस्येदमेव शिर इत्यादिना शिरःपक्षपुच्छवत्तया निदर्शितः, तथाऽऽनन्दमयं ब्रह्मापि स्वस्मादनतिरिक्तैः प्रियादिभिर्निदर्शितम्। तत्रावयवत्वेन रूपितानां प्रियमोदप्रमोदानन्दानामाश्रयतयाऽखण्डरूपमानन्दमयम् "ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे"त्युच्यते। यदि चानन्दमयादन्यत् ब्रह्माभविष्यत् "तस्माद्वा एतस्मादानन्दमयादन्योऽन्तर आत्मा ब्रह्मे"त्यपि निरदेक्ष्यत्, न चैवं निर्दिश्यते। एतदुक्तं भवति, "ब्रह्मविदाप्नोति परमि"ति प्रक्रान्तं ब्रह्म "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे"ति लक्षणतः सकलेतरव्यावृत्ताकारं

प्रतिपाद्य तदेव "तस्माद्वा एतस्मादात्मन" इत्यात्मशब्देन निर्दिश्य तस्य सर्वान्तरात्मत्वेनात्मत्वं व्यञ्जयद्वाक्यमन्नमयादिषु तदन्तरात्मतयाऽऽत्मत्वेन निर्दिष्टान् प्राणमयादीनतिक्रम्य "अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमय" इत्यात्मशब्देन निर्देशमानन्दमये समापयति । अत आत्मशब्देन प्रक्रान्तं ब्रह्मानन्दमयमिति निश्चीयत इति । ननु च "ब्रह्म पुच्छम्प्रतिष्ठे"त्युक्त्वा "असन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति वेद चेत्, अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनन्ततो विदुरि"ति ब्रह्मज्ञानाज्ञानाभ्यामात्मनः सद्भावासद्भावौ दर्शयति, नानन्दमयज्ञानाज्ञानाभ्याम् । न चानन्दमयस्य प्रियमोदादिरूपेण सर्वलोकविदितस्य सद्भावासद्भावज्ञानाशङ्का युक्ता । अतो नानन्दमयमधिकृत्यायं श्लोक उदाहृतः । तस्मादानन्दमयादन्यद् ब्रह्म । नैवम्, "इदं पुच्छं प्रतिष्ठा, पृथिवी पुच्छं प्रतिष्ठा, अथर्वाङ्गिरसः पुच्छं प्रतिष्ठा, महः पुच्छं प्रतिष्ठे"त्येवमुक्त्वा तत्र तत्रोदाहृताः "अन्नाद्वै प्रजाः प्रजायन्त" इत्यादयः श्लोका यथा न पुच्छमात्रप्रतिपादनपराः, अपि त्वन्नमयादिपुरुषमात्रप्रतिपादनपराः, एवमत्राप्यानन्दमयस्यायम् "असन्नेवे"ति श्लोको नानन्दमयव्यतिरिक्तस्य पुच्छस्य । आनन्दमयस्यैव ब्रह्मत्वेऽपि प्रियमोदादिरूपेण कल्पितस्यापरिच्छिन्नानन्दस्य सद्भावासद्भावज्ञानाशङ्का युक्तैव । पुच्छब्रह्मणोऽप्यपरिच्छिन्नानन्दतयैव ह्य[1]सिद्धता । शिरःप्रभृत्यवयवित्वाभावाद् ब्रह्मणो नानन्दमयं ब्रह्मेति चेत्, ब्रह्मणः पुच्छत्वप्रतिष्ठात्वाभावात् पुच्छमपि ब्रह्म न भवेत् । अथाविद्यापरिकल्पितस्य वस्तुनस्तस्याश्रयभूतत्वाद् ब्रह्मणः "पुच्छं प्रतिष्ठे"ति रूपणमात्रमित्युच्येत, हन्त तर्हि मुख्यात्माश्रयत्वादानन्दमयस्य ब्रह्मणः प्रियशिरस्त्वादिरूपणं भविष्यति । एवं च "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे"ति विकारास्पृष्टजडपरिच्छिन्नवस्त्वन्तराद्व्यावृत्तस्यामुख्यात्मव्यावृत्तिः "आनन्दमय" इत्युपदिश्यते, अत[2]श्चाखण्डैकरसानन्दरूपे ब्रह्मणि "आनन्दमय" इति मयट् "प्राणमय" इव स्वार्थिको द्रष्टव्यः । तस्मात् अविद्यापरिकल्पितविविधविचित्रदेशादि-

१ अर्थसिद्धतेति पाठान्तरम् ।
२ ततश्चेति पाठान्तरम् ।

भेदभिन्नस्य जीवात्मनः स्वाभाविकं स्वरूपमखण्डैकरसं सुखैकतान''मानन्दमय'' इत्युच्यत इत्यानन्दमयः प्रत्यगात्मा इति ॥

एवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे "आनन्दमयोऽभ्यासात्"। "आनन्दमयः" परमात्मा। कुतः। "अभ्यासात्," 'सैषाऽऽनन्दस्य मीमांसा भवती'-त्यारभ्य "यतो वाचो निवर्तन्त" इत्येवमन्तेन वाक्येन शतगुणितोत्तर-क्रमेण निरतिशयदशाशिरस्कोऽभ्यस्यमान आनन्दोऽनन्तदुःखमिश्रपरि-मितसुखलवभागिनि जीवात्मन्यसम्भवन् निखिलहेयप्रत्यनीकं कल्याणै-कतानं सकलेतरविलक्षणं परमात्मानमेव स्वाश्रयमावेदयति, यथाह, "तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्मा' आनन्दमय" इति। विज्ञानमयो हि जीवः, न बुद्धिमात्रम्, मयट्प्रत्ययेन व्यतिरेकप्रतीतेः। प्राणमये त्वगत्या स्वार्थिक आश्रीयते, इह तु तद्वतो जीवस्य सम्भवात् नानर्थकत्वं न्याय्यम्। बद्धो मुक्तश्च प्रत्यगात्मा ज्ञातेत्यभ्यधिष्महि। प्राणमयादौ तु मयडर्थसम्भवोऽनन्तरमेव वक्ष्यते। कथं तर्हि विज्ञानमय-विषयश्लोके "विज्ञानं यज्ञं तनुत" इति केवलविज्ञानशब्दोपादानमुपप-द्यते। ज्ञातुरेवात्मनः स्वरूपमपि स्वप्रकाशतया विज्ञानमित्युच्यत इति न दोषः, ज्ञानैकनिरूपणीयत्वाच्च ज्ञातुः स्वरूपस्य। स्वरूपनिरूपणध-र्मशब्दा हि धर्ममुखेन धर्मिस्वरूपमपि प्रतिपादयन्ति, गवादिशब्दवत्, "कृत्यल्युटो बहुलमि"ति वा कर्तरि ल्युडाश्रीयते, नन्द्यादित्वं वाऽऽश्रित्य "नन्दिग्रही"त्यादिना कर्तरि ल्युः। अत एव 'विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि चे"ति यज्ञादिकर्तृत्वं विज्ञानस्य श्रूयते। बुद्धिमात्रस्य हि न कर्तृत्वं सम्भवति, अचेतनेषु हि चेतनोपकरणभूतेषु विज्ञानमयात् प्राची-नेष्वन्नमयादिषु न चेतनधर्मभूतं कर्तृत्वं श्रूयते। अत एव चेतनमचेतनं च स्वासाधारणैर्निलयनत्वानिलयनत्वादिधर्मविशेषैर्विभज्य निर्दिश-ताऽऽम्नायम् "विज्ञानं चाविज्ञानं चे"ति विज्ञानशब्देन तद्रूपं चेतनं वदति। तथाऽन्तर्यामिब्राह्मणे "यो विज्ञाने तिष्ठन्"नित्यस्य काण्वपाठगतस्य पर्यायस्य स्थाने "य आत्मनि तिष्ठन्"निति पर्यायमधीयाना माध्यन्दिनाः काण्वपाठगतं विज्ञानशब्दनिर्दिष्टं जीवात्मेति स्फुटीकुर्वन्ति। विज्ञान-

मिति च नपुंसकनिर्देशः वस्तुत्वाभिप्रायम् । तदेवं विज्ञानमयाज्जीवादन्यस्तदन्तरः परमात्माऽऽनन्दमयः । यद्यपि "विज्ञानं यज्ञं तनुत" इति श्लोकेन ज्ञानमात्रमेवोपादीयते न ज्ञाता, तथाऽपि "अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमय" इति तद्वान् ज्ञातैवोपदिश्यते । यथा "अन्नाद्वै प्रजाः प्रजायन्त" इत्यत्र श्लोके केवलान्नोपादानेऽपि "स वा एष पुरुषोऽन्नरसमय" इत्यत्र नान्नमात्रं निर्दिष्टम्, अपि तु तन्मयस्तद्विकारः । एतत्सर्वं हृदि निधाय सूत्रकारः स्वयमेव "भेदव्यपदेशाच्चे"त्यनन्तरमेव वक्ष्यति ॥

यदुक्तम्, जगत्कारणतया निर्दिष्टस्य "अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य" "तत्त्वमसी"ति च जीवसामानाधिकरण्यनिर्देशात् जगत्कारणमपि जीवस्वरूपानातिरिक्तम् इति कृत्वा जीवस्यैव स्वरूपम् "ब्रह्मविदाप्नोति परमि"ति प्रक्रान्तम्, अनुपाधिशुद्धत्वेन "आनन्दमय" इत्युपदिश्यत इति, तदयुक्तम्, जीवस्य चेतनत्वे सत्यपि "तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजते"ति स्वसङ्कल्पपूर्वकानन्तविचित्रसृष्टियोगानुपपत्तेः, शुद्धावस्थस्यापि हि तस्य सर्गादिजगद्व्यापारासम्भवो "जगद्व्यापारवर्जम्," "भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्चे"त्यत्रोपपादयिष्यते । कारणभूतस्य ब्रह्मणो जीवस्वरूपत्वानभ्युपगमे "अनेन जीवेनात्मना" "तत्त्वमसी"ति सामानाधिकरण्यनिर्देशः कथमुपपद्यत इति चेत् । कथं वा निरस्तनिखिलदोषगन्धस्य सत्यसङ्कल्पस्य सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेरनवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणगणस्य सकलकारणभूतस्य ब्रह्मणो नानाविधानन्तदुःखाकरकर्माधीननिन्दितनिमिषितादिसकलश्रुतिजीवस्वरूपत्वम् । अथ तस्य मिथ्यात्वेनोपपद्यत इति चेत् । कस्य भोः, किं वा हेयसम्बन्धस्य, किं वा हेयप्रत्यनीककल्याणैकतानस्वभावस्य । हेयप्रत्यनीककल्याणैकतानस्य ब्रह्मणोऽनाद्यविद्याश्रयत्वेन हेयसम्बन्धप्रतिभासो मिथ्यारूप इति चेत् । विप्रतिषिद्धमिदमभिधीयते—ब्रह्मणो हेयप्रत्यनीककल्याणैकतानत्वम् अनाद्यविद्याश्रयत्वेनानन्तदुःखविपर्ययमिथ्याप्रतिभासाश्रयत्वञ्चेति । अविद्याश्रयत्वं तत्कार्यदुःखप्रतिभासाश्रयत्वञ्चैव हि हेयसम्बन्धः, तत्सम्बन्धित्वं तत्प्रत्यनीकत्वञ्च विरुद्धमेव । तथाऽपि तस्य

मिथ्यात्वाच्च विरोध इति मा वोचः । मिथ्याभूतमपि अपुरुषार्थ एव, यन्निरसनाय सर्वे वेदान्ता आरभ्यन्त इति ब्रूमे । निरसनीयापुरुषार्थयोगश्च हेयप्रत्यनीककल्याणैकतानतया विरुध्यते । किं कुर्मः, "येनाश्रुतं श्रुतम्भवती"त्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय "सदेव सोम्येदमग्र आसीदि"त्यादिना निखिलजगदेककारणताम् "तदैक्षत बहु स्यामि"ति सत्यसङ्कल्पताञ्च ब्रह्मणः प्रतिपाद्य तस्यैव ब्रह्मणः "तत्त्वमसी"ति सामानाधिकरण्येनानन्तदुःखाश्रयजीवैक्यं प्रतिपादितम् । तदन्यथाऽनुपपत्त्या ब्रह्मण एवाविद्याश्रयत्वादि परिकल्पनीयमिति चेत् । श्रुतोपपत्तयेऽप्यनुपपन्नं विरुद्धञ्च न कल्पनीयम् । अथ हेयसम्बन्ध एव पारमार्थिकः, कल्या[1]णैकतानता तु मिथ्याभूता । इत्थं तापत्रयाभिहतचेतनोज्जिजीविषया प्रवृत्तं शास्त्रं तापत्रयाभिहतिरेव तस्य पारमार्थिकी, कल्याणैकतानस्वभावस्तु भ्रान्तिकल्पित इति बोधयत् सम्यगुज्जीवयति । अथैतद्दोषपरिजिहीर्षया ब्रह्मणो निर्विशेषचिन्मात्रस्वरूपातिरिक्तजीवत्वदुःखित्वादिकं सत्यसङ्कल्पत्वकल्याणगुणाकरत्वजगत्कारणत्वाद्यपि मिथ्याभूतमिति कल्पनीयमिति चेत्, अहो भवता वाक्यार्थपर्यालोचनकुशलता । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाने सर्वस्य मिथ्यात्वे सर्वस्य ज्ञातव्यस्याभावाद सम्पत्स्यते । यद्येकविज्ञानं परमार्थविषयं तथैव सर्वविज्ञानमपि यदि परमार्थविषयं तदन्तर्गतञ्च, तदा तज्ज्ञानेन सर्वविज्ञानमिति शक्यते वक्तुम् । न हि परमार्थशुक्तिज्ञानेन तदाश्रयमपरमार्थरजतं ज्ञातं भवति । अथोच्येत, एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया अयमर्थः–निर्विशेषसन्मात्रमेव सत्यम् अन्यदसत्यमिति । न तर्हि "येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतम्मतमविज्ञातं विज्ञातमि"ति श्रूयेत, येन श्रुतेनाश्रुतमपि श्रुतं भवतीति ह्यस्य वाक्यस्यार्थः । कारणतयोपलक्षितनिर्विशेषवस्तुमात्रस्यैव सद्भावश्चेत् प्रतिज्ञातः, "यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातम्" इति दृष्टान्तोऽपि न घटते, मृत्पिण्डविज्ञानेन हि तद्विकारस्य ज्ञातता निदर्शिता । तत्रापि तद्विकारस्यासत्यताऽभिहितेति चेत्, मृद्विकारस्य रज्जु-

१ कल्याणगुणैकस्वभावतेति पाठान्तरम् ।

सर्पादिवत् अपत्यत्वं शुश्रूषोर्महमिति प्रतिज्ञातार्थसम्भावनाप्रदर्शनाय "तथा सोम्ये"ति प्रसिद्धवदुपन्यासो न युज्यते ॥

न च तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानोत्पत्तेः प्राक् विकारजातस्यासत्यतामापादयत् तर्कोऽनुगृहीतम् अननुगृहीतं वा प्रमाणमुपलभामहे इत्ययमर्थः "तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य" इत्यत्र वक्ष्यते । तथा 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्': 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत" "हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" 'सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः" 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वमि"त्यादिनाऽस्य जगतः सदात्मकता, सृष्टेः पूर्वकाले नामरूपविभागप्रहाणम्, जगदुत्पत्तौ सद्ब्रह्मणोऽस्य ब्रह्मणः स्वव्यतिरिक्तनिमित्तान्तरानपेक्षत्वम्, सृष्टिकाले बहुमेवानन्त स्थिरचरस्वरूपेण बहु स्यामित्यनन्यसाधारणः सङ्कल्पविशेषः, यथासङ्कल्पमनन्तविचित्रसत्त्वानां विलक्षणक्रमविशेषविशिष्टा सृष्टिः, समस्तेष्वचेतनेषु वस्तुषु स्वात्मकजीवानुप्रवेशेनानन्तनामरूपव्याकरणम्, स्वव्यतिरिक्तसमस्तस्य स्वमूलत्वं स्वायतनत्वं स्वप्रवर्त्यत्वं स्वेनैव जीवनं स्वप्रतिष्ठितत्वमित्याद्यनन्तविशेषाः शास्त्रैकसमधिगम्याः प्रतिपादिताः । तत्सम्बन्धितया प्रकरणान्तरेष्वप्यपहतपाप्मत्वादिनिरस्तनिखिलदोषता सर्वज्ञता सर्वैश्वर्यसत्यकामत्वसत्यसङ्कल्पत्वसर्वानन्दकारणनिरतिशयानन्दयोगादयः सकलेतरप्रमाणाविषयाः सहस्रशः प्रतिपादिताः । एवमनन्यगोचरानन्तविशेषणविशिष्टप्रकृतब्रह्मपरामर्शितच्छब्दस्य निर्विशेषवस्तुमात्रोपदेशपरत्वमसङ्गतत्वेनोन्मत्तप्रलपितायेत । त्वंपदञ्च संसारित्वविशिष्टजीववाचि । तस्यापि निर्विशेषस्वरूपोपस्थापनपरत्वे स्वार्थः परित्यक्तः स्यात् । निर्विशेषप्रकाशस्वरूपस्य च वस्तुनो ह्यविद्यया तिरोधानं स्वरूपनाशप्रसङ्गादिभिर्न सम्भवतीति पूर्वमेवोक्तम् । एवञ्च सति समानाधिकरण्यप्रवृत्तयोः 'तत्त्वमि"ति द्वयोरपि पदयोर्मुख्यार्थपरित्यागेन लक्षणा च समाश्रयणीया ॥

अथोच्येत, समानाधिकरण्यप्रवृत्तानामेकार्थप्रतिपादनपरतया विशे-

पदार्थे तात्पर्यासम्भवादेव विशेषणनिवृत्तिर्वस्तुमात्रैक्यप्रतिपादनात् लक्षणाप्रसङ्गः। यथा नीलमुत्पलमिति पदद्वयस्य विशेष्यैक्यप्रतिपादनपरत्वेन नीलत्वोत्पलत्वरूपविशेषणद्वयं विवक्ष्यते, तद्विवक्षायां हि नीलत्वविशिष्टाकारेणोत्पलत्वविशिष्टाकारस्यैक्यप्रतिपादनं प्रसज्यते, तत्तु न सम्भवति, न हि नैल्यविशिष्टाकारेण तद्वस्तूत्पलपदेन विशिष्यते, जातिगुणयोरन्योन्यसमवायासङ्गात्। अतो नीलस्योत्पलस्योपलक्षितवस्त्वैक्यमात्रं सामानाधिकरण्येन प्रतिपाद्यते। यथा सोऽयं देवदत्त इत्यतीतकालविप्रकृष्टदेशविशिष्टस्य तेनैव रूपेण सन्निहितदेशवर्तमानकालविशिष्टतया प्रतिपादनानुपपत्तेरुभयदेशकालोपलक्षितस्वरूपमात्रैक्यं सामानाधिकरण्येन प्रतिपाद्यते। यद्यपि नीलमित्याद्येकपदश्रवणे प्रतीयमानं विशेषणं सामानाधिकरण्यवेलायां विरोधात् प्रतिपाद्यते, तथापि वाक्येऽर्थे प्रधानांशस्य प्रतिपादनान्न लक्षणा, अपि तु विशेषणांशस्याविवक्षामात्रम्, सर्वत्र सामानाधिकरण्यस्यैष एव स्वभाव इति न कश्चिद्दोष इति॥

तदिदमसारम्, सर्वेष्वेव वाक्येषु पदानां व्युत्पत्तिसिद्धार्थसंसर्गविशेषमात्रं प्रत्याय्यम्। तत्र समानाधिकरणवृत्तानामपि नीलादिपदानां नैल्यादिविशिष्ट एवार्थो व्युत्पत्तिसिद्धः पदान्तरार्थसंसृष्टोऽभिधीयते। यथा नीलमुत्पलमानयेत्युक्ते नीलिमादिविशिष्टमेवानीयते, यथा च विन्ध्याटव्यां मदमुदितो मातङ्गगणः तिष्ठतीति पदद्वयावगतविशेषणविशिष्ट एवार्थः प्रतीयते। एवं वेदान्तवाक्येष्वपि सामानाधिकरण्यनिर्देशेषु तत्तद्गुणविशिष्टमेव ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम्। न च विशेषणाविवक्षायामितरविशिष्टाकारं वस्त्वन्येन विशेषयितव्यम्[1], अपि तु सर्वैरपि विशेषणैः स्वरूपमेव विशेष्यम्। तथाहि, भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यम्। अन्वयेन निवृत्त्या वा पदान्तरप्रतिपाद्याकारादाकारान्तरयुक्ततया तस्यैव वस्तुनः पदान्तरप्रतिपा-

१ विशेष्टव्यमिति पाठान्तरम्।

त्यस्य हि सामानाधिकरण्यमार्य्यम् । यथा देवदत्तः श्यामो युवा लोहिताक्षोऽदीनोऽकृपणोऽनवद्य इति । यत्र त्वेकस्मिन् वस्तुनि समन्वयायोग्यं विशेषणद्वयं समानाधिकरणपदनिर्दिष्टम्, तत्राप्यन्यतरत्पदममुख्यवृत्त्याश्रीयते, न द्वयम्, यथा गौर्वाहीक इति । नीलोत्पलादिषु तु विशेषणद्वयान्वयाविरोधादेकमेवोभयविशिष्टं प्रतिपाद्यते ॥

अथ मनुषे, एकविशेषणप्रतिसम्बन्धित्वेन निरूप्यमाणं वस्तु विशेषणान्तरप्रतिसम्बन्धित्वात् विलक्षणमिति घटपटयोरिवैकविभक्तिनिर्देशेऽप्यैक्यप्रतिपादनासम्भवात् समानाधिकरणपदस्य न विशिष्टप्रतिपादनपरत्वम्, अपि तु विशेषणमुखेन स्वरूपमुपस्थाप्य तदैक्यप्रतिपादनपरत्वमेवेति । स्यादेतदेवम्, यदि विशेषणद्वयप्रतिसम्बन्धित्वमात्रमेवैक्यं निरुन्ध्यात् । न चैतदस्ति, एकस्मिन्नर्थेऽनेकपदार्थसमवेतधर्मद्वयविशिष्टत्वमेव ह्यैकत्वं निरुणद्धि । अयोग्यता च प्रमाणान्तरसिद्धा घटत्वपटत्वयोः, नीलमुत्पलमित्यादिषु तु दण्डित्वकुण्डलित्ववत् रूपवत्त्वरसवत्त्वगन्धवत्त्वादिवच्च विरोधो नोपलभ्यते । न केवलमविरोध एव, प्रवृत्तिनिमित्तभेदेनैकार्थबोधकत्वरूपं सामानाधिकरण्यमुपपादयत्येव धर्मद्वयविशिष्टता । अन्यथा स्वरूपमात्रैक्ये अनेकपदप्रवृत्तौ निमित्ताभावात् सामानाधिकरण्यमेव न स्यात् । विशेषणानां स्वसम्बन्धानादरेण वस्तुस्वरूपोपलक्षणपरत्वे सति एकेनैव वस्तूपलक्षितमित्युपलक्षणान्तरमनर्थकमेव, उपलक्षणान्तरोपलक्ष्याकारभेदाभ्युपगमे तेनाकारेण सविशेषत्वप्रसङ्गः । सोऽयं देवदत्त इत्यत्रापि न लक्षणाश्रयो विद्यते, विरोधाभावात्, देशान्तरसम्बन्धितयाऽतीतस्य सन्निहितदेशसम्बन्धितया वर्तमानत्वाविरोधात् । अत एव हि सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञया कालद्वयसम्बन्धिनो वस्तुन ऐक्यमुपपाद्यते वस्तुनः स्थिरत्ववादिभिः । अन्यथा प्रतीतिविरोधे सति सर्वेषां क्षणिकत्वमेव स्यात् । देशद्वयसम्बन्धविरोधस्तु कालभेदेन परिह्रियते । यतस्समानाधिकरणपदानामनेकविशेषणविशिष्टैकार्थवाचित्वम्, अत एव "अरुणयैकहायन्या पिङ्गाक्ष्या सोमं क्रीणाति" इत्यादव्यादिविशिष्टैकहायन्याः क्रयः साध्यतया विधीयते । तद्-

सूत्रम् "अर्थैकत्वे द्रव्यगुणयोरैककर्म्यान्नियमः स्यादि"ति । तत्र चेदं पूर्वपक्षो भवति, अरुणयेति यद्यप्याकृतेरिव गुणस्यापि द्रव्यवदानैकान्त्यभावत्वात् द्रव्यपर्यन्तमेवाऽभिधानमभिप्रयाति, तथाप्येकहायन्यन्वयनियमोऽरुणिम्नो न सम्भवति, एकहायन्या क्रीणाति तस्याऽरुणयेत्यर्थद्वयविधानासम्भवात् । तत्राकाङ्क्षेति वाक्यं भित्त्वा अरुणयेति सर्वद्रव्यपर्यन्तमेवाऽभिधानमविशेषेणाभिप्रयाति । "अरुणये"ति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः प्रकरणविहितमर्थं लिङ्गैकत्वाभ्यां प्रदर्शनार्थः । तस्मादेकहायन्यन्वयनियमोऽरुणिम्नो न स्यादिति । एवाभिधीयते, "अर्थैकत्वे द्रव्यगुणयोरैककर्म्यान्नियमः स्यात्," "अरुणयैकहायन्ये"त्यादावविशिष्टद्रव्यैकहायनीद्रव्यवाचिपदयोः सामानाधिकरण्येनार्थैकत्वे सिद्धे सति एकहायनीद्रव्यारुण्यगुणयोररुणयेति पदेनैव विशेषणविशेष्यभावेन सम्बन्धितयाऽभिहितयोः क्रयाख्यैककर्मान्वयाविरोधादविघ्नः क्रयसाधनभूतैकहायन्यन्वयनियमः स्यात् । यद्येकहायन्याः क्रयसम्बन्धवत् अरुणिमसम्बन्धोऽपि वाक्यादेव स्यात्, तदा वाक्यार्थद्वयविधानं स्यात् । न चैतदस्ति, अरुणयेति पदेनैवाऽरुणिमविशिष्टद्रव्यमभिहितम्, एकहायनीपदसामानाधिकरण्येन तस्यैकहायनीत्वमात्रमवगम्यते न गुणसम्बन्धः । विशिष्टद्रव्यैक्यमेव हि सामानाधिकरण्यस्यार्थः, भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकार्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यमिति हि तल्लक्षणम् । अत एव हि रक्तः पटो भवतीत्यादिष्वैकार्थ्यादेकवाक्यत्वम् । पटस्य भवनक्रियासम्बन्धो हि वाक्यव्यापारः, रागसम्बन्धस्तु रक्तपदेनैवाभिहितः । रागसम्बन्धि द्रव्यं पट इत्येतावन्मात्रं सामानाधिकरण्येनावसेयम् । एवमेकेन गुणेन द्वाभ्यां बहुभिर्वा तेन तेन पदेन समस्तेन व्यस्तेन वा विशिष्टमुपस्थाप्य सामानाधिकरण्येन सर्वविशेषणविशिष्टोऽर्थ एक इति ज्ञापयित्वा तस्य क्रियासम्बन्धाभिधानमविरुद्धम्, "देवदत्तः श्यामो युवा लोहिताक्षः दण्डी कुण्डली तिष्ठति," "शुक्लेन वाससा यवनिकां सम्पादयेत्," "नीलमुत्पलमानय" "नीलोत्पलमानय" "गामानय शुक्लां शोभनाङ्गीम्", "अग्नये पथिकृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपे-

दि"ति, "अरुणयैकहायन्या पिङ्गाक्ष्या सोमं क्रीणाती"ति । एतदुक्तं भवति, यथा "काष्ठैः स्थाल्यामोदनं पचेदि"त्यनेककारकविशिष्टैका क्रिया युगपत्प्रतीयते, तथा समानाधिकरणपदसंघाताभिहितम् एकैकं कारकं समस्तकारकप्रतिपत्तिवेलायामेवानेकविशेषणविशिष्टं युगपत्प्रतिपन्नं क्रियायामन्वेतीति न कश्चिद्विरोधः "खादिरैरुष्णैः काष्ठैः समपरिमाणे भाण्डे पायसं शाल्योदनं समर्थः पाचकः पचेदि"त्यादिष्विति । यत्तूपात्तद्रव्यकवाक्यस्थगुणशब्दः केवलगुणाभिधायीति "अरुणये"ति पदेन केवलगुणस्यैवाभिधानमिति, तन्नोपपद्यते, लोकवेदयोर्द्रव्यवाचिपदसमानाधिकरणस्य गुणवाचिनः क्वचिदपि केवलगुणाभिधानादर्शनात् । उपात्तद्रव्यकवाक्यस्थ गुणपदं केवलगुणाभिधायीत्यप्यसङ्गतम्, पटः शुक्ल इत्यादिषूपात्तद्रव्येऽपि गुणविशिष्टस्यैवाभिधानात् । पटस्य शुक्ल इत्यत्र शौक्ल्यविशिष्टपटाप्रतिपत्तिरसमानविभक्तिनिर्देशकृता, न पुनरुपात्तद्रव्यकत्वकृता । तत्रैव पटस्य शुक्लो भाग इत्यादिषु समानविभक्तिनिर्देशे शौक्ल्यविशिष्टद्रव्यं प्रतीयते । यत्पुनः क्रयस्यैकहायन्यवरुद्धतयाऽरुणिम्नः क्रयान्वयो न सम्भवतीति, तत्रापि विरोधिगुणरहितद्रव्यवाचिपदसमानाधिकरणगुणपदस्य तदाश्रयगुणाभिधानेन क्रियापदान्वयाविरोधादसङ्गतम् । राद्धान्ते चोक्तन्यायेनारुणिम्नः शाब्दद्रव्यान्वये सिद्धे द्रव्यगुणयोः क्रयसाधनस्यानुपपत्त्याऽर्थात् परस्परान्वयः सिध्यतीत्यप्यसङ्गतम् । अतो यथोक्त एवार्थः । तस्मात् "तत्त्वमस्या"दिसामानाधिकरण्ये पदद्वयाभिहितविशेषणापरित्यागेनैवैक्यप्रतिपादनं वर्णनीयम्, तत्तु अनाद्यविद्योपहितानवधिकदुःखभागिनः शुद्धाशुद्धोभयावस्थाच्चेतनादर्थान्तरभूतमशेषहेयप्रत्यनीकानवधिककल्याणगुणैकतानं परमात्मानमनभ्युपगच्छतो न सम्भवति । अभ्युपगच्छतोऽपि समानाधिकरणपदानां यथाऽवस्थितविशेषणविशिष्टैक्यप्रतिपादनपरत्वाश्रयणे त्वम्पदप्रतिपन्नसकलदोषभागित्वं परस्य प्रसज्यते इति चेत् । नैतदेवम्, त्वम्पदेनापि जीवान्तर्यामिणः परस्यैवाभिधानात् ॥

एतदुक्तं भवति, सच्छब्दाभिहितं निरस्तनिखिलदोषगन्धं सत्य-

तत्त्वमित्याद्यनवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणगणं सर्वकारण-भूतं परं ब्रह्म "बहु स्याम्" इति सङ्कल्प्य, तेजोऽबन्नप्रमुखं कृत्स्नं जगत् सृष्ट्वा तस्मिन्नेव विविधविचित्रसंस्थानसंस्थिते जगति चेतनं जीववर्गं स्वकर्मा-नुगुणेषु शरीरेष्वात्मतया प्रवेश्य, स्वयमपि स्वेच्छयैव जीवान्तरात्मतया-ऽनुप्रविश्य, एवं भूतेषु स्वपर्यन्तेषु देवाद्याकारेषु संघातेषु नामरूपे व्याकरोत्, तदेवरूपसंघातस्यैव वस्तुत्वं शब्दवाच्यत्वञ्चाकरोदित्यर्थः। "अनेन जीवेनात्मना" जीवेन सहेति निर्देशो जीवस्य ब्रह्मात्मकत्वं दर्शयति, ब्रह्मात्मकत्वञ्च जीवस्य जीवान्तरात्मतया ब्रह्मणोऽनुप्रवेशा-दित्यवगम्यते। "इदं सर्वमसृजत यदिदं किञ्च, तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्रावि-शत् तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवत्" इत्यत्र इदं सर्वमिति निर्दिष्टञ्चे-तनाचेतनं वस्तुद्वयं सत्त्यच्छब्दाभ्यां विज्ञानाविज्ञानशब्दाभ्याञ्च विभ-ज्य निर्दिश्य चिदचितोरपि ब्रह्मणोऽनुप्रवेशाभिधानात्। अत एवंनाम-रूपव्याकरणात् सर्वे वाचकाः शब्दा अचिज्जीवविशिष्टपरमात्मवाचिन इत्यवगतमिति। किञ्च, "ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्" इति चेतनमिश्रं प्रप-ञ्चमिदं सर्वमिति निर्दिश्य "तस्यैव आत्मे"ति प्रतिपादितम्। अतश्च सर्वं चेतनाचेतनं प्रति ब्रह्मण आत्मत्वेन सर्वं चेतनं जगत् तस्य शरीरं च भवति। तथाच श्रुत्यन्तराणि "अन्तःप्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वा-त्मा" "यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयति स त आत्माऽन्तर्याम्यमृत" इत्यारभ्य "य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति स त आत्माऽन्तर्या-म्यमृत" इत्यादि, "यः पृथिवीमन्तरे सञ्चरन् यस्य पृथिवी शरीरं योऽपामन्तरे सञ्चरन् यस्यापः शरीरम्" इत्यारभ्य "योऽक्षरमन्तरे सञ्चरन् यस्याक्षरं शरीरं यमक्षरं न वेद एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहत-पाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः" इत्यादीनि सचेतनं जगत् तस्य शरीरत्वेन निर्दिश्य तस्यात्मत्वेन परमात्मानमुपदिशन्ति। अतः चेतन-वाचिनोऽपि शब्दाश्चेतनस्याप्यात्मभूतं चेतनशरीरकं परमात्मानमेवाभि-

दधति । यथाऽचेतनदेवादिसंस्थानपिण्डवाचिनः शब्दास्तच्छरीरकजीवात्मन एव वाचकाः "चत्वारः पञ्चदश रात्रा देवत्वं गच्छन्ती"त्यादिषु, देवा भवन्तीत्यर्थः । शरीरस्य शरीरिणं प्रति प्रकारत्वात् प्रकारवाचिनां च शब्दानां प्रकारिण्येव पर्यवसानात् शरीराभिधायिनां शब्दानां शरीरिपर्यवसानं न्याय्यम् । प्रकारो हि नाम इदमित्थमिति प्रतीयमाने वस्तुनीत्थमिति प्रतीयमानोंऽशः, तस्य तद्वस्त्वपेक्षत्वेन तत्प्रतीतेस्तदपेक्षत्वात् तस्मिन्नेव पर्यवसानं युक्तमिति तस्य प्रतिपादकोऽपि शब्दः तस्मिन्नेव पर्यवस्यति । अत एव "गौरश्वो मनुष्य" इत्यादिप्रकारभूताकृतिवाचिनः शब्दाः प्रकारिणि पिण्डे पर्यवस्यन्तः पिण्डस्यापि चेतनशरीरत्वेन तत्प्रकारत्वात् पिण्डशरीरकचेतनस्यापि परमात्मप्रकारत्वाच्च परमात्मन्येव पर्यवस्यन्तीति सर्वशब्दानां परमात्मैव वाच्य इति परमात्मवाचकशब्देन सामानाधिकरण्यं मुख्यमेव । ननु दण्डो गौः खण्डः शुक्ल इति जातिगुणवाचिनामेव पदानां द्रव्यवाचिपदैः सह सामानाधिकरण्यं दृष्टम्, द्रव्याणां तु द्रव्यान्तरप्रकारत्वे मत्वर्थीयप्रत्ययो दृष्टः, यथा दण्डी कुण्डलीति । नैवम् । जातिर्वा गुणो वा द्रव्यं वा नैतत्त्वेकमेव सामानाधिकरण्ये प्रयोजकम्, अन्योन्यस्मिन् व्यभिचारात् । यस्य पदार्थस्य क[1]स्यचित् प्रकारतयैव सद्भावः तस्य तदपृथक्सिद्धिस्थितिप्रतीतिभिस्तद्वाचकानां शब्दानां स्वाभिधेयविशिष्टद्रव्यवाचित्वात् धर्मान्तरविशिष्टतद्द्रव्यवाचिना शब्देन सामानाधिकरण्यं युक्तमेव । यत्र पुनः पृथक्सिद्धस्य स्वनिष्ठस्यैव द्रव्यस्य कदाचित् क्वचिद् द्रव्यान्तरप्रकारत्वमिष्यते तत्र मत्वर्थीयप्रत्यय इति निरवद्यम् । तदेवं परमात्मनः शरीरतया तत्प्रकारत्वादचिद्विशिष्टस्य जीवस्यापि जीवनिर्दृशविशेषरूपा अहं त्वमित्यादिशब्दाः परमात्मानमेवाचक्षत इति "तत्त्वमसी"ति सामानाधिकरण्येनोपसंहृतम् । एवञ्च सति परमात्मानं प्रति जीवस्य शरीरतया अन्वयात् [2]जीवगता धर्मा परमात्मानं न स्पृशन्ति, यथा शरीर-

१ किञ्चित्प्रकारतयेति पाठान्तरम् ।
२ देवा इति पुस्तकान्तरेऽधिकः पाठ ।

गता बालत्वयुवत्वादयो धर्मा जीवं न स्पृशन्ति। अतः "तत्त्वमसी"ति सामानाधिकरण्ये तत्पदं जगत्कारणभूतं सत्यसङ्कल्पं सर्वकल्याणगुणाकरं निरस्तसमस्तहेयगन्धं परमात्मानमाचष्टे, त्वमिति च तमेव स[1]शरीरजीवशरीरकमाचष्टे, इति सामानाधिकरण्यं मुख्यवृत्तम्, प्रकरणाविरोधः सर्वश्रुत्यविरोधो ब्रह्मणि निरवद्ये कल्याणैकतानेऽविद्यादिदोषगन्धाभावश्च। अतो जीवसामानाधिकरण्यमपि विशेषणभूतात् जीवादन्यत्वमेवापादयतीति विज्ञानमयात् जीवादन्य एवानन्दमयः परमात्मा ॥

यदुक्तम् "तस्यैष एव शारीर आत्मे"त्यानन्दमयस्य शारीरत्वश्रवणात् जीवादन्यत्वं न सम्भवतीति तदयुक्तम्, अस्मिन्प्रकरणे सर्वत्र "तस्यैष एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्ये"ति परमात्मन एव शारीरात्मत्वाभिधानात्। कथम्। "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत" इत्याकाशादितत्त्ववर्गस्य परमकारणस्यात्मन प्रति[2]ज्ञा तज्जीवव्यतिरे[3]कस्य परस्य ब्रह्मण आत्मत्वेन व्यपदेशात् तत्सृष्टिविकाकाशादीनामन्नमयपर्यन्तानां तच्छरीरत्वमवगम्यते। "यस्य पृथिवी शरीरं यस्यापः शरीरं यस्य तेजः शरीरं यस्य वायुः शरीरं यस्याकाशः शरीरं यस्याक्षरं शरीरं यस्य मृत्युः शरीरम् एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायण" इति सुबालश्रुत्या सर्वतत्त्वानां परमात्मशरीरत्वं स्पष्टमभिधीयते। अतः "तस्माद्वा एतस्मादात्मन" इत्यत्रैवान्नमयस्य परमात्मैव शारीर आत्मेत्यवगतः। प्राणमयं प्रस्तुत्याह "तस्यैष एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्ये"ति। पूर्वस्यान्नमयस्य यः शारीर आत्मा श्रुत्यन्तरसिद्धः परमकारणभूतः परमात्मा स एव तस्य प्राणमयस्यापि शारीर आत्मेत्यर्थः। एवं मनोमयविज्ञानमययोर्द्रष्टव्यम्। आनन्दमये तु "एष एवे"ति निर्देशः तस्यानन्यात्म[4]कत्वं दर्शयितुम्। तत् कथम्। विज्ञानमयस्यापि पूर्वोक्तया रीत्या परमात्मैव शारीर

१ सशरीरकमिति पाठान्तरम्।
२ परात्मजीवव्यतिरिक्तस्येति पाठान्तरम्।
३ जीवव्यतिरेकस्य परस्येति तु पाठान्तरम्।
४ अन्यात्मकत्वमिति पाठान्तरम्।

आत्मेत्यवगतः । एवं सति विज्ञानमयस्य यः शारीर आत्मा स एवानन्दमयस्यापि शारीर आत्मेत्युक्ते आनन्दमयस्याभ्यासावगतपरमात्मभावस्य परमात्मनः स्वयमेवात्मेत्यवगम्यते । एतच्च स्वव्यतिरिक्तचेतनाचेतनवस्तुजातं स्वशरीरमिति स एव निरुपाधिकः शारीर आत्मा । अत एवेदं परं ब्रह्माधिकृत्य प्रवृत्तं शास्त्रं शारीरकमित्यभियुक्तैरभिधीयते । अतो विज्ञानमयात् जीवादन्य एव परमात्माऽऽनन्दमयः ॥

आह, नायमानन्दमयो जीवादन्यः, विकारशब्दस्य मयट्प्रत्ययस्य श्रवणात् । "मयड् वै तयोरि"ति प्रकृत्य "नित्यं वृद्धशरादिभ्य" इति विकारार्थे मयट् स्मर्यते, वृद्धश्चायमानन्दशब्दः । ननु प्राचुर्येऽपि मयडस्ति, "तत्प्रकृतवचने मयडि"ति स्मृतेः । यथाऽन्नमयो यज्ञ इति, स एवायं भविष्यति । नैवम्, "अन्नमय" इत्युपक्रमे विकारार्थत्वं दृष्टम्, अत औचित्यादस्यापि विकारार्थत्वमेव युक्तम् । किञ्च, प्राचुर्यार्थत्वेऽपि जीवादन्यत्वं न सिध्यति । तथा हि, आनन्दप्रचुर इत्युक्ते दुःखमिश्रत्वमवर्जनीयम्, आनन्दस्य हि प्राचुर्ये दुःखस्याल्पत्वमवगमयति, दुःखमिश्रत्वमेव हि जीवत्वम् । अत औचित्यप्राप्तविकारार्थत्वमेव युक्तम् । किञ्च, लोके "मृण्मयं हिरण्मयं दारुमयमि"त्यादिषु वेदे च "पर्णमयी जुहूः" "शमीमय्यः स्रुचः" "दर्भमयी रशने"त्यादिषु मयटो विकारार्थे प्रयोगबाहुल्यात् स एव प्रथमतरं धियमारोहति । जीवस्य चानन्दविकारत्वमस्त्येव, तस्य स्वत आनन्दरूपस्य सतः संसारित्वावस्था तद्विकार एवेति । अतो विकारवाचिनो मयट्प्रत्ययस्य श्रवणादानन्दमयो जीवादनतिरिक्त इति, तदेतदनुभाष्य परिहरति,

विकारशब्दात् नेति चेत्, न, प्राचुर्यात् ॥ १४ ॥

नैतद्युक्तम् । कुतः । "प्राचुर्यात्" परस्मिन् ब्रह्मण्यानन्दप्राचुर्यात्, प्राचुर्यार्थे च मयटः सम्भवात् । एतदुक्तम्भवति, शतगुणितोत्तरक्रमेणाभ्यस्यमानस्यानन्दस्य जीवाश्रयत्वासम्भवात् ब्रह्माश्रयोऽयमानन्द इति निश्चिते सति तस्मिन् ब्रह्मणि विकारासम्भवात् प्राचुर्येऽपि

मय[1]ड्विधिसद्भावाच्चानन्दमयः परं ब्रह्मेत्यौचित्यात् प्रयोगप्रौढ्या च मयटो विकारार्थत्वमर्थविरोधात् न सम्भवति। किञ्च, औचित्यं प्राणमये एव परित्यक्तम्, तत्र विकारार्थत्वासम्भवात्। अतस्तत्र पञ्चवृत्तेर्वायोः प्राणवृत्तिमत्तामात्रेण प्राणमयत्वं प्राणापानादिषु पञ्चसु वृत्तिषु प्राणवृत्तेः प्रचुरत्वाद्वा। न च प्राचुर्ये मयट्प्रत्ययस्य प्रौढिर्नास्ति, "अन्नमयो यज्ञः" 'शकटमयी यात्रे"त्यादिदर्शनात्। यदुक्तम्, आनन्दप्राचुर्यमल्पदुःखसद्भावमवगमयतीति, तदसत् तत्प्रचुरत्वं हि तत्प्रभूतत्वमेव तच्चेतरस्य सत्तां नावगमयति, अपि तु तस्याल्पत्वं निवर्तयति। इतरसद्भावासद्भावौ तु प्रमाणान्तरावसेयौ। इह च प्रमाणान्तरेण तदभावोऽवगम्यते 'अपहतपाप्मे"त्यादिना। तदेतावदेव वक्तव्यम्, ब्रह्मानन्दस्य प्रभूतत्वमन्यानन्दस्य स्वल्पत्वमपेक्ष्य इति, उच्यते च तत् "स एको मानुष आनन्द" इत्यादिना, जीवानन्दापेक्षया ब्रह्मानन्दो निरतिशयदशापन्नः प्रभूत इति। यच्चोक्तम्, जीवस्यानन्दविकारत्वं सम्भवतीति, तदपि नोपपद्यते, जीवस्य ज्ञानानन्दैकस्वरूपस्य केनचिदाकारेण मृद इव घटाद्याकारेण परिणामः सकलश्रुतिस्मृतिन्यायविरुद्धः। संसारदशायान्तु कर्मणा ज्ञानानन्दौ सङ्कुचितावित्युपपादयिष्यते। अतश्चानन्दमयो जीवादन्यः परं ब्रह्म॥

इतश्च जीवादन्य आनन्दमयः,

तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥ १५ ॥

"को ह्येवान्यात् कः प्राण्यात् यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् एष ह्येवानन्दयाती"ति। एष एव जीवानानन्दयतीति जीवानामानन्दहेतुरयं व्यपदिश्यते। अतश्चानन्दयितृत्वात् जीवादानन्दयिताऽयमन्य आनन्दमयः परमात्मेति विज्ञायते। आनन्दमय एवात्रानन्दशब्देनोच्यते इति चानन्तरमेव वक्ष्यते॥

इतश्च जीवादन्य आनन्दमयः,

मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ॥ १६ ॥

---

१ मयट्स्थितिसंभवाच्चेति पाठान्तरम्।

"सत्यं ज्ञानमनन्तम् ब्रह्मे"ति मन्त्रवर्णोदितं ब्रह्मैवानन्दमय इति गीयते, तत्तु जीवस्वरूपादन्यत् परं ब्रह्म । तथा हि, "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" इति जीवस्य प्राप्यतया ब्रह्म निर्दिष्टम् । "तदेषाऽभ्युक्ते"ति तद् ब्रह्माभिमुखीकृत्य प्रतिपाद्यतया परिगृह्य ऋगेषाऽध्येतृभिरुक्ता, ब्राह्मणोक्तस्यार्थस्य वैशद्यमनेन मन्त्रवर्णेन क्रियत इत्यर्थः । जीवस्योपासकस्य प्राप्यं ब्रह्म तस्माद्भिन्नमेव । अनन्तरञ्च "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशस्सम्भूत" इत्यारभ्योत्तरोत्तरैर्ब्राह्मणमन्त्रैश्च तदेव विशदीक्रियते । अतो जीवादन्य आनन्दमयः ॥

अत्राह, यद्यप्युपासकात् प्राप्यस्य भेदेन भवितव्यम्, तथाऽपि न वास्त्वन्तरं जीवात् मान्त्रवर्णिकं ब्रह्म, किन्तु तस्यैवोपासकस्य निरस्तसमस्ताविद्यागन्धं निर्विशेषचिन्मात्रैकरसं शुद्धं स्वरूपम् । तदेव "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे"ति मन्त्रेण विशोध्यते, तदेव च "यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहे"ति वाङ्मनसागोचरतया निर्विशेषमिति गम्यते । अतस्तदेव मान्त्रवर्णिकमिति । तस्मादनतिरिक्त आनन्दमय इति । अत उत्तरं पठति,

नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १७ ॥

परमात्मन "इतरो" जीवशब्दाभिलप्यो मुक्तावस्थोऽपि न भवति मान्त्रवर्णिकः । कुतः । "अनुपपत्तेः," तथाविधस्यात्मनो निरुपाधिकं विपश्चित्त्वं नोपपद्यते । इदमेव हि निरुपाधिकं विपश्चित्त्वम् "सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति" सत्यसङ्कल्पत्वप्रदर्शनेन विवरिष्यते । विविधं पश्यत् चित्त्वं हि विपश्चित्त्वम् । पृषोदरादित्वात् पश्यच्छब्दावयवस्य यच्छब्दस्य लोपं कृत्वा व्युत्पादितो विपश्चिच्छब्दः । यद्यपि मुक्तस्य विपश्चित्त्वं सम्भवति, तथाऽपि तस्यैवात्मनः संसार[1]दशायामविपश्चित्त्वमप्यस्तीति निरुपाधिकं विपश्चित्त्वं नोपपद्यते । निर्विशेषचिन्मात्रतापन्नस्य मुक्तस्य विविधदर्शनाभावात् सुतरां विपश्चित्त्वं न सम्भवतीति न केनापि प्रमाणेन निर्विशेषं वस्तु प्रतिपाद्यत इति च पूर्वमेवो-

१ संसारित्वदशायामिति पाठान्तरम् ।

त्वम्। "यतो वाचो निवर्तन्ते" इति च वाक्यं यदि स वाङ्मनसयोर्ब्रह्मणो निवृत्तिमभिदधीत, न ततो निर्विशेषत्वं वस्तुनोऽवगमयितुं शक्नुयात्, अपि तु वाङ्मनसयोस्तत्राप्रमाणतां वदेत्, तथा च सति तस्य तुच्छत्वमेवापद्यते। "ब्रह्मविदाप्नोति" इत्यारभ्य ब्रह्मणो विपश्चित्त्वं जगत्कारणत्वमानन्दैकतानत्वमितरान् प्रत्यानन्दयितृत्वं कामादेव चिदचिदात्मकस्य कृत्स्नस्य स्रष्टृत्वं सृष्टपदार्थानुप्रवेशस्तत्तदात्मत्वं भयाभयहेतुत्वं वाय्वादित्यादीनां प्रशासितृत्वं शतगुणितोत्तरक्रमेण निरतिशयानन्दत्वमन्यच्चानेकं प्रतिपाद्य वाङ्मनसयोर्ब्रह्मणि प्रवृत्त्यभावेन निष्प्रमाणकं ब्रह्मेत्युच्यत इति भ्रान्तजल्पितम्। 'यतो वाचो निवर्तन्ते" इति यच्छब्दनिर्दिष्टम् 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्" इत्यानन्दशब्देन प्रतिनिर्दिश्य, तस्य ब्रह्मसम्बन्धित्वं ब्रह्मण इति व्यतिरेकनिर्देशेन प्रतिपाद्य तदेव वाङ्मनसागोचरं विद्वानिति तद्वेदनमभिदधद्वाक्यं जरद्गवादिवाक्यवदपार्थकं वाच्यानन्तर्गतञ्च स्यात्। अतः शतगुणितोत्तरक्रमेण ब्रह्मानन्दस्यातिशयेयत्तां वक्तुम् उपक्रम्य तस्येयत्ताया अभावादेव वाङ्मनसयोस्ततो निवृत्तिः "यतो वाचो निवर्तन्ते" इत्युच्यते। एवमियत्तारहितं ब्रह्मण आनन्दं विद्वान् कुतश्चन न बिभेतीत्युच्यते। किञ्चास्य मान्त्रवर्णिकस्य विपश्चितः 'सोऽकामयत" इत्यारभ्य बहुभवनसङ्कल्पायत्तजगज्जन्मस्थितिलयान्तरात्मत्वादि मुक्तात्मस्वरूपादन्यत्वं सुस्पष्टमेव॥

इतश्चोभयावस्थात्प्रत्यगात्मनोऽन्य आनन्दमयः,

भेदव्यपदेशाच्च ॥ १८ ॥

"तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः" इत्यारभ्य मान्त्रवर्णिकं ब्रह्म प्रस्तुवत् वाक्यम् अन्नप्राणमनोमय इव जीवादपि तस्य भेदं व्यपदिशति 'तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः' इति। अतो जीवाद्भेदव्यपदेशाच्च मान्त्रवर्णिक आनन्दमयोऽन्य एवेति विज्ञायते॥

इतश्च जीवादन्यः,

कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ १९ ॥

जीवस्याविद्यापरवशस्य जगत्कारणत्वे अवर्जनीयाऽऽनुमानिकप्रधानादिशब्दाभिधेयाचिद्वस्तुसंसर्गापेक्षा, तथैव हि घटमुकुटादीनां कारणत्वम् । इह च "सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेये"ति अचित्संसर्गरहितस्य स्वकामादेव विचित्रचिदचिद्वस्तुनः सृष्टिः "इदं सर्वमसृजत यदिदं किंचे"त्याम्नायते । अतोऽस्यानन्दमयस्य जगत्सृजतो नानुमानिकाचिद्वस्तुसंसर्गापेक्षा प्रतीयते । अतश्च जीवादन्य आनन्दमयः ॥

इतश्च जीवादन्यः,

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥ २० ॥

"अस्मिन्" आनन्दमये, "अस्य च" जीवस्य, "तद्योगं शास्ति" आनन्दयोगं शास्ति शास्त्रम् । "रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवती"ति रसशब्दाभिधेयानन्दमयलाभादयं जीवशब्दाभिलपनीय आनन्दी भवतीत्युच्यमाने यल्लाभात् य आनन्दी भवति स स एवेत्यनुमतः, को ब्रवीतीत्यर्थः । एवमानन्दमयं परं ब्रह्मेति निश्चिते सति "यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" इत्यादिष्वानन्दशब्देनानन्दमय एव परामृश्यते, यथा विज्ञानशब्देन विज्ञानमयः, अत एव "आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्"इति व्यतिरेकनिर्देशः । अत एव "एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामती"ति क्रमनिर्देशश्च । उत्तरे चानुवाके पूर्वानुवाकोक्तानामन्नमयादीनाम् "अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात्, प्राणो ब्रह्मेति व्यजानात् मनो ब्रह्मेति व्यजानात् विज्ञानं ब्रह्मेति व्यजानादि"ति प्रतिपादनात् "आनन्दो ब्रह्म"इत्यानन्दमयस्यैव प्रतिपादनमिति विज्ञायते, तत एव तत्राप्यानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्येत्युपसंहृतम् । अतः प्रधानशब्दाभिलप्यादर्थान्तरभूतस्य परस्य ब्रह्मणो जीवशब्दाभिलपनीयादपि वस्तुनोऽर्थान्तरत्वं सिद्धम् ॥

यद्यपि मन्दपुण्यानां जीवानां कामात् जगत्सृष्टिः अतिशयितानन्दयोगो भयाभयहेतुत्वमित्यादि न सम्भवति, तथाऽपि विलक्षणपुण्यानामादित्येन्द्रप्रजापतिप्रभृतीनां सम्भवत्येवेत्याशङ्कां निराकरोति,

अन्तरादित्याधिकरणम्। अन्तराधिकरणमिति वा।

अन्तः, तद्धर्मोपदेशात् ॥ २१ ॥

इदमाम्नायते छान्दोग्ये "य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश आप्रणखात् सर्व एव सुवर्णः, तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी, तस्योदिति नाम स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः, उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेद तस्य ऋक् च साम च गेष्णौ।" इत्यधिदैवतम्, अथाध्यात्ममपि "अथ य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते, सैवर्क् तत्साम तदुक्थं तद्यजुः तद्ब्रह्म तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपं यावमुष्य गेष्णौ तौ गेष्णौ यन्नाम तन्नामे"ति। तत्र सन्दिह्यते, किमयमक्ष्यादित्यमण्डलान्तर्वर्ती पुरुषः पुण्योपचयनिमित्तैश्वर्यो आदित्यादिशब्दाभिलप्यो जीव एव एषः, आहोस्वित् तदतिरिक्तः परमात्मेति। किं युक्तम्। उपचितपुण्यो जीव इति। कुतः। सशरीरत्वश्रवणात्। शरीरसम्बन्धो हि जीवानामेव सम्भवति, कर्मानुगुणप्रियाप्रियभोगाय हि शरीरसम्बन्धः। अत एव हि-कर्मसम्बन्धरहितस्य मोक्षस्य प्राप्यत्वम् अशरीरत्वेन नोच्यते "न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः" इति। सम्भवति च पुण्यातिशयात् ज्ञानाधिक्यं शक्त्याधिक्यञ्च, अत एव लोककामेशत्वादि तस्योपपद्यते, तत एव चोपास्यत्वं फलदायित्वं च, पापक्षपणकरत्वेन मोक्षोपयोगित्वञ्च। मनुष्येष्वप्युपचितपुण्याः केचित् ज्ञानशक्त्यादिभिरधिकतरा दृश्यन्ते, ततश्च सिद्धगन्धर्वादयः, ततश्च देवाः, ततश्चेन्द्रादयः। अतो ब्रह्मादिष्वन्यतम एव एकस्मिन्कल्पे पुण्यविशेषेणैवं प्रभूतमैश्वर्यं प्राप्तो जगत्सृष्ट्याद्यपि करोतीति जगत्कारणत्वजगदन्तरात्मत्वादिवाक्यमप्युपचितपुण्यविशेषे सर्वज्ञे सर्वशक्तौ वर्तते। अतो न जीवातिरिक्तः परमात्मा नाम कश्चिदस्ति। एवं च सति "अस्थूलमनण्वह्रस्वमि"त्यादयो जीवात्मन एव स्वरूपाभिधायिनो भवन्ति। मोक्षशास्त्राण्यपि तत्स्वरूपतत्प्राप्त्युपायोपदेशपराणीति ॥

एवं प्राप्तेऽभिधीयते, "अन्तः, तद्धर्मोपदेशात्" "अन्तः" आदि-

स्यै "अन्तः" अक्षिणि च यः पुरुषः प्रतीयते स जीवादन्यः परमात्मैव । कुतः । "तद्धर्मोपदेशात्" जीवेष्वसम्भवन् तदतिरिक्तस्यैव परमात्मनो धर्मोऽयमपहतपाप्मत्वादिः "स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित" इत्यादिनोपदिश्यते । अपहतपाप्मत्वं हि अपहतकर्मत्वम्, कर्मवश्यतागन्धरहितत्वमित्यर्थः । कर्माधीनसुखदुःखभागित्वे कर्मवश्या हि जीवाः । अतोऽपहतपाप्मत्वं जीवादन्यस्य परमात्मन एव धर्मः । तत्पूर्वकं [1]स्वरूपोपाधिकं लोककामेशत्वं सत्यसङ्कल्पत्वादिकं सर्वभूतान्तरात्मत्वञ्च तस्यैव धर्मः, यथाह "एष आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकोऽविजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्प" इति । तथा "एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायण" इति । "सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेये"त्यादि सत्यसङ्कल्पत्वपूर्वकसमस्तचिदचिद्वस्तुसृष्टियोगो निरुपाधिकभयाभयहेतुत्व वाङ्मनसापरिमितिकृतपरिच्छेदरहितानवधिकातिशयानन्दयोग इत्यादयोऽकर्मवश्याश्रयाः स्वाभाविका धर्मा जीवस्य न सम्भवन्ति । यत्तु शरीरसम्बन्धाच्च जीवातिरिक्त इत्युक्तम्, तद[2]युक्तम्, न हि सशरीरत्वं कर्मवश्यतां साधयति, सत्य[3]सङ्कल्पस्येच्छयाऽपि शरीरसम्बन्धसम्भवात् । अथोच्येत, शरीरं नाम त्रिगुणात्मकप्रकृतिपरिणामरूपभूतसङ्घातः, तत्सम्बन्धश्चापहतपाप्मनः सत्यसङ्कल्पस्य पुरुषस्येच्छया न सम्भवति, अपुरुषार्थत्वात् । कर्मवश्यस्य तु स्वस्वरूपानभिज्ञस्य कर्मानुगुणफलोपभोगायानिच्छतोऽपि तत्सम्बन्धोऽवर्जनीय इति । स्यादेतदेवम्, यदि त्रिगु[4]णमयः प्राकृतोऽस्य देहः स्यात्, स तु स्वाभिमतः स्वानुरूपोऽप्राकृत एवेति सर्वमुपपन्नम् । एतदुक्तं भवति, परस्यैव ब्रह्मणो निखिलहेयप्रत्यनीकानन्तज्ञानानन्दैकस्वरूपतया सकलेतरविलक्षणस्य स्वाभाविकानवधिकातिशयासङ्ख्येयकल्याणगुणगणा[5]श्च

१ स्वरूपोपाधिकमिति पुस्तकान्तरे नास्ति ।
२ तदर्थादिति पुस्तकान्तरे ।
३ सत्यसङ्कल्पेच्छयेति पाठान्तरम् ।
४ गुणत्रयमय इति पाठान्तरम् ।
५ गणश्च पुस्तकान्तरे नास्ति ।

मन्ति, तद्वदेव स्वाभिमतानुरूपैकरूपाचिन्त्यदिव्याद्भुतनित्यनिरवद्यनिरतिशयौज्ज्वल्यसौन्दर्यसौगन्ध्यसौकुमार्यलावण्ययौवनाद्यनन्तगुणनिधिदिव्यरूपमपि स्वाभाविकमस्ति, तदेवोपासकानुग्रहेण तत्तत्प्रतिपत्त्यनुरूपसंस्थानं करोति अपारकारुण्यसौशील्यवात्सल्यौदार्यैश्वर्यजलधिर्निरस्तनिखिलहेयगन्धोऽपहतपाप्मा परमात्मा परब्रह्म पुरुषोत्तमो नारायण इति । "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्" "एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानः" इत्यादिषु निखिलजगदेककारणतयाऽवगतस्य परस्य ब्रह्मणः "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" "विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे"त्यादिषु एवम्भूतं स्वरूपमित्यवगम्यते । "निर्गुणं निरञ्जनम् अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकोऽविजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः" "न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते, पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च" "तमीश्वराणां परमं महेश्वरम्, तं दैवतानां परमञ्च दैवतम्," "स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः," 'सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाऽभिवदन् यदास्ते" वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम् आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्" "सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधी"त्यादिषु परस्य ब्रह्मणः प्राकृतहेयगुणान् प्राकृतहेयदेहसम्बन्धं तन्मूलकर्मवश्यतासम्बन्धं च प्रतिषिध्य कल्याणगुणान् कल्याणरूपञ्च वदन्ति[2] । तदिदं स्वाभाविकमेव रूपमुपासकानुग्रहेण तत्[1]प्रतिपत्त्यनुगुणाकारं देवमनुष्यादिसंस्थानं करोति स्वेच्छयैव परमकारुणिको भगवान्, तदिदमाह श्रुतिः "अजायमानो बहुधा विजायते" इति स्मृतिश्च

"अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवाम्यात्ममायया" ॥ इति ॥,
"परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्" । इति ।

१ तत्शब्दः पुस्तकान्तरे नास्ति ।
२ वदतीति पाठान्तरम् ।

साधवो ह्युपासकाः, तत्परित्राणमेवोद्देश्यम्, आनुषङ्गिको दुष्कृतां विनाशः, सङ्कल्पमात्रेणापि तदुपपत्तेः । प्रकृतिं स्वामिति, "प्रकृतिः" स्वभावः, स्वमेव स्वभावमास्थाय न संसारिणां स्वभावमित्यर्थः । आत्ममाययेति, स्वसङ्कल्परूपेण ज्ञानेनेत्यर्थः । माया वयुनं ज्ञानमिति ज्ञानपर्य्यायमपि मायाशब्दं नैघण्टुका अधीयते । आह च भगवान् पराशरः

"समस्ताः शक्तयश्चैता नृप यत्र प्रतिष्ठिताः ।

तद्विश्वरूपवैरूप्यं रूपमन्यद्धरेर्महत् ॥

समस्तशक्तिरूपाणि तत्करोति जनेश्वर ।

देवतिर्यङ्मनुष्याख्यचेष्टावन्ति स्वलीलया ॥

जगतामुपकाराय न सा कर्मनिमित्तजा" । इति ।

महाभारतेऽपि अवताररूपस्याप्यप्राकृतत्वमुच्यते ।

"न भूतसंघसंस्थानो देहोऽस्य परमात्मनः" । इति ।

अतः परस्यैव ब्रह्मणः एवंरूपरूपवत्त्वादयमपि तस्यैव धर्मः । अत आदित्यमण्डलाक्ष्यधिकरण आदित्यादिजीवव्यतिरिक्तः परमात्मैव ॥

भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥ २१ ॥

आदित्यादिजीवेभ्यो भेदो व्यपदिश्यते अस्य परमात्मनः "य आदित्ये तिष्ठन् आदित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद यस्यादित्यः शरीरं य आदित्यमन्तरो यमयति य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति" "यस्याक्षरं शरीरं यमक्षरं न वेद यो मृत्युमन्तरे सञ्चरन् यस्य मृत्युः शरीरं यं मृत्युर्न वेद एष सर्वभूतान्तरात्मा अपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायण इति चास्यापहतपाप्मनः परमात्मनः सर्वान् जीवान् शरीरत्वेन व्यपदिश्य तेषामन्तरात्मत्वेनैनं व्यपदिशति । अतः सर्वेभ्य एवा*दित्यादिजीवेभ्योऽन्य एव परमात्मेति सिद्धम् ॥

---

* आनुषङ्गिकस्त्विति ।

† हिरण्यगर्भादिजीवेभ्य इति पाठान्तरम् ।

'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इति जगत्कारणं ब्रह्म इत्यवगम्यते। किं तज्जगत्कारणमित्यपेक्षायाम् "सदेव सोम्येदमग्र आसीत् तत्तेजोऽसृजत" 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् स ईक्षत लोकान्नु सृजा" "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत" इति साधारणैः शब्दैर्जगत्कारणे निर्दिष्टे इतरविशेषानन्दविशेषकविशेषार्थस्याभावात्प्रधानजीवव्यतिरिक्तं ब्रह्मेत्युक्तम्। इदानीमाकाशादिविशेषशब्दैर्निर्दिश्य जगत्कारणत्वजगदैश्वर्यादिश्रवादेरप्याकाशादिशब्दाभिधेयतया प्रसिद्धचिदचिद्वस्तुनोऽर्थान्तरमुक्तलक्षणमेव ब्रह्मेति प्रतिपाद्यते "आकाशः, तल्लिङ्गात्" इत्यादिना पादशेषेण।

आकाशाधिकरणम्। आकाशः, तल्लिङ्गात् ॥ २२ ॥

इदमाम्नायते छान्दोग्ये "अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति आकाशो ह्येवैभ्यो भूतेभ्यो ज्यायानाकाशः परायणम्" इति। तत्र सन्देहः, किं प्रसिद्धाकाशमेवात्राकाशशब्देनाभिधीयते, उतोक्तलक्षणमेव ब्रह्मेति। किं प्राप्तम्। प्रसिद्धाकाश इति। कुतः। शब्दैकसमधिगम्ये वस्तुनि य एवार्थो व्युत्पत्तिसिद्धः शब्देन प्रतीयते स एव ग्रहीतव्यः। अतः प्रसिद्धाकाश एव चराचरात्मकभूतजातस्य इत्थस्य कारणम्, अतस्तस्मादनतिरिक्तं ब्रह्म। नन्वीक्षापूर्वकसृष्ट्यादिभिरचेतनाज्जीवाच्च व्यतिरिक्तं ब्रह्मेत्युक्तम्। सत्यमुक्तम्। दुरुक्तं तु तत्। तथा हि "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते तद्ब्रह्मे"त्युक्ते कुत इमानि भूतानि जायन्त इत्यादिविशेषाकाङ्क्षायाम् "सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त" इत्यादिना विशेषप्रतीतेर्जगज्जन्मादिकारणमाकाश एवेति निश्चिते 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदि"त्यादिष्वपि सदादिशब्दा साधारणाकारास्तमेव विशेषमाकाशमभिदधति। "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदि"त्यादिष्वपि आत्मशब्दस्तत्रैव वर्तते, तस्यापि हि चेतनैकान्तत्वं न सम्भवति, यथा मृदात्मको घट इति।

आप्नोतीत्यात्मेति व्युत्पत्त्या सुतरामाकाशेऽप्यात्मशब्दो वर्तते । अत एवमाकाश एव कारणं ब्रह्मेति निश्चिते सति ईक्षणादयस्तदनुगुणा गौणा वर्णनीयाः । यदि हि साधारणशब्देन सदादिभिः कारणमभ्यधायिष्यत, ईक्षणाद्यर्थानुरोधेन चेतनविशेष एव कारणमिति निरचेष्यत, आकाशशब्देन तु विशेष एव निश्चित इति नार्थस्याभाव्यात् निर्णेतव्यमस्ति । ननु "आत्मन आकाशस्सम्भूत" इत्याकाशस्यापि कार्यत्वं प्रतीयते । सत्यम्, सर्वेषामेवाकाशवाय्वादीनां सूक्ष्मावस्था स्थूलावस्था चेत्यवस्थाद्वयमस्ति । तत्राकाशस्य सूक्ष्मावस्था कारणम्, स्थूलावस्था तु कार्यम् । "आत्मन आकाशस्सम्भूत" इति स्वस्मादेव सूक्ष्मरूपात् स्वयं स्थूलरूपः सम्भूत इत्यर्थः । "सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते" इति सर्वस्य जगतः आकाशादेव प्रभवाप्ययादिश्रवणात् तदेव जगत्कारणं ब्रह्मेति निश्चितम् । यत एवं प्रसिद्धाकाशादनतिरिक्तं ब्रह्म, अत एव "यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहिता" इत्येवमादिनिर्देशोऽप्युपपन्नतरः । अतः प्रसिद्धाकाशादनतिरिक्तं ब्रह्मेति ॥

एवं प्राप्ते ब्रूमः । "आकाशः, तल्लिङ्गात्" आकाशशब्दाभिधेयः प्रसिद्धाकाशादचेतनादर्थान्तरभूतो यथोक्तलक्षणः परमात्मैव । कुतः । तल्लिङ्गात्, निखिलजगदेककारणत्वं सर्वस्माज्ज्यायस्त्वं परायणत्वमित्यादीनि परमात्मलिङ्गान्युपलभ्यन्ते । निखिलकारणत्वं[1] ह्यचिद्वस्तुनः प्रसिद्धाकाशशब्दाभिधेयस्य नोपपद्यते, चेतनवस्तुनस्तत्कार्यत्वासम्भवात् । परायणत्वं च चेतनानां परमप्राप्यत्वम्, तच्चाचेतनस्य हेयस्य सकलपुरुषार्थविरोधिनो[2] न सम्भवति । सर्वस्माज्ज्यायस्त्वं च निरुपाधिकं सर्वैः कल्याणगुणैः[3] सर्वेभ्यो निरतिशयोत्कर्षः, तदप्यचितो नोपपद्यते । यदुक्तम्, जगत्कारणविशेषाकाङ्क्षायामाकाशशब्देन विशेष-

१ निखिलजगदेककारणत्वमिति पाठान्तरम् ।
२ विरोधित्वे इति पाठान्तरम् ।
३ गुणगणैरिति पाठान्तरम् ।

समर्पणादन्यत्सर्वं तदनुरूपमेव वर्णनीयमिति, तदयुक्तम्, "सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते" इति प्रसिद्धवत् निर्देशात्। प्रसिद्धवत् निर्देशो हि प्रमाणान्तरप्राप्तिमपेक्षते, प्रमाणान्तराणि च "सदेव सोम्येदमग्र आसीदि"त्येवमादीन्येव वाक्यानि। तानि च यथोदितप्रकारेणैव ब्रह्म प्रतिपादयन्तीति तत्प्रतिपादितं ब्रह्म आकाशशब्देन प्रसिद्धवत् निर्दिश्यते। सम्भवति च परस्य ब्रह्मणः प्रकाशकत्वादाकाशशब्दाभिधेयत्वम् आकाशते आकाशयति चेति। किञ्चानेनाकाशशब्देन विशेषसमर्पणक्षमेणापि चेतनार्थं प्रत्यसम्भावितकारणभावमचेतनविशेषमभिदधानेन "तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेये" ति "सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेये" त्यादिवाक्यशेषावधारितसार्वज्ञ्यसत्यसङ्कल्पत्वादिविशिष्टापूर्वार्थप्रतिपादनसमर्थवाक्यार्थान्यथाकरणं न प्रमाणपदवीमधिरोहति। पदमपूर्वानन्तविशेषणविशिष्टापूर्वार्थप्रतिपादनसमर्थानेकवाक्यगतिसामान्यं चैकेनानुवादस्वरूपेणान्यथा कर्तुं न शक्यते। यत्त्वात्मशब्दश्चेतनैकान्तो न सम्भवति, मृदात्मको घट इत्यादिषु दर्शनादित्युक्तम्, तत्रोच्यते, यद्यपि चेतनादन्यत्रापि क्वचिदात्मशब्दः प्रयुज्यते, तथाऽपि शरीरप्रतिसम्बन्धिन्यात्मशब्दस्य प्रयोगप्राचुर्यात् "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्" "आत्मन आकाशः सम्भूत" इत्यादिषु शरीरप्रतिसम्बन्धिचेतन एव प्रतीयते। यथा गोशब्दस्यानेकार्थवाचित्वेऽपि प्रयोगप्राचुर्यात् सास्नादिमानेव स्वतः प्रतीयते, अर्थान्तरप्रतीतिस्तु असाधारणनिर्देशापेक्षा, तथा स्वतःप्राप्तं शरीरप्रतिसम्बन्धिचेतनाभिधानमेव "स ऐक्षत लोकान्नु सृजा" इति "सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेये" त्यादितत्तद्वाक्यशेषा एव स्थिरीकुर्वन्ति। एवं वाक्यशेषावधारितानन्यसाधारणानेकापूर्वार्थविशिष्टं निखिलजगदेककारणम् "सदेव सो[1]म्येदमग्र आसीदि"ति वाक्यसिद्धं ब्रह्मैवाकाशशब्देन प्रसिद्धवत् "सर्वाणि ह वा इमानि भूतानी"त्यादिवाक्येन निर्दिश्यत इति सिद्धम्॥

१ सोम्येदमित्यादीति पाठान्तरम्।

प्राणाधिकरणम् । **अत एव प्राणः ॥ २४ ॥**

इदमाम्नायते छान्दोग्ये "प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ते"ति प्रस्तुत्य "कतमा सा देवता इति प्राण इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते सैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्ता तां चेदविद्वान् प्रस्तोष्यो मूर्द्धा ते व्यपतिष्यदि"ति । अत्र प्राणशब्दोऽप्याकाशशब्दवत् प्रसिद्धप्राणव्यतिरिक्ते परस्मिन्नेव ब्रह्मणि वर्तते, तदसाधारणनिखिलजगत्प्रवेशनिष्क्रमणादिलिङ्गात् प्रसिद्धवत् निर्दिष्टात् । अधिकाशङ्का तु कृत्स्नस्य भूतजातस्य प्राणाधीनस्थितिप्रवृत्त्यादिदर्शनात् प्रसिद्ध एव प्राणो जगत्कारणतया निर्देशमर्हतीति । परिहारस्तु शिलाकाष्ठादिषु चेतनस्वरूपे च तदभावात् "सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहत" इति नोपपद्यत इति, अतः प्राणयति सर्वाणि भूतानीति कृत्वा परं ब्रह्मैव प्राणशब्देनाभिधीयते । अतः प्रसिद्धाकाशप्राणादेरन्यदेव निखिलजगदेककारणमपहतपाप्मत्वमाद्यत्वसत्यसङ्कल्पत्वाद्यनन्तकल्याणगुणगणं परं ब्रह्मैवाकाशप्राणादिशब्दाभिधेयमिति सिद्धम् ॥

अतः परं जगत्कारण[1]त्वव्याप्तेन येन केनापि निरतिशयोत्कृष्टगुणेन युक्तं ज्योतिरिन्द्रादिशब्दैरर्थान्तरप्रसिद्धैरभिधीयमानं परं ब्रह्मैवेति प्रति[2]पाद्यते "ज्योतिश्चरणाभिधानादि"त्यादिना ।

ज्योतिरधिकरणम् । **ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ २५ ॥**

इदमाम्नायते छान्दोग्ये "अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषु लोकेषु इदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिरि"ति । तत्र सन्देहः, किमयं ज्योतिःशब्दनिर्दिष्टो निरतिशयदीप्तियुक्तोऽर्थः, प्रसिद्धमादित्यादिज्योतिरेव कारणभूतं ब्रह्म, उत समस्तचिदचिद्वस्तुजातविलक्षणः, परमकारणभूतोऽभि-

१ जगत्कारणत्वादिव्याप्तेनेति पाठान्तरम् ।

२ अभिधीयते इति पाठान्तरम् ।

तभास्सर्वज्ञः सत्यसङ्कल्पः पुरुषोत्तम इति । किं युक्तम् । प्रसिद्धमेव ज्योतिरिति । कुतः । प्रसिद्धवन्निर्देशेऽप्याकाशप्राणादिवत् स्वशब्दोपात्तपरमात्मव्याप्तलिङ्गविशेषादर्शनात् परमपुरुषप्रत्यभिज्ञानासम्भवात् कौक्षेयज्योतिषैक्योपदेशाच्च प्रसिद्धमेव ज्योतिः कारणत्वव्याप्तनिरतिशयदीप्तियोगात् जगत्कारणं ब्रह्मेति ॥

एवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे, "ज्योतिः, चरणाभिधानात्" । द्युसम्बन्धितया निर्दिष्टं निरतिशयदीप्तियुक्तं ज्योतिः परमपुरुष एव । कुतः । "पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवी"त्यस्यैव द्युसम्बन्धिनः चरणत्वेन सर्वभूतानामभिधानात् । एतदुक्तं भवति, यद्यपि[1] "अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यत" इत्यस्मिन्वाक्ये परमपुरुषासाधारणलिङ्गं नोपलभ्यते, तथाऽपि पूर्ववाक्ये द्युसम्बन्धितया परमपुरुषनिर्देशादिदमपि द्युसम्बन्धि ज्योतिस्स एवेति प्रत्यभिज्ञायत इति । कौक्षेयज्योतिषैक्योपदेशश्च फलाय तदात्मकत्वानुसन्धानविधिरिति न कश्चिद्दोषः । कौक्षेयज्योतिषश्च तदात्मकत्वम्भगवता स्वयमेवोक्तम् "अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रित" इति ॥

छन्दोऽभिधानात् नेति चेत्, न, तथा चेतोऽर्पणनिगमात्, तथा हि दर्शनम् ॥ २६ ॥

पूर्वस्मिन्वाक्ये "गायत्री वा इदं सर्वमि"ति गायत्र्याख्यं छन्दोऽभि[2]धाय "तदेतदृचाभ्यनूक्तमि"त्युदाहृतायाः "तावानस्य महिमा" इत्यस्या ऋचोऽपि छन्दोविषयत्वात् नात्र परमपुरुषाभिधानमिति चेत्, तन्न, तथा चेतोऽर्पणनिगमात् । न गायत्रीशब्देन छन्दोमात्रमिहाभिधीयते, छन्दोमात्रस्य सर्वात्मकत्वानुपपत्तेः, अपि तु ब्रह्मण[3] एव गायत्रीचेतोऽर्पणमिह निगम्यते, ब्रह्मणि गायत्रीसादृश्यानुसन्धानं फलायोपदिश्यत इत्यर्थः । सम्भवति च "पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृत दिवी"ति

१ यदीति पाठान्तरम् ।
२ अभिध्यायेति पाठान्तरम् ।
३ ब्रह्मणएवेति पाठान्तरं तु युक्तम् ।

चतुष्पदेः ब्रह्मणः चतुष्पदया गायत्र्या च सादृश्यम्। चतुष्पदा च गायत्री क्वचिद्दृश्यते, तद्यथा "इन्द्रः शचीपतिर्बलेन पीडितः दुश्च्यवनो वृषा समित्सु सासहिरि"ति, तथा ह्यन्यत्रापि सादृश्याच्छन्दोऽभिधायी शब्दोऽर्थान्तरे प्रयुज्यमानो दृश्यते, यथा संवर्गविद्यायाम् "ते वा एते पञ्चान्ये पञ्चान्ये दश सम्पद्यन्त" इत्यारभ्य 'सैषा विराडन्नादि'रित्युच्यते॥

इतश्च गायत्रीशब्देन ब्रह्मैवाभिधीयते,

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ॥ २७ ॥

भूतपृथिवीशरीरहृदयानि निर्दिश्य 'सैषा चतुष्पदे'ति व्यपदेशो ब्रह्मण्येव गायत्रीशब्दाभिधेये उपपद्यते॥

उपदेशभेदात् नेति चेत्, न, उभयस्मिन्नप्य-
विरोधात् ॥ २८ ॥

पूर्ववाक्ये "त्रिपादस्यामृतं दिवी"ति दिवोऽधिकरणत्वेन निर्देशात् इह च "दिवः पर" इत्यवधित्वेन निर्देशादुपदेशस्य भिन्नरूपत्वेन पूर्ववाक्योक्तं ब्रह्म परस्मिन् न प्रत्यभिज्ञायत इति चेत् न, उभयस्मिन्नप्युपदेशेऽर्थस्वभावैक्येन प्रत्यभिज्ञाया अविरोधात्, यथा वृक्षाग्रे श्येनो वृक्षाग्रात्परतः श्येन इति। तस्मात् परमपुरुष एव निरतिशयदीप्तियुक्तो "दिवः परो ज्योतिर्दीप्यत" इति प्रतिपाद्यते, "एतावानस्य महिमा अतो ज्यायांश्च पूरुषः, पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवी"ति प्रतिपादितस्य चतुष्पदः परमपुरुषस्य "वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम् आदित्यवर्णं तमसस्तु पारे" इत्यभिहिताप्राकृतरूपस्य तेजोऽप्यप्राकृतमिति तद्युक्तया स [illegible] ज्योतिश्शब्दाभिधेय इति निरवद्यम्॥

निरतिशयदीप्तियुक्तं ज्योतिश्शब्दाभिधेयं प्रसिद्धवत् निर्दिष्टं परमपुरुष एवेत्युक्तम्। इदानीं कारणत्वव्याप्तामृतत्वप्राप्त्युपायतया उपास्यत्वेन श्रुत इन्द्रप्राणादिशब्दाभिधेयोऽपि परमपुरुष एवेत्याह,

इन्द्रप्राणाधिकरणम् । प्राणः, तथाऽनुगमात् ॥ २९ ॥

कौषीतकिब्राह्मणे प्रतर्दनविद्यायाम् "प्रतर्दनो ह वै दैवोदा-

मिरिन्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम युद्धेन च पौरुषेण च" इत्यारभ्य 'वरं वृणीष्वे'ति वदन्तम् इन्द्रं प्रति "त्वमेव मे[1] वरं वृणीष्व यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यसे" इति प्रतर्दनेनोक्तः[2] "स होवाच प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमित्युपास्स्वे"ति श्रूयते। तत्र संशयः, किमत्र हिततमो-पासनकर्मतया इन्द्रप्राणशब्दनिर्दिष्टो जीव एव, उत तद्व्यतिरिक्तः परमात्मेति। किं युक्तम्। जीव एवेति। कुतः। इन्द्रशब्दस्य जीवविशेष एव प्रसिद्धेः। तत्समानाधिकरणस्य प्राणशब्दस्यापि तत्रैव वृत्तेः। अय-मिन्द्राभिधानो हि जीवः प्रतर्दनेन 'त्वमेव वरं वृणीष्व यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यसे" इत्युक्तः "मामुपास्स्वे"ति स्वात्मोपासनं हिततममुप-दिदेश, हिततमत्वं चामृतत्वप्राप्त्युपाय एव, जगत्कारणोपासनस्यैवामृतत्व-प्राप्त्यु[3]पायता "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ सम्पत्स्ये" इत्य-वगता। अतः प्रसिद्धजीवभाव इन्द्र एव कारणं ब्रह्मेत्याशङ्क्याभिधी-यते, "प्राणस्तथानुगमादि"ति। अयमिन्द्रप्राणशब्दनिर्दिष्टो न जीवमा-त्रम्, अपि तु जीवादर्थान्तरभूतं परं ब्रह्म, "स एष प्राण एव प्रज्ञात्मा-ऽऽनन्दोऽजरोऽमृत" इतीन्द्रप्राणशब्दाभ्यां प्रस्तुतस्यानन्दाजरामृतशब्द-सामानाधिकरण्येनानुगमो हि तथा सत्येवोपपद्यते॥

न, वक्तुरात्मोपदेशादिति चेत्, अध्यात्म-सम्बन्धभूमा ह्यस्मिन् ॥ ३० ॥

यदुक्तम्, इन्द्रप्राणशब्दनिर्दिष्टस्य "आनन्दोऽजरोऽमृत" इत्य-नेनैकार्थ्यादयं परं ब्रह्मेति, तन्नोपपद्यते, "मामेव विजानीहि प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमु[4]पास्स्वेति, वक्ता हीन्द्रस्त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रमहन-मि"त्येवमादिना त्वाष्ट्रवधादिभिः प्रज्ञातजीवभावस्य स्वात्मन एवोपा-स्यता प्रतर्दनायोपदिश्यते, अत उपक्रमे जीवविशेष इत्यवगते सति "आ

---

१ मे इति पुस्तकान्तरे नास्ति।

२ प्रतर्दनेनोक्त इति पाठान्तरम्।

३ प्राप्तिहेतुतेति पाठान्तरम्।

४ अमृतमित्युपास्स्वेति पाठान्तरम्।

नन्दोऽजरोऽमृत" इत्यादिभिरुपसंहारस्तदनुगुण एव वर्णनीय इति चेत्— परिहरति, "अध्यात्मसम्बन्धभूमा ह्यस्मिन्," आत्मनि यः सम्बन्धः सोऽध्यात्मसम्बन्धः, तस्य "भूमा" भूयस्त्वं बहुत्वमित्यर्थः। आत्मन्याधेयतया संबध्यमानानां बहुत्वेन सम्बन्धबहुत्वम्, तच्चास्मिन् प्रकृते परमात्मन्येव हि सम्भवति, "तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभावरा अर्पिता एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणे अर्पिताः स एष प्राण एव प्रज्ञात्माऽऽनन्दोऽजरोऽमृत" इति भूतमात्राशब्देनाचेतनवस्तुजातमभिधाय, प्रज्ञामात्राशब्देन तदाधारतया चेतनवर्गं चाभिधाय, तस्याप्याधारतया प्रकृतमिन्द्रप्राणशब्दाभिधेयं निर्दिश्य, तमेव "आनन्दोऽजरोऽमृत" इत्युपदिशति। तदेतच्चेतनाचेतनात्मककृत्स्नवस्त्वाधारत्वं जीवादर्थान्तरभूते तस्मिन् परमात्मन्येवोपपद्यत इत्यर्थः॥

अथवा "अध्यात्मसम्बन्धभूमा ह्यस्मिन्" परमात्मासाधारणधर्मसम्बन्धो ऽध्यात्मसम्बन्धः," तस्य "भूमा" बहुत्वम् "अस्मिन्" प्रकरणे विद्यते। तथा हि, प्रथमम् "त्वमेव मे[1] वरं वृणीष्व यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यसे" इति "मामुपास्स्वे"ति च परमात्मासाधारणमोक्षसाधनोपासनकर्मत्वं प्राणशब्दनिर्दिष्टस्येन्द्रस्य प्रतीयते, तथा "एष एव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषति एष एवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषती"ति सर्वस्य कर्मणः कारयितृत्वं च परमात्मधर्मः, तथा "तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभावरा अर्पिता एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणेऽर्पिता" इति सर्वाधारत्वं च तस्यैव धर्मः, तथा 'स एष प्राण एव प्रज्ञात्मानन्दोऽजरोऽमृत" इत्येतेऽपि परमात्मन एव धर्माः, "एष लोकाधिपतिरेष सर्वेश" इति च परमात्मन्येव सम्भवति। तदेवमध्यात्मसम्बन्धभूमोऽत्र विद्यमानत्वात् परमात्मैवात्रेन्द्रप्राणशब्दनिर्दिष्टः॥

कथं तर्हि प्रख्यातजीवभावस्येन्द्रस्य स्वात्मन उपास्यत्वोपदेशस्सङ्गच्छत इत्यत्राह

१ मे इति पुस्तकान्तरे नास्ति।

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ॥ ३१ ॥

प्रज्ञातजीवभावेनेन्द्रेण 'मामेव विजानीहि मामुपास्स्वे'ति उपास्यस्य ब्रह्मणः स्वात्मत्वेनोपदेशोऽयं न प्रमाणान्तरप्राप्तस्वात्मावलोकनकृतः, अपि तु शास्त्रेण स्वात्मदृष्टिकृतः। एतदुक्तम्भवति, "अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्" "अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः" इत्येवमादिना शास्त्रेण जीवात्मशरीरकं परमात्मानमवगम्य जीवात्मवाचिनामहन्त्वमादिशब्दानां परमात्मन्येव पर्यवसानं ज्ञात्वा "मामेव विजानीहि मामुपास्स्वे"ति स्वात्मश[1]रीरं परमात्मानमेवोपास्यत्वेनोपदिदेशेति। "वामदेववत्" यथा वामदेवः परस्य ब्रह्मणस्सर्वान्तरा[2]त्मत्वं सर्वस्य तच्छरीरत्वं शरीरवाचिनां[3] शब्दानां शरीरिणि पर्यवसानं पश्यन् "अहमि"ति स्वा[4]त्मशरीरकं परं ब्र[5]ह्म निर्दिश्य तत्सामानाधिकरण्येन मनुसूर्यादीन् व्यपदिशति "तद्धैतत्पश्यन् ऋषिर्वामदेवः प्रतिपेदे अहं मनुरभवं सूर्यश्च, अहं कक्षीवान् ऋषिरस्मि विप्र" इत्यादि, यथा च प्रह्लादः—

> "सर्वगत्वादनन्तस्य स एवाहमवस्थितः।
> मत्तः सर्वमहं सर्वं मयि सर्वं सनातने" ॥

इत्यादि वदति। अस्मिन्प्रकरणे जीववाचिभिः शब्दैस्तद्विशेषणाभिधायिभिश्चोपास्यभूतस्य परस्य ब्रह्मणोऽभिधाने कारणान्तरोक्तिपूर्वकमाह,

---

१ स्वात्मशरीरकमिति पाठान्तरम्।

२ अन्तरात्मकत्वमिति पाठान्तरम्।

३ चेति पुस्तकान्तरेऽधिकः पाठः।

४ स्वात्मकेति पाठान्तरम्।

५ ब्रह्मेति इति पाठान्तरम्।

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेत्, न, उपासात्रैविध्या[1]-दाश्रितत्वादिह[2] तद्योगात् ॥ ३२ ॥

"न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्" "त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रमहनमरुन्मुखान् यतीन् शालावृकेभ्यः प्रायच्छम्" इत्यादिजीवलिङ्गात्, "यावद्ध्यस्मिन् शरीरे प्राणो वसति तावदायुः" "अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयती"ति मुख्यप्राणलिङ्गाच्च नाध्यात्मसम्बन्धभूमेति चेत्, उपासात्रैविध्याद्धेतोः—उपासनात्रैविध्यमुपदेष्टुं तत्तच्छब्देनाभिधानं निखिलकारणभूतस्य ब्रह्मणः । स्वरूपेणानुसन्धानं भोक्तृवर्गशरीरकत्वेनानुसन्धानं भोग्यभोगोपकरणशरीरकत्वेनानुसन्धानञ्चेति त्रिविधमनुसन्धानमुपदेष्टुमित्यर्थः । तदिदं त्रिविधं ब्रह्मानुसन्धानं प्रकरणान्तरेऽप्याश्रितम् "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" "आनन्दो ब्रह्मे"त्यादिषु स्वरूपानुसन्धानं "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवत् निरुक्तञ्चानिरुक्तं च निलयनं चानिलयनञ्च विज्ञानञ्चाविज्ञानञ्च सत्यं चानृतञ्च सत्यमभव"दित्यादिषु भोक्तृशरीरतया भोग्यभोगोपकरणशरीरतया चानुसन्धानम् । इहापि प्रकरणे तत् त्रिविधमनुसन्धानं युज्यत इत्यर्थः । एतदुक्तम्भवति । यत्र हिरण्यगर्भादिजीवविशेषाणां प्रकृत्याद्यचेतनविशेषाणाञ्च परमात्मासाधारणधर्मयोगस्तदभिधायिनां शब्दानां परमात्मवाचिशब्दैः सामानाधिकरण्यं वा दृश्यते, तत्र परमात्मनस्तत्तद्वि-द्विशेषान्तरात्मत्वानुसन्धानं प्रतिपिपादयिषितमिति ।

अतोऽत्रेन्द्रप्राणशब्दनिर्दिष्टो जीवादर्थान्तरभूतः परमात्मैवेति सिद्धम् ॥

समाप्तमिन्द्रप्राणाधिकरणम् ॥

इति श्रीमद्भगवद्रामानुजाचार्यविरचिते शारीरकमीमांसाभाष्ये समन्वयाख्यस्य प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥ १ ॥

---

१ उपासात्रैविध्यादित्येकस्मिन्पुस्तके पाठः, स तु न युक्तः, भाष्यादावपरिगृहीतत्वात् ।

२ इह चेति चकारघटितः सूत्रपाठ एकस्मिन् पुस्तके भवति, न तु युक्तः, प्रायेणानुपलम्भात् 'इह तद्योगादित्येतद्व्याचष्टे इहापीती'ति श्रुतप्रकाशिकाविरोधाच्च ।

अथ प्रथमाऽध्याये द्वितीयः पादः ।

प्रथमे पादे, ऽधीतवेदः पुरुषः कर्ममीमांसाश्रवणाधिगतकर्मयाथात्म्यविज्ञानः केवलकर्मणामल्पास्थिरफलत्वमवगम्य वेदान्तवाक्येषु चाऽऽपातप्रतीतानन्तस्थिरफलब्रह्मस्वरूपतदुपासनसमुपजातपरमपुरुषार्थलक्षणमोक्षापेक्षोऽवधारितपरिनिष्पन्नवस्तुबोधनशब्दशक्तिर्वेदान्तवाक्यानां परस्मिन् ब्रह्मणि निश्चितप्रमाणभावस्तद्विचारकर्त्तव्यतारूपशारीरकमीमांसाश्रवणमारभेतेत्युक्तम् ।

शास्त्रारम्भसिद्धये, अनन्तविचित्रस्थिरत्रसरूपभोक्तृभोग्यभोगोपकरणभोगस्थानलक्षणनिखिलजगदुदयविभवलयलीलं महानन्दैककारणं परं ब्रह्म "यतो वा इमानि" इत्यादिवाक्यं बोधयतीति च प्रत्यपादि, जगदेककारणं परं ब्रह्म सकलेतरप्रमाणाविषयतया शास्त्रैकप्रमाणकमित्यध्यगायि, शास्त्रप्रमाणकत्वञ्च ब्रह्मणः प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्वयविरहेऽपि स्वरूपेणैव परमपुरुषार्थभूते परस्मिन् ब्रह्मणि वेदान्तवाक्यानां समन्वयादविरुद्धम् इत्यूचिम, निखिलजगदेककारणतया वेदान्तवेद्यं ब्रह्म चेतनत्वादानुमानिकप्रधानादर्थान्तरभूतश्चेतनविशेष एवेत्युपापीपदाम, स च स्वाभाविकाऽनवधिकातिशयानन्दविपश्चित्त्वनिखिलचेतनभयाभयहेतुत्वसत्यसङ्कल्पत्वसमस्तचेतनाचेतनान्तरात्मत्वादिभिर्बद्धमुक्तोभयावस्थाज्जीवशब्दाभिलपनीयात्प्रत्यगर्थादर्थान्तरभूत इति च समार्थयामहि[1] स चापाकृताकर्मनिमित्तस्वासाधारणदिव्यरूप इत्युदैरिराम, आकाशप्राणाद्यचेतनविशेषाभिधायिभिर्जगत्कारणतया प्रसिद्ध्यर्थविदिश्यमानस्सकलेतरचेतनाचेतनविलक्षणः स एवेति समगंस्महि, परतस्त्वासाधारणनिरतिशयदीप्तियुक्तज्योतिःशब्दाभिधेयो द्युसम्बन्धितया प्रत्यभिज्ञानात्स एवेत्याविष्टमहि, परमकारणासाधारणामृतत्वप्राप्तिहेतुभूतः परमपुरुष एव शास्त्रदृष्ट्येन्द्रादिशब्दैरभिधीयत इत्यवूमहि । सर्वैरप्रतिपतितसकलेतरप्रमाणसम्भावनाभूमिस्सार्वज्ञ्यसत्यसङ्कल्पत्वाद्यपरिमितोदारगुणसागरतया स्वेत-

१ समार्थयामहीति पाठान्तरम्, न तु युक्तम् ।

समस्तवस्तुविलक्षणः परं ब्रह्म पुरुषोत्तमो नारायण एव वेदान्तवेद्य इत्युक्तम् ।

अतः परं द्वितीयतृतीयचतुर्थेषु पादेषु, यद्यपि वेदान्तवेद्यं ब्रह्मैव, तथाऽपि कानिचिद् वेदान्तवाक्यानि प्रधानक्षेत्रज्ञान्तर्भूतवस्तुविशेषस्वरूपप्रतिपादनपराण्येवेत्याशङ्क्य तन्निरसनमुखेन तत्तद्वाक्योदितकल्याणगुणाकरत्वं ब्रह्मणः प्रतिपाद्यते । तत्राऽस्पष्टजीवलिङ्गकानि वाक्यानि द्वितीये पादे विचार्यन्ते, स्पष्टलिङ्गकानि तृतीये, तत्तत्प्रतिपादनच्छायानुसारीणि चतुर्थे ॥

अथ सर्वत्र प्रसि
ध्यधिकरणम् १ ।

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ १ ॥

इदमाम्नायते छान्दोग्ये "अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथाक्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्वीत मनोमयः प्राणशरीरो भारूप" इत्यादि । अत्र स क्रतुं कुर्वीतेति प्रतिपादितस्योपासनस्य उपास्यो मनोमयः प्राणशरीर इति निर्दिश्यत इति प्रतीयते । तत्र संशयः, किं मनोमयत्वादिगुणकः क्षेत्रज्ञ उत परमात्मेति । किं युक्तम् । क्षेत्रज्ञ इति । कुतः । मनःप्राणयोः क्षेत्रज्ञोपकरणत्वात्, परमात्मनस्तु "अप्राणो ह्यमना" इति तत्प्रतिषेधाच्च । न च 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'ति पूर्ववाक्यनिर्दिष्टं ब्रह्मात्रोपास्यतया सम्बन्धुं शक्यते, 'शान्त उपासीते'त्युपासनोपकरणशान्तिनिर्वृत्त्युपायभूतब्रह्मात्मकत्वोपदेशायोपात्तत्वात् । न च 'स क्रतुं कुर्वीते'त्युपासनस्योपास्यसाकाङ्क्षत्वाद्वाक्यान्तरस्थमपि ब्रह्म सम्बध्यत इति शक्यं वक्तुम्, स्ववाक्योपात्तेन मनोमयत्वादिगुणकेन निराकाङ्क्षत्वात् । 'मनोमयः प्राणशरीर' इत्यनन्यार्थतया निर्दिष्टस्य विभक्तिविपरिणाममात्रेणोभयाकाङ्क्षानिवृत्तिसिद्धेः ।

एवं निश्चिते जीवत्वे 'एतद्ब्रह्मे'त्युपसंहारस्थं ब्रह्मपदमपि जीव एव पूजार्थं प्रयुक्तमित्यध्यवसीयत इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः, "सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्" । मनोमयत्वादिगुणकः परमात्मैव । कुतः । सर्वत्र वेदान्तवाक्येषु परस्मिन्नेव ब्रह्मणि प्रसिद्धस्य मनोमयत्वादेरिहोपदेशात्, प्रसिद्धं हि

मनोमयत्वादि ब्रह्मणः, यथा "मनोमयः प्राणशरीरनेता," "स एषो-ऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन्नयं पुरुषो मनोमयोऽमृतमयो[१] हिरण्मयः," "हृदा मनीषा मनसाऽभिक्लृप्तो य एनं विदुरमृतास्ते भवन्ति," "न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा मनसा तु विशुद्धेन" तथा "प्राणस्य प्राणः," "अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति," "सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते" इत्यादिषु । मनोमयत्वम्, विशुद्धेन मनसा ग्राह्यत्वम् । प्राणशरीरत्वम्, प्राणस्याप्याधारत्वनियन्तृत्वञ्च । एवं च सति 'एष म आत्माऽन्तर्हृदय एतद्ब्रह्मे'ति ब्रह्म-शब्दोऽपि मुख्य एव भवति । 'अप्राणो ह्यमना' इति मनआयत्तं ज्ञानं प्राणायत्तां स्थितिञ्च ब्रह्मणो निषेधति ।

अथवा—'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीते'त्यत्रैवो-पासनं विधीयते, सर्वात्मकं ब्रह्म शान्तः सन्नुपासीतेति । "स क्रतुं कुर्वी-ते"ति तस्यैव गुणोपादानार्थोऽनुवादः । उपादेयाश्च गुणा मनोमयत्वा-दयः । अतः सर्वात्मकं ब्रह्म मनोमयत्वादिगुणकमुपासीतेति वाक्यार्थः । तत्र सन्देहः, किमिह ब्रह्मशब्देन प्रत्यगात्मा निर्दिश्यत उत पर-मात्मेति । किं युक्तम् । प्रत्यगात्मेति । कुतः । तस्यैव सर्वपदसामानाधि-करण्यनिर्देशोपपत्तेः, सर्व-शब्दनिर्दिष्टं हि ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं कृत्स्नं जगत्, ब्रह्मादिभावश्च प्रत्यगात्मनोऽनाद्यविद्यामूलकर्मविशेषोपाधिको विद्यत एव, परस्य तु ब्रह्मणः सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेरपहतपाप्मनो निरस्त-समस्ताविद्यादिदोषगन्धस्य समस्तहेयाकारसर्वभावो नोपपद्यते । प्रत्यगा-त्मन्यपि क्वचित्क्वचिद्ब्रह्मशब्दः प्रयुज्यते, अत एव 'परमात्मा परं ब्रह्मे'ति परमेश्वरस्य क्वचित्सविशेषणो निर्देशः । प्रत्यगात्मनश्च निर्मुक्तोपाधे-र्बृहत्त्वं च विद्यते, "स चानन्त्याय कल्पते" इति श्रुतेः । अविदुषस्तस्यैव कर्मनिमित्तत्वाज्जगज्जन्मस्थितिलयानां 'तज्जला'निति हेतुनिर्देशोऽप्युप-

---

१ मनोमयो ऽमृतो हिरण्मय इति पाठान्तरम्, अमृतं हिरण्मय इति पुस्तकान्तरे ।

पद्यते । तदयमर्थः—अयं जीवात्मा स्वतोऽपरिच्छिन्नरूपत्वेन ब्रह्मस्वरूपः सन्नविद्यया देवतिर्यङ्मनुष्यस्थावरात्मनाऽवतिष्ठत इति ।

अत्र प्रतिविधीयते सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्, सर्वत्र सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति निर्दिष्टे सर्वस्मिञ् जगति ब्रह्मशब्देन तदात्मतयाऽभिधीयमानं परं ब्रह्मैव, न प्रत्यगात्मा । कुतः । "प्रसिद्धोपदेशात्", "तज्जला"निति हेतुतः, "सर्वं खल्विदं ब्रह्मे"ति प्रसिद्धवदुपदेशात्[1] । ब्रह्मणो जातत्वाद् ब्रह्मणि लीनत्वाद्ब्रह्माधीनजीवनत्वाच्च हेतोर्ब्रह्मात्मकं सर्वं खल्विदं जगदित्युक्ते यस्माज्जगज्जन्मस्थितिलया वेदान्तेषु प्रसिद्धास्तदेवात्र ब्रह्मेति प्रतीयते, तच्च परमेव ब्रह्म । तथाहि "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मे"ति प्रक्रम्य "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते" इत्यादिना पूर्वानुवाकप्रतिपादितानवधिकातिशयानन्दयोगिनो विपश्चितः परस्माद्ब्रह्मण एव जगदुत्पत्तिस्थितिलया निर्दिश्यन्ते । तथा "स कारणङ्करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिप" इति करणाधिपस्य जीवस्याधिपः परं ब्रह्मैव कारणं व्यपदिश्यते । एवं हि सर्वत्र परस्यैव ब्रह्मणः कारणत्वं प्रसिद्धम् । अतः परब्रह्मणो जातत्वात्तस्मिन् लीनत्वात् तेन प्राणनात् तदात्मकतया तादात्म्यमुपपन्नम् । अतस्सर्वप्रकारं सर्वशरीरकं सर्वात्मभूतं परं ब्रह्म शान्तो भूत्वोपासीतेति श्रुतिरेव परब्रह्मणस्सर्वात्मकत्वमुपपाद्य तस्योपासनमुपदिशति । परब्रह्म हि कारणावस्थकार्यावस्थसूक्ष्मस्थूलचिदचिद्वस्तुशरीरतया सर्वदा सर्वात्मभूतम् । एवंभूततादात्म्यस्य प्रतिपादने परस्य ब्रह्मणः सकलहेयप्रत्यनीककल्याणगुणाकरत्वम् विरुध्यते, प्रकारभूतशरीरगतानां दोषाणां प्रकारिण्यात्मन्यप्रसङ्गात्, प्रत्युत निरतिशयैश्वर्यापादनेन गुणायैव भवतीति पूर्वमेवोक्तम् ॥ यदुक्तं जीवस्य सर्वतादात्म्यमुपपद्यत इति, तदसत्, जीवानां प्रतिशरीरं भिन्नानामन्योन्यतादात्म्यासम्भवात् । मुक्तस्यानवच्छिन्नस्वरूपस्यापि जगत्तादात्म्यं

[1] प्रसिद्धनिर्देशादिति पाठान्तरम् ।

जगज्जन्मस्थितिप्रलयकारणत्वनिमित्तं न सम्भवतीति जगद्व्यापारवर्जमित्यत्र वक्ष्यते। जीवकर्मनिमित्तत्वाज्जगज्जन्मस्थितिलयानां स एव कारणमित्यपि न साधीयः, तत्कर्मनिमित्तत्वेऽपीश्वरस्यैव जगत्कारणत्वात्। अतः परमात्मैवात्र ब्रह्मशब्दाभिधेयः। इममेव सूत्रार्थमभियुक्ता बहु मन्यते, यदाह वृत्तिकारः "सर्वं खल्विति सर्वात्मा ब्रह्मेश" इति।

विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॥ २ ॥

वक्ष्यमाणाश्च गुणाः परमात्मन्येवोपपद्यन्ते "मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः सत्यसङ्कल्प आकाशात्मा सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादर" इति। मनोमयः=परिशुद्धेन मनसैकेन ग्राह्यः, विवेकविमोकादिसाधनसप्तकानुगृहीतपरमात्मोपासननिर्मलीकृतेन हि मनसा गृह्यते। अनेन हेयप्रत्यनीककल्याणैकतानतया सकलेतरविलक्षणस्वरूपतोच्यते, मलिनमनोभिर्मलिनानामेव ग्राह्यत्वात्। प्राणशरीरः=जगति सर्वेषां प्राणानां धारकः, प्राणो यस्य शरीरमाधेयं विधेयं शेषभूतञ्च स प्राणशरीरः। आधेयत्वविधेयत्वशेषत्वानि शरीरशब्दप्रवृत्तिनिमित्तानीत्युपपादयिष्यते। भारूपः=भास्वररूपः, अप्राकृतस्वासाधारणनिरतिशयकल्याणदिव्यरूपत्वेन निरतिशयदीप्तियुक्त इत्यर्थः। सत्यसङ्कल्पः=अप्रतिहतसङ्कल्पः। आकाशात्मा=आकाशवत् सूक्ष्मस्वच्छस्वरूपः, सकलेतरकारणभूतस्याप्याकाशस्याप्यात्मभूत इति वा ऽऽकाशात्मा। स्वयं च प्रकाशते ऽन्यांश्च प्रकाशयतीति वा ऽऽकाशात्मा। सर्वकर्मा=क्रियत इति कर्म, सर्वं जगद्यस्य कर्म असौ सर्वकर्मा, सर्वा क्रिया यस्यासौ वा सर्वकर्मा। सर्वकामः=काम्यन्त इति कामा भोग्यभोगोपकरणादयः, ते परिशुद्धाः सर्वविधास्तस्य सन्तीत्यर्थः। सर्वगन्धस्सर्वरसः=अशब्दमस्पर्शमित्यादिना प्राकृतगन्धरसादिनिषेधादप्राकृताः स्वासाधारणा निरवद्याः निरतिशयाकल्याणाः स्वभोग्यभूताः सर्वविधाः गन्धरसास्तस्य सन्तीत्यर्थः। सर्वमिदमभ्यात्तः=उक्तमिदं रसपर्यन्तं सर्वं कल्याणगुणजातं स्वीकृतवान्। अभ्यात्त इति भुक्ता ब्राह्मणा इतिवत्कर्तरि क्तः प्रतिपत्तव्यः। अवाकी=वाक् उक्तिः, साऽस्य नास्तीत्यवाकी। कुत इत्याह "अनादर" इति, अवा-

प्तसमस्तकामत्वेनादत्तेच्छाभावात् आदररहितः, अत एवावाकी—अनल्पाकः परिपूर्णैश्वर्यत्वाद्ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तनिखिलं जगत्तृणीकृत्य जोपमासीन इत्यर्थः । त एते गुणा विवक्षिताः परमात्मन्येवोपपद्यन्ते ।

अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ॥ ३ ॥

तमिमं गुणसागरं पर्यालोचयतां खद्योतकल्पस्य शरीरसम्बन्धनिबन्धनापरिमितदुःखसम्बन्धयोग्यस्य बद्धमुक्तावस्थजीवस्य प्रस्तुतगुणलेशसम्बन्धगन्धोऽपि नोपपद्यत इति नास्मिन्प्रकरणे शारीरपरिग्रहशङ्का जायत इत्यर्थः ।

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॥ ४ ॥

"एतमितः प्रेत्याभिसम्भवितास्मी"ति प्राप्यतया परं ब्रह्म व्यपदिश्यते, प्राप्तृतया च जीवः, अतः प्राप्ता जीव उपासकः, प्राप्यं परं ब्रह्मोपास्यमिति प्राप्तुरन्यदेवेदमिति विज्ञायते ।

शब्दविशेषात् ॥ ५ ॥

"एष म आत्माऽन्तर्हृदय" इति शारीरः षष्ठ्या निर्दिष्ट उपास्यस्तु प्रथमया । एवं समानप्रकरणे वाजिनाञ्च श्रुतौ शब्दविशेषः श्रूयते जीवपरयोः, यथा "व्रीहिर्वा यवो वा श्यामाको वा श्यामाकतण्डुलो वा एवमयमन्तरात्मन् पुरुषो हिरण्मयो यथा ज्योतिरधूम"मिति । अत्रान्तरात्मन्निति सप्तम्यन्तेन शारीरो निर्दिश्यते, पुरुषो हिरण्मय इति प्रथमयोपास्यः । अतः पर एवाऽऽत्मोपास्यः ।

इतश्च शारीरादन्यः ।

स्मृतेश्च ॥ ६ ॥

"सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च,"
"यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम्,"
"ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति
भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया
तमेव शरणं गच्छे"ति च शारीरकमुपासकं परमात्मानं चोपास्यं स्मृतिर्दर्शयति ॥

अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेत्, न, निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च ॥ ७ ॥

अल्पायतनत्वमर्भकौकस्त्वम्, तद्व्यपदेशोऽल्पत्वव्यपदेशः। "एष म आत्माऽन्तर्हृदय" इत्यणीयसि हृदयायतने स्थितत्वादणीयान् "व्रीहेर्वा यवाद्वे"त्यादिनाऽणीयस्त्वस्य स्वरूपेण व्यपदेशाच्च नायं परमात्माऽपि तु जीव एव, "सर्वगतं सुसूक्ष्मं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीरा" इत्यादिभिः परमात्मनोऽपरिच्छिन्नत्वावगमाज्जीवस्य चाराग्रमात्रत्वव्यपदेशादिति चेत्, नैतदेवम्, परमात्मैव ह्यणीयानित्येवं निचाय्यत्वेन व्यपदिश्यते, एवं निचाय्यत्वेन–एवं द्रष्टव्यत्वेन, एवमुपास्यत्वेनेति यावत्, न पुनरणीयस्त्वमेवास्य स्वरूपमिति। व्योमवच्चायं व्यपदिश्यते, स्वाभाविकं महत्त्वं चास्य व्यपदिश्यते "ज्यायान् पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षाज्ज्यायान् दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्य" इति, अत उपासनार्थमेवाल्पत्वव्यपदेशः। तथा हि "सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीते" ति सर्वोत्पत्तिप्रलयकारणत्वेन सर्वस्यात्मतयाऽनुप्रवेशकृतजीवयितृत्वेन च सर्वात्मकं ब्रह्मोपासीतेत्युपासनं विधाय, "अथ खलु क्रतुमयोऽयं पुरुषो यथाक्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवती" ति यथोपासनं प्राप्यसिद्धिमभिधाय, 'स क्रतुं कुर्वीते'ति गुणविधानार्थमुपासनमनूद्य "मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः सत्यसङ्कल्प आकाशात्मा सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादर" इति जगदैश्वर्यविशिष्टस्य स्वरूपंगुणांश्चोपादेयान् प्रतिपाद्य, "एष म आत्माऽन्तर्हृदयेऽणीयान् व्रीहेर्वा यवाद्वा सर्षपाद्वा श्यामाकाद्वा श्यामाकतण्डुलाद्वे" त्युपासकस्य हृदयेऽणीयस्त्वेन तदात्मतयो[1]पास्यस्य परमपुरुषस्योपासनार्थमणीयस्त्वमुक्त्वा, "एष म आत्माऽन्तर्हृदये ज्यायान् पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षाज्ज्यायान्दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यस्सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादर" इत्यन्तर्हृदयेऽवस्थितस्योपास्यमानस्य प्राप्याकारं निर्दिश्य, 'एष म आत्मान्तर्हृदय एतद्ब्रह्मे'त्येवम्भूतं परं ब्रह्म पर-

१ तथा कर्मतयेति पाठान्तरम्।

मकारत्रयेणास्मद्बुद्धिजीविषयाऽस्मद्धृदये संनिहितमितीदमनुसन्धानं विधाय, "एतमितः प्रेत्याभिसम्भवितास्मी" ति यथोपासनं प्राप्तिनिश्चयानुसन्धानं च विधाय, "इति यस्य स्यादद्धा न विचिकित्साऽस्ती" ति एवंविधप्राप्यप्राप्तिनिश्चयोपेतस्योपासकस्य प्राप्तौ न संशयोऽस्तीत्युपसंहृतम् । अत उपासनार्थमर्भकौकस्त्वमणीयस्त्वञ्च ॥

सम्भोगप्राप्तिरिति चेत्, न, वैशेष्यात् ॥ ८ ॥

जीवस्येव परस्यापि ब्रह्मणः शरीरान्तर्वर्तित्वमभ्युपगतञ्चेत्तद्वदेव शरीरसम्बन्धप्रयुक्तसुखदुःखोपभोगप्राप्तिरिति चेत्, न, हेतुवैशेष्यात् । न हि शरीरान्तर्वर्तित्वमेव सुखदुःखोपभोगे हेतुरपि तु पुण्यपापरूपकर्मपरवशत्वम् । तत्त्वऽपहतपाप्मनः परमात्मनो न सम्भवति, तथा च श्रुतिः "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीती"ति ।

सर्वत्रप्रसिद्ध्यधिकरणं समाप्तम् १ ॥

यदि परमात्मा न भोक्ता, एवं तर्हि सर्वत्र भोक्तृतया प्रतीयमानो जीव एव स्यादित्याशङ्क्याह–

अत्त्रधिकरणम् २ ।

अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ ९ ॥

कठवल्लीष्वाम्नायते

"यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः[1]

मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र स"इति ।

अत्र, ओदनोपसेचनसूचितोऽत्ता किं जीव एव उत परमात्मेति सन्दिह्यते । किं युक्तम् । जीव इति । कुतः । भोक्तृत्वस्य कर्मनिमित्तत्वात्, जीवस्यैव तत्सम्भवात् ।

अत्रोच्यते–"अत्ता चराचरग्रहणात्" । अत्ता परमात्मैव । कुतः । चराचरग्रहणात्, चराचरस्य कृत्स्नस्याऽत्तृत्वं हि तस्यैव सम्भवति । न चेदं कर्मनिमित्तं भोक्तृत्वम्, अपितु जगज्जन्मस्थितिलयहेतुभूतस्य परस्य

---

१ ओदन'–इति पुंलिङ्गपाठ' प्रामाणिकः ओदनमिति क्वचित् ।

ब्रह्मणो विष्णोः संहर्तृत्वम्, "सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पद"मित्यत्रैव दर्शनात्, तथाच मृत्युर्यस्योपसेचनमिति वचनात् ब्रह्म च क्षत्रं चेति कृत्स्नस्यचराचरं जगदिहादनीयौदनत्वेन गृह्यते, उपसेचनं हि नाम स्वयमद्यमानं सदन्यस्यादनहेतुः, अत उपसेचनत्वेन मृत्योरप्य-द्यमानत्वात्तदुपसिच्यमानस्य कृत्स्नस्य ब्रह्मक्षत्रपूर्वकस्य जगतश्चराचरस्या-दनमत्र विवक्षितमित्यवगम्यते। ईदृशं चादनमुपसंहार एव। तस्मादी-दृशं जगदुपसंहारित्वरूपमभोक्तृत्वं परमात्मन एव।

प्रकरणाच्च ॥ १० ॥

प्रकरणञ्चेदं परस्यैव ब्रह्मणः

"महान्तं विभुमात्मानम्मत्वा धीरो न शोचति"।

"नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन

यमेवैष वृणुते तेन[1] लभ्यः तस्यैष आत्मा विवृणुते[2] तनूं स्वा"मिति

प्रकृतं, 'क इत्था वेद यत्र स' इत्यपि हि तत्प्रसादादृते तस्य दुरव-बोधत्वमेव प्रस्तुतं पूर्वं प्रत्यभिज्ञायते।

अथ स्यात्-अयं ब्रह्मक्षत्रौदनसूचितः पुरुषोऽपहतपाप्मा परमात्मा, अनन्तरम्

"ऋतम्पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्द्धे।

छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः"

इति कर्मफलभोक्तुरेव सद्वितीयस्याभिधानात्। द्वितीयश्च प्राणो बुद्धिर्वा स्यात्। ऋतपानं हि कर्मफलभोग एव, स च परमात्मनो न सम्भवति, बुद्धिप्राणयोस्तु भोक्तुर्जीवस्योपकरणभूतयोर्यथाकथञ्चित्पानेऽन्वयः सम्भवतीति तयोरन्यतरेण सद्वितीयो जीव एव प्रतिपाद्यते, तदेकप्रकरणत्वात्पूर्वप्रस्तुतोऽत्ताऽपि स एव भवितुमर्हतीति, अत्रोच्यते-

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥ ११ ॥

१ स तेनेति क्वाचित्कपाठस्तु नास्त्युपनिषदि।
२ आत्मा वृणुते-इति पाठोऽन्यत्र।

न प्राणजीवौ बुद्धिजीवौ वा गुहां प्रविष्टावृतं पिबन्तावित्युच्येते अपि तु जीवात्मपरमात्मानौ हि तथा व्यपदिश्येते । कुतः । तद्दर्शनात्, अस्मिन् प्रकरणे जीवपरयोरेव गुहाप्रवेशव्यपदेशो दृश्यते । परमात्मनस्तावत्,

"तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम् ।

अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाती"ति ।

जीवस्यापि,

"या प्राणेन सम्भवत्यदितिर्देवतामयी ।

गुहां प्रविश्य तिष्ठन्ती या भूतेभिर्व्यजायते"ति ।

कर्मफलान्यत्तीत्यदितिर्जीव उच्यते । प्राणेन सम्भवतीति प्राणेन सह वर्तते । देवतामयी, इन्द्रियाधीनभोगा । गुहां प्रविश्य तिष्ठन्ती, हृदयपुण्डरीकोदरवर्तिनी । या भूतेभिर्व्यजायत, पृथिव्यादिभिर्भूतैः सहिता देवादिरूपेण विविधा जायते । एवञ्च सति 'ऋतं पिबन्ता'विति व्यपदेशवच्छत्रिणो गच्छन्तीतिवत्प्रतिपत्तव्यः । यद्वा, प्रयोज्यप्रयोजकरूपेण पाने कर्तृत्वं जीवपरयोरुपपद्यते ।

विशेषणाच्च ॥ १२ ॥

अस्मिन् प्रकरणे जीवपरमात्मानावेवोपास्यत्वोपासकत्वप्राप्यत्वप्राप्तृत्वविशिष्टौ सर्वत्र प्रतिपाद्येते ।

"ब्रह्मजज्ञं देवमीड्यं विदित्वा निचाय्येमां शान्तिमत्यन्तमेती" ति ।

ब्रह्मजज्ञो जीवः, ब्रह्मणो जातत्वात् ज्ञत्वाच्च, तन्देवमीड्यं विदित्वा जीवात्मानमुपासकं ब्रह्मात्मकत्वेनावगम्येत्यर्थः । तथा

"यस्सेतुरीजानानामक्षरम् ब्रह्म यत्परम्

अभयं तितीर्षतां पारं नाचिकेतं शकेमही" त्युपास्यः परमात्मोच्यते, नाचिकेतम्, नाचिकेतस्य कर्मणः प्राप्यमित्यर्थः । "आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव चे"त्यादिनोपासको जीव उच्यते, तथा ।

"विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रग्रहवान्नरः ।

सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमम्पद"मिति प्राप्यप्राप्त-

रावभिधीयेते जीवपरमात्मानौ। इहापि छायातपावित्यज्ञत्वसर्वज्ञत्वाभ्यान्तावेव विशिष्य व्यपदिश्येते।

अथ स्यात्–

"येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके" इति जीवस्वरूपयाथात्म्यप्रश्नोपक्रमत्वात्सर्वमिदं प्रकरणं जीवपरमिति प्रतीयत इति, नैतदेवम्। न हि जीवस्य देहातिरिक्तस्यास्तित्वनास्तित्वशङ्कयाऽयं प्रश्नः, तथा सति पूर्ववरद्वयवरणानुपपत्तेः। तथा हि, पितुः सर्ववेदसदक्षिणक्रतुसमाप्तिवेलायां दीयमानदक्षिणावैगुण्येन क्रतुवैगुण्यं मन्यमानेन कुमारेण नचिकेतसाऽऽस्तिक्यातिरेकेण स्वात्मदानेनाऽपि पितुः क्रतुसाद्गुण्यमिच्छता कस्मै मां दास्यसीत्यसकृत् पितरं पृच्छता स्वनिर्बन्धरुष्टपितुर्वचनात् मृत्युसदनं प्रविष्टेन स्वसदनात्प्रोषुषि यमेऽतद्दर्शनात्[1] तत्र तिस्रो रात्रीरुपोषुषा स्वोपवासभीततत्प्रतिविधानप्रवृत्तमृत्युप्रत्त वरत्रये आस्तिक्यातिरेकात्प्रथमेन वरेण स्वात्मानं प्रति पितुः प्रसादो वृतः। एतच्च सर्वं देहातिरिक्तमात्मानमजानतो नोपपद्यते। द्वितीयेन च वरेणोत्तीर्णदेहात्मानुभाव्यफलसाधनभूताग्निविद्या वृता, तदपि देहातिरिक्तात्मानभिज्ञस्य न सम्भवति, अतस्तृतीयेन वरेण यदिदं व्रियते

"येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये अस्तीत्येके, नायमस्तीति चैके।
एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाऽहं वराणामेष वरस्तृतीयः" इति,

अत्र परमपुरुषार्थरूपब्रह्मप्राप्तिलक्षणमोक्षयाथात्म्यविज्ञानाय तदुपायभूतपरमात्मोपासनपरावरात्मतत्त्वजिज्ञासयाऽयं प्रश्नः क्रियते। एवं च येयं प्रेत इति न शरीरवियोगमात्राभिप्रायम् अपि तु सर्वबन्धविनिर्मोक्षाभिप्रायम्, यथा "न प्रेत्य संज्ञाऽस्ती"ति। अयमर्थः, मोक्षाधिकृते मनुष्ये प्रेते सर्वबन्धविनिर्मुक्ते तत्स्वरूपविषयवादिविप्रतिपत्तिनिमित्तास्ति-

१ तद्दर्शनादित्येव तु सर्वत्र पुस्तके लभ्यते, सोपि तद्दर्शने निमित्तोऽस्येति योजयितुं शक्य।

नास्त्यात्मिका येयं विचिकित्सा तदपनोदनाय तत्स्वरूपयाथात्म्यं त्वया-ऽनुशिष्टोऽहं विद्यां जानीयामिति। तथा हि बहुधा विप्रतिपन्नास्ते—केचिद्विज्ञप्तिमात्रस्यात्मनः स्वरूपोच्छित्तिलक्षणं मोक्षमाचक्षते, अन्ये चित्तिमात्रस्यैव सतो ऽविद्यास्तमयम्, अपरे पाषाणकल्पस्यात्मनो ज्ञानाद्यशेषवैशेषिकगुणोच्छेदलक्षणं कैवल्यरूपम्, अपरे ऽपहतपाप्मानं परमात्मानमभ्युपगच्छन्तस्तस्यैवोपाधिसंसर्गनिमित्तजीवभावस्योपाध्यपगमेन तद्भावलक्षणमोक्षमातिष्ठन्ते, वेदान्तनिष्णातास्तु निखिलजगदेककारणस्याऽशेषहेयप्रत्यनीकानन्तज्ञानानन्दैकस्वरूपस्य स्वाभाविकानवधिकातिशयासङ्ख्येयकल्याणगुणाकरस्य सकलेतरविलक्षणस्य सर्वात्मभूतस्य परस्य ब्रह्मणः शरीरतया प्रकारभूतस्यानुकूलापरिच्छिन्नज्ञानस्वरूपस्य परमात्मानुभवैकरसस्य जीवस्यानादिकर्मरूपाविद्यातिरोहितस्वरूपस्याविद्योच्छेदपूर्वकस्वाभाविकपरमात्मानुभवमेव मोक्षमाचक्षते। तत्र मोक्षस्वरूपं तत्साधनं च त्वत्प्रसादाद्विद्यामिति—नचिकेतसा पृष्टो मृत्युः तस्यार्थस्य दुरवबोधत्वप्रदर्शनेन विविधभोगवितरणप्रलोभनेन चैनं परीक्ष्य योग्यतामभिज्ञाय परावरात्मतत्त्वविज्ञानपूर्वपरमात्मोपासनं तत्पदप्राप्तिलक्षणम्मोक्षं च "तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्ट"मित्यारभ्य "सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमम्पद"मित्यन्तेनोपदिश्य तदपेक्षिताश्च विशेषानुपदिदेशेति सर्वं समञ्जसम्। अतः परमात्मैवात्तेति सिद्धम् ॥

अत्त्रधिकरणं समाप्तम् ॥ २ ॥

अन्तराधिकरणम् ३।

अन्तर उपपत्तेः ॥ १३ ॥

इदमामनन्ति छन्दोगाः "य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते एष आत्मेति होवाचैतदमृतमेतदभयमेतद्ब्रह्मे"ति। तत्र सन्देहः, किमयमक्ष्याधारतया निर्दिश्यमानः पुरुषः प्रतिबिम्बात्मा? उत चक्षुरिन्द्रियाधिष्ठातृदेवताविशेषः? उत जीवात्मा? अथ परमात्मे? ति। किं युक्तम्। प्रतिबिम्बात्मेति। कुतः। प्रसिद्धवन्निर्देशात् दृश्यत इत्यपरोक्षाभिधानाच्च।

जीवात्मा वा, तस्यापि हि चक्षुषि विशेषेण सन्निधानात्प्रसिद्धिरुपपद्यते, उन्मीलितं हि चक्षुरुद्वीक्ष्य जीवात्मनः शरीरे स्थितिगती निश्चिन्वन्ति । "रश्मिभिरेषोऽस्मिन्प्रतिष्ठित" इति श्रुतिप्रसिद्ध्या चक्षुःप्रतिष्ठो देवताविशेषो वा, एष्वेव प्रसिद्धवन्निर्देशोपपत्तेरेषामन्यतम इति प्राप्ते प्रचक्ष्महे—अन्तर उपपत्तेः, अक्ष्यन्तरः परमात्मा । कुतः । "एष आत्मेति होवाचैतदमृतमेतदभयमेतद्ब्रह्म," "एतं संयद्वाम इत्याचक्षते एतं हि सर्वाणि वामान्यभि संयन्ति," "एष उ एव वामनीरेष हि सर्वाणि वामानि नयति," "एष उ एव भामनीरेष हि सर्वेषु लोकेषु भाती" त्येषां गुणानां परमात्मन्येवोपपत्तेः ।

स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

चक्षुषि स्थितिनियमनादयः परमात्मन एव "यश्चक्षुषि तिष्ठ"न्नित्यादिना व्यपदिश्यन्ते, 'य एषोऽक्षिणि पुरुष' इति स एव प्रतीयते । अतः प्रसिद्धवन्निर्देशश्च परमात्मन्युपपद्यते, तत एव दृश्यत इति साक्षात्कारव्यपदेशोऽपि योगिभिर्दृश्यमानत्वादुपपद्यते ।

सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥ १५ ॥

इतश्चाक्ष्याधारः पुरुषोत्तमः, "कं ब्रह्म खं ब्रह्मे"ति प्रकृतस्य सुखविशिष्टस्य ब्रह्मण उपासनस्थानविधानार्थं संयद्वामत्वादिगुणविधानार्थं च 'य एषोऽक्षिणि पुरुष' इत्यभिधानात् । एवकारो नैरपेक्ष्यं हेतोर्द्योतयति ।

नन्वग्निविद्याव्यवधानात् 'कं ब्रह्म खं ब्रह्मे'ति प्रकृतं ब्रह्म नेह सन्निधत्ते, तथाहि, अग्नयः 'प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मे' ति ब्रह्मविद्यामुपदिश्य, "अथ हैनङ्गार्हपत्योऽनुशशासे"त्यारभ्याऽग्नीनामुपासनमुपदिदिशुः । न चाग्निविद्या ब्रह्मविद्याङ्गमिति वक्तुं शक्यम्, ब्रह्मविद्याफलानन्तर्गततद्विरोधिसर्वायुःप्राप्तिसन्तत्यविच्छेदादिफलश्रवणात् । उच्यते, "प्राणो ब्रह्मे"तदमृतमेतदभयमेतद्ब्रह्मे"त्युभयत्र ब्रह्मसंशब्दनात् "आचार्यस्तु ते गतिं वक्ते" त्यग्निवचनाच्च गत्युपदेशात् पूर्वं ब्रह्मविद्याया असमाप्तेस्तन्मध्यगताग्निविद्या ब्रह्मविद्याङ्गमिति निश्चीयते । अथ हैनं गार्ह-

यस्योऽनुगच्छामेति ब्रह्मविद्याधिकृतस्यैवाग्निविद्योपदेशाच्च । किञ्च व्याधिभिः प्रति'पूर्णोऽस्मी'ति ब्रह्मप्राप्तिव्यतिरिक्तनानाविधकामोपहति-पूर्वकगर्भजन्मजरामरणादिभयामया[1]भितप्तायोपकोसलाय एवा 'सोम्य तेऽस्मद्विद्याऽऽत्मविद्या चे'ति समुच्चित्योपदेशान्मोक्षैकफलात्मविद्याङ्गत्व-मग्निविद्याया प्रतीयते । एवं चाङ्गत्वेऽवगते सति फलानुकीर्तनमर्थवाद इत्यवगम्यते । न चात्र मोक्षविरोधि फलं किञ्चिच्छ्रूयते "अपहते पापकृत्या लोकीभवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति नास्यावरपुरुषाः क्षीयन्त उप वयन्तं भुञ्जामोऽस्मिंश्च लोकेऽमुष्मिंश्चे"त्यमीषां फलानां मोक्षाधिकृतस्यानुगु-ण्यात् । अपहते पापकृत्याम्, ब्रह्मप्राप्तिविरोधिपापकर्माण्यपहन्ति । लोकी भवति, तद्विरोधिनि पापे निरस्ते ब्रह्मलोकं प्राप्नोति । सर्वमायुरेति, ब्रह्मोपासनपरिसमाप्तेर्यावदायुरपेक्षितं तत्सर्वमेति । ज्योग्जीवति व्या-धिभिरनुपहतो यावद्ब्रह्मप्राप्ति जीवति । नास्यावरपुरुषाः क्षीयन्ते, अस्य शिष्यप्रशिष्यादयः पुत्रपौत्रादयश्च ब्रह्मविद एव भवन्ति । नास्याब्रह्मवि-त्कुले भवती"ति श्रुत्यन्तरे ब्रह्मविद्याफलत्वेन श्रुतं । उप वयन्तं भुञ्जामोऽस्मिंश्च लोकेऽमुष्मिंश्च, वयमग्नयस्त्वामेनमुपभुञ्जामः यावद्ब्रह्मप्राप्ति विघ्नेभ्यः परिपालयाम इति । अतोऽग्निविद्याया ब्रह्मविद्याङ्गत्वेन तत्स-विधानाविरोधात्सुप्रविशिष्टप्रकृतमेव ब्रह्मैवोपासनस्थानविधानार्थं गुण-विधानार्थं चोच्यते । नन्वा'चार्यस्तु ते गतिं वक्ते'ति गतिमात्रपरिशेषणादा-चार्येण गतिरेवोपदिश्यते इति गम्यते, तत्कथं स्थानगुणविध्यर्थतोच्यते । तदभिधीयते, आचार्यस्ते गतिं वक्तेत्यस्यायमभिप्रायः ब्रह्मविद्यामनुपदिश्य प्रोषितेऽपि गुरौ तदलाभादनाश्वासमुपकोसलमुज्जीवयितुं स्वपरिचरणप्रीता गार्हपत्यादयो गुरोरग्नयस्तस्मै ब्रह्मस्वरूपमात्रं तदङ्गभूतां स्वाग्निविद्यामु-पदिश्य "आचार्याद्धैव विद्या विदिता साधिष्ठं प्रापयती"[3]ति श्रुत्यर्थमालोच्य साधुतमत्वप्राप्त्यर्थमाचार्य एवास्य संयद्वामत्वादिगुणकं परं ब्रह्म तदुपासन-

१ प्रतीति पुस्तकेषु प्राय पाठः ।
२ भयभयेति पाठान्तरम् ।
३ प्रापदिति-इति तु पाठान्तरम् ।

स्थानमर्चिरादिकां च गतिमुपदेक्ष्यतीति मत्वाऽऽचार्यस्तु ते गतिं वक्तेत्यवोचन्। गतिवदनमुपदेशविद्याशेषप्रदर्शनार्थम्, अत एवाचार्योऽपि "अहन्तु ते तद्वक्ष्यामी"त्यभिधाय यथा "पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते" इत्युपक्रम्य संयद्वामत्वादिकल्याणगुणविशिष्टं ब्रह्माक्षिस्थानोपास्यमर्चिरादिकाञ्च गतिमुपदिदेश। अतः 'कं ब्रह्म खं ब्रह्मे'ति सुखविशिष्टस्य प्रकृतस्यैव ब्रह्मणोऽत्राभिधानादयमक्ष्याधारः परमात्मा। ननु च 'कं ब्रह्म खं ब्रह्मे'ति परं ब्रह्माभिहितमिति कथमवगम्यते यस्येहाक्ष्याधारतयाऽभिधानं ब्रूषे। यावता कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति प्रसिद्धाकाशलौकिकसुखयोरेव ब्रह्मदृष्टिर्विधीयत इति प्रतिभाति, 'नाम ब्रह्म' 'मनो ब्रह्मे'त्यादिवचनसारूप्यात्तत्राह–

अत एव च स ब्रह्म ॥ १६ ॥

यतस्तत्र "यदेव कं तदेव ख"मिति सुखविशिष्टस्यैवाकाशस्याभिधानम्, अत एव 'ख'–शब्दाभिधेयः स आकाशः परं ब्रह्म। एतदुक्तं भवति, अग्निभिः 'प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मे'त्युक्ते उपकोसल[1] उवाच "विजानाम्यहं यत्प्राणो ब्रह्म कं च तु खं च न विजानामी"ति। अस्यायमभिप्रायः, न तावत्प्राणादिप्रतीकोपासनमग्निभिरभिहितम्, जन्मजरामरणादिभवभयभीतस्य मुमुक्षोर्मोक्षोपदेशाय प्रवृत्तत्वात्। अतो ब्रह्मैवोपास्यमुपदिष्टम्। तत्र प्रसिद्धैः प्राणादिभिस्समानाधिकरण्यं ब्रह्म निर्दिष्टम्। तेषु प्राणविशिष्टत्वं जगद्धारणयोगेन वा प्राणशरीरतया प्राणस्य नियन्तृत्वेन वा ब्रह्मण उपपद्यत इति 'विजानाम्यहं यत्प्राणो ब्रह्मे'त्युक्तवान्, तथा सुखाकाशयोरपि ब्रह्मणः शरीरतया तन्नियाम्यत्वेन विशेषणत्वम्? उतान्योन्यव्यवच्छेदकतया निरतिशयानन्दब्रह्मस्वरूपसमर्पणपरत्वेन वा? तत्र पृथग्भूतयोः शरीरतया विशेषणत्वे वैषयिकसुखभूताकाशयोर्नियामकत्वं ब्रह्मणः स्यादिति स्वरूपावगतिर्न स्यात्। अन्योऽन्यव्यवच्छेदकत्वे अपरिच्छिन्नानन्दैकस्वरूपत्वं ब्रह्मणः स्यादित्यन्यतरप्रकारनिर्धार-

---

१ उपकोशल इति तालव्यघटितपाठोऽपि दृश्यते न तु युक्तः।

पिबधा "कं च तु खं च न विजानामी"त्युक्तवान् । उपकोसलस्येममाशयं जानन्तोऽग्नयो "यद्वाव कं तदेव खं यदेव खं तदेव क"मित्यूचिरे । ब्रह्मणस्सुखरूपत्वमेवापरिच्छिन्नमित्यर्थः । अतः आकाशशरीरतया प्राणविशिष्टं यद्ब्रह्म तदेवापरिच्छिन्नसुखरूपं चेति निगमितम् "प्राणञ्च हास्मै तदाकाशं चोचु"रिति । अतः "कं ब्रह्म खं ब्रह्मे"त्यत्रापरिच्छिन्नसुखं ब्रह्म प्रतिपादितमिति परं ब्रह्मैव तत्र प्रकृतम्, तदेव चात्राक्ष्याधारतयाऽभिधीयत इत्यक्ष्याधारः परमात्मा ।

श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च[1] ॥ १७ ॥

श्रुतोपनिषत्कस्याधिगतपरमपुरुषयाथात्म्यस्यानुसन्धेयतया श्रुत्यन्तरप्रतिपाद्यमानाऽर्चिरादिका गतिर्या, तामपुनरावृत्तिलक्षणपरमपुरुषप्राप्तिकरीमुपकोसलायाक्षिपुरुषं श्रुतवते ति "अर्चिषमेवाभि[2]सम्भवन्त्यर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्ष"मित्यारभ्य "चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एनान्[3] ब्रह्म गमयत्येष देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्त" इत्यन्तेनोपदिशतीत्यतोऽप्ययमक्षिपुरुषः परमात्मा ।

अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः ॥ १८ ॥

प्रतिबिम्बादीनामक्षिणि नियमेनाऽनवस्थानादमृतत्वादीनां च निरुपाधिकानामत्यसम्भवाच्च परमात्मन इतरश्छायादिरक्षिपुरुषो भवितुमर्हति । प्रतिबिम्बस्य तावत्पुरुषान्तरसंविधानायत्तत्वाच्च नियमेनावस्थानसम्भवः, जीवस्यापि सर्वेन्द्रियव्यापारानुगुणत्वाय सर्वेन्द्रियकन्दभूते स्थानविशेषे वृत्तिरिति चक्षुषि नावस्थानम्, देवतायाश्च "रश्मिभिरेषोऽस्मिन् प्रतिष्ठित"इति रश्मिद्वारेणावस्थितिवचनाद्देशान्तरावस्थितस्यापीन्द्रियाधिष्ठानोपपत्तेर्न चक्षुष्यवस्थानम् । सर्वेषामेवैषां निरुपाधिकाऽमृतत्वादयो न संभवन्त्येव । तस्मादक्षिपुरुषः परमात्मा ॥

अन्तराधिकरणं समाप्तम् ॥ ३ ॥

---

१ अरहितः सूत्रपाठो लिखितपुस्तके ।
२ अर्चिषमभीति मु० पु० पाठो न युक्तः ।
३ एतानिति पाठः पुस्तकद्वये ऽपि न युक्तः ।

'स्थानादिव्यपदेशाच्चे'त्यत्र "यश्चक्षुषि तिष्ठ"न्नित्यादिना प्रतिपाद्यमानस्य चक्षुषि स्थितिनियमनादिकं परमात्मन एवेति सिद्धं कृत्वाऽक्षिपुरुषस्य परमात्मत्वं साधितम् । इदानीं तदेव समर्थयते—

अन्तर्याम्यधिकरणम् ५ ।

अन्तर्याम्यधिदैवाधिलोकादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॥ १९ ॥

काण्वा माध्यन्दिनाश्च वाजसनेयिनः समामनन्ति—"यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृत" इति । एवमप्स्वग्न्यन्तरिक्षवाय्वादित्य[1]दिक्चन्द्रतारकाऽऽकाशतमस्तेजस्सु देवतेषु च, सर्वेषु च भूतेषु, प्राणवाक्चक्षुःश्रोत्रमनस्त्वग्विज्ञानरेतःस्वात्मात्मीयेषु च तिष्ठन्तं तत्तदन्तरभूतं तत्तदवेद्यं[2] तत्तच्छरीरकं तत्तद्यमयन्तं कञ्चिन्निर्दिश्य "एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृत" इत्युपदिश्यते । माध्यन्दिनपाठे तु "यस्सर्वेषु लोकेषु तिष्ठन् यः सर्वेषु वेदेषु[3] यस्सर्वेषु यज्ञेष्वि"ति च पर्यायाः, "यो विज्ञाने तिष्ठ"न्नित्यस्य पर्यायस्य स्थाने "य आत्मनि तिष्ठ"न्निति पर्यायः "स त आत्माऽन्तर्याम्यमृत" इति च विशेषः । तत्र संशय्यते—किमयमन्तर्यामी प्रत्यगात्मोत परमात्मेति । किं युक्तम् । प्रत्यगात्मेति । कुतः । वाक्यशेषे 'द्रष्टा श्रोते'ति करणायत्तज्ञानसाधनैरेवं द्रष्टुरेवान्तर्यामित्वोपदेशा"न्नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टे"ति द्रष्ट्रन्तरनिषेधाच्चेत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते—

'अन्तर्याम्यधिदैवाधिलोकादिषु' 'तद्धर्मव्यपदेशात्' । अधिदैवाधिलोकादिपदचिह्नितेषु वाक्येषु श्रूयमाणोऽन्तर्याम्यपहतपाप्मा परमात्मा नारायणः । काण्वपाठसिद्धेभ्योऽधिदैवादिमन्त्रो वाक्येभ्यो[5]ऽधि-

---

१ अप्स इत्येवमादिमन्तरिक्षवाय्वादित्यादिः लि० पु० पाठः, अप्स्वाग्न्य...... वाय्वादित्येति मु० पु० पाठः । मूलानुसारेण तु स्थापितः ।

२ तत्तद्वेद्यमिति मुद्रितपुस्तके लिखितपुस्तके च पाठः । तत्र तत्तद्वेद्यं यस्येत्यर्थं कथंचिद्योजनीयः ।

३ वेदेष्विति पाठान्तरम् ।

४ अन्तर्याम्यधिलोकादिष्विति मुद्रितपुस्तके ऽत्र स्थाने पाठः ।

५ वाक्येभ्य इति नास्ति लि० पु० ।

कान्यधिलोकादिमन्ति वाक्यानि माध्यन्दिनपाठे सन्तीति ज्ञापनार्थम-धिदैवाधिलोकादिष्वित्युभयोरुपादानम् । तदेवमुभयोरपि शाखयोरन्तर्यामी परमात्मेत्यर्थः । कुतः । तद्धर्मव्यपदेशात्—परमात्मधर्मो ह्ययम् यदेक एव सन् सर्वलोकसर्वभूतसर्ववेदादीन्नियमयतीति । तथा ह्युद्दालकप्रश्नः-'य इमं च लोकं परं च लोकं सर्वाणि च भूतानि योऽन्तरो यमयती'-त्युपक्रम्य तमन्तर्यामिणं ब्रूहीति, तस्य चोत्तरं 'यः पृथिव्यां तिष्ठ'न्नित्यारभ्योक्तम् । तदेतत्सर्वांल्लोकान् सर्वाणि च भूतानि सर्वाणि च देवतानि सर्वान् वेदान् सर्वांश्च यज्ञानन्तःप्रविश्य सर्वप्रकारनियमनं सर्वशरीरतया सर्वस्यात्मत्वं च सर्वज्ञात्सत्यसङ्कल्पात् पुरुषोत्तमादन्यस्य न सम्भवति । तथा हि,[1] "अन्तःप्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा" "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभव"दित्यादीन्यौपनिषदानि वाक्यानि परमात्मन एव सर्वस्य प्रशासितृत्वं सर्वस्यात्मत्वमित्यादीनि वदन्ति । तथा सुबालोपनिषदि "नैवेह किञ्चनाग्र आसीदमूलमनाधारमिमाः[2] प्रजाः प्रजायन्ते दिव्यो देव एको नारायणः चक्षुश्च द्रष्टव्यं च नारायणः श्रोत्रं च श्रोतव्यं च नारायणः" इत्यारभ्य "अन्तःशरीरे निहितो गुहायामज एको नित्यो यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरे सञ्चरन् यं पृथिवी न वेद यस्यापः शरीर"मित्यादि "यस्य मृत्युः शरीरं यो मृत्युमन्तरे सञ्चरन् यं मृत्युर्न वेद स[3] एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायण" इति परस्यैव ब्रह्मणः सर्वात्मत्वं सर्वशरीरकत्वं सर्वनियन्तृत्वं च प्रतिपाद्यते । स्वाभाविकं चामृतत्वं परमात्मन एव धर्मः । न च परस्यात्मनः करणायत्तं द्रष्टृत्वादिकम्, अपि तु स्वभावत एव सर्वज्ञत्वात्सत्यसङ्कल्पत्वाच्च स्वत एव । तथा च श्रुतिः—

"पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः ।
अपाणिपादो जवनो ग्रहीते[4]"ति ।

---

1 हीति नास्ति मु॰ पु॰ । 2 अनाधारा इमा इति पु॰ पाठः ।
3 स इति नास्ति पु॰ द्वयेऽपि ।
4 इयमेव व्युत्क्रमेण प्रथमद्वितीयपादौ पुस्तकद्वयेऽपि स्तः ।

न च दर्शनश्रवणादिशब्दाश्चक्षुरादिकार्यज्ञानस्य वाचका अपि तु रूपादिसाक्षात्कारस्य। स च रूपादिसाक्षात्कारः कर्मतिरोहितस्वाभाविकज्ञानस्य जीवस्य चक्षुरादिकार्यजन्मा, परस्य तु स्वत एव। "नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टे"त्येतदपि पूर्ववाक्योदितनियन्तुर्द्रष्टुरन्यो द्रष्टा नास्तीति वदति। "यं पृथिवी न वेद""यमात्मा न वेद" इत्येवमादिभिर्वाक्यैः पृथिव्यात्मादिनियाम्यैरनुपलभ्यमान एव नियमयतीति यत्पूर्वमुक्तम् तदेवा 'ऽदृष्टो द्रष्टाऽश्रुतः श्रोते'ति निगमय्य 'नान्योऽतोऽस्ती' त्यादिना तस्य नियन्तुर्नियन्त्रन्तरं निषिध्यते। 'एष त आत्मा' 'स त आत्मे'ति च 'त' इति व्यतिरेकविभक्तिनिर्दिष्टस्य जीवस्यात्मतयोपदिश्यमानोऽन्तर्यामी न प्रत्यगात्मा भवितुमर्हति।

न च स्मार्तमतद्धर्माभिलापाच्छारीरश्च ॥ २० ॥

स्मार्तं, प्रधानं, शारीरो, जीवः। स्मार्तं शारीरश्च नान्तर्यामी, अतद्धर्माभिलापात्—तयोरसम्भावितधर्माभिलापात्। स्वभावत एव सर्वस्य द्रष्टृत्वं[1]सर्वस्य नियन्तृत्वं सर्वस्यात्मत्वं स्वत एवामृतत्वं च तयोर्न सम्भावनामर्हति। एतदुक्तं भवति, यथा स्मार्तमचेतनं सर्वज्ञत्वसर्वनियन्तृत्वसर्वात्मत्वादिकं नार्हति, तथा जीवोऽप्यतद्धर्मत्वादिति। अमीषां वाक्यानां परमात्मन्यन्वयः, प्रत्यगात्मनि व्यतिरेकश्च सूत्रद्वयेन दर्शितः।

निरपेक्षं च हेत्वन्तरमाह—

उभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते ॥ २१ ॥

उभये माध्यन्दिनाः काण्वाश्चाऽन्तर्यामिणो नियाम्यत्वेन वागादिभिरचेतनैस्सममेनं शारीरमपि विभज्याधीयते "य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति स त आत्माऽन्तर्याम्यमृत" इति माध्यन्दिनाः, "यो विज्ञाने तिष्ठ"न्वि-

१ सर्वस्य श्रोतृत्वमित्यधिकः पाठो लिखितपु० ।

त्यादि च काण्वाः । परमात्मनियाम्यतया तस्माद्विलक्षणत्वेनैनमधीयत इत्यर्थः । अतोऽन्तर्यामी प्रत्यगात्मनो विलक्षणोऽपहतपाप्मा परमात्मा नारायण इति सिद्धम् ॥

समाप्तमन्तर्याम्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

अदृश्यत्वाधिकरणम् ।

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥ २२ ॥

आथर्वणिका अधीयते—"अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते
यत्तदद्रेश्य[1]मग्राह्यमगोत्रमवर्ण-
मचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादम् ।
नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्म-
न्तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः" इति,

तथोपरिष्टात् "अक्षरात् परतः पर" इति । तत्र सन्दिह्यते—किमिहादृश्यत्वादिगुणकमक्षरम् अक्षरात् परतः परश्च प्रकृतिपुरुषौ, उतोभयत्र परमात्मैवेति । किं प्राप्तम्[2]। प्रकृतिपुरुषाविति । कुतः । अस्याक्षरस्या'दृष्टो द्रष्टे'त्यादाविव न द्रष्टृत्वादिश्चेतनधर्मविशेष इह श्रूयते । 'अक्षरात् परतः पर' इति च सर्वस्माद्विकारात् परभूतादक्षरादस्मात्परः सेश्वरः समष्टिपुरुषः प्रतिपाद्यते । एतदुक्तं भवति—रूपादिमत्स्थूलरूपाचेतनपृथिव्यादिभूताश्रयं दृश्यत्वादिकं प्रतिषिध्यमानं पृथिव्यादिसजातीयसूक्ष्मरूपाचेतनमेवोपस्थापयति, तच्च प्रधानमेव, तस्मात्परत्वञ्च समष्टिपुरुषस्यैव प्रसिद्धम्, तदधिष्ठितञ्च प्रधानं महदादिविशेषपर्यन्तं विकारजातं प्रसूत इति । तत्र दृष्टान्ता उपन्यस्यन्ते—

'यथोर्णनाभिः'[3] सृजते गृह्णते च
यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्ति ।
यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि

---

१ यत्तदतीन्द्रियमिति सि॰ पु॰ पाठः ।
२ किं तावत्प्राप्तमिति सि॰ पु॰ पाठः ।
३ यथोर्णनाभिरिति मुद्रितपुस्तके पाठो ऽन्यत्र च भवति ।

तथाऽक्षरात्सम्भवतीह विश्व"मिति।

अतोऽस्मिन् प्रकरणे प्रधानपुरुषावेव प्रतिपाद्येते इत्येवं प्राप्ते ऽभिधीयते[1]–

'अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः,' अदृश्यत्वादिगुणकोऽक्षरात्परतः परश्च परमपुरुष एव। कुतः। तद्धर्मोक्तेः–'यस्सर्वज्ञस्सर्ववि'दित्यादिना सर्वज्ञत्वादिका[2]स्तस्यैव धर्मा उच्यन्ते। तथाहि, 'यया तदक्षरमधिगम्यत' इत्यादिना ऽदृश्यत्वादिगुणक[मक्षरमभिधाय 'तथाऽक्षरात्सम्भवतीह विश्व'मिति तस्माद्विश्वसम्भवञ्चाभिधाय

"यस्सर्वज्ञः सर्वविद् यस्य ज्ञानमयन्तपः।

तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नञ्च जायते"इति–

भूतयोने][3] रक्षरस्य सर्वज्ञत्वादि प्रतिपाद्यते। पश्चादक्षरात्परतः पर इति च प्रकृतमदृश्यत्वादिगुणकं भूतयोन्यक्षरम् सर्वज्ञमेव परत्वेन व्यपदिश्यते। अतो'ऽक्षरात्परतः पर' इत्यत्रायेऽक्षरः पश्चमन्तः प्रकृतमदृश्यत्वादिगुणकमक्षरं नाभिधत्ते, तस्य सर्वज्ञस्य विश्वयोनेस्सर्वस्मात्परत्वेन तस्मादन्यस्य परत्वासम्भवात्। अतोऽत्राक्षरशब्दो भूतसूक्ष्ममचेतनं ब्रूते।

इतश्च न प्रधानपुरुषौ[4]।

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्याञ्च नेतरौ ॥ २२ ॥

विशिनष्टि हि प्रकरणं प्रधानात् पुरुषाच्च[5] भूतयोन्यक्षरम्, व्यावर्त्तयतीत्यर्थः, एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानोपपादनादिभिः। तथा ताभ्यामस्याक्षरस्य भेदश्च व्यपदिश्यते 'अक्षरात्परतः पर' इत्यादिना। तथा हि, "स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राहे"ति

१ भूम इति लि पु० पाठः।

२ यः सर्वज्ञः सर्वविदित्यादिका इति लि० पु० पाठः।

३ [ ] एतच्चिह्नितपाठो लि० पु० त्रुटितः।

४ सूत्रानन्तरम् 'इतश्च न प्रधानपुरुषा'विति लि० पुस्तके अस्ति।

५ प्रधानाच्च पुरुषाच्चेति मु० पु० पाठः।

सर्वविद्याप्रतिष्ठाभूता ब्रह्मविद्या प्रक्रान्ता । परविद्यैव च सर्वविद्याप्रतिष्ठा । तामिमां सर्वविद्याप्रतिष्ठां विद्यां चतुर्मुखाऽऽचार्यादिगुरुपरम्परयाऽङ्गिरसो प्राप्तां जिज्ञासुः "शौनको ह वै महाशालोऽङ्गिरसं विधिवदुपसन्नः पप्रच्छ—कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवती"ति ब्रह्मविद्यायाः सर्वविद्याऽऽश्रयत्वाद् ब्रह्मविज्ञानेन सर्वं विज्ञातं भवतीति कृत्वा ब्रह्मस्वरूपमनेन पृष्टम् । "तस्मै स होवाच द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद्ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा चे"ति ब्रह्म प्रेप्सुना द्वे विद्ये वेदितव्ये, ब्रह्मविषये परोक्षापरोक्षरूपे द्वे विज्ञाने उपादेये इत्यर्थः । तत्र परोक्षं शास्त्रजन्यं ज्ञानम् । अपरोक्षं योगजन्यं ज्ञानम् । तयोर्ब्रह्मप्राप्त्युपायभूतमपरोक्षज्ञानम् । तच्च भक्तिरूपापन्नं "यमेवैष वृणुते तेन लभ्य"[1] इत्यत्रैव विशेष्यमाणत्वात् । तदुपायश्चागमजन्य विवेकादिसाधनसप्तकानुगृहीतं ज्ञानम्,

तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति
यज्ञेन दानेन तपसा ऽनाऽऽशकेने"ति श्रुतेः ।

आह च भगवान् पराशरः—

"तत्प्राप्तिहेतुर्ज्ञानं च[2] कर्म चोक्तं महामुने ।
आगमोत्थं विवेकाच्च द्विधा ज्ञानं तथोच्यत" इति ।

'तत्रा ऽपरा ऋग्वेदो यजुर्वेद' इत्यादिना 'धर्मशास्त्राणी'त्यन्तेनाऽऽगमोत्थं ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुभूतं परोक्षज्ञानमुक्तम्, साङ्गस्य सेतिहासपुराणस्य सधर्मशास्त्रस्य समीमांसस्य वेदस्य ब्रह्मज्ञानोत्पत्तिहेतुभूतत्वात् । "अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यत" इत्युपासनाख्यं ब्रह्मसाक्षात्कारलक्षणं भक्तिरूपापन्नं ज्ञानमुच्यते । 'यत्तदद्रेश्य'मित्यादिना परोक्षापरोक्षरूपज्ञानद्वयविषयस्य परस्य ब्रह्मणः स्वरूपमुच्यते । 'यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते चे'त्यादिना यथोक्तस्वरूपात् परस्माद् ब्रह्मणो ऽक्षरात् कृत्स्नस्य चेतनाचेतनात्मकप्रपञ्चस्योत्पत्तिकथा, 'विश्व'मिति वचनाचाचेतनमात्रस्य ।

---

१ स तेन लभ्य इति मु० पु० ।
२ हेतुर्विज्ञानमिति क्वचित्पाठो भवति ।

तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽन्नमभिजायते ।

अन्नात्प्राणो मनस्सत्यं लोकाः कर्मसु चामृत'' मिति—

ब्रह्मणो विश्वोत्पत्तिप्रकार उच्यते । तपसा ज्ञानेन, "यस्य ज्ञानमयं तप" इति वक्ष्यमाणत्वात् । चीयते—उपचीयते, 'बहु स्या'मिति सङ्कल्परूपेण ज्ञानेन ब्रह्म सृष्ट्युन्मुखं भवतीत्यर्थः । 'ततोऽन्नमभिजायते', अद्यत इत्यन्नम्, विश्वस्य भोक्तृवर्गस्य भोग्यभूतं भूतसूक्ष्ममव्याकृतं तस्माद् ब्रह्मणो जायत इत्यर्थः । प्राणमनःप्रभृति च स्वर्गापवर्गरूपफलसाधनभूतकर्मपर्यन्तं सर्वं विकारजातं तस्मादेव जायते । 'यस्सर्वज्ञस्सर्ववि'दित्यादिना सृष्ट्युपकरणभूतं सार्वज्ञ्यसत्यसङ्कल्पत्वादिकमुक्तम् । सर्वज्ञात्सत्यसङ्कल्पात्परस्मात् ब्रह्मणो ऽक्षरादेतत् कार्याकारं ब्रह्म नामरूपविभक्तं भोक्तृभोग्यरूपं च जायते । 'तदेतत्सत्य'मिति परस्य ब्रह्मणो निरुपाधिकसत्यत्वमुच्यते ।

मन्त्रेषु कर्माणि कवयो यान्यपश्यं-
स्तानि त्रेतायां बहुधा सन्ततानि ।
तान्याचरथ नियतं सत्यकामा" इति—

सार्वज्ञ्यसत्यसङ्कल्पत्वादिकल्याणगुणाकरमक्षरं पुरुषं स्वतस्सत्यं[1] कामयमानास्तत्प्राप्तये फलान्तरेभ्यो विरक्ता ऋग्यजुस्सामाथर्वसु कविभिर्दृष्टानि वर्णाश्रमोचितानि त्रेताग्निषु बहुधा सन्ततानि कर्माण्याचरतेति । 'एष वः पन्था' इत्यारभ्य 'एष वः पुण्यस्सुकृतो ब्रह्मलोक' इत्यन्तेन कर्मानुष्ठानप्रकारं श्रुतिस्मृतिचोदितेषु कर्मस्वेकस्य कर्मवैधुर्ये इतरेषामनुष्ठितानामपि निष्फलत्वमयथानुष्ठितस्य चाननुष्ठितसमत्व[2]मभिधाय,

"प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म ।
एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा जरामृत्युं[3] ते पुनरेवापियन्ति" ॥

१ सत्य नित्यमिति लि० पु० पाठः ।

२ निष्फलत्वमयथानुष्ठितसमत्वमभिधायेति लि० पु० पाठः ।

३ जरामृत्युमिति श्रुतिपाठो भवति ।

इत्यादिना फलाभिसन्धिपूर्वकत्वेन ज्ञानविधुरतया चाऽवरं कर्माचरतां पुनरावृत्तिमुक्त्वा "तपःश्रद्धे ये ह्युपवसन्ति" इत्यादिना पुनरपि फलाभिसन्धिरहितं ज्ञानिनाऽनुष्ठितं कर्म ब्रह्मप्राप्तये भवतीति प्रशस्य, "परीक्ष्य लोकान्" नित्यादिना केवलकर्मफलेषु विरक्तस्य यथोदित कर्मानुगृहीतं ब्रह्मप्राप्त्युपायभूतं ज्ञानम् जिज्ञासमानस्य आचार्योपसदनं विधाय, "तदेतत्सत्यं यथा सुदीप्तात्"इत्यादिना "सोऽविद्याग्रन्थिं विकिरतीह सोम्य"इत्यन्तेन पूर्वोक्तस्याक्षरस्य भूतयोनेः परस्य ब्रह्मणः परमपुरुषस्यानुक्तैः स्वरूपगुणैः[1] सह सर्वभूतान्तरात्मतया विश्वशरीरत्वेन विश्वरूपत्वं तस्माद्विश्वसृष्टिं च विस्पष्टमभिधाय, "आविः सन्निहित'मित्यादिना तस्यैवाक्षरस्याव्याकृतात्परतोऽपि पुरुषात् परभूतस्य परस्य ब्रह्मणः परमव्योम्नि प्रतिष्ठितस्यानवधिकातिशयानन्दस्वरूपस्य हृदयगुहायामुपासनप्रकारमुपासनस्य च परभक्ति[2]रूपत्व मुपासीनस्याविद्याविमोकपूर्वकं ब्रह्मसमं ब्रह्मानुभवफलं चोपदिश्योपसंहृतम्। अत एव विशेषणाद्भेदव्यपदेशाच्च नास्मिन् प्रकरणे प्रधानपुरुषौ प्रतिपाद्येते। भेदव्यपदेशोऽपि हि ताभ्यां परस्य ब्रह्मणोऽत्र विद्यते—

"दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः।
अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः परः" इत्यादिभिः।

अक्षराव्याकृतात्परो यः समष्टिपुरुषः, तस्मादपि परभूतोऽदृश्यत्वादिगुणकोऽक्षरशब्दाभिहितः परमात्मेत्यर्थः। अश्नुत इति वा न क्षरतीति वा ऽक्षरम्। तदव्याकृतेऽपि स्व[3]विकारव्याप्त्या वा महदादिवचनान्तराभिलापयोग्यावस्थाभावाद्वाऽक्षरत्वं कथञ्चिदुपपद्यते।

रूपोपन्यासाच्च ॥ २४ ॥

"अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ
दिशः श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदाः।

१ स्वरूपगुणैरिति लि पु पाठः प्रामादिकः।
२ परमभक्तीति लि पु पाठः।
३ अक्षरं तदव्याकृतं स्वेति लि पु प्रामादिकः।

वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य

पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा ॥–

इतीदृशं रूपं सर्वभूतान्तरात्मनः परमात्मन एव संभवति,[1] अतश्च परमात्मा ॥

अदृश्यत्वादिगुणकाधिकरणं समाप्तम् ॥ ५ ॥

अथ वैश्वानराधिकरणम् ६।

वैश्वानरस्साधारणशब्दविशेषात् ॥ २५ ॥

इदमामनन्ति छन्दोगाः "आत्मानमेवेमं वैश्वानरं सम्प्रत्यध्येषि तमेव नो ब्रूही"ति प्रक्रम्य "यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते" इति। तत्र संदेहः–किमयं वैश्वानर आत्मा परमात्मेति वाक्यनिर्णेय उत नेति। किं प्राप्तम्। अशक्यनिर्णेय इति। कुतः। 'वैश्वानर'–शब्दस्य चतुर्ष्वर्थेषु प्रयोगदर्शनात्। जाठराग्नौ तावत्–"अयमग्निर्वैश्वानरो येनेदमन्नं पच्यते यदिदमद्यते तस्यैष घोषो भवति यमेतत्कर्णावपिधाय शृणोति स यदोत्क्रमिष्यन् भवति नैनं घोषं शृणोती"ति। महाभूततृतीये च–"विश्वस्मा अग्निं[2] भुवनाय देवा वैश्वानरं केतुमह्नामकृण्व"न्निति। देवतायां च–"वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हि कं भुवनानामभिश्री"रिति। परमात्मनि च–"तदात्मन्येव हृदयेऽग्नौ वैश्वानरे प्रास्यत्"[4], "स एष वैश्वानरो विश्वरूपः प्राणोऽग्निरुदयत"[5] इति च। वाक्योपक्रमादिषूपलभ्यमानान्यपि लिङ्गानि सर्वाण्यनुगुणतया नेतुं शक्यानि[6]। इत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते–

'वैश्वानरस्साधारणशब्दविशेषात्'

---

१ नाभिः पद्भ्यामिति लि॰ पु॰ पाठो नैव युक्तः।

२ अग्निं घेमि लि॰ पु॰ पाठः।

३ विश्वस्य अग्निमिति लि॰ पु॰ पाठः।

४ हृदये वैश्वानरेन्द्रस्यादिति लि॰ पु॰ पाठः।

५ ऽग्निहृदय अग्नेः स इति लि॰ पु॰ पाठः।

६ नेतुमशक्यानीति लि॰ पु॰ पाठो विपरीतार्थकः।

वैश्वानरः परमात्मा । कुतः । साधारणशब्दविशेषात् । विशेष्यत इति[1] विशेषः, साधारणस्य 'वैश्वानर'—शब्दस्य परमात्मासाधारणधर्मैर्विशेष्यमाणत्वादित्यर्थः । तथाहि, प्राचीनशालादयः पञ्चेमे महर्षयः समेत्य "को न आत्मा किं ब्रह्मे"ति विचार्य "उद्दालको ह वै भगवन्तोऽयमारुणिस्सम्प्रतीममात्मानं वैश्वानरमध्येति तं हन्ताभ्यागच्छामे"त्युद्दालकस्य वैश्वानरात्मविज्ञानमवगम्य तमभ्याजग्मुः, स चोद्दालक एतान्वैश्वानरात्मजिज्ञासूनभिलक्ष्याऽऽत्मनश्च तत्राऽकृत्स्नवेदित्वं मत्वा तान्होवाच "अश्वपतिर्वै भगवन्तोऽयं कैकेय[2]स्संप्रतीममात्मानं वैश्वानरमध्येति तं हन्ताभ्यागच्छामे"ति, ते चोद्दालकषष्ठास्तमश्वपतिमभ्याजग्मुः, स च तान्महर्षीन् यथार्हं पृथगभ्यर्च्य 'न मे स्तेन' इत्यादिना 'यक्ष्यमाणो ह[3] वै भगवन्तोऽहमस्मी'त्यन्तेनात्मनो व्रतस्थतया प्रतिग्रहयोग्यतां ज्ञापयन्नेव ब्रह्मविद्भिरपि प्रतिग्रहपरिहरणीयतां विहितकर्मकर्तव्यतां चप्रज्ञाप्य[4] "यावदेकैकस्मा ऋत्विजे धनं दास्यामि तावद्भगवद्भ्यो दास्यामि वसन्तु [मे] भगवन्त"[5]इत्यवोचत्, ते च मुमुक्षवो वैश्वानरमात्मानं जिज्ञासमानास्तमेवात्मानमस्माकं ब्रूहीत्यवोचन् । तदेवं 'को न आत्मा किं ब्रह्मे'ति जीवात्मनामात्मभूतं ब्रह्म जिज्ञासमानैस्तज्ज्ञमन्विच्छद्भिर्वैश्वानरात्मज्ञसकाशमागम्य पृच्छ्यमानो वैश्वानरात्मा परमात्मेति विज्ञायते, आत्मब्रह्मशब्दाभ्यामुपक्रम्य पश्चात्सर्वत्रात्मवैश्वानरशब्दाभ्यां व्यवहाराच्च ब्रह्मशब्दस्थाने निर्दिश्यमानो वैश्वानरशब्दो ब्रह्मैवाभिधत्त इति विज्ञायते । किञ्च, "स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्ति तद्यथेषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्त"[6]इति च वक्ष्यमाणं वैश्वानरात्मविज्ञानफलं वैश्वानरात्मानं परं ब्रह्मेति ज्ञापयति ।

इतश्च वैश्वानरः परमात्मा—

१ विशेष्य इतीति लि· पु· पाठः ।
२ कैकय इति पु० द्वयेऽपि पाठः स न युक्तः ।
३ 'है'ति पु० द्वयेऽपि पाठः, उपनिषदि तु न भवति ।
४ प्रतिज्ञाप्येति लि· पु· पाठः स तु न युक्तः ।
५ मे—इति मु· द्वयेऽपि नास्ति । भगवन्त इति मु· पुं· पाठः ।
६ इषीकातूलमिति मु· पु· पाठो, मतूपनिषदि तथा ।

स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॥ २६ ॥

द्युप्रभृति पृथिव्यन्तमवयवविभागेन वैश्वानरस्य रूपमिहोपदिश्यते, तच्च श्रुतिस्मृतिषु परमपुरुषरूपतया प्रसिद्धम्, तदिह तदेवेदमिति 'स्मर्यमाणं' प्रत्यभिज्ञायमानं वैश्वानरस्य परमपुरुषत्वेऽनुमानम् लिङ्गमित्यर्थः। 'इति'शब्दः प्रकारवचनः, इत्थंभूतं रूपं प्रत्यभिज्ञायमानं वैश्वानरस्य परमात्मत्वेऽनुमानं स्यात्। श्रुतिस्मृतिषु हि परमपुरुषस्येत्थं रूपं प्रसिद्धम्, यथाऽऽथर्वणे—

"अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ
दिशः श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदाः ।
वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य
पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मे"ति,

अग्निरिह द्युलोकः "असौ वै लोकोऽग्नि"रिति श्रुतेः ।
स्मरन्ति च मुनयः
"द्यां मूर्धानं[1] यस्य विप्रा वदन्ति
खं वै नाभिं चन्द्रसूर्यौ च नेत्रे ।
दिशः श्रोत्रे विद्धि पादौ क्षितिं च
सोऽचिन्त्यात्मा सर्वभूतप्रणेते"ति,
यस्याग्निरास्यं द्यौर्मूर्धा खं नाभिश्चरणौ क्षितिः ।
सूर्यश्चक्षुर्दिशः श्रोत्रं तस्मै लोकात्मने नम" इति च ।

इह च द्युप्रभृतयो वैश्वानरस्य मूर्धाद्यवयवत्वेनोच्यन्ते। तथाहि, औपमन्यवप्रभृतिभिर्महर्षिभिः 'आत्मानमेवेमं वैश्वानरं सम्प्रत्यध्येषि तमेव नो ब्रूही'ति पृष्टः कैकेय[2]स्तेभ्यो वैश्वानरात्मानमुपदिदिक्षुर्विशेषप्रश्नान्यथानुपपत्त्या वैश्वानरात्मन्येतेः किञ्चिज्ज्ञातं किञ्चिदज्ञातमिति विज्ञाय ज्ञाताज्ञातांशबुभुत्सया तानेकैकं पप्रच्छ। तत्र 'औपमन्यव कं त्वमात्मानमुपास्स' इति पृष्टे 'दिवमेव भगवो राज'न्निति तेन चोक्ते दिवि तस्य

१ द्यांमूर्धानमिति लि पु ।　　२ कैकय इति मु॰ द्वयेऽपि पुनः पाठः ।

पूर्णवैश्वानरात्मबुद्धिं निवर्तयन्वैश्वानरस्य 'द्यौर्मूर्धे'ति चोपदिशंस्तस्या वैश्वानरांशभूताया दिव'सुतेजा' इति गुणनामधेयं प्राविव्यपत्। एवं सत्ययज्ञादिभिरादित्यवाय्वाकाशाप्पृथिवीनामेकैकेनैकैक[1]मुपास्यमानतया कथितानां 'विश्वरूपः' 'पृथग्वर्त्मा' 'बहुलो' 'रयिः' 'प्रतिष्ठे'त्येकैकगुणनामधेयानि वैश्वानरात्मनश्चक्षुःप्राणमध्यदेहवस्तिपादावयवत्वं चोपदिष्टम्। प्रदेशो मध्यकाय उच्यते। अत एवंभूतद्युमूर्धत्वादिविशिष्ट परमपुरुषस्यैव रूपमिति वैश्वानरः परमपुरुष एव।

पुनरप्यनिर्णयमेवाशङ्क्य परिहरति

शब्दादिभ्यो ऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च नेति चेत्, न, तथादृष्ट्युपदेशादसम्भवात्पुरुपमपि चैनमधीयते ॥ २७ ॥

यदुक्तं वैश्वानरः परमात्मेति निश्चीयत इति, तत्र, शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च जाठरस्याप्यग्नेरिह प्रतीयमानत्वात्। शब्दस्तावद् वाजिनां वैश्वानरविद्याप्रकरणे "स एषोऽग्निर्वैश्वानर" इति वैश्वानर समानाधिकरणतया ऽग्निरिति श्रूयते। अस्मिन्प्रकरणे च "हृदयं गार्हपत्यो मनो ऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीय" इति वैश्वानरस्य हृदयादिष्वग्नित्रयकल्पनं क्रियते "तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयम् स यां प्रथमामाहुतिं जुहुयात्तां जुहुयात् प्राणाय स्वाहे"त्यादिना प्राणाहुत्याधारत्वं च वैश्वानरस्यावगम्यते, तथा वैश्वानरस्यास्मिन्पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठानं वाजसनेयिनः समामनन्ति "स यो हैतमेवमग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेदे" ति। अतोऽग्निशब्दसामानाधिकरण्यादग्नित्रेतापरिकल्पनात्प्राणाहुत्याधारभावादन्तःप्रतिष्ठानाच्च वैश्वानरस्य जाठरत्वमपि प्रतीयत इति नैकान्ततः परमात्मत्वमिति चेत्, तन्न, तथादृष्ट्युपदेशात्=पूर्वोक्तस्य त्रैलोक्यशरीरस्य परस्य ब्रह्मणो वैश्वानरस्य जाठराग्निशरीरतया तद्विशिष्टो[2]पासनस्योपदेशात्। अग्निशब्दादिभिर्हि न केवलो

१ एकैकमित्येव पाठः। एकैकमिति कथनक्रियाविशेषणम्, उपास्यमानत्वेन एकैकतया कथितानामादित्यादीनामित्यर्थः।

२ तद्विशिष्टस्येति लि॰ पु॰ व्यक्तः पाठः।

जाठरः प्रतिपाद्यते, अपि तु जाठराग्निविशिष्टः परमात्मा—कथमिदम् अवगम्यत इति चेत्। असम्भवात्—जाठरस्य केवलस्य त्रैलोक्यशरीरत्वासम्भवात्[1] त्रैलोक्यशरीरतया प्रतिपन्नवैश्वानरसमानाधिकरणो जाठरविषयतया प्रतीयमानोऽग्निशब्दो जाठरशरीरतया तद्विशिष्टं परमात्मानमेवाभिदधातीत्यर्थः। यथोक्तं भगवता—

"अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः।
प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विध"मिति।

जाठरानलशरीरो भूत्वेत्यर्थः। अतस्तद्विशिष्टस्योपासनमत्रोपदिश्यते। किञ्च, पुरुषमपि चैनमधीयते वाजसनेयिनः—"स एषोऽग्निर्वैश्वानरो यत्पुरुष" इति। न हि जाठरस्य केवलस्य पुरुषत्वम्, परमात्मन एव हि निरुपाधिकं पुरुषत्वम्, यथा 'सहस्रशीर्षा पुरुषः' 'पुरुष एवेदं सर्व'मित्यादौ।

अत एव न देवता भूतं च ॥ २८ ॥

उक्तेभ्य एव हेतुभ्यो देवतायाश्च तृतीयस्य महाभूतस्यापि न वैश्वानरत्वप्रसङ्गः।

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥ २९ ॥

वैश्वानरसमानाधिकरणस्याग्निशब्दस्य जाठराग्निशरीरतया तद्विशिष्टस्य परमात्मनो वाचकत्वं तथैव परमात्मन उपास्यत्वं चोक्तम् ॥ जैमिनिस्त्वाचार्यो वैश्वानरशब्दवदग्निशब्दस्यापि परमात्मन एव 'साक्षात्'—अव्यवधानेन वाचकत्वे न कश्चिद्विरोध इति मन्यते। एतदुक्तं भवति, यथा वैश्वानरशब्दः साधारणोऽपि परमात्मासाधारणधर्मविशेषितो विश्वेषां नराणां नेतृत्वादिना गुणेन परमात्मानमेवाभिदधातीति निश्चीयते, एवमग्निशब्दोऽप्यग्रनयनादिना येनैव गुणेन योगाज्ज्वलने वर्तते, तस्यैव गुणस्य निरुपाधिकस्य काष्ठागतस्य परमात्मनि सम्भवादस्मिन् प्रकरणे परमात्माऽसाधारणधर्मविशेषितः परमात्मानमेवाभिधत्त इति।

---

१ शरीरत्वसम्भवादिति लि० पु० पाठो विपरीतार्थकः।

यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमित्यपरिच्छिन्नस्य परस्य ब्रह्मणो द्युप्रभृतिपृथिव्यन्तप्रदेशसम्बन्धिन्या मात्रया परिच्छिन्नत्वं कथमुपपद्यते? तत्राह—

अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ॥ ३० ॥

उपासकाभिव्यक्त्यर्थं प्रादेशमात्रत्वं परमात्मन इत्याश्मरथ्य आचार्यो मन्यते, 'द्यौर्मूर्धा ऽऽदित्यश्चक्षुर्वायुः प्राण आकाशो मध्यकाय आपो बस्तिः पृथिवी पादा'विति द्युप्रभृतिप्रदेशसम्बन्धिन्या मात्रया परिच्छिन्नत्वं कृत्स्नमिदमभिव्याप्तवतो विगतमानस्य अभिव्यक्तेरेव हेतोर्भवति ।

मूर्द्धप्रभृत्यवयवविशेषैः पुरुषविधत्वं[1] परस्य ब्रह्मणः किमर्थमिति चेत्, तत्राह—

अनुस्मृतेर्बादरिः ॥ ३१ ॥

तथोपासनार्थमिति बादरिराचार्यो मन्यते । "यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमान[2]मात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्ती"ति ब्रह्मप्राप्तये ह्युपासनमुपदिश्यते । 'एतमेव'मिति उक्तप्रकारेण पुरुषाकारमित्यर्थः । सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मसु वर्तमानं यदन्नं भोग्यं तदत्ति, सर्वत्र वर्तमानं स्वत एवानवधिकातिशयानन्दं ब्रह्मानुभवति । यत्तु सर्वैः कर्मवश्यैरात्मभिः प्रत्येकमनन्यसाधारणमन्नं भुज्यते, तन्मुमुक्षुभिस्त्याज्यत्वादिह न गृह्यते ।

यदि परमात्मा वैश्वानरः, कथं तस्योरःप्रभृतीनां वेद्यादित्वोपदेशः, यावता जाठराग्निपरिग्रह एवैतदुपपद्यत इत्यत्राह—

सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति ॥ ३२ ॥

अस्य परमात्मन एव वैश्वानरस्य द्युप्रभृतिपृथिव्यन्तशरीरस्य समाराधनभूतायाः उपासकैरहरहः क्रियमाणायाः प्राणाहुतेरग्निहोत्र

१ पुरुषधर्मविरुद्धत्वमिति लि॰ पु॰ पाठः ।
२ यस्त्वेतमेवमभिविमानमिति मु॰ पु, यस्त्वेतमेवमप्रादेशमात्रमभिविमानमिति लि॰ पु पाठः ।

त्वसम्पादनायाऽयमुरःप्रभृतीनां वेदित्वाद्युपदेश इति जैमिनिराचार्यो मन्यते। तथाहि, परमात्मोपासनोचितमेव फलं प्राणाहुत्याग्निहोत्रसम्पत्तिं च दर्शयति श्रुतिरियम्—"स य इदमऽविद्वा[1]नग्निहोत्रं जुहोति यथाङ्गारानपोह्य भस्मनि जुहुयात्तादृक् तत्स्यात् अथ य एतदेवं विद्वानऽग्निहोत्रं जुहोति[2] तस्य सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मसु हुतं भवति तद्यथेषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्त" इति।

आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ ३३ ॥

एवं परमपुरुषं द्युमूर्धत्वादिविशिष्टं वैश्वानरमस्मिन् उपासकशरीरे प्राणाहुत्याधारतया ऽऽमनन्ति च "तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजा" इत्यादिना। अयमर्थः—"यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते" इति त्रैलोक्यशरीरस्य परमात्मनो वैश्वानरस्योपासनं विधाय 'सर्वेषु लोकेष्वि'त्यादिना ब्रह्मप्राप्तिं च फलमुपदिश्य ऽस्यैवोपासनस्याङ्गभूतं प्राणाग्निहोत्रं 'तस्य ह वा एतस्ये'त्यादिनोपदिशति यः पूर्वमुपास्यतयोपदिष्टो वैश्वानरस्तस्यावयवभूतानऽग्न्यादित्यादीन्[3] सुतेजोविश्वरूपादिनामधेयानुपासकशरीरे मूर्धादिपादान्तेषु सम्पादयन्तीति[4]। 'मूर्धैव सुतेजाः' उपासकस्य मूर्धैव परमात्ममूर्धभूता द्यौरित्यर्थः। 'चक्षुर्विश्वरूपः' आदित्य इत्यर्थः। 'प्राणः पृथग्वर्त्मा' वायुरित्यर्थः। 'सन्देहो बहुलः', उपासकस्य मध्यकाय एव परमात्ममध्यकायभूत आकाश इत्यर्थः। 'बस्तिरेव रयिः', अस्य बस्तिरेव तदवयवभूता आप इत्यर्थः। 'पृथिव्येव पादौ', अस्य पादावेव तत्पादभूता पृथिवीत्यर्थः। एवमुपासकस्वशरीर एव परमात्मानं त्रैलोक्यशरीरं वैश्वानरं सन्निहितमनुसंधाय स्वकीयान्युरोलोमहृदयमनआस्यानि प्राणाहुत्याधारस्य परमात्मनो वैश्वानरस्य वेदिबर्हिर्गार्हपत्यान्वाहार्यपचनाहवनीयानऽग्निहो-

---

१ एवं विद्वानिति मु० पु० पाठोऽयं विपरीतार्थः प्रामादिकः।
२ विद्वानग्निहोत्रं जुहोतीत्येतावन्मु० पु० नास्ति।
३ भूतान् द्य्वग्न्यादित्यादीनिति अ० पु० पाठः। द्य्वादित्यादीनित्ययं तु युक्तम्।
४ संपादयति—इति मु० पु० पाठः।

चोपकरणभूतान् परिकल्प्य प्राणाहुतेरग्निहोत्रत्वं परिकल्प्यैवंविधेन प्राणाग्निहोत्रेण परमात्मानं वैश्वानरमाराधयेदिति—'उर एव वेदिर्लोमानि बर्हिर्हृदयं गार्हपत्य' इत्यादिनोपदिश्यते। अतः परमात्मा पुरुषोत्तम एव वैश्वानर इति सिद्धम्॥

समाप्तं वैश्वानराधिकरणम् ॥ ६ ॥

इति श्री६ मद्भगवद्रामानुजाचार्यचरणकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये समन्वयाख्यस्य प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

अथ प्रथमाऽध्याये तृतीयः पादः ।

अथ द्युभ्वाद्यधिकरणम् ॥ १ ॥ **द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॥ १ ॥**

आथर्वणिका अधीयते—

'यस्मिन्द्यौः पृथिवी चान्तरिक्ष-

मोतं मनस्सह प्राणैश्च सर्वैः ।

तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या

वाचो विमुञ्चथाऽमृतस्यैष सेतु''रिति ।

तत्र संशयः—किमत्र द्युपृथिव्यादीनामायतनत्वेन श्रूयमाणो जीव उत परमात्मेति । किं युक्तम् । जीव इति । कुतः ।

"अरा इव रथनाभौ संहता यत्र नाड्यः

स एषोऽन्तश्चरते बहुधा जायमान"इति—

अस्मिन् श्लोके पूर्ववाक्यप्रस्तुतं द्युपृथिव्याद्यायतनं 'यत्रे'ति पुनरपि सप्तम्यन्तेन परामृश्य तस्य नाड्याधारत्वमुक्त्वा पुनरपि "स एषोऽन्तश्चरते बहुधा जायमान" इति तस्य[1] बहुधाजायमानत्वञ्चोच्यते । नाडीसम्बन्धो देवादिरूपेण बहुधाजायमानत्वञ्च जीवस्यैव धर्मः[2] । अस्मिन्नपि श्लोके 'ओतं मनस्सह प्राणैश्च सर्वैः' रिति प्राणपञ्चकस्य मनसश्चाश्रयत्वमुच्यमानं जीव धर्म एव । एवं जीवत्वे निश्चिते सति द्युपृथिव्याद्यायतनत्वादिकं यथाकथञ्चित्सङ्गमयितव्यम्—इत्येवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे—

'द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात्' ।

द्युपृथिव्यादीनामायतनं परं ब्रह्म । कुतः । 'स्वशब्दात्', परब्रह्मासाधारणशब्दात् । "अमृतस्यैष सेतु"रिति परस्य ब्रह्मणोऽसाधारणशब्दः ।

---

१ तस्येति लि पु नास्ति ।

२ जीवधर्मं इति लि पु ।

"तमेवं विद्वानमृत इह भवति
नान्यः पन्था अयनाय विद्यत"इति–

सर्वोपनिषत्सु स एवामृतत्वप्राप्तिहेतुः[1] श्रूयते। सिनोतेश्च बन्धनार्थत्वात्सेतुः, अमृतस्य प्रापक इत्यर्थः। सेतुरिव वा सेतुः। नद्यादिषु सेतुर्हि कूलस्य प्रतिलम्भकः। संसारार्णवपारभूतस्यामृतस्यैव प्रतिलम्भक इत्यर्थः। आत्मशब्दश्च निरुपाधिके परस्मिन् ब्रह्मणि मुख्यवृत्तः। आप्नोतीति ह्यात्मा, स्वेतरसमस्तस्य नियन्तृत्वेन व्याप्तिस्तस्यैव सम्भवति, अतस्सोऽपि तस्यैव शब्दः। "यस्सर्वज्ञस्सर्ववि"दित्यादयश्चोपरितनाः परस्यैव ब्रह्मणश्शब्दाः। नाड्याधारत्वं तस्यापि सम्भवति,

"सन्ततं शिराभिस्तु लम्बत्याकोशसन्निभ"मित्यारभ्य

"तस्याश्शिखाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थित" इति श्रवणात्। 'बहुधा जायमान' इत्यपि परस्मिन् ब्रह्मणि सङ्गच्छते,

"अजायमानो बहुधा विजायते
तस्य धीराः परिजानन्ति योनि"मिति–

देवादीनां समाश्रयणीयत्वाय तत्तज्जातीयरूपसंस्थानगुणकर्मसमन्वितः स्वकीयं स्वभावमजहदेव स्वेच्छया बहुधा विजायते पर पुरुष इत्यभिधानात्। स्मृतिरपि–

"अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन्।
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवाम्यात्ममायये"ति।

मनःप्रभृतिजीवोपकरणाधारत्वं च सर्वाधारस्य परस्यैवोपपद्यते।

इतश्च परमपुरुषः–

मुक्तोपसृप्यव्यपदेशाच्च ॥ २ ॥

अयं द्युपृथिव्याद्यायतनभूतः पुरुषः संसारबन्धान्मुक्तैरपि प्राप्यतया व्यपदिश्यते–

---

१ हेतुर्भवति मु पु·।

"यदा[1] पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं
कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्म योनिम् ।
तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय
निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति[2] ॥
यथा नद्यस्स्यन्दमानास्समुद्रे
ऽस्तं[3] गच्छन्ति नामरूपे विहाय ।
तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः
परात्परं पुरुषमुपैति दिव्य"मिति ।

संसारबन्धाद्विमुक्ता एव हि विधूतपुण्यपापा निरञ्जना[4] नामरूपाभ्यां विनिर्मुक्ताश्च । पुण्यपापनिबन्धनाऽचित्संसर्गप्रयुक्त[5]नामरूपभाक्त्वमेव हि संसारः । अतो विधूतपुण्यपापैर्निरञ्जनैः प्रकृतिसंसर्गरहितैः परेण ब्रह्मणा परमं साम्यमापन्नैः प्राप्यतया निर्दिष्टो द्युपृथिव्याद्यायतनभूतः पुरुषः परं ब्रह्मैव ।

एवं[6] परब्रह्मासाधारणशब्दादिभिः परमेव ब्रह्मेति प्रसाध्य प्रत्यगात्मासाधारणशब्दाभावाच्चायं पर एवेत्याह—

नानुमानमतच्छब्दात्प्राणभृच्च ॥ ३ ॥

यथा ऽस्मिन् प्रकरणे प्रतिपादकशब्दाभावात् प्रधानं न[7] प्रतिपाद्यम्, एवं प्राणभृदपीत्यर्थः । अनुमीयत इत्य'नुमानं' परोक्तं प्रधानमुच्यते, अनुमानप्रमितत्वादनुमान[8]मिति वा । 'अतच्छब्दात्'—तद्वाचिशब्दाभावादित्यर्थः । अर्थाभावे यदव्ययमित्यव्ययीभावः ।

---

१ यदेति लि० पु० पाठः ।
२ उपैति दिव्यमिति लि० पु० पाठः ।
३ समुद्रे ऽस्तमिति मु० पु० पाठः ।
४ पापनिरञ्जना इति लि० पु० पाठः ।
५ प्रकृतेति लि० पु० पाठः ।
६ एवमिति मु० पु० नास्ति ।
७ नेति लि० पु० त्रुटितम् ।
८ आनुमानमिति पु० द्वयेऽप्यत्र पाठः, न तु पुनः ।

इतश्चायं न प्रत्यगात्मा ।

भेदव्यपदेशात् ॥ ४ ॥

"समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नो
ऽनीशया शोचति मुह्यमानः ।
जुष्टं यदा[1] पश्यत्यन्यमीश-
मस्य महिमानमेति[2]वीतशोकः" ॥—

इत्यादिभिर्जीवाद्भिन्नलक्षणत्वेनायं[3] व्यपदिश्यते । अनीशया[4]—भोग्यभूतया प्रकृत्या मुह्यमानश्शोचति जीवः । अयं यदा स्वस्मादन्यं सर्वस्येशं प्रीयमाणम्[5], अस्य—ईश्वरस्य महिमानं च निखिलजगन्नियमनरूपं पश्यति, तदा[6] वीतशोको भवति ।

प्रकरणात् ॥ ५ ॥

प्रकरणाच्चेदं परस्य ब्रह्मण इत्य"ऽदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्ते"रित्यत्रैव दर्शितम्,[7] नाडीसम्बन्धबहुधाजायमानत्वमनःप्राणाधारत्वैश्च प्रकरणविच्छेदाऽऽशङ्कामात्रमत्र पर्यहार्ष्म[8] ।

स्थित्यदनाभ्यां च ॥ ६ ॥

"द्वा सुपर्णा[9] सयुजा सखाया
समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्य

१ यदेति लि॰ पु॰ पाठः ।
२ महिमानमितीति पु॰ द्वयेऽपि पाठः, न तूपनिषदनुसारी ।
३ [illegible] नायमिति लि॰ पु॰ पाठः ।
४ अतिशया—इति तु लि॰ पु॰ पाठापभ्रंशः ।
५ प्रियमाणेति पु॰ द्वयेऽपि पाठ, परं स्वशुद्धः ।
६ तदेति लि॰ पु ।
७ प्रतिपादितमिति लि॰ पु॰ पाठः ।
८ 'त्वैश्च प्रकरणविच्छेदाशङ्कामात्रपर्यहार्षं—इति लि॰ पु॰ पाठः प्रामादिकः ।
९ सुपर्णा-इति लि॰ पु पाठः ।

ऽनश्नन्नन्यो ऽभि[1]चाकशीति'' ॥–

इत्येकस्य कर्मफलादनमन्यस्य च कर्मफलमनश्नत एव दीप्यमानतया शरीरान्तःस्थितिमात्रं प्रतिपाद्यते। तत्र कर्मफलमनश्नन्दीप्यमान एव सर्वज्ञोऽमृतसेतुः सर्वात्मा द्युभ्वाद्यायतनं भवितुमर्हति, न पुनः कर्मफलमदन् शोचन्प्रत्यगात्मा। अतो द्युभ्वाद्यायतनं परमात्मेति सिद्धम् ॥

द्युभ्वाद्यधिकरणं समाप्तम् ॥ १ ॥

अथ भूमाधिकरणम् ॥ २ ॥ **भूमा संप्रसादादध्युपदेशात् ॥ ७ ॥**

इदमामनन्ति छन्दोगाः "यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा ऽथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्प"मिति। अत्रायं 'भूम'–शब्दो भावप्रत्ययान्तो व्युत्पाद्यते, तथा हि, पृथ्वादिषु बहुशब्दः पठ्यते, ततः "पृथ्वादिभ्य इमनिज्वे"ति इमनिच्प्रत्यये कृते "बहोर्लोपो भू च बहोः"रिति प्रकृतिप्रत्यययोर्विकारे भूमेति भवति। भूमा–बहुत्वमित्यर्थः। अत्र चायं[2] बहुशब्दो वैपुल्यवाची, न संख्यावाची, "यत्रान्यत् पश्यति तदल्प"मित्यल्पप्रतियोगित्वश्रवणात्। अल्पशब्द[3]निर्दिष्टधर्मिप्रतियोगिप्रतिपादनपरत्वादेव धर्मिपरत्वं निश्चीयते, न धर्ममात्रपरः। तदेवं भूमेति विपुल इत्यर्थः। वैपुल्यविशेषश्चैष ह्यात्मेत्यवगतः, "तरति शोकमात्मवि"दिति प्रक्रम्य भूमविज्ञानमुपदिश्य 'आत्मैवेदं सर्व'मिति तस्यैवोपसंहारात्। अत्र संशय्यते–किमयं भूमगुणविशिष्टः प्रत्यगात्मोत परमात्मेति। किं युक्तम्। प्रत्यगात्मेति। कुतः। 'श्रुतं ह्येव मे भगवद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्मवि'दित्यात्मजिज्ञासयोपसेदुषे[4] नारदाय नामादिप्राणपर्यन्तेषूपास्यतयोपदिष्टेषु 'अस्ति भगवो

---

१ नन्यो अभीति लि॰ पु॰ पाठः।
२ अत्रायमिति पाठान्तरम्।
३ अल्पशब्देति मु॰ पु॰ पाठः।
४ ऽपसेदुष इत्युभयत्र पाठः, परन्तु 'श्रुतं ह्येव मे'-वाक्येऽनुपलब्धिः।

नाम्नो भूय', 'अस्ति भगवो वाचो भूय' इत्यादयः प्रश्नाः, "वाग्वाव नाम्नो भूयसी, मनो वाव वाचो भूय" इत्यादीनि च प्रतिवचनानि प्राणात् प्राचीनेषु दृश्यन्ते, प्राणे तु न पश्यामः। अतः प्राणपर्यन्त एवायमात्मोपदेश इति प्रतीयते। तेनेह प्राणशब्दनिर्दिष्टः प्राणसहचारी प्रत्यगात्मैव, न वायुविशेषमात्रम्। 'प्राणो ह पिता प्राणो ह माते'त्यारभ्य प्राणस्य चेतनतावचनप्रवन्ति 'पितृहा मातृहे'त्यादिना सप्राणेषु पितृप्रभृतिषूपमर्दकारिणो हिंसकत्वनिमित्तापक्रोशवचनात्, तेष्वेव विगतप्राणेष्वत्यन्तोपमर्दकारिणोऽप्यपक्रोशाभाववचनाच्च हिंसायोग्यत्वेन चेतन एव प्राणशब्दनिर्दिष्टः। अप्राणेषु स्थावरेष्वपि चेतनेषूपमर्दभावाभावयोः हिंसातदभावदर्शनादस्य हिंसायोग्यतया निर्दिष्टः प्राण प्रत्यगात्मैवेति निश्चीयते। अत एव चाऽरनाभिदृष्टान्ताच्चोपन्यासेन प्राणशब्दनिर्दिष्टः पर इति न भ्रमितव्यम्, परस्य हिंसाप्रसङ्गाभावात्। जीवादितरस्य तद्भोग्यभोगोपकरणभूतस्य कृत्स्नस्याचिद्वस्तुनो जीवायत्तस्थितित्वेन प्रत्यगात्मन्येवाऽरनाभिदृष्टान्तोपपत्तेश्च। अयमेव च 'प्राण' शब्दनिर्दिष्टो भूमा, 'अस्ति भगवः प्राणाद् भूय' इति प्रश्नस्य 'दोऽश्वत्र प्राणाद् भूय' इति प्रतिवचनस्य चाभावाद्, भूमशब्दनात् प्राक् प्राणप्रकरणस्याविच्छेदात्। किञ्च, प्राणवेदिनोऽतिवादित्वमुक्त्वा, तमेव 'एष तु वा अतिवदती'ति प्रत्यभिज्ञाप्य, 'यस्सत्येनातिवदती'ति तस्य सत्यवदनं प्राणोपासनाङ्गत्वेनोपदिश्य, 'उपादेयस्य सत्यवदनस्य शेषितया पूर्वनिर्दिष्टप्राणयाथात्म्यविज्ञानं यदा 'वै विजानात्यथ सत्यं वदती'त्युपदिश्य, तत्सिद्ध्यर्थं च मननश्रद्धानिष्ठाद्युपायानुपदिश्य, तदारम्भाय च प्राप्यभूतप्राणशब्दनिर्दिष्टप्रत्यगात्मस्वरूपस्य सुखरूपताज्ञानमुपदिश्य तस्य च सुखस्य विपुलता 'भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य' इत्युपदिश्यते, तदेव प्रत्यगात्मन एवाविद्याविमुक्तरूपं विपुलसुखमित्युपदिष्टमिति 'तरति शोकमात्मवि'दित्युपक्रमाविरोधश्च।

१ उपदिश्यत इति मु पु पाठः।
२ पश्यति लि पु पाठः।
३ स्थाति नास्ति लि पु।

अतो भूमगुणविशिष्टः प्रत्यगात्मा । यत एवं भूमगुणविशिष्टः, अत एवा[1]'ह'मर्थे प्रत्यगात्मनि 'अहमेवाधस्तादहमुपरिष्टा'दित्यारभ्य 'अहमेवेदं सर्व'मिति प्रत्यगात्मनो वैभवमुपदिशति । एवं प्रत्यगात्मत्वे निश्चिते सति तदनुगुणतया वाक्यशेषो नेतव्य इत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते–

'भूमा संप्रसादादध्युपदेशात्',

[2]भूमगुणविशिष्टो न प्रत्यगात्माऽपि तु परमात्मा । कुतः । संप्रसादादध्युपदेशात् । संप्रसादः–प्रत्यगात्मा, "एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत" इत्युपनिषत्प्रसिद्धेः । संप्रसादात् प्रत्यगात्मनोऽधिकतया भूमविशिष्टस्य सत्यशब्दाभिधेयस्योपदेशादित्यर्थः । सत्यशब्दाभिधेयं च परं ब्रह्म । एतदुक्तं भवति, यथा नामादिषु प्राणपर्यन्तेषु पूर्वपूर्वाधिकतयो[3]त्तरोत्तराभिधानात्पूर्वेभ्य उत्तरेषामर्थान्तरत्वम्, एवं प्राणशब्दनिर्दिष्टात्प्रत्यगात्मनोऽधिकतया निर्दिष्टस्सत्यशब्दाभिधेयस्तस्मा[4]दर्थान्तरभूत एव । सत्यशब्दनिर्दिष्ट एव भूमेति सत्याख्यं परं ब्रह्मैव भूमेत्युपदिश्यत इति । तदाह वृत्तिकारः–"भूमा त्वेवेति भूमा ब्रह्म, नामादिपरम्परया ऽऽत्मन ऊर्ध्वमस्योपदेशा"दिति । प्राणशब्दनिर्दिष्टादधिकतया सत्यस्योपदेशः कथमवगम्यत इति चेत्, "स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्नतिवादी भवती"ति प्राणविदोऽतिवादित्वमुक्त्वा[5] "एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदती"ति सत्यवेदित्वेनातिवादिनं 'तु'शब्देन पूर्वस्मादतिवादिनो व्यावर्तयति । अत

१ अत एवेत्यस्य स्थाने यत एवा–इति लि॰ पु॰ ।
२ सम्प्रसाद इति अत्राधिकं भवति मु॰ पु॰ ।
३ 'धिकतयेति लि॰ पु॰ पाठः ।
४ 'भिधेयस्तस्मादिति लि॰ पु॰ पाठः ।
५ अतिवादित्वं मुक्त्वेत्यपभ्रष्टः पाठो लि॰ पु॰ ।

एव 'एष तु वा अतिवदती'त्यत्र प्राणातिवादिनो न सत्यभिन्नः । अतोऽस्यातिवादित्वनिमित्तं सत्यं पूर्वातिवादित्वनिमित्तात्प्राणादधिकमिति विज्ञायते। ननु च प्राणवेदिन एव सत्यवदनमङ्गत्वेनोपदिष्टम्, अतः[1] प्राणप्रकरणाविच्छेद इत्युक्तम्, नैतद्युक्तम्[2] । 'तु'शब्देन ह्यतिवाद्यन्यः प्रतीयते, न तु तस्यैवातिवादिनः सत्यवदनाद्गुणविशिष्टतामात्रम्,[3] । 'एष तु वा अतिवदति यः सत्यं वदती' त्यादिष्वतिवाद्यन्तरप्रतीतेः प्रतीतस्यैवातिवादिनः सत्यवदनाद्गुणविधानमिति क्लिष्टा गतिराश्रीयते । अत्र ह्यतिवाद्यन्तरत्वनिमित्तं सत्यशब्दाभिधेयं परं ब्रह्म प्रतीयते । सत्यशब्दश्च "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे"त्यादिषु परस्मिन् ब्रह्मणि प्रयुक्तः । अतस्तद्विदुस्यातिवादिनः पूर्वस्मादधिकत्वं सम्भवतीति वाक्यस्वरससिद्धमन्यत्वं न बाधितव्यम् । अतिवादित्वं हि वस्त्वन्तरात्पुरुषार्थतया ऽतिक्रान्तस्योपास्यवस्तुवादित्वम् । नामाद्याशापर्यन्तोपास्यवस्त्वतिक्रान्तस्योपास्यप्राणशब्दनिर्दिष्टप्रत्यगात्मवादित्वात्प्राणविदः ऽतिवादित्वम्, तस्यापि सातिशयपुरुषार्थत्वान्निरतिशयपुरुषार्थतयोपास्यपरब्रह्मवादिन एव साक्षादतिवादित्वमिति 'एष तु वा अतिवदति यस्सत्येनातिवदती'त्युक्तम् । सत्येनेतीत्थंभूतलक्षणे तृतीया, सत्येन[4] परेण ब्रह्मणोपास्येनोपलक्षितो योऽतिवदतीत्यर्थः । अत एवैवं शिष्यः प्रार्थयते "सोऽहं भगवः सत्येनातिवदानी[5]"ति, आचार्यश्च "सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्य" मित्याह । "आत्मनः प्राण" इति च प्राणशब्दनिर्दिष्टस्यात्मन उत्पत्तिरुच्यते । अतः 'तरति शोकमात्मवि'दिति प्रक्रान्त आत्मा प्राण[6]शब्दनिर्दिष्टादन्य इति गम्यते । यत्तूक्तमस्ति भगवः प्राणाद्भूय इति प्रश्नस्याऽऽ[illegible]च

१ 'पदिष्टमतः-इति लि० पु० [illegible] ।
२ नैतद्युक्तमिति लि० पु० त्रुटितम् ।
३ मात्रे-इति लि० पु० अंशः ।
४ सत्येनेति लि० पु० पाठः ।
५ वदानीति लि० पु० पाठः ।
६ प्रक्रान्त आत्मनो प्राणेति लि० पु० पाठो न युक्तः ।

प्राणाद्भूय इति प्रतिवचनस्य चादर्शनात्[1]प्राणान्त आत्मोपदेशः प्राणोपदेशपर्यवसानो गम्यत इति, तदयुक्तम्, न हि प्रश्नप्रतिवचनाभ्यामेवार्थान्तरत्वं गम्यते, प्रमाणान्तरेणापि तत्सम्भवात् । उक्तं च प्रमाणान्तरम् । अस्ति भगवः प्राणाद् भूय इत्यपृच्छतो[2]ऽयमभिप्रायः—नामादिप्राणपर्यन्तेष्वपि[3] उत्तरोत्तरपूर्वदिष्टेषु तत्तद्वदिन आचार्येणातिवादित्वं[4] नोक्तम्, प्राणशब्दनिर्दिष्टप्रत्यगात्मयाथात्म्यवेदिनस्तु पुरुषार्थभूयस्त्वातिशयं मत्वा तेन "स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्नतिवादी भवती"त्यतिक्रान्तवस्तुवादि[5]त्वमुक्तम् । अतो ऽत्रैवात्मोपदेशः समाप्त इति मत्वा शिष्यो न पप्रच्छ । आचार्यस्त्विदमपि सातिशयं मत्वा निरतिशयपुरुषार्थभूतं सत्यशब्दाभिधेयं परं ब्रह्म "एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदतीति स्वयमेवोपचिक्षेप । शिष्योऽपि परमपुरुषार्थरूपे परस्मिन् ब्रह्मण्युपक्षिप्ते तत्स्वरूपतदुपासन[6]याथात्म्यबुभुत्सया 'सोऽहं भगवः सत्येनातिवदानी'ति प्रार्थयामास । ततो ब्रह्मसाक्षात्कारनिमित्तातिवादित्वसिद्धये ब्रह्मसाक्षात्कारोपायभूतं ब्रह्मोपासनं 'सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्य'मित्युपदिश्य, तदुपायभूतं ब्रह्ममननं "मतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्य"त्युपदिश्य, श्रवणप्रतिष्ठार्थस्यास्य मननस्य मननोपदेशेन श्रवणमर्थसिद्धं मत्वा श्रवणोपायभूतां ब्रह्मणि श्रद्धां "श्रद्धा त्वेव विजिज्ञासितव्ये"त्युपदिश्य, तदुपायभूतां च तन्निष्ठां "निष्ठा त्वेव विजिज्ञासितव्ये"त्युपदिश्य, तदुपायभूत तदुद्योगभूत[7]यमनरूपां कृतिमपि "कृतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्ये" त्युपदिश्य, श्रवणाद्युपक्रमरूपकृतिसिद्धये प्राप्यभूतस्य सत्यशब्दाभिहितस्य-ब्रह्मणः सुखरूपता ज्ञातव्येति "सुखं त्वेव विजिज्ञासितव्य' मित्युपदिश्य,

---

१ अस्ति भगवः प्राणाद्भूय इति प्रश्नस्यादौ वाव प्राणाद्भूय इति प्रश्नस्यादौ वाव प्राणाद्भूय इति प्रतिवचनस्यादर्शनादिति लि॰ पु॰ विभद्धः पाठः ।

२ इत्यत्र पृच्छत इति लि॰ पु॰ पाठो नैव युक्तः ।

३ अपिशब्दो नास्ति लि॰ पु॰ ।

४ °वादित्वे—इत्यपपाठः लि॰ पु॰ ।

५ वस्त्वतिवादीति लि॰ पु॰ ।

६ तत्स्वरूप तदुपासनमिति व्यस्तपाठो लि॰ पु॰ प्रामादिकः ।

७ भूतेति नास्ति मु॰ पु॰ ।

निरतिशयविपुलमेव सुखं परमपुरुषार्थरूपं भवतीति तस्यैव ब्रह्मणः सुखरूपस्य निरतिशयविपुलता ज्ञातव्येति "भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य" इत्युपदिश्य, निरतिशयविपुलसुखरूपस्य ब्रह्मणो लक्षणमिदमुच्यते "यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमे"ति । अयमर्थः—अनवधिकातिशयसुखरूपे ब्रह्मण्यनुभूयमाने ततोऽन्यत्किमपि न पश्यत्यनुभविता, ब्रह्मस्वरूपतद्विभूत्यन्तर्गतत्वाच्च कृत्स्नस्य वस्तुजातस्य । अत ऐश्वर्यापरपर्यायविभूतिगुणविशिष्टं निरतिशयसुखरूपं ब्रह्माऽनुभवंस्तद्व्यतिरिक्तस्य वस्तुनोऽभावादेव किमप्यन्यन्न पश्यति, अनुभाव्यस्य सर्वस्य सुखरूपत्वादेव दुःखं च न पश्यति । तदेव हि सुखम्, यदनुभूयमानं पुरुषानुकूलं भवति । ननु चेदमेव जगद् ब्रह्मणोऽन्यतयाऽनु[1]भूयमानं दुःखरूपं परिमितसुखरूपं च भवत्कथमिव ब्रह्मविभूतित्वेन तदात्मकतया ऽनुभूयमानं सुखरूपमेव भवेत् । उच्यते—कर्मवश्यानां क्षेत्रज्ञानां ब्रह्मणो ऽन्यत्वेनानुभूयमानं कृत्स्नं जगत्तत्कर्मानुरूपं दुःखं च परिमितसुखं च भवति । अतो ब्रह्मणो[2]ऽन्यतया परिमितसुखत्वेन दुःखत्वेन च जगदनुभवस्य कर्मनिमित्तत्वात् कर्मरूपाविद्याविमुक्तस्य तदेव जगद् विभूतिगुणविशिष्टब्रह्मानुभवान्तर्गतं सुखमेव भवति, यथा पित्तोपहतेन पीयमानं पयः पित्ततारतम्येनाल्पसुखं विपरीतं च भवति । तदेव पयः पित्तानुपहतस्य सुखायैव भवति । यथैव राजपुत्रस्य पितुर्लीलोपकरणमतथात्वेना[3]नुसन्धीयमानं प्रियत्वमनुपगतं तथात्वानुसन्धाने प्रियतमं भवति, तथा निरतिशयानन्दस्वरूपस्य ब्रह्मणो ऽनवधिकातिशयासङ्ख्येयकल्याणगुणाकरस्य लीलोपकरणं तदात्मकं चानुसन्धीयमानं जगन्निरतिशयप्रीतये भवत्येव । अतो जगदैश्वर्यविशिष्टमनवधिकातिशयसुखरूपं ब्रह्मानुभवंस्ततोऽन्यत् किमपि न पश्यति,[4] दुःखं च न पश्यति । एतदेवोपपादयति वाक्यशेषः "स वा एष एवं पश्यन्नेवं

[1] अनु—इति॰ सि॰ पु॰ पाठः ।
[2] ब्रह्मणोऽन्यत्वेनानुभूयमानम् अन्यतयेति मु॰ पु॰ ऽत्राधिकं भवति न तु सुखम् ।
[3] करणमेव तथात्वेनेति लि॰ पु॰ प्रामादिकम् ।
[4] किमपि नपश्यतीति लि॰ पु॰ ।

मन्वान एवं वि[1]जानन्नात्मरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानन्दः स[2] स्वराड् भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति अथ येऽन्यथातो विदुरन्यराजानस्ते क्षय्यलोका भवन्ति तेषां सर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवती"ति । स्वराट्=अकर्मवश्यः । अन्यराजानः=कर्मवश्याः । तथा,

"न पश्यो मृत्युं पश्यति न रोगं नोत दुःखताम् ।
सर्वं ह पश्यः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वश" इति च ।

निरतिशयसुखरूपत्वं च ब्रह्मण 'आनन्दमयोऽभ्यासा'दित्यत्र प्रपञ्चितम् । अतः प्राणशब्दनिर्दिष्टात्प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरभूतस्य सत्यशब्दाभिधेयस्य ब्रह्मणो भूमेत्युपदेशाद्भूमा परं ब्रह्म ।

धर्मोपपत्तेश्च ॥ ८ ॥

अस्य भूम्नो ये धर्मा आम्नायन्ते तेऽपि परस्मिन्नेवोपपद्यन्ते । 'तदमृत'मिति स्वाभाविकममृतत्वम् 'स्वे महिम्नी'त्यनन्याधारत्वं[3] 'स एवाधस्ता'दित्यादि 'स एवेदं सर्व'मिति सर्वात्मकत्वम्[4] 'आत्मनः प्राण' इत्यादि प्राणप्रभृतिसर्वस्योत्पादकत्वमित्यादयो हि धर्माः परमात्मन एव । यत्तु 'अहमेवाधस्ता'दित्यादिना सर्वात्मकत्वमुपदिष्टम्, तद्भूमविशिष्टस्य ब्रह्मणोऽहंग्रहेणोपासन[5]मुपदिश्यते, "अथातोऽहङ्कारादेश" इत्यहंग्रहोपदेशोपक्रमात् । अहंशब्देन प्रत्यगात्मनोऽपि ह्यात्मा परमात्मेत्यन्तर्यामिब्राह्मणादिषूक्तम् । अतः प्रत्यगर्थस्य परमात्मपर्यवसानादहंशब्दोऽपि परमात्मपर्यवसायीति प्रत्यगात्मशरीरकत्वेन परमात्मानुसन्धानार्थोऽयमहंग्रहोपदेशः । परमात्मनः सर्वशरीरतया सर्वात्मत्वात् प्रत्यगात्मनोऽप्यात्मा परमात्मा । तदेव[6] "अथात आत्मादेश" इत्या-

१ मन्वानरूपं वि-इति नि॰ पु॰ ।
२ स इति नास्ति नि॰ पु॰ ।
३ महिम्नीत्यारभ्यानन्याधारत्वमिति नि॰ पु॰ पाठः ।
४ सर्वात्मत्वमिति नि॰ पु॰ पाठः ।
५ ब्रह्मणोपासनमिति नि॰ पु॰ पाठः ।
६ स अहमिति नि॰ पु॰ पाठः ।

दिना "ऽऽत्मैवेदं सर्व"मित्यन्तेनोच्यते । एतदेवो[1]पपादयितु प्रत्यगात्मनोऽप्यात्मभूतात्परमात्मनः सर्वस्योत्पत्तिरुच्यते "तस्य ह वा एतस्यैव पश्यत एवं मन्वानस्यैव विजानत आत्मनः प्राण आत्मनः आकाश" इत्यादिनोपासकस्यान्तर्यामितयाऽवस्थितात्परमात्मनः सर्वस्योत्पत्तिरित्यर्थः । अतः परमात्मनः प्रत्यगात्मशरीरकस्वज्ञानप्रतिष्ठार्थमहंग्रहोपासनं कर्तव्यम् । तस्माद्भूमविशिष्टः परमात्मेति सिद्धम् ॥

भूमाधिकरणं समाप्तम् ॥ २ ॥

अक्षराधिकरणम् ॥ ३ ॥ **अक्षरमम्बरान्तधृतेः ॥ ९ ॥**

वाजसनेयिनो गार्गीप्रश्ने[2] समामनन्ति—"स होवाचैतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छाय"मित्यादि । तत्र संशयः—किमेतदक्षरं प्रधानम्, जीवो वा, उत परमात्मेति । किं युक्तम् । प्रधानमिति । कुतः । "अक्षरात्परतः परः" इत्यादिष्वक्षरशब्दस्य प्रधाने प्रयोगदर्शनात्, अस्थूलत्वादीनां च तत्र समन्वयात् । "यया तदक्षरमधिगम्यते" इत्यादिषु परस्मिन्नप्यक्षरशब्दो दृश्यत इति चेन्न, प्रमाणान्तरप्र[3]सिद्धश्रुतिप्रसिद्धयोः प्रमाणान्तरप्रसिद्धस्य प्रथमप्रतीतेः, प्रतीतपरिग्रहे विरोधाभावात् । किञ्च, "यदूर्ध्वं गार्गि दिवो यदवाक् पृथिव्या" इत्यारभ्य सर्वस्य कालत्रितयवर्तिनः कारणभूताकाशाधारत्वे प्रतिपादिते "कस्मिन्नु[4] खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चे"त्याकाशस्यापि कारणं तदाधारभूतं किमिति पृष्टे प्रत्यु[5]च्यमानमक्षरं सर्वविकारकारणं तया तदाधारभूतं प्रमाणान्तरप्रसिद्ध[6] प्रधानमिति प्रतीयते । अतोऽक्षरं प्रधानम् । इति प्राप्ते—उच्यते—

---

१ तदेवेदमिति लि० पु० ।
२ गार्गिप्रश्न इति पु० द्वयेऽपि पाठः ।
३ वेति नास्ति लि० पु० ।
४ सर्वागिति मु० पु० पाठः प्रायः सर्वत्र । लि० पु० अत्र 'सर्वां गिति ।
५ न्त्विति नास्ति लि० पु० ।
६ प्रतीति नास्ति लि० पु० ।
७ 'त्वरभूतं प्रसिद्धमिति मु० पु० ।

'अक्षरमम्बरान्तधृतेः'

अक्षरं परं ब्रह्म। कुतः। अम्बरान्तधृतेः, अम्बरस्य-आकाशस्य अन्तः पारभूतम् अव्याकृतमम्बरान्तः, तस्य धृतेः। तदाधारतयाऽक्षरस्योपदेशादिति यावत्। अयमर्थः-"कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्च"इत्यत्राकाशशब्दनिर्दिष्टं न वायुमदम्बरम्, अपि तु तत्कारणभूतमव्याकृतम्, अतस्तस्याव्याकृतस्याप्याधारत्वेनोच्यमानमक्षरं नाव्याकृतं भवितुमर्हतीति। नन्वाकाशशब्दनिर्दिष्टो न वायुमानिति कथमवगम्यते? उच्यते, "यदूर्ध्वं गार्गि दिवो यदवाक्[1] पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते आकाश एव तदोतं च प्रोतं चे"त्युक्ते त्रैकाल्यवर्तिनो विकारजातस्याधारतया निर्दिष्ट आकाशो न वायुमदाकाशो भवितुमर्हति, तस्यापि विकारान्तर्गतत्वात्। अतोऽत्राकाशशब्दनिर्दिष्टं भूतसूक्ष्ममिति प्रतीयते। तत[2]स्तस्यापि भूतसूक्ष्मस्याधारभूतं किमिति पृच्छते[3] "कस्मिन्नु[4] खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चे"ति। अतस्तदाधारतया निर्दिश्यमानमक्षरं न प्रधानं भवितुमर्हति। यत्तु श्रुतिप्रसिद्धात् प्रमाणान्तरप्रसिद्धं प्रथमं प्रतीयत इति, तन्न, अक्षरशब्दस्यावयवशक्त्या स्वार्थप्रतिपादने प्रमाणान्तरानपेक्षणात्। सम्बन्धग्रहणदशायामप्यर्थस्वरूपं येन प्रमाणेनावगम्यते, न तत्प्रतिपादनदशायामपेक्षणीयम्।

एवं तर्ह्यक्षरशब्दनिर्दिष्टो जीवोऽस्तु, तस्य भूतसूक्ष्मपर्यन्तस्य कृत्स्नस्याचिद्वस्तुन आधारत्वोपपत्तेः, अस्थूलत्वाद्युच्यमानविशेषणोपपत्तेश्च। "अव्यक्तमक्षरे लीयते" "यस्याव्यक्तं शरीरम्, यस्याक्षरं शरीरम्" "क्षरस्सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते"इत्यादिषु प्रत्यगात्मन्यक्षरशब्दप्रयोगदर्शनादित्यत्रोत्तरम्-

सा च प्रशासनात् ॥ १० ॥

१ अर्वागिति पुन पुस्तकद्वयेऽपि।
२ तत इति नास्ति नि पु।
३ पृच्छते-इति नि पु।
४ तस्मिन्नु-इति मु पु पाठ।

सा चाम्बरान्तधृतिरस्याक्षरस्य प्रशासनादेव भवतीत्युपदिश्यते, "एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठत एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि निमेषा मुहूर्ता अहोरात्राण्यर्धमासा मासा[1] ऋतवः संवत्सरा इति विधृतास्तिष्ठन्ती"त्यादिना प्रशासनं प्रकृष्टं शासनम् । न चेदृशं स्वशासनाधीन[2]सर्ववस्तुविधरणं बद्धमुक्तोभयावस्थस्यापि प्रत्यगात्मनः सम्भवति । अतः पुरुषोत्तम एव प्रशासित्रक्षरम् ।

अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥ १२ ॥

अन्यभावः—अन्यत्व, प्रधानादिभावः । अस्याक्षरस्य[3] परमपुरुषादन्यत्वं वाक्यशेषेण[4] व्यावर्त्यते "तद्वा एतदक्षरं गार्ग्य ऽदृष्टं द्रष्टृ ऽश्रुतं श्रोत्र ऽमतं मन्त्र ऽविज्ञातं विज्ञातृ नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ नान्यदतोऽस्ति श्रोतृ नान्यदतोऽस्ति मन्तृ नान्यदतोऽस्ति विज्ञात्रेतस्मिन्न[5] खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चे"ति[6] । अत्र द्रष्टृत्वश्रोतृत्वाद्युपदेशादस्याक्षरस्याचेतनभूतप्रधानभावो व्यावर्त्यते, सर्वैरदृष्टत्वेन समस्त-धैस्य द्रष्टृत्वाद्युपदेशाच्च प्रत्यगात्मभावो व्यावर्त्यते । अत इयमन्यभावव्यावृत्तिरस्याक्षरस्य परमपुरुषतां द्रढयति । एवं वा ऽन्यभावव्यावृत्तिः, अन्यस्य सद्भावव्यावृत्तिरन्यभावव्यावृत्तिः । यथैतदक्षरमन्यैरदृष्टं सदन्येषां द्रष्टृ च सत् स्वव्यतिरिक्तस्य समस्तस्याधारभूतम्, एवमनेनादृष्टमेतस्य द्रष्टृ च सदेतस्याधारभूतमन्यन्नास्तीति वदत् 'नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ'त्यादिवाक्यशेषो ऽन्यस्य सद्भावं व्यावर्तयन्नस्याक्षरस्य प्रधानभावं प्रत्यगात्मभावं च प्रतिषेधति । किं च, एतस्य वा अक्षरस्य

१ मासा इति नास्ति पु· द्वयेऽपि ।
२ शासनं स्वशासनाधीनेति मु· पु· पाठः ।
३ अक्षरस्यापीति लि· पु· पाठः ।
४ शेषे—इति मु· पु· पाठः ।
५ तस्मिन्—इति लि· पु पाठः ।
६ °श्चेतीति—इति लि· पु· पाठः ।

प्रशासने गार्गि ददतो[1] मनुष्याः[2] प्रशंसन्ति यजमानं देवा दर्वीं पितरो-ऽन्वायत्ताः" इति श्रौतं स्मार्तञ्च यागदानहोमादिकं सर्वं कर्म यस्याज्ञया[3] प्रवर्तते[3] तदक्षरं परब्रह्मभूतः पुरुषोत्तम एवेति विज्ञायते । अपि च, "यो वा एतदक्षरं गार्ग्यऽविदित्वाऽस्मिँल्लोके जुहोति यजते तपस्तप्यते बहूनि वर्षसहस्राण्यन्तवदेवास्य तद् भवति यो वा एतदक्षरं गार्ग्यऽवि-दित्वा[4]ऽस्माल्लोकात् प्रैति स कृपणोऽथ य एतदक्षरं गार्गि विदित्वाऽ-स्माल्लोकात्प्रैति स ब्राह्मणः" इति यदज्ञानात्संसारप्राप्तिः, यज्ज्ञाना-च्चामृतत्वप्राप्तिः,तदक्षरं परं[5] ब्रह्मैवेति सिद्धम् ॥

अक्षराधिकरणं समाप्तम् ॥ ३ ॥

ईक्षतिकर्माधिकरणम् ४ । ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः ॥ १२ ॥

आथर्वणिकाः सत्यकामप्रश्नेऽधीयते—'यः पुनरेतन्त्रिमात्रेणोमि-त्येतेनैवाक्षरेण[6] परं पुरुषमभिध्यायीत स तेजसि सूर्ये सम्पन्नः यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यत एवं ह वै स पाप्मना विनिर्मुक्तः स साम-भिरुन्नीयते ब्रह्मलोकं स एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते' इति । अत्र ध्यायतीक्षतिशब्दावेकविषयौ[7], ध्यानफलत्वादीक्षणस्य 'यथाक्रतुरस्मिँल्लोके पुरुष' इति न्यायेन ध्यानविषयस्यैव प्राप्यत्वात्, परं पुरुषमित्युभयत्र कर्मभूतस्यार्थस्य प्रत्यभिज्ञानाच्च । तत्र संशय्यते—किमिह परं पुरुषमिति निर्दिष्टो जीवसमष्टिरूपाण्डाधिपति[8]श्चतुर्मुख उत सर्वेश्वरः पुरुषोत्तम इति । किं युक्तम् । समष्टिक्षेत्रज्ञ इति । कुतः । "स यो ह वै तद् भगवन्मनुष्येषु प्रायणान्तमोङ्कारमभिध्यायीत कतमं वाव स तेन लोकं जयती"ति पृष्टस्यैकमात्रं प्रणवमुपासीनस्य

---

१ ददत इति सि॰ पु॰ ।
२ मनुष्यानिति क्व चित् ।
३ यस्याज्ञया प्रवर्तते–इति सि॰ पु॰ पाठः ।
४ गार्गि विदित्वेति मु॰ पु॰ अत्र पाठः ।
५ परमिति नास्ति सि॰ पु॰ ।
६ त्रिमात्रेणोमित्यनेनैवेति पु॰ द्वयेऽपि पाठः ।
७ ध्यानौ विवेकविषयाविति सि॰ पु॰ पाठः ।
८ ब्रह्माण्डाधिप इति सि॰ पु पाठ ।

मनुष्यलोकप्राप्तिमभिधाय, द्विमात्रमुपासीनस्यान्तरिक्षलोकप्राप्तिमभिधाय, त्रिमात्रमुपासीनस्य प्राप्यतयाऽभिधीयमानो ब्रह्मलोकोऽन्तरिक्षात्परो जीवसमष्टिरूपस्य चतुर्मुखस्य लोक इति विज्ञायते, तद्गतेन चेक्ष्यमाणस्तल्लोकाधिपतिश्चतुर्मुख एव । "एतस्माज्जीवघनात्परात्पर"मिति च देहेन्द्रियादिभ्यः परादेहेन्द्रियादिभिः सह घनीभूताज्जीव[1]व्यष्टिपुरुषाद्ब्रह्मलोकवासिनः समष्टिपुरुषस्य चतुर्मुखस्य परत्वेनो[2]पपद्यते । अतोऽत्र निर्दिश्यमानः परः पुरुषः समष्टिपुरुषश्चतुर्मुख एव । एवं चतुर्मुखत्वे निश्चिते ऽजरत्वादयो यथाकथञ्चिन्नेतव्या इति प्राप्ते प्रचक्ष्महे–

'ईक्षतिकर्म व्यपदेशात्सः'

ईक्षतिकर्म सः–परमात्मा । कुतः । व्यपदेशात्, व्यपदिश्यते हीक्षतिकर्म परमात्मत्वेन । तथा हि, ईक्षतिकर्मविषयतयोदाहृते श्लोके "तमोङ्कारेणैवायतनेना[3]न्वेति विद्वान् यत्तच्छान्तमजरममृतमभयं परं चे"ति, परं शान्तमजरमभयममृतमिति हि परमात्मन एवैतद्रूपम्, "एतदमृतमेतदभय[4]मेतद्ब्रह्मे"त्येवमादिश्रुतिभ्यः । "एतस्माज्जीवघनात्परात्पर"मिति परमात्मन एव व्यपदेशो, न चतुर्मुखस्य, तस्याऽपि जीवघनशब्दगृहीतत्वात् । यस्य हि कर्मनिमित्तं देहित्वम्, स जीवघन इत्युच्यते । चतुर्मुखस्याऽपि तच्छ्रूयते 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्व"मित्यादौ । यत्पुनरुक्तम्-अन्तरिक्षलोकस्योपरि निर्दिश्यमानो ब्रह्मलोकश्चतुर्मुखलोक इति प्रतीयते, अतस्तत्रस्थश्चतुर्मुख इति, तदयुक्तम्, 'यत्तच्छान्तमजरममृतमभय"मित्यादिनेक्षतिकर्मणः परमात्मत्वे निश्चिते सतीक्षितुः स्थानतया निर्दिष्टो ब्रह्मलोको न क्षयिष्णुश्चतुर्मुखलोको भवितुमर्हति । किञ्च, "यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यत एवं ह वै[5] स पाप्मना विनि-

१ जीवस्येति मु ।
२ परत्वे नेति पदद्वयं मु पु० ।
३ 'यायनेनेति पाठान्तरम् ।
४ एतद्ब्रह्म यत्तदभयमेतदमृतमिति लि० पु० पाठः ।
†† एतच्चिह्नान्तर्गतपाठो लि० पु० त्रुटितः । ५ हैव-इति मु० पु० ।

मुक्तः स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोक"मिति सर्वपापविनिर्मुक्तस्य प्राप्यतयोच्यमानं न चतुर्मुखस्थानम् । अत एव चोदाहरणश्लोके इममेव ब्रह्मलोकमधिकृत्य[1] श्रूयते "यत्तत्कवयो वेदयन्ते" इति. कवयः—सूरयः । सूरिभिर्दृश्यं च वैष्णवं पदमेव, "तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः" इत्येवमादिभ्यः । न चान्तरिक्षात्परश्चतुर्मुखलोकः, मध्ये स्वर्गलोकादीनां बहूनां सद्भावात् । अतः "एतद्वै[2] सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोङ्कारस्तस्माद्विद्वानेतेनैवायतनेनै[3]कतरमन्वेती"ति प्रतिवचने परापरं कार्यं ब्रह्म निर्दिष्टम्, तदैहिका[4]मुष्मिकत्वेन द्विधा विभज्य, क्रमात्प्रणवमुपासीनानामैहिकं मनुष्यलोकावाप्तिरूपं फलमभिधाय, द्विमात्रमुपासीनानामामुष्मिकमन्तरिक्षशब्दोपलक्षितं फलं चाभिधाय, त्रिमात्रेण परब्रह्मवाचिना प्रणवेन परं पुरुषं ध्यायतः परमेव ब्रह्म प्राप्यतयोपदिशतीति सर्वं समञ्जसम् । अत ईक्षतिकर्म परमात्मा ॥

ईक्षतिकर्माधिकरणं समाप्तम् ॥ ४ ॥

अथ दहराधिकरणम् ५ । दहर उत्तरेभ्यः ॥ १३ ॥

इदमामनन्ति छन्दोगाः—"अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्य"मिति । तत्र संदेहः—किमसौ हृदयपुण्डरीकमध्यवर्ती दहराकाशो महाभूतविशेष उत प्रत्यगात्मा ऽथ परमात्मेति । किं तावद्युक्तम्, महाभूतविशेष इति । कुतः । आकाशशब्दस्य भूताकाशे प्रसिद्धिप्रकर्षात्, "तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्य"मित्यन्वेष्टव्यान्तरस्याधारतया प्रतीतेश्च—इत्येवं प्राप्ते[5]ऽभिधीयते—

---

१ यतोऽन्तमेव ब्रह्मलोकमथाधिकृत्येति लि पु पाठः प्रामादिकः ।
२ एतद्वैमेति लि॰ पु ।
३ आयतनेनेति लि॰ पु पाठः ।
४ तदैहिकेति लि॰ पु॰ पाठः ।
५ किं तावत् विशेष इति कुतः आकाशशब्दस्य भूताकाशे प्रसिद्धेः च प्रसिद्धत्वेऽपि भूताकाशे प्राप्ते—इति लि॰ पु पाठः प्रामादिकः ।

'दहर उत्तरेभ्यः',

दहराकाशः परं ब्रह्म । कुतः । उत्तरेभ्यो वाक्यगतेभ्यो हेतुभ्यः, "एष आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको ऽविजिघत्सो ऽपिपासस्सत्यकामस्सत्यसङ्कल्प" इति निरुपाधिकात्मत्वमपहतपाप्मत्वादिकं सत्यकामत्वं सत्यसङ्कल्पत्वं चेति दहराकाशे श्रूयमाणा गुणा दहराकाशं परं ब्रह्मेति ज्ञापयन्ति । "अथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान्कामांस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवती"त्यादिना "यं कामं कामयते सोऽस्य सङ्कल्पादेव समुत्तिष्ठति तेन सम्पन्नो महीयत" इत्यनेन दहराकाशवेदिनः सत्यसङ्कल्पत्वप्राप्तिरुच्यमाना दहराकाशं परं ब्रह्मेत्यवगमयति । यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश' इत्युपमानोपमेयभाव[1]श्च दहराकाशस्य भूताकाशत्वे नोपपद्यते । हृदयावच्छेदनिबन्धन उपमानोपमेयभाव इति चेत्, तथा सति हृदयावच्छिन्नस्य द्यावापृथिव्यादिसर्वाश्रयत्वं नोपपद्येत । ननु च दहराकाशस्य परमात्मत्वेऽपि बाह्याकाशोपमेयत्वं न सम्भवति, 'ज्यायान् पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षा'दित्यादौ सर्वस्माज्ज्यायस्त्वश्रवणात् । नैवम्, दहराकाशस्य हृदयपुण्डरीकमध्यवर्तित्वश्रवणात्प्राप्ताल्पत्वनिवृत्तिपरत्वादस्य वाक्यस्य, यथा ऽधिकजवेऽपि सवितरि 'इषुवद् गच्छति सविते'ति वचनं गतिमान्द्यनिवृत्तिपरम् । अथ स्यात् "एष आत्माऽपहतपाप्मे"त्यादिना दहराकाशो न निर्दिश्यते, 'दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्य'मिति दहराकाशान्तर्वर्तिनस्ततो ऽन्यस्यान्वेष्टव्यत्वेन प्रकृतत्वादिह "एष आत्मा ऽपहतपाप्मे"ति तस्यैवान्वेष्टव्यस्य निर्देष्टुं युक्तत्वात् । स्यादेतदेवम्, यदि श्रुतिरेव दहराकाशं तदन्तर्वर्तिनं च न व्यभङ्क्ष्यत्,[2] व्यभाङ्क्षीत्तु सा । तथा हि, "अथ यदस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश[3]स्तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्य".

१ भाव इति नास्ति लि॰ पु॰ ऽत्र ।
२ व्यभाङ्क्षीदिति मु॰ पु॰ पाठः । व्यभाक्ष्यत—इति लि॰ पु॰ पाठः ।
३ अन्तर आकाश इति व्यस्तः पाठो मु॰ पु॰ प्राक् अत्र चास्ति न [illegible] पुस्त॰ ।

मिति ब्रह्मपुरशब्देनोपास्यतया सन्निहितपरब्रह्मणः पुरत्वेनो[1]पासकशरीरं निर्दिश्य तन्मध्यवर्ति च तदवयवभूतं पुण्डरीकाकारमल्पपरिमाणं हृदयं परस्य ब्रह्मणो वेश्मतया ऽभिधाय सर्वेज्ञं सर्वशक्तिमाश्रितवात्सल्यैकजलधिमुपासकानुग्रहाय तस्मिन्वेश्मनि सन्निहितं सूक्ष्मतया ध्येयं दहराकाशशब्देन निर्दिश्य तदन्तर्वर्त्ति चापहतपाप्मत्वादि स्वभावतोनिरस्तनिखिलहेयत्वसत्यकामत्वादिस्वाभाविकानवधिकातिशयकल्याणगुणजातं च ध्येयं तदन्वेष्टव्यमित्युपदिश्यते । अत्र तदन्वेष्टव्यमिति तच्छब्देन दहराकाशं तदन्तर्वर्ति[2] गुणजातं च परामृश्य तदुभयमन्वेष्टव्यमित्युपदिश्यते। "यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म" इत्यनूद्य तस्मिन् दहरपुण्डरीकवेश्मनि यो दहराकाशो यच्च तदन्तर्वर्ति गुणजातं तदुभयमन्वेष्टव्यमिति विधीयत इत्यर्थः । दहराकाशशब्दनिर्दिष्टस्य परब्रह्मत्वं 'तस्मिन्[3]यदन्त'रिति निर्दिष्टस्य च तद्गुणत्वं तच्छब्देनोभयं परामृश्योभयस्याप्यन्वेष्टव्यतया विधानं च कथमवगम्यत इति चेत्, तदवहितमनाः शृणु, "यावान्वा अय[4]माकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश" इति दहराकाशस्यातिमहत्तामभिधाय,—

उभे अस्मिन् द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते।
उभावग्निश्च वायुश्च सूर्याचन्द्रमसावुभौ ॥

विद्युन्नक्षत्राणी"ति प्रकृतमेव दहराकाश'मस्मि'न्निति निर्दिश्य तस्य सर्वजगदाधारत्वमभिधाय, 'यच्चास्येहा[5]स्ति यच्च नास्ति सर्वं तदस्मिन्समाहित"मिति पुनरप्य'स्मि'न्निति तमेव दहराकाशं परामृश्य तस्मिन्नस्योपासकस्येह लोके यद् भोग्यजातमस्ति, यच्च मनोरथमात्रगोचर इह[6] नास्ति, सर्वं तद् भोग्यजातमस्मिन् दहराकाशे समाहित-

१ पुरत्वेनेति मि० पु० ।
२ वर्तिनः—इति मु० पु० पाठः ।
३ तदस्मिन्निति मु० पु० पाठः ।
४ यावान्वायम् अयमिति मि० पु० प्रमादः ।
५ यच्चास्येहेति मि० पु० पाठः प्रामादिकः ।
६ गोचरमिहेति पाठान्तरं न युक्तम् ।

मिति निरतिशयभोग्यत्वं दहराकाशस्याभिधाय, तस्य दहराकाशस्य देहावयवभूतहृदयान्तर्वर्तित्वे ऽपि[1] देहस्य जराप्रध्वंसादौ सत्यऽपि परमकारणतया ऽतिसूक्ष्मत्वेन निर्विकारत्वमुक्त्वा, तत एवै'तत्सत्यं ब्रह्म पुर'मिति तमेव दहराकाशं सत्यकारणतया[2]सत्यभूतं ब्रह्माख्यं पुरं निखिलजगदावासभूतमित्युपपाद्य, "अस्मिन्कामास्समाहिता" इति दहराकाश'मस्मि'न्निति निर्दिश्य काम्यभूतांश्च गुणान् 'कामा' इति निर्दिश्य तेषां दहराकाशान्तर्वर्तित्वमुक्त्वा, तदेव दहराकाशस्य काम्यभूतकल्याणगुणविशिष्टत्वं[3] तस्यात्मत्वं च "एष आत्मा ऽपहतपाप्मे"त्यादिना "सत्यसङ्कल्प" इत्यन्तेन स्फुटीकृत्य, 'यथा ह्येवेह प्रजा अन्वाविशन्ती"त्यारभ्य तेषां सर्वेष्वऽकामचारो[4]भवती"त्यन्तेन तदिदं गुणाष्टकं तद्विशिष्टं दहराकाशशब्दनिर्दिष्टमात्मानं चाऽविदुषा[5]मेत'द्व्यतिरिक्तभोग्यसिद्धये च कर्म कुर्वतामन्तवत्फलावाप्तिमसत्यसङ्कल्पत्वं चाभिधाय, "अथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्ये[6]तांश्च सत्यान्कामांस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवती"त्यादिना दहराकाशशब्दनिर्दिष्टमात्मानं तदन्तर्वर्तिनश्च काम्यभूतानऽपहतपाप्मत्वादिकान् गुणान् विजानतामुदारगुणसागरस्य तस्य परमपुरुषस्य प्रसादादेव सर्वकामावाप्तिः सत्यसङ्कल्पता चोच्यते । अतो दहराकाशः परं ब्रह्म, तदन्तर्वर्ति चापहतपाप्मत्वादि काम्यगुणजातम्,—तदुभय'मन्वेष्टव्य' 'विजिज्ञासितव्य'मिति चोच्यत इति निश्चीयते । तदेतद् वाक्यकारोऽपि स्पष्टयति—"तस्मिन्यदन्तरिति कामव्यपदेश" इत्यादिना । अत एतेभ्यो हेतुभ्यो दहराकाशः परमेव ब्रह्म ।

अतश्च दहराकाशः परं ब्रह्म—

---

१ अपि-इति लि· पु नास्ति ।

२ सत्यकारणतयेति लि पु नास्ति ।

३ 'त्वं चेति लि पु· पाठः ।

४ लि· पुस्तकेऽत्र 'लोकेषु कामचार' स्थाने 'च विदुषा'मिति प्रामादिकम् ।

५ 'मेव तदिति मु पु· पाठः ।

६ प्रव्रजन्तीति मु· पु· पाठः ।

मिति ब्रह्मपुरशब्देनोपास्यतया सन्निहितपरब्रह्मणः पुरस्येनो[1]पासकशरीरं निर्दिश्य तन्मध्यवर्ति च तदवयवभूतं पुण्डरीकाकारमल्पपरिमाणं हृदयं परस्य ब्रह्मणो वेश्मतया ऽभिधाय सर्वज्ञ सर्वशक्तिमाश्रितवात्सल्यैकजलधिमुपासकानुग्रहाय तस्मिन्वेश्मनि सन्निहितं सूक्ष्मतया ध्येयं दहराकाशशब्देन निर्दिश्य तदन्तर्वर्ति चापहतपाप्मत्वादि स्वभावतो-निरस्तनिखिलहेयत्वसत्यकामत्वादिस्वाभाविकानवधिकातिशयकल्याण-गुणजातं च ध्येयं तदन्वेष्टव्यमित्युपदिश्यते । अत्र तदन्वेष्टव्यमिति तच्छब्देन दहराकाशं तदन्तर्गतिं[2] गुणजातं च परामृश्य तदुभयमन्वेष्टव्यमित्युपदिश्यते। "यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्मे" त्यनूद्य तस्मिन् दहरपुण्डरीकवेश्मनि यो दहराकाशो यच्च तदन्तर्वर्ति गुणजातं तदुभयमन्वेष्टव्यमिति विधीयत इत्यर्थः । दहराकाशशब्दनिर्दिष्टस्य परब्रह्मत्वं 'तस्मिन्[3]यदन्त'रिति निर्दिष्टस्य च तद्गुणस्य तच्छब्देनोभयं परामृश्योभयस्याप्यन्वेष्टव्यतया विधानं च कथमवगम्यत इति चेत्, तदवहितमनाः शृणु, "यावान्वा अय[4]माकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश" इति दहराकाशस्यातिमहत्त्वमभिधाय,–

उभे अस्मिन् द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते।
उभावग्निश्च वायुश्च सूर्याचन्द्रमसावुभौ ॥

विद्युन्नक्षत्राणी"ति प्रकृतमेव दहराकाश'मस्मि'न्निति निर्दिश्य तस्य सर्वजगदाधारत्वमभिधाय, 'यच्चास्येहा[5]स्ति यच्च नास्ति सर्वं तदस्मिन्समाहित"मिति पुनरप्य'स्मि'न्निति तमेव दहराकाशं परामृश्य तस्मिन्नस्योपासकस्येह लोके यद् भोग्यजातमस्ति, यच्च मनोरथमात्रगोचर इह[6] नास्ति, सर्वं तद् भोग्यजातमस्मिन् दहराकाशे समाहित-

१ पुरस्येनेति लि॰ पु॰ ।
२ वर्तिन –इति मु॰ पु॰ पाठः ।
३ तदस्मिन्निति मु॰ पु॰ पाठः ।
४ यावान्वावान् अयमिति लि॰ पु॰ प्रमादः ।
५ यच्चेत्यस्येहेति लि॰ पु॰ पाठः प्रामादिकः ।
६ गोचरमिहेति पाठान्तरं न युक्तम् ।

हिरण्यनिधिं निहितं[1] तत्स्थानमजानानास्तदुपरि सर्वदा वर्तमाना अपि न लभन्ते, तद्वदित्यर्थः । सेयमेवमन्तरात्मत्वेन स्थितस्य दहराकाशस्योपरि तन्नियमितानां सर्वासां प्रजानामजानतीनां[2] सर्वदा गतिरस्य दहराकाशस्य परब्रह्मतां गमयति। तथा ह्यन्यत्र परस्य ब्रह्मणोऽन्तरात्मतयाऽवस्थितस्य स्वनियाम्याभिः स्वस्मिन् वर्तमानाभिः प्रजाभिरवेदनं दृष्टम्, यथाऽऽन्तर्यामिब्राह्मणे "य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति," "अदृष्टो द्रष्टाऽश्रुतः श्रोते"ति च । मा भूदन्यत्र दर्शनम्, स्वरूपमेव त्वियं निधिदृष्टान्तावगतपरमपुरुषार्थभावस्यास्य हृदयस्योपरि तदाधारतयाऽहरहस्संवेद्या सर्वासां प्रजानामजानतीनां[2] गतिरस्य परब्रह्मत्वे पर्याप्तं लिङ्गम् ।

इतश्च दहराकाशः परं ब्रह्म–

धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॥ १५ ॥

"अथ य आत्मे"ति प्रकृतं दहराकाशं निर्दिश्य "स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसम्भेदाये" त्यस्मिन् जगद्विधरणं श्रूयमाणं दहराकाशस्य परब्रह्मतां गमयति । जगद्विधरणं हि परस्य ब्रह्मणो महिमा "एष सर्वेश्वर एष सर्वभूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसम्भेदाये"ति "एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत" इत्यादिभ्यः[3] । स चायं तस्य परस्य ब्रह्मणो धृत्याख्यो महिमाऽस्मिन् दहराकाश उपलभ्यते, अतो दहराकाशः परं ब्रह्म ।

प्रसिद्धेश्च ॥ १६ ॥

आकाशशब्दस्य प्रसिद्धेः परस्मिन् ब्रह्मणि "को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात् यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्" "सर्वाणि ह वा इमानि

---

1 तथा हिरण्यनिधिर्निहितमिति लि॰ पु॰ पाठो न युक्तः ।

2 अजानन्तीनामिति लि॰ पु॰ पुनः पुनः पाठः ।

3 'तस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत इत्यादिभ्यः'–एतावल्लिखितपुस्तकेऽत्र स्थाने भ्रमादधिकं लिखितमस्ति ।

गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गं च ॥ १४ ॥

"तद्यथा हिरण्यनिधिं निहितमक्षेत्रज्ञा[1] उपर्युपरि संचरन्तो न विन्देयुरेवमेवेमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्त्यनृतेन हि प्रत्यूढा' इत्ये'त'मिति प्रकृतं दहराकाशं निर्दिश्य तत्राहरहस्सर्वेषां क्षेत्रज्ञानां गमनं, गन्तव्यस्य तस्य दहराकाशस्य ब्रह्मलोकशब्दनिर्देशश्च दहराकाशस्य परब्रह्मतां गमयतः । कथमनयोरस्य परब्रह्मत्व[2]साधकत्वमित्यत आह "तथा हि दृष्ट"मिति । परस्मिन् ब्रह्मणि सर्वेषां क्षेत्रज्ञानामहरहः सुषुप्तिकाले गमनमन्यत्राभिधीयमानं दृष्टम्— "एवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजास्सति संपद्य न विदुः सति संपद्यामह"[3] इति, "सत आगम्य न विदुः सत आगच्छामह" इति च[4] । तथा, ब्रह्मलोकशब्दश्च परस्मिन् ब्रह्मणि दृष्टः "एष ब्रह्मलोकः सम्राडिति होवाचे"ति । मा भूदन्यत्र ब्रह्मणि गमनदर्शनम्, एतदेव तु दहराकाशे सर्वेषां क्षेत्रज्ञानां प्रलयकाल इव निरस्तनिखिलदुःखानां सुषुप्तिकाले ऽवस्थानं क्रियमाणमस्य परब्रह्मत्वे पर्याप्तं लिङ्गम्, तथा, ब्रह्मलोकशब्दश्च समानाधिकरणवृत्त्या[5]ऽस्मिन् दहराकाशे प्रयुज्यमानो ऽस्य ब्रह्मत्वे प्रयोगान्तरनिरपेक्ष पर्याप्तं लिङ्गमित्याह "लिङ्गं चे"ति[6] । निषादस्थपतिन्यायाच्च षष्ठीसमासात्समानाधिकरणसमासो न्याय्यः[7]। अथ वा, 'अहरहर्गच्छन्त्य' इति न सुषुप्तिविषयं गमनमुच्यते, अपि त्वन्तरात्मत्वेन सर्वदा वर्तमानस्य दहराकाशस्य परमपुरुषार्थभूतस्योपर्युपर्यहरहर्गच्छन्त्यः सर्वस्मिन् काले वर्तमानाः तमजानन्त्य[8]स्तं न विन्दन्ति[9] न लभन्ते, यथा,

---

१ निहितमेव क्षेत्रज्ञा इति लि॰ पु॰ पाठः प्रामादिकः ।
२ त्व—इति नास्ति लि॰ पु॰ ।
३ संपत्स्यामह इति लि॰ पु॰ पाठो न युक्तः ।
४ चेति मु॰ पु॰ नास्ति ।
५ वृत्त्येति लि॰ पु॰ पाठः ।
६ लिङ्गं चेति—इति प्रतीकपदद्वयं नास्ति लि॰ पु॰ ।
७ न्याय इति लि॰ पु॰ ।
८ अज्ञानन्त्य इति मु॰ पु॰ लि॰ पु॰ च पाठो न तु युक्तः ।
९ विन्दन्तीति मु॰ पु॰ पाठः ।

हिरण्यनिधिं निहितं[1] तत्स्थानमजानानास्तदुपरि सर्वदा वर्तमाना अपि न लभन्ते, तद्वदित्यर्थः । सेयमेवमन्तरात्मत्वेन स्थितस्य दहराकाशस्योपरि तन्नियमितानां सर्वासां प्रजानामजानतीनां[2] सर्वदा गतिरस्य दहराकाशस्य परब्रह्मतां गमयति । तथा ह्यन्यत्र परस्य ब्रह्मणोऽन्तरात्मतयाऽवस्थितस्य स्वनियाम्याभिः स्वस्मिन् वर्तमानाभिः प्रजाभिरवेदनं दृष्टम्, यथाऽऽन्तर्यामिब्राह्मणे "य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति," "अदृष्टो द्रष्टाऽश्रुतः श्रोते"ति च । मा भूदन्यत्र दर्शनम्, स्वरूपेण त्वियं निधिदृष्टान्तावगतपरमपुरुषार्थभावस्यास्य हृदयस्थस्योपरि तदाधारतयाऽहरहस्सर्वदा सर्वासां प्रजानामजानतीनां[2] गतिरस्य परब्रह्मत्वे पर्याप्तं लिङ्गम् ।

इतश्च दहराकाशः परं ब्रह्म—

धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॥ १५ ॥

"अथ य आत्मे"ति प्रकृतं दहराकाशं निर्दिश्य "स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसम्भेदाये" स्वस्मिन् जगद्विधरणं श्रूयमाणं दहराकाशस्य परब्रह्मतां गमयति । जगद्विधरणं हि परस्य ब्रह्मणो महिमा "एष सर्वेश्वर एष सर्वभूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसम्भेदाये"ति "एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत" इत्यादिभ्यः[3] । स चायं तस्य परस्य ब्रह्मणो धृत्याख्यो महिमाऽस्मिन् दहराकाश उपलभ्यते, अतो दहराकाशः परं ब्रह्म ।

प्रसिद्धेश्च ॥ १६ ॥

आकाशशब्दस्य प्रसिद्धः परस्मिन् ब्रह्मणि "को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात् यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्" "सर्वाणि ह वा इमानि

---

१ तथा हिरण्यनिधिनिहितमिति लि० पु० पाठो न युक्तः ।

२ अजानन्तीनामिति लि० पु० पुनः पुनः पाठः ।

३ 'तस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत इत्यादिभ्यो'—एतावल्लिखितपुस्तकेऽत्र स्थाने भ्रम दर्शकं चिह्नितमस्ति ।

भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त" इत्यादिषु । अपहतपाप्मत्वादिगुणसङ्गत्या प्रसिद्धि[1]र्भूताकाशप्रसिद्धेर्बलीयसीत्यभिप्रायः ।

एवं तावद्दहराकाशस्य भूताकाशत्वं प्रतिक्षिप्तम् । अथेदानीं दहराकाशस्य प्रत्यगात्मत्वमाशङ्क्य निराकर्तुमुपक्रमते—

इतरपरामर्शात् स इति चेत्, ना, ऽसम्भवात् ॥ १७ ॥

यदुक्तं वाक्यशेषवशाद्दहराकाशः परं ब्रह्मेति, तदयुक्तम्, वाक्यशेषे परस्मादितरस्य जीवस्यैव साक्षात्परामर्शात् "अथ य एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत एष आत्मेति होवाच एतदमृतमभय[2]मेतद् ब्रह्मे"ति । यद्यपि दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाश इति हृदयपुण्डरीकमध्यवर्तितयोपदिष्टस्याकाशस्योपमानोपमेयभावाद्यसम्भवाद्भूताकाशत्वं न सम्भवति, तथाऽपि वाक्यशेषवशात् प्रत्यगात्मत्वं युक्तमाश्रयितुम् । आकाशशब्दोऽपि प्रकाशादियोगाज्जीव एव वर्तिष्यत इति चेत्, तत्रोत्तरम् 'नासम्भवा'दिति । नायं जीवः, न ह्यपहतपाप्मत्वादयो गुणा जीवे सम्भवन्ति ।

उत्तराच्चेदाऽऽविर्भूतस्वरूपस्तु ॥ १८ ॥

उत्तरात् प्रजापतिवाक्याज्जीवस्यैवापहतपाप्मत्वादिगुणयोगो निश्चीयत इति चेत् । एतदुक्तं भवति—प्रजापतिवाक्यं जीवपरमेव । तथा हि, "य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकोऽविजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः स सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामान् यस्तमात्मानमनुविद्य विजानाती"ति प्रजापतिवचनमैतिह्यरूपेणोपश्रुत्यान्वेष्टव्यात्मस्वरूपजिज्ञासया प्रजापतिमुपसेदुषे मघवते प्रजापतिर्जागरितस्वप्नसुषुप्त्यवस्थं जीवात्मानं सशरीरं क्रमेण शुश्रूषवेऽक्षतापरिच्छिन्नविषयो[3]पदिश्य तत्र तत्र भोग्यमपश्यते परि

१ गुणसमानाधिकरणप्रसिद्धिरिति लि पु पाठ ।
२ एतदभयमिति लि पु नास्ति ।
३ परिच्छिन्नविषयेति मु पु लि पु च पाठो न तु न्याय्य ।

शुद्धात्मस्वरूपोपदेशयोग्याय तस्मै मघवते "मघवन्मर्त्यं वा इदं शरीर-मात्तं मृत्युना तदस्या'मृतस्या'शरीरस्यात्मनोऽधिष्ठान"मिति शरीरं स्याधिष्ठानतामात्मनस्वाधिष्ठातृतामशरीरस्य च तस्यामृतत्वस्वरूपत-चोक्त्वा "न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्त्यशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत" इति कर्मारब्धशरीरयोगिनः[3] तदनु-गुणसुखदुःखभागित्वरूपाऽनर्थं तद्विमोके च तदभावमभिधाय 'एवमेवैष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभि-निष्पद्यत'इति जीवात्मनः स्वरूपमेव शरीरवियुक्तमुपदिदेश "स उत्तमः पुरुषः स तत्र पर्येति जक्षत्[4] क्रीडन् रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञाति-भिर्वा नोपजनं स्मरन्निदं शरीर"मिति प्राप्यस्य परस्य ज्योतिषः पुरुषो-त्तमत्वं[5] निवृत्ततिरोधानस्य परं ज्योतिरुपसंपन्नस्य प्रत्यगात्मनो ब्रह्मलोके यथेष्टभोगावाप्तिं प्रियाप्रियाविमुक्तकर्मनिमित्तशरीरान्यपुरुषार्थानुभ-स्थानं[6] चाभिधाय "स यथा प्रयोग्य आचरणे युक्त[7] एवमेवायमस्मिञ्[8] शरीरे प्राणो युक्त"इति यथोक्तस्वरूपस्यैव संसारदशायां कर्मतन्त्रं शरीर-योगं युग्यशकटयोगदृष्टान्तेनाभिधाय "अथ यत्रैतदाकाशमनुविषण्णं चक्षुः स चाक्षुषः पुरुषो दर्शनाय चक्षुरथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा गन्धाय घ्राणमथ यो वेदेदमभिव्याहराणीति स आत्माऽभिव्या-हाराय वागथ यो वेदेदं शृणवानीति स आत्मा श्रवणाय श्रोत्रमथ यो वेदेदं मन्वानीति स आत्मा मनोऽस्य दैवं चक्षु"रिति चक्षुरादीनां कर-णत्वं रूपादीनां ज्ञेयत्वमस्य च ज्ञातृत्वं प्रदर्श्य तत एव शरीरेन्द्रियेभ्यो

१ शरीरमात्तं मृत्यु अन्यतदस्या–इति लि पु प्रामादिकः पाठः ।
२ अमृतत्वमिति मु पु॰ पाठः ।
३ योगिन इति पु दृष्टोऽपि पाठः ।
४ जक्षदिति क्वचिदुपनिषत्पुस्तकेऽपि पाठो दृश्यते स चेत्प्रामाणिक आर्षः स्यात्साधुः ।
५ निवृत्तत्वमिति लि पुस्तकेऽत्राधिकमस्ति न तु सद्युक्तम् ।
६ प्रियाप्रियविमुक्त ..ऽपुरुषार्थानुसन्धानेति लि॰ पु॰ पाठः स तु न युक्तः ।
७ प्रयुक्त इति लि० पु० पाठः ।
८ एवमस्मिन्निति मु० पु० पाठः ।

ऽस्य व्यतिरेकमुपपाद्य, "स वा एष एतेन दिव्येन चक्षुषा मनसैतान् कामान् पश्यन् रमते य एते ब्रह्मलोके" इति तस्यैव विधूतकर्मनिमित्तशरीरेन्द्रियस्य 'मनः'[1]शब्दाभिहितेन दिव्येन स्वाभाविकेन ज्ञानेन सर्वकामानुभवमुक्त्वा, "तं वा एतं देवा आत्मानमुपासते तस्मात्तेषां सर्वे च लोका आत्ताः सर्वे च कामाः" इत्येवंविधमात्मानं ज्ञानिनो जानन्तीत्यभिधाय, "सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामान् यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति ह प्रजापतिरुवाच" इत्येवंविधमात्मानं विदुषः सर्वलोकसर्वकामावाप्तिलक्षणं ब्रह्मानुभवं फलमभिधायोपसंहृतम्। अतस्तत्रापहतपाप्मत्वादिगुणको ज्ञातव्यतया प्रक्रान्तो जीव एवेत्यवगतम्। अतो[2] जीवस्यापहतपाप्मत्वादयः सम्भवन्ति, अतो दहरवाक्यशेषे श्रूयमाणस्य जीवस्यापहतपाप्मत्वादिगुणसम्भवात्स एव दहराकाश इति निश्चीयत इति चेदिति। तत्राह—'आविर्भूतस्वरूपस्त्वि'ति, पूर्वमनृततिरोहितापहतपाप्मत्वादिगुणकस्वरूपः[3] पश्चाद्विमुक्तकर्मबन्धः शरीरात्समुत्थितः परं ज्योतिरुपसम्पन्न आविर्भूतस्वरूपः सन्नपहतपाप्मत्वादिगुणविशिष्टस्तत्र प्रजापतिवाक्येऽभिधीयते। दहरवाक्ये त्वतिरोहितस्वभावापहतपाप्मत्वादिविशिष्ट एव दहराकाशः प्रतीयते। आविर्भूतस्वरूपस्यापि जीवस्यासम्भावनीयाः सेतुत्वसर्वलोकविधरणादयस्तस्य शब्दनिर्वचनावगत चेतनाचेतनयोर्नियन्तृत्वं दहराकाशस्य परब्रह्मतां साधयन्ति। सेतुत्वसर्वलोकविधरणत्वादय आविर्भूतस्वरूपस्यापि न सम्भवन्तीति "जगद्व्यापारवर्ज"मित्यत्रोपपादयिष्यामः।

यद्येवम्, दहरवाक्ये "अथ य एष सम्प्रसाद" इत्यादिना जीवप्रस्तावः किमर्थ इति चेत्, तत्राह—

अन्यार्थश्च परामर्शः ॥ १९ ॥

दहराकाशस्यापहतपाप्मत्वजगद्धारणत्वादिवन्मुक्तस्य तदुप-

---

१ °न्द्रियमन इति लि· पु·

२ अत इति मु· पु· लि· पु· च पाठः।

३ °गुणकः स्वस्वरूप इति मु· पु· पाठः। °त्वाधिकस्वस्वरूप इति· लि· पु·।

सम्यस्याऽपहतपाप्मत्वादिकल्याणगुणविशिष्टस्वाभाविकरूपप्राप्तिकथनेन तद्धेतुस्वरूपं[1] परमपुरुषासाधारणं गुणमुपदेष्टुं प्रजापतिवाक्योक्तस्य जीवस्यात्र परामर्शः। प्रजापतिवाक्ये च मुक्तात्मस्वरूपयाथात्म्यविज्ञानं दहरविद्योपयोगितयोक्तम्, ब्रह्म प्रेप्सोर्हि जीवात्मनः स्वस्वरूपं च ज्ञातव्यमेव, स्वयमपि कल्याणगुण एव सन्ननवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणगणं परं ब्रह्मानुभविष्यतीति ब्रह्मोपासनफलान्तर्गतत्वात्स्वस्वरूपयाथात्म्यविज्ञानस्य। "सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामान्" "स तत्र पर्येति जक्षन् क्रीडन्"इत्यादिकं प्रजापतिवाक्ये कीर्त्यमानं फलमपि दहरविद्याफलमेव।

अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ॥ २० ॥

दहरोऽस्मिन्नित्यल्पपरिमाणश्रुतिराराग्रोपमितस्य जीवस्यैवोपपद्यते न तु सर्वस्माज्ज्यायसो ब्रह्मण इति चेत्, तत्र यद्वक्तव्यम्, तत् पूर्वमेवोक्तं "निचाय्यत्वादेव"मित्यनेन। अतो दहराकाशोऽनाघ्राताविद्याद्यशेषदोषगन्धस्स्वाभाविकनिरतिशयज्ञानबलैश्वर्यवीर्यशक्तितेजःप्रभृत्यपरिमितोदारगुणसागरः पुरुषोत्तम एव। प्रजापतिवाक्यनिर्दिष्टस्तु "घ्नन्ति त्वेवैनं विच्छादयन्ती"त्येवमादिभिरपगतकर्मनिमित्तदेहपरिग्रहः परञ्ज्योतिरुपसम्पद्याविर्भूतापहतपाप्मत्वादिगुणकस्वस्वरूप इति न दहराकाशः।

इतश्चैतदेवम्-

अनुकृतेस्तस्य च ॥ २१ ॥

तस्य दहराकाशस्य परस्य ब्रह्मणोऽनुकारादयमपहतपाप्मत्वादिगुणको विमुक्तबन्धः प्रत्यगात्मा, न दहराकाशः। तदनुकारः तत्साम्यम्। तथा हि[2] प्रत्यगात्मनो विमुक्तस्य परब्रह्मानुकारः श्रूयते-

"यदा[3] पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं
कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम्।

१ तद्धेतुस्वरूपमिति लि॰ पु॰।
२ हीति नास्ति लि॰ पु॰।
३ पर्येत लि॰ पु॰।

तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय
निरञ्जनः परमं साम्यमुपैती"ति ।

अतोऽनुकर्ता प्रजापतिवाक्ये निर्दिष्टः,[1] अनुकार्यं ब्रह्म दहराकाशः ।

अपि स्मर्यते ॥ २२ ॥

संसारिणोऽपि मुक्तावस्थायां परमसाम्यापत्तिलक्षणः परब्रह्मानुकारस्स्मर्यते—

"इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।
सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति चे"ति ।

केचित् "अनुकृतेस्तस्य च" "अपि स्मर्यते"इति सूत्रद्वयमधिकरणान्तरं

"तमेव भान्तमनुभाति सर्वं
तस्य भासा सर्वमिदं विभाती"—

त्यस्याश्श्रुतेः परब्रह्मपरत्वनिर्णयाय प्रवृत्तं वदन्ति, तत्त्व "ऽदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः" "द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दा"दित्यधिकरणद्वयेन तस्य प्रकरणस्य परब्रह्मविषयत्वप्रतिपादनात् "ज्योतिश्चरणाभिधाना"दित्यादिषु परस्य ब्रह्मणो भारूपत्वावगतेश्च पूर्वपक्षानुत्थानादयुक्तम्, सूत्राक्षरवैरूप्यं च[2] ॥

दहराधिकरणं समाप्तम् ॥ ५ ॥

अथ प्रमिताधिकरणम् ६। शब्दादेव प्रमितः ॥ २३ ॥

कठवल्लीषु श्रूयते—

"अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति ।
ईशानो भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते ॥

---

१ वाक्ये निर्दिष्ट इति समस्तपाठो मु· पु· ।
२ वैरूप्याच्चेति नि· पु· पाठ ।

एतद्वै तत् ।

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः[1] ॥
ईशानो भूतभव्यस्य स एवाद्य स उ श्वः[2] ॥

एतद्वै तत्" ।

"अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा
सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः ।
तं स्वाच्छरीरात्प्रवृहे-
न्मुञ्जादिवेषीकां धैर्येण ॥
स विद्याच्छुक्रममृत"मिति ।

तत्र सन्दिह्यते-किमयमङ्गुष्ठमात्रप्रमितः प्रत्यगात्मोत परमात्मेति । किं युक्तम् । प्रत्यगात्मेति । कुतः । जीवस्यान्यत्राङ्गुष्ठमात्रत्वश्रुतेः

"प्राणाधिपः सञ्चरति स्वकर्मभिः ॥
अङ्गुष्ठमात्रो रवितुल्यरूपः
सङ्कल्पाह[3]ङ्कारसमन्वितो यः" इति ।

न चान्यत्रोपासनार्थतया ऽपि परमात्मनोऽङ्गुष्ठमात्रत्वं श्रूयते । एवं निश्चिते जीवस्य ईशानत्वं शरीरेन्द्रियभोग्यभोगोपकरणापेक्षयाऽपि[4] भविष्यति-इति प्राप्ते ब्रूमः-

'शब्दादेव प्रमितः',

अङ्गुष्ठमात्र प्रमितः[5] परमात्मा । कुतः । 'ईशानो भूतभव्यस्ये'ति शब्दादेव । न च भूतभव्यस्य सर्वस्येशितृत्वं कर्मपरवशस्य जीवस्योपपद्यते ।

---

१ रिवाधूमकमिति लि॰ पु॰ पाठः ।
२ स एवाद्यः स ईश्वर इति लि॰ पु॰ पाठः कृत्रिमः ।
३ संकल्पाहङ्कारमिति लि॰ पु॰ पाठो न श्रुत्यनुसारी ।
४ भवि-इति नास्ति लि॰ पु॰ ।
५ अङ्गुष्ठप्रमित इति मु॰ पु॰ पाठः ।

कथं तर्हि परमात्मनो[1]ऽङ्गुष्ठमात्रत्वमित्यत्राह—

हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥ २४ ॥

परमात्मन उपासनार्थमुपासकहृदये वर्तमानत्वादुपासकहृदयस्याङ्गुष्ठप्रमाणत्वात्, तदपेक्षयेदमङ्गुष्ठप्रमितत्वमुपपद्यते । जीवस्याप्यङ्गुष्ठप्रमितत्वं हृदयान्तर्वर्तित्वात्तदपेक्षमेव, तस्याराग्रमात्रत्वश्रुतेः । मनुष्याणामेवोपासकत्वसम्भावनया शास्त्रस्य मनुष्याधिकारत्वात्, मनुष्यहृदयस्य च तत्तदङ्गुष्ठप्रमितत्वात् खरतुरगभुजगादीनामनङ्गुष्ठ[2]प्रमितत्वेऽपि न कश्चिद्दोषः । स्थितं तावदुत्तरत्र समापयिष्यते ॥

अथ देवताधिकरणम् ७ ।

तदुपर्यपि बादरायणः सम्भवात् ॥ २५ ॥

परस्य ब्रह्मणोऽङ्गुष्ठ[3]प्रमितत्वोपपत्तये मनुष्याधिकारं ब्रह्मोपासनशास्त्रमित्युक्तम्, तत्प्रसङ्गेनेदानीं[4] ब्रह्मविद्यायां देवादीनामप्यधिकारोऽस्ति ? नास्तीति विचार्यते। किं तावद्युक्तम्। नास्ति देवादीनामधिकार इति । कुतः। सामर्थ्याभावात् । न ह्यशरीराणां देवादीनां विवेकविमोकादिसाधनसप्तकानुगृहीतब्रह्मोपासनोपसंहारसामर्थ्यमस्ति । न च देवादीनां सशरीरत्वे प्रमाणमुपलभामहे । यद्यपि परिनिष्पन्नेऽपि वस्तुनि व्युत्पत्तिसम्भावनया[5] वेदान्तवाक्यानि परे ब्रह्मणि प्रमाणभावमनुभवन्ति, तथाऽपि देवादीनां विग्रहवत्त्वप्रतिपादनपरं न किञ्चिदपि वाक्यमुपलभ्यते । मन्त्रार्थवादास्तु कर्मविधिशेषतयाऽन्यपरत्वान्न देवादिविग्रहसाधने प्रभवन्ति । कर्मविधयश्च स्वापेक्षितोद्देश्यकारकत्वातिरेकि देवतागतं किमपि न साधयन्ति । अत एव तासामर्थित्वमपि न सम्भवति । अतस्सामर्थ्यार्थित्वयोरभावाद्देवादीनामनधिकार इत्येवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे—

'तदुपर्यपि बादरायणः सम्भवात्',

१ कथं तर्हि तस्य परमात्मन इति लि॰ पु॰ ।
२ तुरङ्गमभर (शरभ) भुजङ्गादीनामङ्गुष्ठेति लि॰ पु॰ ।
३ मात्र—इत्यधिकं लि॰ पु॰ ।
४ तत्प्रसङ्गे मनुष्याणामिति लि॰ पु॰ पाठः सर्वथैवाऽसंगतः ।
५ व्युत्पत्त्यसंभावनयेति लि॰ पु॰ ।

'तदुपर्यपि', तत्-ब्रह्मोपासनम्, उपरि-देवादिष्वपि सम्भवतीति भगवान्बादरायणो मन्यते, तेषामर्थित्वसामर्थ्ययोस्सम्भवात्। अर्थित्वं तावत् आध्यात्मिकादित्रिविधदुःखाभितापात्परस्मिन् ब्रह्मणि च निरस्तनिखिलदोषगन्धे ऽनवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणगणे निरतिशयभोग्यत्वादि[1]ज्ञानाच्च सम्भवति, सामर्थ्यमपि पटुतर[2]देहेन्द्रियादिमत्तया सम्भवति। देहेन्द्रियादिमत्त्वं च ब्रह्मादीनां सकलोपनिषत्सु सृष्टिप्रकरणेष्वामन प्रकरणेषु च श्रूयते। तथाहि, 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्[3] तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत'' इत्यारभ्य सर्वं चेतनं[4] तेजोऽबन्नमुपादानत्वाविशेषवत् व्याकृत्य[5] ''अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणी''ति सद्रूपस्य ब्रह्मादिस्थावरान्तं चतुर्विधं भूतजातं तत्तत्कर्मोचित[6]शरीरं तदुचितनामभाक् चाकरो[7]दित्युक्तम्। एवं सर्वत्र सृष्टिवाक्येषु देवतिर्यङ्मनुष्यस्थावरात्मना चतुर्विधा सृष्टिराम्नायते। देवादिभेदश्च तत्तत्कर्मानुगुणब्रह्मलोकप्रभृतिचतुर्दशलोकस्थफलभोगयोग्यदेहेन्द्रियादियोगायत्तः, आत्मना स्वतो देवादित्वाभावात्। तथा, "तद्धोभये देवासुरा[8] अनुबुबुधिरे ते होचुः" "इन्द्रो ह वै देवानामभिप्रवव्राज विरोचनोऽसुराणां तौ हासंविदानावेव समित्पाणी प्रजापतिसकाशमाजग्मतुः तौ ह द्वात्रिंशतं वर्षाणि[9] ब्रह्मचर्यमूषतुः तौ ह प्रजापतिरुवाचे"त्यादिना विस्पष्टमेव शरीरेन्द्रियवत्त्वं देवादीनां प्रतीयते। कर्मविधिशेषभूतमन्त्रार्थवादेष्वपि "वज्रहस्तः पुरन्दरः" "तेनेन्द्रो

१ अनवधिकातिशयकल्याणगुणे निरतिशयकल्याणगुणे निरतिशयभोग्यत्वादीति लि॰ पु॰ पाठः।

२ पटुतरं-इति लि॰ पु॰।

३ एकमेवाद्वितीयम्-इति मु॰ पु॰ नास्ति।

४ तत्-इति अत्राधिकं लि॰ पु॰।

५ व्यावृत्येति लि॰ पु॰ पाठादिकम्।

६ भूत-इति अत्राधिकं मु॰ पु॰।

७ भागं चाकरोदिति लि॰ पु॰।

८ देवा असुरा इति मु॰ पु॰ पाठो न युक्तः।

९ द्वात्रिंशद्वर्षाणीति मु॰ पु॰ पाठः। तौ ह वा त्रिंशतवर्षाणीति लि॰ पु॰।

"वज्रमुद्यच्छ"त्यादिभिः प्रतीयमानं विग्रहादिमत्त्वं प्रमाणान्तराविरुद्धं तत्प्रमेयमेव। न चानुष्ठेयार्थप्रकाशनस्तुतिपरत्वाभ्यां प्रतीयमानार्थान्तराविवक्षा शक्यते वक्तुम्, स्तुत्याद्युपयोगात्, तेन विना स्तुत्याद्यनुपपत्तेश्च। गुणकथनेन हि स्तुतित्वम्, गुणानामसद्भावे स्तुतित्वमपि हीयते। न चाऽसति गुणे कथिते तेन[1] प्ररोचना जायते। अतः कर्म प्ररोचयन्तो गुणसद्भावं बोधयन्त्येवार्थवादाः। मन्त्राश्च कर्मसु विनियुक्तास्तत्रतत्र किञ्चित्करत्वायानुष्ठेयमर्थं प्रकाशयन्तो देवतादिगत[2]विग्रहादिगुणविशेषमभिदधत एव तत्र किञ्चित्कुर्वन्ति, अन्यथेन्द्रादि[3]स्मृत्यनुपपत्तेः। न ह निर्विशेषा देवता धियमधिरोहति। तत्र प्रमाणान्तराप्राप्तान् गुणान् स्वयमेव बोधयित्वा तैः कर्म प्ररोचयन्ति, गुणविशिष्टं वा प्रकाशयन्ति, †देवतादिगतविग्रहादिगुणविशेषमभिदधत एव तत्र† प्राप्तांश्चानूद्य तैः प्ररोचनप्रकाशनं कुर्वन्ति[4]। विरुद्धत्वे तु तद्गुणविधिशब्दैरविरुद्धान्[5]गुणान् लक्षयित्वा कुर्वन्ति। कर्मविधेश्च देवतायाः प्रमाणान्तराप्त[6]मैश्वर्यमपेक्षितमेव, कामिनः कर्तव्यतया कर्म विधीयमानं स्वयं क्षणध्वंसि कालान्तरभाविनः[7] फलस्य स्वर्गादेः साधकमपेक्षते। मन्त्रार्थवादयोश्च "वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन[8]भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिं[9] गमयति" "यदनेन हविषाऽऽशास्ते तदश्यात् तदृध्यात् तदस्मै[10]देवा राधन्तामि"त्यादिषु देवतायाः कर्मणाऽऽराधितायाः फलदायित्वम-

१ नह्यसता गुणेन कथितेनेति मु० पु० पाठः।

२ देवताधिगतेति लि० पु० पाठः।

३ अन्यथेन्द्रादीति लि० पु०।

†† एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः पुस्तकद्वयेऽप्यस्ति, परन्तु पूर्वगत एव पाठो लेखकप्रमादात्पुनरागत इति प्रतिभाति।

४ प्राप्तान् गुणाननूद्य तैः प्ररोचनप्रकाशने कुर्वन्ति—इति लि० पु० पाठः।

५ अविरुद्धादिति लि० पु० तु प्रमादात्।

६ प्रमाणान्तराप्तमिति लि० पु० नास्ति न च युक्तम्।

७ भाविन—इति लि० पु०।

८ स्वेनेति नास्ति लि० पु०, भाष्यन्तु तेन।

९ भूतमिति मु० पु० पाठः।

१० तस्मै—इति लि० पु० पाठः।

दनुगुणञ्चैश्वर्यं प्रतीयमानमपेक्षितत्वेन वाक्यार्थे समन्वीयते, देवपूजाभिधायिनो यजिधातोश्च यागाख्यकर्म्मे स्वाराध्यदेवताप्रधानं प्रतीयते। तदेवं कृत्स्नवाक्यपर्य्यालोचनया वाक्यादेव विध्यपेक्षितं सर्वमवगतमिति नापूर्व्वादिकं व्युत्पत्तिसमयानवगतं कर्म्मविधिष्वभिधेयतया कल्प्यतया च अर्पयितव्यम्। तथा सङ्कीर्णब्राह्मणमन्त्रार्थवादमूलेषु धर्म्मशास्त्रेतिहासपुराणेषु ब्रह्मादीनां देवासुरप्रभृतीनां देहेन्द्रियादयः स्वभावभेदाः स्थानानि भोगाः कृत्यानि चेत्येवमादयस्सुव्यक्ताः प्रतिपाद्यन्ते। अतो विग्रहादिमत्त्वाद् देवादीनामप्यधिकारोऽस्त्येव।

विरोधः कर्म्मणीति चेत्, न, अनेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात्॥ २६॥

देवादीनां विग्रहादिमत्त्वाभ्युपगमे कर्म्मणि विरोधः प्रसज्यते, बहुषु यागेषु युगपदेकस्येन्द्रस्य विग्रहवत्त्वे "अग्निमग्न आवह, इन्द्रागच्छ, हरिव आगच्छ" इत्यादिनाऽऽहूतस्य तस्य सन्निधानानुपपत्तेः, दर्शयति चाग्न्यादीनां तत्र तत्रागमनं "कस्य वा ह देवा यज्ञमागच्छन्ति कस्य वा न, बहूनां यजमानानां यो वै देवताः पूर्वं परिगृह्णाति स एनाः श्वोभूते यजते", इति। अतो विग्रहादिमत्त्वे कर्म्मणि विरोधः प्रसज्यत इति चेत्, 'अनेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात्,' दृश्यते हि सौभरिप्रभृतीनां शक्तिमतां युगपदनेकशरीरप्रतिपत्तिः।

शब्द इति[1] चेत्, न, अतः प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्॥ २७॥

विरोध इति वर्त्तते। मा भूत् कर्म्मणि विरोधोऽनेकशरीरप्रतिपत्तेः। शब्दे तु वैदिके विरोधः प्रसज्यते, अनित्यार्थसंयोगात्। विग्रहवत्त्वे हि सावयवत्वेनेन्द्रादेरर्थस्यानित्यत्वमनिवार्यम्। ततो देवदत्तादि[2]शब्दवदिन्द्राद्यर्थजन्मनः प्राग्विनाशादूर्ध्वञ्चेन्द्रादिशब्दानां वैदिकानामर्थशून्यत्वम् अनित्यत्वं वा वेदस्य स्यादिति चेत्, तन्न; 'अतः प्रभवात्'—अस्मा-

१ शब्दे तु इति-इति लि॰ पु॰ प्रामादिकः पाठः।
२ देवमाठीति तु लि॰ पु॰ पाठः।

द्रिन्द्रादिशब्दादेव पुनःपुनरिन्द्राद्यर्थस्य प्रभवात् । एतदुक्तम्भवति—न हि देवदत्तादिशब्दवदिन्द्रादिशब्दाः वैदिका व्यक्तिविशेषमात्रे सङ्केतपूर्वकाः प्रवृत्ताः, अपि तु स्वभावत एव गवादिशब्दवदाकृतिविशेषवाचित्वेन । ततश्चैकस्यामिन्द्रव्यक्तौ विनष्टायामऽत एव वैदिकादिन्द्रशब्दान्मनसि विपरिवर्त्तमानादवगततद्वाच्यभूतेन्द्रा[1]द्यर्थाकारो धाता तदाकारमेवापरमिन्द्रं सृजति, यथा कुलालो घटशब्दान्मनसि विपरिवर्त्तमानात्तदाकारमेव घटमिति । कथमिदमवगम्यते ? 'प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्',—श्रुतिस्मृतिभ्यामित्यर्थः । श्रुतिस्तावत् "वेदेन नामरूपे व्याकरोत् सतासती [2]प्रजापति" रिति, तथा "स भूरिति व्याहरत्[3] स भूमिमसृजत स भुव इति व्याहरत्सोऽन्तरिक्षमसृजते"त्यादिः । वाचकशब्दपूर्वकन्तत्तदर्थसंस्थानं स्मृत्वा तत्तत्संस्थानविशिष्ट[4]न्तन्तमर्थं सृष्टवानित्यर्थः । स्मृतिरपि—

"अनादिनिधना ह्येषा वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा ।
आदौ वेदमयी दिव्या यतस्सर्वाः प्रसूतय[5]" इति,
"सर्वेषान्तु स नामानि कर्म्माणि च पृथक्पृथक् ।
वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्ममे" इति,

संस्थाः संस्थानानि रूपाणीति यावत्, तथा—

"नाम रूपञ्च भूतानां कृत्यानां च प्रपञ्चनम् ।
वेदशब्देभ्य एवादौ देवादीनां चकार स" इति ।

अतो देवादीनां विग्रहवत्त्वेऽपि न वैदिकशब्दानामानर्थक्यं वेदस्यादिमत्त्वं च प्रसज्यते ।

अत एव च नित्यत्वम् ॥ २८ ॥

यत एवेन्द्रवसिष्ठादिशब्दानां देवर्षिवाचिनान्तत्तदाकारवाचि-

---

१ विपरिवर्त्तमानादवगततद्वाच्यभूतेन्द्रेति लि॰ पु॰ पाठः ।
२ वेदेन स्वरूपेण व्याकरोत् सता सति—इति लि॰ पु॰ ।
३ व्याहरतेत्यास्यमेवं तु लि॰ पु॰ ।
४ पूर्वकं तत्तदर्थसंस्थानविशिष्टमिति लि॰ पु॰ पाठः ।
५ नित्या यतः सर्वाः प्रवृत्तय इति तु क्वचित्पाठो भवति ।

त्वम्, तत्तच्छब्देन तत्तदर्थस्मृतिपूर्विका च तत्तदर्थसृष्टिः, तत एव "मन्त्रकृतो वृणीते, नम ऋषिभ्यो मन्त्रकृद्भ्यः, अयं सो ऽग्निरिति, विश्वामित्रस्य सूक्तम्भवती"त्यादिभिर्वसिष्ठा[1]दीनां मन्त्रकृत्त्वकाण्डकृत्त्वऋषित्वादौ[2] प्रतीयमानेऽपि वेदस्य नित्यत्वमुपपद्यते । एभिरेव "मन्त्रकृतो वृणीत" इत्यादिभिर्वेदशब्दैस्तत्तत्काण्डसूक्तमन्त्रकृतामृषीणामाकृतिशक्त्यादिकं परामृश्य[3]तत्तदाकारांस्तत्तच्छक्तियुक्तांश्च सृष्ट्वा प्रजापतिस्तानेव तत्तन्मन्त्रादिस्मरणे[4] नियुङ्क्ते, ते च प्रजापतिनाऽऽहितशक्तयस्तत्तदनुगुणन्तपस्तप्त्वा नित्यसिद्धान् पूर्वपूर्ववसिष्ठादिदृष्टा[5]न्मन्त्रादीननधीत्यैव स्वरतो वर्णतश्चास्खलितान् पश्यन्ति । अतश्च वेदानां नित्यत्वमेवाऽस्य मन्त्रकृत्त्वमुपपद्यते ।

अथ स्यान्नैमित्तिकप्रलयादिष्विन्द्राद्युत्पत्तौ स्मृतो वेदशब्देभ्यः पूर्वपूर्वेन्द्रादिस्मरणेन प्रजापतिना देवादिसृष्टिरुपपद्यतां नाम, प्राकृतप्रलये तु खलु प्रजापतेर्भूताद्यहङ्कार[6]परिणामशब्दस्य च विनष्टत्वात् कथं प्रजापतेः शब्दपूर्विका सृष्टिरुपपद्यते, कथन्तरां विनष्टस्य वेदस्य नित्यत्वम् । अतो वेदनित्यत्ववादिना देवादीनां विग्रहवत्त्वाभ्युपगमे लोक[7]व्यवहारस्य प्रवाहानादिता ऽऽश्रयणीयेति, अत उत्तरं पठति—

समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो
दर्शनात्स्मृतेश्च ॥ २६ ॥

कल्पोपसंहारे जगदुत्पत्त्यावृत्तावपि पूर्वोक्तात्समाननामरूपत्वादेव न कश्चिद्विरोधः । तथाहि, स भगवान् पुरुषोत्तमः प्रलयाऽवसानसमये पूर्व[8]संस्थानं जगत्स्मरन् 'बहु स्या'मिति सङ्कल्प्य भोग्यभोक्तृजातं स्वस्मिन्

१ इत्यादिवसिष्ठेति मु॰ पु॰ ।
२ काण्डर्षित्वादाविति॰ लि॰ पु॰ ।
३ शक्त्यादिपरामृश्येति लि॰ पु॰ ।
४ करणे—इति लि॰ पु॰ ।
५ योगसिद्धान् पूर्वपूर्ववसिष्ठादिदृष्टानिति मु॰ पु॰ पाठः ।
६ कारमिति लि॰ पु॰ ।
७ गमेऽपि लोके—इति लि॰ पु॰ ।
८ समयपूर्व—इति लि॰ पु॰ ।

शक्तिमात्रावशेषं प्रलीनं विभज्य महदादिब्रह्माण्डं हिरण्य[1]गर्भपर्यन्तं यथापूर्वं सृष्ट्वा वेदांश्च पूर्वानुपूर्वी[2]विशेषसंस्थितानाऽऽविष्कृत्य हिरण्यगर्भायोपदिश्य पूर्ववदेव देवाद्याकारजगत्सर्गे तं नियुज्य स्वयमपि तदन्तरात्मतया ऽवतिष्ठते । अतो यथोक्तं सर्वमुपपन्नम् । एत[3]देव च वेदस्यापौरुषेयत्वं नित्यत्वञ्च, यत्पूर्वपूर्वोच्चारणक्रमजनितसंस्कारेण तमेव क्रमविशेषं[4] स्मृत्वा तेनैव क्रमेणोच्चार्यमाणत्वम् । तदस्मासु सर्वेश्वरेऽपि समानम् । इयांस्तु विशेषः, संस्कारानपेक्षमेव (च) स्वयमेवानुसन्धत्ते पुरुषोत्तमः । कुत एव यथोक्तमवगम्यत इति चेत्, तत्राह 'दर्शनात् स्मृतेश्च' । दर्शनं तावत्,

"यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं
यो वै[5] वेदांश्च प्रहिणोति तस्मा"इति ।

स्मृतिरपि मानवी—

"आसीदिदन्तमोभूत"मित्यारभ्य
"सोऽभिध्याय शरीरात्स्वात्सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः ।
अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमपा[6]सृजत् ॥
तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम् ।
तस्मिञ्जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामह"इति ।

तथा पौराणिकी[7]—

"तत्र सुप्तस्य देवस्य नाभौ पद्ममजायत ।
तस्मिन्पद्मे महाभाग वेदवेदाङ्गपारगः ॥
ब्रह्मोत्पन्नस्तेनोक्तः प्रजाः सृज महामते ।

---

१ ब्रह्माण्डहिरण्येति मु पु ।
२ पूर्वानुपूर्व्येति लि पु ।
३ तदिति लि पु ।
४ क्रमशेषमिति लि॰ पु मु न युक्तम् ।
५ वै–इति नास्ति लि पु ।
६ बीजमपेति पाठान्तरम् ।
७ पौराणिका–इति मु पु ।

तथा,

"परो नारायणो देवस्तस्माज्जातश्चतुर्मुखः" इति ।

तथा, "आदिसर्गमहं वक्ष्य" इत्यारभ्योच्यते—

सृष्ट्वा नारं तोयमन्तः[1] स्थितोऽहं
येन स्यान्मे नाम नारायणेति ।
कल्पेकल्पे तत्र शयामि[2] भूयः
सुप्तस्य मे नाभिजं स्याद्यथाऽब्जम् ॥
एवं भूतस्य मे देवि नाभिपद्मे चतुर्मुखः ।
उत्पन्नस्स मया प्रोक्तः प्रजाः सृज महामत" इति ।

अतो देवादीनामप्यर्थित्वसामर्थ्ययोगाद्ब्रह्मविद्यायां समधिगममऽधिकारोऽस्तीति सिद्धम् ॥

देवताऽधिकरणं समाप्तम् ॥ ७ ॥

अथ मध्वधिकरणम् ८ । **मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिः ॥ ३० ॥**

ब्रह्मविद्यायान्देवादीनामप्यधिकारोऽस्तीत्युक्तम् । इदमिदानीं चिन्त्यते—येषूपासनेषु देवता एवोपास्या, स्तेषु तासामधिकारोऽस्ति नेति । किं प्राप्तम् ? नास्त्यधिकारस्तेषु मध्वादिष्विति जैमिनिर्मन्यते । कुतः ? 'असम्भवात्' । न ह्यादित्यवस्वादिभिरुपास्या आदित्यवस्वादयोऽन्ये सम्भवन्ति, न ह्यादित्यवस्वादीनां सतां वस्वादित्व[3] प्राप्यं सम्भवति, प्राप्तत्वात् । मधुविद्यायामृग्वेदादिप्रतिपाद्यकर्मनिष्पाद्यस्य रश्मिद्वारेण प्राप्तस्य[4] रसस्याश्रयतया लब्धमधुव्यपदेशस्याऽऽदित्यस्यांऽशानां वस्वादिभि[5]र्भुज्यमानानामुपास्यस्य वस्वादित्वस्य प्राप्यं[6] श्रूयते "असौ

---

१ मत इति लि॰ पु॰ ।
२ सृजामि इति लि॰ पु॰
३ वस्वादित्वमिति लि॰ पु॰ यथान्यत्र च भवति ।
४ द्वारेणाप्राप्तस्येति मु॰ पु॰ । ५ वस्वादिभिरिति लि॰ पु॰ ।
६ वस्वादित्वं च प्राप्यं चेति लि॰ पु॰ ।

सा आदित्यो देवमधि"त्युपक्रम्य "तद्यत्प्रथमममृतं तद्वसव उपजीवन्ती"त्युक्त्वा "स य एतदेवममृतं वेद वसूनामेवैको भूत्वा ऽग्निनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यती"त्यादिना ।

ज्योतिषि भावाच्च ॥ ३१ ॥

"तं देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृत"मिति ज्योतिषि परस्मिन्[1] ब्रह्मण्युपासनं देवानां श्रूयते । देवमनुष्योभयसाधारणे परब्रह्मोपासने देवानामुपासकत्वकथनं देवादीनामितरोपासननिवृत्तिं द्योतयति । अत एषु[2] वस्वादीनामनधिकार इति प्राप्तेऽभिधीयते--

भावन्तु बादरायणोऽस्ति हि ॥ ३२ ॥

आदित्यवस्वादीनामपि तेष्वधिकारभावं भगवान्बादरायणो मन्यते । अस्ति ह्यादित्यवस्वादीनामपि स्वावस्थब्रह्मोपासनेन वस्वादित्वप्राप्तिपूर्वकब्रह्मप्राप्तिसम्भवः, इदानीं वसूनां सतामपि कल्पान्तरेऽपि वस्वादित्वप्राप्तिरपेक्षिता भवति । अत्र हि कार्यकारणोभयावस्थब्रह्मोपासनं विधीयते "असौ वा आदित्यो देवमधि"त्यारभ्य "अथ तत ऊर्ध्वमुदेते"त्यतः प्रागादित्यवस्वादिकार्यविशेषावस्थं ब्रह्मोपास्य[3]मुपदिश्यते, अथात[4] ऊर्ध्वं उदेते[5]त्यादिनाऽऽदित्यान्तरात्मतयाऽवस्थितं कारणावस्थमेव ब्रह्मोपास्यमुप[6]दिश्यते । तदेवं कार्यकारणोभयावस्थं ब्रह्मोपासीनः कल्पान्तरे वस्वादित्वं प्राप्य तदन्ते कारणं परं ब्रह्मैवाप्नोति । "न ह वा अस्मा उदेति न निम्लोचति[7] सकृद्दिवा हैवास्य भवति

---

१ परस्मिन्निति सि० पु० ।
२ एष,इति सि० पु०
३ ०वस्थब्रह्मोपासनमिति मु० पु० पाठः ।
४ अथ तत इति सि० पु० अत्रापि पाठः
५ उदेतीति मु० पु०
६ इत्युपेति मु० पु
७ अस्मादुदेतिननिम्लोचतीति सि० पु० ।

य एतामेवं ब्रह्मोपनिषदं वेदे"ति इत्यस्या मधुविद्याया ब्रह्मोपनिषत्त्वश्रवणाद् ब्रह्मप्राप्तिपर्यन्तवस्वादित्वफल[1]श्रवणाच्च वस्वादिभिर्भोग्यभूताऽऽदित्यांशस्य विधीयमानमुपासनन्तदवयवस्यैव ब्रह्मण इत्यवगम्यते । अत एवंविधमुपासनमादित्यवस्वादीनामपि सम्भवति । एवं च ब्रह्मण एवोपास्यत्वात् 'तं देवा ज्योतिषां ज्योति'रित्यप्यु[2]पपद्यते । तदाह वृत्तिकारः—"अस्ति हि[3] मध्वादिषु सम्भवो ब्रह्मण एव सर्वत्र निचाय्यत्वा"दिति ॥

मध्वधिकरणं समाप्तम् ॥ ८ ॥

अथापशूद्राधिकरणम् ९ ।

शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि ॥ ३३ ॥

ब्रह्मविद्यायां शूद्रस्याप्यधिकारोऽस्ति न वेति विचार्यते । किं युक्तम् । अस्तीति । कुतः[4] । अर्थित्वसामर्थ्ययुक्तत्वादधिकारस्य, शूद्रस्यापि तत्सम्भवात् । यद्यप्यग्निविद्यासाध्येषु कर्मस्वनग्निविद्यत्वाच्छूद्रस्याऽनधिकारः, तथाऽपि मनोवृत्तिमात्रत्वाद् ब्रह्मोपासनस्य तत्राधिकारोऽस्त्येव । शास्त्रीयक्रियापेक्षत्वेऽप्युपासनस्य तत्तद्वर्णाश्रमोचितक्रियाया एवापेक्षितत्वाच्छूद्रस्याऽपि स्ववर्णोचितपूर्ववर्णशुश्रूषैव क्रिया भविष्यति । "तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवकॢप्त[5]" इत्यप्यग्निविद्यासाध्ययज्ञादिकर्मानधिकार एव न्यायसिद्धोऽनूद्यते । नन्वनधीतवेदस्याऽश्रुतवेदान्तस्य ब्रह्मस्वरूप[6]तदुपासनप्रकारानभिज्ञस्य कथं ब्रह्मोपासनं सम्भवति । उच्यते, अनधीतवेदस्याश्रुतवेदान्तवाक्यस्याऽपीतिहासपुराणश्रवणेनाऽपि ब्रह्मस्वरूपतदुपासनज्ञानं सम्भवति । अस्ति च शूद्रस्याऽपीतिहासपुराणश्रवणानुज्ञा "श्रावयेच्चतुरो वर्णान्कृत्वा ब्राह्मणमग्रत" इत्यादौ । दृश्यन्ते चेतिहासपुराणेषु विदुरादयो ब्रह्मनिष्ठाः । तथोपनिषत्स्वपि संवर्गवि-

---

१ वस्वादित्वं फलस्येति लि॰ पु॰ ।
२ अपिर्नास्ति मु॰ पु॰ ।
३ अस्मिन्हीति लि॰ पु॰ पाठः ।
४ कुत इति मु॰ पु॰ नास्ति ।
५ मेव कॢप्त इति लि॰ पु॰ पाठः ।
६ तदिति मु॰ पु॰ नास्ति ।

च्याया शूद्रस्यापि ब्रह्मविद्याधिकारः प्रतीयते। शुश्रुवान् हि जानश्रुतिमाचार्यो रैक्वः शूद्रेत्यामन्त्र्य तस्मै ब्रह्मविद्यामुपदिशति "आजहारेमाः शूद्र अनेनैव मुखेनालापयिष्यथा" इत्यादिना। अतः शूद्रस्याऽप्यधिकारः सम्भवतीति प्राप्त उच्यते—

न शूद्रस्याधिकारः सम्भवति। कुतः। सामर्थ्याभावात्। न हि ब्रह्मस्वरूपतदुपासनप्रकारमऽजानतस्तदङ्गभूतवेदानुवचनयज्ञाद्यनधिगतस्योपासनोपसंहारसामर्थ्यं सम्भवति। असमर्थस्य चार्थित्वसद्भावेऽप्यधिकारो न सम्भवति। असामर्थ्यं च वेदाध्ययनाभावात्। यथैव हि त्रैवर्णिकविषयाध्ययनविधिसिद्धस्वाध्यायसम्पाद्यज्ञानलाभेन कर्मविधयोऽज्ञाततदुपायादीन्परां[1]श्च स्वीकुर्वन्ति, तथा ब्रह्मोपासनविधयोऽपि। अतोऽध्ययनविधिसिद्धस्वाध्यायाधिगतज्ञानस्यैव ब्रह्मोपासनोपायत्वाच्छूद्रस्य ब्रह्मोपासनसामर्थ्यासम्भवः। इतिहासपुराणे अपि वेदोपबृंहणं कुर्वती एवोपायभावमनुभवतो, न स्वातन्त्र्येण। शूद्रस्येतिहासपुराणश्रवणानुज्ञानं पापक्षयादिफलार्थं नोपासनार्थम्। विदुरादयस्तु भवान्तराधिगतज्ञानापमोषात् ज्ञानवन्तः[2] प्रारब्धकर्मवशाच्चेदृशजन्मयोगिन[3] इति तेषां ब्रह्मनिष्ठत्वम्।

यत्तु संवर्गविद्यायां शुश्रूषोः शूद्रेति सम्बोधनं शूद्रस्याधिकारं सूचयतीति, तत्रेत्याह—

'शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि,'

शुश्रूषोर्जानश्रुतेः पौत्रायणस्य ब्रह्मज्ञानवैकल्येन हंसोक्तादनादरवाक्यश्रवणात्तदैव ब्रह्मविदो रैक्वस्य सकाशं प्रत्याद्रवणाच्छुगस्य सञ्जातेति हि सूच्यते, अतः स शूद्रेत्यामन्त्र्यते, न चतुर्थवर्णत्वेन। शोचतीति

१ अज्ञाततदुपायाधीनपरानिति लि० पु० पाठः, अज्ञातोपायं स्वाभे अज्ञातेति तु मु० पु० अपि भवति।

२ भातयन्त इति लि० पु०।

३ जन्मयोगिन इति लि० पु०।

हि शूद्रः । "शुचेर्दश्च" इति 'र'प्रत्यये[1] धातोश्च दीर्घे चकारस्य दकारे शूद्र इति भवति । अतः शोचितृत्वमेवास्य शूद्रशब्दप्रयोगेण सूच्यते, न जातियोगः । "जानश्रुतिः किल पौत्रायणो बहुद्रव्यप्रदो बहुपाक्यश्च बभूव, तस्य धार्मिकाग्रेसरस्य धर्मेण प्रीतयोः कयोश्चिन्महात्मनोरस्य ब्रह्मजिज्ञासामुत्पिपादयिषतो[2]र्हंसरूपेण निशायामस्याऽविदूरे गच्छतोरन्यतर इतरमुवाच "भो भो भल्लाक्षभल्लाक्ष जानश्रुतेः पौत्रायणस्य समन्दिवा ज्योतिराऽऽततं तन्मा प्रसाङ्क्षीस्तत्त्वा मा प्रधाक्षी"दिति । एवं जानश्रुतिप्रशंसारूपं वाक्यमुपश्रुत्यापरो हंसः प्रत्युवाच "कम्वर एन[3]मेतत्सन्तं सयुग्वानमिव रैक्वमात्थे"ति । कं सन्तमेनं जानश्रुतिं सयुग्वानं[5] रैक्वं ब्रह्मज्ञमिव गुणश्रेष्ठमेतदात्थ,[6] स ब्रह्मज्ञो रैक्व एव लोके गुणवत्तरो, महता[7] धर्मेण संयुक्तस्याप्यस्य जानश्रुतेरब्रह्मज्ञस्य को गुणो यदुपजनितं[8] तेजो रैक्वतेज इव मां दहेदित्यर्थः । एवमुक्तेन परेण 'को, ऽसौ रैक्व" इति पृष्टो लोके यत् किंचित्साध्वनुष्ठितङ्कर्म यच्च सर्वचेतनगतं[9] विज्ञानन्तदुभयं यदीयज्ञानकर्मान्तर्भूतं[10] स रैक्व इत्याह । तदेतद्धंसवाक्यं ब्रह्मज्ञानविधुरतया ऽऽत्मनिन्दागर्भं तद्वत्तया च रैक्वप्रशंसारूपं जानश्रुतिरुपश्रुत्य तत्क्षणादेव क्षत्तारं रैक्वान्वेषणाय प्रेष्य तस्मिन् विदित्वा ऽऽगते स्वयमपि रैक्वमुपसद्य गवां षट्शतं निष्कमश्वतरीरथञ्च[11] रैक्वायोपहृत्य रैक्वं प्रार्थयामास "अनु म एतां भगवो देवतां शाधि यान्देवतामुपास्स"

---

१ कश्च इति लि॰ पु॰ पाठः प्रामादिकः ।

२ जिज्ञासामुत्पिपादयिषतोरिति मु॰ पु॰, जिज्ञासामु त्पिपादयिषतोरिति लि॰ पु॰ पाठः ।

३ एवमिति लि॰ पु॰ । ४ आत्थेति लि॰ पु॰ ।

५ सयुक्तवान–इति लि॰ पु॰, सयुक्तवानमिति पुनः पुनर्मु॰ पु॰ च भवति ।

६ श्रेष्ठमेतदात्थ–इति लि॰ पु॰ ।

७ गुणवत्तरमहतेति लि॰ पु॰ ।

८ जातं तेजो रैक्वतेजसमा दहेदिति लि॰ पु॰ ।

९ सर्वचेतनगतमिति मु॰ पु॰ पाठः ।

१० यदीयज्ञानान्तर्गतमिति लि॰ पु॰ पाठः ।

११ षट्शतमश्वतरीरथं चेति लि॰ पु॰ पाठः ।

इति । त्वदुपास्यां परां देवतामामनु[1]शाधीत्यर्थः । स च रैक्वः स्वयोगमहिमविदितलोकवृत्तो जानश्रुतेर्ब्रह्मज्ञानविधुरतानिमित्ताऽनादरगर्भहंसवाक्यश्रवणेन शोकाविष्टतां तदनन्तरमेव ब्रह्मजिज्ञासयोद्योगं च विदित्वा ऽस्य ब्रह्मविद्यायोग्यतामभिप्राय चिरकालसेवां विना ऽर्थप्रदानेन शुश्रूषमाणस्यास्य यावच्छक्तिप्रदानेन ब्रह्मविद्या प्रतिष्ठिता भवतीति मत्वा तमनुगृह्णंश्चाऽस्य शोकाविष्टतामुपदेशयोग्यताख्यापिकां[2] शूद्रशब्देनामन्त्रणेन ज्ञापयन्निदमाह "अह हारेत्वा[3] शूद्र तवैव सह गोभिरस्त्व"इति । सह गोभिरयं रथस्तवैवास्तु, नैतावता मह्यं दत्तेन ब्रह्मजिज्ञासया शोकाविष्टस्य तव ब्रह्मविद्या प्रतिष्ठिता भवतीत्यर्थः । स च जानश्रुतिर्भूयोऽपि स्वशक्त्यनुगुणमेव गवादिकं धनं कन्यां च प्रदायोपससाद । स रैक्वः पुनरपि तस्य योग्यतामेव ख्यापयन् शूद्रशब्देनामन्त्र्याह--"आजहारेमाः शूद्रा ऽनेनैव[4] मुखेनालापयिष्यथा" इति । इमानि धनानि शक्त्यनुगुणान्याहृतवान्, अनेनैव द्वारेण विद्यया विनापि मां त्वमभिलषित[5]ब्रह्मोपदेशरूपवाक्यमालापयिष्यसीत्युक्त्वा तस्मा उपदिदेश । अतः शूद्रशब्देन विद्योपदेशयोग्यताख्यापनार्थं शोक एवास्य सूचितो, न चतुर्थवर्णत्वम् ।

क्षत्रियत्वावगतेश्च[6] ॥ ३५ ॥

'बहुदायी'ति दानपतित्वेन, 'बहुपाक्य'इत्यादिना 'सर्वत एव मे ऽद्य[7] मऽत्स्यन्ती'त्यन्नेन बहुतरपक्वान्नप्रदायित्वप्रतीतेः,"स ह[8] संजिहान एव क्षत्तारमुवाचे"ति क्षत्तृप्रेषणाद्बहुग्रामप्रदानावगतजनपदाधिपत्याच्चा ऽस्य जानश्रुतेः क्षत्रियत्वप्रतीतेश्च न चतुर्थवर्णत्वम् ।

---

१ मत्वाऽन्वियेति लि॰ पु॰ । २ ख्यापिका-इति लि पु॰ ।
३ अयाहर त्वमिति मु॰ पु॰ पाठ, अयाहारेत्वा-इति लि॰ पु॰ ।
४ एवकारो नास्ति॰ लि॰ पु॰ ।
५ त्वदभिलषितमिति लि पु, त्वमभिलषितेति मु॰ पु॰ पाठः ।
६ क्षत्रियत्वगतेश्चेति लि. पु ।
७ पद्यमेतदर्धमिति मु॰ पु पाठः लि॰ पु॰ च ।
८ हेति नास्ति लि॰ पु॰ ।

तदेवमुपक्रमगताख्यायिकायां क्षत्रियत्वप्रतीतिरुक्ता, अधुनोपसंहारगताख्यायिकायामपि क्षत्रियत्वमस्य प्रतीयत इत्याह—

उत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॥ ३६ ॥

अस्य जानश्रुतेरुपदिश्यमानायामस्यामेव संवर्गविद्यायामुत्तरत्र कीर्त्यमानेनाभिप्रतारिनाम्ना, चैत्ररथेन क्षत्रियेणास्य क्षत्रियत्वमुन्नीयते । कथम्? । "अथ ह शौनकं च कापेयमभिप्रतारिणं च काक्षसेनिं परिविष्यमाणौ ब्रह्मचारी बिभिक्षे" इत्यादिना "ब्रह्मचारिन्निदमुपास्महे" इत्यन्तेन कापेयाभिप्रतारिणोर्भिक्षमाणस्य ब्रह्मचारिणश्च संवर्गविद्यासम्बन्धित्वं प्रतीयते । तेषु चाभिप्रतारी क्षत्रिय इतरौ ब्राह्मणौ । अतोऽस्यां विद्यायां ब्राह्मणस्य तदितरेषु च क्षत्रियस्यैवान्वयो दृश्यते, न शूद्रस्य । अतोऽस्यां विद्यायामन्विताद्ब्रह्मणादन्यस्य जानश्रुतेरपि क्षत्रियत्वमेव युक्तं, न चतुर्थवर्णत्वम् । नन्वस्मिन् प्रकरणेऽभिप्रतारिणश्चैत्ररथत्वं क्षत्रियत्वं च न श्रुतम्, तत्कथमस्याभिप्रतारिणश्चैत्ररथत्वमुक्तं वा क्षत्रियत्वम्? तत्राह "लिङ्गादि"ति । "अथ ह शौनकं च कापेयमभिप्रतारिणं च काक्षसेनिमित्यभिप्रतारिणः कापेयसाहचर्याल्लिङ्गादस्याभिप्रतारिणः कापेयसम्बन्धः प्रतीयते । अन्यत्र च "एतेन वै चैत्ररथं कापेया अयाजय"न्निति कापेयसम्बन्धिनश्चैत्ररथत्वं श्रूयते, "तथा, चैत्ररथस्य क्षत्रियत्व"न्तस्माच्चैत्ररथो नामैकः क्षत्रपतिरजायते"न्ति । अतोऽभिप्रतारिणश्चैत्ररथत्वं क्षत्रियत्वं च गम्यते ।

तदेवं न्यायविरोधिनि शूद्रस्याधिकारे लिङ्गं नोपलभ्यत इत्युक्तम्, इदानीं न्यायसिद्धः शूद्रस्याऽनधिकारः श्रुतिस्मृतिभिरनुगम्यत इत्याह—

संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलापाच्च ॥ ३७ ॥

ब्रह्मविद्योपदेशप्रदेशेषूपनयनसंस्कारः परामृश्यते "उप त्वा नेष्ये, तं होपनिन्ये" इत्यादिषु । शूद्रस्य चोपनयनादिसंस्काराभावोऽभिलप्यते-

१ अधुनेति नास्ति वि पु॰ ।
२ काक्षसेनिमिति त्रि पु॰ ।
३ चैत्ररथनामैकः क्षत्रपतिर्जायते—इति त्रि पु॰ पाठः ।

"न शूद्रे पातकं किंचिन्न च संस्कारमर्हती"ति, "चतुर्थो वर्ण एकजातिर्न च संस्कारमर्हती"त्यादिषु ।

तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ॥ ३८ ॥

"नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हति समिधं सोम्याऽऽहरे"ति शुश्रूषोर्जाबालस्य शूद्रत्वाभावनिर्धारणे सत्येव ब्रह्मविद्योपदेशप्रवृत्तेश्च न शूद्रस्याधिकारः ॥

श्रवणाऽध्ययनाऽर्थप्रतिषेधात् ॥ ३९ ॥

शूद्रस्य वेदश्रवणतदध्ययनतदर्थानुष्ठानानि प्रतिषिध्यन्ते "पद्यु ह वा एतच्छ्मशानं यच्छूद्रस्तस्माच्छूद्रसमीपे नाध्येतव्य,स्तस्माच्छूद्रो बहुपशुरऽयज्ञीय" इति । 'बहुपशुः' पशुसदृश इत्यर्थः । अनुपशृण्वतोऽध्ययनतदर्थज्ञानतदर्थानुष्ठानानि न सम्भवन्ति । अतस्तान्यपि प्रतिषिद्धान्येव ।

स्मृतेश्च ॥ ४० ॥

स्मर्यते च श्रवणादिनिषेधः । "अथ हास्य वेदमुपशृण्वतस्त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रप्रतिपूरणम् उदाहरणे जिह्वाच्छेदो धारणे शरीरभेद" इति, "न चास्योपदिशेद्धर्मं न चास्य व्रतमादिशे"दिति च । अतः शूद्रस्यानधिकार इति सिद्धम् ॥

ये तु निर्विशेषचिन्मात्रं ब्रह्मैव परमार्थः, अन्यत् सर्वं मिथ्याभूतम्, बन्धश्चापारमार्थिकः, स च वाक्यजन्यवस्तुयाथात्म्यज्ञानमात्रनिवर्त्यः, तन्निवृत्तिरेव मोक्ष इति वदन्ति, तैर्ब्रह्मज्ञाने शूद्रादेरनधिकारो वक्तुं न शक्यते, अनुपनीतस्यानधीतवेदस्याऽश्रुतवेदान्तवाक्यस्याऽपि यस्मात्कस्माच्चि[1]दपि निर्विशेषचिन्मात्रं ब्रह्मैव परमार्थः अन्यत्सर्वं तस्मिन्मिथ्याभूतम्परिकल्पितमिति वाक्याद्वस्तुयाथात्म्यज्ञानोत्पत्ते,स्तावतैव बन्ध-

१ चिदिति नास्ति लि० पु० ।

निवृत्तेश्च । न च तत्त्वमस्यादिवाक्येनैव ज्ञानोत्पत्तिः कार्या, न वाक्यान्तरेणेति नियन्तुं शक्यम्, ज्ञानस्यापुरुषतन्त्रत्वात् सत्यां सामग्र्यामनिच्छतोऽपि ज्ञानोत्पत्तेः । न च वेदवाक्यादेव वस्तुयाथात्म्यज्ञाने सति भ्रमनिवृत्तिर्भवतीति वक्तुं शक्यम्, येन केनापि वस्तुयाथात्म्यज्ञाने सति भ्रान्तिनिवृत्तेः । पौरुषेयादपि निर्विशेषचिन्मात्रं ब्रह्म परमार्थो[1] ऽन्यत्सर्वं मिथ्याभूतमिति वाक्याज्ज्ञानोत्पत्तेः, तावतैव भ्रमनिवृत्तेश्च । यथा पौरुषेयादप्याप्तवाक्याच्छुक्तिकारजतादिभ्रान्तिर्ब्राह्मणस्येव शूद्रादेरपि[2] निवर्तते, तद्वदेव शूद्रस्यापि वेदवित्सम्प्रदायाऽऽगत[3]वाक्याद्वस्तुयाथात्म्यज्ञानेन जगद्भ्रमनिवृत्तिरपि भविष्यति । "न चास्योपदिशेद्धर्म"मित्यादिना वेदविदः शूद्रादिभ्यो न वदन्तीति च न[4] शक्यं वक्तुम्, तत्त्वमस्यादिवाक्याधगतब्रह्मात्मभावानां वेदशिरसि वर्तमानतया दग्धाखिलाधिकारत्वेन निषेधशास्त्र[5]किंकरत्वाभावात् । अतिक्रान्तनिषेधैर्वा कैश्चिदुक्ताद्वाक्याच्छूद्रादेर्ज्ञानमुत्पद्यत एव । न च वाच्यम्—शुक्त्यादौ रजतादिभ्रमनिवृत्तिवत् पौरुषेयवाक्यजन्यतत्त्वज्ञानसमनन्तरं शूद्रस्य जगद्भ्रमो न निवर्तेत इति, तत्त्वमस्यादिवाक्यश्रवणसमनन्तरं ब्राह्मणस्यापि जगद्भ्रमानिवृत्तेः । निदिध्यासनेन द्वैतवासनायां निरस्तायामेव तत्त्वमस्यादिवाक्यं निवर्तकज्ञानमुत्पादयतीति चेत्, पौरुषेयवाक्यमपि शूद्रादेस्तथैवेति न कश्चिद्विशेषः । निदिध्यासनं हि नाम ब्रह्मात्मभावाभिधायिवाक्यं यदर्थप्रतिपादनयोग्यं तदर्थभावना, सैव[6] विपरीतवासनां निवर्तयतीति दृष्टार्थत्वं निदिध्यासनविधेर्ब्रूषे । वेदानुवचनादीन्यपि[7] विविदिषोत्पत्तावेवोपयुज्यन्त इति शूद्रस्यापि विविदिषायां जातायां पौरुषेयवाक्याद्विदि-

---

१ परमार्थ इति नास्ति लि· पु· ।
२ ब्राह्मणस्य शूद्रादेरपीति पु· द्वयेऽपि पाठः ।
३ प्रयागतेति मु· पु ।
४ नेति नास्ति लि· पु· ।
५ निषेधशास्त्रस्याकिंचित्करत्वाभावादिति मु· पु पाठः।
६ भावनैवेति लि. पु. ।
७ अधिकारो नास्ति लि पु. ।

ध्यासनादिभिर्विपरीतवासनायां निरस्तायां ज्ञानमुत्पत्स्यते, तेनैवापारमार्थिको बन्धो निवर्त्स्यते। अथ वा, तर्कानुगृहीतात् प्रत्यक्षादनुमानाच्च निर्विशेषस्वप्रकाशचिन्मात्रप्रत्यग्वस्तुन्यज्ञानसाक्षित्वं तत्कृतविविधविचित्रज्ञातृज्ञेयविकल्परूपं कृत्स्नं जगच्चाध्यस्तमिति निश्चित्य एवंभूतपरिशुद्धप्रत्यग्वस्तुन्यनवरतभावनया विपरीतवासनां निरस्य तदेव प्रत्यग्वस्तु साक्षात्कृत्य शूद्रादयोऽपि विमोक्ष्यन्त इति मिथ्याभूतविविधैश्वर्यविचित्रसृष्ट्याद्यलौकिकानन्तविशेषावलम्बिना वेदान्तवाक्येन न किञ्चित्प्रयोजनमिह दृश्यत इति शूद्रादीनामेव ब्रह्मविद्यायामधिकारः सुशोभनः। अनेनैव न्यायेन ब्राह्मणादीनामपि ब्रह्मवेदनसिद्धेरुपनिषच्च[1] तपस्विनी दत्तजलाञ्जलिः[2] स्यात्। न च वाच्यम्—नैसर्गिकलोकव्यवहारे भ्राम्यतोऽस्य केनचिदयं लोक[3]व्यवहारो भ्रमः परमार्थस्त्वेवमिति समर्पिते[4] सत्येव प्रत्यक्षानुमानवस्तुबुभुत्सा जायत इति तत्समर्पिका श्रुतिरप्याश्रयणीये[5]ति, यतो भवभयभीतानां साङ्ख्यादय एव [प्रत्यक्षानुमानाभ्यां वस्तुनिरूपणं कुर्वन्तः प्रत्यक्षानुमानवस्तुबुभुत्सां जनयन्ति। बुभुत्सायां जातायां] [6]प्रत्यक्षानुमानाभ्यामेव विविक्तस्वभावाभ्यां नित्यशुद्धस्वप्रकाशाद्वितीयकूटस्थचैतन्यमेव सत्, अन्यत्सर्वं तस्मिन्नध्यस्तमिति सुविवेचम्। एवंभूते स्वप्रकाशे वस्तुनि श्रुतिसमधिगम्यविशेषान्तरं च नाभ्युपगम्यते, अध्यस्ताऽतद्रूपनिवर्तनी हि श्रुतिरपि त्वन्मते। न च सत आत्मन आनन्दरूपताज्ञानायोपनिषदाश्रयणा, चिद्रूपताया एव सकलेतराऽतद्रूपव्यावृत्ततया तद्रूपत्वात्[7]। यस्य तु मोक्षसाधनतया वेदान्तवाक्यैर्विहितं ज्ञानमुपासनरूपम्, तच्च परब्रह्मभूतपरमपुरुषप्रीणनम्, तच्च

१ छिद्रे दर्शयमित्यस्ति लि पु पाठः।
२ दत्तसिमाञ्जलिरिति लि पु।
३ लौकिकमिति लि पु।
४ समर्पिते इति पा लि पु।
५ इत्याश्रयेति लि पु।
६ [ ] एतच्चिह्नान्तर्गतपाठो लि पु त्रुटितः।
७ सकलेतरतद्रूपव्यावृत्ताया आनन्दरूपत्वादिति लि पु पाठः।

शास्त्रैकसमधिगम्यम्, उपासनाशास्त्रं चोपनयनादिसंस्कारसंस्कृताधीतस्वाध्यायजनितं ज्ञानं विवेकविमोकादिसाधनानुगृहीतमेव स्वोपायतया स्वीकरोति, एवंरूपोपासनप्रीतः पुरुषोत्तम उपासकं स्वाभाविकात्मयाथात्म्यज्ञानदानेन कर्मैकनिबन्धनं नाशयन् ब्रह्मात्मीकरोतीति यतः, तस्य यथोक्तया रीत्या[1] शूद्रादेरनधिकार उपपद्यते ॥

अपशूद्राधिकरणं समाप्तम् ९ ॥

तदेवं प्रसक्तानुप्रसक्ताऽधिकारकथाम्परिसमाप्य प्रकृतस्याङ्गुष्ठप्रमितस्य भूतभव्येशितृत्वावगतपरब्रह्मभावावलम्बनं हेत्वन्तरमाह—

तदेव प्रमिताधिकरणम् । **कम्पनात् ॥ ४१ ॥**

"अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति"
"अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मे"त्यनयोर्वाक्ययोर्मध्ये
"यदिदं किञ्च जगत्सर्वम् प्राण एजति निस्सृतम् ।
महद्भयं वज्रमुद्यतं[2] य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥
भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः ।
भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः" इति—

कृत्स्नस्य जगतोऽग्निसूर्यादीनां चास्मिन्नङ्गुष्ठमात्रे पुरुषे प्राणशब्दनिर्दिष्टे[3] स्थितानां सर्वेषां ततो निस्सृतानां तस्मात्संजातमहाभयनिमित्तमेजनं कम्पनं श्रूयते । तच्छासनातिवृत्तौ किं भविष्यतीति महतो भयाद्वज्रादिवोद्यतात्कृत्स्नं जगत्कम्पत इत्यर्थः, भयादस्याग्निस्तपतीत्यनेनैकार्थ्यात् । महद्भयं वज्रमुद्यतमिति पञ्चम्यर्थे प्रथमा । भयञ्च परस्य ब्रह्मणः स्वभावः, "एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः"

"भीषाऽस्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः ।
भीषाऽस्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः" इति—

---

१ यथोक्तरीत्येति मु० पु
२ मुद्यन्तमिति लि. पु ।
३ निर्दिष्टमिति लि. पु. ।

परस्य ब्रह्मणः पुरुषोत्तमस्यैवंविधैश्वर्या[1]संगतेः ।

इतश्चाङ्गुष्ठप्रमितः पुरुषोत्तमः—

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४२ ॥

तयोर्द्वयो[2]रङ्गुष्ठप्रमितविषययोर्वाक्ययोर्मध्ये परब्रह्मासाधारणं सर्वतेजसां छादकं सर्वतेजसां कारणभूतमनुग्राहकं चाङ्गुष्ठप्रमितस्य ज्योतिर्दृश्यते ।

"न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं
नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ।
तमेव भान्तमनुभाति सर्वं
तस्य भासा सर्वमिदं विभाती"ति ।[3]

अयमेव श्लोक आथर्वणे परब्रह्माधिकृत्य श्रूयते । परज्योतिःशब्दश्च सर्वत्र परस्य ब्रह्मणः श्रूयते, यथा "परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते" "तं देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम्" "अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यत" इत्यादिषु । अतोऽङ्गुष्ठप्रमितः परं ब्रह्म ॥

प्रमिताधिकरणं समाप्तम् ६ ॥

अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशाधिकरणम् १० ।

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॥ ४३ ॥

छान्दोग्ये श्रूयते—"आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म तदमृतं स आत्मे"ति । तत्र संशयः- किमयमाकाशशब्दनिर्दिष्टो मुक्तात्मोत परमात्मेति । किं युक्तम्?[4] मुक्तात्मेति । कुतः? "अश्व

---

१ °स्यैवंविधैश्वर्या॰—इति लि॰ पु॰ ।
२ द्वयोरिति नास्ति लि॰ पु॰ ।
३ इतिशब्दोऽधिको मु॰ पु॰ ।
४ किं युक्तमिति नास्ति लि॰ पु॰ ।

इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव राहोर्मुखात्प्रमुच्य धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसम्भवामी"ति मुक्तस्यानन्तरप्रकृतत्वात् "ते यदन्तरे"ति च नामरूपविनिर्मुक्तस्य तस्याभिधानात्। "नामरूपयोर्निर्वहिते"ति च स एव पूर्वावस्थयोपलिलक्षयिषितः। स एव हि देवादिरूपाणि नामानि च पूर्वमऽभजत्*। तस्यैव नामरूपविनिर्मुक्ता साम्प्रतिक्यऽवस्था[1] 'तद्ब्रह्म तदमृत'मित्युच्यते। आकाशशब्दस्तस्मिन्नप्य[2]सङ्कुचितप्रकाशयोगादुपपद्यते। ननु दहरवाक्यशेषत्वादस्य 'स एव दहराकाशोऽय'मिति प्रतीयते, तस्य च परमात्मत्वं निर्णीतम्। नैवम्, प्रजापतिवाक्यव्यवधानात्। प्रजापतिवाक्ये च प्रत्यगात्मनो मुक्तावस्थान्तं रूपमभिहितम्। अनन्तरञ्च 'विधूय पाप'मिति स एव मुक्तावस्थः प्रस्तुतः। अतोऽत्राकाशो मुक्तात्मा—इति प्राप्त उच्यते—

'आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात्.'

'आकाशः'परं ब्रह्म। कुतः? 'अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात्'। अर्थान्तरत्वव्यपदेशस्तावत् "आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहिते"ति नामरूपयोर्निर्वोढृत्व बद्धमुक्तोभयावस्थात्प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरत्वमाकाशस्योपपादयति। बद्धावस्थस्त्वय[3] कर्मवशा[4]न्नामरूपे भजमानो न नामरूपे निर्वोढुं शक्नुयात्, मुक्तावस्थस्य जगद्व्यापारासम्भवात् नितरां[5] नामरूपनिर्वोढृत्वम्। ईश्वरस्य तु निखिलजगन्निर्माणधुरन्धरस्य नामरूपयोर्निर्वोढृत्वं श्रुत्यैव प्रतिपन्नम् "अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि"।

"यः सर्वज्ञः सर्वविद् यस्य ज्ञानमयं तपः।
तस्मादेतद् ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायते"॥
"सर्वाणि रूपाणि विचित्य[6] धीरो
नामानि कृत्वाऽभिवदन् यदास्ते"॥—

* अविभदिति मु पु पाठ, अभिभू—इति तु लि पु पाठ। नामरूपे भजमान इतिवक्ष्यमाणभाष्याद्यनुरूप्यादभजदिति [illegible] स्थापितम्।

१ साम्प्रतिक्यवस्थेति मु॰ पु पाठ। २ तस्मिन्नसङ्कुचितेति लि पु॰ पाठः।
३ त्वयमिति लि पु। ४ वशयोः—इति मु पु।
५ नितरामिति नास्ति लि पु। ६ विचिन्त्येति लि पु।

इत्यादिषु । अतो निर्वोढृनामरूपात्[1] प्रत्यगात्मनो नामरूपयोर्निर्वोढा-ऽयमाकाशोऽर्थान्तरभूतः परमेव ब्रह्म । तदेवोपपादयति "ते यदन्तरे"ति । यस्मादय[2]माकाशो नामरूपे अन्तरा—ताभ्यामस्पृष्टोऽर्थान्तरभूतः तस्मात्तयोर्निर्वोढा,—ऽपहतपाप्मत्वात्सत्यसङ्कल्पत्वाच्च निर्वोढेत्यर्थः[3] । 'आदि'शब्देन ब्रह्मत्वाऽऽत्मत्वामृतत्वानि गृह्यन्ते । निरुपाधिकबृहत्त्वादयो[4] हि परमात्मन एव सम्भवन्ति । तेनात्राकाशः परमेव ब्रह्म । यत्पुनरुक्तं 'धूत्वा शरीरमि'ति मुक्तोऽनन्तरः प्रकृत इति, तत्र, ब्रह्मलोकमभिसम्भवामीति परस्यैव ब्रह्मणोऽनन्तरप्रकृतत्वात् । यद्यप्यभिसम्भवितुर्मुक्तस्याभिसम्भाव्यतया परं ब्रह्म निर्दिष्टम्, तथाऽ[5]प्यभिसम्भवितुर्मुक्तस्य नामरूपनिर्वोढृत्वाद्यसम्भवादभिसम्भाव्यं परमेव ब्रह्मात्र प्रत्येतव्यम् । किञ्च, आकाशशब्देन प्रकृतस्य दहराकाशस्याऽत्र प्रत्यभिज्ञानात् प्रजापतिवाक्यस्याप्युपासकस्वरूपकथनार्थत्वादुपास्य एव दहराकाशः प्राप्यतयेहोपसंह्रियत इति युक्तम् । आकाशशब्दश्च प्रत्यगात्मनि न क्वचिद् दृष्टचरः । अतोऽत्राकाशः परं ब्रह्म ।

अथ स्यात्—प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरभूतमात्मान्तरमेव नास्ति, ऐक्योपदेशाद् द्वैतप्रतिषेधाच्च । शुद्धावस्थ एव हि प्रत्यगात्मा परमात्मा परब्रह्म परमेश्वर इति च व्यपदिश्यते । अतः प्रकृतान्मुक्तात्मनोऽभिसम्भवितुर्नार्थान्तरमभिसम्भाव्यो ब्रह्मलोकः । अतो 'नामरूपयोर्निर्वोढा'ऽऽकाशोऽपि स एव भवितुमर्हतीति, अत उत्तरम्पठति—

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॥ ४२ ॥

व्यपदेशादिति वर्तते[6] । सुषुप्त्युत्क्रान्त्योः प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरत्वेन परमात्मनो व्यपदेशात्प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरभूतः परमात्माऽस्त्येव । तथाहि

१ रूपत्वादिति लि पु ।   २ यस्मादेवायमिति मु॰ पु ।

३ निर्वोढितेत्यर्थ इति मु [illegible] 'निर्वोढिते'त्यर्थः, निर्वोढितेत्यस्य पदस्य तात्पर्यविषयो निर्वोढृत्वसामर्थ्यमात्रमर्थ इति गम्भीरोऽर्थः ।

४ ब्रह्मत्वादय इति लि पु पाठः ।

५ परं ब्रह्म निर्दिष्टमपीति लि पु ।

६ ०दित्यनुवर्तत इति—इति मु पु ।

वाजसनेयके-"कतम आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु" इति प्रकृतस्य प्रत्यगात्मनः सुषुप्तस्याबाह्यकिंचिज्ज्ञस्य सर्वज्ञेन परमात्मना परिष्वङ्ग आम्नायते-"प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तर"मिति। तथोत्क्रान्तावपि "प्राज्ञेनात्मनाऽन्वारूढ उत्सर्जन्[1] याती"ति। न च स्वपत उत्क्रामतो वाऽप्यकिंचिज्ज्ञस्य[2] तदानीमेव स्वेनैव सर्वज्ञेन सता परिष्वङ्गाऽन्वारोहौ सम्भवतः। न च जीवान्तरेण, तस्याऽपि सर्वज्ञत्वासम्भवात्[3]।

इतश्च प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरभूतः परमात्मेत्याह-

पत्यादिशब्देभ्यः ॥ ४४ ॥

अयं परिष्वञ्जकः परमात्मेतरेभ्यः पत्यादिशब्दैर्व्यपदिश्यते-"सर्वस्याधिपतिः सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवा"-साधुना कर्मणा कनीयान्[5] एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसम्भेदाय तमेतं[6] वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति एतमेव विदित्वा मुनिर्भवति एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति" "स वा एष महानज आत्माऽन्नादो वसुदानोऽजरोऽमृतोऽभय आनन्दो[7] ब्रह्मे"ति। एते च पतित्वजगद्विधरणसर्वेश्वरत्वादयः प्रत्यगात्मनि मुक्तावस्थेऽपि न कथञ्चित्सम्भवन्ति। अतो मुक्तात्मनोऽर्थान्तरभूतो 'नामरूपयोर्निर्वहिताऽऽकाशः'। ऐक्योपदेशस्तु सर्वस्य चिदचिदात्मकस्य ब्रह्मकार्यत्वेन तदात्मकत्वात् इति "सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जला"नित्यादिभिर्वाक्यैः प्रतिपाद्यत इति पूर्वमेवोक्तम्[8]। द्वैतप्रतिषेधश्च तत एवेत्यनवद्यम् ॥

अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशाधिकरणं समाप्तम् ॥ १० ॥

इति श्रीमद्भगवद्रामानुजाचार्यविरचिते शारीरकमीमांसाभाष्ये समन्वयाख्यस्य प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

---

१ उत्सृजन्निति पु. द्वयोरपि पाठः। २ वाऽस्य किंचिज्ज्ञस्येति मु. पु.।
३ सर्वज्ञत्वासम्भवादिति लि. पु.। ४ नोधा इति लि. पु.।
५ •सर्वस्याधिपतिः स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवाऽसाधुना कनीयानित्यु-पनिषदि पाठः। ६ तमेवमिति लि. पु.।
७ आनन्द इति नास्ति लि. पु.। ८ सर्वमेव समर्थितमिति लि. पु. पाठः।

अथ प्रथमाध्याये चतुर्थः पादः ।

आनुमानिकाधिकरणम् १ । **आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न, शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च ॥ १ ॥**

उक्तं परमपुरुषार्थलक्षणमोक्षसाधनतया जिज्ञास्यं जगज्जन्मादिकारणं ब्रह्म अचिद्वस्तुनः प्रधानादेश्चेतनाच्च बद्धमुक्तोभयावस्थाद्विलक्षणं निरस्तसमस्तहेयगन्धं सर्वज्ञं सर्वशक्ति सत्यसङ्कल्पं समस्तकल्याणगुणात्मकं सर्वान्तरात्मभूतं निरङ्कुशैश्वर्यमिति ।

इदानीं कापिलतन्त्रसिद्धाऽव्यक्तात्मकप्रधानपुरुषादिप्रतिपादनमुखेन प्रधानकारणत्वप्रतिपादनच्छायानुसारीण्यपि कानिचिद्वाक्यानि कासुचिच्छाखासु सन्तीत्याशङ्क्य ब्रह्मैककारणत्वस्यैव तद्विशोध्यते ।

कठवल्लीष्वाम्नायते—

"इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परम्मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः ॥
महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ।
पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गति"रिति ।

तत्र सन्देहः—किं कापिलतन्त्रसिद्धमव्यक्तात्मकं प्रधानमिहाव्यक्तशब्देनोच्यत उत नेति । किं युक्तम् । प्रधानमिति । कुतः । "महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः पर" इति तन्त्रसिद्धतत्त्वप्रक्रिया¹प्रत्यभिज्ञानेन तस्यैव प्रतीतेः, "पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गति"रिति पञ्चविंशकपुरुषातिरिक्ततत्त्वनिषेधाच्च । अतोऽव्यक्तं कारणमिति प्राप्तम् । तदिदमुक्तं 'आनुमानिकमप्येकेषामिति चे'दिति । एकेषां शाखिनां शाखास्व.

---

१ इति तत्प्रक्रियेति लि. पु. पाठः ।

ऽऽनुमानिकं[1] प्रधानमपि काठकेष्वाम्नायत इति चेत्, तत्रोत्तरम्—नेति । नाव्यक्तशब्देनाचेतनात्मकं प्रधानमिहाभिधीयते । कुतः । 'शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेः,' शरीररूपकविन्यस्तस्याऽव्यक्तशब्देन गृहीतेः । आत्मशरीरबुद्धिमनइन्द्रियविषयेषु रथिरथादिभावेन निरूपितेषु रथरूपेण विन्यस्तस्य शरीरस्यात्राव्यक्तशब्देन ग्रहणादित्यर्थः । एतदुक्तम्भवति—पूर्वत्र हि

"आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ।
बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥
इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान्" ।

इत्यादिना

"सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्" ।—

इत्यन्तेन संसाराध्वनः पारं वैष्णवं पदमभिगन्तुमुपासकं रथित्वेन तच्छरीरादीनि च रथादित्वेन रूपयित्वा यस्यैते रथादयो वशे तिष्ठन्ति, स संसाराध्वनः पारभूतं वैष्णवं पदमाप्नोतीत्युक्त्वा तेषु रथादिरूपितशरीरादिषु यानि येभ्यो वशीकार्य्यतायाम्प्रधानानि तान्युच्यन्ते 'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था' इत्यादिना । तत्र हयत्वेन रूपितेभ्य इन्द्रियेभ्यो[2] गोचरत्वेन रूपिता विषया वशीकार्यत्वेन पराः, वश्येन्द्रियस्याऽपि विषयसन्निधानादिन्द्रियाणां दुर्निग्रहत्वात् । तेभ्यः[3] प्रग्रहत्वरूपितम्मनः, मनसि विषयप्रवणे विषयासन्निधानस्याप्यकिञ्चित्करत्वात् । तस्मादपि सारथित्वरूपिता बुद्धिः परा, अध्यवसायाभावे मनसोऽप्यकिञ्चित्करत्वात् । तस्या अपि रथित्वरूपित आत्मा कर्तृत्वेन प्राधान्यात् परः, सर्व्वस्य चास्या[4]त्मेच्छायत्तत्वादात्मैव महानिति च विशेष्यते । तस्मादपि रथरूपितं शरीरं परम्, तदायत्तत्वाज्जीवात्मनस्सकलपुरुषार्थसाधनप्रवृत्तीनाम् । तस्मादपि परः सर्व्वान्तरात्मभूतोऽन्तर्याम्यध्वनः पारभूतः परमपुरुषः, यथोक्तस्यात्मपर्यन्तस्य समस्तस्य तत्सङ्कल्पायत्तप्रवृत्तित्वात् ।

---

१ केषां शाखीनां शाखासु महतः परमव्यक्तमिति आनुमानिकमिति लि. पु पाठ. ।
२ तेभ्योऽपीति लि पु ।
३ इन्द्रियेभ्य इति नास्ति लि पु ।
४ सर्वस्यैवास्येति लि पु. पाठः ।

स चान्तर्यामितयोपासनस्या[1]पि निर्वर्तकः, 'परात्तु तच्छ्रुते'रिति हि जीवात्मनः कर्तृत्वं परमपुरुषायत्तमिति वक्ष्यते । वशीकार्योपासननिर्वृत्त्युपायकाष्ठाभूतः परमप्राप्यश्च स एव । तदिदमुच्यते 'पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गति'रिति । तथा चान्तर्यामिब्राह्मणे 'य आत्मनि तिष्ठ''न्नित्यादिभिस्सर्वं साक्षात्कुर्वन् सर्वं नियमयतीत्युक्त्वा "नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टे"त्यादिना नियन्त्रन्तरं निषिध्यते । भगवद्गीतासु च—

"अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् ।
विविधाश्च पृथक् चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चम"मिति ॥

दैवमत्र पुरुषोत्तम एव,

"सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो
मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनञ्चे"ति वचनात् ।

तस्य च वशीकरणन्तच्छरणा[2]गतिरेव, यथाह—

"ईश्वरस्सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।
भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥
तमेव शरणङ्गच्छे"ति ।

तदेव'मात्मानं रथिनं विद्धी'त्यादिना रथ्या[3]दिरूपकविन्यस्ता इन्द्रियादयः "इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था" इत्यत्र स्वशब्दैरेव प्रत्यभिज्ञायन्ते, न रथरूपितं शरीरमिति परिशेषात्तदव्यक्तशब्देनोच्यत इति निश्चीयते । अतः कापिलतन्त्रसिद्धस्य[4] प्रधानस्य प्रसङ्ग एवेह नास्ति । न चात्र तत्तन्त्रसिद्धप्रक्रियाप्रत्यभिज्ञा, 'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था' इतीन्द्रियेभ्योऽर्थानां शब्दादीनां[5] परत्वकीर्तनात् । न हि शब्दादय इन्द्रियाणां कारणभूतास्तन्त्रे । 'अर्थेभ्यश्च परम्मन' इत्यपि न तत्तन्त्रे सङ्गतम्, अहङ्कारस्यैव । तथा 'बुद्धेरात्मा महान्पर' इत्यप्यसङ्गतम्, बुद्धिशब्देन महत्तत्त्वाभ्युपग-

१ उपासकस्यापीति लि० पु० पाठः ।
२ चरणेति लि पु पाठः ।
३ रथेति लि० पु ।
४ प्रसिद्धस्येति मु पु. ।
५ शब्दानामिति मु० पु० पाठः ।

मात्[1]। न हि महतो महान् पर इति सम्भवति । महत आत्मशब्दे विशेषणं च न सङ्गच्छते। अतो रूपकविन्यस्तानामेवेह ग्रहणम् । दर्शयति च तदेव—

"एष सर्वेषु भूतेषु गूढोऽऽत्मा न प्रकाशते ।
दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः" ॥
"यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज् ज्ञान आत्मनि ।
ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्तद्यच्छेच्छान्त आत्मनी"ति ।

अजितबाह्याभ्यन्तरकरणैरस्य परमपुरुषस्य दुर्दर्शत्वमभिधाय रूपा-विरूपितानामिन्द्रियादीनां वशीकरणप्रकारोऽयमुच्यते 'यच्छेद्वाङ्मनसी' इति । वाचं मनसि नियच्छेत्—वाक्पूर्वकाणि कर्मेन्द्रियाणि ज्ञाने-न्द्रियाणि च मनसि नियच्छेदित्यर्थः । वाक्शब्दे द्वितीयायाः "सुपां सुलु"गिति लुक् । मनसीति सप्तम्याश्छान्दसो दीर्घः । 'तद्य-च्छेज् ज्ञान आत्मनि,' तन्मनो बुद्धौ नियच्छेत्, ज्ञानशब्देनाऽत्र पूर्वोक्ता बुद्धिरभिधीयते । 'ज्ञान आत्मनी'ति व्यधिकरणे सप्तम्यौ, आत्मनि वर्त्त-माने ज्ञाने नियच्छेदित्यर्थः । 'ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्, बुद्धि-कर्तरि महत्यात्मनि नियच्छेत् । 'तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि' तं कर्तारं परस्मिन् ब्रह्मणि सर्वान्तर्यामिणि नियच्छेत् । व्यत्ययेन तदिति नपुंसकलिङ्गता । एवंभूतेन रथिना वैष्णवं पदं गन्तव्यमित्यर्थः ।

अव्यक्तशब्देन कथं व्यक्तस्य शरीरस्याऽभिधानम्, तत्राह—

सूक्ष्मन्तु तदर्हत्वात् ॥ २ ॥

भूतसूक्ष्ममव्याकृतं ह्यवस्थाविशेषमापन्नं शरीरम्भवति । तदव्याकृत-मिह शरीरावस्थमव्यक्तशब्देनोच्यते, 'तदर्हत्वात्,' तस्याव्याकृतस्याऽवि-द्वस्तुन एव विकारावस्थस्य रथत्व पुरुषार्थसाधनत्वार्हत्वात् ।

यदि भूतसूक्ष्ममव्याकृतमभ्युपगम्यते, कापिलतन्त्वविद्भिरुपादाने

१ महतस्तस्याभिधानाद्युपमादिति [illegible] पु० पाठः ।
२ आदिशब्दो नास्ति मु० पु ।   ३ सत्वादिभिद्रेति मु० पु० ।

कः प्रद्वेषः, तथाऽपि हि भूतकारणमेवाव्यक्तमित्युच्यते, तत्राह—

तदधीनत्वादर्थवत् ॥ ३ ॥

परमकारणभूतपरमपुरुषाधीनत्वात्प्रयोजनवद् भूतसूक्ष्मम्। एतदुक्तम्भवति—न हि वयमव्यक्तं[1] तत्परिणामविशेषांश्च स्वरूपेण नाभ्युपगच्छामः, अपि तु परमपुरुषशरीरतया तदात्मकत्वविरहेण। तदात्मकत्वेनैव हि प्रकृत्यादयस्स्वं स्वं प्रयोजनं[2] साधयन्ति, अन्यथा स्वरूपस्थितिप्रवृत्तिभेदास्तेषां न स्युः। तथाऽनभ्युपगमादेव हि[3] तन्त्रसिद्धप्रक्रियानिरसनमिति। श्रुतिस्मृत्योरपि जगदुत्पत्तिप्रलयप्रकारादिषु परमपुरुषमहिमवादेषु च प्रकृतिविकृतिपुरुषास्तदात्मकास्सङ्कीर्त्यन्ते, यथा[4] "पृथिव्यप्सु प्रलीयते" इत्यारभ्य "तन्मात्राणि[5] भूतादौ लीयन्ते भूतादिर्महति लीयते महानव्यक्ते लीयते अव्यक्तमक्षरे लीयते अक्षरं तमसि लीयते तमः परे देव एकीभवति" तथा, "यस्य पृथिवी शरीरं यस्यापश्शरीरं यस्य तेजः शरीरं यस्य वायुश्शरीरं यस्याकाशः शरीरं यस्याहङ्कारः शरीरं यस्य[6] बुद्धिश्शरीरं यस्याव्यक्तं शरीरं यस्याक्षरं शरीरं यस्य मृत्युः शरीरम् एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः" तथा,

"भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च।
अहङ्कार इतीयम्मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा॥
अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम्[7]।
जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत्॥
एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय।
अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा॥

१ अपीदमव्यक्तमिति लि. पु.। २ स्वप्रयोजनमिति मु. पु.।
३ हीति नास्ति लि. पु.। ४ तथेति मु. पु.।
५ तन्मात्रा लयमेति लि. पु.।
६ मु. पु. अत्र 'यस्येति' नास्ति।
७ विद्धि प्राभिकामिति लि. पु. पाठ आमादितः।
८ एतद्योनीनि-इति मु. पु. एतद्योनि-इति च लि. पु. पाठः।

"मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जय ।
मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इवे"ति,
"व्यक्तं विष्णुस्तथाऽव्यक्तं पुरुषः काल एव चे"ति,
"प्रकृतिर्या मयाख्याता[1] व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी ।
पुरुषश्चाप्युभावेतौ लीयेते परमात्मनि ॥
परमात्मा च सर्वेषामाधारः पुरुषोत्तमः[2] ।
विष्णुनामा स वेदेषु[3] वेदान्तेषु च गीयत" इति च ।

ज्ञेयत्वाऽवचनाच्च ॥ ४ ॥

यदि तन्त्रसिद्धमिहाव्यक्तमविवक्षिष्यत, तदाऽस्य ज्ञेयत्वमवक्ष्यत्, व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानान्मोक्षवादिभिस्तान्त्रिकैस्तेषां सर्वेषां ज्ञेयत्वाऽभ्युपगमात् । न चास्य ज्ञेयत्वमुच्यत इत्यतो न तन्त्रसिद्धस्येह ग्रहणम् ।

वदतीति चेन्न,[4] प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥ ५ ॥

"अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं
तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत् ।
अनाद्यनन्तं[5] महतः परं ध्रुवं
निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते" ॥–

इत्यव्यक्तस्य ज्ञेयत्वमनन्तरमेव वक्तीयं श्रुतिरिति चेत्, तन्न, प्राज्ञः परमपुरुष एव ह्यत्र श्लोके निचाय्यत्वेन प्रतिपाद्यते ।

"विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रग्रहवान्नरः ।
सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥
"एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा[6] न प्रकाशते ।
दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभि"रिति–

प्राज्ञस्यैव प्रकृतत्वात् । अत एव 'पुरुषान्न परं किञ्चि'दिति न पञ्चवि

---

१ प्रोक्तेति लि पु । २ परमेश्वर इति लि पु ।
३ सर्ववेदेष्विति लि पु
४ चेदिति लि पु नास्ति भाष्ये तु तेन ।
५ अनाद्यनन्तमहत इति लि पु ।
६ गूढ इति लि पु प्राक् वेदान्ते च पठ्यते ।

शब्दाद्यर्थातिरिक्तत्वनिषेध । तस्य च परमपुरुषस्याशब्दत्वादयो धर्मा यत्तदद्रेश्यमग्राह्य"मित्यादिश्रुतिसिद्धा[1] । 'महतः परं[2] ध्रुव'मित्यपि 'बुद्धेरात्मा महान् परः' इति पूर्वप्रकृताज्जीवात्मनः परत्वमेवोच्यते ।

त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥ ६ ॥

अस्मिन् प्रकरणे उपायोपेयोपेतृणां त्रयाणामेव चैवमुपन्यासो, ज्ञेयत्वेनोपन्यासस्तद्विषयप्रश्नश्च दृश्यते, नान्यस्याव्यक्तादेः । तथाहि नचिकेता नाम मुमुक्षुस्तत् मृत्युप्रदत्ते वरत्रये प्रथमेन वरेणात्मनः पुत्रा पैत्रोपेताऽऽपादनीमात्मनि पितुस्सुमनस्कतां प्रतिलभ्य द्वितीयेन वरेण मोक्षसाधनभूतां नाचिकेताऽग्निविद्यां वव्रे,

"स त्वमग्निं स्वर्ग्यमध्येषि मृत्यो प्रब्रूहि तं श्रद्दधानाय मह्यम् ।
स्वर्गलोका[3] अमृतत्वं भजन्त एतद्द्वितीयेन वृणे वरेण" इति ।

स्वर्गशब्देनात्र परमपुरुषार्थलक्षणमोक्षोऽभिधीयते, 'अमृतत्वं भजन्त' इति तत्रस्थस्य जननमरणाभाववचनात्, उत्तरत्र क्षयिफलकर्मनिन्दादर्शनाच्च,

'त्रिणाचिकेतस्त्रिभि'रेत्य सन्धिं
त्रिकर्मकृत्तरति जन्ममृत्यू—

इति च प्रतिवचनात् । तृतीयेन वरेण मोक्षस्वरूपप्रश्नद्वारेणोपेयस्वरूपमुपेतृस्वरूपमुपायभूतानुष्ठितकर्मानुगृहीतो[4]पासनस्वरूपञ्च पृष्टम्,[5]

'येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये
अस्तीत्येके नायमस्तीति चैके ।
एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाऽहं
वराणामेष वरस्तृतीय' ॥—

इत्येवम्भूते पृष्टे तदुपदेशयोग्यतां परीक्ष्योपदिदेश,

'तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं

---

1 प्रसिद्धा इति मु पु ।
2 परममिति मु पु
3 स्वर्गे लोका इति लि पु ।
4 सदावृत्तकर्मानुगृहीतेति लि पु ।
5 पृष्टमिति लि पु ।

गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम् ।
अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं
मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाती"ति ।

तदेवं सामान्येनोपदिष्टे नचिकेताः प्रीतः सन् 'देवमत्वे'त्युपास्यतया निर्दिष्टस्य प्राप्यभूतस्य देवस्याध्यात्मयोगाधिगमेनेति वेदितव्यतया निर्दिष्टस्य[1] प्राप्तुः प्रत्यगात्मनश्च 'मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाती'[2]ति निर्दिष्टस्य प्राप्य[3]ब्रह्मोपासनस्य च स्वरूपविशोधनाय पुनः पप्रच्छ—

"अन्यत्र धर्मादन्यत्राऽधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् ।
अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च[4] यत्तत्पश्यसि तद्वदे"ति ।

एवं सकलेतरातीतानागतवर्तमानसाध्यसाधनसाधकविलक्षणे, त्रये क्रमेण[5] पृष्टे प्रथमं प्रणवं प्रणवस्य तद्वाच्यं प्राप्यस्वरूपन्तदन्तर्गतस्य प्राप्तृस्वरूपं यावंरूपं चोपायं पुनरपि सामान्येन ख्यापयन् प्रणवस्तावदुपदिदेश,

"सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति
तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति ।
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति
तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत्"—

इत्येवमुपदिश्य पुनरपि प्रणवं प्रणवस्य प्रथमं तावत्प्राप्तुः प्रत्यगात्मनः स्वरूपमाह "न जायते म्रियते वा विपश्चि"दित्यादिना, प्राप्यस्य परस्य ब्रह्मणो विष्णोः स्वरूपम् "अणोरणीया"नित्यादिना "क इत्था वेद यत्र सः" इत्यन्तेनोपदिश्याथो

'नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो
न मेधया न बहुना श्रुतेन"—

इत्यादिनोपायभूतस्योपासनस्य भक्तिरूपतामप्याह । "ऋतम्पिबन्ता"विति

१ निर्दिश्येति लि. ।
२ धीरो [illegible] शोकाविति—इति लि. पु. ।
३ प्राप्येति अत्र नास्ति लि. पु. ।   ४ भूताद्भव्याच्चेति लि. पु. ।
५ विलक्षणे क्रमे पृष्टे इति लि. पु. ।

चोपास्यस्योपासकेन प्राप्यस्थान[1]स्वरूपमनुक्त्वा "आत्मानं रथिनं विद्धी"त्यादिना "दुर्गं पथस्तत्कवयो वदन्ती"त्यन्तेनोपासनप्रकारमुपासीनस्य च वैष्णवपरमपदप्राप्तिमभिधाय "अशब्दमस्पर्श"मित्यादिनोपसंहृतम्। अतस्त्रयाणामेवात्र ज्ञेयत्वेनोपन्यासः प्रश्नश्च। तस्माच्चेह तान्त्रिकस्याऽव्यक्तस्य ग्रहणम्।

महद्वच्च ॥ ७ ॥

यथा "बुद्धेरात्मा महान् पर" इत्यत्रात्मशब्देन सामानाधिकरण्याच्च तन्त्रसिद्धमहत्तत्त्वं न गृह्यते, एवमव्यक्तमप्यात्मनः परत्वेनाभिधानाच्च कापिलतन्त्रसिद्धं न गृह्यत इति स्थितम्।

आनुमानिकाधिकरणं समाप्तम् ॥ १ ॥

अथ चमसाधिकरणम् २। चमसवदविशेषात् ॥ ८ ॥

अत्राऽपि तन्त्रसिद्धप्रक्रिया निरस्यते, न ब्रह्मात्मकानां प्रकृतिमहदहङ्कारादीनां स्वरूपम्, श्रुतिस्मृतिभ्यां ब्रह्मात्मकानां तेषां प्रतिपादनात्। यथाऽऽथर्वणिका अधीयते—

"विकारजननीमज्ञामष्टरूपामजां ध्रुवाम् ॥
ध्यायतेऽध्यासिता तेन तन्यते प्रेर्यते पुनः।
सूयते पुरुषार्थं च तेनैवाधिष्ठितं जगत् ॥
गौरनाद्यन्तवती सा जनित्री भूतभाविनी।
सितासिता च रक्ता च सर्वकामदुघा विभोः ॥
पिबन्त्येनामविषमामऽविज्ञाताः[2] कुमारकाः।
एकस्त्वपिबते[3] देवः स्वच्छन्दोऽत्र वशानुगः (गाम्) ॥
ध्यानक्रियाभ्यां भगवान् भुङ्क्तेऽसौ प्रसह्य[4] विभुः।
सर्वसाधारणीं दोग्ध्रीं पीयमानान्तु यज्वभिः ॥

१ प्राप्यस्थानां स्वरूपमिति मु. पु. पाठः।
२ अविषमामस्मविज्ञाता इति लि. पु. पाठो न युक्तः।
३ एकस्तु पिबत इति लि. पु., अपिबन्ता कुमारका एकस्तु पिबते—इत्युपनिषदि पाठः।
४ प्रसभमिति मु. पु. द्वयोरपि पाठः।

"चतुर्विंशतिसङ्ख्यातमव्यक्तं[1] व्यक्तमुच्यते" ।—

इत्यत्र प्रकृत्यादीनां स्वरूपमभिहितम् । यदात्मकाश्चैते प्रकृत्यादयः स परमपुरुषोऽपि

"तं पञ्चविंशक[2]मित्याहुः सप्तविंशमथापरे ।
पुरुषं निर्गुणं साङ्ख्यमथर्वशिरसो विदुः"—

इति प्रतिपाद्यते । अपरे चाथर्वणिका "अष्टौ प्रकृतयः षोडश विकाराः" इत्यधीयते । श्वेताश्वतराश्चैवं प्रकृतिपुरुषेश्वरस्वरूपमामनन्ति—

"संयुक्तमेतत् क्षरमक्षरं च
व्यक्ताव्यक्तं भरते विश्वमीशः ।
अनीशश्चात्मा[3] बध्यते भोक्तृभावात्
ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः[4]" ॥
ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशनीशा—*
अजा ह्येका भोक्तृभोगार्थयुक्ता ।
अनन्तश्चात्मा विश्वरूपो ह्यकर्ता
त्रयं यदा विन्दते ब्रह्ममेतत्[5] ॥
क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः
क्षरात्मानावीशते देव एकः ।
तस्याभिध्यानाद्योजनात्[6] तत्त्वभावा-
द्भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः" इति ।

तथा,

"छन्दांसि यज्ञाः क्रतवो व्रतानि
भूतं भव्यं यच्च वेदा[7] वदन्ति" ।

---

१ संख्यातमिति मु पु ।   २ पञ्चविंशकमिति मु पु ।
३ अनीशश्चात्मा बध्यते इति पा ।   ४ सर्वपाशैरिति मि. पु. ।
* ईशनीशौ, छान्दसो ह्रस्वः, ईशानीशावित्यर्थः. श्वेताश्वतरोपनिषद्भाष्ये । ईशानीशावित्येव तु पाठसम्मतः ।   ५ ब्रह्म चैतदिति मु पु ।
६ तस्याभिध्यानाद्योजनादिति मि पु. ।   ७ वेदा इति पा ।

"अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्
तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः ॥
मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरम् ।
तस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जग"दिति ॥

तथोत्तरत्रापि—

"प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः
संसारमोक्षस्थितिबन्धहेतु"रिति ।

स्मृतिरपि—

"प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि ।
विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसम्भवान् ॥
कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।
पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥
पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान्गुणान् ।
कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु" ॥
"सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः ।
निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम्" ॥ तथा,
"सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् ।
कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम्" ॥
"प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः ।
भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात्" ॥
"मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् ।
हेतुनाऽनेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तत" इति ।

तस्मादब्रह्मात्मकत्वेन कापिलतन्त्रसिद्धाः प्रकृत्यादयो निरस्यन्ते ॥

श्वेताश्वतरोपनिषदि श्रूयते—

"अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां

बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः ।
अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते
जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्य" इति ॥

तत्र सन्देहः—किमस्मिन्मन्त्रे केवला तन्त्रसिद्धा प्रकृतिरभिधीयत उत ब्रह्मात्मिकेति । किं युक्तम् । केवलेति । कुतः । 'अजामेका'मित्यस्याः प्रकृतेरकार्यत्वश्रवणात् 'बह्वीः प्रजाः सृजमाना सरूपा' इति स्वातन्त्र्येण सरूपाणां बह्वीनां प्रजानां स्रष्टृत्वश्रवणाच्चेत्येवम्प्राप्तेऽभिधीयते—

'चमसवदविशेषा'दिति,

नाऽत्र तन्त्रसिद्धा प्रकृतिरभिधीयते । कुतः, न जायत इत्यजेत्य-जात्वमात्रप्रतिपादनात्, तन्त्रसिद्धाऽब्रह्मात्मकाऽजायश्च विशेषाप्रतीतेः । 'चमसवत्,' यथा "अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नः" इत्यस्मिन्मन्त्रे चमसस्य भक्षणसाधनत्वमात्रं चमसशब्देन प्रतीयत इति न तावन्मात्रेण चमसवि-शेषप्रतीतिः । यौगिकशब्दानामर्थप्रकरणादिभिर्विनाऽर्थविशेषनिश्चया-ऽयोगात् । तत्र च यथा "इदन्तच्छिर एष ह्यर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नः" इत्यादिना वाक्यशेषेण शिरसश्चमसत्वनिश्चयः, तथाऽत्राऽप्यर्थप्रकर-णादिभिरेवाजा निर्णेतव्या । न चाऽत्र तन्त्रसिद्धाऽजापक्षपातिनोऽर्थप्र-करणादयो दृश्यन्ते । नचास्याः स्वातन्त्र्येण स्रष्टृत्वं प्रतीयते, 'बह्वीः प्रजाः सृजमाना'मिति स्रष्टृत्वमात्रप्रतीतेः । अतोऽनेन मन्त्रेण नाऽब्रह्मा-त्मिकाऽजाऽभिधीयते ।

ब्रह्मात्मिका[१]यामस्या एव विशेषतो हेतुरस्तीत्याह—

ज्योतिरुपक्रमा तु[२] तथा ह्यधीयत एके ॥ ९ ॥

'तु'—शब्दोऽवधारणार्थः । ज्योतिरुपक्रमैवेयमजा । ज्योतिर्ब्रह्म, 'तन्देवा ज्योतिषां ज्योतिः', 'अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यत' इत्यादि-श्रुतिप्रसिद्धेः । ज्योतिरुपक्रमा[३] ब्रह्मकारणिकेत्यर्थः । तथा ह्यधीयत एके,

१ ब्रह्मात्मिकाजा इति पाठः ।
२ उपक्रमादिति मु सि च पाठो न तु युक्तः ।
३ उपक्रमादिति लि पु. स्थापि ।

हितेतो[1], यस्मादस्या अजाया ब्रह्मकारणकत्वमेके शाखिनस्तैत्तिरीया अधीयते–

"अणोरणीयान्महतो महीया–
नात्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तो"रिति–

हृदयगुहायामवस्थितं[2] ब्रह्माभिधाय, 'सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मा"दित्यादिना सर्वेषां लोकानां ब्रह्मादीनाञ्च तत उत्पत्तिमभिधाय सर्वकारणभूताऽजा तत उत्पन्नाऽभिधीयते।

"अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां
बह्वीं प्रजां जनयन्तीं सरूपाम्।
अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते
जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः॥ इति।

सर्वस्य तद्व्यतिरिक्तस्य वस्तुजातस्य तत उत्पत्त्या[3] तदात्मकत्वोपदेशे प्रक्रियमाणेऽभिधीयमानत्वादर्णवसमुद्रपर्वतादिवदेषाऽप्यजा बह्वीनां सरूपाणां प्रजानां स्रष्ट्री कर्मवश्येनाऽऽत्मना भुज्यमानाऽन्येन विदुषाऽऽत्मना त्यज्यमाना च ब्रह्मण उत्पन्ना ब्रह्मात्मिकाऽवगन्तव्येत्यर्थः। अतो वाक्यशेषाच्चमसविशेषवच्छाखान्तरीयादेतत्स्वरूपात्प्रत्यभिज्ञायमानार्था-द्वाक्यादियमिताऽजा ब्रह्मात्मिकेति निश्चीयते। इहाऽपि प्रकरणोपक्रमे, किं कारणम्, ब्रह्मेत्यारभ्य

"ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्
देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढा"मिति–

परब्रह्मशक्तिरूपाया अजाया अवगते। उपरिष्टाच्च–

'अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्
तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः॥
मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरम्"

१ तोऽति हेत्वादिति लि पु।
२ जन्तोर्निहितं गुहायामिति पूर्वमुद्रितपुस्तकस्थपाठस्तत्र मु पु पाठः।
३ उत्पत्ति–इति लि पु।

"यो योनिंयोनि[1]मधितिष्ठत्येकः" इति च

तस्या एव प्रतीतेर्नास्मिन्मन्त्रे तन्त्रसिद्धस्वतन्त्रप्रकृतिप्रतिपत्तिगन्धः ।

कथं तर्हि ज्योतिरुपक्रमाया लोहितशुक्लकृष्णरूपाया अस्याः प्रकृतेरजात्वम्? अजाया वा कथं ज्योतिरुपक्रमात्वमित्यत्राह—

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः ॥ १० ॥

प्रसक्ताऽऽशङ्कानिवृत्त्यर्थं 'च'-शब्दः । अस्याः प्रकृतेरजात्वं ज्योतिरुपक्रमात्वञ्च न विरुध्यते[2]। कुतः । कल्पनोपदेशात्, कल्पनं—क्लृप्तिः सृष्टिः, जगत्सृष्ट्युपदेशादित्यर्थः । यथा "सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पय"-दिति कल्पनं सृष्टिः । अत्राप्य"स्मान्मायी सृजते विश्वमेत"दिति जगत्सृष्टिरुपदिश्यते । अस्मादविभक्तादस्मात्सूक्ष्मावस्थात्कारणान्मायी सर्वेश्वरः सर्वं जगत्सृजतीत्यर्थः । अनेन कल्पनोपदेशेनास्याः प्रकृतेः कार्यकारणरूपेणाऽवस्थाद्वयान्वयोऽवगम्यते । सा हि प्रलयवेलायां प्रस्ततायवा अविभक्तनामरूपा ऽव्यक्तादिशब्दवाच्या[3] सूक्ष्मरूपेणावतिष्ठते, सृष्टिवेलायां चोद्भूतसत्त्वादिगुणा विभक्तनामरूपा व्यक्तादिशब्दवाच्या तेजोऽबन्नादिरूपेण च परिणता लोहितशुक्लकृष्णाकारा चाऽवतिष्ठते । अतः कारणावस्थाऽजा कार्य्यावस्था च ज्योतिरुपक्रमेति न विरोधः । 'मध्वादिवत्,' यथैवादित्यस्य कारणावस्थायामेकस्यैवावस्थितस्य कार्य्यावस्थायामृग्यजुस्सामाथर्व्वप्रतिपाद्यकर्मनिष्पाद्यरसाश्रयतया वस्वादिदेवताभोग्यत्वाय मधुत्वकल्पनमुदयास्तमयकल्पनञ्च न विरुध्यते । तदुक्तम्मधुविद्यायाम् "असौ वा आदित्यो देवमधु" इत्यारभ्य "अथ तत ऊर्द्ध्व उदेत्य नैवोदेता नास्तमेतैकल एव मध्ये स्थाता" इत्यन्तेन । एकलः, एकस्वभावः । अतोऽनेन मन्त्रेण ब्रह्मात्मिकैवाऽजाऽभिधीयते, न कापिलतन्त्रसिद्धेति सिद्धम् ॥

अन्ये त्वस्मिन्मन्त्रे तेजोऽबन्नलक्षणाऽजैकाऽभिधीयत इति ब्रुवते, ते प्रष्टव्याः, किं तेजोऽबन्नान्येव तेजोऽबन्नात्मिकाऽजैका? उत तेजोऽबन-

१ यो योनिर्योनिमिति मु॰ पु॰, यो योनिमिति लि॰ पु॰ पाठः ।
२ न निषिध्यते-इति लि॰ पु॰ । ३ अव्यक्तादिशब्दवाच्येति लि॰ पु॰ नास्ति ।

रूपं ब्रह्मैव? किं वा तेजोऽबन्नकारणभूता काचि[1]दिति। प्रथमे कल्पे तेजोऽबन्नानामनेकत्वादजामेकामिति विरुध्यते। न च वाच्यं तेजोऽबन्नानामनेकत्वेऽपि त्रिवृत्करणेनैकत्वापत्तिरिति, त्रिवृत्करणेऽपि च बहुत्वानपगमात्[2] "हन्ताहमिमास्तिस्रो देवताः तासां त्रिवृतंत्रिवृतमेकैकाङ्करवाणी"ति प्रत्येकं त्रिवृत्करणोपदेशात्। द्वितीयः कल्पो विकल्प्यः, किं तेजोऽबन्नरूपेण विकृतं ब्रह्मैवाजैका? किं वा स्वरूपेणावस्थितमविकृतमिति। प्रथमः कल्पो बहुत्वाऽनपायादेव[3] निरस्तः। द्वितीयेऽपि 'लोहितशुक्लकृष्णा'मिति विरुध्यते। स्वरूपेणावस्थितं[4] तेजोऽबन्नलक्षणमिति वक्तुमपि न शक्यते। तृतीये कल्पेऽप्यजाशब्देन तेजोऽबन्नानि निर्दिश्य तैस्तत्कारणावस्थोपस्थापनीयेत्यास्थेयम्, ततो वरमजाशब्देन तेजोऽबन्नकारणावस्थायाः श्रुतिसिद्धाया एवाभिधानम्।

यत्पुनरस्याः प्रकृतेरजाशब्देन छागत्वपरिकल्पनमुपदिश्यत इति तदप्यसङ्गतम्, निष्प्रयोजनत्वात्। यथा'त्मानं रथिनं विद्धी'त्यादिषु ब्रह्मप्राप्त्युपायतोपपादनाय शरीरादिषु रथादिरूपणा क्रियते, यथा चादित्ये वस्वादीनाम्भोग्यत्वोपपादनाय मधुत्वकल्पनं क्रियते, तद्वदस्यां प्रकृतौ छागत्वपरिकल्पनं क्वोपयुज्यते। न केवलमुपयोगाभाव एव, विरोधश्च। कृत्स्नजगत्कारणभूतायास्त्वस्यास्त्व ऽनादिकालप्रवृत्तानां सर्वेषामेव चेतनानां निखिलसुखदुःखोपभोगापवर्गसाधनभूताया अचेतनाया अस्याः स्वयमज्ञासर्गकराऽऽगन्तुकमज्ञमचेतनविशेषैकरूपाभ्यस्यशयोजनसाधनत्वपरित्यागहेतुभूतस्य सम्यग्ज्ञानिपरित्यागसमर्थचेतनविशेषरूपच्छाग[5]स्वभावव्यापनाय तद्रूपत्वकल्पनं विरुद्धमेव। "अजामेकाम्, अजो ह्येकः, अजो ऽन्य" इत्यत्राज[6]शब्दस्य विरूपार्थपरिकल्पनञ्च न शोभनम्। सर्वत्र छागत्वं परिकल्प्यत इति चेत्। जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्य' इति

१ मूला.कारिण-इति मु० पु०। २ बहुत्वानुपगमादिति लि० पु० ष्ठ पुस्तम्।

३ बहुत्वानपगमादेव-इति पुस्तकान्तरपाठः।

४ ब्रह्मेति लि० पु० अधिकपाठः।

५ छागताद्यभावेति लि० पु०। ६ अजा-इति मु० पु०।

त्रिवृत्त्व आत्यन्तिकप्रकृतिपरित्यागश्रुतेरनेन वाक्येन[1] पुनरपि सम्बन्ध-योपपच्छागत्वपरिकल्पनमत्यन्तविरुद्धम् ॥

चमसाधिकरणं समाप्तम् ॥ २ ॥

अथ संख्योपसंग्रहाधिकरणम् ३। **न सङ्ख्योपसङ्ग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च[2] ॥ ११ ॥**

वाजसनेयिनस्त्वामनन्ति–

"यस्मिन् पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः ।
तमेव मन्य आत्मानं विद्वान् ब्रह्मामृतोऽमृत"मिति ।

किमयं मन्त्रः कापिलतन्त्रसिद्धतत्त्वप्रतिपादनपर उत नेति सन्दिह्यते । किं युक्तम् । तन्त्रसिद्धतत्त्वप्रतिपादनपर इति । कुतः । 'पञ्च'-शब्दविशेषिता 'त्पञ्चजन'-शब्दात्पञ्चविंशतितत्त्वप्रतीतेः । एतदुक्तम्भवति–पञ्चजना इति समासः समाहारविषयः, पञ्चजनाः–पञ्चानां जनानां समूहाः[3] पञ्चपूल्य इतिवत् पञ्चजना इति । लिङ्गव्यत्ययश्छान्दसः । ते च समूहाः कतीत्यपेक्षायां पञ्चजनशब्दविशेषणेन प्रथमेन पञ्चशब्देन समूहाः पञ्चेति प्रतीयते,[4] यथा पञ्च पञ्चपूल्य इति । अतः 'पञ्च पञ्चजना' इति पञ्चविंशतिपदार्थावगतेः ते कतमे[5] इत्यपेक्षायाम् मोक्षाधिकारान्मुमुक्षुभिर्ज्ञातव्यतया स्मृतिप्रसिद्धाः प्रकृत्यादय एव ज्ञायन्ते ।

"मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।
षोडशकस्तु[6] विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः" ॥

इति हि कापिलानां प्रसिद्धिः । अतस्तन्त्रसिद्धतत्त्वप्रतिपादनपर इति प्राप्ते प्रचक्ष्महे–

न संख्योपसंग्रहादपीति, पञ्च पञ्चजना इति पञ्चविंशतिसंख्योपसंग्रहादपि न तन्त्रसिद्धतत्त्वप्रतीतिः । कुतः । नानाभावात्, एषां

---

१ अनेन वाक्येन चेति मु॰ पु॰ । २ आद्यासिरेकाच्चेति मि॰ पु॰ पाठः ।
३ पञ्चजना इत्यधिकमत्र मु॰ पु॰ । ४ प्रतीयन्ते–इति मु॰ पु॰ ।
५ ते कतीति मु॰ पु॰ । ६ षोडशकाश्चेति पाठान्तरम् ।

पञ्चसङ्ख्याविशेषितानां पञ्चजनानां तन्त्रसिद्धेभ्यस्तत्त्वेभ्यः पृथग्भावात्।

"यस्मिन्पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः"—

इत्येतेषां यच्छब्दनिर्दिष्टब्रह्माश्रयतया ब्रह्मात्मकत्वं हि प्रतीयते,

"तमेव मन्य आत्मानं विद्वान्ब्रह्मामृतोऽमृतम्"।

इत्यत्र तमिति परामर्शेन यच्छब्दनिर्दिष्टं ब्रह्मेत्यवगम्यते। अतस्तेभ्य पृथग्भूताः पञ्च पञ्चजना इति न तन्त्रसिद्धा एते। 'अतिरेकाच्च', तन्त्रसिद्धेभ्यस्तत्त्वेभ्योऽत्र तत्त्वातिरेकोऽपि भवति, यच्छब्दनिर्दिष्ट आत्मा ऽऽकाशश्चातिरिच्येते। अतः—

"तं षड्विंशकमित्याहुः सप्तविंशमथापरे"—

इति श्रुतिसिद्धसर्व[1]तत्त्वाश्रयभूतः सर्वेश्वरेश्वरः परमपुरुषोऽत्राऽभिधीयते। 'न संख्योपसङ्ग्रहादपी'त्य'पि'—शब्दस्य 'पञ्च पञ्चजना' इत्यत्र पञ्चविंशतितत्त्वप्रतीतिरेव न सम्भवतीत्यभिप्रायः। कथम्। पञ्चभिरारब्धसमूहपञ्चकासम्भवात्। नहि तन्त्रसिद्धतत्त्वेषु पञ्चसु पञ्चस्वनुगतन्तत्तत्सङ्ख्याविशेषनिमित्तं जात्यादिरस्ति। न च वाच्यम्—पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि, पञ्च महाभूतानि, पञ्च तन्मात्राण्य, ऽवशिष्टानि पञ्चेत्यवान्तरसङ्ख्याविशेषनिमित्तमस्त्येवेति। आकाशस्य पृथङ्निर्देशेन पञ्चभिरारब्धमहाभूतसमूहासिद्धेः। अतः पञ्चजना' इत्ययं समासो न समाहारविषयः, अयन्तु[2] "दिक्सङ्ख्ये संज्ञाया"मिति संज्ञा[3]विषयः। अन्यथा 'पञ्चजना' इति लिङ्गव्यत्ययश्च।

पञ्चजना नाम केचित्सन्ति, ते च पञ्चसङ्ख्यया विशेष्यन्ते 'पञ्च पञ्चजना' इति, सप्त सप्तर्षय इतिवत्। के पुनस्ते पञ्च पञ्चजना इत्यत्राह—

प्राणादयो वाक्यशेषात् ॥ १२ ॥

"प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुः

१ सर्वेशः—इति नि॰ पु॰।
२ अपि तु—इति वा पाठः।
३ विशेष—इत्यधिकं मु॰ पु॰।

श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नम्मनसो मनो ये विदुः'' ॥–
इति वाक्यशेषाद् ब्रह्माश्रयाः प्राणादय एव पञ्च पञ्चजना इति विज्ञायन्ते।

अथ स्यात्काण्वानां माध्यन्दिनानाञ्च "यस्मिन्पञ्च पञ्चजना" इत्ययं मन्त्रः समानः, प्राणस्य प्राणमित्यादिवाक्यशेषे काण्वानामन्नस्य पाठो न विद्यते, तेषां पञ्च पञ्चजनाः प्राणादय इति न शक्यते वक्तुमिति । अत्रोत्तरम्–

ज्योतिषैकेषामसत्यन्ने ॥ १३ ॥

एकेषां काण्वानां पाठे असत्यन्ने ज्योतिषा पञ्चजना इन्द्रियाणीति विज्ञायन्ते, तेषां वाक्यशेषः प्रदर्शनार्थः । एतदुक्तम्भवति, 'यस्मिन् पञ्च पञ्चजना' इत्यस्मात् पूर्वस्मिन्मन्त्रे "तन्दे(द्दे)वा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासते ऽमृतमि"ति ज्योतिषां ज्योतिष्ट्वेन ब्रह्मण्यभिधीयमाने ब्रह्माधीनस्वकार्याणि कानिचिज्ज्योतींषि प्रतिपन्नानि । तानि च विषयाणां प्रकाशकानीन्द्रियाणीति, 'यस्मिन्पञ्च पञ्चजना' इत्यनिर्दूरितविशेषनिर्देशेनावगम्यन्त इति । प्राणस्येति 'प्राण'–शब्देन स्पर्शेन्द्रिय[1]गृह्यते, वायुसम्बन्धित्वात्स्पर्शेन्द्रियस्य, मुख्यप्राणस्य ज्योतिश्शब्देन प्रदर्शनायोगात् । 'चक्षुष' इति चक्षुरिन्द्रियम्, 'श्रोत्रस्ये'ति श्रोत्रेन्द्रियम्, 'अन्नस्ये'ति घ्राणरसनयोरन्यतरोपादानम्, 'अन्न'–शब्दोदितपृथिवीसम्बन्धित्वात् घ्राणेन्द्रियमनेन[2] गृह्यते, अद्यतेऽनेनेत्यन्नमिति रसनेन्द्रियमपि गृह्यते। 'मनस' इति मनः। घ्राणरसनयोरन्यतरोपादानमिति पञ्चत्वमप्यविरुद्धम्। प्रकाशकानि मनःपर्यन्तानीन्द्रियाणि 'पञ्चजन'–शब्दनिर्दिष्टानि, तदविरोधाय[3] घ्राणरसनयोरन्यतरोपादानम्। तदेवं "यस्मिन्पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठित" इति पञ्चजनशब्दनिर्दिष्टानीन्द्रियाणि 'आकाश'–शब्दप्रदर्शितानि महाभूतानि च ब्रह्मणि प्रतिष्ठितानीति सर्वतत्त्वानां ब्रह्मायत्तत्वप्रतिपादनाच्च तन्त्रसिद्धपञ्चविंशतितत्त्वप्रसङ्गः । अतः सर्वत्र वेदान्ते सङ्ख्योपसङ्ग्रहे तदभावे वा न

१ संस्पर्शनेन्द्रियमिति लि· पु· । २ अनेनेति लि· पु· ।
३ तदविरोधायेति लि· पु· ।

कापिलतन्त्रसिद्धतत्त्वप्रतीतिरस्तीति स्थितम् ॥

संख्योपसंग्रहाधिकरणं समाप्तम् ३ ॥

अथ कारणत्वाधिकरणम् ४ । **कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः ॥ १४ ॥**

पुनः प्रधानकारणवादी प्रत्यवतिष्ठते—न वेदान्तेष्वेकस्मात्सृष्टिराम्नायत इति जगतो ब्रह्मैककारणत्वं न युज्यते वक्तुम् । तथा हि, "सदेव सोम्येदमग्र आसी"दिति सत्पूर्विका सृष्टिराम्नायते, "असद्वा इदमग्र आसी"दित्यसत्पूर्विका च, अन्यत्र "ऽसदेवेदमग्र आसीत्तत्[१] सदासीत्तत्समभव"दिति च । अतो वेदान्तेषु सृष्ट्यव्यवस्थितेर्जगतो ब्रह्मैककारणत्वं न निश्चेतुं शक्यम्, प्रत्युत प्रधानकारणत्वमेव निश्चेतुं शक्यते, "तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासी"दित्यव्याकृते प्रधाने जगतः प्रलयमभिधाय "तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियते"त्यव्याकृतादेव जगतः सृष्टिरभिधीयते । 'अव्याकृतम्' इत्यव्यक्तम्, नामरूपाभ्यां न व्याक्रियते न व्यज्यत इत्यर्थः । अव्यक्तं प्रधानमेव । अस्य च स्वरूपनित्यत्वेन परिणामाश्रयत्वेन च जगत्कारणावस्थागतौ सदसच्छब्दौ ब्रह्मणीवास्मिन् विरोत्स्येते । ††एवमव्याकृतकारणत्वे निश्चिते सतीक्षणादयः कारणगताः सृष्ट्यनुगुण्याभिप्रायेण योजयितव्याः । 'ब्रह्मात्म'-शब्दावपि बृहत्त्वव्यापित्वाभ्यां प्रधान एव वर्तेते । अतः स्मृतिन्यायप्रसिद्धं प्रधानमेव जगत्कारणं वेदान्तवाक्यैः प्रतिपाद्यते—इति प्राप्ते प्रचक्ष्महे—

'कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः' ।

'च'-शब्द'स्तु'-शब्दार्थे । सर्वज्ञात् सर्वेश्वरात्सत्यसङ्कल्पान्निरस्तनिखिलदोषगन्धात् परस्माद्ब्रह्मण एव जगदुत्पत्तिरिति निश्चेतुं शक्यते । कुतः । 'आकाशादिषु कारणत्वेन यथाव्यपदिष्टस्योक्तेः,' सर्वज्ञत्वादिविशिष्टत्वेन "जन्माद्यस्य यत" इत्येवमादिषु प्रतिपादितं ब्रह्म 'यथाव्यप-

---

१ तदिति नास्ति मु॰ पु॰ ।

†† सदसच्छब्दसंगमनपादो लि॰ पु॰ त्रुटितः ।

दिष्ट'मित्युच्यते, तस्यैकस्यैवाऽऽकाशादिषु कारणत्वेनोक्तेः, "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः" "तत्तेजोऽसृजते"त्यादिषु सर्वज्ञं ब्रह्मैव कारणत्वेनोच्यते । तथा हि, "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिते"ति प्रकृतं विपश्चिदेव ब्रह्म 'तस्माद्वा एतस्मा'दिति परामृश्यते । तथा "तदैक्षत बहु स्या"मितिनिर्दिष्टं सर्वज्ञं ब्रह्मैव 'तत्तेजोऽसृजते'ति परामृश्यते । एवं सर्वत्र सृष्टिवाक्येषु द्रष्टव्यम् । अतो ब्रह्मैककारणं जगदिति निश्चीयते ।

नन्व"ऽसद्वा इदमग्र आसीदि"त्यऽसदेव कारणत्वेन व्यपदिश्यते, तत्कथमिव सर्वज्ञस्य सत्यसङ्कल्पस्य ब्रह्मण एव कारणत्वं निश्चीयत इत्यत आह–

समाकर्षात् ॥ १५ ॥

"असद्वा इदमग्र आसी"दित्यत्रापि विपश्चिदानन्दमयं सत्यसङ्कल्पं ब्रह्मैव समाकृष्यते । कथम् । "तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेये"ति "इदं सर्वमसृजत यदिदं किञ्च तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाऽभव"दित्यादिना ब्राह्मणेनानन्दमयं ब्रह्म सत्यसङ्कल्पं सर्वस्य स्रष्टृ सर्वानुप्रवेशेन सर्वात्मभूतमभिधाय 'तदप्येष श्लोको भवतो"त्युक्तस्यार्थस्य 'सा[1]क्षित्वेन मुदाहृतोऽयं श्लोकः, "असद्वा इदमग्र आसी"दिति । तथोत्तरत्र "भीषाऽस्माद्वातः पवत" इत्यादिना तदेव ब्रह्म समाकृष्य सर्वस्य प्रशासितृत्व निरतिशयानन्दत्वादयोऽभिधीयन्ते । अतोऽयमसच्छब्दोऽपि तद्विषय एव, तदानीं नामरूपविभागाभावेन तत्सम्बन्धितयाऽस्तित्वाभावाद्ब्रह्मैवाऽसच्छब्देनोच्यते । "असदेवेदमग्र आसी"दि त्यत्राप्ययमेव निर्णयः । यदुक्तम्, "तद्धेदन्तर्ह्यव्याकृतमासी"दिति[2] प्रधानमेव जगत्कारणत्वेनाऽभिधीयत इति । नेत्युच्यते, अत्राप्य'व्याकृत'–शब्देनाऽव्याकृतशरीरं ब्रह्मैवाभिधीयते, "स एष इह प्रविष्ट आ नखाग्रेभ्यः पश्यंश्चक्षुः शृण्वन् श्रोत्रं मन्वानो मन आत्मेत्येवोपासीते"त्यत्र स एष इति तच्छब्देनाव्याकृतश-

१ अर्थस्य सर्वस्येति मु० पु० ।   २ इत्यत्रेति मु० पु० ।

ब्दनिर्दिष्टस्यान्तःप्रविश्यप्रशासितृत्वेनानुप्रवेशात्, "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्" "अनेन जीवेनाऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणी"ति स्रष्टुः सर्वज्ञस्य [1]परस्य ब्रह्मणः कार्यानुप्रवेशेन नामरूपव्याकरणप्रसिद्धेश्च । "अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मे"ति नियमनार्थत्वादनुप्रवेशस्य प्रधानस्याचेतनस्यैवंरूपोऽनुप्रवेशो न सम्भवति । अतो 'ऽव्याकृतम्' अव्याकृतशरीरं ब्रह्म, 'तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियते'ति तदेवाविभक्तनामरूपं ब्रह्म सर्वज्ञं सत्यसङ्कल्पं स्वेनैव विभक्तनामरूपं स्वयमेव व्याक्रियतेत्युच्यते । एवं च सतीक्षणादयो मुख्या एव भवन्ति । 'ब्रह्मात्म'-शब्दावपि निरतिशयबृहत्त्वनियमनार्थव्यापित्वाऽभावेन प्रधाने न कथञ्चिदुपपद्येते । अतो ब्रह्मैककारणं जगदिति स्थितम् ॥

कारणत्वाधिकरणं समाप्तम् ४ ॥

अथ जगद्वाचित्वाधिकरणम् ५ । जगद्वाचित्वात् ॥ १६ ॥

पुनरपि साङ्ख्यः प्रत्यवतिष्ठते—यद्यपि वेदान्तवाक्यानि चेतनं जगत्कारणत्वेन प्रतिपादयन्ति, तथाऽपि तन्त्रप्रसिद्धप्रधानपुरुषातिरिक्तं वस्तु जगत्कारणं वेद्यतया न तेभ्यः प्रतीयते । तथा हि, भोक्तारमेव पुरुषं कारणं वेद्यतयाऽधीयते कौषीतकिनो बालाक्यऽजातशत्रुसंवादे "ब्रह्म ते ब्रवाणी"त्युपक्रम्य यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य वैतत्कर्म स वै वेदितव्य" इत्युपक्रमे वक्तृतया बालाकिनोपक्षिप्तं ब्रह्माऽजानते तस्मा एवाऽजातशत्रुणा "स वै वेदितव्य" इति ब्रह्मोपदिश्यते, "यस्य वैतत्कर्मे"ति कर्मसम्बन्धात्प्रकृत्यध्यक्षो भोक्ता पुरुषो वेदितव्यतयोपदिष्टं ब्रह्मेति निश्चीयते, नार्थान्तरम्, तस्य कर्मसम्बन्धानभ्युपगमात् । कर्म च पुण्यपाप[2]लक्षणं क्षेत्रज्ञस्यैव सम्भवति । न च वाच्यम्—क्रियत इति कर्मेति व्युत्पत्त्या प्रत्यक्षादिप्रमाणोपस्थापितं जगदेतत्कर्मेति निर्दिश्यते यस्यैतत्कृत्स्नं जगत्कर्म स वेदितव्य इति चेतनादर्थान्तरमेव प्रतीयत इति, 'यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य वैत

१ सर्वस्येति मु० पु० । २ पुण्यापुण्येति मि० पु ।

त्कर्मे'ति पृथङ्निर्देशवैयर्थ्यात्, 'कर्म'-शब्दस्य च लोकवेदयोः पुण्यापुण्य[1]-रूप एव कर्मणि प्रसिद्धेः, तत्तद्भोक्तृकर्मनिमित्तत्वाज्जगदुत्पत्तेः । एतेषां पुरुषाणां कर्तेति च भोक्तुरेवोपपद्यते । तदयमर्थः—एतेषामादित्यमण्डलाद्यधिकरणानां तत्तद्भोग्यभोगोपकरणभूतानां पुरुषाणां यः कारणभूतः, एतत्कारणभावहेतुभूतपुण्यापुण्यलक्षणं च कर्म यस्य, स वै वेदितव्यः, तत्स्वरूपं प्रकृतेर्विविक्तं वेदितव्यमिति । तथोत्तरत्र "तौ ह सुप्तं पुरुषमाजग्मतुः, तं यष्ट्या विचिक्षेप"[2] इति सुप्तपुरुषागमनयष्टिघातोत्थापनादीनि भोक्तृत्वप्रतिपादन एव लिङ्गानीति । तथोपरिष्टादपि भोक्तैव प्रतिपाद्यते, "तद्यथा श्रेष्ठी[3] स्वैर्भुङ्क्ते यथा वा स्वाः श्रेष्ठिनं भुञ्जन्त एवमेवैष प्राज्ञ आत्मैतैरात्मभिर्भुङ्क्ते एवं वैतमात्मानमेते[4] भुञ्जत" इति तथा[5] "क्वैष एतद् बालाके पुरुषोऽशयिष्ट क्वै[6]तदभूत् कुत एतदागा"-दिति पृष्ट[7]मर्थमजानते तस्मै स्वयमेवाजातशत्रुरुवाच "हिता नाम नाड्यस्तासु तदा[8] भवति यदा सुप्तः स्वप्नं न कञ्चन पश्यत्यथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति तदैनं वाक् सर्वैर्नामभिः सहाप्येति मनः सर्वैर्ध्यानैः सहाप्येति स यदा प्रतिबुध्यते यथाऽग्नेर्ज्वलतः सर्वा दिशो विस्फुलिङ्गाः विप्रतिष्ठेरन्नेवमेवैतस्मादात्मनः प्राणाः यथाऽऽयतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोका" इति सुषुप्त्याधारतया स्वप्नसुषुप्तिजागरितावस्थासु[9] 'वर्तमानं वागादिकरणाश्रयोऽग्नस्यायतनमेन[10]मेव जीवात्मानं 'अथास्मिन्प्राण एवैकधा भवती' त्युक्तत्वात् । अस्मिंश्च जीवात्मनि प्राणभृत्त्वनिबन्धनोऽयं 'प्राण'शब्दः । 'स यदा प्रतिबुध्यत' इति[11] प्राणशब्दनिर्दिष्टस्य प्रबोधवचनान्मुख्यप्राणस्येश्वरस्य च सुषुप्तिप्रबोधयोरसम्भवात् । अथ वा, 'अस्मिन्'

१ पुण्यपापेति नि. पु. ।
२ विचिक्षेपेति सुप्तपुरुषागमनयष्टिघातोत्थापनादीनि च भोक्तृवति—इति लि. पु. पाठः प्रामादिकः । ३ श्रेष्ठ इति लि. पु. ।
४ एतमिति लि. पु. । ५ यथेति मु. पु. । ६ क्वेति पु. द्विर्भवति ।
७ एतदनुभूत् कुत एतदागात्पृष्टमिति नि. पु. ।
८ यदातदाशब्दस्थाने यथातथाशब्दौ लि. पु. भवतः ।
९ अवस्थासु—इति लि. पु. । १० द्वस्थानमेनमिति लि. पु. ।
११ स यदा प्रतिबुध्यत इति—इति लि. पु. ।

'प्राण' इति व्यधिकरणे सप्तम्यौ। अस्मिन्नात्मनि वर्तमाने प्राण एवै[1]कधा भवति स्वापादिकरणग्राम इति प्राणशब्दस्य मुख्यप्राणपरत्वेऽपि जीव एवास्मिन् प्रकरणे प्रतिपाद्यते, स्वतः प्राणस्य जीवोपकरणत्वात्। अतो यदुपक्रमोपक्रान्तं ब्रह्म पुरुष एवेति तद्व्यतिरिक्तेश्वरासिद्धिः। कारणगताश्चेतनत्वादयश्चेतनधर्मा अस्मिन्नेवोपपद्यन्त इत्येतदधिष्ठितं प्रधानमेव जगत्कारणमिति प्राप्ते प्रचक्ष्महे—

'जगद्वाचित्वात्',

अत्र पुण्यापुण्यपरवशः क्षुद्रः चेतनः स्वस्मिन् प्रकृतिधर्माध्यासेन तत्परिणामहेतुभूतः पुरुषो नाऽभिधीयते ऽपि तु निरस्तसमस्ताविद्यादिदोषगन्धो ऽनवधिकातिशयासङ्ख्येयकल्याणगुणगणनिधिर्निखिलजगदेककारणभूतः पुरुषोत्तमो ऽभिधीयते। कुतः। 'यस्य वैतत्कर्मे'त्येतच्छब्दान्वितस्य कर्मशब्दस्य परमपुरुषकार्यभूतजगद्वाचित्वात्। एतच्छब्दो ह्यर्थप्रकरणादिभिरसङ्कुचितवृत्तिरविशेषेण प्रत्यक्षादिप्रमाणोपस्थापितनिखिलचिदचिन्मिश्रजगद्विषयः। न च पुण्यापुण्यलक्षणं कर्मात्र कर्मशब्दाभिधेयम्, 'ब्रह्म ते ब्रवाणी'त्युपक्रम्य ब्रह्मत्वेन बालाकिना निर्दिष्टानामादित्यमण्डलाद्यधिकरणानां पुरुषाणामब्रह्मत्वेन मृषा वै किल मा संवदिष्ठा इति तमब्रह्मवादिनमपोह्य तेनाविदितब्रह्मज्ञापनायाजातशत्रुणेदं वाक्यमवतारितं, 'यो वै बालाक' इत्यादि। पुण्यापुण्यलक्षणकर्मसम्बन्धित्वेन चादित्याद्यधिकरणास्तत्सजातीयाश्च पुरुषास्तेनैव विदिता इति तद्विदितपुरुषविशेषज्ञापनपरोऽयं कर्मशब्दो न पुण्यापुण्यमात्रवाची क्रियामात्रवाची वा, अपि तु कृत्स्नस्य जगतः कार्यत्ववाची। एवमेव ह्यस्याविदितोऽर्थ उपदिष्टो भवति। पुरुषस्य कर्मसम्बन्धोपलक्षितस्वाभाविकस्वरूपस्याज्ञातस्य वेदितव्यत्वोपदेशे च लक्षणा, कर्मसम्बन्धमात्रस्यैव वेदितव्यस्वरूपलक्षणत्वात् 'यस्य कर्म स वेदितव्य' इत्येतावतैव तत्सिद्धेः, 'यस्य वैतत्कर्मे'त्येतच्छब्दवैयर्थ्यं च। 'य एतेषां कर्ता यस्य च वैतत्कर्मेति पृथङ्नि

१ एवशब्दो नास्ति लि. पु.।
२ धर्माध्यासेनेति मु. पु.।
३ ब्रुवाणीति लि. पु.।
४ वै तत्कर्मेति पु. द्वयेऽपि पाठः।

दृशस्य चायमभिप्रायः, ये त्वया ब्रह्मत्वेन निर्दिष्टाः पुरुषाः, तेषां यः कर्ता ते[१] यत्कार्यभूताः किं विशिष्याभिधीयते कृत्स्नं जगदस्य कार्यम् उत्कृष्टा अपकृष्टाश्चेतना अचेतनाश्च सर्वे पदार्था यत्कार्यत्वे तुल्याः स परमकारणभूतः पुरुषोत्तमो वेदितव्य इति। जगदुत्पत्तेर्जीवकर्म[२]निबन्धनत्वेऽपि न जीवस्य भोग्यभोगोपकरणादेरस्योत्पादकः, अपि तु स्वकर्मानुगुण्येनेश्वरसृष्टं सर्वं भुङ्क्ते, अतो न तस्य पुरुषान्प्रति कर्तृत्वमुपपद्यते। अतः सर्ववेदान्तेषु परमकारणतया प्रसिद्धं परं ब्रह्मैवात्र वेदितव्यतयोपदिश्यते।

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेत्तद् व्याख्यातम् ॥ १७ ॥

अथ यदुक्तम्—जीवलिङ्गान्मुख्यप्राणसङ्कीर्तनाच्च लिङ्गाज्जीव एवास्मिन् प्रकरणे प्रतिपाद्यते न परमात्मेति, तद्व्याख्यातम्, तस्य निर्वाहः प्रतर्दनविद्यायामभिहितः। एतदुक्तं भवति—उपक्रमोपसंहारपर्यालोचनया ब्रह्मपरं वाक्यमिति निश्चितम्, तत्रान्यलिङ्गानि तदनुरोधेन वर्णनीयानीति तत्र प्रतिपादितम्। अत्राप्युपक्रमे 'ब्रह्म ते ब्रवाणी'ति ब्रह्मोपक्षिप्तम्। मध्ये च यस्य वैतत्कर्मेति निर्दिष्टं न पुरुषमात्रम्, अपि तु निखिलजगदेककारणं ब्रह्मैवेत्युक्तम्। उपसंहारे च सर्वान् पाप्मनोऽपहत्य[३] "सर्वेषां भूतानां श्रैष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं पर्येति य एवं वेदे"ति ब्रह्मोपासनैकान्तं सर्वपापापहतिपूर्वकं स्वाराज्यं[४]फलं श्रुतम्। अतोऽस्य वाक्यस्य ब्रह्मपरत्वविनिश्चयेन जीवमुख्य[५]प्राणलिङ्गान्यपि तत्परतया वर्णनीयानीति प्रातर्दने ह्युपासात्रैविध्येन जीवमुख्यप्राणलिङ्गानां ब्रह्मपरत्वमुक्तम्। अत्राप्य'थास्मिन् प्राण एवैकधा भवती'ति सामानाधिकरण्यसम्भवे वैयधिकरण्यसंश्रयणायोगाद् ब्रह्मण्येव प्राणशब्दप्रयोगनिश्चयेन च प्राणशरीरकब्रह्मोपासनार्थं प्राणसङ्कीर्तनं लिङ्गं युज्यते।

जीवलिङ्गानां पुनः कथं ब्रह्मपरत्वमित्यत्राह—

१. तेनैवेति लि० पु०। २ कर्मेति द्विर्भवति लि० पु०।
३ सर्वान्स्मनोपहत्येति लि० पु०। ४ स्वाराज्यं चेति मु० पु०।
५ मुख्येति मु० पु०।

अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके ॥ १८ ॥

'तु'-शब्दो जीवसङ्कीर्तनेन वाक्यस्य तत्परत्वसम्भावनाव्यावृत्त्यर्थः। 'अन्यार्थं,' जीवसङ्कीर्तनं जीवातिरिक्तब्रह्मस्वरूपप्रतिबोधनार्थमिति जैमिनिराचार्यो मन्यते स्म। कुतः। 'प्रश्नव्याख्यानाभ्याम्'। प्रश्नस्तावत्, "तौ ह सुप्तं पुरुषमाजग्मतु"रित्यादिना सुप्तस्य प्रतिबुद्धस्याख्यस्यैव प्राणनामभिरामन्त्रणाऽश्रवणयष्टिघातोत्थापनाभ्यां प्राणादिव्यतिरिक्तं जीवं प्रतिबोध्य पुनर्जीवव्यतिरिक्तब्रह्मप्रतिबोधनपरो दृश्यते "क्वैष एतद्बालाके पुरुषोऽशयिष्ट क्व वा एतदभूत् कुत एतदागा"दिति। व्याख्यानमपि "यदा सुप्तः स्वप्नं न कथंचन पश्यत्यथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति य[1] एतस्मादात्मनः प्राणा यथा[2]ऽऽयतनं प्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोका" इति जीवादर्थान्तरभूतपरमात्मपरमेव। सुषुप्तस्य[3] हि जीवस्य यत्रोपितस्य जागरितस्वप्नदशासम्बन्धिविविधसुखदुःखानुभवकालुष्यविरहेण संप्रसन्नस्य स्वस्थतापत्तिः, पुनरप्यस्य यस्माद्भोगाय निष्क्रमणं सोऽयं परमात्मा। तथा हि "सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति" "प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तर"मिति सुषुप्त्याधारतया प्रसिद्धो जीवादर्थान्तरभूतः प्राज्ञः परमात्मा। अतः प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां जीवसङ्कीर्तनं जीवादर्थान्तरभूतपरमात्मप्रतिपादनार्थमिति निश्चीयते। यदुक्तं, प्रश्नव्याख्याने जीवपरे सुषुप्तिस्थानं च नाड्य एव करणग्रामश्च प्राणशब्दनिर्दिष्टे जीव एवैकधा भवतीति, तदयुक्तम्, नाडीनां स्वप्नस्थानत्वादुक्तरीत्या ब्रह्मण एव सुषुप्तिस्थानत्वाच्च, प्राणशब्दनिर्दिष्टे ब्रह्मण्येव जीवस्य तदुपकरणभूतवागादिकरण[5]ग्रामस्य चैकधा[6]पत्तिविभागवचनाच्च। अपि चैवमेके वाजसनेयिनोऽस्मिन्नेव बालाक्यजातशत्रुसंवादे सुषुप्त्याद्विज्ञानमयाद्भेदेन तदाश्रयभूतं परमात्मानमाम-

१ य इति नास्ति लि. पु.। २ यथेति द्विकम् मु. पु.।
३ सुप्तस्येति मु. पु.। ४ सुषुप्तस्येति अधिकमत्र मु. पु.।
५ ग्रामाधिकरणेति ग्रामार्थं ग्रात्र च पुनर्भवति, न तु किञ्चित्।
६ चैकतेति मु. पु.।

नन्ति "य एष विज्ञानमयः पुरुषः क्वैष तदाभूत् कुत एतदागात्, यत्रैष एतत् सुषुप्तोऽभूत्[1]य एष विज्ञानमयः पुरुषस्तदैतेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेत" इति । आकाशशब्दश्च परमात्मनि प्रसिद्धः 'दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाश' इति । अतोऽत्र जीवसङ्कीर्तनं तस्माद्व्यान्तभूतस्य प्राज्ञस्य परस्य ब्रह्मणः प्रतिबोधनार्थमित्यवगम्यते । तस्मादस्मिन् वाक्ये पुरुषाद्व्यान्तरभूतस्य निखिलजगत्कारणस्य परस्यैव ब्रह्मणो वेदितव्यतयाऽभिधानाच्च तन्त्रसिद्धस्य पुरुषस्य तदधिष्ठितस्य वा प्रधानस्य कारणत्वं क्वचिदपि वेदान्ते प्रतीयत इति स्थितम् ॥

जगद्वाचित्वाधिकरणं समाप्तम् ५ ॥

अथ वाक्यान्वयाधिकरणम् ६ । **वाक्यान्वयात् ॥ १९ ॥**

अत्रापि कापिलतन्त्रसिद्धपुरुषतत्त्वावेदनपरं वाक्यं क्वचिद् दृश्यत इति तदतिरिक्त ईश्वरो नाम न[2]कश्चित्सम्भवतीत्याशङ्क्य निराकरोति । बृहदारण्यके मैत्रेयीब्राह्मणे श्रूयते—"न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवती" त्यारभ्य "न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इदं सर्वं विदित"मिति । तत्र संशयः—किमस्मिन् वाक्ये द्रष्टव्यतयोपदिश्यमानस्तन्त्रसिद्धपुरुष एव, अथवा परमेश्वरः सत्यसंकल्पः सर्वेश्वर इति । किं युक्तम् । पुरुष इति । कुतः । आदिमध्यावसानेषु पुरुषस्यैव प्रतीतेः । उपक्रमे तावत्पतिजायापुत्रवित्तपश्वादिप्रियत्वयोगाज्जीवात्मैव प्रतीयते । मध्येऽपि "विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञाऽस्ती"त्युत्पत्ति[3]विनाशयोगात्स एवावगम्यते । तथाऽन्ते च "विज्ञातारमरे केन विजानी

---

१ सुप्तास्वुदिति सु. पु. । २ नेति नास्ति लि पु. ।
३ सञ्ज्ञास्तीत्यत्रास्तीतीत्युत्पत्ति—इति लि. पु. पाठः प्रामादिकः

या"दिति स एव ज्ञाता क्षेत्रज्ञ एव प्रतीयते, नेश्वरः । अतस्तन्त्रसिद्धपुरुषप्रतिपादनपरमिदं वाक्यमिति निश्चीयते । ननु "अमृतत्वस्य तु नाऽऽशाऽस्ति वित्तेने"त्युपक्रमादमृतत्वप्राप्त्युपायोपदेशपरमिदं वाक्यमित्यवगम्यते, तत्कथं पुरुषप्रतिपादनपरत्वमस्य वाक्यस्य । तदुच्यते, अत एव ह्यत्र पुरुषप्रतिपादनम् । तन्त्रे ह्यपि प्रकृतिवियुक्तपुरुषस्वरूपयाथात्म्यविज्ञानमेवाऽमृतत्वहेतुत्वेनोच्यते । अतो जीवात्मनः प्रकृतिवियुक्तं स्वरूपमिहामृतत्वाय "आत्मा वा अरे द्रष्टव्य" इत्यादिनोपदिश्यते । सर्वेषामात्मनां प्रकृतिवियुक्तं स्वरूपमेकरूपमिति प्रकृतिवियुक्तस्यात्मयाथात्म्यविज्ञानेन सर्वे एवात्मानो विदिता भवन्तीत्यात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानमुपपन्नम् । देवादिस्थावरान्तेषु सर्वेषु भूतेष्वाऽऽत्मस्वरूपस्य विज्ञानैकाकारत्वा'दिदं सर्वं यदयमात्मे'त्यैकात्म्योपदेशः, देवाद्याकाराणामनात्माकारत्वा'त्सर्वं तं परादा'दित्यादिनाऽन्यत्वनिषेधश्च । "यत्र हि द्वैतमिव भवती"ति च नानात्वनिषेधेनैकरूपे ह्यात्मनि देवादिप्रकृतिपरिणामभेदेन नानात्वं मिथ्येत्युच्यते । "तस्य ह वा एतस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतदृग्वेद" इत्यत्रापि प्रकृतेरधिष्ठातृत्वेन पुरुषनिमित्तत्वाज्जगदुत्पत्ते[१]रुपपद्यते । एवमस्मिन् वाक्ये पुरुषपरे निश्चिते सति तदैकार्थ्यात्सर्वे वेदान्तास्तन्त्रसिद्धं पुरुषमेवाभिदधतीति तदधिष्ठिता प्रकृतिरेव जगदुपादानं नेश्वर इत्येवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे—

'वाक्यान्वया'दिति ।

सर्वेश्वर एवास्मिन्वाक्ये प्रतीयते । कुतः । एवमेव हि वाक्यावयवानामन्योन्यान्वयः समञ्जसो भवति, "अमृतत्वस्य तु नाशाऽस्ति वित्तेने"ति याज्ञवल्क्येनाभिहिते "येनाऽहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्यां यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूही"त्यमृतत्वानुपायतया वित्ताद्यनादरेणामृतत्वप्राप्त्युपायमेव प्रार्थयमानायै मैत्रेय्यै तदुपायतया द्रष्टव्यतयोपदिष्टोऽयमात्मा परमात्मैव, "तमेव[२] विदित्वाऽति मृत्युमेति" "तमेवं[३]"

१ जगदुत्पत्तिरिति लि· पु । २ तमेवमिति मु· पु· ।
३ तमेवेति लि· पु· ।

विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था" इत्यादिभिरमृतत्वस्य परमपुरुषवेदनैकोपायतया प्रतिपादनात् । परमपुरुषविभूतिभूतस्य प्राप्तुरात्मनः स्वरूपयाथात्म्यविज्ञानमपवर्गसाधनपरमपुरुषवेदनोपयोगितयाऽवगन्तव्यम्, न स्वत एवोपायत्वेन । अतोऽत्र परमात्मैवामृतत्वोपायतया 'द्रष्टव्य' इत्यादिनोपदिश्यते । तथा "तस्य ह वा एतस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतदृग्वेद" इत्यादिना कृत्स्नस्य जगतः कारणत्वमुच्यमानं परमपुरुषादन्यस्य कर्मपरवशस्य मुक्तस्य निर्ध्वस्तसंसारस्य च पुरुषमात्रस्य न संभवति । तथा "आत्मनो वा अरे दर्शनेने" त्यादिनैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमभिधीयमानं सर्वात्मभूते परमात्मन्येवावकल्पते । यत्त्वे[1]करूपत्वादात्मनामेकात्मविज्ञानेन सर्वात्मविज्ञानमुच्यत इति, तदयुक्तम्, अचेतनप्रपञ्चज्ञानाभावेन सर्वविज्ञानाभावात् । प्रतिज्ञोपपादनाय च 'इदं ब्रह्मेदं क्षत्र"मित्युपक्रम्ये'दं सर्वं यदयमात्मे'ति प्रत्यक्षादिसिद्धं चिदचिन्मिश्रं प्रपञ्च'मिद'मिति निर्दिश्य'तदयमात्मे'त्यैकात्म्योपदेशश्च परमात्मन एवोपपद्यते । न ह्ये'दं'शब्दवाच्यं चिदचिन्मिश्रं जगत्स्वरूपेणाचित्संसृष्टेन तद्वियुक्तेन वा स्वरूपेणावस्थितेन चैक्यमुपगच्छति । अत एव 'सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेदे'ति व्यतिरिक्तत्वेन सर्ववेदननिन्दा च । तथा प्रथमे च मैत्रेयीब्राह्मणे "महद्भूतमनन्तमपार"मिति श्रुता महत्त्वादयो गुणाः परमात्मन एव सम्भवन्ति, अतः स एवात्र प्रतिपाद्यते । यत्तूक्तम्–पतिजायापुत्रवित्तपश्वादिप्रियान्वयिनो जीवात्मन उपक्रमे ह्यन्वेष्टव्यतया प्रतिपादनात्तद्विषयमेवेदं वाक्यमिति, तदयुक्तम्, आत्मनस्तु कामायेत्या'त्म'शब्देन जीवात्मसंग्रहणे तस्या'त्मा वा अरे द्रष्टव्य' इत्यनेनाऽनन्वयप्रसङ्गात् । 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्य' इत्यात्मनो द्रष्टव्यत्वोपयोगितया'ऽऽत्मनस्तु कामाये'त्युपदिष्ट'मिति प्रतीयते । आत्मनस्तु कामाय–आत्मनः कामसंपत्तये, काम्यन्त इति कामाः । आत्मन इष्टसंपत्तय इति यावत् । न च जीवात्मन इष्टसंपत्तये पत्यादयः प्रिया भवन्तीत्युक्ते सति तस्य स्वरूपमन्वेष्टव्यं भवति । प्रियमेव ह्यन्वेष्टव्यम्, न तु प्रियं

१ यत्त्वेतदिति मु० पु०　　२ सर्वमिति मि० पु० ।

प्रति शेषिणः प्रियवियुक्तं स्वरूपम्[1]। यस्मादात्मन इष्टसंपत्तये पत्यादयः प्रिया भवन्ति, तस्मात्पत्यादि प्रियं परित्यज्य तद्वियुक्तमात्मस्वरूपमन्वेष्टव्यमित्यसङ्गतं भवति। प्रत्युत न पत्यादिशेषतया पत्यादीनां प्रियत्वम्, अपि त्वात्मनः शेषतया पत्यादीनां प्रियत्वमित्युक्ते स्वशेषतया त एवोपादेयाः स्युः। "आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवती"त्यस्य परेषामन्वये वाक्यभेदः प्रसज्यते। अभ्युपगम्यमानेऽपि वाक्यभेदे पूर्वस्य वाक्यस्य न किञ्चित्प्रयोजनं दृश्यते। अतः पत्यादि सर्वं प्रियं परित्यज्यात्मन एवान्वेष्टव्यत्वं यथा[2] प्रतीयते, तथा वाक्यार्थो वर्णनीयः। सोऽयमुच्यते–'अमृतत्वस्य तु नाऽऽशाऽस्ति वित्तेने'ति वित्तादीनां नित्यनिर्दोषनिरतिशयानन्दरूपामृतत्वप्राप्त्यनुपायत्व[3]मुक्त्वा वित्तपुत्रपतिजायादीनां सातिशयदुःखमिश्रकादाचित्कप्रियत्वमनुभूयमानं न पत्यादिस्वरूपप्रयुक्तम्, अपि तु निरतिशयानन्दस्वभावपरमात्मप्रयुक्तम्। अतो य एव स्वयं निरतिशयानन्दः सर्वेऽन्येषामपि प्रियत्वलेशास्पदत्वमापादयति, स परमात्मैव 'द्रष्टव्य' इत्युपदिश्यते। तदयमर्थः–"न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवति", न हि पतिजायापुत्रवित्तादयो मत्प्रयोजनायाहमस्य प्रियः स्यामिति स्वसङ्कल्पात्प्रिया भवन्ति, अपि त्वात्मनः कामाय, परमात्मनः स्वाराधकप्रियप्रतिलम्भनरूपेष्टनिर्वर्तनाय इत्यर्थः। परमात्मा हि कर्मभिराराधितस्तत्तत्कर्मानुगुणं प्रतिनियतदेशकालस्वरूपपरिमाणमाराधकानां[4] तत्तद्वस्तुगतं प्रियत्वमापादयति "एष ह्येवानन्दयातीति" श्रुतेः। न हि तत्तद्वस्तु स्वरूपेण प्रियमप्रियं वा। यथोक्तम्–

"तदेव प्रीतये भूत्वा पुनर्दुःखाय जायते।
तदेव कोपाय यतः प्रसादाय च जायते॥
तस्माद् दुःखात्मकं नास्ति न च किंचित्सुखात्मक"मिति।

---

१ वियुक्ते स्वरूपे–इति लि० पु० २ तथेति लि० पु० क्वापि।
३ प्राप्त्यनुपायतामिति लि० पु० अत्र पाठस्य गतम्।
४ आराधकानामिति मु० पु०।

'आत्मनस्तु कामाये'त्यस्य जीवात्मपरत्वेऽपि "आत्मा वा अरे द्रष्टव्य" इति तु परमात्मविषयमेव। तत्राप्ययमर्थः[1]—यस्मात्पत्यादीनामिष्टप्रदत्त्वे तत्परवशेन पत्न्यादयः प्रियत्वेन नोपादीयन्ते, अपि त्वात्मेष्टसंपत्तये स्वातन्त्र्येण[2] स्वप्रियत्वेनोपादीयन्ते, तस्मात्स्वात्मनो निरुपाधिकनिर्दोषनिरवधिकप्रियः परमात्मा स एव हि द्रष्टव्यः, न दुःखमिश्राल्पसुखदुःखोदर्काः परायत्तकृतस्वभावाः पतिजायापुत्रवित्तादयो विषया इति ॥ अस्मिंस्तु प्रकरणे जीवात्मवाचि[3]शब्देनाऽपि परमात्मन एवाभिधानात् 'आत्मनस्तु कामाय' 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्य' इति पूर्वोक्तप्रक्रियया भवता'स्तु'—शब्दावेकविषयौ।

मतान्तरेणाऽपि जीवशब्देन परमात्माभिधानोपपादनायाह—

प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्यः ॥ २० ॥

एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञासिद्धेरिदं लिङ्गम्, यज्जीवात्मवाचि[4]शब्दैः परमात्मनोऽभिधानमित्याश्मरथ्य आचार्यो मन्यते स्म। यद्यपि जीवः परमात्मकार्यतया परमात्मैव न भवेत्तदा तद्व्यतिरिक्ततया परमात्मविज्ञानादेतद्विज्ञानं न सेत्स्यति, "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसी"दिति प्राक् सृष्टेरैक्यावधारणात्,

"यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गाः
सहस्रशः प्रभवन्ते[5] सरूपाः।
तथाऽक्षराद्विविधाः सोम्य भावाः
प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्ति"—

इत्यादिभिर्ब्रह्मणो जीवानामुत्पत्तिश्रवणात्तस्मिन्नेवाप्यय[6]श्रवणाच्च जीवानां ब्रह्मकार्यत्वेन ब्रह्मणैक्यमवगम्यते। अतो जीवशब्देन परमात्मन एवा[7]भिधानमिति ॥

१ तत्रायमर्थ इति लि० पु०। २ स्वातन्त्र्येणेति पाठान्तरम्।
३ वाचीति नास्ति लि० पु०। ४ वाचीति पुनर्नास्ति लि० पु०।
५ प्रभवन्तीति मु० पु०। ६ ०प्ययश्रवण इति लि० पु०।
७ एवकारो नास्ति लि० पु०।

अयमेव वाक्यार्थः। अमृतत्वोपाये मैत्रेय्या पृष्टे याज्ञवल्क्य 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' इत्यादिना परमात्मोपासनममृतत्वोपायमुक्त्वा 'ऽऽत्मनि खल्वरे दृष्टे' इत्यादिना उपास्यस्य तु दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तैश्चोपासनोपकारभूतमनःप्रभृतिकरणनियमनं च सामान्येनाभिधाय 'स यथाऽऽर्द्रैधाग्नेः' रित्यादिना 'स यथा सर्वासामपां समुद्र एकायनम्'[1] इत्यादिना चोपास्यभूतस्य परस्य ब्रह्मणो निखिलजगदेककारणत्वं सकलविषयप्रवृत्तिमूलकरणग्रामनियमनं च विस्तीर्णमुपदिश्य 'स यथा सैन्धवघनः' इत्यादिनाऽमृतत्वोपायप्रवृत्तिप्रोत्साहनाय जीवात्मस्वरूपेणावस्थितस्य परमात्मनोऽपरिच्छिन्नज्ञानैकाकारतामुपपाद्य तस्यैवापरिच्छिन्नज्ञानैकाकारस्य संसारदशायां[2] भूतपरिणामानुवृत्तिम् "विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति" इत्यभिधाय "न प्रेत्य संज्ञाऽस्ती" ति मोक्षदशायां स्वाभाविकापरिच्छिन्नज्ञानसङ्कोचाभावेन भूतसङ्घातैकीकृतस्यात्मनि देवादिरूपज्ञानाभावमुक्त्वा पुनरपि 'यत्र हि द्वैतमिव भवति' इत्यादिना ब्रह्मात्मकत्वेन नानाभूतवस्तुदर्शनमज्ञानकृतमिति निरस्तनिखिलाज्ञानस्य ब्रह्मात्मकं कृत्स्नं जगदनुभवतो ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्त्वन्तराभावेन भेददर्शनं निरस्य 'येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात्' इति च जीवात्मन्यात्मतयाऽवस्थितेन[3] येन परमात्मनाऽऽत्मज्ञानं सन्निदं सर्वं विजानाति अयं तं केन विजानीयात् केनापीति परमात्मनो दुरवगमत्वमुपपाद्य 'स एष नेति नेति' इत्यादिनाऽयं सर्वेश्वरः स्वेतरसमस्तचिदचिद्वस्तुविलक्षणस्वरूप एव सर्वेश्वरोऽसन् सर्वस्यात्मतयाऽवस्थितः स्वशरीरभूतचिदचिद्वस्तुगतैर्दोषैर्न संस्पृश्यत इत्यभिधाय "विज्ञातारमरे केन विजानीयाद्" इत्युक्तानुशासनाऽसि मैत्रेय्येतावदरे खल्वमृतत्वम्' इति समस्तवस्तुविसजातीयं [4]निखिलजगदेककारणभूतं सर्वस्य विज्ञातारं पुरुषोत्तमम् उक्तप्रकारादुपासनादृते केन विजानीयादितीदमेवोपासनममृतत्वो

१ एकायनमिति लि पु ।
२ परमात्मनोऽपरिच्छिन्नज्ञानैकाकारात् संसारदशायामिति लि पु ।
३ ऽवस्थितस्येति मु पु । ४ निरस्तेति मु पु । अधिकम् नैव मु पुस्तकम् ।

पायो, ब्रह्मप्राप्तिरेव चामृतत्वमभिधीयत इत्युक्तत्वात् । अतः परं ब्रह्मैवास्मिन् वाक्ये प्रतिपाद्यत इति परमेव ब्रह्म जगत्कारणं पुरुषः तदधिष्ठिता च प्रकृतिरिति स्थितम् ॥

वाक्यान्वयाधिकरणं समाप्तम् ॥ ६ ॥

अथ प्रकृत्यधिकरणम् ७ । **प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॥ २३ ॥**

एवं निरीश्वरसाङ्ख्ये निरस्ते सति सेश्वरसाङ्ख्यः प्रत्यवतिष्ठते । यद्यपीक्षणादिगुणयोगात्सर्वज्ञमीश्वरं जगत्कारणत्वेन वेदान्ताः प्रतिपादयन्ति, तथाऽपि वेदान्तैरेव जगदुपादानतया प्रधानमेव प्रतिपाद्यत इति प्रतीयते । न हि वेदान्ताः सर्वज्ञस्यापरिणामिनोऽधिष्ठातुरीश्वरस्याधिष्ठेयेनाचेतनेन परिणामिना प्रधानेन विना जगतः कारणत्वमवगमयन्ति । तथा ह्यपरिणामिनमेवैनं प्रकृतिं चैतदधिष्ठितां परिणामिनीमधीयते—

"निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्,"
"स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरः,"
"विकारजननीमज्ञामष्टरूपामजां[1] ध्रुवाम्
ध्यायतेऽध्यासिता तेन तन्यते प्रेर्यते पुनः ।
सूयते पुरुषार्थाय[2] तेनैवाधिष्ठिता जगत्
गौरनाद्यन्तवती सा जनित्री भूतभाविनी"ति ।

तथा प्रकृतिमुपादानभूतामधिष्ठायेश्वरो विश्वं जगत्सृजतीति श्रूयते—
"अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्"
"मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वर"मिति ।

स्मृतिरपि—
"मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचर"मिति ।

एवं श्रुतेऽपि[3] प्रधानोपादानत्वे ब्रह्मणो जगत्कारणत्वमुपपन्नमन्यथाऽनुपपत्त्यैव प्रधानस्वरूपं तस्येश्वराधिष्ठितस्य जगदुपादानकारणत्वं च सिध्य

१ अष्टरूपामसृजा–इति लि पु ।
२ पुरुषार्थं येन लि पु ।
३ एवमुक्तेऽपीति मु पु ।

ति । एवमेव हि लोके निमित्तोपादानयोरत्यन्तभेदो दृश्यते—मृत्सुवर्णादेरचेतनस्य घटकटकाद्युपादानत्वं, चेतनस्य कुलालस्वर्णकारादे[1]र्निमित्तत्वं च नियतमुपलभ्यते । कार्यनिष्पत्तिश्च नियमेनानेककारकसव्यपेक्षा[2] दृष्टा । एवं निमित्तोपादानयोर्भेदनियमं कार्यनिष्पत्तेरनेककारकसव्यपेक्षत्वनियमं चातिक्रम्य एकमेव ब्रह्मोपादानं निमित्तं च प्रतिपादयितुं न प्रभवन्ति वेदान्तवाक्यानि । अतो ब्रह्म निमित्तकारणमेव, नोपादानम् । उपादानं तु तदधिष्ठितं प्रधानमेवेत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते—

'प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधा'दिति ।

प्रकृतिश्च—उपादानञ्च, न निमित्तकारणमात्रं ब्रह्म, उपादानकारणं च ब्रह्मैवेत्यर्थः । कुतः । "प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्," एवमेव हि प्रतिज्ञादृष्टान्तौ नोपरुध्येते । प्रतिज्ञा तावत् "स्तब्धोऽस्युत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्" इत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानविषया । दृष्टान्तश्च "यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्यात्" "यथा सोम्यैकेन लोहमणिना" "यथा सोम्यैकेन नखनिकृन्तनेने"ति कारणविज्ञानात्कार्यविज्ञानविषयः । यदि निमित्तकारणमेव जगतो ब्रह्म, तदा तद्विज्ञाना[4]त् समस्तं जगद्विज्ञातं स्यात् । न हि कुलालादिविज्ञानेन घटादि विज्ञायते । अतः प्रतिज्ञादृष्टान्तयोर्बाध एव । ब्रह्मणो ह्युपादानत्वे, उपादानभूतमृत्पिण्डलोहमणिनखनिकृन्तनविज्ञानेन घटमणिकटकमुकुटक्षुरादितत्कार्यविज्ञानवत् निखिलजगदुपादानभूते ब्रह्मणि विज्ञाते तत्कार्यं निखिलं[6] जगद्विज्ञातमेव[7] स्यात् । कारणमेवावस्थान्तरापन्नं कार्यं, न द्रव्यान्तरमिति कार्यकारणरूपेणावस्थितमृत्तद्विकारादिनिदर्शनेन प्रतिज्ञासमर्थनात् ब्रह्मैव[8] जगदुपादानं चेति निश्चीयते । यत्तु निमित्तोपादानयोर्भेदः श्रुत्यैव प्रती-

१-१ कारादेश्चेति मु. पु. । २ कारकसव्यपेक्षेति मु. पु. व्यस्तः पाठः ।
३ कारण—इति मु. पु. ।
४ विज्ञानमात्र—इति लि. पु. । ५ जगदेककारणेति मु. पु. ।
६ निखिलमिति नास्ति मु. पु. । ७ एवकारो नास्ति लि. पु. ।
८ एवकारो नास्ति लि. पु. ।

यतं इति, तदसत्, निमित्तोपादानयोरैक्यप्रतीतेः "उत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवती"ति । आदिश्यते प्रशिष्यतेऽनेनेत्यादेशः, "एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत" इत्यादि-श्रुतेः साधकतमत्वेन कर्ता विवक्षितः । तमादेशमप्राक्ष्यः येनाश्रुतं श्रुतं भवतीति, येनादेष्ट्राऽधिष्ठात्रा श्रुतेनाऽश्रुतमपि श्रुतं भवतीति निमित्तोपादानयोरैक्यं प्रतीयते, "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवे"ति प्राक् सृष्टेरेकत्वावधारणात्, अद्वितीयपदेनाधिष्ठात्रन्तरनिवारणाच्च[1] । 'तस्मिंश्च सति "विकारजननीं" "गौरनाद्यन्तवती"त्यादिभिः प्रकृतेराद्यन्तविरहेण नित्यत्वं जगदुपादानत्वं च श्रूयमाणं कथमुपपद्यते । तदुच्यते-तथाप्यविभक्तनामरूपं कारणावस्थं ब्रह्मैव 'प्रकृति'-शब्देनाऽभिधीयते, ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्त्वन्तराभावात् । तथाहि श्रुतयः-"सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद, यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्ये[2]-दि"त्याद्याः । "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" "ऐतदात्म्यमिदं सर्व"मिति कार्यावस्थं कारणावस्थं च सर्वं जगद्ब्रह्मात्मकमिति श्रवणाच्च । एतदुक्तम्भवति-"यः पृथिवीमन्तरे सञ्चरन् यस्य पृथिवी शरीरं यं पृथिवी न वेद"त्यारभ्य "योऽव्यक्तमन्तरे सञ्चरन् यस्याऽव्यक्तं शरीरं[4] यमव्यक्तं न वेद योऽक्षरमन्तरे सञ्चरन् यस्याक्षरं शरीरं यमक्षरं न वेद" "यः पृथिव्यां तिष्ठन् यः पृथिव्या अन्तरो[5] यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयती"त्यारभ्य "य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृत"इति च सर्वचिदचिद्वस्तुशरीरतया सर्वदा सर्वात्मभूतम्परं ब्रह्म, कदाचिद्विभक्तनामरूपं कदाचिच्चाविभक्तनामरूपम् । यदा विभक्तनामरूपम् तदा[6] तदेव बहुत्वेन कार्यत्वेन चोच्यते, यदा चाऽविभक्तनामरूपम्,

१ निषेधाच्चेति मु पु ।
२ आद्यन्तवदिति मु पु । ३ विजानीयादिति मु पु ।
४ यस्याक्षरं शरीरमिति क्वचित् । ५ पृथिव्यन्तरं इति मु पु ।
६ तदेति नास्ति मु पु ।

तदेकमद्वितीयं कारणमिति च । एवं सर्वदा चिदचिद्वस्तुशरीरस्य परस्य ब्रह्मणोऽ*विभक्तनामरूपा या कारणावस्था, सा 'गौरनाद्यन्तवती' "विकारजननीमज्ञाम्" "अजामेका'मित्यादिभिरभिधीयत इति[1] । ननु च "महानव्यक्ते लीयते अव्यक्तमक्षरे लीयत" इति प्रलयश्रुतेरव्यक्तस्योत्पत्ति प्रलयौ प्रतीयेते । तथा च महाभारते—

"तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम" ।
"अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मन् निष्क्रिये[2] संप्रलीयत" इति ।

नैष दोषः, अचिद्वस्तुशरीरस्य ब्रह्मणोऽव्यक्तशब्दवाच्यावस्थाविशेषस्य कार्यत्वात् । "यदा तमस्तन्न दिवा न रात्रि"रिति कृत्स्नप्रलयदशायामपि ब्रह्मात्मकस्यातिसूक्ष्मस्याचिद्वस्तुन[3]स्तम इत्यभिधानाज्जगत्कारणस्य परस्य ब्रह्मणः प्रकारभूतमतिसूक्ष्मं चिदचिद्वस्तु[4] नित्यमेवेति तत्प्रकारं ब्रह्मैव 'गौरनाद्यन्तवती'त्यादिभिरभिधीयते । अत एव चा 'ऽव्यक्तं तमसि लीयते तम परे देव एकीभवती' ति तमस[5] एकीभावमात्रमेव श्रूयते, न तु लयः । एकीभाव इति तमोऽभिधानातिसूक्ष्माचिद्वस्तुप्रकारस्य ब्रह्मणोऽविभक्तनामरूपतयाऽवस्थानमभिधीयते । "तम आसीत्तमसा गूढमग्रे प्रकेतं 'तमसस्तन्महान्[6]ऽजायतैक 'मित्याद्यप्येतदेव वदति । तथा च मानवं वचः—

"आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् ।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः " इति ।

"अस्मान्मायी सृजते विश्वमेत"दित्याद्यनन्तरमेवोपपादयिष्यते ब्रह्मणोऽपरिणामित्व[7]श्रुतयश्च । यस्त्वेकस्य निमित्तत्वमुपादानत्वञ्च न सम्भवति, एककारकनिष्पाद्यस्य च कार्यस्य, लोकेऽसत्वात्[8] नियमदर्श

* प्रकारत्वेद क्वचिदपि नास्ति ।
१ इति शब्दो नास्ति मु पु ।
२ निष्क्रिय इति क्वचित् ।
३ सूक्ष्मस्य चिदचिद्वस्तुन इति लि पु ।
४ सूक्ष्म चाचिद्वस्तु चिदचिद्वस्त्विति मु पु ।
५ भवतीत्यात्मा स इति लि पु ।
६ तमसादिना—इति मु पु ।
७ ऽपरिणामित्वमिति मु पु ।
८ लोके तथात्व पु त्वपि पाठः ।

नाहो । अतोऽमितगाः विश्वेदितिशब्दादागमाख्यान्येकस्मादेवोत्पत्तिं प्रति-
पादयितुं न प्रभवन्तीति । उच्यते–सकलेतरविलक्षणस्य परस्य ब्रह्मणः
सर्वशक्तेः सर्वज्ञस्यैकस्यैव सर्वमुपपद्यते । मृदादेरचेतनस्य ज्ञानाभावेनाधि-
ष्ठातृत्वायोगात्, अधिष्ठातुः कुलालादेर्विचित्रपरिणामशक्तिविरहात् तयोः
 तथा च तथादर्शननियमः । अतो ब्रह्मैव जगतो निमित्तमुपादानं च ।

अभिध्योपदेशाच्च ॥ २४ ॥

इतश्चोभयं ब्रह्मैव । "सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेये"ति "तदै-
क्षत बहु स्यां प्रजायेये"ति स्रष्टुर्ब्रह्मणः स्वस्यैव बहुभवनसंकल्पोपदेशाद्दि-
चिदचिद्विचिद्रूपेणाहमेव बहु स्यां उत्पाद्य प्रजायेयेति । संकल्पपूर्विका हि
सृष्टिरवसीयते ।

साक्षाच्चोभयाम्नानात् ॥ २५ ॥

न केवलं प्रतिज्ञादृष्टान्ताभिध्योपदेशादिभिरयमर्थो निश्चीयते,
ब्रह्मण एव निमित्तत्वमुपादानत्वञ्च साक्षादाम्नायते–

"किंस्विद्वनं क उ स वृक्ष आसी-
द्यतो द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः ।
मनीषिणो मनसा पृच्छतेदु
तद्यदध्यतिष्ठद्भुवनानि धारयन् ॥
ब्रह्म वनं ब्रह्म स वृक्ष आसी-
द्यतो द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः ।
मनीषिणो मनसा विब्रवीमि वो
ब्रह्माध्यतिष्ठद्भुवनानि धारय"न्निति ।

अत्र हि निमित्तोपादानयोः किमुपादानं कानि चोपकरणानीति लोक-

---

१ दर्शनाच्चेति मु. पु. ।
* इदं वाक्यं मध्यात्पञ्चासीत्, पूर्वत्र स्यादिति युक्तं प्रतिभाति ।
३ इतीति नास्ति मु. पु. ।
२ आम्नायतेऽत्र लि. पु. । ४ अष्टेति मु. पु. ।

दृष्टा एते सकलेतरविलक्षणस्य ब्रह्मणः सर्वशक्तियोगो न विरुध्यत इति ब्रह्मणैवोपादानमुपकरणानि चेति परिहृतम्।

अतश्चेदमेव ब्रह्म,

आत्मकृतेः ॥ २६ ॥

"सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेये"ति सिसृक्षुत्वेन प्रकृतस्य ब्रह्मणः "तदात्मानं स्वयमकुरुत" इति श्रुतेः कर्मत्वं कर्तृत्वं च प्रतीयत इत्यात्मन एव बहुत्वकरणात्तस्यैव निमित्तत्वमुपादानत्वं च प्रतीयते । अविभक्तनामरूप एवात्मा कर्ता ; स एव विभक्तनामरूपः कार्यमिति कर्तृत्वकर्मत्वयोर्न विरोधः । स्वयमेवात्मानं तथाऽकुरुतेति निमित्तमुपादानं च ।

"सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" "आनन्दो ब्रह्म"[2] "अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः" "निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्" "स वा[3] एष महानज आत्माऽजरोऽमरः" इति स्वभावतो निरस्तसमस्तचेतनाचेतनगतदोषगन्धस्य निरतिशयज्ञानानन्दैकतानस्य परस्य ब्रह्मणो विविधानन्तापुरुषार्थास्पद[4]चिदचिन्मिश्रप्रपञ्चरूपेणात्मनो बहुभवनसङ्कल्पपूर्वकं बहुभवनं कथमुपपद्यत इत्याशङ्क्याह—

परिणामात् ॥ २७ ॥

परिणामस्याभाष्यत्वाद्योपादिश्यमानस्य परिणामस्य परस्मिन् ब्रह्मणि दोषावहत्वम्,[5] प्रत्युत निरङ्कुशैश्वर्यावहत्वमेवेत्यभिप्रायः । एवमेव हि परिणामं वर्णयिष्यति, अखिलहेयप्रत्यनीककल्याणैकतानं स्वेतरसमस्तवस्तुविलक्षणं सर्वज्ञं सत्यसङ्कल्पमवाप्तसमस्तकाममनवधिकातिशयानन्दं स्वलीलोपकरणभूतसमस्त[6]चिदचिद्वस्तुजातशरीरतया तदात्मभूतं परं ब्रह्म स्वशरीरभूते प्रपञ्चे तन्मात्राहङ्कारादिकार्यपरम्परया तमःशब्दवाच्यातिसूक्ष्मचिद्वस्तुविशेषे सति तमपि च स्वशरीरतया पृथग्वि°-[7]

१ एवेति नास्ति लि. पु.
२ ब्रह्म न—इति मु. पु.
३ वा—इति नास्ति लि. पु.
४ विविधानन्तापुरुषार्थस्य—इति लि. पु.
५ बद्धस्याभाव इति मु. पु.
६ समस्तेति नास्ति लि. पु.
७ पृथगपि—इति लि. पु. नास्ति।

निर्देशानर्होऽतिसूक्ष्मदशापन्नया स्वस्मिन्विभक्तनामायत्वे सति¹ तथाभूतस-म शरीरं ब्रह्म पूर्ववद्विभक्तनामरूपविशेषचिदचिद्वस्तुशरीरं स्यामिति सङ्क-ल्प्याऽप्ययक्रमेण² जगच्छरीरतयाऽऽत्मानं परिणमयतीति सर्वेषु वेदान्तेषु परिणामोपदेशः । तथैव बृहदारण्यके कृत्स्नस्य जगतो-ब्रह्मशरीरत्वं, ब्रह्मणस्सर्वात्मकस्य चाम्नायते³-"यः पृथिव्यां तिष्ठन्पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो, यमयति एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृत" इत्यारभ्य "यस्यापः शरीरं यस्याग्निः शरीरं" यस्या-न्तरिक्षं शरीरं यस्य वायुः शरीरं यस्य द्यौः शरीरं यस्यादित्यः शरीरं यस्य दिशः शरीरं यस्य चन्द्रतारकं शरीरं यस्याकाशः शरीरं यस्य तमः शरीरं⁴ यस्य तेजः शरीरं† यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरं यस्य प्राणः शरीरं, यस्य वाक् शरीरं यस्य चक्षुः शरीरं यस्य श्रोत्रं शरीरं, यस्य मनः शरीरं† यस्य त्वक् शरीरं यस्य विज्ञानं शरीरं यस्य रेतः शरीर"मित्येव-मन्तेन काण्वपाठे, माध्यन्दिने तु पाठे विज्ञानस्य स्थाने "यस्यात्मा शरी-र"मिति विशेषः; लोकवेदविदां परमात्मशरीरत्वमधिकृत्य सुबालोपनि-षदि च पृथिव्यादीनां तत्त्वानामात्मशरीरत्वमभिधाय वाजसनेयके-ऽनुक्तानामपि तत्त्वानां शरीरत्वस्य ब्रह्मण आत्मत्वस्य श्रूयते-"यस्य बुद्धिः शरीरं यस्याहङ्कारः शरीरं यस्य चित्तं शरीरं यस्याऽव्यक्तं शरीरं यस्याक्षरं शरीरं यो मृत्युमन्तरे सञ्चरन् यस्य मृत्युः शरीरं यं मृत्युर्न वेद एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः" इति । अत्र 'मृत्यु'-शब्देन परमसूक्ष्ममचिद्वस्तु 'तमः'-शब्दवाच्यमभिधीयते, "अव्यक्तमक्षरे लीयते अक्षरं तमसि लीयते" इति तस्यामेवोपनिषदि क्रम-मत्यविज्ञाना⁷त्स्यैवात्मना ज्ञानावरणानर्थभूतत्वेन तदेव हि तमो

---

१ नर्ह-इति नि पु ।   २ सतीति ख पु नास्ति ।
३ ब्रह्मणस्सर्वात्मकत्वमिति नि पु पाठः ।
४ शरीरमिति नि पु ।   ५ ब्रह्मण इति ग पु ।
६ पदं नेमोपाध्य नास्ति नि पु । † एतच्छिह्नान्तर्गत पाठो नि पु नास्ति ।
७ प्रत्यक्षज्ञानादिति नि पु ।

'मृत्यु'-शब्दव्यपदेश्यम्। सुबालोपनिषदि च ब्रह्मपर्यन्ततया तदात्मकानां तत्त्वानां प्रलयक्रम एवमाम्नायते—"पृथिव्यप्सु प्रलीयते आपस्तेजसि लीयन्ते तेजो वायौ लीयते वायुराकाशे लीयते आकाशमिन्द्रियेषु इन्द्रियाणि तन्मात्रेषु तन्मात्राणि भूतादौ लीयन्ते भूतादिर्महति लीयते महानव्यक्ते लीयते अव्यक्तमक्षरे लीयते अक्षरं तमसि लीयते तमः परे देव एकीभवती"ति। अविभागापन्नस्यापि चिदचिद्वस्तुनः सूक्ष्मस्य सकर्मसंस्कारस्तिष्ठतीत्युक्तमेव 'सूत्रे'—"न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वा-दुपपद्यते चाप्युपलभ्यते चे"ति। एवं सूक्ष्मविभागव्यपदेशानर्हतया परमात्मनैकीभूतात्सूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरादेकस्मादेवाद्वितीयाच्चिरन्तिष परिनिष्ठितोत्पत्तिमद्बहुस्थावरजङ्गमात्मकनामरूपविभागार्हस्थूलचिदचिद्वस्तुशरीरतया बहुभवनसङ्कल्पपूर्वकं जगदाकारेण परिणामः श्रूयते, "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" "तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः" "एष ह्येवानन्दयाति" "सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति" "स तपोऽतप्यत" "स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत यदिदं किञ्च" "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवत् निरुक्तं चानिरुक्तं च निलयनं चानिलयनं च विज्ञानं चाविज्ञानं च सत्यं चानृतं च सत्यमभवदिति" अत्र "तपः"-शब्देन प्राचीनजगदाकारपर्यालोचनरूपं ज्ञानमभिधीयते, "यस्य ज्ञानमयं तपः" इत्यादिश्रुतेः। प्राक्सृष्टं जगत्संस्थानमालोच्येदानीमपि तत्संस्थानं जगत्सृजतीत्यर्थः। तथैव हि ब्रह्म सर्वेषु कल्पेष्वेकरूपमेव जगत्सृजति—

"सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्।
दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो सुवः॥"

"यथर्तुष्वृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये।
दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु॥" इति—

१ शब्दोपादित- मु. पु. । २ प्रत्यन्योक्तौ- इ. म. मु. पु. ।
३ अन्तरात्मेति मु. पु. पाठः । ४ ... मु. पु. पाठः ।
५ ... ६ ... मु. पु. ।

श्रुतिस्मृतिभ्यः । तदयमर्थः—अपरिच्छिन्नज्ञानानन्दैक[१]स्वभावोऽत्यन्तनिरस्तसमस्तहेयस्य स्वलीलोपकरणचिदचिद्वस्तुशरीरतया तन्मयः परमात्मा विचित्रानन्तक्रीडनकापादित्सया स्वशरीरभूतप्रकृतिपुरुषसमष्टिव्यष्ट्या महाभूतपर्यन्तमात्मानं तच्छ[३]रीरकं परिणमय्य तन्मयः पुनस्सत्यञ्च[४]चाचरविविधविचित्रचिदचिन्मिश्रदेवादिस्थावरान्तजगद्रूपो भवति[५]। "[६]तदेवानुप्राविशत् तदनुप्रविश्ये"ति कारणावस्थायामात्मतयाऽवस्थितः परमात्मैव कार्यरूपेण विक्रियमाणद्रव्यस्याप्यात्मतयाऽवस्थाय सत्यमभवदित्युच्यते । एवं परमात्मा[६] चिदचित्सङ्घातरूपजगदाकारपरिणामी । परमात्मशरीरभूतचिदचिद्गताः सर्वे एवापुरुषार्थाः, तथाभूताचिद्गताश्च सर्वे विकाराः, परमात्मनि [७]कार्यत्वेऽवस्थयोस्तयोरन्तर्यामित्वेनात्मत्वं, परमात्मा त्वनयोः[८] स्वशरीरभूतयोर्नियन्तृतयाऽऽत्मभूतस्तद्गतापुरुषार्थविकारैर्न स्पृश्यते, अपरिच्छिन्नज्ञानानन्दमयस्सर्वदैकरूप एव जगत्परिवर्तनलीलयाऽवतिष्ठते । तदेतदाह [९]"सत्यं चानृतञ्च सत्यमभव"दिति । विविधचिदचिद्रूपेण विक्रियमाणमपि ब्रह्म सत्यमेवाभवन्निरस्तनिखिलदोषगन्धमपरिच्छिन्नज्ञानानन्दैकरूपमेवाभवदित्यर्थः । सर्वाणि चिदचिद्वस्तूनि सूक्ष्मदशापन्नानि स्थूलदशापन्नानि च परस्य ब्रह्मणो लीलोपकरणानि सृष्ट्यादयश्च लीलेति भगवद्द्वैपायनपराशरादिभिरुक्तम्—

"अव्यक्तादिविशेषान्तं परिणामर्द्धिसंयुतम् ।
क्रीडा हरेरिदं सर्वं क्षरमित्युपधार्यताम्" ॥
"क्रीडतो बालकस्येव चेष्टां तस्य निशामय" ।
बालः क्रीडनकैरिवे"त्यादिभिः ।

वक्ष्यति च "लोकवत्तु लीलाकैवल्य"मिति ।

"यस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्

---

१ -दैकेति नास्ति लि० पु० । २ -सत्संकल्प इति लि० पु० ।
३ तस्तदिति मु० पु० । ४ भ्रान्तशब्द इति लि० पु० ।
५ भवतीति मु० पु० । ६ परमात्मा ... परिणामित्परमात्मेति मु० पु० ।
७ परमीत्स्वचिदचित् ... परिणाममेवेति लि० पु० । ८ -व सर्वेति लि० पु० ।
९ सत्यमेवाभवदिति लि० पु० ।

तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः" इति च—

प्रज्ञाति सदसद्रूपतया विभिन्नमात्रेऽपि तत्प्रकारभूतानिर्देशतया सर्वं विका-रात्मप्रकारभूतचेतनाचेतनावस्थायो इति विवेकः प्रकृतिपुरुषयोर्ब्रह्म-शरीरभूतयोस्तस्यानो तथानिर्देशानर्हातिसूक्ष्मदशापत्त्या ब्रह्मणोऽभूतयो-रपि भेदेन व्यपदेशः,[1] "तदात्मानं स्वयमकुरुत" इत्यत्राभिप्रेतोऽर्थः । तथा च मानवं वचनम्—

"सोऽभिध्याय शरीरात्स्वात्सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः ।
अप एव ससर्जादौ तासु बीजमवासृजत्" इति ॥

यत एव ब्रह्मणो निर्दोषत्वनिर्विकारत्वश्रुतयोऽप्युपपन्नाः । अतो ब्रह्मैव जगतो निमित्तमुपादानञ्च ।

योनिश्च हि गीयते ॥ २८ ॥

इतश्च जगतो निमित्तमुपादानं च ब्रह्म, यस्माद्योनित्वेनाप्यभिधीयते "कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम्" इति, "यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः" इति च । 'योनि'-शब्दश्चोपादानवचनः इति "यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च" इति वाक्यशेषादवगम्यते ॥

॥ प्रकृत्यधिकरणं समाप्तम् ॥ ७ ॥

सर्वव्याख्यानाधिकरणम् ।

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥ २९ ॥

एतेन पादचतुष्टयोक्तन्यायकलापेन[2] सर्ववेदान्तेषु जगत्कारणप्रति-पादनपराः सर्वे वाक्यविशेषाश्चेतनाचेतनविलक्षणसर्वज्ञसर्वशक्तिब्रह्मप्र-तिपादनपरा व्याख्याताः । 'व्याख्याता' इति पदाभ्यासोऽध्यायपरिस-माप्तिद्योतनार्थः ।

इति श्रीमद्भगवद्रामानुजाचार्यचरणकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये
समन्वयाख्यप्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

समाप्तश्च प्रथमोऽध्यायः ।

नमो मीमांसाद्वयगुरवे श्रीमते भगवते रामानुजाचार्याय ॥

१ तदात्मानं [illegible]
२ [illegible]न्यायकलापेनेति [illegible]

नमो मीमांसाद्वयगुरवे श्रीमते भगवते रामानुजाचार्याय।

अथ

श्रीभाष्ये

अविरोधाध्यायो द्वितीयः।

अथ स्मृत्यधिकरणम् १। स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेत्, न, अन्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् ॥ १ ॥

प्रथमेऽध्याये प्रत्यक्षादिप्रमाणगोचरादचेतनात् तत्संसृष्टात्[1] तद्वियुक्ताच्च चेतनादर्थान्तरभूतं निरस्तनिखिलाविद्या[2]द्यपुरुषार्थगन्धमनन्तज्ञानानन्दैकतानमपरिमितोदारगुणसागरं निखिलजगदेककारणं सर्वान्तरात्मभूतं पर[3] ब्रह्म वेदान्तवेद्यमित्युक्तम्।

अनन्तरमस्यार्थस्य सम्भावितसमस्तप्रकारदुर्धर्षत्व[4]प्रतिपादनाय द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते।

प्रथमं तावत्कापिलस्मृतिविरोधाद्वेदान्तानामतत्परत्वमाशङ्क्य[5] निराक्रियते। कथं स्मृतिविरोधाच्छ्रुतेरन्यपरत्वम्? उक्तं हि 'विरोधे त्वनपेक्षं स्या'दिति श्रुतिविरुद्धाया स्मृतेरनादरणीयत्वम्। सत्यम्, 'औदुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्गायेदि'[6]त्यादिषु स्वतःप्रमाणनिरपेक्षप्रमाणभूतश्रुतिविरुद्धा स्मृतिरनादरणीयैव, इह तु वेदान्तवेद्यस्य तत्त्वस्य दुरवबोधत्वेन परमर्षिप्रणीततत्स्मृतिविरोधे सत्यन्यपरत्वे इति निश्चयायोगात्स्मृत्या श्रुतेस्तत्परत्वोपपादनमविरुद्धम्। एतदुक्तं भवति—प्राचीनभागोदितनिखिलाभ्युदयसाधनभूताग्निहोत्रदर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादिकर्माणि यथावदभ्युपगच्छता श्रुति

१ तदिति पुनः क्वचित् लि पु।
२ नित्यमनापन्नम् लि पु 'तु प्रमाद'।
३ परमिति भाष्ये लि पु।
४ तदित्यधिकं मु पु।
५ दुरवबोधत्वेति मु पु।
६ स्पृष्ट्वोद्गायेदिति लि पु।

स्मृतीतिहासपुराणेषु "ऋषिं प्रसूतं कपिल"मित्यादिष्वाप्ततमत्वेन सङ्कीर्तितेन परमर्षिणा कपिलेन ¹परमनिःश्रेयससाधनतयोपदिष्टेनोपनिबद्धस्मृत्युपबृंहणेन विनाऽल्पश्रुतिभिर्मन्दमतिभिर्वेदान्तार्थनिश्चयायोगात्तदनुसार्थग्रहणे चान्यथाऽऽदरणीयायास्तस्याः स्मृतेरनवकाशत्वप्रसङ्गाच्च स्मृतिप्रसिद्ध एवार्थो वेदान्तेष्वपि इति तन्त्राद्युपगमनीयमिति । न च वाच्यं मन्वादिस्मृतीनां ²ब्रह्मकारणत्ववादिनीनामेवं सत्यनवकाशत्वदोष³प्रसङ्ग इति, धर्मप्रतिपादनद्वारेण प्राचीनभागोपबृंहणे⁴ एव सावकाशत्वात् ।⁵ अस्यास्तु कृत्स्नायास्तत्त्वप्रतिपादनपरत्वात्तदनभ्युपगमे ऽनवकाशत्वमेव स्यात् । तदिदमाशङ्कते—'स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चे'दिति । अत्रोत्तरम्—

'नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गा'दिति । अन्या हि मन्वादिस्मृतयो ब्रह्मकारणत्वं वदन्ति, यथाऽऽह मनुः—

"आसीदिदं तमोभूत"मित्यारभ्य

"ततः स्वयम्भूर्भगवानव्यक्तो व्यञ्जयन्निदम् ।
महाभूतादिवृत्तौजाः प्रादुरासीत्तमोनुदः ॥
सोऽभिध्याय शरीरात्स्वात्सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः ।
अप एव ससर्जादौ तासु बीजमवासृज"दिति ।

भगवद्गीतासु च—
"अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा" ।
"अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते" इति च ।

तथा च महाभारते—
"कुतः सृष्टमिदं सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् ।
प्रलये च कमभ्येति तन्मे ब्रूहि पितामह" इति पृष्ट आह—

१ दोषेति नास्ति लि० पु ।
२ धर्मप्रतिपादनद्वारेण प्राचीनभागोपबृंहणे इति पाठान्तरम् ।
३ नत्विति—इति लि पु । ४ सत्वेति लि पु ।
५ प्राचीनभागार्थादात्र क्वचित् । ६ चेत् नास्ति लि पु ।

"नारायणो जगन्मूर्तिरनन्तात्मा सनातन" इति, तथा

"तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तमे"ति,

अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मन्निष्क्रिये सम्प्रलीयत" इति च ।

आह च भगवान्पराशरः–

"विष्णोस्सकाशादुद्भूतं जगत्तत्रैव च स्थितम् ।

स्थितिसंयमकर्ताऽसौ जगतोऽस्य जगच्च स" इति ।

आह चापस्तम्बः–

"पूः प्राणिनः सर्वगुहाशयस्य

अहन्यमानस्य[1] विकल्मषस्ये"त्यारभ्य

"तस्मात्कायाः प्रभवन्ति सर्वे

स मूलं शाश्वतिकस्स नित्य" इति ।

यदि कापिलस्मृत्या वेदान्तवाक्यार्थव्यवस्था स्यात्, तदैतासां सर्वासां स्मृतीनामनवकाशत्वरूपो महान् दोषः प्रसज्येत[2] । अयमर्थः–यद्यपि वेदान्तवाक्यानामतिक्रान्तप्रत्यक्षादिसकलेतरप्रमाणसम्भावनाभूमिभूतार्थप्रतिपादनपरत्वात्तदर्थैवेशद्यायाल्पश्रुतानां प्रतिपत्तॄणां तदुपबृंहणमपेक्षितम्, तथाऽपि तदर्थानुसारिणीनामाप्ततमप्रणीतानां बह्वीनां स्मृतीनां[3] तदुपबृंहणाय प्रवृत्तानामनवकाशता मा प्रसाङ्क्षीदिति श्रुतिविरुद्धार्था कापिलस्मृतिरुपेक्षणीया । उपबृंहणं च श्रुतिप्रतिपन्नार्थविशदीकरणम्, तच्च विरुद्धार्थया स्मृत्या न शक्यते कर्तुम् । न चैतासां स्मृतीनां प्राचीनभागोदित[4]धर्मांशविशदीकरणेन[5] सावकाशत्वम्, परब्रह्मभूतपरमपुरुषाराधनत्वेन धर्मान्विदधतीनामेतासामाराध्यभूतपरमपुरुषप्रतिपादनाभावे सति तदाराधनभूतधर्मप्रतिपादनाऽसम्भवात् । तथा हि, परमपुरुषाराधनरूपता सर्वेषां कर्मणां स्मर्यते–

१ पूः प्राणिनः सर्वं एव गुहाशयस्याहन्यमानस्येति लि॰ पु॰, अस्य ह्यन्यमानस्येति क्वचित् ।
२ दोषः स्यादिति मु॰ पु॰ । ३ स्मृतीनामिति नास्ति लि॰ पु॰ ।
४ प्राचीनभागोदितेति प्राक् चात्र च लि॰ पु॰, परं प्रमाद एव ।
५ करणे नेति पदद्वयं मु॰ पु॰ ।

"यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।
स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः" ॥
"ध्यायेन्नारायणं देवं स्नानादिषु च कर्मसु ।
ब्रह्मलोकमवाप्नोति न चेहावर्तते पुनः" ॥
"यैस्स्वकर्मपरैर्नाथ ! नरैराराधितो भवान् ।
ते तरन्त्यखिलामेतां मायामात्मविमुक्तय" इति ।

न वैदिकामुष्मिकसांसारिकफलसाधनकर्मप्रतिपादनेनैतासां साधका-ब्रत्वम्, यतस्तेषामपि कर्मणां परमपुरुषाराधनत्वमेव स्वरूपम् । यथोक्तम्-

येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयाऽन्विताः ।
तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥
अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ।
न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति त इति,
तथा
"यज्ञैस्त्वमिज्यसे नित्यं सर्वदेव[1]मयाच्युत ।
हव्यकव्यभुगेकस्त्वं पितृदेवस्वरूपधृ"गिति च ।

'ऋषिं प्रसूतं कपिल'मिति कपिलस्याऽऽप्ततया सङ्कीर्तनात्तत्स्मृत्यनुसारेण वेदान्तार्थव्यवस्थापनं न्याय्यमिति, तदसत्, बृहस्पतेः श्रुतिस्मृतिषु सर्वधर्मातिशयितज्ञानानां निदर्शनत्वेन सङ्कीर्तनात्तत्प्रणीतेन लोकायतेन श्रुत्यर्थव्यवस्थापनप्रसक्तेरिति ।

अथ स्यात्कपिलस्य स्वयोगमहिम्ना वस्तुयाथात्म्योपलब्धेस्तत्स्मृत्यनुसारेण वेदान्तार्था व्यवस्थापयितव्य इति, अत उत्तरं पठति-

इतरेषां चानुपलब्धेः ॥ २ ॥

'च'-शब्द'स्तु'-शब्दार्थश्चोदिताशङ्कानिवृत्त्यर्थः । इतरेषां मन्वादीनां बहूनां स्वयोगमहिमसाक्षात्कृतपराव[3]रतत्त्वयाथात्म्यानां निखिलज-

१ भगवानिति लि० पु० । २ वेदेति लि० पु० ।
३ परापरेति क्वचित् ।

गद्भेदभूतस्यवाक्यतया[1] "यद्वै किञ्च मनुरवदत्तद् भेषज" मित्यादिश्रुतिप्रसिद्धानां कपिलदृष्टप्रकारेण तत्त्वानुपलब्धेः श्रुतिविरुद्धा कपिलोपलब्धिर्भ्रान्तिमूलेति न तया यथोक्तो वेदान्तार्थश्चालयितुं शक्यत इति सिद्धम् ॥

स्मृत्यधिकरणं समाप्तम् ॥ १ ॥

अथ योगप्रत्युक्त्यधिकरणम् २।   **एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥**

एतेन कापिलस्मृतिनिराकरणेन योगस्मृतिरपि प्रत्युक्ता । का पुनरत्राधिका शङ्का, यन्निराकरणाय न्यायातिदेशः । योगस्मृतावपी[2]श्वराभ्युपगमान्मोक्षसाधनतया वेदान्तविहितयोगस्य चाभिधानाद् वक्तुर्हिरण्यगर्भस्य सर्ववेद[3]वेदान्तप्रवर्तनाधिकृतत्वाच्च तत्स्मृत्या वेदान्तोपबृंहणं न्याय्यमिति । परिहारस्त्वत्राप्यनात्मकप्रधानकारणवादान्निमित्तकारणमात्रेश्वराभ्युपगमाद् ध्यानात्मकस्य योगस्य ध्येयैकनिरूपणीयस्य ध्येयभूतयोरात्मेश्वरयोर्वेदान्तोक्तात्मकत्वजगदुपादानत्वादिसर्वकल्याणगुणात्मकत्वविरहेणाऽवैदिकत्वाद्वक्तुर्हिरण्यगर्भस्यापि क्षेत्रज्ञभूतस्य कदाचिद्रजस्तमोऽभिभवसम्भवाच्च योगस्मृतिरपि तत्प्रणीतराजसतामसपुराणवद् भ्रान्तिमूलेति न तया वेदान्तोपबृंहणं न्याय्यमिति ॥

योगप्रत्युक्त्यधिकरणं समाप्तम् ॥ २ ॥

अथ विलक्षणत्वाधिकरणम् ३।   **न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॥ ४ ॥**

पुनरपि स्मृतिविरोधवादी तर्कमवलम्बमानः प्रत्यवतिष्ठते—यत्साङ्ख्यस्मृतिनिराकरणेन जगतो ब्रह्मकार्यत्वमुक्तम्, तन्नोपपद्यते, यस्य प्रत्यक्षादिभिरचेतनत्वेनाशुद्धत्वेनानीश्वरत्वेन दुःखात्मकत्वेन चो[4]पलभ्यमानस्य चिदचिदात्मकस्य[5] जगतो भवदभ्युपेतात्सर्वज्ञात्सर्वेश्वराद्धेयप्रत्यनी-

---

१ स्ववाक्यार्थतयेति, मु॰ पु॰।   २ अपिर्नास्ति॰ लि॰ पु॰।
३ वेदेति नास्ति॰ मु॰ पु॰।   ४ चेति नास्ति लि॰ पु॰।
५ चकारोऽत्राधिको मु॰ पु॰।

कादानन्दैकतानाद्ब्रह्मणो विलक्षणत्वात्। न केवलं प्रत्यक्षादिभिरेव जगतो वैलक्षण्यमुपलभ्यते, †'शब्दाच्च तथात्वम्'—विलक्षणत्वमुपलभ्यते†—"विज्ञानं चाविज्ञानं च" "एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणेऽर्पिताः"

"समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नो
ऽनीशया शोचति मुह्यमानः"

"अनीशश्चात्मा[1] बध्यते भोक्तृभावा"दित्यादिभिः।

कार्यस्य हि जगतोऽचेतनत्वदुःखित्वादयो निर्दिश्यन्ते। यद्धि यत्कार्यम् तत्तस्मादविलक्षणम्, यथा मृत्सुवर्णादिकार्यं घटरुचकादि। [9]अतो ब्रह्मविलक्षणस्यास्य जगतस्तत्कार्यत्वं न सम्भवतीति साङ्ख्यस्मृत्यनुरोधेन कार्यसलक्षणं प्रधानमेव कारणं भवितुमर्हति। अवश्यं च शास्त्रस्याऽनन्यापेक्षस्यातीन्द्रियार्थगोचरस्यापि[2] तर्कोऽनुसरणीयः, यतः सर्वेषां प्रमाणानां क्वचित्क्वचि[3]द्विषये तर्कानुगृहीतानामेवार्थनिश्चयहेतुत्वम्। तर्को हि नामार्थस्वभावविषयेण वा[4] सामग्रीविषयेण वा निरूपणेनार्थविशेषे प्रामाण्यं[5] व्यवस्थापयत्तदितिकर्तव्यतारूपमूहापरपर्यायं ज्ञानम्, तदपेक्षा च सर्वेषां प्रमाणानां समाना। शास्त्रस्य[6] तु विशेषेणाकाङ्क्षासंनिधियोग्यताज्ञानाऽधीनप्रमाणभावस्य सर्वत्रैव तर्कानुग्रहापेक्षा। उक्तं च मनुना—"यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतर" इति। तदेव[7] हि तर्कानुगृहीततया स्वार्थप्रतिष्ठापनं श्रुत्या च 'मन्तव्य' इत्युच्यते। अथोच्येत—श्रुत्या जगतो ब्रह्मैककारणत्वे निश्चिते सति तत्कार्यस्यापि जगतश्चैतन्यानुवृत्तिरभ्युपगम्यते, यथा चेतनस्य सुषुप्तिमूर्छादिषु चैतन्यानुपलम्भस्तथा घटादिष्वपि सदेव चैतन्यमनुद्भूतम्, अत एव चेतनाचेतन[8]विभाग इति। नैतदुप-

†† एतद्ग्रन्थमध्यगतः पाठो मि० पु० त्रुटितः।
१ चेत्यधिकमत्र मि० पु०। २ चातीन्द्रियार्थगोचरस्येति पा०।
३ क्वचिदिति सकृदेव मि० पु०। ४ चेति नास्ति मि० पु०।
५ प्रमाणमिति मि० पु०। ६ समाम्नायस्येति मि० पु०।
७ तदेवार्थमिति मु० पु०। ८ चेत्यधिकं मु० पु०।
९ ०ऽतो ब्रह्मेति नास्ति मि० पु०।

पद्यते, यतो, नित्यानुपलब्धिरसद्भावमेव साधयति । अत एव चैतन्यशक्तियोगोऽपि तेषु निरस्तः । यस्य हि क्वचित्कदाचिदपि यत्कार्यानुपलब्धिस्तस्य हि तत्कार्यं शक्तिं ब्रुवाणो वन्ध्या[1]सुतसमितिषु तज्जननीनां प्रजननशक्तिं ब्रूयात् । किञ्च, वेदान्तैर्जगतो ब्रह्मोपादानताप्रतिपादननिश्चये सति घटादीनां चैतन्यशक्ते[2]श्चैतन्यस्य चानुद्भूतस्य सद्भावनिश्चय,स्तन्निश्चये[3] सति वेदान्तैर्जगतो ब्रह्मोपादानताप्रतिपादननिश्चय इतीतरेतराश्रयत्वम् । विलक्षणयोर्हि कार्य्यकारणभावः प्रतिपादयितुमेव न शक्यते । किं पुनः प्रकृतिविकारयोः सालक्षण्यमभिप्रेतम्? यदभावाज्जगतो ब्रह्मोपादानत्वप्रतिपादनासम्भवं ब्रूषे । न तावत्सर्वधर्म्मसारूप्यम्, कार्यकारणभावानुपपत्तेः । न हि मृत्पिण्डकार्य्येषु घटशरावादिषु पिण्डत्वाद्यनुवृत्तिर्दृश्यते । अथ येन केनचिद्धर्म्मेण[4] सारूप्यम्, तज्जगद्ब्रह्मणोरपि सत्तादिलक्षणं सम्भवति । तदुच्यते–येन स्वभावेन कारणभूतं वस्तु वस्त्वन्तराद् व्यावृत्तम्, तस्य स्वभावस्य तत्कार्य्येऽप्यनुवृत्तिः कार्य्यस्य कारणसालक्षण्यम् । येन ह्याकारेण मृदादिभ्यो[5]हिरण्यं व्यावर्तते, तदाकारानुवृत्तिस्तत्कार्य्येषु कुण्डलादिषु दृश्यते । ब्रह्म च हेयप्रत्यनीकज्ञानानन्दैश्वर्य्यस्वभावम्, जगच्च तत्प्रत्यनीकस्वभावमिति न तदुपादानम् । ननु च वैलक्षण्येऽपि कार्य्यकारणभावो दृश्यते, यथा चेतनात्पुरुषादचेतनानि केशनखदन्तलोमानि जायन्ते, यथा चाऽचेतनाद् गोमयाच्चेतनो वृश्चिको जायते, चेतनाच्चोर्णनाभेरचेतनस्तन्तुः । नैतदेवम्, यत,स्तत्राप्यचेतनांश एव कार्य्यकारणभावः ।

अथ स्यात्–अचेतनत्वेनाभिमतानामपि चैतन्ययोगः श्रुतिषु श्रूयते[6] "तं पृथिव्यब्रवीत्" "आपो वा अकामयन्त", "ते हेमे[7] प्राणा अहंश्रेयसे विवदमाना ब्रह्माणं जग्मु[8]"रिति । नदीसमुद्रपर्वतादीनामपि

१ वन्ध्येति मु॰ पु॰ ।
२ शक्तिरिति लि॰ पु॰ । ३ तन्मात्रनिश्चये–इति लि॰ पु॰ ।
४ विदुर्म्मणेति लि॰ पु॰ । ५ मृत्पिण्डादिभ्य इति लि॰ पु ।
६ पाठ्यते–इति क्वचित् पा॰ । ७ होमे–इति लि॰ पु॰ ।
८ ०माजग्मुरिति लि॰ पु॰ ।

चैतन्यं पौराणिका आतिष्ठन्ते । अतो न वैलक्षण्यमिति, अत उत्तरं पठति—

अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॥ ५ ॥

'तु'-शब्दश्चोदिताशङ्कानिवृत्त्यर्थः । पृथिव्याद्यभिमानिन्यो देवता'स्तं पृथिव्यब्रवी'दित्यादिषु पृथिव्यादिशब्दैर्व्यपदिश्यन्ते । कुतः । 'विशेषानुगतिभ्याम्', विशेषो—विशेषणम् । 'देवता'-शब्देन† विशेष्याः पृथिव्यादयोऽभिधीयन्ते, "हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता" इति तेजोऽबन्नानि 'देवता'-शब्देन† विशेष्यन्ते, "सर्वा ह वै देवता अहंश्रेयसे विवदमानाः" "ते देवाः प्राणे निःश्रेयसं विदित्वे"ति च । 'अनुगति'रनुप्रवेशः, "अग्निर्वाग् भूत्वा मुखं प्राविशत् आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविशत् वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविश"दित्यादिना वागाद्यभिमानित्वेनाग्न्यादीनामनुप्रवेशः श्रूयते । अतो जगतोऽचेतनत्वेन विलक्षणत्वाद्ब्रह्मकार्यत्वानुपपत्तेस्तर्कानुगृहीतस्मृत्यनुरोधेन जगतः प्रधानोपादानत्वं वेदान्तैः प्रतिपाद्यत इत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते—

दृश्यते तु ॥ ६ ॥

'तु'-शब्दात्पक्षो विपरिवर्तते । यदुक्तं जगतो ब्रह्मविलक्षणत्वेन ब्रह्मोपादानत्वं न सम्भवतीति, तदयुक्तम्, विलक्षणयोरपि कार्यकारणभावदर्शनात् । दृश्यते हि माक्षिकादेर्विलक्षणस्य कृम्यादेस्तस्मादुत्पत्तिः । ननूक्तमचेतनांश एव कार्यकारणभावात्तत्र सालक्षण्यम् । सत्यमुक्तम्, न तावता कार्यकारणयोर्भवदभिमतसालक्षण्यसिद्धिः । यत्किञ्चित्सालक्षण्ये सर्वस्य सर्वसालक्षण्येन सर्वस्मात्सर्वोत्पत्तिप्रसङ्गभयाद्वस्तुनो वस्त्वन्तराद् व्यावृत्तिहेतुभूतस्याकारस्यानुवृत्तिसालक्षण्यं भवताऽभ्युपेतम् । स तु नियमो माक्षिकादिभ्यः कृम्याद्युत्पत्तौ न दृश्यत इति ब्रह्मविलक्षणस्यापि जगतो ब्रह्मकार्यत्वं नानुपपन्नम् । न हि मृद्धिरण्यघटमुकुटादिष्विव वस्त्वन्तरव्यावृत्तिहेतुभूतासाधारणाकारानुवृत्तिर्माक्षिकगोमयकृमिवृश्चिकादिषु दृश्यते ।

†† एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो लि० पु० नास्ति ।

१ वीति नास्ति लि० पु०, भाष्यन्तु तेष । २ मक्षिकेति लि० पु० ।

असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ ७ ॥

यदि कार्य्यभूताज्जगतः कारणभूतं ब्रह्म विलक्षणम्, तर्हि कार्य्यकारणयोर्द्रव्यान्तरत्वेन कारणे परस्मिन् ब्रह्मणि कार्य्यं जगत् विद्यमान इत्यसत एव जगत उत्पत्तिः प्रसज्यत इति चेत्, नैतदेवम्, कार्य्यकारणयोः सालक्षण्यनियमप्रतिषेध[1]मात्रमेव हि पूर्वसूत्रेऽभिहितम्,[2] न तु कारणात्कार्य्यस्य द्रव्यान्तरत्वम्। कारणभूतं ब्रह्मैव स्वस्माद्विलक्षणजगदाकारेण परिणमत इत्येतत्तु न परित्यक्तम्[3]। कृमिमाविकयोरपि हि सति[4] वैलक्षण्ये कुण्डलहिरण्ययोरिव द्रव्यैक्यमस्त्येव।

तत्र[5] चोदयति–

अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॥ ८ ॥

अपीतावित्य[6]पीतिपूर्वकसृष्ट्यादेः प्रदर्शनार्थम्। "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसी"दित्यादिष्वप्ययावस्थो[7]पदेशपूर्वकत्वदर्शनात्सृष्ट्यादेः। यदि कार्य्यकारणयोर्द्रव्यैक्यमभ्युपेतम्, तदा कार्य्यस्य जगतो ब्रह्मण्यप्ययसृष्ट्यादिषु सत्सु ब्रह्मण एव तत्तदवस्थान्वय इति कार्य्यगतास्सर्वे एवापुरुषार्था ब्रह्मणि प्रसज्येरन्, सुवर्णे इव कुण्डलगता विशेषाः। ततश्च वेदान्तवाक्यं सर्वमसमञ्जसं स्यात्, "यस्सर्वज्ञस्सर्ववित्" "अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युः"

"न तस्य कार्य्यं करणं च विद्यते
न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते"
"तयोरन्यः पिप्पलं[8] स्वाद्वत्ति"
"अनीशश्चात्मा बध्यते भोक्तृभावात्"
"अनीशया शोचति मुह्यमानः"–

---

१ सलक्षणप्रतिषेधेति लि. पु. प्रामादिकम्।
२ पूर्वसूत्रेऽभिहितमिति लि. पु.।
३ इत्येतच्च युक्तमिति लि. पु.।   ४ सति चेति मु. पु.।
५ यत्रेति लि. पु.।   ६ अपीतावत्य–इति लि. पु.।
७ विष्वप्ययस्यो–इति लि. पु.।   ८ पिप्पलमिति मु. पु. द्वयोऽप्यत्र पाठः।

इत्येकस्मिन्नेव वस्तुन्येषां परस्परविरुद्धानां प्रसक्तेः । अथोच्येत—चिदचिद्वस्तुशरीरकस्य परस्यैव ब्रह्मणः कार्यकारणभावाच्छरीरभूतचिदचिद्वस्तुगतत्वाच्च दोषाणां न शरीरिणि ब्रह्मणि कार्यावस्थे कारणावस्थे च प्रसङ्ग इति, तदयुक्तम्, जगद्ब्रह्मणोः शरीर[1]शरीरिभावस्यैवासम्भवात् । सम्भवे च[2] ब्रह्मणि शरीरसम्बन्धनिबन्धनदोषाणामनिवार्यत्वात् । न हि चिदचिद्वस्तुनोर्ब्रह्मणः शरीरत्वं सम्भवति, शरीरं हि नाम कर्मफलरूपसुखदुःखोपभोगसाधनभूतेन्द्रियाश्रयः पञ्चवृत्तिप्राणाधीनधारणः पृथिव्यादिभूतसङ्घातविशेषः, तथाविधस्यैव लोकवेदयोः शरीरत्वप्रसिद्धेः । परमात्मनश्च "अपहतपाप्मा विजरः"

"अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति"

"अपाणिपादो जवनो ग्रहीता
पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः"

"अप्राणो ह्यमनाः"—

इत्यादिभिः कर्मतत्फलभोगयोरभावादिन्द्रियाधीनभोगत्वाभावात्प्राणवत्त्वाभावाच्च न तं प्रति चेतनाचेतनयोश्शरीरत्वम् । न चाचेतनव्यष्टिरूपतृणकाष्ठादीनां समष्टिरूपस्य भूतसूक्ष्मस्य चेन्द्रियाश्रयत्वादि सम्भवति, भूतसूक्ष्मस्य पृथिव्यादिसङ्घातत्वं च न विद्यते । चेतनस्य तु ज्ञानैकाकारस्य सर्वमेतन्न सम्भवतीति नतरां "शरीरत्वसम्भवः[3] । न च भोगायतनत्वं शरीरत्वमिति शरीरत्वसम्भवः, भोगायतनेषु वेश्मादिषु शरीरत्वाप्रसिद्धेः । यत्र वर्तमानस्यैव सुखदुःखोपभोगस्तदेव भोगायतनमिति चेन्न, परकायप्रवेशजन्यसुखदुःखोपभोगायतनस्य परकायस्य प्रविष्टशरीरत्वाप्रसिद्धेः । ईश्वरस्य तु स्वतःसिद्धनित्यनिरतिशयानन्दस्य भोगं प्रति चिदचितोरायतनत्वनियमो न सम्भवति । एतेन भोगसाधनमात्रस्य शरीरत्वं प्रत्युक्तम् । अथ मतम्—यदिच्छा[4]धीनस्वरूपस्थितिप्रवृत्ति यत् तत्

१ शरीरेतिनास्ति नि॰ पु॰ । २ सम्भवे चेति नि॰ पु॰ नास्ति ।
३ सम्भवति नितरां शरीरत्वं सम्भव इति नि॰ पु॰ ।
४ यदीच्छेति नि॰ पु॰ पाठः ।

तस्य शरीरमिति सर्वस्येश्वरेच्छाधीनस्वरूपस्थितिप्रवृत्तित्वेनैश्वरशरीरत्वं सम्भवतीति, तदपि न साधीय.[1] शरीरतया प्रसिद्धेषु तत्तच्चेतनेच्छायत्तस्वरूपत्वाभावात्, रुग्णशरीरस्य तदिच्छाधीनप्रवृत्तित्वाभावात्, मृतशरीरस्य तदायत्तप्रवृत्तित्वाभावाच्च[2], सालभञ्जिकादिषु चेतनेच्छाधीनस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिषु तच्छरीरत्वाप्रसिद्धेश्च[3] । चेतनस्य नित्यस्येश्वरेच्छायत्तस्वरूपत्वाभावाच्च न तच्छरीरत्वसम्भवः । न च यच्चेतनेनियाम्यम्, यच्चेतनधार्यम्, यस्यैव[4] शेषभूतम्, तत्तस्य शरीरमिति वाच्यम्, क्रियादिषु व्यभिचारात् । "अशरीरं शरीरेषु" "अपाणिपादो जवनो ग्रहीता" इत्यादिभिरीश्वरस्य शरीराभाव.[5] प्रतिपाद्यते । अतो जगद्ब्रह्मणोः शरीर[6]शरीरिभावस्यासम्भवात्[7] तत्सम्भवे च ब्रह्मणि दोषप्रसङ्गाद्ब्रह्मकारणवादे वेदान्तवाक्यानामसामञ्जस्यमिति ।

अत्रोत्तरम्-

न तु दृष्टान्तभावात् ॥ ९ ॥

नैवमसामञ्जस्यम्, एकस्यैवावस्थाद्वयान्वयेऽपि गुणदोषव्यवस्थितेर्दृष्टान्तस्य विद्यमानत्वात् । 'तु'-शब्दोऽत्र हेयसम्बन्धगन्धस्यासम्भावनीयतां द्योतयति । एतदुक्तं भवति-चिदचिद्वस्तुशरीरतया तदात्मभूतस्य परस्य ब्रह्मणः सङ्कोचविकासात्मककार्यकारणभावावस्थाद्वयान्वयेऽपि न कश्चिद्विरोधः, यतः, सङ्कोचविकासौ परब्रह्मशरीरभूतचिदचिद्वस्तुगतौ । शरीरगतास्तु दोषा नात्मनि प्रसज्यन्ते आत्मगताश्च गुणा न शरीरे । यथा, देवमनुष्यादीनां सशरीराणां क्षेत्रज्ञानां शरीर[8]गता बालत्वयुवत्वस्थविरत्वादयो नात्मनि सम्बध्यन्ते, आत्मगताश्च ज्ञानसुखादयो [10]न शरीरे । अत्र च देवो जातो मनुष्यो जात, स्तथा स एव बालो युवा स्थविरश्चेति व्यपदेशश्च मुख्यः । भूतसूक्ष्मशरीरस्यैव क्षेत्रज्ञस्य देवमनुष्यादिभाव इति

---

१ तदपि न साधनीय-इति मु पु । २ मृतशरीरत्वायत्तस्थितित्वाभावाच्चेति लि पु ।
३ ०स्थाप्रसिद्धेरिति लि पु । ४ यस्यैकस्यैवभूतमिति लि पु ।
५ शरीराभाव इति लि पु । ६ शरीरेति शब्दद्वयत्रापि नास्ति ।
७ तदिदं नास्ति लि पु । ८ गतेति लि पु नास्ति ।
९ क्षेत्रज्ञा शरीरेति मु पु । १० ०गताश्च ज्ञानसुखादीनामिति लि पु ।

'तदन्तरप्रतिपत्ता'विति वक्ष्यत इति । यत्पुनरुक्तम्–चिदचिदात्मकस्य जगतः स्थूलस्य सूक्ष्मस्य च परमात्मानं प्रति शरीरभावो नोपपद्यत इति, तदनाकलितसम्यङ्न्यायानुगृहीतवेदान्तवाक्यगणस्य स्वमतिपरिकल्पितस्फुरत्कुतर्कविजृम्भितम् । सर्वे एव हि वेदान्ताः स्थूलस्य सूक्ष्मस्य च[1] चेतनस्याचेतनस्य समस्तस्य च परमात्मानं प्रति शरीरत्वं श्रावयन्ति । वाजसनेयके तावत्काण्वशाखायां माध्यन्दिनशाखायां चान्तर्यामिब्राह्मणे–"यः पृथिव्यां तिष्ठन्' 'यस्य पृथिवी शरीर"मित्यारभ्य पृथिव्यादि समस्तमचिद्वस्तु[2] "यो विज्ञाने तिष्ठन् यस्य विज्ञानं शरीरं" "य आत्मनि तिष्ठन् यस्यात्मा शरीरमिति चेतनं च पृथक्पृथङ्निर्दिश्य तस्य[3]परमात्मशरीरत्वमभिधीयते । सुबालोपनिषदि च–"यः पृथिवीमन्तरे संचरन् यस्य पृथिवी शरीरमित्यारभ्य "य आत्मानमन्तरे संचरन् यस्यात्मा शरीर"मिति तद्वदेव चिदचितोस्सर्वावस्थयोः परमात्मशरीरत्वमभिधाय "एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायण" इति तस्य सर्वभूतानि प्रत्यात्मत्वमभिधीयते । स्मरन्ति च–"जगत्सर्वं शरीरन्ते" "यदम्बु वैष्णवः कायः" "तत्सर्वं वै हरेस्तनुः" "तानि सर्वाणि तद्वपुः" "सोऽभिध्याय शरीरात्स्वा"दित्यादि । भूतसूक्ष्मात्स्वाच्छरीरादित्यर्थः । लोके च 'शरीर'–शब्दो घटादिशब्दवदेकाकारद्रव्यनियतवृत्तिमनाम्नादितः क्रमि[4]कीटपतङ्गसर्पनरपशुप्रभृतिष्वत्यन्तविलक्षणाकारेषु द्रव्येष्वगौण.[5] प्रयुज्यमानो दृश्यते । तेन तस्य प्रवृत्तिनिमित्तव्यवस्थापनं[6] सर्वप्रयोगानुगुण्येनैव कार्यम् । त्वदुक्तं च कर्मफलोपभोगहेतुरित्यादिकं प्रवृत्तिनिमित्तलक्षणं न सर्वप्रयोगानुगुणम्, यथोक्तेष्वीश्वरशरीरतयाऽभिहितेषु पृथिव्यादिष्वव्याप्तेः । किञ्च, ईश्वरस्येच्छाविग्रहेषु मुक्तानां च "स एकधा भवती"त्यादिवाक्यावगतेषु[7] विग्रहेषु तल्लक्षणमव्याप्तम्,

१ चेति पदं नास्ति लि॰ पु॰ ।   २ समस्तचिदचिद्वस्त्विति लि॰ पु॰ ।
३ तस्येति द्विः लि॰ पु॰ ।   ४ मनाद्याधिकमपीति समस्त पाठो मु॰ पु॰ ।
५ द्रव्येष्वगौण इति मु॰ पु॰ ।
६ व्यवस्थापनं धर्ममिति लि॰ पु॰ ।   ७ वाक्यावगतेष्विति लि॰ पु॰ ।

कर्मफलभोगनिमित्तत्वाभावात्तेषाम् । परमपुरुषेच्छाविग्रहाश्च न पृथिव्यादिभूतसङ्घातविशेषाः, "न भूतसङ्घसंस्थानो देहोऽस्य परमात्मन" इति स्मृतेः । अतो भूतसङ्घातरूपत्वं च शरीरस्याव्याप्तम् । पञ्चवृत्तिप्राणाधीनधारणत्वं च स्थावरशरीरेष्वव्याप्तम् । स्थावरेषु हि प्राणसद्भावेऽपि तस्य पञ्चधाऽवस्थाय शरीरस्याधारकतयाऽ[1]वस्थानं नास्ति । अहल्यादीनां कर्मनिमित्तशिलाकाष्ठादिशरीरेष्विन्द्रियाश्रयत्वं च[2] सुखदुःखहेतुत्वं चाव्याप्तम् । अतो, यस्य चेतनस्य यद् [3]द्रव्यं सर्वात्मना स्वार्थे नियन्तुं धारयितुं च शक्यं तच्छेषतैकस्वरूपं च,[4] तत् तस्य शरीरमिति शरीरलक्षणमास्थेयम् । रुग्णशरीरादिषु नियमनाद्यदर्शनं विद्यमानाया एव नियमनशक्तेः प्रतिबन्धकृतम्, अग्न्यादेः शक्तिप्रतिबन्धादौष्ण्याद्यदर्शनवत् । मृ[5]तशरीरं च चेतनवियोगसमय एव विशरितुमारब्धं, क्षणान्तरे च विशीर्यते । पूर्वं शरीरतया परिक्लृप्तसङ्घातैकदेशत्वेन च तत्र शरीरत्वव्यवहारः । अतस्सर्वं परमपुरुषेण सर्वात्मना स्वार्थे नियाम्यं धार्यं तच्छेषतैकस्वरूपमिति सर्वं चेतनाचेतनं तस्य शरीरम् । 'अशरीरं शरीरे'ष्वित्यादि च कर्मनिमित्तशरीरप्रतिषेधपरम्, यथोक्तसर्वशरीरत्वश्रवणात् । उपरितनाधिकरणेषु चैतदुपपादयिष्यते । 'अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जस' 'न तु दृष्टान्तभावा'दिति सूत्रद्वयेनेतरव्यपदेशादित्यधिकरणसिद्धोऽर्थः स्मारितः ।

स्वपक्षदोषाच्च ॥ १० ॥

न केवलं ब्रह्मकारणवादस्य निर्दोषत्वेनैतत्समाश्रयणम्, प्रधानकारणवादस्य दुष्टत्वाच्च तत्परित्यज्यैतदेव समाश्रयणीयम् । प्रधानकारणवादे हि जगत्प्रवृत्तिर्नोपपद्यते । तत्र हि निर्विकारस्य चिन्मात्रैकरसस्य पुरुषस्य प्रकृतिसन्निधानेन प्रकृतिधर्माध्यासनिबन्धना जगत्प्रवृत्तिः । निर्विकारस्य चिन्मात्ररूपस्य प्रकृतिधर्माध्यासहेतुभूतं प्रकृतिसन्निधानं किंरूपमिति विवेचनीयम्—किं प्रकृतेः सद्भाव एव ? उत तद्गतः कश्चिद्विकारः ?

---

१ शरीरस्याधारकत्वेनेति लि० पु० । २ चेति अत्र नास्ति लि० पु० ।
३ यदिति नास्ति लि० पु० । ४ चेति नास्ति लि० पु० ।
५ इतः परं लिखितपुस्तकस्य १५०–१५४ पञ्च पत्राणि न सन्ति ।

अथ पुरुषगत एव कश्चिद्विकारः ? न तावत्पुरुषगतः, अनभ्युपगमात् । नापि प्रकृतेर्विकारः, तस्याध्यासकार्यतयाऽभ्युपगतस्याध्यासहेतुत्वासम्भवात् । सद्भावमात्रस्य सन्निधानत्वे मुक्तस्याप्यध्यासप्रसङ्ग इति त्वत्पक्षे जगत्प्रवृत्तिर्नोपपद्यते । अयमर्थः साङ्ख्यपक्षप्रतिक्षेपसमये 'अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावा'दित्यादिना प्रपञ्चयिष्यते ।

तर्काप्रतिष्ठानादपि ॥ ११ ॥

तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वादपि श्रुतिमूलो ब्रह्मकारणवाद एव समाश्रयणीयो न प्रधानकारणवादः । शाक्योलूक्याक्षपादक्षपणककपिलपतञ्जलितर्काणामन्योन्यव्याघातात्तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वं गम्यते ।

अन्यथाऽनुमेयमिति चेदेवमप्यनिर्मोक्षप्रसङ्गः ॥ १२ ॥

इदानीं विद्यमानानां शाक्यादीनां तर्कानुद्भाव्य अन्यथाऽत्र प्रधानकारणवादमतिक्रान्ततदुपदर्शितदूषणं तेनानुमास्यामहे[1] इति चेत्, एवमपि पुरुषबुद्धिमूलतर्कैकावलम्बनस्य तथैव देशान्तरकालान्तरेषु त्वदधिकतमतर्ककुशलपुरुषोत्प्रेक्षिततर्कदूष्यत्वसम्भावनया तर्काप्रतिष्ठानदोषादनिर्मोक्षो दुर्वारः । अतोऽतीन्द्रियेऽर्थे शास्त्रमेव प्रमाणम्, तदुपबृंहणायैव तर्क उपादेयः । तथा चाह—

"आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना ।
यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः" इति ।

वेदाख्यशास्त्राविरोधिनेत्यर्थः । अतो वेदविरोधित्वेन वेदार्थविशदीकरणरूपवेदोपबृंहणतर्कोपादानाय साङ्ख्यस्मृतिरनादरणीया ।

विलक्षणत्वाधिकरणं समाप्तम् ३ ॥

अथ शिष्टापरिग्रहाधिकरणम् ४ ।

एतेन शिष्टापरिग्रहा[2] अपि व्याख्याताः ॥ १३ ॥

शिष्टाः परिशिष्टाः । न विद्यते वेदपरिग्रहो येषामित्यपरिग्रहाः । शिष्टाश्चापरिग्रहाश्च शिष्टापरिग्रहाः । एतेन वेदापरिगृहीतसांख्यपक्ष-

१ तेनानुमास्यामहे इति पाठान्तरम्· दूषणत्वेनानुमास्यामहे इति वा पाठः स्यात् ।
२ शिष्टपरिग्रहा इति मु॰ पु॰ सूत्रपाठः प्रामादिकः ।

पक्षेण परिशिष्टाश्च वेदापरिगृहीताः कणभक्षाक्षपादक्षपणकभिक्षुपक्षाः उपेक्षिता वेदितव्याः । परमाणुकारणवादेऽमीषां सर्वेषां संवादात्कारणवस्तुविषयस्य तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वं न शक्यते वक्तुमित्यधिकाराशङ्का । तावन्मात्रसंवादेऽपि तर्कमूलत्वाविशेषात्परमाणुस्वरूपेऽपि शून्यात्मकत्वाशून्यात्मकत्वज्ञानात्मकत्वार्थात्मकत्वक्षणिकत्वनित्यत्वैकान्तत्वानेकान्तत्वसत्यासत्यात्मकत्वादिविसंवाददर्शनात्तस्याऽप्रतिष्ठितत्वमेवेति परिहारः ॥

शिष्टापरिग्रहाधिकरणं समाप्तम् ४ ॥

अथ भोक्त्रापत्त्यधिकरणम् ५ ।

भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत् स्याल्लोकवत् ॥ १४ ॥

पुनरपि साङ्ख्यः प्रत्यवतिष्ठते । यदुक्तम् स्थूलसूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरस्य ब्रह्मणः कार्यकारणरूपत्वाज्जीवब्रह्मणोः स्वभावविभाग उपपद्यत इति, स तु विभागो न सम्भवति, ब्रह्मणः सशरीरत्वे तस्य भोक्तृत्वापत्तेः । सशरीरत्वे जीवस्येवेश्वरस्यापि सशरीरत्वप्रयुक्तसुखदुःखयोर्भोक्तृत्वस्यावर्जनीयत्वात् । ननु च 'सम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्या'दित्यत्रेश्वरस्य भोगप्रसङ्गपरिहार उक्तः । नैवम्, तत्र ह्युपास्यतया हृदयायतने संनिहितस्य शरीरान्तर्वर्तित्वमात्रेण भोगप्रसङ्गो न विद्यत इत्युक्तम् । इह तु जीवब्रह्मणोऽपि सशरीरत्वे तद्वदेव सुखदुःखयोर्भोक्तृत्वप्रसङ्गो दुर्वार इत्युच्यते । दृश्यते हि सशरीराणां जीवानां शरीरगतबालत्वस्थविरत्वादिविकारासम्भवेऽपि शरीरधातुसाम्यवैषम्यनिमित्तसुखदुःखयोगः । श्रुतिश्च—"न वै[1] सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्त्यशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत" इति । अतः सशरीरब्रह्मकारणवादे जीवेश्वरस्वभावविभागाभावात्, केवलब्रह्मकारणवादेऽपि मृत्सुवर्णादिवज्जगद्गतापुरुषार्थादिसर्वविशेषाश्रयत्वप्रसङ्गाच्च प्रधानकारणवाद एव न्याय्यमिति चेत्, अत्रोत्तरम्—

'स्याल्लोकव'दिति । स्यादेव विभागो जीवेश्वरस्वभावयोः, न हि जीवस्य शरीरधातुसाम्यवैषम्यनिमित्तं सुखदुःखयोर्भोक्तृत्वं सशरीरत्वकृतम्

---

१ न ह वै-इति मु॰ पु॰, एवमन्यत्रापि ।

अपि तु पुण्यपापरूपकर्मकृतम् । 'न ह वै सशरीरस्य' इत्यपि कर्मारब्धदेहविषयम्, "स एकधा भवति त्रिधा भवति" "स यदि पितृलोककामो भवति" "स तत्र पर्येति जक्षत् क्रीडन् रममाणः" इति कर्मसम्बन्धविनिर्मुक्तस्याविर्भूतस्वरूपस्य सशरीरस्यैवापुरुषार्थगन्धाभावात् । अपहतपाप्मनस्तु परमात्मनः स्थूलसूक्ष्मरूपकृत्स्नजगच्छरीरत्वेऽपि कर्मसम्बन्धगन्धो नास्तीति नितरामपुरुषार्थगन्धाप्रसङ्गः । 'लोकवत्'—यथा लोके राजशासनानुवर्तिनां तदतिवर्तिनां च राजानुग्रहनिग्रहकृतसुखदुःखयोगेऽपि न सशरीरत्वमात्रेण शासके राजन्यपि शासनानुवृत्त्यतिवृत्तिनिमित्तसुखदुःखयोर्भोक्तृत्वप्रसङ्गः । यथाह द्रमिडभाष्यकारः—"यथा लोके राजा प्रचुरदन्दशूके घोरे ऽनर्थसंकटेऽपि प्रदेशे वर्तमानोऽपि व्यजनाद्यवधूतदेहो दोषैर्न स्पृश्यते ऽभिप्रेतांश्च लोकान् पालयति भोगांश्च गन्धादीनविश्वजनोपभोग्यान् धारयति, तथाऽसौ लोकेश्वरो भ्रमत्स्वसामर्थ्यचामरो दोषैर्न स्पृश्यते रक्षति च[1] ब्रह्मलोकादीन् भोगांश्चाऽविश्वजनोपभोग्यान् धारयती"ति ।

मृत्सुवर्णादिवत् ब्रह्मस्वरूपपरिणामस्तु नैवाभ्युपगम्यते, अविकारत्वनिर्दोषत्वादिश्रुतेः । यत्तु परैर्ब्रह्मकारणवादे भोक्तृभोग्यविभागाभावमाशङ्क्य समुद्रफेनतरङ्गदृष्टान्तेन विभागप्रतिपादनपरं सूत्रं व्याख्यातम्, तदयुक्तम्, अन्तर्भावितशक्तिविक्षेपाधिकाद्ब्रह्मणः सृष्टिमभ्युपगच्छतामेषमाक्षेपपरिहारयोरसङ्गतत्वात्, कारणान्तर्गतशक्तिविक्षेपाद्युपहितस्य भोक्तृत्वादुपाधेश्च भोग्यत्वाद्विलक्षणयोस्तयोः परस्परभावापत्तिरिह न सम्भवति । स्वरूपपरिणामस्तु तैरपि नाभ्युपेयते 'न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वा'दिति क्षेत्रज्ञानां तद्गतकर्मणां चानादित्वप्रतिपादनात् । स्वरूपपरिणामाभ्युपगमेऽपि भोक्तृभोग्या ऽविभागाशङ्का[3] कस्यचिदपि न जायते, मृत्सुवर्णादिपरिणामरूपघटशरावकटकमुकुटादिविभागवद्भोक्तृभोग्यविभागोपपत्तेः । स्वरूपपरिणामे च[4] ब्रह्मण एव भोक्तृभोग्यत्वापत्तिरिति पुनरप्येषामनाञ्जस्यमेव ॥

१ पुनरपि पालयिष्यतीति मु॰ पु॰ ।
२ लोकादीनित्यधिकमत्र मु॰ पु॰ ।
३ ०भोग्याविभागा-इति मु॰ पु॰ ।
४ स्वरूपपरिणामेऽपीति मु॰ पु॰ ।

भोक्त्रापत्त्यधिकरणं समाप्तम् ५ ॥

---

६ आरम्भणाधिकरणम्॥ तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः॥१५॥

"असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वा"दित्यादिषु कारणभूताद्ब्रह्मणः कार्य्यभूतस्य जगतोऽनन्यत्वमभ्युपगम्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वमुपपादितम् । इदानीं तदेवानन्यत्वमाक्षिप्य समाधीयते ।

तत्र काणादा आहुः—न कारणात्कार्य्यस्यानन्यत्वं सम्भवति, विलक्षणबुद्धिबोध्यत्वात् । न खलु तन्तुपटमृत्पिण्डघटादिषु कार्य्यकारणविषया बुद्धिरेकरूपा । शब्दभेदाच्च, न हि तन्तवः पट इत्युच्यन्ते, पटो वा तन्तव इति । कार्य्यभेदाच्च, न हि मृत्पिण्डेनोदकमाह्रियते घटेन वा कुड्यं निर्मीयते । कालभेदाच्च, पूर्वकालं च कारणम्, अपरकालं च कार्य्यम्। आकारभेदाच्च, पिण्डाकारं कारणम्, कार्य्यं च पृथुबुध्नोदराकारम्, तथा सत्यामेव मृदि घटो नष्ट इति व्यवह्रियते । सङ्ख्याभेदश्च दृश्यते—बहवस्तन्तव, एकश्च पटः । कारकव्यापारवैयर्थ्यं च, कारणमेव चेत्कार्य्यम्, किं कारकव्यापारसाध्यं स्यात् । सत्यपि कार्य्ये कार्योपयोगितया कारकव्यापारेण भवितव्यमिति चेत्, सर्वदा कारकव्यापारेण नोपरन्तव्यम् । सर्वस्य सर्वदा सत्त्वेन नित्यानित्यविभागश्च न स्यात् । अथ कार्य्यं सदेव पूर्वमनभिव्यक्तं कारकव्यापारेणाभिव्यज्यते अतः कारकव्यापारार्थवत्त्वं नित्यानित्यविभागश्चोच्यते । तदसत्, अभिव्यक्तेरभिव्यक्त्यन्तरापेक्षत्वेऽनवस्थानात्, अनपेक्षत्वे कार्य्यस्य नित्योपलब्धिप्रसङ्गात्, तदुत्पत्त्यभ्युपगमे चासत्कार्य्यवादप्रसङ्गात् । किञ्च,कारकव्यापारस्याभिव्यञ्जकत्वे घटार्थेन कारकव्यापारेण करकादेरप्यभिव्यक्तिः प्रसज्यते, समानिपदाभिव्यञ्जकभावेषु दीपादिष्वभिव्यङ्ग्यविशेषनियमादर्शनात् । न हि घटार्थमारोपितः प्रदीपः करकादीनाभिव्यनक्ति । अतोऽसतः कार्य्यस्योत्पत्तिहेतुत्वेनैव कारकव्यापारार्थवत्त्वम् । अतश्च सत्कार्य्यवादासिद्धिः । न च नियतकारणोपादानं सत एव कार्य्यस्य साधयति, कारणशक्तिनियमादेव तदुपपत्तेः । नन्वसत्कार्य्यवादिनोऽपि

कारकव्यापारो नोपपद्यते, प्रागुत्पत्तेः कार्य्यस्यासत्त्वात् कार्य्यादन्यत्र कारकव्यापारेण भवितव्यम्, तथाऽन्यत्वाविशेषात्तन्तुगतकारकव्यापारेण घटोत्पत्तिरपि प्रसज्येत । नैवम्, यत्कार्योपादानशक्तं यत्कारणम्, तद्गत-कारणव्यापारेण तत्कार्य्योत्पत्तिसिद्धेः ।

अत्राहुः—कारणादनन्यत्कार्य्यम् । न हि परमार्थतः कारणव्यतिरिक्तं कार्य्यं नाम वस्त्वस्ति, अविद्यानिबन्धनत्वात्सकलकार्यतद्व्यवहारयोः । अतो यथा कारणभूतान्मृद्द्रव्याद् घटादिषु विकारेषूपलभ्यमानाद् व्यतिरिक्तं घटशरावादिकार्यं व्यवहारमात्रालम्बनं मिथ्या, कारणभूतं मृद्द्रव्यमेव-सत्यम्, तथा निर्विशेषसन्मात्रात् कारणभूताद्ब्रह्मणो ऽन्यो ऽहङ्कारादिव्य-वहारालम्बनः [सं]प्रत्यक्षः प्रपञ्चो मिथ्या, कारणभूतं सन्मात्रं ब्रह्मैव सत्यम् । तस्मात्कारणव्यतिरिक्तं कार्य्यं नास्तीति कारणादनन्यत्कार्य्यम् । न च वाच्यम्—शुक्तिकारजतादीनामिव घटादिकार्य्याणामसत्यत्वासिद्धेर्दृष्टा-न्तानुपपत्तिरिति, यत एतत्रापि युक्त्या मृद्द्रव्यमात्रमेव सत्यतया व्यवस्था-प्यते, तद्व्यतिरिक्तं तु युक्त्या बाध्यते । का पुनरत्र युक्तिः । मृद्द्रव्यमा-त्रस्यानुवर्तमानत्वं, तद्व्यतिरिक्तस्य च व्यावर्तमानत्वम् । रज्जुसर्पादिषु ह्यनुवर्तमानस्याधिष्ठानभूतस्य रज्ज्वादेस्सत्यता, व्यावर्तमानस्य च सर्प-भूदलनाम्बुधारादेरसत्यता दृष्टा, तथाऽनुवर्तमानमधिष्ठानभूतं मृद्द्रव्य-मेव सत्यं, व्यावर्तमानास्तु घटशरावादयोऽसत्यभूताः । किञ्च, सत आ-त्मनो विनाशाभावादसतश्च शशविषाणादेरुपलब्ध्यभावादुपलब्धिविना-शयोगि कार्य्यं सदसद्भ्यामनिर्वचनीयमिति गम्यते । अनिर्वचनीयं च शुक्तिकारजतादिवन्मृषैव । तस्य चानिर्वचनीयत्वं प्रतीतिबाधाभ्यां सि-द्धम् । किञ्च, कार्य्यमुत्पादयद् मृदादि कारणद्रव्यं किमविकृतमेव का-र्यमुत्पादयति? उत कञ्चन विशेषमापन्नम्? न तावदविकृतमुत्पादयति, सर्वदोत्पादकत्वप्रसङ्गात् । नापि विशेषान्तरमापन्नम्, विशेषान्तरापत्ते-रपि विशेषान्तरापत्तिपूर्वकत्वेन भवितव्यम्, तस्या अपि तथेत्यनवस्था-नात् । अविकृतमेव देशकालनिमित्तविशेषसम्बद्धं कार्य्यमुत्पादयतीति न च, देशादिविशेषसम्बन्धोऽपि ह्यविकृतस्य विशेषान्तरमापन्नस्य च

पूर्ववन्न सम्भवति । न च वाच्यम्–मृत्सुवर्णदुग्धादिभ्यो घटरुचकदध्यादीनामुत्पत्तिर्दृश्यते । शुक्तिकारजतादिवद् देशकालादिप्रतिपन्नोपाधौ बाधश्च न दृश्यते । अतः प्रतीतिशरणानां कारणात्कार्योत्पत्तिरवश्याऽऽश्रयणीयेति । विकल्पासहत्वात्–किं हेमादिमात्रमेव स्वस्तिकादेरारम्भकम्? उत रुचकादि? अथ रुचकाद्याश्रयो हेमादिः? न तावद्धेमादिमात्रमारम्भकम्, हेमादि[1]व्यतिरिक्तस्य कार्यस्याभावात्, स्वात्मानं प्रत्यात्मन आरम्भकत्वासम्भवाच्च । हेमव्यतिरिक्तं स्वस्तिकं दृश्यत इति चेत्, न हेमव्यतिरिक्तं तत्, हेमप्रत्यभिज्ञानात्तदतिरिक्तवस्त्वन्तरानुपलब्धेश्च । बुद्धिशब्दान्तरादिभिर्वस्त्वन्तरत्वं साधितमिति चे,न, अनिरूपितवस्त्वऽवलम्बनाना बुद्धिशब्दान्तरादीनां शुक्तिकारजतबुद्धिशब्दादिवद्[2] भ्रान्तिमूलत्वेन वस्त्वन्तरसद्भावासाधकत्वात् । नापि रुचकादि स्वस्तिकादेरारम्भकम्, स्वस्तिके हि रुचकं पट इव तन्तवो यत्नाऽपि नोपलभ्यन्ते, नापि रुचकाश्रयभूतं हेम, रुचकाश्रयाकारेण हेम्नः स्वस्तिकेऽनुपलब्धेः । अतो मृदादिकारणातिरिक्तस्य कार्यस्यासत्त्वदर्शनाद्ब्रह्मव्यतिरिक्तं कृत्स्नं जगत्कार्यत्वेन मिथ्याभूतम् । तदिदं ब्रह्मव्यतिरिक्तमिथ्यात्वसुखप्रतिपत्तये काल्पनिकमृदादिसत्यत्वमाश्रित्य कार्यस्यासत्यत्वं प्रतिपादितम् । परमार्थतस्तु मृत्सुवर्णादिकारणमपि घटरुचकादिकार्यवन्मिथ्याभूतम्, ब्रह्मकार्यत्वाविशेषात् । "ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्य" "नेह नानास्ति किञ्चन मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति" "यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति" "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्" 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते" इत्येवमादिभिः श्रुतिभिश्च ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य मिथ्यात्वमवगम्यते । न चागमावगतार्थस्य प्रत्यक्षविरोधः शङ्कनीयः, यथोक्तप्रकारेण कार्यस्य मिथ्यात्वावगमात्, प्रत्यक्षस्य सन्मात्रविषयत्वाच्च । विरोधे सत्यप्यसम्भावितदोषस्य चरमभाविनः स्वरूपसद्भावादौ प्रत्यक्षाद्यपेक्षत्वेऽपि प्रमितौ निराकाङ्क्षस्य निरवकाशस्य शास्त्रस्य बलीयस्त्वात् । अतः कार-

१ आदिशब्दो ऽत्र पु॰ द्वयेऽपि नास्ति । २ शब्दबुद्ध्यादिवत् इति क्वचित् ।॰

यभूताद्ब्रह्मणोऽन्यत्सर्वं मिथ्या । न च प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वेन जीवमिथ्यात्वमाशङ्कनीयम्, ब्रह्मण एव जीवभावात् । ब्रह्मैव हि सर्वशरीरेषु जीवभावमनुभवति, "अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य" "एको देवः सर्वभूतेषु गूढः" "एको देवो बहुधा संनिविष्टः" "एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते" "नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टे"त्येवमादिभ्यः । नन्वेकमेव ब्रह्म सर्वशरीरेषु जीवभावमनुभवतीति चेत्, पादे मे वेदना शिरसि सुखमितिवत्सर्वशरीरेषु सुखदुःखप्रतिसन्धानं स्यात्, जीवेश्वरबद्धमुक्तशिष्याचार्यज्ञत्वाज्ञत्वादिव्यवस्था च न स्यात् । अत्र केचिदद्वितीयत्वं ब्रह्मणोऽभ्युपयन्त एवं समादधते-एकस्यैव ब्रह्मणः प्रतिबिम्बभूतानां जीवानां सुखिदुःखित्वादय एकस्यैव मुखस्य प्रतिबिम्बानां मणिकृपाणदर्पणाद्युपलभ्यमानानामल्पत्वमहत्त्वमलिनत्वविमलत्वादिवत्तत्तदुपाधिवशाद्व्यवस्थाप्यन्ते । नन्वऽनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्ये'त्यादिश्रुतेर्न जीवा ब्रह्मणो भिद्यन्त इत्युक्तम्, सत्यम्, परमार्थतः, काल्पनिकं तु भेदमाश्रित्येयं व्यवस्थोच्यते । कस्य पुनः कल्पना? न तावद्ब्रह्मणः, तस्य परिशुद्धज्ञानात्मनः कल्पनाशून्यत्वात् । नापि जीवानाम्, इतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गात्, कल्पनाधीनो हि जीवभावो जीवाश्रया च कल्पनेति । नैतदेवम्, अविद्याजीवभावयोर्बीजाङ्कुरन्यायेनाऽनादित्वात् । किञ्च, प्रासादनिगरणादिवदनुपपत्त्यैकरूपायामवस्तुभूतायामविद्यायां नेतरेतराश्रयादयो वस्तुदोषा अनवक्लृप्तिमावहन्ति । वस्तुतो ब्रह्मव्यतिरिक्तानां जीवानां स्वतो विशुद्धत्वेऽपि कृपाणादिगतमुखप्रतिबिम्बश्यामतादिवदौपाधिकाशुद्धिसम्भवादविद्याश्रयत्वोपपत्तेः काल्पनिकत्वोपपत्तिः । प्रतिबिम्बगतश्यामतादिवज्जीवगताशुद्धिरपि भ्रान्तिरेव, अन्यथाऽनिर्मोक्ष[1] प्रसङ्गात् । जीवानां भ्रमस्य प्रवाहानादित्वाच्च तद्धेतुरन्वेषणीय इति ।

तदेतदविदितवेदान्तयाथात्म्यानां भेदवादश्रद्धालुजनबहुमानावलोकनलिप्साविजृम्भितम् । तथा हि, जीवस्याकल्पितस्वाभाविकरूपेणावि-

१ अ°-र्मोक्षेत्येति सु॰ पु॰ ।

द्याश्रयत्वे ब्रह्मण एवाविद्याश्रयत्वमुक्तं स्यात्, तदतिरिक्तेन तस्मिन् कल्पितेनाकारेणाविद्याश्रयत्वे जडस्याविद्याश्रयत्वमुक्तं स्यात् । न खल्वद्वैतवादिनस्तदुभयव्यतिरिक्तमाकारमभ्युपगच्छन्ति । कल्पिताकारविशिष्टेन स्वरूपेणैवाविद्याश्रयत्वमिति चे,त्तन्न, स्वरूपस्याखण्डैकरसस्याविद्यामन्तरेण विशिष्टरूपत्वासिद्धेरविद्याश्रयाकार एव हि निरूप्यते । किञ्च, बन्धमोक्षव्यवस्थासिद्ध्यर्थं हि जीवाज्ञानस्य समाश्रयणम्,[1] सा तु व्यवस्था जीवाज्ञानपक्षेऽपि न सिध्यति। अविद्याविनाश एव हि मोक्षः, तत्रैकस्मिन् मुक्ते अविद्याविनाशादितरेऽपि मुच्येरन् । अन्यस्याऽमुक्तत्वादविद्या तिष्ठतीति चेत्, तर्ह्येकस्याप्यमुक्तिः स्यात्, अविद्याया अविनष्टत्वात् । प्रतिजीवमविद्याभेदः कल्प्यते, तत्र यस्या ऽविद्या नष्टा स मोक्ष्यते, यस्य त्वनष्टा स भन्त्स्यत इति चे,न्न, प्रतिजीवमिति जीवभेदमाश्रित्य ब्रूषे, स जीवभेदः किं स्वाभाविक उताविद्याकल्पितः ? न तावत्स्वाभाविकः, अनभ्युपगमात्, भेदसिद्ध्यर्थस्यास्य चाविद्याकल्पनस्य व्यर्थत्वात् । अथाविद्याकल्पितः, तत्रेयं जीवभेदकल्पिकाऽविद्या किं ब्रह्मण उत जीवानाम् ? ब्रह्मण इति चेदागतोऽसि मदीयं मार्गम् । अथ जीवानाम्, किमस्या जीवभेदक्लृप्तिसिद्ध्यर्थतां विस्मरसि । अथ प्रतिजीवं बद्धमुक्तव्यवस्थासिद्ध्यर्थं या अविद्याः कल्प्यन्ते ताभिरेव जीवभेदोऽपीति मनुषे । जीवभेदसिद्धौ तास्सिद्ध्यन्ति, तासु सिद्धासु जीवभेदसिद्धिरितीतरेतराश्रयत्वम् । न चात्र बीजाङ्कुरन्यायः सिद्ध्यति, बीजाङ्कुरेषु ह्यन्यदन्यद्बीजमन्यस्यान्यस्याङ्कुरस्योत्पादकम्, इह तु याभिरविद्याभिर्ये जीवाः कल्प्यन्ते तानेवाश्रित्य तासां सिद्धिरित्यशकनीयता[2] । अथ बीजाङ्कुरन्यायेन पूर्वपूर्वजीवाश्रयाभिरविद्याभिरुत्तरोत्तरजीवकल्पनां मन्यसे, तथा सति जीवानां भङ्गुरत्वमकृताभ्यागमकृतप्रहाणादिप्रसङ्गश्च । अत एव ब्रह्मणः पूर्वपूर्वजीवाश्रयाभिरविद्याभिरुत्तरोत्तरजीवभाव[3]कल्पनमित्यपि निरस्तम्, अविद्याप्रवा

१ जीवाज्ञानवादाश्रयणमिति क्वचित् ।
२ अशङ्कनीयता इति क्वचित् ।
३ जीवभावप्रभावेति मु० पु० ।

द्वेऽभ्युपगम्यमाने तत्कल्पितजीवभावस्यापि तद्वत्प्रवाहानादिता स्यात्, न ध्रुवरूपता, आमोक्षं च जीवभावस्य ध्रुवत्वमिष्टं न सिध्येत्। यच्चोक्तम्—अविद्याया अवस्तुरूपत्वेनानुपपत्तिकत्वेऽपि नेतरेतराश्रयत्वादयो वस्तुदोषा अनवक्लृप्तिमावहन्तीति, तथा सति मुक्तान् परं च ब्रह्माऽऽश्रयेदविद्या। शुद्धविद्यास्वरूपत्वादशुद्धिरूपा न तत्र प्रसजतीति चेत्, किमुपपत्त्यनुवर्तिन्यविद्या? एवं तदुक्ताभिरुपपत्तिभिर्जीवानपि नाश्रयेत्। किञ्च जीवाश्रयाया अविद्यायास्तत्त्वज्ञानोदयाद्विनाशे सति जीवो नश्येद्वा न वा? यदि नश्येत्स्वरूपोच्छित्तिलक्षणो मोक्षः स्यात्। नो चेदविद्यानाशेऽप्यनिर्मोक्षः, ब्रह्मस्वरूपव्यतिरिक्तजीवस्यावस्थानात्। यच्चोक्तम्—मणिकृपाणदर्पणादिषूपलभ्यमानमुखमलिनत्वविमलत्वादिवच्छुद्धाशुद्धिव्यवस्थोपपत्तिरिति। तत्रेदं विमर्शनीयम्—अल्पत्वमलिनत्वादय औपाधिकाः दोषाः कदा नश्येयुरिति। कृपाणाद्युपाध्यपगम इति चेत्, किं तदल्पत्वाद्याश्रयः प्रतिबिम्बस्ति[1]ष्ठति, न वा? तिष्ठतीति चेत्, तत्स्थानीयस्य जीवस्यापि स्थितत्वादनिर्मोक्षप्रसङ्गः। नश्यतीति चेत्, तद्वदेव जीवनाशात्स्वरूपोच्छित्तिलक्षणो मोक्षः स्यात्। किञ्च, यस्य ह्यपुरुषार्थरूपदोषप्रतिभासः तस्य तदुच्छेदः पुरुषार्थः। तत्र किमौपाधिकदोषप्रतिभासो बिम्बस्थानीयस्य ब्रह्मणः, उत प्रतिबिम्बस्थानीयस्य जीवस्य, तान्यस्य कस्यचित्? आद्ययोः कल्पयोर्दृष्टान्तोऽयं न सङ्गच्छते, मुखस्य मुखप्रतिबिम्बस्य चाल्पत्वादिदोषप्रतिभासशून्यत्वात्। न हि मुखं तत्प्रतिबिम्बं वा चेतयते। ब्रह्मणो दोषप्रतिभासे ब्रह्मणोऽविद्याश्रयत्वप्रसङ्गश्च। तृतीयोऽपि कल्पो न कल्पते, जीवब्रह्मव्यतिरिक्तस्य द्रष्टुरभावात्। किञ्च, अविद्याकल्प्यस्य जीवस्य कल्पकः क इति निरूपणीयम्। न तावदविद्या, अचेतनत्वात्। नापि जीवः, आत्माश्रयदोषप्रसङ्गात्, शुक्तिकारजतादिवदविद्याकल्प्यत्वाच्च जीवभावस्य। ब्रह्मैव कल्पकमिति चेत्, ब्रह्माऽज्ञानमेवायातम्। किञ्च, ब्रह्माज्ञानानभ्युपगमे किं ब्रह्म जीवान्पश्यति? न वा? न पश्यति चेत्, ईक्षापूर्विका विचित्रसृष्टिर्नामरू

१ प्रतिबिम्बमिति क्वचित्।

पश्चात्करणमित्यादि ब्रह्मणो न स्यात् । अथ पश्यति, अथवैश्वरसं ब्रह्म नाविद्यामन्तरेण जीवान् पश्यतीति ब्रह्माज्ञानप्रसङ्गः । अत एव माया-ऽविद्याप्रविभागवादोऽपि निरस्तः, अज्ञानमन्तरेण हि मायिनोऽपि ब्रह्मणो जीवदर्शित्वं न स्यात् । न च मायावी परानदृष्ट्वा मोहयितुम-ऽलम् । न च माया मायाविनो दर्शनसाधनम्, दृष्टेषु परेषु तन्मोहनमा-धनमात्रत्वात्तस्याः । अथ ब्रह्मणो माया तस्य जीवदर्शित्वं कुर्वती चायमोहनहेतुरिति मन्यसे । तर्हि परिशुद्धस्याप्यखण्डैकरसस्वप्रकाशस्य ब्रह्मणः परदर्शनं कुर्वती माया मायाऽपरपर्य्याया ऽविद्यैव स्यात् । अथ मतम्—विपरीतदर्शनहेतुरविद्या, माया तु मिथ्याभूतं ब्रह्मव्यतिरिक्तं मिथ्यात्वेनैव दर्शयन्ती न ब्रह्मणो विपरीतदर्शनहेतुः, अतस्तस्या नाविद्यात्वमिति । नैवम्, चन्द्रैकत्वे ज्ञायमाने द्विचन्द्रज्ञानहेतोरप्यविद्यात्वात् । यदि च ब्रह्म मिथ्यात्वेनैव स्वव्यतिरिक्तं जानाति, न तर्हि तन्मोहयति । न ह्यनुन्मत्तो मिथ्यात्वेन ज्ञातान् मोहयितुमीहते । अथा-पुरुषार्थाऽपरमार्थदर्शनहेतुरविद्या, माया तु ब्रह्मणो नाऽपुरुषार्थदर्शन-हेतुः, अतोऽस्या नाविद्यात्वमिति मतम्, तत्र, द्विचन्द्रज्ञानस्य दुःख-हेतुत्वाभावेनापुरुषार्थत्वाभावेऽपि तद्धेतुरविद्यैव, सविमर्शे च प्रपश्यन्ति[1] । यदि च नापुरुषार्थदर्शनकरी माया, तदनुच्छेद्यतया नित्या ब्रह्मस्वरू-पानुबन्धिनी स्यात् । अस्तु को दोष इति चेत्, द्वैतदर्शनमेव दोषः, "यत्र हि द्वैतमिव भवति" "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाऽभूत्तत्केन कं पश्ये"दि-त्याद्याऽद्वैतश्रुतयः प्रकुप्येयुः । परमार्थविषया अद्वैतश्रुतयः, मायाद्यस्त्व-परमार्थत्वादविरोध इति चेत्, अपरिच्छिन्नानन्दैकस्वरूपस्य ब्रह्मणोऽपर-मार्थभूतमायादर्शनं तद्वृत्ता या ऽविद्यामन्तरेण नोपपद्यते । किञ्चापर-मार्थभूतया नित्यया मायया किं प्रयोजनं ब्रह्मणः? जीवमोहनमिति चेत्, अपुरुषार्थेन मोहनेन किं प्रयोजनम्? क्रीडेति चेत्,[2] अपरिच्छिन्ना-नन्दस्य किं क्रीडया । परिपूर्णभोगानामेव क्रीडा पुरुषार्थत्वेन लोके दृष्टेति

---

१ प्रपश्यन्ती—इति मु० पु० ।

२ इतः प्रभृति पुनर्लिखितपुस्तकसंवादोऽस्ति ।

चेत्, नैवमिहोपपद्यते। न ह्यपरमार्थभूतैः क्रीडोपकरणैरपरमार्थतया प्रतिभासमानैर्निष्पन्नयाऽपरमार्थभूतया क्रीडयाऽपरमार्थभूतेन च तत्प्रतिभासेनाऽनुन्मत्तानां क्रीडारसो निष्पद्यते। मायाशबलतयाऽभिमत[1]ब्रह्मव्यतिरेकिणाविद्याश्रयस्य जीवस्य कल्पनाऽसम्भवश्च पूर्वमेव द्रष्टव्यः।

अतो ब्रह्मैवानाद्यविद्याशबलं स्वगतनानात्वं पश्यतीत्यद्वितीयत्वं[2] ब्रह्मणोऽभ्युपयद्भिरभ्युपेतव्यम्। यत्तु बन्धमोक्षव्यवस्था नोपपद्यत इति, न तद्ब्रह्माज्ञानवादिनश्चोद्यम्, एकस्यैव ब्रह्मणोऽज्ञस्य स्वाज्ञाननिवृत्त्या मोक्ष्यमाणत्वाद् बद्धमुक्तादिव्यवस्थाया एवाभावात्। व्यवह्रियमाणायाश्च बद्धमुक्तशिष्याचार्यादिव्यवस्थायाः काल्पनिकत्वात् स्वप्नदर्शिन इव[3] चैकस्यैवाविद्यया सर्वकल्पनोपपत्तेः। स्वप्नद्रष्टा ह्येकेन दृष्टाः शिष्याचार्यादयस्तदविद्याकल्पिता एव। अत एव बह्वविद्याकल्पनमपि न युक्तिमत्। पारमार्थिकी बन्धमोक्षव्यवस्था स्वपरव्यवस्था च जीवाज्ञानवादिना[4] नाभ्युपेयते। अपारमार्थिकी त्वेकस्यैवाविद्ययोपपद्यते। प्रयोगश्च—बन्धमोक्षव्यवस्थाः स्वपरव्यवस्थाश्च स्वाविद्याकल्पिताः, अपारमार्थिकत्वात्स्वप्नदृष्टव्यवस्थावदिति। शरीरान्तराण्यपि मयैवात्मवन्ति, शरीरत्वादेतच्छरीरवत्। शरीरान्तराण्यपि मदविद्याकल्पितानि,[5] शरीरत्वात् कार्यत्वाज्जडत्वात्कल्पितत्वाद्वा एतच्छरीरवत्। विवादाध्यासितं चेतनजातमहमेव, चेतनत्वात्, यदनहं[6] तदचेतनं दृष्टम् यथा घटः। अतस्स्वपरविभागो बद्धमुक्तशिष्याचार्यादिव्यवस्थाश्चैकस्याविद्याकल्पिताः। द्वैतवादिनाऽपि[7] बद्धमुक्तव्यवस्था दुरुपपादा, अतीतानां कल्पानामानन्त्यादेकैकस्मिन्कल्पे एकैकमुक्तावपि सर्वेषां मोक्षसम्भवादमुक्तानुपपत्तेः। अनन्तत्वादात्मनाममुक्ताश्च सन्तीति चेत्, किमिदमनन्तत्वम्। असङ्ख्येय-

१ ०तयाभिमतेति लि० पु०।
२ पश्यतो सद्वितीयत्वमिति लि० पु० ऽयमशः परम्।
३ स्वप्नदर्शन इवेति लि० पु०।
४ जीवाज्ञानवादिनेति लि० पु० न तु युक्तम्, अपिरधिकोऽत्र मु० पु०।
५ मदविकल्पितानीति लि० पु० न तु युक्तम्।
६ यदाहमिति लि० पु० स्यात्, न तु व्यक्तम्। ७ अपिर्नास्ति लि० पु०।

त्वमिति चेन्न, भूयस्त्वादल्पज्ञैरसङ्ख्येयत्वेऽपीश्वरस्य सर्वज्ञस्य सङ्ख्येया एव । तस्याप्यशक्यत्वे सर्वज्ञत्वं न स्यात् । आत्मना निस्सङ्ख्येयत्वादीश्वरस्याऽविद्यमानसङ्ख्यावेदनाभावो नासार्वज्ञ्यमावहतीति चेन्न, भिन्नत्वे सङ्ख्याविधुरत्वं[1] नोपपद्यते । आत्मानः सङ्ख्यावन्तो भिन्नत्वात् माषसर्षपघटपटादिवत् । भिन्नत्वे[2] वात्मनां घटादिवज्जडत्वमनात्मत्वं क्षयित्वं च प्रसज्यते । ब्रह्मणश्चानन्तत्वं न स्यात् । अनन्तत्वं नाम परिच्छेदरहितत्वम् । भेदवादे च वस्त्वन्तराद्विलक्षणत्वेन ब्रह्मणो वस्तुतः परिच्छेदरहितत्वं न शक्यते वक्तुम् । वस्त्वन्तरभाव एव हि वस्तुतः परिच्छेदः । वस्तुतः परिच्छिन्नस्य देशतः कालतश्चापरिच्छिन्नत्वं न युज्यते । वस्त्वन्तराद्विलक्षणत्वेन वस्तुतः परिच्छिन्ना एव हि घटादयो देशतः कालतश्च परिच्छिन्ना दृष्टाः, तथा सर्वे चेतना ब्रह्म च वस्तुतः परिच्छिन्ना देशकालाभ्यामपि परिच्छिद्यन्ते[3] । एवं च "सत्यं ज्ञानमनन्त"मित्यादिभि[4]स्सर्वप्रकारपरिच्छेदरहितस्य वदद्भिर्विरोधः, उत्पत्तिविनाशादयश्च जीवानां ब्रह्मणश्च प्रसज्येरन् । कालपरिच्छेद एव ह्युत्पत्तिविनाशभागित्वम् । अत एकस्यैवा[5]परिच्छिन्नस्य ब्रह्मणोऽविद्याविजृम्भितं ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं कृत्स्नं जगत् । सुखदुःखप्रतिसन्धानव्यवस्थादयोऽपि स्वाप्नव्यवस्थावदविद्यास्वाभाव्यादुपपद्यन्ते । तस्मादेकमेव नित्यमुक्तस्वप्रकाशस्वभावमनाद्यऽविद्यावशाज्जगदाकारेण विवर्तत इति परमार्थतो[6] ब्रह्मव्यतिरिक्ताभावात्तदनन्यत्वं जगत इति ।

अत्रोच्यते । निर्विशेषस्वप्रकाशमात्रं ब्रह्मानाद्यविद्यातिरोहितस्वस्वरूपं स्वगतनानात्वं पश्यतीत्येतत्प्रकाशस्वरूपस्य निरंशस्य प्रकाशनि

१ विधुरत्वे-इति लि० पु० ।
२ भिन्ने-इति लि० पु० ।
३ परिच्छिद्यन्त इति लि० पु० ।
४ ०मित्यादिभिरिति लि० पु ।
५ अत एवास्यैवेति लि० पु० ।
६ परमार्थता-इति लि० पु ।

वृत्ति[1]रूपतिरोधाने स्वरूपनाशप्रसङ्गेन तिरोधानासम्भवादिभ्यः[2] सकलप्रमाणविरुद्धं स्ववचनविरुद्धं चेति पूर्वमेवोक्तम् । यत्पुनरुक्तम्—कारणव्यतिरिक्तं कार्यं युक्तिबाधितत्वेन शुक्तिकारजतादिवद् भ्रम इति, तदयुक्तम्, युक्तेरभावात् । यत्त्वनुवर्तमानस्य कारणमात्रस्य सत्यत्वं व्यावर्तमानानां घटशरावादिकार्याणामसत्यत्वमिति, तदप्यन्यत्र दृष्टस्यान्यत्र व्यावर्तमानता न बाधिके[3]त्यादिभिः पूर्वमेव परिहृतम् । यच्चोपलभ्यमानत्वविनाशित्वाभ्यां सदसदनिर्वचनीयत्वेन कार्यस्य मृषात्वमिति, तदसत्, उपलब्धिविनाशयोगो हि न मिथ्यात्वं साधयति, किं त्वनित्यत्वम् । यद्देशकालसम्बन्धितया यदुपलब्धम्, तद्देशकालसम्बन्धितया बाधितत्वमेव हि तस्य मिथ्यात्वे हेतुः । देशान्तरकालान्तरसम्बन्धितयोपलब्धस्यान्यदेशकालसम्बन्धित्वेन बाधितत्वं[4] देशान्तरकालान्तरव्याप्तिमात्रं साधयति, न तु मिथ्यात्वम् । प्रतिप्रयोगश्च[5]—घटादिकार्यं सत्यम्, देशकालादिप्रतिपन्नोपाध्यबाधितत्वात् आत्मवत् । यच्चोक्तम्—कारणस्वरूपादविकृताद्विकृताच्च कार्योत्पत्तिर्न सम्भवतीति, तदसत्, देशकालादिसहकारिसमवहितात्कारणा[6]त्कार्योत्पत्तिसम्भवात् । तत्समवधानं च विकृतस्याविकृतस्य च[7] न सम्भवतीति यदुक्तम्, तदप्ययुक्तम्, पूर्वमविकृतस्यैव कालादिसमवधानसम्भवात् । अविकृतत्वाविशेषात्पूर्वमपि देशकालादिसमवधान प्रसज्यत इति चेत्, न, देशकालादिसमवधानस्य कारणान्तरायत्तस्यैतदायत्तत्वाभावात् । अतो देशकालादिसमवधानरूपविशेषमापन्नं कारणं कार्यमुत्पादयतीति न किञ्चिदवहीनम् । कारणस्य च कार्यं प्रत्यारम्भकत्वमबाधितं दृश्यमानं न केनापि प्रकारेणापह्नोतुं[9] शक्यते । यत्तु हेमादिमात्रस्य रुचकादिकार्यस्य "त[10]दाश्रयस्य वा हेमादेरारम्भकत्वं न सम्भवतीति, तद-

---

१ निर्वृत्तीति मु॰ पु॰ ।
२ भवादित्यादिभ्य इति लि॰ पु॰ ।
३ व्यावर्तमानताबाधिकेति लि॰ पु॰ तत्र—बाधिकेतिच्छेदो द्रष्टव्यः ।
४ संबन्धित्वेनबाधितत्वमिति लि॰ पु॰, सम्बन्धित्वेन बाधितत्वमिति मु॰ पु॰ ।
५ प्रतियोगश्चेति लि॰ पु॰ ।
६ कारणादिति लि॰ पु॰ ।
७ चेति नास्ति लि॰ पु॰ ।
८ अविर्नास्ति लि॰ पु॰ ।
९ अपह्नातुमिति लि॰ पु॰ ।
१० कार्यस्येतदिति लि॰ पु॰ ।

युक्तम्, हेमादिमात्रस्यैव यथोक्तपरिकरयुक्तस्यारम्भकत्वसम्भवात्। न चारम्भकहेमव्यतिरिक्तं कार्यं[1] न दृश्यत इति वक्तुं शक्यम्, हेमातिरिक्तस्य स्वस्तिकस्य दर्शनात्, बुद्धिशब्दान्तरादिभिर्वस्त्वन्तरस्य साधितत्वाच्च । न चायं शुक्तिकारजतादिवद्भ्रमः, उत्पत्तिविनाशयोरन्तराले उपलभ्यमानस्य तद्देशकालसम्बन्धितया बाधादर्शनात् । न चास्या[2] उपलब्धेर्बाधिका काचिदपि युक्तिर्दृश्यते । प्रागनुपलब्धस्वस्तिकोपलब्धिवेलायामपि हेमप्रत्यभिज्ञा[3] स्वस्तिकाश्रयतया हेम्नोऽप्यनुवृत्ते[4]रविरुद्धा । श्रुतिभिस्तु प्रपञ्चमिथ्यात्व[5]साधनं पूर्वमेव निरस्तम् । यच्चान्यदत्र प्रत्यक्षाविरोधादि प्रतिवक्तव्यम्, तदपि सर्वं पूर्वमेव सूक्तम्[6] । यच्चोक्तम्–एकेनात्मना सर्वाणि शरीराण्यात्मवन्तीति, तदसत्, एकस्यैव सर्वशरीरप्रयुक्तसुखदुःखप्रतिसन्धानप्रसङ्गात् । सौभरिप्रभृतिषु ह्यात्मैकत्वेनाऽनेकशरीरप्रयुक्तसुखादिप्रतिसन्धानमेकस्य दृश्यते । न चाहमर्थस्य ज्ञातृत्वात्तद्भेदात्प्रतिसन्धानाभावो, नात्मभेदादिति वक्तुं शक्यम्, आत्मा ज्ञातैव, स चाहमर्थ एव, अन्तःकरणभूतस्त्वहङ्कारो जडत्वात्करणत्वाच्च शरीरेन्द्रियादिवन्न ज्ञातेत्युपपादितत्वात् । यच्च शरीरत्वजडत्वकार्यत्वकल्पितत्वैस्सर्वशरीराणामेकस्याविद्याकल्पितत्वमुक्तम्, तदपि सर्वशरीराणामविद्याकल्पितत्वस्यैवाभावादयुक्तम् । सदभावत्वा, ऽबाधितस्य[7] सत्यतोपपादनात् । यच्च चेतनादन्यस्य जडत्वदर्शनात्सर्वचेतनानामनन्यत्व[8]मुक्तम्, तदपि सुखदुःखव्यवस्थया भेदोपपादनादेव निरस्तम् । यत्तु मय्येवात्मवन्ति, मदविद्याकल्पितान्य,[9] ऽहमेव सर्वं चेतनजातमित्यहमर्थस्यैक्यमुपपादितम्, तदज्ञातस्वसिद्धान्तस्य भ्रान्तिजल्पितम् । अहत्वमाद्यर्थे-

१ हेतुव्यतिकार्यमिति लि० पु० ।
२ मचास्य–इति लि० पु० । ३ ०प्रत्यभिज्ञान–इति लि० पु० ।
४ ०व्यनुकृतिरिति लि० पु० । ५ मिथ्यात्वे–इति लि० पु० ।
६ पूर्वमेवमुक्तमिति लि० पु० ।
७ सदभावश्च बाधितस्येति लि० पु० पाठो विरुद्धार्थः ।
८ अन्यत्वमिति लि० पु० पाठः प्रामादिकः ।
९ मयि वात्मवन्ति मदविद्याकल्पितानामिति लि० पु०. न [illegible] युक्तम् ।

विलक्षणं चिन्मात्रं ह्यात्मा त्वन्मते । किञ्च, निर्विशेषचिन्मात्रातिरेकि सर्वं मिथ्येति वदतो मोक्षार्थश्रवणादिप्रयत्नो निष्फलः, अविद्याकार्यत्वात् शुक्तिकारजतादिषु रजताद्युपादानादिप्रयत्नवत्, मोक्षार्थप्रयत्नोऽपि[1] व्यर्थः कल्पिताचार्यायत्तज्ञानकार्यत्वात् शुकप्रह्लादवामदेवादिप्रयत्नवत्, तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यं ज्ञानं न बन्धनिवर्तकम् अविद्याकल्पितवाक्यजन्यत्वाद् ऽविद्याकल्पितज्ञात्राश्रयत्वात्[2] कल्पिताचार्यायत्तश्रवणजन्यत्वाद्वा स्वाप्नबन्धनिवर्तकवाक्यजन्यज्ञानवत्[3] । किञ्च, निर्विशेषचिन्मात्रं ब्रह्म मिथ्या, अविद्याकार्यज्ञानगम्यत्वात्, अविद्याकल्पितज्ञात्राश्रित[4]ज्ञानगम्यत्वात्, अविद्याकल्पित[5]ज्ञानगम्यत्वाद्वा, यदेवं तत्तथा, यथा स्वाप्नगन्धर्वनगरादि । न च निर्विशेषचिन्मात्रं ब्रह्म स्वयं प्रकाशते, येन न प्रमाणान्तरमपेक्षेत[6] । यत्त्वात्मसाक्षिकं स्वयंप्रकाशज्ञानं दृश्यते, तत्तु ज्ञेयविशेषसिद्धिरूपं ज्ञातृगतमेव दृश्यत इति पूर्वमेवोक्तम् । यानि च तस्य निर्विशेषत्वसाधनानि[7] यौक्तिकानि ज्ञानान्युपन्यस्तानि, तानि चानन्तरोक्तैरविद्याकार्यत्वादिभिरनुमानैर्निरस्तानि । न च निर्विशेषस्य चिन्मात्रस्याज्ञानसाक्षित्वमहङ्कारादिजगद्भ्रमश्चोपपद्यते । साक्षित्वभ्रमादयोऽपि हि ज्ञातृविशेषगता दृष्टाः, न ज्ञप्तिमात्रगताः । न च तस्य[8] प्रकाशकत्वं स्वायत्तप्रकाशता वा सिध्यति । प्रकाशो हि[9] कस्यचित्पुरुषस्य कञ्चनार्थविशेषं प्रति सिद्धिरूपो दृश्यते । तत एव हि तस्य स्वयंप्रकाशतोपपाद्यते भवद्भिरपि । न चातादृशस्य[10] निर्विशेषस्य स्व[11]प्रकाशता सम्भवति । यः[12] पुनस्त्वयोक्तोऽप्यपरमार्थादपि परमार्थकार्यं दृश्यत

१ अपिशब्दो नास्ति लि० पु० ।
२ ज्ञात्राश्रयत्वादिति लि० पु० प्रामादिकम् ।
३ निवर्तनवाक्यजन्यज्ञानवदिति लि० पु० प्रामादिकम् ।
४ ज्ञानाश्रयेति लि० पु० पाठः ।
५ अविद्यात्मकेति लि० पु०
६ अपेक्षते–इति पु० द्वयेऽपि पाठः ।
७ साधकानि इति क्वचित् ।
८ न चैतस्येति लि० पु० ।
९ हि नास्तीति मु० पु० ।
१० न च तादृशस्येति लि० पु० ।
११ स्वेति नास्ति लि० पु० ।
१२ य इति नास्ति लि० पु० ।

वस्तुद्वेषः,[1] सोऽपि तानि कार्याणि सर्वाण्यबाधितसत्यानि व्यावहारिकसत्यानि वस्तुतस्त्वविद्यात्मकान्येवेति स्वाभ्युपगमादेव निरस्तः । अस्माभिरपि सर्वत्र परमार्थोऽद्वैत कारणात्सर्वकार्योत्पत्तिमुपपादयद्भिः पूर्वमेव निरस्तः । न च स्वप्नेषामनुभूयमानानां[2] श्रुतिविरोधो वक्तुं शक्यते, श्रुतेरप्यविद्याकार्यत्वेनाविद्यात्मकत्वेन चोभयोस्तुल्यत्वसाम्ये विशेषाभावात् । यत्तु ब्रह्मणोऽपारमार्थिकज्ञानगम्यत्वेऽपि पश्चात्तनबाधादर्शनात्तस्य सत्यत्वमेवेति, तदसत्, दुष्टकारणजन्यज्ञानगम्यत्वे निश्चिते सति पश्चात्तनबाधादर्शनस्याकिञ्चित्करत्वात् । यथा[3] शून्यमेव तत्त्वमिति बौद्धपज्ञान्यज्ञानस्य पश्चात्तनबाधादर्शनेऽपि दोषमूलत्वनिश्चयादेव तदर्थस्यासत्यत्वम् । किञ्च, "नेह नानाऽस्ति किञ्चन" "विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे"ति विज्ञानमात्रातिरिक्तस्य कृत्स्नस्य वस्तुजातस्य निषेधकत्वेन तर्कणात् परस्यास्य पश्चात्तनबाधादर्शनमुच्यते । शून्यमेव तत्त्वमिति तत्त्वाभावार्थं यदज्ञानं तस्यास्थिरत्वेन पश्चात्तनबाधो दृश्यते, सर्वशून्यतातिरिक्तनिषेधाभावात्स्येव पश्चात्तनबाधादर्शनम् । दोषमूलत्वं तु प्रत्यक्षादीनां[4] वेदान्तजन्मनः सर्वशून्यज्ञानस्याप्यविशिष्टम् । अतः सर्वं विज्ञानजातं पारमार्थिक[5]ज्ञातृगतं स्वयं च परमार्थभूतमर्थविशेषविनिर्मुक्तम् । तत्र किञ्चिज्ज्ञानं दोषमूलम्, दोषश्च परमार्थः, किञ्चिच्च निर्दोषं पारमार्थिकज्ञानबीजत्वमिति यावदभ्युपेयते, न तावत्सत्यमिथ्यार्थव्यवस्था लोकव्यवहारश्च सेत्स्यति । लोकव्यवहारो हि पारमार्थिको भ्रान्तिरूपश्च पारमार्थिकज्ञातृगतार्थविशेषविनिर्मुक्तज्ञानपूर्वकः । निर्विशेषसन्मात्रस्य ब्र पारमार्थिकस्याऽपारमार्थिकस्य च प्रतिभासावि[6]शेषत्वाभ्युपगमे लोकव्यवहारो न सम्भवति । यच्च तैर्निरधिष्ठानभ्रमासम्भवात् सर्वाभासाधिष्ठा-

---

१ वस्तुतत्त्वेन इति मि० पु० ।

२ स्वप्नेषामनुभवात् इति क्वचित् ।

३ तथेति मु० पु० ।

४ प्रत्यक्षादीनामिति मि० पु० ।   ५ पारमार्थिकमिति मि० पु० ।

६ पारमार्थिकस्य सर्वशून्यतातिरिक्तनिषेधाभावात्स्येव पश्चात्तनबाधादर्शनं पारमार्थिकस्य प्रतिभासाविशेषेति मि० पु० पाठः पूर्वापरासङ्गतोऽयं प्रामादिकः ।

नस्य सन्मात्रस्य तु पारमार्थिकत्वमुक्तम्, तदपि दोषदोषाश्रयत्वज्ञातृत्वज्ञानानामपारमार्थ्येऽपि पारमार्थिकस्य भ्रमोपपत्तिवदधिष्ठानापारमार्थ्येऽपि भ्रमोपपत्तेर्निरस्तम्। अथाधिष्ठानापारमार्थ्ये न क्वचिद् भ्रमो दृष्ट इति सन्मात्रस्य पारमार्थिकत्वमवश्याश्रयणीयमिति मन्यते,[1] हन्त तर्हि दोषदोषाश्रयत्वज्ञातृत्वज्ञानानामपारमार्थ्येऽपि न क्वचिद्भ्रमो दृष्ट इति दर्शनानुगुण्येन तेषामपि पारमार्थ्यमवश्याश्रयणीयमिति न कश्चि[2]द्विशेषोऽन्यत्र तत्[3]संरम्भात्। यत्तु भेदपक्षेऽप्यतीतकल्पानामानन्त्यात्सर्वेषामात्मनां मुक्तत्वेन बद्धासम्भवाद्बद्धमुक्तव्यवस्था न सम्भवतीति, तदात्मानन्त्येन परिहृतम्। यत्त्वात्मनां भिन्नत्वे माषसर्षपघटपटादिवत्सङ्ख्यावत्त्वमवर्जनीयमिति, तत्र घटादीनामप्यनन्तत्वात् दृष्टान्तः साध्यविकलः स्यात्। अथ घटास्सहस्रं माषा इति सङ्ख्यावत्त्वं दृश्यत इति चेत्, सत्यम्, तत्तु न घटादिस्वरूपगतमपि तु देशकालाद्युपाधिमद्घटादिगतम्, तादृशं तु सङ्ख्यावत्त्वमात्मनामप्यभ्युपगच्छामः। न च तावता सर्वमुक्तिप्रसङ्गः, आत्मस्वरूपानन्त्यात्। यत्त्वात्मनां भिन्नत्वे घटादिवज्जडत्वानात्मत्वक्षयित्वप्रसङ्ग इति, तदयुक्तम्, एकजातीयानां भेदस्य तज्जातीयानां जात्यन्तरीयत्वानापादकत्वात्[4]। न हि घटानां[5] भेदस्तेषां पटत्वमापादयति। यत्तु भिन्नत्वे वस्तुतः परिच्छेदाद् देशकालाभ्यामपि परिच्छेदो ब्रह्मणः प्रसज्यत इत्यनन्तत्वं ब्रह्मणो न सिध्यतीति, तदयुक्तम्, वस्तुतः परिच्छिन्नानामपि देशकालपरिच्छेदस्य न्यूनाधिकभावेनानियमदर्शनात्, देशकालसम्बन्धेयत्तायाः प्रमाणान्तरायत्तनिर्णयत्वेन ब्रह्मणः सर्वदेशकालसम्बन्धस्यापि प्रमाणान्तरादापततो विरोधाभावात्। वस्तुतः परिच्छेदमात्रादपि सर्वप्रकारपरिच्छेदरहितत्वाभावादानन्त्यासिद्धिरिति चेत्, तद्भवतोऽप्यविद्याविलक्षणत्वं ब्रह्मणोऽभ्युप-

१ मन्यसे इति मु० पु०।
२ न कश्चिदिति लि० पु०।
३ तदिति नास्ति लि० पु०।
४ ०त्वानापादकत्वादिति मु० पु०।
५ घटादीनामिति मु० पु०।

यतः समानम् । अतस्सतोऽविद्याविलक्षणत्वाभ्युपगमा†द्ब्रह्मणोऽपि भिन्नत्वेन भेदप्रयुक्ता दोषास्सर्वे तत्रापि प्रसज्येरन् । यद्यऽविद्याविलक्षणत्वं नाभ्युपेयते, तर्ह्यविद्यात्मकत्वमेव ब्रह्मणः स्यात्,† "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे"ति लक्षणवाक्यमपि तत एवापार्थकं स्यात् । भेदतत्त्वानभ्युपगमे हि स्वपक्षपरपक्षसाधनदूषणादिविवेकाभावात्सर्वमसमञ्जसं स्यात् । आनन्त्यप्रसिद्धिरस्य देशकालपरिच्छेदरहितत्वमात्रेण, न वस्तुतोऽपि परिच्छेदरहितत्वेन,[1]तथाविधस्य शशविषाणायमानस्यानुपलब्धेः । भेदवादिनस्तु सर्वविधचिदचिद्वस्तुशरीरत्वेन ब्रह्मणस्सर्वप्रकारत्वात्स्वतः परतोऽपि परिच्छेदो न विद्यते । तदेवं कारणाद्भिन्नस्य कार्य्यस्य सत्त्वाद्ब्रह्मकार्यं कृत्स्नं जगद्ब्रह्मणोऽन्यदेवेति प्राप्ते प्रचक्ष्महे—

'सदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः' ।

तस्मात्परमकारणाद्ब्रह्मणोऽनन्यत्वं जगतः आरम्भण-शब्दादिभ्यस्तदुपपादकेभ्योऽवगम्यते । 'आरम्भण'-शब्द आदिर्येषां वाक्यानां तान्यारम्भणशब्दादीनि"वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं" "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत[2]" "अनेन जीवेनात्मना ऽनुप्रविश्य" "सन्मूलास्सोम्येमास्सर्वाः प्रजास्सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो" इत्यन्तानि[3], प्रकरणान्तरस्थान्यप्येवञ्जातीयकान्यत्राभिप्रेतानि । एतानि हि वाक्यानि चिदचिदात्मकस्य जगतः परस्माद्ब्रह्मणोऽनन्यत्वमुपपादयन्ति । तथा हि,"स्तब्धोऽस्युत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञात"मिति[4]कृत्स्नस्य जगतो ब्रह्मैककारणत्वं कारणात्कार्य्यस्यानन्यत्वं च हृदि निधाय कारणभूतब्रह्मविज्ञानेन कार्य्यभूतस्य सर्वस्य विज्ञाने प्रतिज्ञाते सति कृत्स्नस्य ब्रह्मैककारणतामजानता शिष्येण "कथं नु भगवः स आदेश" इत्यन्य-

†† एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो लि० पु० त्रुटितः ।

१ ०मात्रे न वस्तुतोऽपि परिच्छेदरहितत्वे-इति लि० पु० ।

२ ऽसृजतेति मु० पु० ।   ३ इत्येतानीति पु-द्वयेपि पाठः ।

४ प्राप्ते सतीति लि० पु० ऽत्राधिकमस्ति ।

ज्ञानेनान्यज्ञातताऽसम्भवं चोदितो जगतो ब्रह्मैककारणतामुपदेक्ष्यन् लौकिकप्रतीतिसिद्धं कारणात्कार्य्यस्यानन्यत्वं तावत् "यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्या"दिति दर्शयति। 'यथैकमृत्पिण्डारब्धानां ,घटशरावादीनां तस्मादनतिरिक्तद्रव्यतया तज्ज्ञानेन ज्ञाततेत्यर्थः। अत्र काणादवादिना कारणात्कार्य्यस्य द्रव्यान्तरत्वमाशङ्क्य लोकप्रतीत्यैव कारणात्कार्य्यस्यानन्यत्वमुपपादयति "वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्य"मिति। आरभ्यते–आलभ्यते स्पृश्यत इत्यारम्भणम्, "कृत्यल्युटो बहुल' मिति कर्मणि ल्युट्। वाचा वाक्पूर्वकेण व्यवहारेण हेतुनेत्यर्थः। घटेनोदकमाहरेत्यादिवाक्पूर्वको ह्युदकाहरणादिव्यवहारः, तस्य व्यवहारस्य सिद्धये तेनैव मृद्रव्येण पृथुबुध्नोदराकारत्वादिलक्षणो[1]विकारः संस्थानविशेषस्तत्प्रयुक्तं च घट इत्यादि नामधेयं स्पृश्यते, उदकाहरणादिव्यवहारविशेषसिद्ध्यर्थं मृद्द्रव्यमेव संस्थानान्तरन्तानामधेयरभा[2]ग्भवति। अतो घटाद्यपि मृत्तिकेत्येव सत्यं, मृत्तिकाद्रव्यमित्येव सत्यं प्रमाणेनोपलभ्यत इत्यर्थः, न तु द्रव्यान्तरत्वेन। अतस्तस्यैव मृद्धिरण्यादेर्द्रव्यस्य संस्थानान्तरभाक्त्वमात्रेणैव बुद्धिशब्दान्तरादय उपपद्यन्ते, यथैकस्यैव देवदत्तस्यावस्थाविशेषैर्बालो युवा स्थविर इति बुद्धिशब्दान्तरादयः कार्य्यविशेषाश्च दृश्यन्ते। यदुक्तम्–सत्यामेव मृदि घटो नष्ट इति व्यवहारात्कारणादन्यत्कार्य्यमिति, तत् उत्पत्तिविनाशादीनां कारणभूतस्यैव द्रव्यस्यावस्थाविशेषत्वाभ्युपगमादेव परिहृतम्। तत्तदवस्थस्य तस्यैव[5] द्रव्यस्य ते ते शब्दास्तानि तानि च कार्य्याणीति युक्तं। द्रव्यस्य तत्तदवस्थत्वं कारकव्यापारायत्तमिति तस्यार्थवत्त्वम्। अभिव्यक्त्यनुबन्धीनि चोद्यानि तस्या अनभ्युपगमादेव परिहृतानि। उत्पत्त्यभ्युपगमेऽपि सत्कार्य्यवादो न विरुध्यते, सत एवोत्पत्तेः।

---

१ ज्ञाततासंभवं चोदित इति मु॰ पु॰, आनासंभवचोदित इति लि॰ पु॰।

२ मतमयमिति पु॰ द्वयेपि पाठः। ३ पृथुबुध्नोदरत्वादिलक्षण इति लि॰ पु॰।

४ ०नामधेयभागिति लि॰ पु॰।

५ तत्तदवस्थस्यैकस्यैव सस्येवेति मु॰ पु॰।

विप्रतिषिद्धमिदमभिधीयते–पूर्वमेव सत्[1], तदुत्पद्यते चेति। अत्रोत्पत्तिविनाशयाथात्म्यस्येदं चोद्यम्। द्रव्यस्योत्तरोत्तरसंस्थानयोगः पूर्वपूर्वसंस्थानसंस्थितस्य विनाशः स्वावस्थस्य तूत्पत्तिः। अतः सर्वावस्थस्य द्रव्यस्य सत्त्वात्सत्कार्यवादो न विरुध्यते। संस्थानस्यासत उत्पत्तावसत्कार्यवादप्रसङ्ग इति चेत्, असत्कार्यवादिनोऽप्युत्पत्तेरनुत्पत्तिमत्त्वे सत्कार्यवादप्रसङ्गः, उत्पत्तिमत्त्वे चानवस्था। अस्माकं त्ववस्थानां पृथक्प्रतिपत्तिकार्ययोगानर्हत्वादवस्थावत एवोत्पत्त्यादिकं सर्वमिति निरवद्यम्। कपालत्वचूर्णत्वपिण्डत्वावस्थाप्रहाणेन घटत्वावस्थावदेकत्वावस्थाप्रहाणेन बहुत्वावस्था, तत्प्रहाणेनैकत्वावस्था[2] चेति न कश्चिद्विरोधः। तथा "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीय"मिति सदेवेदम् इदानीम् विभक्तनामरूपत्वेन नानारूपं जगदग्रे[3] नामरूपविभागाभावेनैकमेवासीत्, सर्वशक्तित्वेनाधिष्ठात्रन्तरासहतयाऽद्वितीयं चेत्यनन्यत्वमेवोपपादितम्। तथा "तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेये"ति सत्यमाया[4]तेजःप्रभृतिविविधविचित्रस्थिरचर[5]रूपजगत्त्वेनात्मनो बहुभवनं संकल्प्य जगत्सर्गाभिधानात् कार्यभूतस्य जगतः परमकारणात्परस्माद्ब्रह्मणोऽनन्यत्वमवसीयते। सच्छब्दवाच्यस्य परस्य ब्रह्मणः सर्वज्ञस्य सत्यसंकल्पस्य निरवद्यस्यैव सदेवेदमिति निर्दिष्टाहंजगत्त्वं सच्छब्दवाच्यस्य च[6] जगतो नामरूपविभागाभावेनैकत्वमद्वितीयत्वमधिष्ठात्रन्तरनिरपेक्षत्वं पुनरपि तस्यैव विविधविचित्रस्थिरचररूपजगत्त्वेन बहुभवनसंकल्परूपेक्षणं यथासंकल्पं सर्गश्च कथमुपपद्यत इत्याशङ्क्याह "सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति तासां त्रिवृतं त्रिवृत"मित्यादि। 'तिस्रो देवता' इति कृत्स्नमचिद्वस्तु निर्दिश्य स्वात्मकजीवानुप्रवेशेनैतद्विचित्रनामरूपभाक्करवाणीत्युक्तम्। 'अनेन जीवे-

१ पूर्वमासीदिति लि॰ पु॰। २ तत्प्रहाणेनैकत्वावस्थेति लि॰ पु॰ नास्ति।
३ जगदेकमग्रे–इति मु॰ पु॰। ४ सत्यमायेति लि॰ पु॰।
५ स्थिरजङ्गमेति लि॰ पु॰ पाठः, नत्वर्थे विशेषः।
६ वाच्यस्यैवेति लि॰ पु॰।

नात्मना' मदात्मकजीवेनात्मतया चानुप्रविश्यैतद्विचित्रनामरूपभाक्करवाणीत्यर्थः । स्वात्मनो जीवस्य चात्मतयाऽनुप्रवेशकृतं नामरूपभाक्त्वमित्युक्तं भवति, "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभव"दिति श्रुत्यन्तरेण स्पष्टं सजीवं जगत्परेण ब्रह्मणाऽऽत्मतयाऽनुप्रविष्टमिति । तदेतत्कार्य्यावस्थस्य च कारणावस्थस्य च चिदचिद्वस्तुनः सकलस्य स्थूलस्य सूक्ष्मस्य च परब्रह्मशरीरत्वं, परस्य च ब्रह्मण आत्मत्वमन्तर्यामिब्राह्मणादिषु सिद्धं स्मारितम् । अनेन पूर्वोक्ताशङ्का निरस्ता । अचिद्वस्तुनि सजीवब्रह्मणो[1]ऽऽत्मतयाऽवस्थिते नामरूपव्याकरणवचनाच्चिदचिद्वस्तुशरीरकं ब्रह्मैव जगच्छब्दवाच्यमिति सदेवेदमग्र एकमेवासीदित्यादि सर्वमुपपन्नतरम् । शरीरभूतचिदचिद्वस्तुगताः सर्वे विकाराश्चापुरुषार्थाश्चेति ब्रह्मणो निरवद्यत्वं कल्याणगुणाकरत्वं च सुस्थितम् । तदेतत् "अधिकं तु भेदनिर्देशा"दित्यनन्तरमेव वक्ष्यति । तथा "ऐतदात्म्यमिदं सर्व"मिति कृत्स्नस्य चेतनाचेतनस्य ब्रह्मतादात्म्यमुपदिशति, तदेव च "तत्त्वमसी"ति निगमयति । तथा प्रकरणान्तरस्थेष्वपि वाक्येषु "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" "आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इदं सर्वं विदितम्" इदं सर्वं यदयमात्मा" "ब्रह्मैवेदं सर्वमात्मैवेदं सर्व"मित्यनन्यत्वं प्रतीयते, तथाऽन्यत्वं च निषिध्यते "सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद" "नेह नानाऽस्ति किंचन मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यती"ति, तथा "यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्ये"दित्यविदुषो द्वैतदर्शनं विदुषश्चाद्वैतदर्शनं प्रतिपादयदनन्यत्वमेव तात्त्विकमिति प्रतिपादयति । तदेवमारम्भणशब्दादिभ्यो जगतः परमकारणात्परस्माद्ब्रह्मणोऽनन्यत्वमुपपाद्यते ।

अत्रेदं तत्त्वम्—चिदचिद्वस्तुशरीरतया तत्प्रकारं ब्रह्मैव सर्वदा सर्वशब्दाभिधेयम् । तत्कदाचित्स्वस्मात्स्वशरीरतयाऽपि पृथग्व्यपदेशानर्हसूक्ष्मदशापन्नचिदचिद्वस्तुशरीरम्, तत्कारणावस्थं ब्रह्म । कदाचिच्च विभक्तनामरूपव्यवहारार्हस्थूलदशापन्नचिदचिद्वस्तुशरीरम्, तच्च कार्यां-

१ सजीवे ब्रह्मणीति मु० पु० ।

वस्थमिति कारणात्परस्माद्ब्रह्मणः कार्य्यरूपं जगदनन्यत्, शरीरभूतचिदचिद्वस्तुनः शरीरिणो ब्रह्मणश्च कारणावस्थायां कार्यावस्थायां च श्रुतिशतसिद्धया स्वभावव्यवस्थया गुणदोषव्यवस्था च "न तु दृष्टान्तभावा" दित्यत्रोक्ता ।

ये तु कार्य्यकारणयोरनन्यत्वं कार्य्यस्य मिथ्यात्वाश्रयणेन वर्णयन्ति, न तेषां कार्य्यकारणयोरनन्यत्वं सिध्यति, सत्यमिथ्यार्थयोरैक्यानुपपत्तेः । तथा सति ब्रह्मणो मिथ्यात्वं, जगतः सत्यत्वं वा स्यात् ।

ये च कार्य्यमपि पारमार्थिकमभ्युपयन्त एव जीवब्रह्मणोरौपाधिकमन्यत्वं स्वाभाविकं चानन्यत्वम्, अचिद्ब्रह्मणोस्तु द्वयमपि स्वाभाविकमिति वदन्ति, तेषामुपाधिब्रह्मव्यतिरिक्तवस्त्वन्तराभावान्निरवयवस्याखण्डितस्य ब्रह्मण एवोपाधिसम्बन्धाद्ब्रह्मस्वरूपस्यैव हेयाकारपरिणामात् शक्तिपरिणामाभ्युपगमे शक्तेर्ब्रह्मणोऽनन्यत्वा[1]च्च जीवब्रह्मणोः कर्म्मवश्यत्वापहतपाप्मत्वादिव्यवस्थावादिन्योऽचिद्ब्रह्मणोश्च परिणामापरिणामवादिन्यः श्रुतयो व्याकुप्येयुः ।

ये पुन,र्निरस्तनिखिलभोक्तृत्वादिसमस्तविकल्पविप्लवं सर्वशक्तियुक्तं सन्मात्रद्रव्यमेव कारणं ब्रह्म, तच्च प्रलयवेलायां शान्ताशेषसुखदुःखानुभवविशेषं स्वप्रकाशमपि सुषुप्तात्मवदऽचिदविलक्षण[2]मवस्थितं सृष्टिवेलायां मृत्तिकाद्रव्यमिव घटशरावादिरूपं समुद्र इव च फेनतरङ्गबुद्बुदादिरूपे-भोक्तृभोग्यनियन्तृरूपेणांशतयाऽवस्थमवतिष्ठते । अतो भोक्तृत्वभोग्यत्वनियन्तृत्वानि तत्प्रयुक्ताश्च गुणदोषाः शरावत्वघटत्वमणिकत्वप्रसङ्गगतकार्य्यभेदवच्च व्यवतिष्ठन्ते । भोक्तृभोग्यनियन्तृणां सदात्मनैकत्वं च घटशरावमणिकादीनां मृदात्मनैकत्ववदुपपद्यते । अतस्सन्मात्रमेव द्रव्यं सर्वावस्थावस्थितमिति ब्रह्मणोऽनन्यज्जगदातिष्ठन्ते । तेषां सकलश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणन्यायविरोधः । सर्वा हि श्रुतयस्स्मृतीतिहासपुराणास्सर्व-

१ शक्तिब्रह्मणोरनन्यत्वादिति मु॰ पु॰ ।

२ सुषुप्तात्मवदविद्याविलक्षणमिति मु॰ पु॰ पाठः, ०अचिदविलक्षणमिति तु पाठान्तरतया दत्तम् ।

सर्वेश्वरं सर्वज्ञं सर्वशक्ति सत्यसंकल्पं निरवद्यं देशकालानवच्छिन्नानवधिकातिशयानन्दं परमकारणं ब्रह्म प्रतिपादयन्ति, न पुनरीश्वरादपि परमीश्वरांशि सन्मात्रम्। तथा हि, "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति," "ब्रह्म वा इदमग्र आसीदेकमेव तदेकं सन्न व्यभवत् तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत* क्षत्रं यान्येतानि देवत्रा क्षत्राणी**न्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः पर्जन्यो यमो मृत्युरीशान इति," "आत्मा वा इदमेकमेवाग्र आसीत् नान्यत्किञ्चन मिषत् स ऐक्षत लोकान्नु सृजा इति," "एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानो नेमे द्यावापृथिवी न नक्षत्राणि नापो नाग्निर्न सोमो न सूर्यः स एकाकी न रमेत[1] तस्य ध्यानान्तःस्थस्य" इत्यादिभिः परमकारणं सर्वेश्वरेश्वरो[2] नारायण एवेत्यवगम्यते। सद्ब्रह्मात्मशब्दा हि तुल्यप्रकरणस्थास्तत्तुल्यप्रकरणस्थेन 'नारायण'-शब्देन विशेषितास्तमेवावगमयन्ति।

"तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं दैवतानां परमं च दैवतम्"[3]।
"स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः"॥

इतीश्वरस्यैव कारणत्वं श्रूयते। स्मृतिरपि मानवी—
"ततः स्वयम्भूर्भगवान्" इति प्रकृत्य
"सोऽभिध्याय शरीरात्स्वात्सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः।
अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमवासृजत्[4]" इति।
इतिहासपुराणान्यपि पुरुषोत्तममेव परमकारणमभिदधति
"नारायणो जगन्मूर्तिरनन्तात्मा सनातनः।
स सिसृक्षुः सहस्रांशादसृजत्पुरुषान् द्विधा"[5]।
"विष्णोः सकाशादुद्भूतं जगत्तत्रैव च स्थितम्" इत्यादिषु।

न चेश्वरः सन्मात्रमेवेति वक्तुं शक्यम्, तस्य तदंशत्वाभ्युपगमा-

---

* ०रूपमत्यसृजतेति लि० पु०। ** देवक्षत्राणीति पु० द्वयोः।
१ रमते—इति मु० पु०। २ सर्वेश्वरः—इति लि० पु०।
३ अयं पादो लि० पु० नास्ति, सर्वेषामां० मु० पु०।
४ बीजमवासृजदिति क्वचित्। ५ अयं श्लोको लि० पु० त्रुटितः।

त्सविशेषत्वाच्च । न च तस्य ज्ञानानन्दाद्यनन्तकल्याणगुणयोगः कादाचित्क इति वक्तुं शक्यते, तेषां स्वाभाविकत्वेन सदातनत्वात्,

"पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते
स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च" ।

"यः सर्वज्ञः सर्ववि"दित्यादिभ्यः । ज्ञानानन्दादिशक्तियोग एवास्य स्वाभाविक इति मा वोचः, शक्तिस्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च स्वाभाविकीति पृथङ्निर्देशाल्लक्षणाप्रसङ्गाच्च । न च पाचकादिवत्सर्वज्ञ इत्यादिषु शक्तिमात्रे कृत्प्रत्यय इति वक्तुं शक्यम्, कृत्प्रत्ययमात्रस्य शक्तावस्मरणात् । "शक्तौ हस्तिकपाटयो" रित्यादिषु केषांचिदेव कृत्प्रत्ययानां शक्तिविषयत्वस्मरणात् । पाचकादिषु स्वगत्या लक्षणा समाश्रीयते । किञ्च, ईश्वरस्य तदंशविशेषत्वात्तस्य चांशित्वे तरङ्गात्समुद्रस्येवांशादंशिनोऽधिकत्वात्

"तमीश्वराणां परमं महेश्वरं"

"न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते"—

इत्यादीनीश्वरविषयाणि परःशतानि वचांसि बाध्येरन् । किञ्च, सन्मात्रस्य सर्वात्मकत्वेंऽशित्वे चेश्वरस्य तदंशविशेषत्वात्तस्य सर्वात्मकत्वांशित्वोपदेशा व्याहन्येरन् । न हि मणिकात्मकत्वं तदंशित्वं[1] वा घटशरावादेः । स्वांशेषु सर्वेषु सन्मात्रस्य † पूर्णत्वेनेश्वरांशेऽपि तस्य पूर्णत्वात्तदात्मकानि तदंशाश्चेतराणि वस्तूनीति चेत्, न, घटेऽपि सन्मात्रस्य †पूर्णत्वादीश्वरस्यापि घटात्मकत्वात्तदंशत्वप्रसङ्गात् । न च सन्मात्रस्य घटोऽस्ति पटोऽस्तीति वस्तुधर्मतयाऽवगतस्य द्रव्यत्वं चोपपद्यते । व्यवहारयोग्यता हि सत्त्वम्, विरोधिव्यवहारयोग्यता तद्व्यवहारयोग्यस्यासत्त्वम् । द्रव्यमेव सदित्यभ्युपगमे क्रियादीनामसत्त्वप्रसङ्गः । क्रियादिषु काशकुशावलम्बनेऽपि सर्वत्रैकरूपा सत्ता दुरुपपादा । सदात्मना च सर्वस्याभिन्नत्वे सर्वज्ञत्वेन सर्वस्वभावप्रतिसन्धानात्सर्वगुणदोषसंकरप्रसङ्गश्च पूर्वमेवोक्तः । अतो यथोक्तप्रकारमेवानन्यत्वम् ॥

१ सदंशत्वमिति मु॰ पु॰ । †† एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो लि॰ पु॰ त्रुटितः ।

अथोच्येत-एकस्यैवावस्थान्तरयोगेऽपि बुद्धिशब्दान्तरादयो बाल्ययुवत्वादिषु दृश्यन्ते, मृद्दारुहिरण्यादिषु द्रव्यान्तरत्वेऽपि दृश्यन्ते। तत्र मृद्घटादिषु कार्यकारणेषु बुद्धिशब्दान्तरादयोऽवस्थानिबन्धना एवेति कुतो निर्णीयत इति, तत्रोत्तरम्-

भावे चोपलब्धेः ॥ १६ ॥

कुण्डलादिकार्यसद्भावे च कारणभूतस्य हिरण्यस्योपलब्धेः, इदं कुण्डलं हिरण्यमिति हिरण्यत्वेन प्रत्यभिज्ञानादित्यर्थः। न चैवं हिरण्यादिषु द्रव्यान्तरेषु मृदादय उपलभ्यन्ते। अतो बालयुवादिवत्कारणभूतमेव द्रव्यमवस्थान्तरापन्नं कार्यमिति गीयते। द्रव्यान्तरत्वं विनाऽभ्युपेतेनावस्थान्तरयोगेन बुद्धिशब्दान्तरादिषूपपन्नेष्वनुपलब्धद्रव्यान्तरकल्पनानुपपत्तेश्च। न च जातिनिबन्धनेयं प्रत्यभिज्ञा, जात्याश्रयभूतद्रव्यान्तरानुपलब्धेः। एकमेव हि हेमजातीयं द्रव्यं कार्यकारणोभयावस्थं दृश्यते। न च द्रव्यभेदे[1] समवायिकारणानुवृत्त्या कार्ये प्रतिसन्धानमिति वक्तुं शक्यम्, द्रव्यान्तरत्वे सत्याश्रयानुवृत्तिमात्रेण तदाश्रिते द्रव्यान्तरे प्रतिसन्धानानुपलब्धेः[2]। गोमयादिकार्ये वृश्चिकादौ गोमयादिप्रतिसन्धानं न दृश्यत इति चेन्न, तत्राप्याद्यकारणभूतपृथिवीद्रव्यप्रत्यभिज्ञानात्। अग्निकार्ये धूमेऽग्निप्रत्यभिज्ञानं न दृश्यत इति चेत्, भवतु, न[3] तत्र प्रत्यभिज्ञानम्, तथापि न दोषः, अग्नेर्निमित्तकारणमात्रत्वात्। अग्निसंयुक्तार्द्रेन्धनाद्धि धूमो जायते। गन्धैक्याच्चार्द्रेन्धनकार्यमेव धूमः। अतः कार्यभावे च तदेवेदमित्युपलब्धेर्बुद्धिशब्दान्तरादयोऽवस्थाभेदमात्रनिबन्धना इत्यवगम्यते। तस्मात्कारणादनन्यत्कार्यम्।

इतश्च-

सत्त्वाच्चावरस्य[4] ॥ १७ ॥

अवरस्य-कार्यस्य कारणे सत्त्वाच्च † कारणात्कार्यस्यानन्यत्वम्।

---

१ द्रव्यभेद-इति लि० पु०। २ प्रतिसंधानानुपपत्तेरिति लि० पु०।
३ नेति नास्ति लि० पु०। †† एतच्चिह्नान्तर्गत पाठो लि० पु० त्रुटितः।
४ अपरस्येति पाठो मु० पु० पाठ.।

लोकवेदयोर्हि कार्यमेव कारणतया व्यपदिश्यते, यथा लोके सर्वमिदं घटशरावादिकं पूर्वाह्णे मृत्तिकैवासीदिति। वेदे च 'सदेव सोम्येदमग्र आसी'दिति।

असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषाद्युक्तेः शब्दान्तराच्च ॥ १८ ॥

यदुक्तम्—कारणे कार्यस्य सत्त्वं लोकवेदाभ्यामवगम्यत इति, तदयुक्तम्, 'असद्व्यपदेशात्' "असदेवेदमग्र आसीत्" "असद्वा इदमग्र आसीत्" "इदं वा अग्रे नैव किंचनासीत्" इति। लोके च सर्वं घटशरावादिकं पूर्वाह्णे नासीदिति। अतो यथोक्तं नोपपद्यत इति चेत्, तन्न, धर्मान्तरेण तथाव्यपदेशात्। स ह्यसद्व्यपदेशस्तस्यैव कार्यद्रव्यस्य पूर्वकाले धर्मान्तरेण संस्थानान्तरेण, न[1] भवदभिप्रेतेन तुच्छत्वेन। सत्त्वासत्त्वे हि[2] द्रव्यधर्मावित्युक्तम्। तत्र सत्त्वधर्माद् धर्मान्तरमसत्त्वम्। 'इदं'-शब्दनिर्दिष्टस्य जगतः सत्त्वधर्मो नामरूपे, असत्त्वधर्मस्तु तद्विरोधिनी सूक्ष्मावस्था। अतो जगतो[3] नामरूपयुक्तस्य तद्विरोधिसूक्ष्मदशापत्तिरसत्त्वम्। कथमिदमवगम्यते। 'वाक्यशेषाद्युक्तेः शब्दान्तराच्च'। वाक्यशेषस्तावत्—इदं वा अग्रे नैव किंचनासीत्" इत्यत्र तदसदेव 'मनोऽकुरुत स्या'[4]मितीत्यनेन वाक्यशेषगतेन मनस्कारलिङ्गेन असच्छब्दार्थे तुच्छातिरिक्ते निश्चिते तदैकार्थ्यात् 'असदेवेद'मित्यादिष्वप्यसच्छब्दस्यायमेवार्थ[5] इति निश्चीयते। युक्तेश्चाऽसत्त्वस्य धर्मान्तरत्वमवगम्यते। युक्तिर्हि सत्त्वासत्त्वे पदार्थधर्माववगमयति—मृद्द्रव्यस्य पृथुबुध्नोदराकारयोगो घटोऽस्तीति व्यवहारहेतुः, तस्यैव तद्विरोध्यवस्थान्तरयोगो घटो नास्तीति व्यवहारहेतुः। तत्र कपालाद्यवस्थायास्तद्विरोधित्वेन सैव घटासत्त्वस्य नास्तीति व्यवहारहेतुः। न च सद्व्यति-

१ नेति लि॰ पु॰ नास्ति।

२ तुच्छत्वेन सत्त्वासत्त्वे हि—इति मु॰ पु॰। ३ जगत इति लि॰ पु॰ऽत्र नास्ति।

४ तदसदेव सन्मनोऽकुरुत स्यामिति लि॰ पु॰, तदसदेव मनोऽकुरुत स्यामिति मु॰ पु॰।

५ असच्छब्दस्यायमेवार्थं इति लि॰ पु॰।

रिक्तो घटाभावो नाम कश्चिदुपलभ्यते । न च सत्कल्प्यते, तावतैवाभावव्यवहारोपपत्तेः । तथा 'शब्दान्तराच्च' पूर्वकाले धर्मान्तरयोग एवावगम्यते । शब्दान्तरं च पूर्वो[1]दाहृतं "सदेव सोम्येदमग्र आसी"दित्यादिकम् । तत्र हि "कुतस्तु खलु सोम्यैवं स्या"दिति तुच्छत्वमाक्षिप्य सत्त्वमेव[2] "सदेव सोम्येदमग्र आसी"दिति व्यवस्थापितम्, "तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियते"ति सुस्पष्टमुक्तम् ।

इदानीं कार्यस्य कारणादनन्यत्वे निदर्शनद्वयं द्वाभ्यां सूत्राभ्यां दर्शयति–

पटवच्च ॥ १९ ॥

यथा[3] तन्तव एव व्यतिषङ्गविशेषभाजः पट इति नामरूपकार्यान्तरादिकं भजन्ते, तद्वद् ब्रह्मापि ।

यथा च प्राणादिः ॥ २० ॥

यथा च वायुरेक एव शरीरे वृत्तिविशेषं भजमानः प्राणापानादिनामरूपकार्यान्तरादिकं[4] भजते, तद्वद् ब्रह्मैकमेव विचित्रस्थिरत्रसरूपं जगद् भवतीति परमकारणात्परस्माद् ब्रह्मणोऽनन्यत्वं जगतः सिद्धम् ॥

आरम्भणाधिकरणं समाप्तम् ॥ ६ ॥

अथेतरव्यपदेशाधिकरणम् ॥ ७ ॥

इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥ २१ ॥

जगतो ब्रह्मानन्यत्वं प्रतिपादयद्भि"स्तत्त्वमसि" "अयमात्मा ब्रह्मे"त्यादिभिर्जीवस्यापि ब्रह्मानन्यत्वं व्यपदिश्यत इत्युक्तम् । तत्रेदं चोद्यते– यदीतरस्य ब्रह्मभावोऽमीभिर्वाक्यैर्व्यपदिश्यते, तदा ब्रह्मणः सार्वज्ञ्यसत्यसङ्कल्पत्वादियुक्तस्या[5]त्मनो हितरूपजगदकरणमहितरूपजगत्करणमित्यादयो दोषाः प्रसज्येरन् । आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकानन्त-

---

१ पूर्वपूर्वो–इति मु० पु० ।
२ सत्त्वमेवेति मु० पु० नास्ति । ३ यथेति मु० पु० ।
४ नामरूपादिकार्यान्तराणीति मु० पु० । ५ ०स्याहितकारस्येति लि० पु० ।

दुःखाकर[1]श्चेदं जगत् । न चेदृशे स्वानर्थे स्वाधीनो बुद्धिमान्प्रवर्तते । जीवाद्ब्रह्मणो भेदवादिन्यः श्रुतयो जगद्ब्रह्मणोरनन्यत्वं वदता त्वयैव परित्यक्ताः,भेदे सत्यनन्यत्वासिद्धेः । औपाधिकभेदविषया भेदश्रुतय,-स्वाभाविकाभेदविषयाश्चाभेदश्रुतय इति चे,त्तत्रेदं वक्तव्यम्–स्वभावतः स्वस्मादभिन्नं जीवं किमनुपहितं जगत्कारणं ब्रह्म जानाति वा न वा । न जानाति चे,त्सर्वज्ञत्वहानिः । जानाति चेत्,स्वस्मादभिन्नस्य जीवस्य दुःखं स्वदुःखमिति जानतो ब्रह्मणो हिताकरणाहितकरणादिदोषप्रसक्तिरनिवार्य्या । जीवब्रह्मणोरज्ञानकृतो भेद,स्तद्विषया भेदश्रुतिरिति चेत्, तत्रापि जीवाज्ञानपक्षे पूर्वोक्तो विकल्पस्तत्फलं च तदवस्थम् । ब्रह्माज्ञानपक्षे स्वप्रकाशस्वरूपस्य ब्रह्मणोऽज्ञानसाक्षित्वं तत्कृतजगत्सृष्टिश्च न सम्भवति । अज्ञानेन प्रकाशस्तिरोहितश्चेत् तिरोधानस्य प्रकाशनिवृत्तिकरत्वेन प्रकाशस्यैव स्वरूपत्वात्स्वरूपनिवृत्तिरेवेति स्वरूपनाशादिदोषसहस्रं प्रागेवोदीरितम् । अत इदमसङ्गतं ब्रह्मणो जगत्कारणत्वमिति प्राप्तेऽभिधीयते–

अधिकं तु भेदनिर्देशात् ॥ २२ ॥

'तु'-शब्दः पक्षं व्यावर्तयति । आध्यात्मिकादिदुःखयोगार्हात्प्रत्यगात्मनोऽधिकमर्थान्तरभूतं ब्रह्म । कुतः । 'भेदनिर्देशा',त्प्रत्यगात्मनो हि भेदेन निर्दिश्यते परं ब्रह्म, "य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः"

"पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा
जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति" ॥
"स कारणं करणाधिपाधिपः"
"तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्य
ऽनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति" ॥

---

१ ०दुःखाकरमिति प्राचीनपाठे दुःखाकरोतीति हेतौ टप् दुःखासमातिलोम्य इति हाच द्रष्टव्यः ।

"ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशनीशौ" *

"प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तः"

"प्राज्ञेनात्मना१ऽन्वारूढः"

"अस्मान्मायी सृजते विश्वमेत-

"त्तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः"

"प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः"

"नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनाना-

मेको बहूनां यो विदधाति कामान्"

"यो ऽव्यक्तमन्तरे सञ्चरन् यस्याव्यक्तं शरीरं यमव्यक्तं न वेद योऽक्षरमन्तरे सञ्चरन् यस्याक्षरं शरीरं यमक्षरं न वेद यो†मृत्युमन्तरे सञ्चरन् यस्य मृत्युर्न वेद††एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः" इत्यादिभिः ॥

अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ २३ ॥

अश्मकाष्ठलोष्ट२तृणादीनामत्यन्तहेयानां सततविकारास्पदानामचिद्विशेषाणां निरवद्यनिर्विकारनिखिलहेयप्रत्यनीककल्याणैकतानस्वेतरसमस्तवस्तुविलक्षणानन्तज्ञानानन्दैकस्वरूपनानाविधानन्तमहाविभूतिब्रह्मस्व३रूपैक्यं यथा नोपपद्यते, तथा चेतनस्याप्यनन्तदुःखयोगार्हस्य खद्योतकल्पस्यापहतपाप्मेत्यादिवाक्यावगतसकलहेयप्रत्यनीकानवधिकातिशयासङ्ख्येयकल्याणगुणाकरब्रह्मभावा४नुपपत्तिः । सामानाधिकरण्यनिर्देशो "यस्यात्मा शरीर"मित्यादिश्रुतेर्जीवस्य ब्रह्मशरीरत्वाद् ब्रह्मणो जीवशरीरतया तदात्मत्वेनावस्थितेर्जीवप्रकारब्रह्मप्रतिपादनपरश्चेत्तद५ विरोधी, प्रत्युत६ तस्यार्थस्योपपादकश्चेत्य'वस्थितेरिति काशकृत्स्न' इत्यादिभिरसकृदुपपादितम् । अतस्सर्वावस्थं ब्रह्म चिदचिद्वस्तुशरीर-

* ०वीशानीशाविति पु० द्वयेपि पाठः ।
१ प्रज्ञात्मनेति लि० पु० ।
†† एतच्चिह्नान्तर्गतपाठो लि० पु० नास्ति ।
२ लोष्ठेति मु० पु० ।
३ स्येति नास्ति लि० पु० ।
४ भयेति लि० पु० ।
५ ०श्चेतद्-इति लि० पु० ।
६ प्रत्युतो-इति लि० पु० ।

मिति सूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरं ब्रह्म कारणम्,[1] तदेव ब्रह्म स्थूलचि-दचिद्वस्तुशरीरं जगदाख्यं कार्य्यमिति जगद्ब्रह्मणोः सामानाधिकरण्योपपत्तिः जगतो ब्रह्मकार्य्यत्वं ब्रह्मणोऽनन्यत्वमचिद्वस्तुनो जीवस्य च ब्रह्मणश्च परिणामित्वदुःखित्वकल्याणगुणाकरत्वस्वभावासङ्करसर्वश्रुत्यविरोधश्च भवति । "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवे"त्यविभागावस्थायामपि[2] मुक्तजीवस्य ब्रह्मशरीरतया सूक्ष्मरूपेणावस्थानम् ऽवश्याभ्युपगन्तव्यम्, 'वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वा"च्च कर्माविभागादिति चेन्नाऽनादित्वादुपपद्यते चाप्युपलभ्यते चे" ति सूत्रद्वयोदितत्वात्तदानीमपि सूक्ष्मरूपेणावस्थानस्य । अविभागस्तु[3] नामरूपविभागाभावादुपपद्यते अतो ब्रह्मकारणत्वं सम्भवत्येव ॥

ये पुनरस्यैव जीवस्याविद्याविमुक्तावस्था[4]मभिप्रेत्येमं भेदं[5] वर्णयन्ति, तेषामिदं सर्वमसङ्गतं स्यात् । न हि तदवस्थस्य सर्व[6]ज्ञत्वं सर्वेश्वरत्वं समस्तकारणत्वं सर्वात्मकत्वं[7] सर्वनियन्तृत्वमित्यादीनि सन्ति । अनेनैव रूपेण ह्याभिः श्रुतिभिः प्रत्यगात्मनो भेदः प्रति[8]पाद्यते,† तस्य सर्वस्याविद्यापरिकल्पितत्वात् तत्त्वं ह्यविद्यापरिकल्पितं त्वन्मते । न चा[9]विद्यापरिकल्पितस्याविद्यावस्थायां शुक्तिकारजतादिभेदवत्परस्परभेदोऽत्र सूत्रकारेणा'धिकं तु भेदनिर्देशा'दित्यादिषु‡ प्रतिपाद्यते । ब्रह्मजिज्ञासा कर्त्तव्येति जिज्ञास्यतया प्रक्रान्तस्य ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकारणत्वं‡ वेदान्तवेद्यत्वं, तस्य च स्मृतिन्यायविरोधपरिहारश्च क्रियते । 'अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसं' 'न तु दृष्टान्तभावा'दिति सूत्रद्वयमेतदधिकरणसिद्धमनुवदति । तत्र हि विलक्षणयोः कार्य्यकारणभावसम्भव एवाधिक-

१ ब्रह्मणो कारणमिति लि॰ पु॰ ।   २ मप्यचिदिति लि॰ पु॰ ।
३ ऽविभागश्चेति लि॰ पु॰ ।   ४ विमुक्तावस्थमिति लि॰ पु॰
५ ०स्यैवं भेदमिति मु॰ पु॰ ।   ६ ०स्यस्यासर्वेति लि॰ पु॰ ।
७ समस्तकारणत्वसर्वात्मकत्वेनेति लि॰ पु॰ ।
८ ०त्मनोऽप्रतीति लि॰ पु॰ ।   ९ त्वन्मतेन चेति मु॰ पु॰ ।
†एतदन्तर्गतः पाठो लि॰ पु॰ नास्ति, [illegible] चावश्यकः, पूर्वपक्षाभिप्रायां तस्यदं मित्यस्य स्थाने पाठिकतया योजनात् ।
‡‡ एतच्चिह्नान्तर्गतपाठो लि॰ पु॰ त्रुटितः ।

रणार्थः । 'असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वा'दिति च पूर्वाधिकरणस्यमनुषदति ॥

इतरव्यपदेशाधिकरणं समाप्तम् ॥ ८ ॥

उपसंहारदर्शनाधिकरणम् ८ ।

उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि ॥ २४ ॥

परस्य ब्रह्मणः सर्वज्ञस्य सत्यसङ्कल्पस्य स्थूलसूक्ष्मावस्थसर्वचेतनाचेतनवस्तुशरीरतया[1] सर्वप्रकारत्वेन सर्वात्मकस्य सकलेतरविलक्षणत्वं चाविरुद्धमिति स्थापितम् ।

इदानीं सर्वज्ञस्य सत्यसङ्कल्पस्य परस्य ब्रह्मणः सङ्कल्पमात्रेण विचित्रजगत्सृष्टियोगो न विरुद्ध इति स्थाप्यते । ननु च परमितशक्तीनां कारककलापोपसंहारसापेक्षत्वदर्शनेनैव[2] सर्वशक्तेर्ब्रह्मणः कारककलापानुपसंहारेण जगत्कारणत्वविरोधः कथमाशङ्क्यते । उच्यते, लोके तत्त[3]त्कार्यजननशक्तियुक्तस्यापि तत्तदुपकरणापेक्षित्व[4]दर्शनात्सर्वशक्तियुक्तस्य परस्य[5] ब्रह्मणोऽपि तत्तदुपकरणविरहिणः स्रष्टृत्वं नोपपद्यत इति कस्य चिन्मन्दधियः शङ्का जायेते[6]ति सा निराक्रियते ।

घटपटादिकारणभूतानां कुलालकुविन्दादीनान्तत्तज्जननसामर्थ्ये सत्यपि कानिचिदुपकरणान्युपसंहृत्यैव जनयितृत्वं दृश्यते । तज्जननाशक्ताः कारककलापोपसंहारेऽपि जनयितुं न शक्नुवन्ति, शक्ताः पुनः[7] कारककलापोपसंहारे जनयन्तीत्येतावानेव विशेषः । ब्रह्मणोऽपि सर्वशक्तेः सर्वस्य जनयितृत्व[8] तदुपकरणानामनुपसंहारे नोपपद्यते । प्राक् सृष्टेरेवाऽसहायत्वं "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" "एको ह वै नारायण आसी"दित्येवमादिषु प्रतीयते । अतः स्रष्टृत्वं नोपपद्यत इत्येवं प्राप्तम् । तदिदमाशङ्क्यते[9] 'उपसंहारदर्शनान्नेति चे' दिति । परिहरति—

१ शरीरता—इति लि· पु· । २ दर्शन—इति लि· पु· ।
३ तदिति सकृदेव लि· पु· । ४ पेक्षितेति लि· पु· ।
५ युक्तस्यपरस्येति लि· पु· । ६ जायत इति पाठान्तरम् ।
७ पुनरिति नास्ति लि· पु· ।
८ ब्रह्मणोऽपि सर्वस्य कतृत्वं सर्वस्य जनयितृत्वमिति लि· पु· पाठः ।
९ आशङ्कत इति मु· पु· ।

'न क्षीरवद्धी'ति । न सर्वेषां कार्यजननशक्तानामुपसंहारसापेक्षत्वमस्ति, यथा क्षीर[1]जलादेर्दधिहिमजननशक्तस्य तज्जनने । एवं ब्रह्मणोऽपि स्वयमेव सर्वजननशक्तेः सर्वस्य जनयितृत्वमुपपद्यते । 'ही'ति प्रसिद्धार्थवद्धिशब्दोऽस्य मन्दताख्यापनाय । क्षीरादिष्वाऽऽतञ्चनाद्यपेक्षा सा न दध्या[2]दिभावाया, ऽपि तु शैघ्र्यार्थं रसविशेषार्थं च[3] ॥

देवादिवदपि लोके ॥ २५ ॥

यथा देवादयः स्वेस्वे लोके सङ्कल्पमात्रेण स्वापेक्षितानि सृजन्ति तथाऽसौ पुरुषोत्तमः कृत्स्नं जगत्सङ्कल्पमात्रेण सृजति । देवादीनां वेदावगतशक्तीनां दृष्टान्ततयोपादानं ब्रह्मणो वेदावगतशक्तेः सुखग्रहणायेति प्रतिपत्तव्यम् ॥

उपसंहारदर्शनाधिकरणं समाप्तम् ॥ ८ ॥

अथ कृत्स्नप्रसक्त्यधिकरणम् ९ । कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा ॥ २६ ॥

"सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" "इदं वा अग्रे नैव किञ्चनासीत्" 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसी'दित्यादिषु[4] कारणावस्थायां ब्रह्मैकमेव निरवयवमासीदिति कारणावस्थायां निरस्तचिदचिद्विभागतया निरवयवं ब्रह्मैवासीदित्युक्तम्[5] । तदविभागमेकं निरवयवमेव ब्रह्म 'बहु स्या'मिति सङ्कल्प्याऽऽकाशवाय्वादिविभागं ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्त[6]चेतनविभागं चाभवदिति चोक्तम् । एवं सति तदेव परं ब्रह्म कृत्स्नं कार्यत्वेनो[7]पयुक्तमित्यभ्युपगन्तव्यम् । अथ चिदंशः क्षेत्रज्ञविभागविभक्तः, अचिदंशश्चाकाशादिविभागविभक्त इत्युच्यते, तदा "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं" "ब्रह्मैकमेवा""त्मैक एवे"त्येवमादयः कारणभूतस्य ब्रह्मणो निरवयवत्ववादिनः शब्दाः कुप्येयुः, बाधिता भवेयुः । यद्यपि

---

१ मस्तिपर्णादीरेति लि॰ पु॰ ।
२ क्षीरादिदृष्टान्तनाद्यपेक्षानिवर्धा-इति लि॰ पु॰ विषयः ।
३ ०र्थं चा-इति लि॰ पु॰ । ४ आसीत् तदैक्षतेत्यादिष्विति लि॰ पु॰ ।
५ चाविदितीत्युक्तमिति लि॰ पु॰ । ६ पर्यन्तमिति मु॰ पु॰ ।
७ कृत्स्नकार्यत्वेनेति लि॰ पु॰ ।

सूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरं ब्रह्म कारणं, स्थूलचिदचिद्वस्तुशरीरं ब्रह्म कार्यमित्यभ्युपगम्यते, तथाऽपि शरीरांशस्यापि कार्यत्वाभ्युपगमादुक्तदोषो दुर्वारः । तस्य निरवयवस्य बहुभवनं च[1] नोपपद्यते, कार्यत्वानुपयुक्तांशस्थितिश्च नोपपद्यते । तस्मादसमञ्जसमेवा[2] भाति । अतो ब्रह्मकारणत्वं नोपपद्यत इत्याक्षिप्ते समाधत्ते–

श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ २७ ॥

'तु'–शब्द उक्तदोषं व्यावर्तयति । नैवमसामञ्जस्यम् । कुतः 'श्रुतेः,' श्रुतिस्तावन्निरवयवस्य ब्रह्मणस्ततो विचित्रसर्गं चाह । श्रौतेऽर्थे यथाश्रुति प्रतिपत्तव्यमित्यर्थः । ननु च[3] श्रुतिरप्यग्निना सिञ्चेदितिवत्परस्परान्ययायोगमर्थं प्रतिपादयितुं समर्था, अत आह–'शब्दमूलत्वा'दिति । शब्दैकप्रमाणकत्वेन सकलेतरवस्तुविसजातीयत्वादस्यापीदृशविचित्रशक्तियोगो न विरुध्यत इति न सामान्यतोदृष्टं साधनं दूषणं वाऽर्हतीति ब्रह्म ।

आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॥ २८ ॥

किञ्चैव वस्त्वन्तरसम्बन्धिनो धर्मस्य वस्त्वन्तरे चारोपणे सत्यचेतने घटादौ दृष्टा धर्मास्तद्विसजातीये चेतने नित्य आत्मन्यपि प्रसज्यन्ते । तदप्रसक्तिश्च भावस्वभाववैचित्र्यादित्याह 'विचित्राश्च ही'ति । यथाऽग्निजलादीनामन्योन्यविसजातीयानामौष्ण्यादिशक्तयश्च विसजातीया दृश्यन्ते, तद्वल्लोकदृष्टसर्वविसजातीये परे ब्रह्मणि तत्तदनादृष्टाः सहस्रशः शक्तयस्सन्तीति न किञ्चिदनुपपन्नम् । यथोक्तं भगवता पराशरेण–

"निर्गुणस्याप्रमेयस्य शुद्धस्याप्यमलात्मनः ।
कथं सर्गादिकर्तृत्वं ब्रह्मणोऽभ्युपगम्यते" ॥

इति सामान्यदृष्ट्या परिचोद्य

"शक्तयः सर्वभावानामचिन्त्यज्ञानगोचराः ।

१ चेति नास्ति लि॰ पु॰ । २ असमञ्जसमिवाभाति लि॰ पु॰ ।
३ ननु चेति मु॰ पु॰ ।
‡‡ एतच्चिह्नान्तर्गत पाठो लि॰ पु॰ त्रुटित ।

यतोऽतो ब्रह्मणस्तास्तु सर्गाद्या भावशक्तयः।
भवन्ति तपतां श्रेष्ठ पावकस्य यथोष्णते"ति।

श्रुतिश्च—

"किंस्विद्वनं क उ स वृक्ष आसी-
द्यतो द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः।
मनीषिणो मनसा पृच्छतेदु-
त्तदध्यतिष्ठद्भुवनानि धारयन्॥
ब्रह्मवनं ब्रह्म स वृक्ष आसीद्
यतो द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः।
मनीषिणो मनसा विब्रवीमि वो
ब्रह्माध्यतिष्ठद् भुवनानि धारय"न्निति।

सामान्यतोदृष्टं चोक्तं सर्ववस्तुविलक्षणे परे ब्रह्मणि नावतर तीत्यर्थः।

इतश्च—

स्वपक्षदोषाच्च॥ २९॥

स्वपक्षे प्रधानादिकारणवादे लौकिकवस्तुविसजातीयत्वाभावेन प्रधानादेर्लोकदृष्टा दोषास्तत्र भवेयुरिति सकलेतरविलक्षणं ब्रह्मैव कारणमभ्युपगन्तव्यम्। प्रधानं च निरवयवम्, तस्य निरवयवस्य प्रधानस्य कथमिव महदादिविविधविचित्रजगदारम्भ उपपद्यते। सत्त्वं रजस्तम इति तस्यावयवा विद्यन्त इति चेत्, तत्रेदं विवेचनीयम्—किं सत्त्वरजस्तमसां समूहः प्रधानम्, उत सत्त्वरजस्तमोभिरारब्धं प्रधानम्। अनन्तरे कल्पे प्रधानं कारणमिति स्वाभ्युपगमविरोधः, स्वाभ्युपेतसंख्याविरोधश्च, तेषामपि निरवयवानां कार्यारम्भविरोधश्च। समूहपक्षे च तेषां निरवयवत्वेन प्रदेशभेदमनपेक्ष्य संयुज्यमानानां न स्थूलद्रव्यारम्भकत्वसिद्धिः। परमाणुकारणवादेऽपि सर्वैव, अणवोऽपि[1] निरंशा निष्प्रदेशाः प्रदेशभेदमनपेक्ष्य

१ यतो-इति मु॰ पु॰।
२ अणवोऽपीति मु॰ पु॰।

परस्परं संयुज्यमाना अपि न स्थूलकार्यारम्भाय प्रभवेयुः ।

सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

सकलेतरवस्तुविसजातीया परा देवता सर्वशक्त्युपेता च । तथैव परां देवतां दर्शयन्ति हि[1] श्रुतयः—

"पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते
स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च" ।

तथा, "अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपास"इति सकलेतरविसजातीयतां परस्याः देवतायाः प्रतिपाद्य "सत्यकामः सत्यसङ्कल्प" इति सर्वशक्तियोगं प्रतिपादयन्ति । तथा, "मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः, आकाशात्मा सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यऽनादर" इति च ।

विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् ॥ ३१ ॥

यद्यप्येकमेव ब्रह्म सकलेतरविलक्षणं सर्वशक्ति, तथाऽपि "न तस्य कार्यं करणं च विद्यते" इति करणविरहिणस्तस्य न कार्यारम्भः सम्भवतीति चेत्, तत्रोत्तरं 'शब्दमूलत्वात्,' 'विचित्राश्च हि'त्युक्तम् । शब्दैकप्रमाणकं सकलेतरविलक्षणं तत्करणविरहेऽपि तत्त[2]त्कार्यसमर्थमित्यर्थः । तथा च श्रुतिः—

"पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः ।
अपाणिपादो जवनो ग्रहीते"त्येवमाद्या ॥

कृत्स्नप्रसक्त्यधिकरणं समाप्तम् ॥ ९ ॥

अथ प्रयोजनवत्त्वाधिकरणम् १० ॥ **न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ ३२ ॥**

यद्यपीश्वरः प्राक् सृष्टेरेक एव सन् सकलेतरविलक्षणत्वेन सर्वार्थशक्तियुक्तः स्वयमेव[3] विचित्रं जगत्स्रष्टुं शक्नोति, तथाऽपीश्वरस्य कारणत्वं न सम्भवति प्रयोजनवत्त्वाद्विचित्रसृष्टेः, ईश्वरस्य च प्रयोजनाभावात् । बुद्धिपूर्वकारिणामारम्भो द्विविधं हि प्रयोजनं स्वार्थः परार्थो वा । न हि

---

१ दर्शयन्तीह-इति मु॰ पु॰ ।
२ तत्तत्सिति मु॰ पु॰ । ३ स्वयमेवमिति मु॰ पु॰ ।

परस्य ब्रह्मणः स्वभावत एवावाप्तसमस्तकामस्य जगत्सर्गेण प्रयोजनमनवाप्तमवाप्यते। नापि परार्थः,[1] अवाप्तसमस्तकामस्य परार्थता हि परानुग्रहेण भवति। न चेदृशगर्भजन्मजरामरणनरकादिनानाविधानन्तदुःखबहुलं जगत्कारुण्यवान्सृजति, प्रत्युत सुखैकतानमेव सृजेज्जगत्करुणया सृजन्। अतः प्रयोजनाभावाद्ब्रह्मणः कारणत्वं नोपपद्यत इत्येवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे—

लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॥ ३३ ॥

अवाप्तसमस्तकामस्य परिपूर्णस्य स्वसंकल्पविकार्यविविधविचित्रचिदचिन्मिश्रजगत्सर्गे लीलैव केवलं प्रयोजनम्, 'लोकवत्,' यथा लोके सप्तद्वीपां मेदनीमधितिष्ठतः सम्पूर्णशौर्यवीर्यपराक्रमस्यापि महाराजस्य केवललीलैकप्रयोजनाः कन्दुकाद्यारम्भा दृश्यन्ते, तथैव परस्यापि ब्रह्मणः स्वसंकल्पमात्रावक्लृप्तजगज्जन्मस्थितिध्वंसादेर्लीलैव प्रयोजनमिति निरवद्यम्।

वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति ॥ ३४ ॥

यद्यपि परमपुरुषस्य सकलेतरचिदचिद्वस्तुविलक्षणस्याचिन्त्यशक्तियोगात्प्राक् सृष्टेरेकस्य निरवयवस्यापि विचित्रचिदचिन्मिश्रजगत्सृष्टिः सम्भाव्येत, तथापि देवतिर्यङ्मनुष्यस्थावरात्मनोत्कृष्टमध्यमापकृष्टसृष्ट्या पक्षपातः प्रसज्येत, अतिघोरदुःखयोगकरणान्नैर्घृण्यं चावर्जनीयमिति, तत्रोत्तरम्,—'न सापेक्षत्वा'दिति। न प्रसज्येयातां वैषम्यनैर्घृण्ये। कुतः। 'सापेक्षत्वात्,' सृज्यमानदेवादिक्षेत्रज्ञकर्मसापेक्षत्वाद्विषमसृष्टेः। देवादीनां क्षेत्रज्ञानां देवादिशरीरयोगं तत्तत्कर्मसापेक्षं[2] दर्शयन्ति हि श्रुतिस्मृतयः— "साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवति" "पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन कर्मणा"। तथा भगवता पराशरेणापि देवादिवैचित्र्यहेतुः सृज्यमानानां क्षेत्रज्ञानां प्राचीनकर्मशक्तिरेवेत्युक्तम्,—

१ नापि परार्थस्य ब्रह्मणः स्वभावत एवावाप्तसमस्तकामस्य जगत्सर्गेणेति लि· पु· पूर्वग्रन्थास्तिसंकरः।

२ ॰सापेक्षत्वमिति लि· पु·।

"निमित्तमात्रमेवासौ सृज्यानां सर्गकर्म्मणि ।
प्रधानकारणीभूता यतो वै सृज्यशक्तयः" ॥
निमित्तमात्रं मुक्त्वैवं नान्यत्किञ्चिदपेक्षते ।
नीयते तपतां श्रेष्ठ ! स्वशक्त्या वस्तु वस्तुता''मिति ॥

स्वकर्म्मणैव देवादिवस्तुतापत्तिरिति ।

न कर्म्माविभागादिति चेन्नाऽनादित्वादुपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॥ ३५ ॥

प्राक्सृष्टेः क्षेत्रज्ञा नाम न सन्ति । कुतः । अविभागश्रवणात् "सदेव सोम्येदमग्र आसी"दिति । अतस्तदानीं तदभावात्तत्कर्म न विद्यते, कथं तदपेक्षं सृष्टिवैषम्यमित्युच्यत इति चेत्, न, 'अनादित्वात्' क्षेत्रज्ञानां तत्कर्म्मप्रवाहाणां च । तदनादित्वेऽप्यविभाग उपपद्यते च, यतः, तत्क्षेत्रज्ञवस्तु परित्यक्तनामरूपं ब्रह्मशरीरतयाऽपि पृथग्व्यपदेशानर्हम् अतिसूक्ष्ममवतिष्ठते । तथाऽनभ्युपगमे अकृताभ्यागमकृतविप्रणाशप्रसङ्गश्च । उपलभ्यते च तेषामनादित्वं "न जायते म्रियते वा विपश्चि"दिति । सृष्टिप्रवाहानादित्वं च "सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पय"दित्यादौ । "तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियते"ति नामरूपव्याकरणमात्रश्रवणात् क्षेत्रज्ञानां स्वरूपानादित्वं सिद्धम् । स्मृतावपि "प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपी"ति । अतस्सर्वविलक्षणत्वात्सर्वशक्तित्वाल्लीलैकप्रयोजनत्वात् क्षेत्रज्ञकर्म्मानुगुण्येन विचित्रसृष्टियोगाद्ब्रह्मैव जगत्कारणम् ।

सर्वधर्म्मोपपत्तेश्च ॥ ३६ ॥

प्रधानपरमाण्वादीनां कारणत्वे यद्धर्म्मवैकल्यमुक्तं वक्ष्यमाणं च, तस्य सर्वस्य धर्म्मजातस्य कारणत्वोपपादिनो ब्रह्मण्युपपत्तेश्च ब्रह्मैव जगत्कारणमिति स्थितम् ॥

प्रयोजनवत्त्वाधिकरणं समाप्तम् ॥ १० ॥

इति श्रीमद्भगवद्रामानुजाचार्य्यविरचिते शारीरकमीमांसाभाष्ये द्वितीयस्याविरोधाध्यायस्य प्रथमः स्मृतिपादः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

अथ रचनानुपपत्त्यधिकरणम् १ ।

रचनाऽनुपपत्तेश्च नानुमानं प्रवृत्तेश्च ॥ १ ॥

उक्तं जगज्जन्मादिकारणं परं ब्रह्मेति, तत्र परैरुद्भाविता दोषाश्च परिहृताः। इदानीं स्वपक्षरक्षणाय परपक्षाः प्रतिक्षिप्यन्ते। इतरथा कस्यचिन्मन्दधियस्तेषां पक्षाणां युक्त्याभासमूलतामजानतः प्रामाणिकत्वशङ्कया वैदिकपक्षे किञ्चिच्छङ्कावैकल्यं स्यादेतदपि, यतः परपक्षप्रतिक्षेपायानन्तरः पादः प्रवर्तते। तत्र प्रथमं तावत्कापिलमतं निरस्यते, वैदिकानुमतसत्कार्यवादाद्यर्थसंग्रहेण तस्य सत्पक्षनिक्षेपसम्भावनभ्रमहेतुत्वातिरेकात्। 'ईक्षतेर्नाशब्द'मित्यादिभिर्वैदिकवाक्यानामतत्परत्वमात्रमुक्तम्, अत्रैव तत्पक्षस्वरूपप्रतिक्षेपः क्रियत इति न पौनरुक्त्याशङ्का।

एषा साङ्ख्यानां दर्शनस्थितिः—

"मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त।
षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः॥"

इति तत्त्वसंग्रहः। मूलप्रकृतिर्नाम सुखदुःखमोहात्मकानि लाघवप्रकाशचलनोपष्टम्भनगौरवावरणकार्याण्यत्यन्तातीन्द्रियाणि कार्यैकनिरूपणविवेकान्यन्यूनातिरेकाणि समतामुपेतानि सत्त्वरजस्तमांसि द्रव्याणि। सा च सत्त्वरजस्तमसां साम्यरूपा प्रकृतिरेका स्वयमचेतनाऽनेकचेतनभोगापवर्गार्था नित्या[1]सर्वगता सततविक्रिया न कस्यचिद्विकृतिः, अपि तु परमकारणमेव। महदाद्यास्तद्विकृतयोऽन्येषां च प्रकृतयः सप्त—महान्, अहङ्कारः, शब्दतन्मात्रं, स्पर्शतन्मात्रं, रूपतन्मात्रं, रसतन्मात्रं, गन्धतन्मात्रमिति। तत्राहङ्कारस्त्रिविधो वैकारिकस्तैजसो भूतादिश्च, क्रमात्सात्त्विको राजसस्तामसश्च। तत्र वैकारिकः सात्त्विक इन्द्रियादिः, भूतादिस्तामसो महाभूतहेतुभूततन्मात्रहेतुः, तैजसो राजसस्तूभयोरनुग्राहकः। आकाशादीनि पञ्च महाभूतानि, श्रोत्रादीनि पञ्च ज्ञानेन्द्रि-

---

१ नित्याऽर्थेति नि० पु० उपलभ्यते।

णि, वागादीनि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, मन इति केवलविकाराः षोडश । पुरुषस्तु निष्परिणामत्वेन न कस्यचित्प्रकृतिर्न कस्यचिद्विकृतिः, तत एव निर्धर्मकश्चैतन्यमात्रवपुर्नित्यो निष्क्रियः सर्वगतः प्रतिशरीरं भिन्नश्च, निर्विकारत्वाद्विषयत्वाच्च तस्य[1] कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च न सम्भवति । एवंभूतेऽपि तत्त्वे मूढाः प्रकृतिपुरुषसंनिधिमात्रेण पुरुषस्य चैतन्यं प्रकृतावध्यस्य प्रकृतेश्च कर्तृत्वं स्फटिकमणाविव जपाकुसुमस्याध्यस्यमानं पुरुषेऽध्यस्याहङ्कृतौ भोक्तेति मन्यन्ते । एवमज्ञानाद्भोगस्तत्त्वज्ञानाच्चापवर्गः । तदेतत्[2] प्रत्यक्षानुमानागमैः साधयन्ति ।

तत्र प्रत्यक्षसिद्धेषु पदार्थेषु नातीव विवादपदमस्ति[3] । आगमोऽपि कपिलादिसर्वज्ञानमूल इति सोऽपि प्रथमे काण्डे प्रमाणलक्षणे निरस्तप्रायः । यदिदं प्रधानमेव जगत्कारणमित्यनुमानम्, तन्निरसनेन तन्मतं सर्वं निरस्तं भवतीति तदेव निरस्यते ।

ते चैवं वर्णयन्ति—कृत्स्नस्य जगत एकमूलत्वमवश्याभ्युपगमनीयम्, परिमितेभ्यः कार्योत्पत्त्यभ्युपगमे कारणानवस्थानात् । तन्तुप्रभृतयो ह्यवयवाः स्वांशभूतैः षड्भिः पार्श्वैः परस्परं संयुज्यमाना अवयविनमुत्पादयन्ति, ते च तन्त्वादयः स्वावयवैस्तथाभूतैरुत्पाद्यन्ते, ते च तथाभूतैः स्वावयवैरिति परमाणुभिरपि स्वकीयैः षड्भिः पार्श्वैः संयुज्यमानैरेव स्वकार्योत्पादनमभ्युपेतव्यम्, अन्यथा प्रथिमाऽनुपपत्तेः । परमाणवोऽप्यंशित्वेन स्वांशैरवयवैरुत्पाद्यन्ते, ते च स्वांशैरिति न क्वचित्कारणव्यवस्थितिः । अतः कारणव्यवस्थासिद्ध्यर्थमेकं द्रव्यं विविधविचित्रपरिणामशक्तियुक्तं स्वयमप्रच्युतस्वरूपमेव महदाद्यनन्तावस्थाश्रयः[4] कारणमाश्रयणीयम् । तच्चैकं कारणं गुणत्रयसाम्यरूपं प्रधानमिति । तत्कल्पनहेतूनुपन्यस्यन्ति—

---

१ अस्तीति नास्ति लि· पु ।
२ तदेवेति मु· पु ।
३ विवादास्पदमस्तीति मु० पु० ।
४ ॰वस्थाश्रयमिति लि· पु· ।

"भेदानां परिमाणात्[1]समन्वयाच्छक्तितः प्रवृत्तेश्च ।

कारणकार्यविभागादविभागाद्वैश्वरूप्यस्य ॥

कारणमस्त्यव्यक्त"मिति । अयमर्थः—विश्वरूपमेव वैश्वरूप्यम्, विचित्रसंनिवेशं तनुभुवनादि कृत्स्नं जगत् । तच्च जगद्विचित्रसंनिवेशत्वेन कार्यभूतं तत्स्वरूपाव्यक्तकारणकम् । कुतः । कार्यत्वात्, कार्यस्य हि सर्वस्य तत्स्वरूपा[2]त्कारणविशेषाद्विभागस्तस्मिन्नेवाविभागश्च दृश्यते । यथा घटमुकुटादेः कार्यस्य तत्स्वरूपान्मृत्सुवर्णादेः कारणाद्विभागस्तस्मिन्नेव चाविभागः । अतो विश्वरूपस्य जगतस्तत्स्वरूपात्प्रधानादुत्पत्तिस्तस्मिन्नेव लयश्चेति प्रधानकारणकमेव जगत् । गुणत्रयसाम्यरूपं प्रधानमेव जगत्स्वरूपं कारणम्, तस्य रजस्तमोमयसुख[3]दुःखमोहात्मकत्वाज्जगतः, यथा मृदात्मनो घटस्य मृद्द्रव्यमेव कारणम् । तदेव हि तदुत्पत्त्याद्यप्रवृत्तिशक्तिमत्,[4] तथादर्शनात् । अव्यक्तस्य गुणसाम्यरूपस्य देशतः कालतश्चापरिमितस्यैव[5] कारणत्वं भेदानां महदहङ्कारतन्मात्रादीनां परिमितत्वादवगम्यते । महदादीनि च घटादिवत्परिमितानि कृत्स्नजगदुत्पत्तौ न प्रभवन्ति । अतस्त्रिगुणं जगद्गुणत्रयसाम्यरूपप्रधानैककारणकमिति निरूप्यते ।

अत्रोच्यते—

'रचनानुपपत्तेश्च नानुमानं प्रवृत्तेश्च',

अनुमीयत इत्यनुमानम्, न भवदुक्तं प्रधानं विचित्रजगद्रचनासमर्थम्, अचेतनत्वे सति तत्स्वभावाभिज्ञाऽनधिष्ठितत्वात्, यदेवं तत्तथा यथा रथप्रासादादिनिर्माणे केवलदार्वादिकम् । दार्वादेरचेतनस्य तज्ज्ञाऽनधिष्ठितस्य कार्यारम्भानुपपत्तेर्दर्शनात् तज्ज्ञाधिष्ठितस्य[6] कार्यारम्भ-

१ परिणामादिति लि॰ पु॰ पाठान्तरम् ।
२ तत्स्वरूपादिति मु॰ पु॰ ।
३ तमोमयतस्मिन्नेव सुखेति लि॰ पु॰ ।
४ तदुत्पत्त्याद्यप्रवृत्तिशक्तिमदिति मु॰ पु॰ ।
५ परिमितस्यैवेति लि॰ पु॰ तु नैव युक्तम् ।
६ तज्ज्ञानधिष्ठितस्येति मु॰ पु॰ पाठः ।

प्रवृत्तिदर्शनाच्च[1] न मात्राऽनधिष्ठितं प्रधानं कारणमित्युक्तं भवति। चकारादन्वयस्यानैकान्त्यं समुच्चिनोति। न ह्यन्वितं शौक्ल्यं गोत्वादिकारणत्वव्याप्तम्। न च वाच्यम्–मा भूदन्वितानामपि शौक्ल्यादिधर्माणां कारणत्वम्, द्रव्यस्य तु हेमादेः कार्ये ऽन्वितस्य[2] कारणत्वव्याप्तिरस्त्येव सत्त्वादीन्यपि द्रव्याणि कार्येऽन्वितानि कारणत्वमापद्यन्तेति। यतः, सत्त्वादयो द्रव्यधर्मा न तु द्रव्यस्वरूपम्। सत्त्वादयो हि पृथिव्यादिद्रव्यगतलघुत्वप्रकाशादिहेतुभूतास्तत्स्वभावविशेषा एव, न तु मृद्धिरण्यादिवद् द्रव्यतया कार्येऽन्विता उपलभ्यन्ते, गुणा इत्येव च सत्त्वादीनां प्रसिद्धिः। यच्च कारणव्यवस्थासिद्धये जगत एकमूलत्वमुक्तम्, तदपि सत्त्वादीनामनेकत्वान्नोपपद्यते। अत एव कारणव्यवस्था च न सिद्ध्यति। साम्यावस्थाः सत्त्वादय एव हि प्रधानमिति तन्मतम्[3]। अतः कारणबहुत्वादनवस्था तदवस्थैव। न च तेषामपरिमितत्वेन व्यवस्थासिद्धिः, अपरिमितत्वे हि त्रयाणामपि सर्वगतत्वेन न्यूनाधिकभावाभावाद्वैषम्यासिद्धेः कार्यारम्भासम्भवात् कार्यारम्भायैव परिमितत्वमवश्याश्रयणीयम्।

यत्र रथादिषु स्पष्टं चेतनाधिष्ठितत्वं दृष्टम्, तद्व्यतिरिक्तं सर्वं पक्षीकृतमित्याह–

पयोऽम्बुवच्चेत् तत्रापि ॥ २ ॥

यदुक्तम्–प्रधानस्य मात्राऽनधिष्ठितस्य विचित्रजगद्रचनाऽनुपपत्तिरिति, तच्च, यतः, 'पयोऽम्बुव'त्सशक्तिरुपपद्यते। पयसस्तावद्दधिभावेन परिणममानस्यानन्यापेक्षस्याऽऽत्मपरिस्पन्दनप्रभृतिपरिणाम[4]परम्परा स्वत एवोपपद्यते, यथा च वारिदविमुक्तस्याम्बुन एकरसस्य नारिकेलतालचूतकपित्थनिम्बतिन्तिडाद्यादि[5]विचित्ररसरूपेण परिणामप्रवृत्तिः स्वत एव

१ दार्वादेरचेतनस्य तस्य चानधिष्ठितस्य कार्यारम्भानुपपत्तेर्दर्शनाच्चेति लि॰ पु॰।
२ कार्यान्वितेति सर्वत्राथ मु॰ पु॰।
३ त्यन्मतमिति क्वचित्।
४ आद्यपरिणामप्रवृत्तिपरिणामेति लि॰ पु॰।
५ नारिकेर. ....तिन्तिण्यादि इति मु॰ पु॰।

दृश्यते, तथा प्रधानस्यापि परिणामस्वभावस्यान्यानधिष्ठितस्यैव प्रतिसर्गावस्थायां सदृश[1] †परिणामेनावस्थितस्य सर्गावस्थायां गुणवैषम्यनिमित्तविचित्रपरिणाम उपपद्यते । यथोक्तम्†—"परिणामतः सलिलवत् प्रति, प्रतिगुणाश्रयविशेषा"दिति । तदेवमव्यक्तमन्यानपेक्षं प्रवर्तत इति चेत्, अत्रोत्तर[2]"तत्रापी"ति । यत् [3]क्षीरजलादि दृष्टान्ततया निदर्शितम्, तत्रापि प्राज्ञाऽनधिष्ठाने प्रवृत्तिर्नोपपद्यते, तदपि पूर्वमेव[4] पक्षीकृतमित्यभिप्रायः । उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धी'त्यत्र दृष्टपरिकरान्तररहितस्यापि स्वासाधारणपरिणाम उपपद्यत इत्येतावदुक्तम्, न प्राज्ञाधिष्ठितत्वं पराकृतम्, योऽप्सु तिष्ठन्नित्यादिश्रुतेः ।

व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात् ॥ ३ ॥

इतश्च[5] । सत्यसङ्कल्पेश्वराधिष्ठानानपेक्षपरिणामित्वे सर्गव्यतिरेकेण प्रतिसर्गावस्थाया अनवस्थितिप्रसङ्गाच्च न प्राज्ञानधिष्ठितं प्रधानं कारणम् । प्राज्ञाधिष्ठितत्वे तस्य सत्यसङ्कल्पत्वेन सर्गप्रतिसर्गविचित्रसृष्टिव्यवस्थासिद्धिः । न च वाच्यम्—प्राज्ञाधिष्ठितत्वेऽपि तस्यावाप्तसमस्तकामस्य परिपूर्णस्यानवधिकातिशयानन्दस्य निरवद्यस्य निरञ्जनस्य सर्गप्रतिसर्गव्यवस्थाहेत्वभावाद्विषमसृष्टौ निर्दयत्वप्रसङ्गाच्च समानोऽयं दोष इति । परिपूर्णस्यापि लीलार्थं प्रवृत्तिसम्भवात्, सर्वज्ञस्य तस्य परिणामविशेषापन्नप्रकृतिदर्शनरूपसर्गप्रतिसर्ग[6]विशेषहेतोस्सम्भवात्, क्षेत्रज्ञकर्म्मणामेव विषमसृष्टेर्वैषम्यापकत्वाच्च । नन्वेवं क्षेत्रज्ञपुण्यापुण्यरूपकर्म्मभिरेव सर्वा व्यवस्थाः सिद्ध्यन्तीति कृतमीश्वरेणाधिष्ठात्रा, पुण्यापुण्यरूपानुष्ठितकर्म्मसंस्कृता प्रकृतिरेव पुरुषार्थानुरूपं तथातथा व्यवस्थया परिणंस्यते, यथा क्रिया·

१ ०वस्थायां दृश्यतेति लि· पु· ।

†† एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो लि· पु· त्रुटितः ।

२ अत उत्तरमिति पु· द्वयेपि । ३ क्षीरेति मु· पु· ।

४ पूर्वमेवेति लि· पु· ।

५ इतश्चेति सूत्रपदव्याख्यानान्तरमेव पु· द्वयेऽपि भवति, तथैव मुद्रप्रकाशिकातोऽपि लभ्यते ।

६ प्रतिसर्गेति नास्ति मु· पु· ।

दिदूषितानामन्नपानादीनामौषधविशेषाप्यायितानां च सुखदुःखहेतुतभूतः परिणामविशेषो देशकालव्यवस्थया दृश्यते । अतस्सर्गप्रतिसर्गव्यवस्था देवादिविषमसृष्टिः कैवल्यव्यवस्था च सर्वप्रकारपरिणामशक्तियुक्तस्य प्रधानस्यैवोपपद्यत इति । अनभिज्ञो भवान्पुण्यापुण्यकर्मस्वरूपयोः । पुण्यापुण्यस्वरूपे हि शास्त्रैकसमधिगम्ये । शास्त्रं चानादिनिधनाविच्छि-न्न[1]संप्रदायाध्ययनप्रमादादिदोषगन्धो वेदा[2]ख्याक्षरराशिः । तच्च परम-पुरुषाराधनतद्विपर्ययरूपे कर्मणी पुण्यापुण्ये, तदनुग्रहनिग्रहायत्ते च तत्फले सुखदुःखे इति वदति । तथा चाह द्रमिडा[3]चार्यः "फलसंविभ-त्सया हि कर्मभिरात्मानं पिप्रीषन्ति, स प्रीतोऽलं फलायेति शास्त्रम-र्यादे"ति[4] ॥ तथा च श्रुतिः "इष्टापूर्तं बहुधा जातं जायमानं विश्वं बिभर्ति भुवनस्य नाभि"रिति । तथा च भगवता स्वयमेवोक्तम्—

"यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।
स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानव"इति,
"तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान् ।
क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिष्वि"ति च ।

स च भगवान्पुरुषोत्तमो ऽवाप्तसमस्तकामः सर्वज्ञः सर्वेश्वरः सत्य-सङ्कल्पः स्वमाहात्म्यानुगुणलीलाप्रवृत्त एता[5]नि कर्माणि समीचीना-न्येतान्यऽसमीचीनानीति कर्मद्वैविध्यं संविधाय तदुपादानोचितदेहेन्द्रि-यादिकं तन्नियमनशक्तिं च सर्वेषां क्षेत्रज्ञानां सामान्येन प्रदिश्य स्वाज्ञा-समाववोधि शास्त्रं च प्रदर्श्य तदुपसंहारार्थं चान्तरात्मतयाऽनुप्रविश्या-ऽनुमन्तृतया च नियच्छंस्तिष्ठति । ते क्षेत्रज्ञास्तु तदाहितशक्तयस्तत्प्र-दिष्टकरणकलेबरादिकास्तदाधाराश्च स्वयमेव स्वेच्छानुगुण्येन पुण्या-

१ पाठेस्यधिकं मु॰ पु॰ ।　　२ अध्ययनेति समस्तं मु॰ पुस्तकेऽपि ।
३ द्रविडेति लि॰ पु॰ ।
४ ०संविभत्सया हि कर्मभिरात्मानं .....—इति मु॰ पु॰ ०संविभत्सया हि कर्मभिरात्मानं......फलायेति-इति लि॰ पु॰ ।
५ एतानीति मु॰ पु॰ ऽपि ।

पुण्यरूपे कर्मणि उपादत्ते[1]। ततश्च पुण्य[2]रूपकर्मकारिणं स्वशासनानुवर्तिनं ज्ञात्वा धर्मार्थकाममोक्षैर्वर्धयति[3], शासनातिवर्तिनं च तद्विपर्ययैर्योजयति। अतः स्वातन्त्र्यादिवैकल्यचोद्यानि नावकाशं लभन्ते। दया हि नाम स्वार्थनिरपेक्षा परदुःखासहिष्णुता। सा च स्वशासनातिवृत्तिव्यवसायिष्वपि वर्तमाना न गुणायावकल्पते, प्रत्युताशुद्धत्वमेवावहति। तद्विपक्ष एव तत्र गुणः, अन्यथा शत्रुनिग्रहादीनामगुणत्वप्रसङ्गात्। स्वशासनातिवृत्तिव्यवसायनि[4]वृत्तिमात्रेणानाद्यनन्तकल्पोपचितदुर्विषहानन्तापराधानङ्गीकारेण निरतिशयसुखसंवृद्धये स्वयमेव प्रयतते। यथोक्तम्—

"तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम्।
ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते॥
तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः।
नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता" इति।

अतः प्राज्ञानधिष्ठितं प्रधानं न कारणम्।

अथ स्यात् यद्यपि प्राज्ञानधिष्ठितायाः प्रकृतेः परिस्पन्द[5]प्रवृत्तिरपि न सम्भवतीत्युक्तम्, तथाऽप्यनपेक्षाया एव परिणामप्रवृत्तिः सम्भवति, तथादर्शनात्। धेन्वादिनोपभुक्तं[6] हि तृणोदकादि स्वयमेव क्षीराद्याकारेण परिणममानं दृश्यते, अतः प्रकृतिरपि स्वयमेव जगदाकारेण परिणंस्यत इति, तत्राह—

अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत्॥ ४॥

---

१ उपादत्ते—इति लि० पु०।
२ पुण्यापुण्येति लि० पु०।
३ वर्धयते—इति प्रायः पाठः।
४ व्यवसायिनीति भिन्नं पदं मु० पु०।
५ स्पन्देति मु० पु०।
६ देयादीनां नोपभुक्तमिति लि० पु०।

नैतदुपपद्यते, तृणादेः प्राज्ञानधिष्ठितस्य परिणामाभावाद्दृष्टान्तासिद्धेः। कथमसिद्धिः। 'अन्यत्राभावात्'। यदि हि तृणोदकादिकमनडुदाद्युपभुक्तं[1] प्रहीणं वा क्षीराकारेण पर्यणंस्यत, ततः प्राज्ञानधिष्ठितमेव परिणमत इति वक्तुमशक्ष्यत,[2] न चैतदस्ति। अतो धेन्वाद्युपभुक्तं प्राज्ञ एव क्षीरीकरोति। 'पयोऽम्बुवच्चेत्तत्रापी'त्युक्तमेवाऽत्र प्रपञ्चितम्, तत्रैव व्यभिचारप्रदर्शनाय।

पुरुषाश्मवदिति चेत्तथाऽपि ॥ ५ ॥

अथोच्येत–यद्यपि चैतन्यमात्रवपुः पुरुषो निष्क्रियः, प्रधानमपि दृक्शक्तिविकलम्, तथाऽपि पुरुषसन्निधानादचेतनं प्रधानं प्रवर्तते, तथादर्शनात्। गमनशक्तिविकलदृक्शक्तियुक्तपङ्गुसन्निधानात्स्वचैतन्योपकृतो दृक्शक्तिविकलः प्रवृत्तिशक्तियुक्तोऽन्धः प्रवर्तते, अयस्कान्ताश्मसन्निधानाच्चाऽयः प्रवर्तते, एवं प्रकृतिपुरुषसंयोगकृतो जगत्सर्गः प्रवर्तते। यथोक्तम्–

"पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य।

पङ्ग्वन्धवदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतः सर्गः" इति।

पुरुषस्य प्रधानोपभोगार्थं कैवल्यार्थं च पुरुषसन्निधानात्प्रधानं सर्गादौ प्रवर्तत इत्यर्थः। अत्रोत्तरम् 'तथाऽपी'ति। एवमपि प्रधानस्य प्रवृत्त्यसम्भवस्तदवस्थ एव, पङ्गोर्गमनशक्तिविकलस्यापि मार्गदर्शनतदुपदेशादयः कादाचित्का विशेषाः सहस्रशः सन्ति, अन्धोऽपि चेतनः संस्तदुपदेशाद्यवगमेन प्रवर्तते, तथाऽयस्कान्तमणेरप्य ऽयःसमीपगमनादयस्सन्ति। पुरुषस्य तु निष्क्रियस्य न तादृशा विकाराः सम्भवन्ति। सन्निधानमात्रस्य नित्यत्वेन नित्यसर्गप्रसङ्गो, नित्यमुक्तत्वेन बन्धाभावो ऽपवर्गाभावश्च[3] ॥

अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥ ६ ॥

---

१ ०द्युपयुक्तमिति क्वचित्।

२ परिणस्यते वक्तुं शक्येत–इति मु० पु०, परिणस्यते वक्तुमशक्ष्यतेति मि० पु०।

३ ०वर्गाभावश्चेतिमि० पु०।

गुणानामुत्कर्षनिकर्षनिबन्धनाह्रासवृद्धिभावाद्धि जगत्प्रवृत्तिः 'प्रतिप्रतिगुणाश्रयविशेषा' इति वदद्भिर्भवद्भिरभ्युपगम्यते । प्रतिसर्गावस्थायान्तु साम्यावस्थानां सत्त्वरजस्तमसामप्यन्योन्याधिक्यन्यूनत्वाभावाद्ध्रासवृद्धिभावानुपपत्तेर्न जगत्सर्ग उपपद्यते । तथाऽपि वैषम्याभ्युपगमे नित्यसर्गप्रसङ्गः । अतश्च न प्राज्ञानधिष्ठितं प्रधानं कारणम् ।

अन्यथाऽनुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॥ ७ ॥

दूषितप्रकारातिरिक्तप्रकारेण* प्रधानानुमितौ च प्रधानस्य ज्ञातृत्वशक्तिवियोगात्[1] त एव दोषाः प्रादुष्ष्युः । अतो न कथञ्चिदप्यनुमानेन प्रधानसिद्धिः ।

अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥ ८ ॥

अनुमानेन प्रधानसिद्ध्यभ्युपगमेऽपि प्रधानेन प्रयोजनाभावाच्च तदनुमातव्यम् । "पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्ये"ति प्रधानस्य प्रयोजनं पुरुषभोगापवर्गावभिमतौ, तौ च न सम्भवतः । पुरुषस्य चैतन्यमात्रवपुषो निष्क्रियस्य निर्विकारस्य निर्मलस्य तत एव नित्यमुक्तस्वरूपस्य प्रकृतिदर्शनरूपो भोग,स्तद्वियोगरूपोऽपवर्गश्च न सम्भवति । एवंरूपस्यैव प्रकृतिसंनिधानात् तत्परिणामविशेषसुखदुःखदर्शनरूपभोगसम्भावनायां प्रकृतिसंनिधानस्य नित्यत्वेन कदाचिदप्यपवर्गो न सेत्स्यति ।

विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॥ ९ ॥

विप्रतिषिद्धं चेदं सांख्यानां दर्शनम् । तथा हि, प्रकृतेः परार्थत्वेन दृश्यत्वेन भोग्यत्वेन प्रकृतेर्भोक्तारमधिष्ठातारं[2] साक्षिणं च पुरुषमभ्युपगम्य प्रकृत्यैव साधनभूतया तस्य कैवल्यमपि प्राप्यं वदन्त एव तस्य नित्य[3]निर्विकारचैतन्यमात्रस्वरूपतया चाकर्तृत्वं कैवल्यं च स्वरूपमेवाहुः । तत एव बन्धमोक्षसाधनानुष्ठानं मोक्षं च प्रकृतेरेवाहुः । एवंभूतनित्यनिर्विकारोदासीनपुरुषसंनिधानात्प्रकृतेरितरेतराध्यासेन सर्गादिप्रवृत्तिं पुरुषभोगापवर्गार्थत्वं चाहुः—

---

* ०तिरिक्तप्रकारान्तरेणेति मु० पु० ।

१ प्रधानास्यज्ञातृशक्तित्ववियोगादिति लि० पु० ।

२ द्रष्टारमिति मु० पु० ऽधिकम् ।　　३ नित्येति मु० पु० ऽत्र नास्ति ।

"सङ्घातपरार्थत्वात् त्रिगुणादिविपर्ययादधिष्ठानात् ।
पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात्कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च ॥
"तस्माच्च विपर्यासात्सिद्धं साक्षित्वमस्य पुरुषस्य ।
कैवल्यं माध्यस्थ्यं द्रष्टृत्वमकर्तृभावश्चे"ति ।
"पुरुषविमोक्षनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्य ॥"–

इत्युक्त्वैवमाहुः–

"तस्मान्न बध्यते ऽद्धा न[1]मुच्यते नापि संसरति कश्चित् ।
संसरति बध्यते मुच्यते च नानाश्रया प्रकृति"रिति, ।

तथा–

"तस्मात्तत्संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम् ।
गुणकर्तृत्वे च तथा कर्तेव भवत्युदासीनः ॥
पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य ।
पङ्ग्वन्धवदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतः सर्ग"इति ।

साक्षित्वद्रष्टृत्वभोक्तृत्वादयो नित्यनिर्विकारस्याकर्तुरुदासीनस्य कैवल्यैकस्वरूपस्य न सम्भवन्ति, एवंरूपस्य तस्याध्यासमूलो भ्रमोऽपि न सम्भवति, अध्यासभ्रमयोरपि विकारत्वात् । प्रकृतेश्च[2] तौ न सम्भवतः, तयोश्चेतनधर्मत्वात् । अध्यासो हि नाम चेतनस्यान्यस्मिन्नन्यधर्मानुसन्धानम्, स च चेतनधर्मो विकारश्च । न च पुरुषस्य प्रकृतिसन्निधिमात्रेणाध्यासादयः सम्भवन्ति, निर्विकारत्वादेव । सम्भवन्ति चे,न्नित्य प्रसज्येरन् । सन्निधेरकिञ्चित्करत्वञ्च 'न विलक्षणत्वा'दित्यत्र प्रतिपादितम् । प्रकृतिरेव संसरति बध्यते मुच्यते चे,त्कथं नित्यमुक्तस्य पुरुषस्योपकारिणी सेत्युच्यते । वदन्ति हि–

"नानाविधैरुपायैरुपकारिण्यनुपकारिणः पुंसः ।
गुणवत्यगुणस्य सतस्तस्यार्थमपार्थकं चरती"ति ।

---

१ बध्यते नापीति मु० पु० ।
२ प्रकृतावपीति लि० पु० ।

तथा,[१] प्रकृतिर्येन पुरुषेण यथास्वभावा दृष्टा, तस्मात्पुरुषात्तदानीमेव निवर्तत इति चाहुः—

"रङ्गस्य दर्शयित्वा निवर्तते नर्तकी यथा नृत्यात् ।
पुरुषस्य तथाऽऽत्मानं प्रकाश्य विनिवर्तते प्रकृतिः ॥
प्रकृतेः सुकुमारतरं न किञ्चिदस्तीति मे मतिर्भवति ।
या दृष्टाऽस्मीति पुनर्न दर्शनमुपैति पुरुषस्ये"ति ।

तदप्यसङ्गतम्, पुरुषो हि नित्यमुक्तत्वाच्चाविकारत्वाच्च तां कदाचिदपि पश्यति नाध्यस्यति च, स्वयं च † साऽऽत्मानं[२] न पश्यति, अचेतनत्वात् । पुरुषस्य स्वात्मदर्शनं स्वदर्शनमिति नाध्यस्यति च,† स्वयमचेतनत्वात्, स्वरूपस्य च दर्शनरूपविकारासम्भवात् । अथ सन्निधिमात्रमेव दर्शनमित्युच्यते, सन्निधेर्नित्यत्वेन नित्यदर्शनप्रसङ्ग इत्युक्तम् । स्वरूपातिरिक्ताद्दाचित्कसन्निधिरपि नित्यनिर्विकारस्य नोपपद्यते । किञ्च, मोक्षहेतुस्तु स्वसन्निधानरूपमेव[३] दर्शनं चे,द्बन्धहेतुरपि तदेवेति नित्यबन्धमोक्षौ स्याताम् । अथाऽदर्शनं बन्धहेतुः, यथावत्स्वरूपदर्शनं मोक्षहेतुरिति चेत्, उभयविधस्यापि दर्शनस्य संनिधानरूपतानतिरेकात् सदोभयप्रसङ्ग एव । सन्निधेरनित्यत्वे तस्य हेतुरन्वेषणीय,स्तस्यापीत्यनवस्था । अथैतद्दोषपरिजिहीर्षया स्वरूपसद्भाव एव सन्निधिरिति, तदा स्वरूपस्य नित्यत्वेन नित्यबन्धमोक्षौ । अत एवमादेर्विप्रतिषेधात् सांख्यानां दर्शनमसमञ्जसम् ॥

येऽपि कूटस्थनित्यनिर्विशेषस्वप्रकाशचिन्मात्रं ब्रह्माविद्यासाक्षित्वेनापारमार्थिकबन्धमोक्षभागिति वदन्ति, तेषामप्युक्तनीत्या ऽविद्या[४]साक्षित्वाध्यासाद्यसम्भवादसामञ्जस्यमेव । इयांस्तु विशेषः, सांख्या जननमरणप्रतिनियमादिव्यवस्थासिद्ध्यर्थं पुरुषबहुत्वमिच्छन्ति, ते तु तदपि नेच्छन्तीति सुतरामसामञ्जस्यम् ॥ यत्तु प्रकृतेः पारमार्थ्यापारमार्थ्यविभागेन

---

१ यथेति मु० पु० ।
†† एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो लि० पु० त्रुटितः । २ स्वात्मानमिति मु० पु० ।
३ स्वसान्निध्यमात्रमेवेति मु० पु० । ४ उक्तं नित्याविद्योऽपकल्पितं लि० पु० ।

वैषम्यमुक्तम्, तदयुक्तम्, अपारमार्थिकत्वे [ख] पारमार्थिकत्वेऽपि नित्यनिर्विकारस्वप्रकाशैकरसचिन्मात्रस्य स्वव्यतिरिक्तसाक्षित्वाद्यनुपपत्तेः। अपारमार्थिकत्वे तु तस्या दृश्यत्वेनाध्यस्तत्वाभ्युपगमात्सुतरामसङ्गतम्।

औपाधिकभेदवादेऽपि[1] उपाधिसम्बन्धिनो ब्रह्मणोऽयमेव स्वभाव इत्युपाधिसम्बन्धाद्यनुपपत्तेरसामञ्जस्यं पूर्वमेवोक्तम्॥

रचनानुपपत्त्यधिकरणं समाप्तम्॥ १॥

अथ महद्दीर्घाधिकरणम् २।

महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम्॥ १०॥

प्रधानकारणवादस्य युक्त्याभासमूलतया विप्रतिषिद्धत्वाच्चाऽसामञ्जस्यमुक्तम्। संप्रति परमाणुकारणवादस्याप्यसामञ्जस्यं प्रतिपाद्यते 'महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्या'मिति। 'असमञ्जस'मिति वर्तते, 'वा'-शब्दश्चार्थे। ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यां द्व्यणुकपरमाणुभ्यां महद्दीर्घवत् त्र्यणुकोत्पत्तिवादवदन्यच्च तदभ्युपगतं सर्वमसमञ्जसम्। परमाणुभ्यो द्व्यणुकादिक्रमेण जगदुत्पत्तिवादवदन्यदप्यसमञ्जसमित्यर्थः। तथा हि, तन्तुप्रभृतयो ह्यवयवाः स्वांशैः षड्भिः पार्श्वैः संयुज्यमाना अवयविनमुत्पादयन्ति, परमाणवोऽपि स्वकीयैः षड्भिः पार्श्वैः संयुज्यमाना एव द्व्यणुकादीनामुत्पादका भवेयुः। अन्यथा परमाणूनां प्रदेशभेदाभावे सति सहस्रपरमाणुसंयोगेऽप्येकस्मात्परमाणोरनतिरिक्तपरिमाणतया ऽणुत्वह्रस्वत्वमहत्त्वदीर्घत्वाद्यसिद्धिः स्यात्। प्रदेशभेदाभ्युपगमे परमाणवोऽपि सांशाः स्वीयैरंशैः, ते च स्वकीयैरंशैरित्यनवस्था। न च वाच्यम्—अवयवाल्पत्वमहत्त्वाभ्यां हि सर्षपमहीधरयोर्वैषम्यम्, परमाणोरप्यनन्तावयवत्वेऽवयवानन्त्यसाम्यात्सर्षपमहीधरयोर्वैषम्यासिद्धेरवयवापकर्षकाष्ठाऽवश्यमभ्युपगमनीयेति परमाणूनां प्रदेशभेदाभावे सत्येकपरमाणुपरिमाणातिरेकी प्रथिमा न जायेतेति सर्षपमहीधरयोरेवासिद्धेः। किं कुर्मः इति चेद्वैदिकः पक्षः परिगृह्यताम्।

---

१ औपाधिकभेदाभेदवादेऽपीति लि० पु०।

यत्तु परैर्ब्रह्मकारणवादहूषणपरिहारपरमिदं[1] सूत्रं व्याख्यातम्, तदसङ्गतं पुनरुक्तं । च ब्रह्मकारणवादे परोक्तान्दोषान् पूर्वस्मिन् पादे परिहृत्य परपक्षप्रतिक्षेपो ह्यस्मिन् पादे क्रियते[2]। चेतनाद्ब्रह्मणो जगदुत्पत्तिसम्भवश्च 'न विलक्षणत्वा'दित्यत्रैव प्रपञ्चितः । अतो ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यां महद्दीर्घाणुह्रस्वोत्पत्तिवदन्यच्च तदभ्युपगतं सर्वमसमञ्जसमित्येव सूत्रार्थः

किमत्रान्यदऽसमञ्जसमित्यत्राह–

उभयथापि[3] न कर्मातस्तदभावः ॥ ११ ॥

परमाणुकारणवादे हि परमाणुगतकर्मजनिततत्संयोगपूर्वकद्व्यणुकादिक्रमेण जगदुत्पत्तिरिष्यते, तत्र निखिलजगदुत्पत्तिकारणभूतपरमाणुगतमाद्यं कर्मादृष्टकारितमित्यभ्युपगम्यते–'अग्नेरूर्ध्वज्वलनं वायोस्तिर्यग्गमनमणुमनसोश्चाद्यं कर्मेत्यदृष्टकारितानी'ति । तदिदं परमाणुगतं कर्म स्वगतादृष्टकारितमात्मगतादृष्टकारितं वा । उभयथाऽपि न सम्भवति, चेतनपुण्यपापानुष्ठानजनितस्यादृष्टस्य परमाणुगतत्वासम्भवात् । सम्भवे च सर्वदोत्पादकत्वप्रसङ्गः । आत्मगतस्य चादृष्टस्य परमाणुगतकर्मोत्पत्तिहेतुत्वं न सम्भवति । यथादृष्टवदात्मसंयोगादणुषु कर्मोत्पत्तिस्तदा तस्यादृष्टप्रवाहस्य नित्यत्वेन नित्यसर्गप्रसङ्गः । नन्वदृष्टं विपाकापेक्षं फलायालम्, कानिचिददृष्टानि तदानीमेव विपच्यन्ते, कानिचिज्जन्मान्तरे, कानिचित्कल्पान्तरे । अतो विपाकापेक्षत्वाच्च सर्वदोत्पादकत्वप्रसङ्ग इति । नैतत्, अनन्तै[4]रात्मभिरसङ्कुलितपूर्वक्रमयुगपदनुष्ठिताऽनेकविध[5]कर्मजनितानामदृष्टानामेकस्मिन् काले एकरूपविपाकस्याप्रामाणिकत्वात् । अत एव युगपत्सर्वसंहारो द्विपरार्धकालमविपाकेनावस्थानं च न सङ्गच्छते । न चेश्वरेच्छाऽऽहितविशेषादृष्टसंयोगादणुषु कर्म, आनुमानिके-

1. परिहारमिदमिति मु० पु० ।
2. क्रियते च तस्मादिति लि० पु० ।
3. अपिर्नास्ति सूत्रे मु० पु० ।
4. अतोऽनन्तैरिति लि० पु०
5. ०नेकविधेति पु० तृतीयेऽपि ।

श्वरासिद्धेः 'शास्त्रयोनित्वा'दित्यत्रोपपादितत्वात्। अतो जगदुत्पत्तेरणुगतकर्मपूर्वकत्वा[1]भावः।

समवायाभ्युपगमाच्च साम्या[2]दनवस्थितेः ॥ १२ ॥

'समवायाभ्युपगमाच्च'असमञ्जसम्। कुतः। 'साम्यादनवस्थितेः'। समवायस्याप्यवयवि[3]जातिगुणवदुपपादकान्तरापेक्षासाम्या,दुपपादकान्तरस्यापि तथेत्यनवस्थितेरसमञ्जसमेव। एतदुक्तं भवति—अयुतसिद्धानामाधाराधेयभूतानां 'मिह'प्रत्ययहेतुर्यः सम्बन्धः स समवाय इति समवायोऽभ्युपगम्यते। अपृथक्स्थित्युपलब्धीनां जात्यादीनां तथाभावस्य निर्वाहकत्वेन चेत्समवायोऽभ्युपगम्यते, समवायस्यापि तत्साम्यात्तथाभावे हेतुरन्वेषणीयः, तस्यापि तथेत्यनवस्थितिः। समवायस्य तदपृथक्सिद्धत्वं स्वभाव इति परिकल्प्यते चेत्, जातिगुणादीनामेवैष स्वभावः परिकल्पनीयः, न पुनरदृष्टचरं समवायमभ्युपगम्य तस्यैष स्वभाव इति कल्पयितुं युक्तमिति। समवायस्य नित्यत्वेऽनित्यत्वे चायं दोषः समानः।

नित्यत्वे दोषान्तरं चाह—

नित्यमेव च भावात् ॥ १३ ॥

समवायस्य सम्बन्धत्वात् सम्बन्धस्य नित्यत्वे सम्बन्धिनो जगतश्च नित्यमेव भावादसमञ्जसम्।

रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॥ १४ ॥

परमाणूनां पार्थिवाप्यतैजसवायवीयानां चतुर्विधानां रूपरसगन्धस्पर्शवत्त्वाभ्युपगमादभिमतनित्यत्वसूक्ष्मत्वनिरवयवत्वादिविपर्ययोऽनित्यत्वस्थूलत्वसावयवत्वादि प्रसज्यते, रूपादिमतां घटादीनामनित्यत्व[4]तथाविधकारणान्तरारब्धत्वादिदर्शनात्। न हि दर्शनानुगुण्येनादृष्टोऽर्थः कल्प्यमानः स्वाभिमतविशेषे व्यवस्थापयितुं शक्यः। दर्शनानुगुण्येन हि परमाणूनां रूपादिमत्त्वं च त्वया कल्प्यते। अतोऽप्यसमञ्जसम्।

---

१ पूर्वकत्वेति मु० पु०।
२ सामान्यादिति मु० पु०।
३ अवयव—इति लि० पु०।
४ अनित्यत्वमिति व्यस्तं पु० द्वयेपि।

अथैतद्दोषपरिजिहीर्षया परमाणूनां रूपादिमत्त्वं नाभ्युपगम्यते, तत्राह–

उभयथा च दोषात् ॥ १५ ॥

न केवलं परमाणूनां रूपादिमत्त्वाभ्युपगम एव दोषः, रूपादिविरहेऽपि कारणगुणपूर्वकत्वात् कार्य्यगुणानां पृथिव्यादयो रूपादिशून्याः स्युः । तद्दोषपरिजिहीर्षया रूपादिमत्त्वाभ्युपगमे पूर्वोक्तदोष इत्युभयथा च दोषादसमञ्जसम् ।

अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॥ १६ ॥

कापिलपक्षस्य श्रुतिन्यायविरोधपरित्यक्तस्यापि सत्कार्य्यवादादिना कतिपयांशो वैदिकैः परिग्रहोऽस्ति, अस्य तु काणादपक्षस्य केनाप्यंशेनापरिग्रहादनुपपन्नत्वाच्चात्यन्तमनपेक्षैव निःश्रेयसार्थिभिः कार्या ॥

महद्दीर्घाधिकरणं समाप्तम् ॥ २ ॥

अथ समुदायाधिकरणम् ३ । समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ॥ १७ ॥

परमाणुकारणवादिनो वैशेषिका निरस्ताः, सौगताश्च जगतः परमाणुकारणत्वमभ्युपगच्छन्तीत्यनन्तरं तन्मतेऽपि जगदुत्पत्तितद्व्यवहारादिकं नोपपद्यत इत्युच्यते ।

ते च चतुर्विधाः, केचित्पार्थिवाप्यतैजसवायवीयपरमाणुसंघातरूपान् भूतभौतिकान् बाह्यांश्चित्तचैत्तरूपांश्चाभ्यन्तरानर्थान् प्रत्यक्षानुमानसिद्धानभ्युपयन्ति । अन्ये तु बाह्यार्थान् सर्वान् पृथिव्यादीन् विज्ञानानुमेयान् वदन्ति । अपरे त्वर्थशून्यं विज्ञानमेव परमार्थसत्, बाह्यार्थास्तु स्वाप्नार्थकल्पा इत्याहुः । त्रयोऽप्येते स्वाभ्युपगतं वस्तु क्षणिकमाचक्षते, उक्तभूतभौतिकचित्तचैत्तव्यतिरिक्तमात्माकाशादिकं स्वरूपेणैव नानुमन्यन्ते । अन्ये तु सर्वशून्यत्वमेव संगिरन्ते ।

तत्र ये बाह्यार्थास्तित्ववादिनस्ते तावन्निरस्यन्ते । ते चैवं मन्यन्ते–रूपरसस्पर्शगन्धस्वभावाः पार्थिवाः परमाणवो, रूपरसस्पर्शस्वभावा

आप्या, रूपरसस्पर्शस्वभावास्तैजसाः, स्पर्शस्वभावाश्च वायवीयाः पृथिव्यप्तेजोवायुरूपेण संहन्यन्ते। तेभ्यश्च पृथिव्यादिभ्यः शरीरेन्द्रियविषयरूपसंघाता भवन्ति। तत्र च शरीरान्तर्वर्त्यहमिकाभिमानरूढो विज्ञान[1]संतान एवात्मत्वेनावतिष्ठते। तत एव सर्वो लौकिको व्यवहारः प्रवर्तत इति।

तत्राभिधीयते–

'समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः,'

योऽयमणुहेतुकः पृथिव्यादिभूतात्मकः समुदायः, यश्च पृथिव्यादिहेतुकः शरीरेन्द्रियविषयरूपः समुदाय,स्तस्मिन्नुभयहेतुकेऽपि समुदाये तत्प्राप्तिर्नोपपद्यते। जगदात्मकसमुदायोत्पत्तिर्नोपपद्यत इत्यर्थः। परमाणूनां पृथिव्यादिभूतानां च क्षणिकत्वाभ्युपगमात्क्षणविनाशिनः परमाणवो भूतानि च कदा संहता म्रियन्ते,[2] कदा वा संहन्यन्ते, कदा च विज्ञानविषयभूताः, कदा च ज्ञानोपादानादि[3]व्यवहारास्पदता भजन्ते, को वा विज्ञानात्मा, कं च विषयं स्पृशति, कश्च[4] विज्ञानात्मा कमर्थं कदा वेदयति, कं वा विदित[5]मर्थं कश्च कदोपादत्ते। स्प्रष्टा हि नष्टः स्पृष्टश्च नष्टः, तथा वेदिता विदितश्च नष्टः, कथं चान्येन स्पृष्टमन्यो वेदयते, कथं चान्येन विदित[6]मर्थमन्य उपादत्ते। सन्तानानामेकत्वेऽपि सन्तानिभ्यस्तेषां वस्तुतो वस्त्वन्तरत्वानभ्युपगमाच्च तन्निबन्धनं व्यवहारादिकमुपपद्यते। अहमर्थ एवात्मा, स च ज्ञातेति चोपपादितं पुरस्तात्।

इतरेतरप्रत्ययत्वादुपपन्नमिति चेन्न सङ्घातभावानिमित्तत्वात्[7] ॥ १८ ॥

१ रूढो ज्ञानेति लि० पु०।
२ कमर्थमिति लि० पु० अत्राधिकम्।
३ कदा च ज्ञानादीति लि० पु०। ४ स्वशरीरश्चेति लि० पु०।
५ वेदितमिति लि० पु०। ६ कं वा वेदितमिति लि० पु०।
७ ०त्वादिति उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वादिति लि० पु० पश्चादुपकल्पितं शोधयित्वा। शाङ्करानुसारेण। 'अयमेवा [illegible] इतिसिद्ध- पाठ'' इतिश्रुतप्रकाशिका

अविद्यादीनामितरेतरहेतुत्वेनोपपन्नं सङ्घातभावादिकमिति चेत् । एतदुक्तं भवति—यद्यपि क्षणिकास्सर्वे भावास्तथाऽप्यविद्ययैतत्सर्वमुपपद्यते । अविद्या हि नाम विपरीतबुद्धिः क्षणिकादिषु स्थिरत्वादिगोचरा । तया[1]संस्काराख्या रागद्वेषादयो जायन्ते,ततश्चित्ताभिज्वलनरूपं[2]विज्ञानम्, ततश्च नामाख्याश्चित्तचैत्ताः, ततश्च[3] पृथिव्यादिकं च रूपिद्रव्यम्, ततः षडायतनाख्यमिन्द्रियषट्कम्, ततः स्पर्शाख्यः कायः, ततो वेदनादयः । ततश्च पुनरप्यविद्यादयो यथोक्ता इत्यनादिरियमविद्यादिकाऽन्योन्यमूला चक्रपरिवृत्तिः । एतच्च सर्वं पृथिव्यादिभूतभौतिकसङ्घातमन्तरेण नोपपद्यते, अतः सङ्घातभावादिकमुपपन्नमिति ।

तत्रोत्तरम्—'न सङ्घातभावानिमित्तत्वा'दिति । नैतदुपपद्यते, यथा-मविद्यादीनां पृथिव्यादिभूतभौतिकसङ्घातभावं प्रत्य[5]निमित्तत्वात् । न खल्वऽस्थिरादिषु स्थिरत्वादिबुद्ध्यात्मिकाऽविद्या तन्निमित्ता रागद्वेषादयो वाऽर्थान्तरस्य क्षणिकस्य संहतिहेतुतां प्रतिपद्यन्ते । शुक्तिकारजतादिबुद्धिर्हि न शुक्त्याद्यर्थसंहतिहेतुर्भवति । किञ्च, यस्य क्षणिके स्थिरत्व[6]-बुद्धिः, स तदैव[7] नष्ट इति कस्य रागादय उत्पद्यन्ते । संस्काराश्रयं स्थिरमेकद्रव्यमनभ्युपगच्छता संस्कारानुवृत्तिरपि न शक्या कल्पयितुम् ।

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥ १६ ॥

इतश्च क्षणिकत्वपक्षे[8] जगदुत्पत्तिर्नोपपद्यते—उत्तरक्षणोत्पत्तिवेलायां पूर्वक्षणस्य विनष्टत्वात् तस्योत्तरक्षणं प्रति हेतुत्वानुपपत्तेः । अभावस्य हेतुत्वे सर्वः सर्वत्र सर्वदोत्पद्येत । अथ पूर्वक्षणवर्तित्वमेव हेतुत्वमित्युच्यते, एवं तर्हि कश्चिदेव घटक्षणस्तदुत्तरकालभाविनां सर्वेषा-

१ गोचरतयेति लि० पु० ।
२ चित्ताभिमत्येन रूपमिति लि० पु० ।
३ ततश्चेति नास्ति मु० पु० ।
४ वेदनादयश्चेति मु० पु० ।
५ प्रत्ययेति लि० पु० ।
६ त्वेति नास्ति लि० पु० ।
७ तदेवेति लि० पु० प्रमादः ।
८ क्षणिकत्व—इति लि० पु० ।

मेव गोमहिषाश्वकुड्यपाषाणादीनां त्रैलोक्यवर्तिनां हेतुः स्यात् । अथैक-कालीयस्यैव पूर्वक्षणवर्तिनो हेतुत्वमिष्यते, तथाऽपि सर्वदेशवर्तिनामुत्तर-क्षणभाविनां घटादीनामेक एव पूर्वक्षणवर्ती घटो हेतुः स्यात् । अथैकस्यैव हेतुत्वे इति मनुषे, तथाऽपि कस्यैकस्य को हेतुरिति न ज्ञायते । अथ यस्मिन्देशे यो[1] घटक्षणः स्थितस्तद्देशसम्बन्धिन उत्तरघटक्षणस्य स[2] हेतुरिति । किं देशस्य स्थिरत्वं मनुषे । किंच, चक्षुरादिसम्प्रयुक्तस्यार्थस्य ज्ञानोत्पत्तिकालेऽनवस्थितत्वाच्च कस्यचिदर्थस्य ज्ञानविषयत्वं सम्भवति ।

असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा[3] ॥ २० ॥

असत्यपि हेतौ कार्यमुत्पद्यते चेत्,स्वयं सर्वत्र सर्वदोत्पद्येतेत्यु-क्तम् । न केवलमुत्पत्तिविरोध एव, प्रतिज्ञा च भवतामुपरुध्यते । 'अधि-पतिसहकार्यालम्बनसमनन्तरप्रत्यया'श्चत्वारो विज्ञानोत्पत्तौ हेतव इति वः प्रतिज्ञा । 'अधिपति'रिन्द्रियम् । अथ प्रतिज्ञानुपरोधाय घटक्षणे स्थित एव घटक्षणान्तरोत्पत्तिरिष्यते, तथा च सति द्वयोः कार्यकारणयोर्घटक्ष-णयोर्यौगपद्येनोपलब्धिः प्रसज्येत, न च तथोपलभ्यते । क्षणिकत्वप्रतिज्ञा चैवं हीयेत । क्षणिकत्वं स्थितमेवेति चेत्, इन्द्रियसम्प्रयोगज्ञानयो[4]र्यौ-गपद्यं प्रसज्येत ।

प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् ॥ २१ ॥

एवं तावदसत उत्पत्तिर्निरस्ता । सतो निरन्वय[5]विनाशोऽपि नोपपद्यत इत्युच्यते । क्षणिकत्ववादिभि,र्मुद्गराभिघाताद्यनन्तरभाविनयो-पलब्धियोग्यः सदृशसन्तानावसानरूपः स्थूलो यः, सदृशसंताने प्रतिक्ष-णभावी चोपलब्ध्यनर्हः सूक्ष्मश्च यो निरन्वयो विनाशः, प्रतिसंख्याप्रति-संख्यानिरोधशब्दाभ्यामभिधीयेते,[6]तौ न सम्भवत इत्यर्थः । कुतः ।

---

१ य इति नास्ति मु० पु०
२ स इति नास्ति लि० पु० ।
३ 'था'–शब्दान्तं सूत्रं मु० पु०, नैव तु युक्तम् ।
४ इन्द्रियसंबन्धज्ञानयोरिति मु० पु० ।
५ निरन्वयो–इति व्यस्तः पाठो लि० पु०,।
६ अभिधीयत इति लि० पु० ।

'अविच्छेदा,'त्सतो निरन्वयविच्छेदासम्भवात् । असम्भवश्च, सत उत्पत्तिविनाशौ नामावस्थान्तरापत्तिरेव, अवस्थायोगि तु द्रव्यमेक[1]मेव स्थिरमिति कारणादनन्यत्वं कार्यस्योपपादयद्भिरस्माभिस्तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य इत्यत्र[2]प्रतिपादितः । निर्वाणस्य दीपस्य निरन्वयविनाशदर्शनादन्यत्रापि विनाशो निरन्वयोऽनुमीयत इति चेत्, घटशरावादौ मृदादिद्रव्यानुवृत्त्युपलब्ध्या सतो द्रव्यस्यावस्थान्तरापत्तिरेव विनाश इति निश्चिते सति प्रदीपादौ सूक्ष्मदशापत्त्याऽप्यनुपलम्भोपपत्तेस्तत्राप्यवस्थान्तरापत्तिकल्पनस्यैव युक्तत्वात् ।

उभयथा च दोषात् ॥ २२ ॥

क्षणिकत्ववादिभिरभ्युपेतात्तुच्छादुत्पत्तिरुत्पन्नस्य तुच्छतापत्तिश्च न सम्भवतीत्युक्तम् । तदुभयप्रकाराभ्युपगतौ[3] दोषश्च[4] भवति—तुच्छादुत्पत्तौ[5] तुच्छात्मकमेव कार्यं स्यात् । यद्धि[6] यस्मादुत्पद्यते तत्तदात्मकं दृष्टम्, यथा मृत्सुवर्णादेरुत्पन्न मणिकमुकुटादि मृत्सुवर्णाद्यात्मकं दृष्टम् । न च जगत्तुच्छात्मकं[7] भवद्भिरभ्युपगम्यते, न च प्रतीयते । सतो[8]निरन्वयविनाशे सत्येकक्षणादूर्ध्वं कृत्स्नस्य जगतस्तुच्छतापत्तिरेव स्यात् । पश्चात्तु तुच्छा[9]ज्जगदुत्पत्तावनन्तरोक्तं तुच्छात्मकत्व[10]मेव स्यात् । अत उभयथाऽपि दोषाद्भवदुक्तप्रकाराद्युत्पत्ति[11]निरोधौ ।

आकाशे चाविशेषात् ॥ २३ ॥

बाह्याभ्यन्तरवस्तुनः स्थिरत्वप्रतिपादनाय प्रतिसंख्याप्रतिसंख्या[12]निरोधयोस्तुच्छरूपता निराकृता, तत्प्रसङ्गेन ताभ्यां सह तुच्छत्वेन

१ एकमिति नास्ति लि० पु० ।
२ सदनन्यत्वमित्यत्रेति लि० पु० ।
३ ०गतो-इति मु० पु० ।
४ दोषश्चेति लि० पु० प्रमादः ।
५ तुच्छादुत्पत्तावित्ति नास्ति लि० पु० ।
६ यद्धीति नास्ति लि० पु० ।
७ दृष्टमित्यधिकमत्र मु० पु० ।
८ सत इति लि० पु० ।
९ पश्चात्तुच्छादिति लि० पु० ।
१० त्वेति लि० पु० नास्ति ।
११ प्रकारादुत्पत्तीति लि० पु० ।
१२ प्रतिसंख्येति सकृदेव लि० पु० ।

सौगतैः परिगणित[1]स्याकाशस्यापि तुच्छता प्रतिक्षिप्यते । आकाशे च निरुपाख्यता न युक्ता, भावरूपत्वेनाभ्युपगतपृथिव्यादिवदाकाशस्याप्यऽबाधित[2]प्रतीतिसिद्धत्वाविशेषात् । प्रतीयते ह्याकाशोऽत्र[3] श्येनः पतत्यत्र गृध्र इति श्येनादिपतनदेशत्वेन । न च पृथिव्याद्यभावमात्रमाकाश इति वक्तुं शक्यम्, विकल्पासहत्वात् । पृथिव्यादेः प्रागभावः प्रध्वंसाभाव इतरेतराभावोऽत्यन्ताभावो वा ऽऽकाशः; सर्वथाऽप्याकाशप्रतीत्यनुपपत्तिः स्यात् । प्रागभावप्रध्वंसाभावयोराकाशत्वे पृथिव्यादिषु वर्तमानेष्वा ऽऽकाशप्रतीत्ययोगान्निराकाशं जगत्स्यात् । इतरेतराभावस्याकाशत्वेऽपी,तरेतराभावस्य तत्तद्वस्तुगतत्वेन तेषामन्तराले आकाशप्रतीतिर्न स्यात् । अत्यन्ताभावस्तु पृथिव्यादीनां न सम्भवति, अभावस्य विद्यमानपदार्थावस्थाविशेषत्वोपपादनाच्च[4] । आकाशस्याऽभावरूपत्वेऽपि न निरुपाख्यत्वम् । ब्रह्माण्डान्तर्वर्तिन आकाशस्य त्रिवृत्करणोपदेशप्रदर्शितपञ्चीकरणेन रूपवत्त्वाच्चाक्षुषत्वेऽप्यविरोधः ॥

अनुस्मृतेश्च ॥ २४ ॥

पूर्वप्रस्तुतं वस्तुनः स्थिरत्वमेवोपपाद्यते । अनुस्मरणं पूर्वानुभूतवस्तुविषयं ज्ञानम्, प्रत्यभिज्ञानमित्यर्थः । तदेवेदमिति सर्वं वस्तुजातमतीतकालानुभूतं प्रत्यभिज्ञायते । न च भवद्भिर्ज्वालादिष्विव सादृश्यनिबन्धनोऽयमेकत्वव्यामोह इति वक्तुं शक्यम्, व्यामुह्यतो ज्ञातुरेकस्याऽनभ्युपगमात् । न ह्यन्यानुभूतेनैकत्वं सादृश्यं वा स्वानुभूतस्यान्योऽनुसंधत्ते । अतो भिन्नकालवस्त्वाश्रयसादृश्यानुभवनिबन्धनमेकत्वव्यामोहं वदद्भिर्ज्ञातुरेकत्वमवश्याश्रयणीयम् । न च ज्ञेयेष्वपि घटादिषु ज्वालादिष्विव भेदसाधनप्रमाणमुपलभामहे, येन सादृश्यनिबन्धनां प्रत्यभिज्ञां कल्पयेम ।

यदपि चेदमुच्यते—प्रत्यक्षानुमानाभ्यां घटादेः क्षणिकत्वं सि-

---

१ परिगणस्येति लि० पु० । २ बाधितत्वेति मु० पु० ।
३ ह्याकाशोऽत्रेति मु० पु० । ४ ०पपादनाच्चेति लि० पु० ।

इति । प्रत्यक्षं तावद्वर्तमानार्थविषयमऽवर्तमाना[1]द्वस्तुनो व्यावृत्तं स्वविषयमवगमयति, नीलमिव पीतात् । एवं च भूतभविष्यद्भ्यां वर्तमानस्य वस्त्वन्तरत्वमवगतं भवति । अनुमानमपि—अर्थक्रियाकारित्वात्सत्त्वाच्च घटादि क्षणिकम्, यदक्षणिकं[2] शशविषाणादि तदनर्थक्रियाकार्यऽसच्च[3] । तथा, अन्त्यघटक्षणसत्त्वात्पूर्वघटक्षणसत्त्वानि विनाशीनि[4] घटक्षणसत्त्वात्[5] अन्त्यघटक्षणसत्त्ववदिति । तच्च कार्यकारणभावानुपपत्त्यादिभिः पूर्वमेव निरस्तम् । किं च, प्रत्यक्षगम्या वर्तमानस्याऽवर्तमानाद्व्यावृत्तिर्न वर्तमानस्य वस्त्वन्तरत्वमवगमयति, अपि तु वर्तमानकालयोगितामात्रम्[6] । न च तावता वस्त्वन्तरत्वं सिध्यति, तस्यैव कालान्तरयोगसंभवात् । यत्तु सत्त्वादर्थक्रियाकारित्वाच्चेति क्षणिकत्वे हेतुद्वयमुक्तम्, तदभिमतविपरीतसाधनत्वाद्विरुद्धम् । सत्त्वादर्थक्रियाकारित्वाद्वा घटादि स्थास्नु, यदस्थास्नु तदऽसदऽनर्थक्रियाकारि च, यथा शशविषाणमित्यपि हि वक्तुं शक्यम् । किं च, अर्थक्रियाकारित्वमक्षणिकत्वमेव साधयेत्[7] । क्षणध्वंसिनो हि व्यापारासंभवादर्थक्रियाकारित्वं न संभवतीत्युक्तम् । तथा,ऽन्त्यघटक्षणस्य हेतुतो नाशदर्शनादितरेऽपि घटक्षणा हेत्वपेक्षविनाशाः स्युरित्याऽऽ मुद्गरादिहेतूपनिपातात्स्थास्नुत्वमेव । न च वाच्यम्—न मुद्गरादयो विनाशहेतवः, अपि तु कपालादिविसदृश[8]सन्तानोत्पत्तिहेतव इति । कपालत्वावस्थापत्तिरेव घटादीनां विनाश इत्युपपादितत्वात् । कपालोत्पत्तिव्यतिरिक्तत्वाभ्युपगमेऽपि विनाशस्य, विनाशहेतुत्वमेव मुद्गरादेरानन्तर्या[9]दुक्तम् । अतः प्रत्यभिज्ञया[10] स्थिरत्वमवगम्यमानं न[11] के

१ ०विषयवर्तमानाद्विति लि० पु० । २ यथा क्षणिकमिति लि० पु० ।
३ ०क्रियाकारित्वाच्चेति लि० पु० ।
४ विनाशानीति लि० पु० ।
५ सत्त्वादिति मु० द्वयेपि । ६ ०मात्रमिति लि० पु० ।
७ मु० पु० अत्र 'क्षणिकत्वमेव साधये'दित्यधिकम्, तत्तु प्रामादिकम् ।
८ ०विनाशसदृशेति लि० पु० ।
९ मुद्गरानन्तर्येति लि० पु० ।
१० ०ज्ञाया इति मु० पु० ।
११ नेति लि० पु० त्रुटितम् ।

नापि प्रकारेणाहर्तुं शक्यम् । पूर्वापरकालसम्बन्ध्यर्थैक्यविषयायाः[1] प्रत्यभिज्ञाया अन्यविषयत्वं ब्रुवन्नीलादिज्ञानानामपि नीलादेरर्थान्तरविषयत्वं ब्रूयात् । किञ्च, प्रमातृप्रमेययोः क्षणिकत्वं वदद्भिर्व्याप्त्यवधारण[2]तत्स्मरणपूर्वकानुमानाभ्युपगमोऽपि दुःशकः । तथा, इदं क्षणिकमित्यादिप्रतिज्ञापूर्वकहेतूपन्यासादिकमपि नोपपद्यते भवताम् । प्रतिज्ञोपक्रमक्षण एव वक्तुर्विनष्टत्वात् । न ह्यन्येनोपक्रान्तमजानद्भिरन्यैः समापयितुं शक्यम् ।

नासतो ऽदृष्टत्वात् ॥ २५ ॥

एवं तावद्वैभाषिकसौत्रान्तिकयोर्बाह्यार्थास्तित्ववादिनोः साधारणानि दूषणान्युक्तानि । तत्र यदुक्तम्—संप्रयुक्तस्यार्थस्य ज्ञानोत्पत्तिकाले ऽनवस्थितत्वान्न कस्यचिदर्थस्य ज्ञानविषयत्वं सम्भवतीति, तत्र सौत्रान्तिकः प्रत्यवतिष्ठते—न ज्ञानकालेऽनवस्थान[3]मर्थस्य ज्ञानाविषयत्वे हेतुः, ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वमेव हि ज्ञानविषयत्वम् । न चैतावता चक्षुरादेर्ज्ञानविषयत्वप्रसङ्गः, स्वाकारसमर्पणेन ज्ञानहेतोरेव ज्ञानविषयत्वाभ्युपगमात् । ज्ञाने स्वाकारं समर्प्य विनष्टोऽप्यर्थो ज्ञानगतेन नीलाद्याकारेणानुमीयते । न च पूर्वपूर्वज्ञानेनो[4]त्तरोत्तरज्ञाना[5]कारसिद्धिः, नीलज्ञानसन्ततौ पीतज्ञाना[6]नुत्पत्तिप्रसङ्गात् । अतोऽर्थकृतमेव ज्ञानवैचित्र्यमिति ।

अत्रोच्यते—

'नासतोऽदृष्टत्वा'दिति,

योऽयं ज्ञाने नीलाद्याकार उपलभ्यते, स विनष्टस्यासतोऽर्थस्याकारो भवितुं नार्हति । कुतः । 'अदृष्टत्वात्', न खलु धर्मिणि विनष्टे तद्धर्मस्यार्थान्तरे सङ्क्रमणं दृष्टम् । प्रतिबिम्बादिकमपि स्थिरस्यैव भवति,

---

१ पूर्वापरकालसम्बन्ध्यर्थैक्य पूर्वापरकालसम्बन्ध्यर्थैक्यविषयाः—इति लि० पु० पाठः ।
२ व्याप्त्यवधारणमिति लि० पु० ।
३ ०वस्थानमिति मु० पु० ।
४ पूर्वपूर्वज्ञानेनेति मु० पु० ।
५ ०ज्ञानेनोत्तरज्ञानेति पु० द्वयेपि ।
६ ०सन्ततौ अपि तज्ज्ञानेति लि० पु० ।

तत्रापि न धर्ममात्रस्य । अतोऽर्थवैचित्र्यकृतं ज्ञानवैचित्र्यमर्थस्य ज्ञानका[1]लेऽवस्थानादेव संभवति ।

पुनरपि साधारणं दूषणमाह—

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ २६ ॥

'एवं' क्षणिकत्वासदुत्पत्त्यऽहेतुकविनाशा[2]द्यभ्युपगमे 'उदासीनाना'-मनुद्युञ्जाना[3]मपि सर्वार्थसिद्धिस्स्यात् । इष्टप्राप्तिरनिष्टनिवृत्तिर्वा [4]प्रयत्नादिभिः साध्यते । क्षणध्वंसे हि सर्वेषां भावानां, पूर्वपूर्ववस्तु तद्गतो वा विशेषः संस्कारादिको विद्यादि* र्वोत्तरत्र न[5] कश्चिदनुवर्तेत इति प्रयत्नादिभिः साध्यं न किञ्चिदस्ति । एवं सत्यऽहेतुसाध्यत्वात्सर्वसिद्धीनामुदासीनाना[6]मप्यैहिकामुष्मिकफलं मोक्षश्च सिद्ध्येत् ॥

समुदायाधिकरणं समाप्तम् ॥ ३ ॥

अर्थोपलब्ध्यधिकरणम् ४ । **नाभाव उपलब्धेः ॥ २७ ॥**

विज्ञानमात्रास्तित्ववादिनो योगाचाराः प्रत्यवतिष्ठन्ते—यदुक्तमर्थवैचित्र्यकृतं ज्ञानवैचित्र्यमिति, तन्नोपपद्यते, अर्थवत् ज्ञानानामेव साकाराणां स्वयमेव विचित्रत्वात् । तच्च स्वरूपवैचित्र्यं वासनावशादेवोपपद्यते । वासना च विलक्षणप्रत्ययप्रवाह एव । यद् घटाकारं ज्ञानं कपालाकारज्ञानस्योत्पादकम्, तस्य च तथाविधस्योत्पादकं तत्पूर्वघटज्ञानम्, तस्य च तथाविधस्योत्पादकं ततः पूर्वं[7]घटज्ञानमित्येवंरूपः प्रवाह एव वासनेत्युच्यते । कथं बहिष्ठसर्षपमहीधरादिराकार आन्तरस्य ज्ञानस्यैवेत्युच्यते[8] । इत्थम्,

---

१ अर्थस्याज्ञानकारे—इति लि० पु० । २ विनाशायेति मु० पु० प्रमादः ।
३ अनुद्युक्तानामिति लि० पु० । ४ ०रनिष्टवाप्तिरेव निवृत्तिर्वेति लि० पु० ।
* ०कोऽविद्यादिरिति अकारच्छेदो मु० पु०, न तु युक्तः, मोक्षहेतुर्यथैव विद्यादिरिति हि सुखप्रकाशिका ।
५ नेति नास्ति लि० पु० । ६ उदासीनानामिति नास्ति लि० पु० ।
७ कपालाकारज्ञानस्योत्पादकम तत्पूर्वघटज्ञानं तस्य च तथाविधस्योत्पादकं ततः पूर्वेति मु० पु०, कपालाकारज्ञानस्योत्पादक तस्य तथाविधस्योत्पादकं तत्पूर्वघटज्ञानस्य च तथाविधस्योत्पादक ततःपूर्वमिति लि० पु० ।
८ कथं बहिष्ठस्सर्षपमहीधरादिकारमान्तरस्य ज्ञानस्येत्युच्यत इति लि० पु० ।

अर्थस्यापि व्यवहारयोग्यत्वं ज्ञानप्रकाशायत्तम्, अन्यथा स्वपरवेद्ययो[1]रनतिशयप्रसङ्गात्। प्रकाशमानस्य च ज्ञानस्य साकारत्वमवश्याश्रयणीयम्, निराकारस्य प्रकाशायोगात्। एकश्चायमाकार उपलभ्यमानो ज्ञानस्यैव। तस्य च बहिर्वदवभासोऽपि भ्रमकृतः। ज्ञानार्थयोः सहोपलम्भनियमाच्च ज्ञानादव्यतिरिक्तोऽर्थः। 'किञ्च, बाह्यमर्थमभ्युपयद्भिरपि घटपटादिविज्ञानेषु ज्ञानस्य तत्तदर्थासाधारण्यं तदर्थसारूप्यमन्तरेण नोपपद्यत[2] इत्यवश्यं ज्ञानेऽर्थसरूपं रूपमास्थेयम्, तावतैव सर्वव्यवहारोपपत्तेस्तद्व्यतिरिक्तार्थकल्पना निष्प्रमाणिका[3]। अतो विज्ञानमात्रमेव तत्त्वम्, न बाह्यार्थोऽस्तीत्येवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे–

'नाभाव उपलब्धे'रिति,

ज्ञानव्यतिरिक्तस्यार्थस्या[5]भावो वक्तुं न शक्यते। कुतः। 'उपलब्धेः,' ज्ञातुरात्मनोऽर्थविशेषव्यवहारयोग्यताऽऽपादनरूपेण ज्ञानस्योपलब्धेः। एवमेव हि सर्वे लौकिकाः प्रतियन्ति घटमहं जानामीति। एवंरूपेण सकर्मकेण सकर्तृकेण ज्ञाधात्वर्थेन सर्वलोकसाक्षिकमपरोक्षमवभासमानेनैव ज्ञानमात्रमेव परमार्थ इति साधयन्तः सर्वलोकोपहासोपकरणं भवन्तीति वेदवादच्छद्मप्रच्छन्नबौद्धनिराकरणे निपुणतरं प्रपञ्चितम्। यत्तु 'सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्धियो'रिति, तत्स्ववचनविरुद्धम्, साहित्यस्यार्थभेदहेतुकत्वात्। तदर्थव्यवहारयोग्यतैकस्वरूपस्य ज्ञानस्य तेन सहोपलम्भनियमस्तस्मादवैलक्षण्यसाधनमिति च हास्यम्। निरन्वयविनाशिनां[6] ज्ञानानामनुवर्तमानस्थिराकारविरहाद्वासना च दुरुपपादा। विनष्टेन पूर्वज्ञानेनानुत्पन्नमुत्तरज्ञानं कथं वास्येत। अतो ज्ञानवैचित्र्यमप्यर्थवैचित्र्यकृतमेव। तत्तदर्थव्यवहारयोग्यतापादन[7]रूपतया साक्षात्प्रतीयमानस्य ज्ञानस्य तत्तदर्थसम्बन्धायत्तं तत्तदसाधारण्यम्। सम्बन्धश्च संयोगलक्षणः।

१ स्वपरयोर्द्वयोरिति लि० पु०।
२ तत्तदर्थसारूप्यमन्तरेणोपपद्यत इति मु० पु०।
३ निष्प्रमाणिकेति लि० पु०।
४ ०रर्थस्येति नास्ति लि० पु०।
५ अभावो नेति लि० पु०।
६ ०विनाशानामिति लि० पु०।
७ ०पादनेति मु० पु०।

ज्ञानमपि हि द्रव्यमेव, प्रभाद्रव्यस्य प्रदीपगुणभूतस्येव[1] ज्ञानस्याप्यात्मगुणभूतस्य द्रव्यत्वमविरुद्धमित्युक्तम् । अतो न बाह्यार्थाभावः ।

यत्परैः स्वप्नज्ञानदृष्टान्तेन जागरितज्ञानानामपि निरालम्बनत्वमुक्तम्, तत्राह—

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ २८ ॥

स्वप्नज्ञानवैधर्म्याज्जागरितज्ञानानामर्थशून्यत्वं न युज्यते वक्तुम् । स्वप्नज्ञानानि हि निद्रादिदोषदुष्टकरणजन्यानि बाधितानि च, जागरितज्ञानानि तु तद्विपरीतानीति तेषां न तत्साम्यम् । सर्वेषां च ज्ञानानामर्थशून्यत्वं भवद्भिः साध्योऽप्यर्थो न सिद्ध्यति, निरालम्बनानुमानज्ञान[2]स्याप्यर्थशून्यत्वात् । तस्यार्थवत्त्वे ज्ञानत्वस्यानैकान्त्यात्सुतरामर्थशून्यत्वासिद्धिः ।

न भावोऽनुपलब्धेः ॥ २९ ॥

न केवलस्यार्थशून्यस्य ज्ञानस्य भावः सम्भवति । कुतः । क्वचिदप्यनुपलब्धेः । न ह्यकर्तृकस्याकर्मकस्य वा ज्ञानस्य क्वचिदुपलब्धिः । स्वप्नज्ञानादिष्वपि नार्थशून्यत्वमिति ख्यातिनिरूपणे प्रतिपादितम् ॥

उपलब्ध्यधिकरणं समाप्तम् ॥ ४ ॥

अथ सर्वथानुपपत्त्यधिकरणम् ५ । **सर्वथाऽनुपपत्तेश्च ॥ ३० ॥**

अत्र सर्वशून्यत्ववादी माध्यमिकः प्रत्यवतिष्ठते । शून्यवाद एव हि सुगतमतकाष्ठा, शिष्यबुद्धियोग्यताऽनुगुण्येनार्थाभ्युपगमादिना क्षणिकत्वाद्य उक्ताः । विज्ञानं बाह्यार्थाश्च सर्वे न[3] सन्ति, शून्यमेव तत्त्वम्, अभावापत्तिरेव च मोक्ष इत्येव बुद्धस्याभिप्रायः । तदेव हि युक्तम्, शून्यस्याहेतुसाध्यतया स्वतःसिद्धेः । सत एव हि हेतुरन्वेषणीयः । तच्च सद्भावा-

[1] ०स्येवेति लि० पु ।
[2] ज्ञानेति नास्ति लि० पु० ।
†† एतच्चिह्नान्तर्गत पाठो लि पु० त्रु टित ।
[3] विज्ञानमबाह्यार्थाश्च नेति लि० पु ।

दभावाच्च नोपपद्यते[1]। भावात्तावन्न कस्यचिदुत्पत्तिर्दृष्टा। न हि घटादिरनुपमृदिते पिण्डादिके जायते। नाप्यभावादुत्पत्तिः सम्भवति, नष्टे पिण्डादिके ह्यभावादुत्पद्यमानं घटादिकमभावात्मकमेव स्यात्। तथा, स्वतः परतश्चोत्पत्तिर्न सम्भवति, स्वतस्त्वोत्पत्ता[2]वात्माश्रयदोषप्रसङ्गात् प्रयोजनाभावाच्च। परतः परोत्पत्तौ परत्वाविशेषात् सर्वेषां सर्वेभ्य उत्पत्तिप्रसङ्गः। जन्माभावादेव विनाशस्याप्यभावः। अतः शून्यमेव तत्त्वम्। अतो जन्मविनाशसदसदादयो भ्रान्तिमात्रम्। न च निरधिष्ठानभ्रमासम्भवाद्भ्रमाधिष्ठानं किञ्चित्पारमार्थिकं तत्त्वमाश्रयितव्यम्, दोषदोषाश्रयत्वज्ञातृत्वाद्यपारमार्थ्येऽपि भ्रमोत्पत्तिवदधिष्ठानापारमार्थ्येऽपि[3] भ्रमोपपत्तेः। अतः शून्यमेव तत्त्वमिति प्राप्ते उच्यते—

'सर्वथाऽनुपपत्तेश्च'।

'सर्वथाऽनुपपत्तेः' सर्वशून्यत्वं च भवदभिप्रेतं न सम्भवति। किं भवान्सर्वं सदिति वा प्रतिजानीते? असदिति वा? अन्यथा वा? सर्वथा तवाभिप्रेतं तुच्छत्वं न सम्भवति। लोके भावाभावशब्दयोस्सत्त्वासत्त्वयोश्च विद्यमानस्यैव वस्तुनोऽवस्थाविशेषयोगित्वस्य प्रतिपादितत्वात्। अतस्सर्वं शून्यमिति प्रतिज्ञातवता[4] सर्वं सदिति प्रतिज्ञातवतेव सर्वस्य विद्यमानस्यावस्थाविशेषयोगितैव[5] प्रतिज्ञाता भवतीति भवदभिमता तुच्छता न कुतश्चिदपि सिद्ध्यति। किञ्च, कुतश्चित्प्रमाणा[6]च्छून्यत्वमुपलभ्य शून्यत्वं सिसाधयिषता तस्य प्रमाणस्य सत्यत्वमभ्युपेत्यम्, तस्यासत्यत्वे सर्वं सत्यं स्यादिति सर्वथा सर्वशून्यत्वं चानुपपन्नम्[7]॥

सर्वथाऽनुपपत्त्यधिकरणं समाप्तम् ॥ ५ ॥

---

१ नोत्पद्यत इति मु० पु०। २ स्वतश्चोत्पत्ताविति लि० पु०।
३ निरधिष्ठानभ्रमासम्भवाद्भ्रमाधिष्ठानं किञ्चित्पारमार्थ्य॰वीति लि० पु०। ४ ०ज्ञातेत्यपभ्रष्टः पाठः।
५ प्रतिज्ञानतैवासर्वस्य विद्यमानस्यावस्थाविशेषयोगितैवेति लि० पु०। ०विशेष्यपोगपत्तैवेति मु० पु०।
६ किञ्च कुतश्चित्प्रमाणादिति लि० पु०। ७ चानुपपत्तेरिति लि० पु०।

अथैकस्मिन्नसंभवाधिकरणम् ६ ॥ **नैकस्मिन्नऽसम्भवात् ॥ ३१ ॥**

निरस्तास्सौगताः । जैना अपि परमाणुकारणत्वादिकं जगतो वदन्तीत्यनन्तरं जैनपक्षः प्रतिक्षिप्यते । ते किल मन्यन्ते—जीवाजीवात्मकं जगदेतदनीश्वरम्, तच्च षड्द्रव्यात्मकम् । तानि च द्रव्याणि जीवधर्माधर्मपुद्गलकालाकाशाख्यानि । तत्र 'जीवा' बद्धा योगसिद्धा मुक्ताश्चेति त्रिविधाः । 'धर्मो' नाम गतिमतां गतिहेतुभूतो द्रव्यविशेषो जगद्व्यापी । 'अधर्म'श्च स्थितिहेतुभूतो व्यापी । 'पुद्गलो' नाम वर्णगन्धरसस्पर्शवद्द्रव्यम् । तच्च द्विविधं परमाणुरूपं, तत्संघातरूपं च पवनज्वलनसलिलधरणीतनुभुवना[1]दिकम् । कालस्त्वभूदस्ति भविष्यतीतिव्यवहारहेतुरणुरूपो द्रव्यविशेषः । 'आकाशो'ऽप्येकोऽनन्तप्रदेशश्च । तेषु चाणुव्यतिरिक्तानि द्रव्याणि पञ्चास्तिकाया इति[2] संगृह्णन्ते, जीवास्तिकायो धर्मास्तिकायो ऽधर्मास्तिकायः[3] पुद्गलास्तिकाय आकाशास्तिकाय इति । अनेकदेशवर्तिनि द्रव्येऽस्तिकायशब्दः प्रयुज्यते[4] । जीवानां मोक्षोपयोगितया परमपि संग्रहं कुर्वन्ति—"जीवाजीवास्रवबन्धनिर्जरसंवरमोक्षा' इति । मोक्षसंग्रहेण मोक्षोपायश्च गृहीतः । स च सम्यग्ज्ञानदर्शनचारित्ररूपः । तत्र 'जीव'स्तु ज्ञानदर्शनसुखवीर्यगुणः । 'अजीव'श्च जीवभोग्यवस्तुजातम् । 'आस्रव'स्तदुपभोगोपकरणभूतमिन्द्रियादिकम्[5] । 'बन्ध'श्चाष्टविधः, घातिकर्मचतुष्टयमघातिकर्मचतुष्टयं चेति । तत्राद्यं जीवगुणानां स्वाभाविकानां ज्ञानदर्शनवीर्यसुखानां प्रतिघातकरम्, अपरं शरीरसंस्थानतदभिमान[6]तत्स्थितितत्प्रयुक्तसुखदुःखोपेक्षाहेतुभूतम् । 'निर्जरं' मोक्षसाधनमर्हदुपदेशावगतं तपः । 'संवरो' नामेन्द्रियनिरोधः समाधिरूपः[7] । 'मोक्ष'स्तु निवृत्तरागादिक्लेशस्य स्वाभाविकात्मस्वरूपाविर्भावः । पृथिव्यादिहेतुभूताश्चाणवो वैशेषिकादीनामिव न चतुर्विधाः, अपि त्वेक-

---

१ ० भुवनेति लि० पु० । २ चेत्यधिकं मु० पु० ।
३ ऽधर्मास्तिकाय इति नास्ति लि० पु० ।
४ प्रयुज्यत इति नास्ति लि० पु० ।
५ तदुपभोगोपकरणभूतमिन्द्रियमिति क्वचित् । ६ मानमिति लि० पु० ।
७ संवरो नामेन्द्रियनिरोधिसमाधिरूप इति मु० पु० ।

स्वभावाः। पृथिव्यादिभेदस्तु परिणामकृतः। सर्वं च वस्तुजातं सत्त्वासत्त्वनित्यत्वानित्यत्व[1]भिन्नत्वाभिन्नत्वादिभिरनैकान्तिकमिच्छन्ति, 'स्यादस्ति, स्यान्नास्ति, स्यादस्ति च नास्ति च, स्यादस्ति वक्तव्यम्,[2] स्यादस्ति चावक्तव्यं च, स्यान्नास्ति चावक्तव्यं च, स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्यं चे[5]ति सर्वत्र सप्तभङ्गीनयावतारात्। सर्वं वस्तुजातं द्रव्यपर्यायात्मकमिति द्रव्यात्मना सत्त्वैकत्वनित्यत्वाद्युपपादयन्ति, पर्यायात्मना च तद्विपरीतम्। पर्यायाश्च द्रव्यस्यावस्थाविशेषाः, तेषां च भावाभावरूपत्वात् सत्त्वासत्त्वादिकं[3] सर्वमुपपन्नमिति।

तत्राभिधीयते—

'नैकस्मिन्नसम्भवादिति',

नैतदुपपद्यते। कुतः। 'एकस्मिन्नसम्भवात्, एकस्मिन् वस्तुन्यस्तित्वनास्तित्वादेर्विरुद्धस्य छायातपवद्युगपदसम्भवात्। एतदुक्तं भवति-द्रव्यस्य तद्विशेषणभूतपर्यायशब्दाभिधेयावस्थाविशेषस्य च पृथक्पदार्थत्वादेकस्मिन् विरुद्धधर्मसमावेशः सम्भवतीति। तथा हि, एकेनास्तित्वादिनाऽवस्थाविशेषेण विशिष्टस्य तदानीमेव न[4] तद्विपरीतनास्तित्वादिविशिष्टत्वं सम्भवति। उत्पत्तिविनाशाख्यपरिणामविशेषास्पदत्वं च द्रव्यस्यानित्यत्वं तद्विपरीतं च नित्यत्वं तस्मिन्कथं समवैति। विरोधिधर्माश्रयत्वं च भिन्नत्वं, तद्विपरीतं चाभिन्नत्वं, कथं वा तस्मिन्समवैति। यथाऽश्वत्वमहिषत्वयोर्युगपदेकस्मिन्नसम्भवः। अवस्थयोः पूर्वमेव भेदाभेदस्यादिनिरसनसमये 'तत्तु समन्वया'दित्यत्र प्रपञ्चितः। कालस्य पदार्थविशेषणतयैव प्रतीतेस्तस्य पृथगऽस्तित्वनास्तित्वादयो न वक्तव्या, न च परिहर्तव्याः। कालोऽस्ति नास्तीति व्यवहारो व्यवहर्तॄणां जात्यादिष्वस्तित्वनास्तित्वव्यवहारतुल्यः। जात्यादयो हि द्रव्यविशेषणतयैव प्रतीयन्त इति पूर्वमेवोक्तम्। कथं पुनरेकमेव ब्रह्म सर्वात्मकमिति चोदयिष्यते। सर्वचेतनाचेतनशरीरत्वा-

१ ऽनित्यत्वेति नास्ति लि॰ पु॰। २ स्यादवक्तव्यमिति मु॰ पु॰।
३ ऽवस्थावस्थाविशेषाः ·सत्त्वादिकमिति लि॰ पु॰।
४ सन्निति मु॰ पु॰। ५ चेति नास्ति लि॰ पु॰।

त्सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेः सत्यसङ्कल्पस्य पुरुषोत्तमस्येत्युक्तम् । शरीरशरीरिणो-स्तद्धर्माणां चात्यन्तवैलक्षण्यमप्युक्तम् । किञ्च, जीवादीनां षण्णां द्रव्या-णामेकद्रव्यपर्यायत्वाभावात्तेषु द्रव्यैकत्वेन पर्यायात्मना चैकत्वानेकत्वाद-यो दुरुपपादाः । अथोच्येत, यद्येतानि द्रव्याणि स्वकीयैः पर्यायैः स्वेनस्वेन[1] चात्मना तथा भवन्तीति । एवमपि सर्वमनैकान्तिकमित्यभ्युपगमविरो-धः, अन्योन्यतादात्म्याभावात् । अतो न युक्तमिदं जैनमतम् । ईश्वरा-नधिष्ठितपरमाणुकारणवादे पूर्वोक्तदोषास्तथैवावतिष्ठन्ते ।

एवं चात्माऽकार्त्स्न्यम्[2] ॥ ३२ ॥

एवं भवद[3]भ्युपगमे सत्या ऽऽत्मनश्चाकार्त्स्न्यम् प्रसज्येत । जीवो ऽसङ्ख्यातप्रदेशो देहपरिमाण इति हि भवता स्थितिः, तत्र हस्त्यादिश-रीरे ऽवस्थितस्यात्मनस्ततो न्यूनपरिमाणे पिपीलिकाशरीरे प्रविशतो ऽल्पदेशव्याप्तित्वेना ऽकार्त्स्न्यं प्रसज्येत, अपरिपूर्णता प्रसज्येतेत्यर्थः ।

अथ सङ्कोचविकासधर्मतयाऽऽत्मनः पर्यायशब्दाभिधेयावस्थान्त-रापत्त्या विरोधः परिह्रियत इत्युच्यते, तत्राह–

न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥ ३३ ॥

न च सङ्कोचविकासरूपावस्थान्तरापत्त्याऽपि विरोधः परिहर्तुं शक्यते, विकारस्तत्प्रयुक्तानित्यत्वादिदोषप्रसक्तेर्घटादितुल्यत्वप्रसङ्गात् ।

अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः[4] ॥ ३४ ॥

जीवस्य यदन्त्यं परिमाणं मोक्षावस्थागतम्, तस्य पश्चाद्देहान्त-रपरिग्रहाभावादवस्थितत्वा[5]दात्मनश्च मोक्षावस्थस्य तत्परिमाणस्य चोभयोर्नित्यत्वात्तदैवात्मनः स्वाभाविकं परिमाणमिति पूर्वमपि तस्मा-दविशेषः स्यात्[6] । अतो देहपरिमाणत्वमात्मनो न स्यादित्यसङ्गतमेवेद-मार्हतमतम् ॥

एकस्मिन्नसम्भवाधिकरणं समाप्तम् ॥ ६ ॥

१ स्वेनेति सकृदेव लि॰ पु । २ एवं चात्माकार्त्स्न्यमिति लि पु सूत्रपाठः प्रामादिकः ।
३ यत्रभावादिति लि॰ पु॰ । ४ ॰नित्यत्वादविशेष–इति लि॰ पु ।
५ ॰भावादवस्थितत्वाभावादिति मु॰ पु॰, ॰भावादस्थितत्वादिति लि॰ पु॰ ।
६ ॰दविशेष्यादिति लि॰ पु॰ ।

अथ पशुपत्यधिकरणम् ७। **पत्युरसामञ्जस्यात् ॥ ३५ ॥**

कपिलकणादसुगतार्हतमतानामसामञ्जस्याद्वेदबाह्यत्वाच्च निःश्रेयसार्थिभिरनादरणीयत्वमुक्तम्। इदानीं पशुपतिमतस्य वेदविरोधादसामञ्जस्याच्चानादरणीयतोच्यते।

तन्मतानुसारिणश्चतुर्विधाः—कापालाः, कालामुखाः, पाशुपताः, शैवाश्चेति। सर्वे चैते वेदविरुद्धां तत्त्वप्रक्रियामैहिकामुष्मिकश्रेयस्[1]साधनकल्पनाश्च कल्पयन्ति। निमित्तोपादानयोर्भेदं निमित्तकारणं च पशुपतिमाचक्षते, तथा निःश्रेयससाधनमपि मुद्रिकाषट्कधारणादिकम्। यथाऽऽहुः कापालाः—

"मुद्रिकाषट्कतत्त्वज्ञः परमुद्राविशारदः।
भगासनस्थमात्मानं ध्यात्वा निर्वाणमृच्छति॥
कण्ठिका रुचकं चैव कुण्डलं च शिखामणिः।
भस्म यज्ञोपवीतं च मुद्राषट्कं प्रचक्षते॥
आभिर्मुद्रितदेहस्तु न भूय इह जायते"।—

इत्यादिकम्। तथा कालामुखा अपि कपालपात्रभोजन[2]शवभस्मस्नानतत्प्राशनलगुडधारणसुराकुम्भस्थापनतदाधारदेवपूजादिकमैहिकामुष्मिकसकल[3]फलसाधनमभिदधतीति[4]।

"रुद्राक्षकङ्कणं हस्ते जटा चैका च मस्तके।
कपालं भस्मना स्नानम्—"

इत्यादि च प्रसिद्धं शैवागमेषु। तथा केनचित्क्रियाविशेषेण विजातीयानामपि ब्राह्मण्यप्राप्ति[5]मुत्तमाश्रमप्राप्तिं चाहुः—

"दीक्षाप्रवेशमात्रेण ब्राह्मणो भवति क्षणात्।
कापालं व्रतमास्थाय यतिर्भवति मानवः" इति।

तत्रेदमुच्यते—

---

१ निःश्रेयसेति मु० पु०।
२ भोजनं चेति सि० पु०।
३ फलेति नास्ति सि० पु०।
४ ० दधति—इति मु० पु०।
५ ब्राह्मण्यप्राप्तिमिति सि० पु०।

'पत्युरसामञ्जस्या'दिति ।

'नैकस्मिन्नसम्भवा'दित्यतो नेत्यनुवर्तते। पत्युः पशुपतेर्मतं नादरणीयम् । कुतः । 'असामञ्जस्यात्' । असामञ्जस्य चान्योन्यव्याघाताद्वेदविरोधाच्च । मुद्रिकाषट्कधारणभगासनस्यात्मध्यानसुराकुम्भस्थापनतत्स्थदेवतार्चनगूढाचारश्मशानभस्मस्नानयज्ञोपवीताभिध्यानान्यन्योन्य[1]विरुद्धानि । वेदविरुद्धं चेदं तत्त्व[2]परिकल्पनमुपासनमाचारश्च । वेदाः खलु परं ब्रह्म नारायणमेव सर्वनिमित्तमुपादानं च वदन्ति—

"नारायण परं ब्रह्म तत्त्वं नारायणः परः' ।
नारायण परो ज्योतिरात्मा नारायणः परः" ॥

"तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति" "सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति" 'तदात्मानं स्वयमकुरुते'त्यादयः । परब्रह्मभूतपरमपुरुषवेदनमेव च मोक्षसाधनमुपासनं वदन्ति—

"वेदाहमेतं पुरुषं महान्त-
मादित्यवर्णं तमसस्तु पारे"
"तमेव[3] विद्वानमृत इह भवति
नान्यः पन्था अयनाय विद्यते"—

इत्यादिनैकशो गताः सर्वे वेदान्ताः । तदितिकर्तव्यताभूतं कर्म च वेदविहितवर्णाश्रमसम्बन्धि यज्ञादिकमेव वदन्ति—"तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन"......एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः[4] प्रव्रजन्ती"त्यादयः । केवलपरतत्त्वप्रतिपादनपरनारायणानुवाकसिद्धतत्त्वपराः केषुचिदुपासनादिविधिपरेषु वाक्येषु श्रुताः प्रजापतिशिवेन्द्राकाशप्राणादिशब्दा इति 'शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववदि'त्यत्र प्रतिपादितम् । तथा, "एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा

१ ०भिध्यानान्यन्योन्यौति लि० पु० ।
२ तदिति लि० पु० ।
३ तमेतमिति मु० पु० ।
४ लोकमिच्छन्तः प्रव्राजिन इति पु० पाठ. ।

नेशान¹" इत्यारभ्य "स एकाकी न रमेते"ति² सृष्टिवाक्योदितं स्रष्टारं नारायणमेव समानप्रकरणस्थाः "सदेव सोम्येदमग्र आसी"दित्यादिषु साधारणाः सद्ब्रह्मादिशब्दाः³ प्रतिपादयन्तीति "जन्माद्यस्य यत' इत्यत्र प्रतिपादितम् । अतो वेदविरुद्धतत्त्वोपासनानुष्ठानाभिधानात्पशुपतिमत-मप्यनादरणीयमेव ।

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ ३६ ॥

वेदबाह्यानामनुमानाद्धि केवलनिमित्तेश्वरकल्पना । तथा सति दृष्टानुसारेण कुलालादिवदधिष्ठानं कर्तव्यम् । न च कुलालादेर्मृदाद्य-धिष्ठानवत्पशुपतेर्निमित्तभूतस्य प्रधानाधिष्ठानमुपपद्यते, अशरीरत्वात् । सशरीराणामेव हि कुलालादीनामधिष्ठानशक्तिर्दृष्टा । न चेश्वरस्य सशरीर-त्वमभ्युपगन्तव्यम्, तच्छरीरस्य सावयवस्य नित्यत्वे ऽनित्यत्वे च 'शास्त्र-योनित्वा'दित्यत्र दोषस्योक्तत्वात् ।

करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॥ ३७ ॥

यथा भोक्तुर्जीवस्य करणकलेबराद्यधिष्ठानमशरीरस्यैव दृश्यते तद्वदीश्वरस्याप्यशरीरस्य च प्रधानाधिष्ठानमुपपद्यत इति चेन्न, भोगा-दिभ्यः । पुण्यपापरूपकर्मफलभोगार्थं पुण्यपापरूपादृष्टकारितं हि तद-धिष्ठानम् । तद्व⁴त्पशुपतेरपि पुण्यपापरूपादृष्टवत्तया तत्फलभोगादि सर्वं प्रसज्येत । अतो नाधिष्ठानसम्भवः ।

अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॥ ३८ ॥

'वा'-शब्दश्चार्थे । पशुपतेः पुण्यपापरूपादृष्टवत्त्वे जीववदन्त-वत्त्वं सृष्टिसंहारास्पदत्वमसर्वज्ञता च स्यादित्यनादरणीयमेवेदं मतम् । "विरोधे त्वनपेक्षं स्या"दित्यादिना वेदविरुद्धस्यानादरणीयत्वे सिद्धेऽपि

१ प्रत्येशा इति लि० पु० प्रमादः । २ एकाकीरमेतेति-इति लि० पु० ।
३ साधारणानि-इति लि० पु० ।
४ तद्वदिति लि० पु० ।
५ आदिशब्दो नास्ति लि० पु० ।

पशुपतिमतस्य वेदविरुद्धताख्यापनार्थं 'पत्युरसामञ्जस्या'दिति पुनरारम्भः। यद्यपि पाशुपतशैवयोर्वेदाविरोधिन इव केचन धर्माः प्रतीयन्ते, तथाऽपि वेदविरुद्धनिमित्तोपादानभेदकल्पनापरायत्तत्त्वव्यत्ययकल्पनामूलत्वात्सर्वमसमञ्जसमेवेत्यसामञ्जस्यादित्युक्तम् ॥

पशुपत्यधिकरणं समाप्तम् ॥ ७ ॥

उत्पत्त्यसम्भवाधिकरणम् ८। **उत्पत्त्यसम्भवात् ॥ ३९ ॥**

कापिलादितन्त्रसामान्यात् भगवदभिहितपरमनिःश्रेयससाधनावबोधिनि पञ्चरात्रतन्त्रेऽप्यप्रामाण्यमाशङ्क्य निराक्रियते ।

तत्रैवमाशङ्क्यते—परमकारणात्परब्रह्मभूताद्वासुदेवात्सङ्कर्षणो नाम जीवो जायते, सङ्कर्षणात्प्रद्युम्नसंज्ञं मनो जायते, तस्मादनिरुद्धसंज्ञोऽहङ्कारो जायत इति हि भागवतप्रक्रिया । अत्र जीवस्योत्पत्तिः श्रुतिविरुद्धा प्रतीयते, श्रुतयो हि जीवस्यानादित्वं वदन्ति "न जायते म्रियते वा विपश्चि" दित्याद्याः ।

न च कर्तुः करणम् ॥ ४० ॥

सङ्कर्षणात्प्रद्युम्नसंज्ञं मनो जायत इति कर्तुर्जीवात्करणस्य मनस उत्पत्तिर्न सम्भवति, "एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च" इति परस्मादेव ब्रह्मणो मनसोऽप्युत्पत्तिश्रुतेः । अतः श्रुतिविरुद्धार्थप्रतिपादनादस्यापि तन्त्रस्य प्रामाण्यं प्रतिषिध्यत इत्येवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे—

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ ४१ ॥

'वा'-शब्दात्पक्षो विपरिवर्तते । विज्ञानं चादिश्चेति परं ब्रह्म विज्ञानादिः[1]। सङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धानामपि परब्रह्मभावे सति तत्प्रतिपादनपरस्य शास्त्रस्य प्रामाण्यं न प्रतिषिध्यते ।

एतदुक्तं भवति—भागवतप्रक्रियामजानतामिदं चोद्यम्—यज्जीवोत्पत्तिर्विरुद्धाऽभिहितेति । वासुदेवाख्यं परं ब्रह्मैवाश्रितवत्सलं स्वाश्रित-

१ आदीति पु० द्वयेपि ।

समाश्रयणीयत्वाय स्वेच्छया चतुर्धाऽवतिष्ठत इति हि तत्प्रक्रिया । यथा पौष्करसंहितायाम्—

"कर्तव्यत्वेन वै यत्र चातुरात्म्यमुपास्यते ।
क्रमागतैः[1] स्वसंज्ञाभिर्ब्राह्मणैरागमं तु तत्" दित्यादि ।

तच्च चातुरात्म्योपासनं वासुदेवाख्यपरब्रह्मोपासनमिति सात्वतसंहितायामुक्तम्—

"ब्राह्मणानां हि सद्ब्रह्मवासुदेवाख्ययाजिनाम् ।
विवेकदं परं शास्त्रं ब्रह्मोपनिषदं महत्" दिति ।

तद्धि वासुदेवाख्यं परं ब्रह्म सम्पूर्णषाड्गुण्यवपुः सूक्ष्मव्यूहविभवभेदभिन्नं यथाधिकारं भक्तैर्ज्ञानपूर्वेण कर्मणाऽभ्यर्चितं सम्यक् प्राप्यते । विभवार्चनाद्व्यूहं प्राप्य व्यूहार्चनात्परं ब्रह्म वासुदेवाख्यं सूक्ष्मं प्राप्यत इति वदन्ति । विभवो हि नाम रामकृष्णादिः प्रादुर्भावगणः, व्यूहो नाम[2] वासुदेवसङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धरूपश्चतुर्व्यूहः, सूक्ष्मं तु केवलषाड्गुण्यविग्रहं वासुदेवाख्यं परं ब्रह्म । यथा पौष्करे—

"यस्मात्सम्यक् परं ब्रह्म वासुदेवाख्यमव्ययम् ।
अस्मादवाप्यते शास्त्राज्ज्ञानपूर्वेण कर्मणे" त्यादि ।

अतः सङ्कर्षणादीनामपि परस्यैव ब्रह्मणः स्वेच्छाविग्रहरूपत्वाद्[3] "अजायमानो बहुधा विजायत" इति श्रुतिसिद्धस्यैवाश्रितवात्सल्यनिमित्तस्वेच्छाविग्रहसंग्रहरूपजन्मनोऽभिधानात् तदभिधायिशास्त्रप्रामाण्यस्याप्रतिषेध इति ।

तत्र जीवमनोऽहङ्कारतत्त्वाना[4]मधिष्ठातारः सङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धा इति तेषामेव जीवादिशब्दैरभिधानमविरुद्धम्, यथाऽऽकाशप्राणादिशब्दैर्ब्रह्मणोऽभिधानम् ।

---

१ क्रमागतोति लि० पु० ।
२ नामेति नास्ति लि० पु० ।
३ विविधरूपत्वादित्यधिकं लि० पु० ।
४ तत्त्वानामिति मु० पु० ।

विप्रतिषेधाच्च ॥ ४२ ॥

विप्रतिषिद्धा हि जीवोत्पत्तिरस्मिन्नपि तन्त्रे । यथोक्तं परमसंहितायाम्—

"अचेतना परार्था च नित्या सततविक्रिया ।
त्रिगुणा कर्मिणां क्षेत्रं प्रकृते रूपमुच्यते ॥
व्याप्तिरूपेण सम्बन्धस्तस्याश्च पुरुषस्य च ।
स ह्यनादिरनन्तश्च परमार्थेन निश्चितः" इति ।

एवं सर्वास्वपि संहितासु जीवस्य नित्यत्ववचनाज्जीवस्वरूपोत्पत्तिः पञ्चरात्रतन्त्रे प्रतिषिद्धैव । जन्ममरणादिव्यवहारस्तु लोकवेदयोर्जीवस्य यथोपपद्यते, तथा 'नात्मा श्रुते'रित्यत्र वक्ष्यते । अतो जीवस्योत्पत्तिरत्रापि प्रतिषिद्धैवेति जीवोत्पत्तिवादनिमित्ताऽप्रामाण्यशङ्का दूरोत्सारिता ॥

यत्त्वेव केषांचिद्दुरुद्घोषः, 'साङ्गेषु वेदेषु निष्ठामलभमानः शाण्डिल्यः पञ्चरात्रशास्त्रमधीतवा'निति साङ्गेषु वेदेषु पुरुषार्थनिष्ठां न लब्धवानिति वचनाद् वेदविरुद्धं तन्त्रमिति,—सोऽप्यनाघ्रातवेदवचसामनाकलितवेदोपबृंहणन्यायकलापानां स्वप्नमात्रविजृम्भितः । यथा

"प्रातः प्रातरनृतं ते वदन्ति
पुरोदयाज्जुह्वति येऽग्निहोत्रम्—

इत्यनुदितहोमनिन्दोदितहोमप्रशंसार्थेत्युक्तम्, यथा च भूमविद्याप्रक्रमे नारदेन "ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पञ्चम"मित्यारभ्य सर्वं विद्यास्थानमभिधाय "सोऽहं भगवो मन्त्रविदेवास्मि नात्मवि"दिति भूमविद्याव्यतिरिक्तासु सर्वासु विद्यास्वाऽऽत्मवेदनाऽलाभवचनं वक्ष्यमाणभूमविद्याप्रशंसार्थं कृतम् । अथ वा, अस्य नारदस्य साङ्गेषु वेदेषु यत्परतत्त्वं प्रतिपाद्यते, तदलाभनिमित्तोऽयं वादः, एवमेव शाण्डिल्यस्य—इति परब्रह्मभूतवासुदेवाख्यपरब्रह्मतत्त्वाभिधानादवगम्यते । तथा वेदार्थस्य दुर्ज्ञानतया सुखा[1]वबोधार्थः शास्त्रारम्भः परमसंहितायामुच्यते—

१ स्या-इति लि० पु० ।

"अधीता भगवन् वेदाः साङ्गोपाङ्गाः सविस्तराः ।
श्रुतानि च मयाऽङ्गानि वाकोवाक्ययुतानि च ॥
न चैतेषु समस्तेषु संशयेन विना क्वचित् ।
श्रेयोमार्गं प्रपश्यामि येन सिद्धिर्भविष्यतीति,
"वेदान्तेषु यथासारं संगृह्य भगवान्हरिः ।
भक्तानुकम्पया विद्वान् संचिक्षेप यथासुख"मिति च ।

अतः स भगवान्वेदान्तवेद्यः[1] परब्रह्माभिधानो वासुदेवो निखिलहेयप्रत्यनीककल्याणैकतानानन्तज्ञानानन्दाद्यपरिमितोदारगुणसागरः सत्यसङ्कल्पश्चातुर्वर्ण्यचातुराश्रम्यव्यवस्थयाऽवस्थितान्धर्मार्थकाममोक्षाख्यपुरुषार्थाभिमुखान् भक्तानवलोक्याऽपारकारुण्यसौशील्यवात्सल्यौदार्यमहोदधिः स्वस्वरूपस्वविभूतिस्वाराधनतत्फलयाथात्म्यावबोधिनो वेदान् ऋग्यजुःसामाथर्वभेदभिन्नानपरिमितशाखान् विध्यर्थवादमन्त्ररूपान् स्वेतरसकलसुरनरदुरवगाहाँश्चावधार्य तदर्थयाथात्म्यावबोधि पञ्चरात्रं शास्त्रं स्वयमेव निरमिमीतेति निरवद्यम् ॥

यत्तु परैः सूत्रचतुष्टयं कस्यचिद्विरुद्धांशस्य प्रामाण्यनिषेधपरं व्याख्यातम्, तत्सूत्राक्षरानुगुणं सूत्रकाराभिप्रायविरुद्धं च । तथा हि सूत्रकारेण वेदान्तन्यायाभिधायीनि सूत्राण्यभिधाय वेदोपबृंहणाय च भारतसंहितां शतसाहस्रिकां[2] कुर्वता मोक्षधर्मे ज्ञानकाण्डेऽभिहितम्—

"गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ।
य इच्छेत्सिद्धिमास्थातुं देवतां कां यजेत सः" ॥—

इत्यारभ्य महता प्रबन्धेन पञ्चरात्रशास्त्रप्रक्रियां प्रतिपाद्य

"इदं शतसहस्राद्धि भारताख्यानविस्तरात् ।
आविध्य मतिमन्थानं दध्नो घृतमिवोद्धृतम् ॥
नवनीतं[3] यथा दध्नो द्विपदां ब्राह्मणो यथा ।

---

१ वेदैकवेद्य इति लि० पु० ।
२ शतसहस्रिकामिति क्वचित् ।
३ नवनीतो—इति मु० पु० ।

आरण्यक च वेदेभ्य श्चौषधिभ्यो यथाऽमृतम् ॥
इद महोपनिषद चतुर्वेदसमन्वितम् ।
साङ्ख्ययोगकृतान्तेन पञ्चरात्रानुशब्दितम् ॥
इद श्रेय इद ब्रह्म इद हितमनुत्तमम् ।
ऋग्यजु सामभिर्जुष्टमथर्वाङ्गिरसैस्तथा ॥
भविष्यति प्रमाण वा एतदेवानुशासन"मिति ।

साङ्ख्ययोगशब्दाभ्या ज्ञानयोगकर्मयोगावभिहितौ । यथोक्तम् "ज्ञानयोगेन साङ्ख्याना कर्मयोगेन योगिना"मिति ।

भीष्मपर्वण्यपि-

"ब्राह्मणै क्षत्रियैर्वैश्यै शूद्रैश्च कृतलक्षणै ।
अर्चनीयश्च सेव्यश्च पूजनीयश्च माधव ॥
सात्वत विधिमास्थाय गीत सङ्कर्षणेन य" इति ।

कथमेव ब्रुवाणो बादरायणो वेदविदग्रेसरो वेदान्तवेद्यपरब्रह्मभूतवासुदेवोपासनार्चनादिप्रतिपादनपरस्य सात्वतशास्त्रस्याप्रामाण्य ब्रूयात् । ननु च

"साङ्ख्य योग पञ्चरात्र वेदा पाशुपत तथा ।
किमेतान्येकनिष्ठानि पृथङ्निष्ठानि वा मुने ' ॥-

इत्यादिना साङ्ख्यादीनामप्यादरणीयतोच्यते, शारीरके तु[1] साङ्ख्यादीनि प्रतिषिध्यन्ते । अत इदमपि तन्त्र तत्तुल्यम् । नेत्युच्यते, यत,स्स प्रश्नोऽममेव शारीरकोक्तन्यायमवतारयति । किमेतान्येकनिष्ठानि पृथङ्निष्ठानि वेति प्रश्नस्यायमर्थ -कि साङ्ख्ययोगपाशुपतवेदपञ्चरात्राणि एकतत्त्वप्रतिपादनपराणि पृथक्तत्त्वप्रतिपादनपराणि वा । यदैकतत्त्वप्रतिपादनपराणि, कि तदेक तत्त्वम् ? यदा पृथक्तत्त्वप्रतिपादनपराणि, तदैषा परस्परविरुद्धार्थप्रतिपादनपरत्वाद्वस्तुनि विकल्पासम्भवाच्चैकमेव प्रमाणमङ्गीकरणीयम्, कि तदेकमिति । अस्योत्तर ब्रुवन् "ज्ञानान्येतानि

१ तुल्यान अपि मु० पु० ।

दानर्षे विद्धि नानामतानि वै, साङ्ख्यस्य वक्ता कपिल" इत्यारभ्य साङ्ख्ययोगपाशुपतानां कपिलहिरण्यगर्भपशुपतिप्रोक्तत्वेन पौरुषेयत्वं प्रतिपाद्य "अपान्तरतमा[1]नाम वेदाचार्य्यः स उच्यत" इति वेदानामपौरुषेयत्वमभिधाय "पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता नारायणः स्वय"मिति पञ्चरात्रतन्त्रस्य वक्ता नारायणः स्वयमेवेत्युक्तवान् । एवं वदतश्चायमाशयः—पौरुषेयाणां हि तन्त्राणां परस्परविरुद्धवस्तुवादितया अपौरुषेयत्वेन निरस्तप्रमादादिनिखिलदोषगन्धवेदवेद्यवस्तुविरुद्धाभिधायित्वाच्च यथार्थस्थितवस्तुनि प्रामाण्यं दुर्लभम् । वेदवेद्यश्च परब्रह्मभूतो नारायणः, अतस्तत्तन्त्राभिहितप्रधानपुरुषपशुपतिप्रभृतितत्त्वस्य वेदान्तवेद्यपरब्रह्मभूतनारायणात्मकतयैव वस्तुत्वमभ्युपगमनीयमिति । तदिदमाह च—

"सर्वेषु च नृपश्रेष्ठ ! ज्ञानेष्वेतेषु दृश्यते ।
यथागमं यथा[2]न्यायं निष्ठा नारायणः प्रभु"रिति ।

यथागमं[3] यथान्यायमिति, न्यायानुगृहीतं तत्तदागमोक्तं वस्तु परामृशतो नारायण एव सर्वस्य वस्तुनो निष्ठेति दृश्यते । ब्रह्मात्मकतया तत्तत्तन्त्राभिहितानां तत्त्वानां "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" "विश्वं नारायण" इत्यादिना सर्वस्य ब्रह्मात्मकतामनुसन्दधानस्य[5] नारायण एव निष्ठेति प्रतीयत इत्यर्थः । अतो वेदान्तवेद्यः परब्रह्मभूतो नारायणः स्वयमेव पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्तेति तत्स्वरूपतदुपासनाभिधायि तत्तन्त्रमिति च तस्मिन्नितरतन्त्रसामान्यं न केनचिदुद्भावयितुं शक्यम् । अतस्तत्रैवेदमुच्यते—

एवमेकं साङ्ख्ययोगं वेदारण्यकमेव च ।
परस्पराङ्गान्येतानि पञ्चरात्रं तु कथ्यत" इति ।

साङ्ख्यं च[4] योगश्च साङ्ख्ययोगम्, वेदाश्च आरण्यकानि च वेदारण्यकम् । परस्पराङ्गाण्ये[6]तान्येकतत्त्वप्रतिपादनपरतयैकीभूतान्येकं पञ्च-

---

१ अपान्तरतपा इति मु० पु०, अपान्तरतमो-इति लि० पु० ।
२ सर्वेति लि० पु० प्रमादः ।
३ यथागममिति नास्त्यत्र लि० पु० ।
४ चकारोऽधिकः मु० पु० ।
५ सात्म्यार्थेति मु० पु० ।
६ राण्यैतानीति लि० पु० ।

रात्रमिति कथ्यते । एतदुक्तं भवति—साङ्ख्योक्तानि पञ्चविंशतितत्त्वानि, योगोक्तं च यमनियमाद्यात्मकं योगं, वेदोदितकर्मस्वरूपाण्यङ्गीकृत्य तत्त्वानां ब्रह्मात्मकत्वं, योगस्य च[1] ब्रह्मोपासनप्रकारत्वं, कर्मणां च तदाराधनरूपतामभि[2]दधति ब्रह्मस्वरूपं प्रतिपादयन्त्यारण्यकानि, एतदेव परेण ब्रह्मणा नारायणेन स्वयमेव पञ्चरात्रतन्त्रे विशदीकृतमिति। शारीरके च साङ्ख्योक्ततत्त्वानामब्रह्मात्मकतामात्रं निराकृतं, न स्वरूपम् । योगपाशुपतयोश्चेश्वरस्य केवलनिमित्तकारणतापरावरतत्त्वविपरीतकल्पना वेदबहिष्कृताऽऽचारो निराकृतौ, न योगस्वरूपं पशुपतिस्वरूपं च । अतः

"साङ्ख्यं योगः पञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा ।
आत्मप्रमाणान्येतानि न हन्तव्यानि हेतुभि"रिति—

तत्तदभिहिततत्त्वस्व[3]रूपमात्रमङ्गीकार्य्यं, जिनसुगताभिहिततत्त्ववत्सर्वं न बहिष्कार्य्यमित्युच्यते, "यथाऽऽगमं यथा[4]न्यायं निष्ठा नारायणः प्रभु"रित्यनेनैकार्थ्यात् ॥

उत्पत्त्यसम्भवाधिकरणं समाप्तम् ॥ ८ ॥

इति श्रीमद्भगवद्रामानुजाचार्य्यचरणकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये ऽविरोधाख्यस्य द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयस्तर्कपादः ॥ २ ॥

---

१ योगस्य चेति लि० पु० ।
२ ०भिदधातीति लि० पु० ।
३ ०भिहिततत्त्वेति मु० पु० ।
४ सर्वेति लि० पु० पुनरपि ।

अथ द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अथ वियदधिकरणम् १। न वियदश्रुतेः ॥ १ ॥

साङ्ख्यादिवेदबाह्यतन्त्राणां न्यायाभासमूलतया वि[1]प्रतिषेधाच्चासामञ्जस्यमुक्तम्। इदानीं स्वपक्षस्य विप्रतिषेधादिदोषगन्धाभावख्यापनाय ब्रह्मकार्यतयाऽभिमतचिदचिदात्मकप्रपञ्चस्य कार्यताप्रकारो विशोध्यते।

तत्र वियदुत्पद्यते न वेति संशय्यते। किं युक्तम्। 'न विय'दुत्पद्यत इति। कुतः। 'अश्रुतेः'। सम्भावितस्य हि श्रवणसम्भवः, असम्भावितस्य तु गगनकुसुमवियदुत्पत्त्यादेः शब्दाभिधेयत्वं न सम्भवति। न खलु निरवयवस्य सर्वगतस्याकाशस्यात्मन इव उत्पत्तिर्निरूपयितुं शक्यते। अत एव चोत्पत्त्यसम्भवाच्छान्दोग्ये सृष्टिप्रकरणे तेजःप्रभृतीनामेवोत्पत्तिराम्नायते "तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजते"ति। तैत्तिरीयका[2]थर्वणादिषु "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः" "एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च, खं वायुर्ज्योतिरापः" इत्यादिषु श्रूयमाणा वियदुत्पत्तिरर्थविरोधाद्बाध्यत इत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते--

अस्ति तु ॥ २ ॥

अस्ति त्वाकाशस्योत्पत्तिः। अतीन्द्रियार्थविषया हि श्रुतिः प्रमाणान्तराप्राप्तामपि वियदुत्पत्तिं प्रतिपादयितुं समर्थैव। न च श्रुतिप्रतिपन्नेऽर्थे तद्विरोधिनिरवयवत्वादिहेतुकमनुत्पत्त्यनुमानमुदेतुमलम्। आत्मनोऽप्यनुत्पत्तिर्न निरवयवत्वप्रयुक्तेति वक्ष्यते।

पुनश्चोदयति--

गौण्यसम्भवाच्छब्दाच्च ॥ ३ ॥

---

१ वीति नास्ति लि० पु०।
२ तैत्तिरीयकेति मु० पु०।

"तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत" इत्यादिवियदुत्पत्तिश्रुतिर्गौणीति कल्पयितु युक्तम्, "तत्तेजोऽसृजते"ति सिद्धवोऽर्वस्त्वः प्रथमं तेज उत्पद्यत इति तेजउत्पत्तिप्राथम्येन वियदुत्पत्तिप्रतिपादनासम्भवात्, "वायुश्वान्तरिक्ष चैतदमृत"मिति वियतोऽमृतत्वशब्दाच्च।

कथमेकस्य सभूतशब्दस्याकाशापेक्षया गौणत्वं,मान्याद्यपेक्षया मुख्यत्वमिति चेत्—तत्राह—

स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ ४ ॥

एकस्यैव "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सभूत" इत्याकाशे मुख्यत्वासम्भवात् गौणतया प्रयुक्तस्य 'सभूत'—शब्दस्य वायोरग्निरित्यादिष्वनुषक्तस्य[1] मुख्यत्व स्यादेव। 'ब्रह्मशब्दवत्,' यथा 'ब्रह्म'—शब्द"स्तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्न च जायत" इत्यत्र प्रधाने गौणतया प्रयुक्त,स्तस्मिन्नेव प्रकरणे "तपसा चीयते ब्रह्म † ततोऽन्नमभिजायत" इति ब्रह्मणि मुख्यतया प्रयुज्यते, तद्वत्। अनुषङ्गे च श्रवणावृत्ताविवाभिधानावृत्तिर्विद्यत एवेत्यर्थः।

परिहरति—

प्रतिज्ञाऽहानिरव्यतिरेकात् ॥ ५ ॥

छान्दोग्यश्रुत्यनुसारेणान्यासा वियदुत्पत्तिवादिनीना श्रुतीना गौणत्व कल्पयितु न युज्यते, यतश्छान्दोग्यश्रुत्यैव[2] वियदुत्पत्तिरङ्गीकृता, "येनाश्रुत श्रुत"मित्यादिना ब्रह्मज्ञानेन सर्वज्ञानप्रतिज्ञानात। तस्या हि प्रतिज्ञाया अहानिराकाशस्यापि ब्रह्म[3]कार्यत्वेन तदव्यतिरेकादेव भवति।

शब्देभ्यः ॥ ६ ॥

इतश्च वियदुत्पत्तिश्छान्दोग्ये प्रतीयते। "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीय"मिति प्राक् सृष्टेरेकत्वावधारणशब्दा,दैतदात्म्यमिद

[1] अनुक्तस्येति लि० पु०। †† एतच्चिह्नान्तर्गत पाठो लि० पु० त्रुटितः।
[2] यतश्छान्दोग्ये श्रुतेरिति लि० पु०। [3] ब्रह्मेति नास्ति लि० पु०

सर्व"मित्येवमादिशब्देभ्यश्च कार्यत्वेन ब्रह्मणो ऽव्यतिरेकप्रतीतेः । न च "तत्तेजोऽसृजते"ति तेजस उत्पत्ति[1]श्रुतिर्वियदुत्पत्तिं वारयति । वियदुत्पत्त्यवचनमात्रेण तेजसः प्रतीयमानं प्राथम्यं श्रुत्यन्तरप्रतिपन्नां वियदुत्पत्तिं न निवारयितुमलम् ।

यावद्विकारं तु विभागो लोकवत् ॥ ७ ॥

'तु'-शब्दश्चार्थे । "ऐतदात्म्यमिदं सर्व"मित्यादिभिराकाशस्य विकारत्व[2]वचनेन तस्याकाशस्य ब्रह्मणो[3] विभाग उत्पत्तिरप्युक्तैव । 'लोकवत्', यथा लोके एते[4] सर्वे देवदत्तपुत्रा इत्यभिधाय तेषु केषाञ्चित् तत उत्पत्तिवचनेन सर्वेषामुत्पत्तिरुक्ता स्यात्, तद्वत् । एवं च सति "वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृत"मिति सुराणामिव चिरकालस्थायित्वाभिप्रायम् ॥

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥ ८ ॥

अनेनैव हेतुना मातरिश्वनो वायोरप्युत्पत्तिर्व्याख्याता । वियन्मातरिश्वनोः पृथग्योगकरणं 'तेजोऽतस्तथा ह्याहे'ति मातरिश्वनः परामर्शार्थम्[5] ।

असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॥ ९ ॥

'तु'-शब्दोऽवधारणार्थः । असम्भवो ऽनुत्पत्तिः सतो ब्रह्मण एव, तद्व्यतिरिक्तस्य कस्यचिदनुत्पत्तिर्न सम्भवति । 'अनुपपत्तेः' । एतदुक्तं भवति – वियन्मातरिश्वनोरुत्पत्तिप्रतिपादनमुदाहरणार्थम्, उत्पत्त्यसम्भवस्तु सतः परमकारणस्य परस्यैव ब्रह्मणः । तद्व्यतिरिक्तस्य कृत्स्नस्याव्यक्तमहदहङ्कारतन्मात्रेन्द्रियवियत्पवनादिकस्य[6] प्रपञ्चस्यैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञादिभिरव[7]गतकार्यभावस्यानुत्पत्तिर्नोपपद्यत इति ॥

वियदधिकरणं समाप्तम् ॥ १ ॥

---

१ ब्रह्मणः व्यति • • • • तेजउत्पत्तीति चि॰ पु॰ ।
२ स्येति नास्ति नि॰ पु॰ ।   ३ ब्रह्मणोऽपीति मु॰ पु॰ ।
४ एत इति नास्ति नि॰ पु॰
५ तेजो ऽतस्तथा ह्याहेति मातरिश्वपरामर्शार्थमिति नि॰ पु॰ ।
६ ॰न्द्रियवियत्पवनादिकस्येति नि॰ पु॰ प्रमादः ।
७ स्येति नि॰ पु॰ प्रमादः ।

अथ तेजोऽधिकरणम् ३। **तेजोऽतस्तथा ह्याह ॥ १० ॥**

वाय्वतिरिक्तस्य कृत्स्नस्य ब्रह्मकार्य्यत्वमुक्तम्। इदानीं व्यवहित-कार्य्याणां किं केवलात्तत्तदनन्तरकारणभूताद्वस्तुन उत्पत्तिराहो स्वित् तत्तद्रूपाद्ब्रह्मण इति चिन्त्यते। किं युक्तम्। केवलात्तत्तद्वस्तुन इति। कुतः। 'तेजस्तावदतो मातरिश्वन एवोत्पद्यते, "वायोरग्नि"रिति ह्याह[1]।

आपः ॥ ११ ॥

आपोऽपि अतः–तेजस एवोत्पद्यन्ते, "अग्नेरापः" "तदपोऽसृजत"–इति ह्याह[2]।

पृथिवी ॥ १२ ॥

पृथिव्यद्भ्य उत्पद्यते, "अद्भ्यः पृथिवी" "ता अन्नमसृजन्ते"ति ह्याह।

नन्व'न्न'-शब्देन कथं पृथिव्यभिधीयते, तत्राह[3]–

अधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ॥ १३ ॥

महाभूतसृष्ट्यधिकारात्पृथिव्येवा[4]'न्न'-शब्देनोक्तेति प्रतीयते। अद-नीयस्य सर्वस्य पृथिवीविकारत्वात्कारणे कार्य्यशब्दः। तथा वाक्यशेषे भूतानां रूपसंशब्दने[5] "यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत् कृष्णं तदन्नस्ये"त्यप्तेजसोः सजातीयमेवा'न्न'-शब्दवाच्यं प्रतीयते। शब्दान्तरं च समान[6]प्रकरणे "अग्नेरापः अद्भ्यः पृथिवी"ति श्रूयते। अतः पृथिव्येवान्नशब्देनोच्यत इत्यद्भ्य एव पृथिवी जायते। उदाहृता-स्तेजःप्रभृतयः प्रदर्शनार्थाः[7], महदादयोऽपि हि स्वानन्तरवस्तुन एवोत्पद्यन्ते, यथाश्रुत्यभ्युपगमाविरोधात्।

"एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च।
खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी" ॥

१ ०रित्याहेति नि॰ पु॰। २ इत्याहेति मु॰ पु॰।
३ अत आहेति नि॰ पु॰। ४ एष शब्दो नास्ति नि॰ पु॰।
५ वाक्यशेषेभूतानां रूपसंशब्दनेनेति नि॰ पु॰।
६ समानमिति लि॰ पु॰। ७ ०र्थान्तेत्यापुस्य–इति नि॰ पु॰ प्रमादः।

"तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमन्नं च[1] जायते"।

"तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः" "तत्तेजोऽसृजत" इत्यादयो ब्रह्मणः परम्परया कारणत्वेऽप्युपपद्यन्त इत्येवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे–

तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात्सः ॥ १४ ॥

'तु'-शब्दात् पक्षो व्यावृत्तः। महदादिकार्याणामपि तत्तदनन्तरावस्थशरीरकः स एव पुरुषोत्तमः कारणम्। कुतः। तदभिध्यानरूपात्तल्लिङ्गात्। अभिध्यानं 'बहु स्या'मिति सङ्कल्पः। "तत्तेज ऐक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति" "ता आप ऐक्षन्त बहव्यः स्याम प्रजायेमही"त्यात्मनो बहुभवनसङ्कल्परूपेक्षणश्रवणान्महदहङ्काराकाशादीनामपि कारणानां तथाविधेश्वरपूर्विकैव[3] स्वकार्यसृष्टिरिति गम्यते। तथाविधं चेक्षणं तत्तच्छरीरकस्य परस्यैव ब्रह्मण उपपद्यते। श्रूयते च सर्वशरीरकत्वेन सर्वात्मकत्वं परस्य ब्रह्मणोऽन्तर्यामिब्राह्मणे "यः पृथिव्यां तिष्ठन्, योऽप्सु तिष्ठन्, यस्तेजसि तिष्ठन्, यो वायौ तिष्ठन्, य आकाशे तिष्ठ"न्नित्यादि, सुबालोपनिषदि च "यस्य पृथिवी शरीर"मित्यारभ्य "यस्याहङ्कारः शरीरं, यस्य बुद्धिः शरीरं, यस्याव्यक्तं शरीर"मित्यादि।

यच्चोक्तम् "एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च"इत्यादिषु श्रूयमाणा[4] ब्रह्मणः प्राणादिसृष्टिः परम्परयाऽप्युपपद्यत इति। तत्रोच्यते–

विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च ॥ १५ ॥

'तु'-शब्दोऽवधारणार्थः। अव्यक्तमहदहङ्काराकाशादिक्रमाद्विपर्ययेण यः सर्वेषां कार्याणां ब्रह्मानन्तर्यरूपः क्रम "एतस्माज्जायते प्राण" इत्यादिषु प्रतीयते, स च क्रमस्तत्तद्रूपाद्ब्रह्मणस्तत्तत्कार्योत्पत्तेरेवोपपद्यते, परम्परया कारणत्वे ह्यानन्तर्यश्रवणमुपरुध्येत। अत[5] "एतस्माज्जायत" इत्यादिक्रमपि सर्वस्य ब्रह्मणः साक्षात्सम्भवोत्तम्भनम्।

१ ०मन्नमिति लि॰ पु॰। २ बहुस्याम प्रजायमहीति लि॰ पु॰ प्रमादः।
३ ईश्वरेति लि॰ पु॰ ऽत्राधिकं न [illegible] युक्तम्।
४ श्रूयते प्राणा इति लि॰ पु॰। ५ अत इति लि॰ पु॰ नास्ति।

अन्तरा विज्ञानमनसी[1] क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्ना, ऽविशेषात् ॥ १६ ॥

विज्ञानसाधनत्वादिन्द्रियाणि विज्ञानमित्युच्यन्ते[2] । यदुक्त“ए-तस्माज्जायत”इत्यादिना सर्वस्य ब्रह्मणोऽनन्तरकार्य्यत्वं श्रूयते । अत-स्तेन वाक्येन सर्वस्य साक्षाद्ब्रह्मण उत्पत्तिरभिधानलिङ्गावगतेत्युच्यत इति । तन्नोपपद्यते, क्रमविशेषपरत्वादस्य वाक्यस्य, अत्रापि सर्वेषां क्रम-प्रतीतेः । खादिषु तावच्छ्रुत्यन्तरसिद्धः क्रमोऽत्रापि प्रतीयते । तैः सह-पाठलिङ्गाद् भूतप्राणयोरन्तराले विज्ञानमनसी अपि क्रमेणोत्पद्येते इति प्रतीयते । अतः सर्वस्य साक्षाद्ब्रह्मण एव सम्भवस्योपलम्भकमिदं वाक्यं न भवतीति चेन्न, ‘अविशेषात्’ “एतस्माज्जायते प्राण” इत्यनेनाविशेषात् । विज्ञानमनसोः खादीनां च‘तस्माज्जायत’ इत्यनेन साक्षात्सम्भवरूपसम्ब-न्धस्याभिधेयस्य सर्वेषां प्राणादिपृथिव्यन्तानामविशिष्टत्वात्स एव विधेयो न क्रमः । श्रुत्यन्तरसिद्धक्रमविरोधाच्च नेदं क्रमपरम्, “पृथिव्यप्सु प्रली-यत” इत्यारभ्य “तम एकीभवती”त्यन्तेन क्रमान्तरप्रतीतेः । अतोऽव्य-क्तादिशरीरकात् परस्माद्ब्रह्मण एव सर्वकार्याणामुत्पत्तिः । तेजःप्रभृत-यश्च[3] शब्दास्तदात्मभूतं ब्रह्मैवाभिदधति ।

नन्वेवं सर्वशब्दानां ब्रह्मवाचित्वे सति तैस्तैश्शब्दैस्तत्तद्वस्तुव्यप-देशो व्युत्पत्तिसिद्ध उपरुध्यते, तत्राह–

चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तस्त-द्भावभावित्वात् ॥ १७ ॥

‘तु’–शब्दश्चोदिताशङ्कानिवृत्त्यर्थः । निखिलजङ्गमस्थावरव्यपाश्रयस्तत्त-च्छब्दव्यपदेशो भाक्तः, वाच्यैकदेशे भज्यत इत्यर्थः । समस्तवस्तुप्रकारिणो ब्रह्मणः प्रकारभूतवस्तुवाचिप्रत्यक्षादिप्रमाणाविषयत्वाद्वेदान्तश्रवणात्प्राक् प्रकार्य्यऽप्रतीतेः, प्रकारिप्रतीतिभावभावित्वाच्च तत्पर्य्यवसानस्य, लोके

---

१ ०मनसि–इति लि॰ पु॰ ।
२ मित्युच्यत इति लि॰ पु॰ ।
३ चेति नास्ति लि॰ पु॰ ।

तत्तद्वस्तुमात्रे वाच्यैकदेशे[1] तेते शब्दा भक्त्वाभक्त्या[2]व्यपदिश्यन्ते। अथ वा, तेजःप्रभृतिभिः शब्दैस्तत्तद्वस्तुमात्रवाचितया व्युत्पन्नै[3]र्ब्रह्मणो व्यपदेशो भाक्तः स्यात् अमुख्यः स्यादित्याशङ्क्य चराचरव्यपाश्रय इत्यायुच्यते। चराचरव्यपाश्रयस्तद्व्यपदेशस्तद्वाचिशब्दश्चराचरवाचिशब्दो ब्रह्मण्यऽभाक्तो मुख्य एव। कुतः। ब्रह्मभावभावित्वात्[4]सर्वशब्दानां वाचकभावस्य। नामरूपव्याकरणश्रुत्या हि[5]तथाऽवगतम्॥

तेजोऽधिकरणं समाप्तम्॥ २॥

अथा ऽऽत्माधिकरणम् ३। नात्मा श्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः॥ १८॥

वियदादेः कृत्स्नस्य परस्माद्ब्रह्मण उत्पत्तिरुक्ता। इदानीं जीवस्याप्युत्पत्तिरस्ति नेति संशय्यते। किं युक्तम्। अस्तीति। कुतः। एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपत्तेः, प्राक्सृष्टेरेकत्वावधारणाच्च। वियदादेरिव जीवस्याप्युत्पत्तिवादिन्यः श्रुतयश्च सन्ति—

"यतः प्रसूता जगतः प्रसूति-
स्तोयेन[6] जीवान् विससर्ज[7] भूम्याम्"

"प्रजापतिः प्रजा असृजत" "सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः" "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इति। एवं सचेतनस्य जगत उत्पत्तिवचनाज्जीवस्याप्युत्पत्तिः प्रतीयते। न च वाच्यम्-ब्रह्मणो नित्यत्वा[8]"त्तत्त्वमस्या"दिभिर्जीवस्य ब्रह्मत्वावगमाज्जीवस्य नित्यत्वमिति, "ऐतदात्म्यमिदं सर्वं" "सर्वं[9]खल्विदं ब्रह्मे"त्येवमादिभिर्वियदादेरपि ब्रह्मत्वावगमात्तस्यापि नित्यत्वप्रसक्तेः। अतो जीवोऽपि वियदादिवदुत्पद्यत इत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते—

---

१ वाच्यैकदेश इति लि॰ पु॰। २ शब्दा भाक्त्या-इति लि॰ पु॰।
३ ०मात्र च वाचितया व्युत्पन्नै-इति लि॰ पु॰।
४ ०भावभावितत्त्वादिति मु॰ पु॰। ५ श्रुत्यादि-इति लि॰ पु॰।
६ प्रसूतिस्तोयैरेति लि॰ पु॰ शोधितं, न तु युक्तम्।
७ व्यससर्जेति लि॰ पु॰। ८ नित्यत्वादिति लि॰ पु॰।
९ सर्वमिति सकृदेव लि॰ पु॰।

'नात्मा श्रुते'रिति । नात्मोत्पद्यते । कुतः । 'श्रुतेः', "न जायते म्रियते वा विपश्चित्" "ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशनीशा"[1]वित्यादिभिर्जीवस्योत्पत्तिप्रतिषेधो हि श्रूयते । आत्मनो नित्यत्वं च ताभ्यः श्रुतिभ्य एवावगम्यते ।

'नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनाना-
मेको बहूनां यो विदधाति कामान्"
"अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो
न हन्यते हन्यमाने शरीरे" इत्यादिभ्यः ।

तत[2]एव नात्मोत्पद्यते । कथं तर्ह्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपद्यते । इत्थमुपपद्यते, जीवस्यापि कार्यत्वात्कारणकार्ययोरनन्यत्वाच्च । एवं तर्हि वियदादिवदुत्पत्तिमत्त्वमङ्गीकृतं स्यात् । नेत्युच्यते, कार्यत्वं हि नामैकस्य द्रव्यस्यावस्थान्तरापत्तिः, तज्जीवस्याप्यस्त्येव । इयांस्तु विशेषः, वियदादेरचेतनस्य यादृशोऽन्यथाभावो न तादृशो जीवस्य । ज्ञानसङ्कोचविकासलक्षणो[3] जीवस्यान्यथाभावः, वियदादेस्तु स्वरूपान्यथाभावलक्षणः । सेयं स्वरूपान्यथाभावलक्षणोत्पत्तिर्जीवे प्रतिषिध्यते । एतदुक्तं भवति—भोग्यभोक्तृनियन्तॄन् विविक्तस्वभावान् प्रतिपाद्य, भोग्यगतमुत्पत्त्यादिकं भोक्तरि प्रतिषिध्य, तस्य नित्यता च प्रतिपाद्य, भोग्यगतमुत्पत्त्यादिकं भोक्तृगतं चापुरुषार्थाश्रयत्वं नियन्तरि प्रतिषिध्य, तस्य नित्यत्वं निरवद्यत्वं सर्वदा सर्वज्ञत्वं सत्यसङ्कल्पत्वं करणाधिपाधिपत्वं विश्वस्य पतित्वं च प्रतिपाद्य, सर्वावस्थयोश्चिदचितोस्तं प्रति शरीरत्वं तस्य चात्मत्वं प्रतिपादितम् । अतस्सर्वदा चिदचिद्वस्तुशरीरतया तत्प्रकारं ब्रह्म[4] कदाचित्स्वस्माद्विभक्तव्यपदेशानर्हातिसूक्ष्मदशापन्नचिदचि-

१ द्वावजावित लि॰ पु . द्वावजावीशनीशावीशावित [redacted] पु ।
२ अत इति मु पु ।
३ ०सङ्कोचविकासलक्षण इति मु पु ।
४ तदित्यधिकमत्र लि पु ।

द्वस्तुशरीरं तिष्ठति, तत्कारणावस्थं ब्रह्म। कदाचिच्च विभक्तनामरूपस्थूलचिदचिद्वस्तुशरीरम्, तच्च कार्यावस्थम् । तत्र कारणावस्थस्य कार्यावस्थापत्तावचिदंशस्य कारणावस्थायां शब्दादिविहीनस्य भोग्यत्वाय शब्दादिमत्तया[1] स्वरूपान्यथाभावरूपविकारो भवति, चिदंशस्य च कर्मफलविशेषभोक्तृत्वाय तदनुरूपज्ञानविकासरूपविकारो भवति । उभयप्रकारविशिष्टे नियन्त्रंशे तदवस्थतदुभयविशिष्टतारूपविकारो भवति । कारणावस्थाया अवस्थान्तरापत्तिरूपो विकारः प्रकारद्वये प्रकारिणि च समानः । अत एवैकस्यावस्थान्तरापत्तिरूपविकारापेक्षया "येनाश्रुतं श्रुत"मित्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय मृदादिदृष्टान्तो "यथा सोम्यैकेने"त्यादिना नि[2]दर्शितः । ईदृश[3]ज्ञानसङ्कोचविकासकरतत्तद्देहसम्बन्धवियोगाभिप्राया जीवस्योत्पत्तिमरणवादिन्यः "प्रजापतिः प्रजा असृजते"त्याद्याः श्रुतयः, अचिदंशवत्स्वरूपान्यथात्वाभावाभिप्राया उत्पत्तिप्रतिषेधवादिन्यो नित्यत्ववादिन्यश्च "न जायते म्रियत"इत्याद्याः । "नित्यो नित्याना"मित्याद्याश्च श्रुतयः स्वरूपान्यथात्वज्ञानसङ्कोचविकासरूपोभयविधानिष्टविकाराभावाभिप्रायाः । "स वा[4] एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतो ब्रह्म" "नित्यो नित्याना"मित्याद्याः परविषयाः श्रुतयः । एवं सर्वदा चिदचिद्वस्तुविशिष्टस्य ब्रह्मणः प्राक्सृष्टेरेकत्वावधारणं च नामरूपविभागाभावादुपपद्यते । "तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियते"ति हि[5] नामरूपविभागभावाभावाभ्यां[6] नानात्वैकत्वे च वदन्तीति ।

ये त्वविद्योपाधिकं जीवत्वं[7] वदन्ति, ये च पारमार्थिकोपाधिकृतम्, ये च सन्मात्रस्वरूपं ब्रह्म स्वयमेव भोक्तृभोग्यनियन्तृरूपेण

---

१ भोग्यत्वाय शब्दादिमत्तयेत्ययमंशो लि॰ पु॰ ।
२ नीति नास्ति लि॰ पु॰ ।   ३ यादृशेति लि॰ पु॰ ।
४ स व—इति लि॰ पु॰ प्रमाद ।
५ व्याक्रियते हि—इति लि॰ पु॰, व्याक्रियते इति होति मु॰ पु॰ ।
६ विभागाभावाभावाभ्यामिति लि॰ पु॰ ।
७ उपाधिकृतं जीवत्वमिति लि॰ पु॰ ।

त्रिधा ऽवस्थितं वदन्ति, सर्वेऽप्येते अविद्याशक्त्युपाधिशक्तिभिर्भोक्तृभोग्य[1]नियन्तृशक्तीनां च प्रलयकालेऽवस्थानेऽपि तदानीमेकत्वावधारणं नामरूपविभागाभावा[2]देवोपपादयन्ति । "वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्" "न कर्माऽविभागादिति चेन्नानादित्वादुपपद्यते चाप्युपलभ्यते चे"ति सूत्राभ्यां जीवभेदस्य तत्कर्मप्रवाहस्य चानादित्वाभ्युपगमात्* । इयान् विशेषः, एकस्याऽनाद्यविद्यया ब्रह्म स्वयमेव मुह्यति, अन्यस्य पारमार्थिकानाद्युपाधिना ब्रह्म स्वयमेव[3] बध्यते, उपाधिब्रह्मव्यतिरिक्तवस्त्वन्तराभावात् । अपरस्य ब्रह्मैव विचित्राकारेण परिणमते कर्मफलानि चानिष्टानि भुङ्क्ते । नियन्त्रंशस्य भोक्तृत्वाभावेऽपि सर्वज्ञत्वात्स्वस्माद्भिन्न भोक्तारमनुसन्दधातीति स्वयमेव भुङ्क्ते । अस्माकं तु स्थूलसूक्ष्मावस्थचिदचिद्वस्तुशरीरं ब्रह्म कार्यकारणोभयावस्थावस्थितमपि सर्वदा निरस्तनिखिलदोषगन्धं सत्यसङ्कल्पत्वाद्यपरिमितोदारगुणसागरमवतिष्ठते, प्रकारभूत[4]चिदचिद्वस्तुगता अपुरुषार्थाः स्वरूपान्यथाभाव[5]श्चेति सर्वं समञ्जसम् ॥

आत्माऽधिकरणं समाप्तम् ॥ ३ ॥

अथ ज्ञाधिकरणम् ४ । **ज्ञोऽत एव ॥१९॥**

वियदादिवज्जीवो नोत्पद्यत इत्युक्तम् । तत्प्रसङ्गेन जीवस्वरूपं निरूप्यते । किं नु[6] कपिलाभिमतचिन्मात्रमेवात्मनः स्वरूप,मुत कणभुगभिमतपाषाणकल्प[7]मचित्स्वरूपमेवागन्तुकचैतन्यगुणकम्, अथ ज्ञातृत्वमेवास्य स्वरूपमिति । किं युक्तम् । चिन्मात्रमिति । कुतः । तथा[8] श्रुतेः, अन्तर्यामिब्राह्मणे हि "य आत्मनि तिष्ठ"न्निति माध्यन्दिनीयपर्यायस्य स्थाने "यो विज्ञाने तिष्ठ"न्निति काण्वा अधीयते । तथा—'विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि चे"ति कर्तुरात्मनो विज्ञानमेव

---

१ भोग्येति नास्त्यत्र लि॰ पु॰ । २ विभागादिति लि॰ पु॰ ।
* ०गमाच्चेति पु॰ द्वयेपि ।
३ ब्रह्मस्वरूपमेवेति लि॰ पु॰ । ४ भूतेति नास्ति लि॰ पु॰ ।
५ ०भावा इति मु॰ पु॰ । ६ कि मुगत-इति मु॰ पु॰ ।
७ ०कल्पस्वरूपमिति पु॰ द्वयेपि । ८ तथाचेति लि॰ पु॰ ।

उद्धृत्य मानमुन्मानम् । अणुसदृशं वस्तूद्धृत्य तन्मानत्वं जीवस्य श्रूयते—

"वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च ।
भागो जीवः स विज्ञेयः" इति,[1]
"आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्ट" इति च ।

अतोऽणुरेवायमात्मा ॥

अथ स्यादात्मनोऽणुत्वे सकलशरीरव्यापिनी वेदना नोपपद्यत इति, तत्र मतान्तरेण परिहारमाह—

अविरोधश्चन्दनवत् ॥ २४ ॥

यथा हरिचन्दनबिन्दुर्देहैकदेशवर्त्यपि सकलदेहव्यापिनमाह्लादं जनयति, तद्वदात्मापि देहैकदेशवर्ती सकलदेशवर्तिनीं वेदनामनुभवति ।

अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्धृदि हि[2] ॥ २५ ॥

हरिचन्दनबिन्दोरदुष्टदेशविशेषावस्थितिविशेषात्तथाभावः, आत्मनस्तु तत्र विज्ञात[3] इति चेत्, न, आत्मनोऽपि देहदेशविशेषे स्थित्यभ्युपगमात् । हृदयदेशे ह्यात्मनः स्थितिः श्रूयते "हृदि ह्ययमात्मा तत्रैकशतं नाडीना"मिति, तथा "कतम आत्मे"ति प्रकृत्य 'योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योति' रिति । आत्मनो हि देह[4]देशविशेषस्थितिख्यापनाय चन्दनदृष्टान्तः प्रदर्शितः, न तु चन्दनस्य देशविशेषापेक्षा ।

एकदेशवर्तिनः सकलदेहव्यापिकार्यकरत्वे प्रकारं[5] स्वमतेनाह—

गुणाद्वाऽऽलोकवत् ॥ २६ ॥

'वा'—शब्दो मतान्तरव्यावृत्त्यर्थः । आत्मा स्वगुणेन ज्ञानेन सकलदेहं व्याप्यावस्थितः । 'आलोकवत्,' यथा मणिद्युमणिप्रभृतीनामेकदेशवर्तिना-

---

१ स चानन्त्याय कल्पत इति—मु. पु. अधिकमत्रास्ति ।
२ धरीति मु. पु. । ३ इति मूले नास्ति मि. पु. ।
४ [illegible] देहेति नि. पु. नास्ति । ५ ०स्त्वप्रकारमिति मु. पु. ।

मालोकोऽनेकदेशव्यापी दृश्यते, तद्वद्धृदयस्थस्यात्मनो ज्ञानं सकलदेहं व्याप्य वर्त्तते । ज्ञातुः प्रभास्थानीयस्य ज्ञानस्य स्वाश्रयादन्यत्र वृत्तिर्मणि-प्रभावदुपपद्यत इति प्रथमसूत्रे स्थापितम् ।

ननूक्तं विज्ञान[1]मात्रमेवात्मेति, तत्कथं ज्ञानस्य स्वरूपव्यतिरि-क्त[2]गुणत्वमुच्यते, तत्राह—

व्यतिरेको गन्धवत्तथा च दर्शयति ॥ २७ ॥

यथा पृथिव्या गन्धस्य गुणत्वेनोपलभ्यमानस्य ततो व्यतिरेकः, तथा जानामीति ज्ञातुर्गुणत्वेन प्रतीयमानस्य ज्ञानस्या[3]त्मनो व्यतिरेकः सिद्धः । दर्शयति च श्रुतिः[4]—"जानात्येवायं पुरुष"इति ।

पृथगुपदेशात् ॥ २८ ॥

स्वशब्देनैव ज्ञानं विज्ञातुः पृथगुपदिश्यते—"न हि विज्ञातुर्विज्ञा-तेर्विपरिलोपो विद्यते" इति ।

यदुक्तं 'यो विज्ञाने तिष्ठन्" "विज्ञानं यज्ञं तनुते" "ज्ञान-स्वरूपमत्यन्तनिर्मलं परमार्थत" इत्यादिषु ज्ञानमेवात्मेति व्यपदिश्यत इति, तत्राह—

तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् ॥ २९ ॥

'तु'—शब्दश्चोद्यं व्यावर्त्तयति । तद्गुणसारत्वाद् विज्ञानगुणसारत्वा-दात्मनो विज्ञानमिति व्यपदेशः । विज्ञानमेवास्य सारभूतो गुणः, यथा प्राज्ञस्यानन्दः सारभूतो गुण इति प्राज्ञ[5] 'आनन्द'—शब्देन व्यपदिश्यते "यद्येष[6] आकाश आनन्दो न स्यात्" "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजाना"दिति । प्राज्ञस्य ह्यानन्दस्सारभूतो गुणः "स एको ब्रह्मण आनन्दः" "आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् बिभेति कुतश्चने"ति । यथा वा "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे"ति विपश्चितः प्राज्ञस्य 'ज्ञान'—शब्देन व्यपदेशः । "सह ब्रह्मणा

---

[1] विज्ञानेति मु० पु० । [2] व्यतिरिक्तेति लि० पु० नास्ति ।
[3] ज्ञानस्येति नास्ति लि० पु० ।
[4] प्रतीयमानस्य ज्ञानस्यात्मनोव्यतिरेकसिद्धिं दर्शयति च श्रुतिरिति मु० पु०
[5] प्राज्ञ इति नास्ति लि० पु० । [6] यद्येष्वीति लि० पु० प्रमादः ।

स्वरूपं श्रूयते। स्मृतिषु च "ज्ञानस्वरूपमत्यन्तनिर्मलं परमार्थत" इत्यादिष्वात्मनो ज्ञानस्वरूपत्वं प्रतीयते। अपरस्तु जीवात्मनो ज्ञानत्वे ज्ञातृत्वे च[1] स्वाभाविकेऽभ्युपगम्यमाने तस्य सर्वगतस्य सर्वदा सर्वत्रोपलब्धिप्रसङ्गात्करणानां[2] च वैयर्थ्यात्सुषुप्तिमूर्छादिषु सतोऽप्यात्मनश्चैतन्यानुपलब्धेर्जाग्र[3]त्सामग्र्यां सत्यां ज्ञानोत्पत्तिदर्शनादस्य न ज्ञानं स्वरूपं, नापि ज्ञातृत्वम्, आगन्तुकमेव चैतन्य सर्वगतत्वं चात्मनोऽवश्याभ्युपेयम्, सर्वत्र कार्योपलब्धेः सर्वत्रात्मनः संनिधानाभ्युपगमाच्छरीरगमनेनैव कार्यसम्भवे सति गति[4]कल्पनायां प्रमाणाभावाच्च। श्रुतिरपि सुषुप्तिवेलायां ज्ञानाभावं दर्शयति "नाह[5] खल्वयमेवं सम्प्रत्यात्मानं जानात्य[6]यमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानी"ति, तथा मोक्षदशायां ज्ञानाभावं दर्शयति "न प्रेत्य संज्ञाऽस्ती"ति। ज्ञानस्वरूपमित्यादिव्यपदेशस्तु ज्ञानस्य तदसाधारणगुणत्वेन लाक्षणिक इत्येवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे—

'ज्ञोऽत एव,'

'ज्ञ एव' अयमात्मा ज्ञातृस्वरूप एव, न ज्ञानमात्रम्, नापि जडस्वरूपः। कुतः। 'अत एव'—श्रुतेरेवेत्यर्थः। नात्मा श्रुतेरिति प्रकृता श्रुतिरतः'-शब्देन परामृश्यते। तथा छान्दोग्ये प्रजापतिवाक्ये मुक्तामुक्तात्मस्वरूपकथने "अथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा" "मनसैतान्कामान्पश्यन् रमते य एते ब्रह्मलोके" "सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः" "नोपजनं स्मरन्निदं शरीरम्"। अन्यत्रापि "न पश्यो मृत्युं पश्यति"। तथा वाजसनेयके "कतम आत्मे"ति पृष्ट्वा "योऽयं[7] विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुष" इति, "तथा विज्ञातारमरे केन विजानीयात्" "जानात्येवायं पुरुषः", तथा "एष हि[8] श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः" "एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडश कलाः" इति।

---

१ ०त्मनो ज्ञातृत्वं चेति लि पु। २ करणानामिति लि० पु०।
३ जाग्रत इति लि० पु०। ४ गतीति नास्ति लि० पु०।
५ नाहमिति पु दृश्यते। ६ जानामीति मु० पु०।
७ अयमिति नास्ति लि० पु०। ८ एष एव हीति लि पु।

मालोकोऽनेकदेशव्यापी दृश्यते, तद्वद्धृदयस्थस्यात्मनो ज्ञानं सकलदेहं व्याप्य वर्तते । ज्ञातुः प्रभास्थानीयस्य ज्ञानस्य स्वाश्रयादन्यत्र वृत्तिर्मणिप्रभावदुपपद्यत इति प्रथमसूत्रे स्थापितम् ।

ननूक्तं विज्ञान[1]मात्रमेवात्मेति, तत्कथं ज्ञानस्य स्वरूपव्यतिरिक्त[2]गुणत्वमुच्यते, तत्राह—

व्यतिरेको गन्धवत्तथा च दर्शयति ॥ २७ ॥

यथा पृथिव्या गन्धस्य गुणत्वेनोपलभ्यमानस्य ततो व्यतिरेकः, तथा जानामीति ज्ञातुर्गुणत्वेन प्रतीयमानस्य ज्ञानस्या[3]त्मनो व्यतिरेकः सिद्धः । दर्शयति च श्रुतिः[4]—"जानात्येवायं पुरुष" इति ।

पृथगुपदेशात् ॥ १८ ॥

स्वशब्देनैव ज्ञानं विज्ञातुः पृथगुपदिश्यते—"न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यत" इति ।

यदुक्तं "यो विज्ञाने तिष्ठन्" "विज्ञानं यज्ञं तनुते" "ज्ञानस्वरूपमत्यन्तनिर्मलं परमार्थत" इत्यादिषु ज्ञानमेवात्मेति व्यपदिश्यत इति, तत्राह—

तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् ॥ २९ ॥

'तु'—शब्दश्चोद्यं व्यावर्तयति । तद्गुणसारत्वाद् विज्ञानगुणसारत्वादात्मनो विज्ञानमिति व्यपदेशः । विज्ञानमेवास्य सारभूतो गुणः, यथा प्राज्ञस्यानन्दः सारभूतो गुण इति प्राज्ञ[5] 'आनन्द'—शब्देन व्यपदिश्यते "यदेष[6] आकाश आनन्दो न स्यात्" "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजाना"दिति । प्राज्ञस्य ह्यानन्दस्सारभूतो गुणः "स एको ब्रह्मण आनन्दः" "आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चने"ति । यथा वा "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे"ति, विपश्चितः प्राज्ञस्य 'ज्ञान'—शब्देन व्यपदेशः । "सह ब्रह्मणा

१ विज्ञानेति मु० पु० । २ व्यतिरिक्तेति लि० पु० नास्ति ।
३ ज्ञानस्येति नास्ति लि० पु० ।
४ प्रतीयमानस्य ज्ञानस्यात्मनोव्यतिरेकसिद्धिं दर्शयति च श्रुतिरिति मु० पु०
५ प्राज्ञ इति नास्ति लि० पु० । ६ यदेष्विति लि० पु० प्रमादात् ।

उद्धृत्य मानमुन्मानम् । अणुसदृशं वस्तूद्धृत्य तन्मानत्वं जीवस्य श्रूयते–

"बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च ।
भागो जीवः स विज्ञेयः" इति,[1]
"आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः" इति च ।

अतोऽणुरेवायमात्मा ॥

अथ स्यादात्मनोऽणुत्वे सकलशरीरव्यापिनी वेदना नोपपद्यत इति, तत्र मतान्तरेण परिहारमाह–

अविरोधश्चन्दनवत् ॥ २४ ॥

यथा हरिचन्दनबिन्दुर्देहैकदेशवर्त्यपि सकलदेहव्यापिनमाह्लादं जनयति, तद्वदात्माऽपि देहैकदेशवर्ती सकलदेहवर्तिनीं वेदनामनुभवति ।

अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्धृदि हि[3] ॥ २५ ॥

हरिचन्दनबिन्दोरदुष्टदेशविशेषावस्थितिविशेषात्तथाभावः, आत्मनस्तु तन्न विद्यत इति चेत्, न, आत्मनोऽपि देहदेशविशेषे स्थित्यभ्युपगमात् । हृदयदेशे ह्यात्मनः स्थितिः श्रूयते "हृदि ह्ययमात्मा तत्रैकशतं नाडीना"मिति, तथा "कतम आत्मे"ति प्रकृत्य "योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योति"रिति । आत्मनो हि देह[4]देशविशेषस्थितिख्यापनाय चन्दनदृष्टान्तः प्रदर्शितः, न तु चन्दनस्य देशविशेषापेक्षा ।

एकदेशवर्तिनः सकलदेहव्यापिकार्यकरत्वे प्रकारं[5] स्वमतेनाह–

गुणाद्वाऽऽलोकवत् ॥ २६ ॥

'वा'-शब्दो मतान्तरव्यावृत्त्यर्थः । आत्मा स्वगुणेन ज्ञानेन सकलदेहं व्याप्यावस्थितः । 'आलोकवत्,' यथा मणिद्युमणिप्रभृतीनामेकदेशवर्तिना-

---

१ स चानन्त्याय कल्पत इति–मु० पु० अधिकमस्ति ।
२ वर्तीति मु० पु० ।　३ हीति सूत्रे नास्ति लि० पु० ।
४ हि देहेति लि० पु० नास्ति ।　५ व्यापकारमिति मु० पु० ।

"न पश्यो मृत्युं पश्यति न रोगं नोत दुःखताम् ।
सर्वं ह पश्यः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वशः"[1] ॥

'नोपजनं स्मरन्निदं शरीरं' "मनसैतान्कामान्पश्यन् रमते" इत्यादिश्रुत्यैकार्थ्यात् ॥

संप्रति ज्ञानात्मवादे तस्य सर्वगतत्वे [च] दूषणमाह—

नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो वाऽन्यथा ॥ ३२ ॥

'अन्यथा'—सर्वगतत्वपक्षे तस्य ज्ञानमात्रत्वपक्षे च[2] नित्यमुपलब्ध्यनुपलब्धी सहैव प्रसज्येयाताम्, 'अन्यतरनियमो वा', उपलब्धिरेव वा नित्यं स्यादनुपलब्धिरेव वा । एतदुक्तं भवति—नोक्ते तावद्वर्तमानयोरात्मोपलब्ध्यनुपलब्ध्योरयं ज्ञानात्मा सर्वगतो हेतुः स्यात्, उपलब्धेरेव वा, अनुपलब्धेरेव वा । उभयहेतुत्वे सर्वदा सर्वत्रोभयं प्रसज्येत । यद्युपलब्धेरेव, सर्वस्य सर्वदा सर्वत्रानुपलम्भो न स्यात् । अथानुपलब्धेरेव, सर्वदा सर्वत्रोपलब्धिर्न स्यादिति । अस्माकं शरीरस्यान्तरेवावस्थितत्वादात्मनस्तत्रैवोपलब्धिर्नान्यत्रेति व्यवस्थासिद्धिः । करणायत्तोपलब्धेरपि सर्वेषामात्मनां सर्वगतत्वेन सर्वैः करणैः सर्वदा संयुक्तत्वाददृष्टादेरव्यनियमादुक्तदोषः समानः ॥

ज्ञाधिकरणं समाप्तम् ॥ ४ ॥

अथ कर्त्रधिकरणम् ५ । **कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ ३३ ॥**

अयमात्मा ज्ञाता, स चाणुपरिमाण इत्युक्तम् । इदानीं किं स एव कर्ता, उत स्वयमकर्तैव सन्नचेतनानां गुणानां कर्तृत्वमात्मन्यध्यस्यतीति[4] चिन्त्यते । किमत्र युक्तम् । अकर्तैवात्मेति । कुतः । आत्मनो ह्यकर्तृत्वं गुणानामेव च कर्तृत्वमध्यात्मशास्त्रेषु श्रूयते । तथा हि, कठ-

१ सर्वश इति इति लि॰ पु॰ ।

२ ज्ञानमात्रपक्षे च नासात्मनमित्यर्थः तथा तस्य ज्ञानमात्रपक्षे चेति लि॰ पु॰ प्रामादिकम् ।

३ अपिशब्दो नास्ति लि॰ पु॰ । ४ ०ऽध्यस्यतीति लि॰ पु॰ ।

विपश्चिता" "यः सर्वज्ञः" इत्यादिषु प्राज्ञस्य ज्ञानं सारभूतो गुण इति विज्ञायते ।

यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

विज्ञानस्य यावदात्मभाविधर्मत्वेन तद्व्यपदेशो[1] न दोषः । तथा च गवादयो यावत्स्वरूपभाविगोत्वादिधर्मशब्देन गौरिति व्यपदिश्यमाना दृश्यन्ते, स्वरूपनिरूपणधर्मत्वादित्यर्थः । 'च'-कारेण[2] ज्ञानवदात्मनोऽपि स्वप्रकाशत्वेन ज्ञानमिति व्यपदेशो न दोष इति समुच्चिनोति ।

यच्चोक्तं सुषुप्त्यादिषु ज्ञानाभावाच्च ज्ञानस्य स्वरूपानुबन्धिधर्मत्वमिति, तत्राह–

पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् ॥ ३१ ॥

'तु'-शब्दश्चोदिताशङ्कानिवृत्त्यर्थः । 'अस्य' ज्ञानस्य सुषुप्त्यादिष्वपि विद्यमानस्य जागराद्यवस्थास्वभिव्यक्तिसम्भवात्स्वरूपानुबन्धिधर्मत्वोपपत्तिः । 'पुंस्त्वादिवत्', यथा पुंस्त्वाद्यसाधारणस्य धातोर्बाल्यावस्थायां सतोऽप्यनभिव्यक्तस्य युवत्वे[3]ऽभिव्यक्तौ पुंसस्तद्वत्ता न कादाचित्की भवति । सप्तधातुमयत्वं हि शरीरस्य स्वरूपानुबन्धि,

"तत्सप्तधातु त्रिमलं द्वियोनि
चतुर्विधाहारमयं शरीर"मिति–

शरीरस्वरूपव्यपदेशात् । सुषुप्त्यादिष्वप्यहमर्थः प्रकाशत इति प्रागेवोक्तम् । तस्य विद्यमानस्य ज्ञानस्य विषयगोचरत्वं जागर्यादावुपलभ्यते । एवं चात्मनो ज्ञातृत्वादयो धर्माः [4]प्रागेवोपपादिताः । अतो ज्ञातृत्वमेव जीवात्मनः स्वरूपम् । स चायमात्माऽणुपरिमाणः । "न प्रेत्य संज्ञाऽस्ती"त्यपि न मुक्तस्य ज्ञानाभाव उच्यते, ऽपि तु "एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यती"ति संसारदशायां यद्भूतानुविधायित्वप्रयुक्तं जन्मनाशादिदर्शनम्, तन्मुक्तस्य न विद्यते,

---

१ ०धर्मत्वात्तेन व्यपदेशो–इति लि॰ पु॰, मु॰ पु॰ ऽपि व्यपदेशो–इति ।
२ चकारादिति लि॰ पु॰ ।
३ पुंस्त्वे–इति लि॰ पु॰ प्रमाद॰ । ४ ०दयोऽर्था इति लि॰ पु॰ ।

"कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मस्वि"ति । तथा तत्रैवात्मनश्च कर्तृत्वमभ्युपेत्योच्यते–

"तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः ।
पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मति"रिति,
अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् ।
विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवं[1] चैवात्र पञ्चम"मिति ।

अधिष्ठानादिदैवपर्यन्तसापेक्षे सत्यात्मनः कर्तृत्वे य आत्मानमेव केवलङ्कर्तारं मन्यते, न स पश्यतीत्यर्थः ।

उपादानाद्विहारोपदेशाच्च ॥ ३४ ॥

"स यथा महाराज" इति प्रकृत्य "एवमेवैष एतान्प्राणान् गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तत" इति प्राणानामुपादाने विहारे च कर्तृत्वमुपदिश्यते ।

व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः ॥ ३५ ॥

"विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि चे"ति लौकिकवैदिकक्रियासु कर्तृत्वव्यपदेशाच्च कर्ता । 'विज्ञान'-शब्देन नात्मनो व्यपदेशः, अपि त्वन्तःकरणस्य बुद्धेरिति चेत्, एवं सति 'निर्देश[2]विपर्ययः' स्यात्, बुद्धेः[3] करणत्वाद्विज्ञानेनेति करणविभक्तिनिर्देशः स्यात् ।

उपलब्धिवदनियमः ॥ ३६ ॥

आत्मनोऽकर्तृत्वे दोष[4] उच्यते, यथाऽऽत्मनो विभुत्वे 'नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्ग' इत्यादिनोपलब्धेरनियम उक्तः, तद्वदात्मनोऽकर्तृत्वे प्रकृतेश्च कर्तृत्वे तस्याः सर्वपुरुषसाधारणत्वात्सर्वाणि कर्माणि सर्वेषां भोगाय स्युः, नैव वा कस्यचिदात्मनः । विभुत्वाभ्युपगमात्सन्निधानमपि सर्वेषामविशिष्टम् । अत एव चा[5]न्तःकरणादीनामपि नियमो नोपपद्यते, यदायत्ता व्यवस्था स्यात् ।

---

१ देवमिति लि० पु० प्रमादः ।
२ निर्देशमिति लि० पु० ।
३ बुद्धे–इति लि० पु० ।
४ चैव–इति लि० पु० ।
५ चेति नास्ति लि० पु० ।

वल्लीषु जीवस्य[1] "न जायते म्रियत" इत्यादिना जन्मजरामरणादिकं सर्वं प्रकृतिधर्मं प्रतिषिध्य हननादिषु क्रियासु कर्तृत्वमपि प्रतिषिध्यते–

"हन्ता चेन्मन्यते हन्तुं हतश्चेन्मन्यते हतम् ।
उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यत" इति ।

हन्तारमात्मानं जानन्न जानात्यात्मानमित्यर्थः । तथा च भगवता स्वयमेव जीवस्याकर्तृत्वं स्वरूपं कर्तृत्वाभिमानस्तु व्यामोह[2] इत्युच्यते–

"प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।
अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते" ॥
"नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टाऽनुपश्यती"ति,[3]
"कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।
पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यत" इति च ।

अतः पुरुषस्य भोक्तृत्वमेव, प्रकृतेरेव तु कर्तृत्वमिति प्राप्ते प्रचक्ष्महे

'कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्'

आत्मैव कर्ता, न गुणाः[4] । कस्मात् । 'शास्त्रार्थवत्त्वात्', शास्त्राणि हि "यजेत स्वर्गकामः" मुमुक्षुर्ब्रह्मोपासीतेत्येवमादीनि स्वर्गमोक्षादिफलस्य भोक्तारमेव कर्तृत्वे नियुञ्जते । न ह्यचेतनस्य कर्तृत्वेऽन्यो नियुज्येत[5] । शासनाच्च शास्त्रम्, शासनं च प्रवर्तनम् । शास्त्रस्य च प्रवर्तकत्वं बोधजननद्वारेण, अचेतनं च प्रधानं न [6]बोधयितुं शक्यम् । अतः शास्त्राणामर्थवत्त्वं भोक्तुश्चेतनस्यैव कर्तृत्वे भवेत् । तदुक्तं "शास्त्रफलं प्रयोक्तरी"ति । यदुक्तम् "हन्ता चेन्मन्यत" इत्यादिना हननक्रियायामकर्तृत्वमात्मनः श्रूयत इति, तदात्मनो नित्यत्वेन हन्तव्यत्वाभावादुच्यते । यच्च "प्रकृतेः क्रियमाणानी"त्यादिना गुणानामेव कर्तृत्वं स्मर्यत इति, तत्सांसारिकप्रवृत्तिष्वस्य कर्तृता सत्त्वरजस्तमोगुणसंसर्गकृता न स्वरूपप्रयुक्तेति प्राप्ताप्राप्तविवेकेन गुणानामेव कर्तृत्वमित्युच्यते । तथा च तत्रैवोच्यते

---

१ जीवः अ इति चि· पु· पाठः । २ अभिमानस्त्वामोह इति चि· पु· ।
३ इतिशब्दो नास्ति पु· द्वयेऽपि । ४ गुणाः–इति चि· पु· ।
५ नियुज्यते–इति पु· द्वयेऽपि । ६ नेति नास्ति चि· पु·, भाव्यं तु तेन ।

"परात्त्वि"ति। 'तु'-शब्दः पक्षं व्यावर्तयति। 'तत्' कर्तृत्वमस्य 'परात्' परमात्मन एव हेतोर्भवति। कुतः। 'श्रुतेः'। "अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा" "य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनो ऽन्तरो[1] यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति स त आत्माऽन्तर्याम्यमृत" इति। स्मृतिरपि-

"सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो
मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च"।
"ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति।
भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायये"ति।

नन्वेवं विधिनिषेधशास्त्रानर्थक्यं प्रसज्येतेत्युक्तम्, तत्राह-

कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः॥ ४१॥

सर्वासु क्रियासु पुरुषेण कृतं प्रयत्नमुद्योगमपेक्ष्यान्तर्यामी परमात्मा तदनुमतिदानेन प्रवर्तयति, परमात्मानुमतिमन्तरेणास्य प्रवृत्तिर्नोपपद्यत इत्यर्थः। कुत एतत्। 'विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः'। आदिशब्देनानुग्रहनिग्रहादयो गृह्यन्ते। यथा द्वयोः साधारणे धने परस्वत्वापादनमन्यतरानुमतिमन्तरेण नोपपद्यते, तथाऽपी[2]तरानुमतिः स्वेनैव कृतेति तत्फलं तस्यैव[3] भवति। पापकर्मसु निवर्तनशक्तस्याप्य[4]नुमन्तृत्वं न निर्दयत्वमावहतीति साङ्ख्यसमयनिरूपणे प्रतिपादितम्। नन्वेवम्, "एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं †यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषति एष एवासाधु कर्म कारयति तं †यमधो निनीषती"त्युन्निनीषयाऽधोनिनीषया च स्वयमेव साध्वसाधुनी कर्मणी कारयत्येतन्नोपपद्यते। उच्यते, एतच्च सर्वसाधारणम्, यस्त्वतिमात्रं परमपुरुषानुकूल्ये व्यवसितः[5] प्रवर्तते, तमनुगृह्णन् भगवान्स्वयमेव स्वप्राप्त्युपायेष्वति[6]कल्याणेषु कर्मस्वेव[7] रुचिं

१ यमयतीति मु पु अधिकमिदं। २ यथापीति लि पु।
३ ०मतस्तुस्वनय कृतमिति तत्फलं स्वस्यैवेति लि पु
४ चापि नास्ति लि पु। †† एतच्चिह्नान्तर्गत पाठो लि पु त्रुटितः।
५ ०नुकूल्ये व्यवस्थित इति लि पु। ६ ०ष्वेव-इति लि पु।
७ स्वयं कर्मस्वेवेति मु पु।

शक्तिविपर्ययात् ॥ ३७ ॥

बुद्धेः कर्तृत्वे कर्तुरन्यस्य भोक्तृत्वानुपपत्तेर्भोक्तृत्वशक्तिरपि तस्या एव स्यादित्यात्मनो भोक्तृत्वशक्तिर्हीयेत, भोक्तृत्वं च बुद्धेरेव संपद्यत इत्यात्मसद्भावे प्रमाणाभावश्च स्यात्। "पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावा"दिति हि तेषामभ्युपगमः।

समाध्यभावाच्च[1] ॥ ३८ ॥

बुद्धेः कर्तृत्वे मोक्षसाधनभूतसमाधावपि सैव कर्त्री स्यात्। स च समाधिः प्रकृतेरन्योऽस्मीत्येवंरूपः। न च प्रकृतेरन्योऽस्मीति प्रकृतिः समाधातुमलम्। अतोऽप्यात्मैव कर्ता।

नन्वात्मनः कर्तृत्वेऽभ्युपगम्यमाने सर्वदा कर्तृत्वं नोपरमेदित्यत्राह[2]—

यथा च तक्षोभयथा ॥ ३९ ॥

वागादिकरणसंपन्नोऽप्यात्मा यदे[3]च्छति, तदा करोति, यदा तु नेच्छति, तदा न करोति। यथा तक्षा वास्यादिकरणसंनिधानेऽपीच्छानुगुण्येन करोति[4] न करोति च। बुद्धेस्त्वचेतनायाः कर्तृत्वे तस्या भोगवाञ्छादिनियमकारणाभावात्सर्वदा कर्तृत्वमेव स्यात्॥

कर्त्रधिकरणं समाप्तम् ॥ ५ ॥

अथ परायत्ताधिकरणम् ६। **परात्तु तच्छ्रुतेः[5] ॥ ४० ॥**

इदं जीवस्य कर्तृत्वं किं स्वातन्त्र्येणोत परमात्मायत्तमिति। किं प्राप्तम्। स्वातन्त्र्येणेति। परमात्मायत्तत्वे हि विधिनिषेधशास्त्रानर्थक्यं प्रसज्येत[6]। यो हि स्वबुद्ध्या प्रवृत्तिनिवृत्त्यारम्भशक्तः, स एव नियोज्यो भवति। अतः स्वातन्त्र्येणास्य कर्तृत्वमिति प्राप्तेऽभिधीयते—

---

१ समाध्यभावाच्चेति लि॰ पु॰ सूत्रपाठः।
†† एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो लि॰ पु॰ त्रुटितः।
२ नोपरमेत्यत्राहेति लि॰ पु॰, नोपरमेतेत्यत्राहेति मु॰ पु॰।
३ यदेति लि॰ पु॰ प्रमादः। ४ करोतीति त्रुटितः लि॰ पु॰।
५ ०च्छ्रुतेरिति सूत्रपाठो लि॰ पु॰ प्रामादिकः।
६ प्रसज्यते—इति लि॰ पु॰।

ब्रह्मांशत्वं न निर्णीतम्, तावज्जीवस्य ब्रह्मणोऽनन्यत्वं ब्रह्मणस्तस्मादधिकत्वं च न प्रतितिष्ठति । किं तावत्प्राप्तम् । अत्यन्तभिन्न इति । कुतः । 'ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशनीशा'वित्यादिना भेद[1]निर्देशात् । ज्ञाज्ञयोरभेदश्रुतयस्त्वग्निना सिञ्चेदितिवद् विरुद्धार्थप्रतिपादनादौपचारिक्यः । ब्रह्मणोंऽशो जीव इत्यपि न साधीयः, एकवस्त्वेकदेशवाची ह्यं'श'-शब्दः । जीवस्य ब्रह्मैकदेशत्वे तद्गता दोषा ब्रह्मणि भवेयुः । न च ब्रह्मखण्डो जीव इत्यंशत्वोपपत्तिः,[2] खण्डभावा[3]नर्हत्वात् ब्रह्मणः, प्रागुक्तदोषप्रसङ्गाच्च । तस्मादत्यन्तभिन्नस्य च तदंशत्वं दुरुपपादम् । यद्वा, भ्रान्तं ब्रह्मैव जीवः । कुतः । "तत्त्वमसि 'ऽयमात्मा ब्रह्मे"त्यादिब्रह्मात्मभावोपदेशात् । नानात्ववादिन्यस्तु प्रत्यक्षादिसिद्धा[4]र्थानुवादित्वादनन्यथासिद्ध;द्वैतोपदेशपराभिः श्रुतिभिः प्रत्यक्षादय इवाविद्यान्तर्गताः ख्याप्यन्ते । अथ वा, ब्रह्मैवानाद्युपाध्यवच्छिन्नं जीवः । कुतः । तत एव ब्रह्मात्मभावोपदेशात् । न चा[5]यमुपाधिर्भ्रान्तिपरिकल्पित इति वक्तुं शक्यम्, 'बन्धमोक्षा'दिव्यवस्थाऽनुपपत्तेरित्येवं प्राप्तेऽभिधीयते—

ब्रह्मांश इति । कुतः । 'नानाव्यपदेशा'दन्यथा च'—एकत्वेन व्यपदेशात् । उभयथा हि व्यपदेशो दृश्यते । नानात्व[6]व्यपदेशस्तावत्स्रष्टृत्वसृज्यत्वनियन्तृत्वनियाम्यत्वसर्वज्ञत्वाऽज्ञत्वस्वाधीनत्वपराधीनत्वशुद्धत्वाशुद्धत्वकल्याणगुणाकरत्वतद्विपरीतत्वपतित्वशेषत्वादिभिर्दृश्यते । 'अन्यथा चा'भेदेन व्यपदेशोऽपि "तत्त्वमसि" "ऽयमात्मा ब्रह्मे"त्यादिभिर्दृश्यते । 'अपि दाशकितवादित्वमधीयत एके'—"ब्रह्म दाशा ब्रह्म दासा ब्रह्मेमे कितवा" इत्याथर्वणिका ब्रह्मणो दाशकितवादित्वमप्यधीयते । ततश्च सर्वजीवव्यापित्वेनाभेदो व्यपदिश्यत इत्यर्थः । एवमुभयव्यपदेशमुख्यत्वसिद्धये जीवोऽयं ब्रह्मणोंऽश इत्यभ्युपगन्तव्यः । न च भेदव्यपदेशानां

---

१ यज्ञावित्यादिभेदेति लि० पु० । २ उत्पत्त्यगतांशत्वोरिति लि० पु० प्रमादः ।
३ खण्डनेति मु० पु० । ४ प्रत्यक्षादिसिद्धेति लि० पु०, न तु युक्तम् ।
५ न चेति लि० पु० । ६ त्वेति नास्ति लि० पु० ।

जनयति। यश्चातिमात्रप्रातिकूल्ये व्यवसितः प्रवर्तते, तं निगृह्णन्स्वप्राप्तिविरोधिष्वधोगतिसाधनेषु कर्मसु रुचिं जनयति। यथोक्तं भगवता स्वयमेव–

"अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते।
इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः"–

इत्यारभ्य

"तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम्।
ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते॥
तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः।
नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वते"ति।

तथा

"असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम्" इत्यादि[1]
"मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः"–इत्यन्तमुक्त्वा
"तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान्।
क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनि"ष्वित्युक्तम्॥

परायत्ताधिकरणं समाप्तम्॥ ६॥

अंशाधिकरणम् ७। **अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके॥ ४२॥**

जीवस्य कर्तृत्वं परमपुरुषायत्तमित्युक्तम्। इदानीं किमयं जीवः परस्मादत्यन्तभिन्नः, उत परमेव ब्रह्म भ्रान्तम्, उत ब्रह्मैवोपाध्यवच्छिन्नम्, अथ ब्रह्मांश इति संशय्यते। श्रुतिविप्रतिपत्तेः संशयः[2]। ननु 'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः' 'अधिकं तु भेदनिर्देशा'दित्यत्रैवायमर्थो निर्णीतः[3]। सत्यम्, स एव नानात्वैकत्वश्रुतिविप्रतिपत्त्या ऽऽक्षिप्य[4] जीवस्य ब्रह्मांशत्वोपपादनेन[5] विशेषतो निर्णीयते। यावद्धि[6]जीवस्य

1 इत्यादिनेति मि॰ पु॰। 2 परस्मादत्यन्तभिन्न इति मि॰ पु॰ अधिकम्।
3 वर्णित इति मि॰ पु॰। 4 आक्षिप्येति मि॰ पु॰ नास्ति।
5 ०उपपादने–इति मि॰ पु॰। 6 हीति मि॰ पु॰ नास्ति।

गनाश एवेति प्रागेवोपपादितम् । आभासा एवेति वा पाठः । तथा सति हेतव आभासाः । चकारात्

"पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा"

"ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशनीशौ"[1]

"तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ती"त्यादिश्रुतिविरोधश्च । अविद्यापरिकल्पितोपाधिभेदे हि सर्वोपाधिभिरुपहितस्वरूपस्यैकत्वाभ्युपगमाद्भोगव्यतिकरस्तदवस्थ एव ।

पारमार्थिकोपाध्युपहितब्रह्मजीववादे उपाधिभेद[2]हेतुभूतानामदृष्टवशाद्व्यवस्था[3] भविष्यतीत्याशङ्क्याह[4]—

अदृष्टानियमात् ॥ ५० ॥

उपाधिपरम्पराहेतुभूतस्यादृष्टस्यापि ब्रह्मस्वरूपाश्रयत्वेन नियमहेत्वभावादव्यवस्थैव,[5] उपाधिभिरदृष्टैरपि स्वसम्बन्धेन[6] ब्रह्मस्वरूपपरिच्छेदासम्भवात् ।

अभिसन्ध्यादिष्वपि चैवम् ॥ ५१ ॥

अदृष्टहेतुभूताभिसन्ध्यादिष्वपि उक्तादेव[7] हेतोरनियम एव ।

प्रदेशभेदादिति[8] चेन्नान्तर्भावात् ॥ ५२ ॥

यद्यप्येकमेव ब्रह्मस्वरूपम्, तत्प्रदेशानेव नानाविधो[9]पाधिभिः सम्बध्यते, तथाप्युपाधिसम्बन्धिब्रह्मप्रदेशभेदादुपपद्यत एव भोगव्यवस्थेति चेन्न, उपाधीनां तत्र तत्र गमनात्सर्वप्रदेशानां सर्वोपाध्यन्तर्भावाद्व्यतिकरस्तदवस्थ एव । प्रदेशभेदेन सम्बन्धेऽपि सर्वस्य ब्रह्मप्रदेशत्वात्तत्[10]प्रदेशसम्बन्धिदुःखं ब्रह्मण एव स्यात् । पूर्वत्र 'नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो वाऽन्यथा' 'उपलब्धिवदनियम' इति द्वाभ्यां

---

१ ज्ञाज्ञौ द्वावितिलि० पु० । २ ०भेदे इति लि० पु० ।
३ ०वशाद्व्यवस्थेति लि० पु० । ४ आहेति नास्ति लि० पु० ।
५ ०भावादव्यवस्थैवेति लि० पु० । ६ स्वरूपसम्बन्ध इति लि० पु० ।
७ ०देवमिति लि० पु० । ८ प्रदेशादितीति लि० पु० ।
९ नानाविधो—इति लि० पु० । १० तदिति सङ्कटेय मु० पु० ।

यत्किञ्चित्सृज्यते येन सत्त्वजातेन वै द्विज ।
तस्य सृज्यस्य सम्भूतौ तत्सर्वं वै हरेस्तनुः" ॥–

इत्यादिना। चकाराच्छ्रुत्योरपि "यस्यात्मा शरीर"मित्यादिना ऽऽत्मशरीरभावेनांशांशित्वं वदन्तीत्युच्यते।

एवं ब्रह्मणोंऽशत्वे ब्रह्मपरतन्त्रत्वे ज्ञत्वे च सर्वेषां समाने केषाञ्चिद्वेदाध्ययनतदर्थानुष्ठानाद्यनुज्ञा, केषाञ्चित्तत्परिहारः, केषाञ्चिद्दर्शनस्पर्शना[2]द्यनुज्ञा, केषाञ्चित्तत्परिहारश्च शास्त्रेषु कथमुपपद्यत इत्याशङ्क्याह–

अनुज्ञापरिहारौ देहसम्बन्धाज्ज्योतिरादिवत् ॥ ४७ ॥

सर्वथा ब्रह्मांशत्वज्ञत्वादिनैकरूपत्वे सत्यपि ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रादिरूपशुच्यशुचिदेहसम्बन्धनिबन्धनावनुज्ञापरिहारावुपपद्येते, 'ज्योतिरादिवत्,' यथाऽग्नेरग्नित्वेनैकरूपत्वेऽपि श्रोत्रियागारादग्निराह्रियते, श्मशानादेस्तु परिह्रियते, यथा चान्नादि श्रोत्रियादेरनुज्ञायते, अभिशस्तादेस्तु परिह्रियते।

असन्ततेश्चाव्यतिकरः ॥ ४८ ॥

ब्रह्मांशत्वादिनैकरूपत्वे सत्यपि जीवानामन्योन्यभेदादणुत्वेन प्रतिशरीरं भिन्नत्वाच्च भोगव्यतिकरोऽपि न सम्भवति। भ्रान्तब्रह्मजीववादे चोपहितब्रह्मजीववादे च जीवपरयोर्जीवानां च भोगव्यतिकरादयः सर्वे दोषाः सन्तीत्यभिप्रायेण स्वपक्षे[3] भोगाव्यतिकराभाव उक्तः[4]।

ननु भ्रान्तब्रह्मजीववादेऽप्यविद्याकृतोपाधिभेदाद्भोगव्यवस्थादय उपपद्यन्ते, तत्राह–

आभास एव च ॥ ४९ ॥

अखण्डैकरसप्रकाशमात्र††स्वरूपस्य स्वरूपतिरोधानपूर्वकोपाधिभेदोपपादनहेतुराभास एव। प्रकाशैकस्वरूपस्य प्रकाशतिरोधानं प्रका-

१ दर्शनस्य प्रकारेणेति लि० पु०। २ वेति लि० पु०।
३ जीवानां च भोगादयः सर्वेषां सन्त्यभिप्रायेण स्वपक्षे भोगांशशरीरादयः यथा मेरानेकत्वे–इति लि० पु०। ४ अत्रेति नास्ति लि० पु०।
†† एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो लि० पु० त्रुटितः।

पत्वेन सर्वेषामेकरूपत्वेऽपि भेदकाकार आत्म¹याथात्म्यवेदिभिरव-गम्यते । 'असन्ततेश्चाव्यतिकर' इत्यनन्तरमेव चाऽऽत्मबहुत्वं वक्ष्यति ।

अपि स्मर्यते ॥ ४४ ॥

"ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातन" इति जीवस्य पुरुषो-त्तमांशत्वं स्मर्यते, अतश्चायमंशः ।

अंशत्वेऽपि जीवस्य ब्रह्मैकदेशत्वेन जीवगता दोषा ब्रह्मण एवे-त्याशङ्क्याह–

प्रकाशादिवत्तु नैवं परः ॥ ४५ ॥

'तु'-शब्दश्चोद्यं व्यावर्तयति । प्रकाशादिवज्जीवः परमात्मनों-ऽशः । यथाऽग्न्यादित्यादेर्भास्वतो भारूपः प्रकाशोंऽशो भवति, यथा गवाश्व²शुक्लकृष्णादीनां गोत्वादिविशिष्टानां वस्तूनां गोत्वादीनि विशेषणान्यंशाः, यथा वा देहिनो देवमनुष्यादेर्देहोंऽश, स्तद्वत् । एकवस्त्वेकदेशत्वं ह्यंशत्वम् । विशिष्टस्यैकस्य वस्तुनो विशेषणमंश एव, तथा च विवेचका विशिष्टे वस्तुनि विशेषणांशोऽयं विशेष्यांशोऽयमिति व्यपदिशन्ति । विशेषणविशेष्ययोरंशांशित्वेऽपि स्वभाववैलक्षण्यं दृश्यते, एवं जीवपरयो-र्विशेषणविशेष्ययोरंशांशित्वं स्वभावभेदश्चोपपद्यते । तदिदमुच्यते 'नैवं पर' इति । यथाभूतो जीवो न तथाभूतः परः । यथैव हि प्रभायाः प्रभा-वानन्यथाभूत, स्तथा प्रभास्थानीयात्²स्वांशाज्जीवादंशी परोऽप्यर्थान्तर-भूत इत्यर्थः । एवं जीवपरयोर्विशेषणविशेष्यत्वकृतं स्वभाववैलक्षण्यमा-श्रित्य भेदनिर्देशाः प्रवर्तन्ते । अभेदनिर्देशास्तु पृथक्सिद्ध्यनर्हविशेषणानां विशेष्यपर्यन्तत्वमाश्रित्य मुख्यत्वेनोपपद्यन्ते । "तत्त्वमस्य""ऽयमात्मा ब्रह्मे"त्यादिषु 'त'च्छब्द'ब्रह्म'शब्दव'त्त्व' 'मयमात्मे'ति शब्दा अपि, जीव-शरीरकब्रह्मवाचकत्वेनैकार्थाभिधायित्वादित्ययमर्थः प्रागेव प्रपञ्चितः ।

स्मरन्ति च ॥ ४६ ॥

एवं प्रभाप्रभावद्रूपेण शक्तिशक्तिमद्रूपेण शरीरात्मभावेन चांशां-शिभावं जगद्ब्रह्मणोः पराशरादयः स्मरन्ति–

"एकदेशस्थितस्याग्नेर्ज्योत्स्ना विस्तारिणी यथा ।
परस्य ब्रह्मणः शक्तिस्तथेदमखिलं जगत् ॥

---

१ भेद आत्म–इति लि० पु०, भेदकाकार आत्मा–इति मु० पु० ।
२ प्रभादेश्चेति लि० पु० ।

प्रत्यक्षादिप्रसिद्धार्थत्वेनान्यथा[1]सिद्धत्वम्, ब्रह्मसृज्यत्वतन्नियाम्यत्वतच्छरीरत्वतच्छेषत्वतदाधारत्व[2]तत्पाल्यत्वतत्संहार्यत्वतदुपासकत्वतत्प्रसादलभ्यधर्मार्थकाममोक्षरूपपुरुषार्थभोक्तृत्वादय[3] स्वरूपतश्च जीवब्रह्मणोर्भेदः प्रत्यक्षाद्यगोचरत्वेनाऽनन्यथासिद्धः । अतो न जगत्सृष्ट्यादिवादिनीनां प्रमाणान्तरसिद्धभेदानुवादेन मिथ्यार्थोपदेशपरत्वम् । न चाखण्डैकरस चिन्मात्रस्वरूपस्य ब्रह्मणा ऽऽत्मनो ऽसद्भावानुसन्धानं बहुभवनसङ्कल्पपूर्वकवियदादिसृष्टिं जीवभावेन तत्प्रवेशं विचित्रनामरूपव्या[4]करणं तत्कृताऽनन्तविषयानुभवनिमित्तसुखदुःखभागित्वम्[5]भोक्तृत्वेन तत्र स्थित्वा तन्नियमनेनान्तर्यामित्वं जीवभूतस्य स्वस्य कारणब्रह्मात्मभावानुसन्धानं संसारमोक्षं तदुपदेशशास्त्रं च कुर्वाणेन भ्रमितव्यमित्युपदिश्यते, तथा सत्युन्मत्तप्रलपितत्वापातात् । उपाध्यवच्छिन्नं ब्रह्म जीव इत्यपि न साधीयः, पूर्वनिर्दिष्टनियन्तृनियाम्यत्वादिव्यपदेशबाधादेव[6] । न हि देवदत्तादेरेकस्यैव गृहा[7]द्युपाधिभेदान्नियन्तृनियाम्यभावादिसिद्धिः । अत उभयव्यपदेशोपपत्तये जीवोऽयं ब्रह्मणोंऽश इत्यभ्युपेत्यम् ।

मन्त्रवर्णात् ॥ ४३ ॥

"पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवी"ति मन्त्रवर्णाच्च ब्रह्मांशो जीवः । अंशवाची हि 'पाद'-शब्दः । विश्वा भूतानीति जीवानां बहुत्वाद् बहुवचनं मन्त्रे । सूत्रेऽप्यं 'ऽश' इत्येकवचनं जात्यभिप्रायम्, 'नात्मा श्रुते'रित्यत्राप्येकवचनं[8] जात्यभिप्रायम् ।

नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनाना-
मेको बहूनां यो विदधाति कामान्"-

इत्यादिश्रुतिभ्य ईश्वराद्भेदस्यात्मनां बहुत्वनित्यत्वयोश्चाभिधीयमानत्वात् । एवं नित्यानामात्मनां बहुत्वे प्रामाणिके सति ज्ञानस्वरू-

१ ०ऽनन्यथेति लि० पु० विपरीतम् ।
२ तदाध्यसत्वेति लि० पु० ।　३ ०भोक्तृत्वादय इति लि० पु० ।
४ व्या-इति नास्ति लि० पु० ।　५ भ-इति नास्ति लि० पु० ।
६ ०भावाद्देवेति लि० पु० ।　७ ०रेकस्यैकस्यैव गृहेति लि० पु० ।
८ एकवचनमिति पुनर्नास्ति लि० पु० ।

पत्वेन सर्वेषामेकरूपत्वेऽपि भेदकाकार आत्म'याथात्म्यवेदनसमेव गम्यते। 'असन्ततेश्चाव्यतिकर' इत्यनन्तरमेव चाऽऽत्मबहुत्वं वक्ष्यति।

अपि स्मर्यते ॥ ४४ ॥

"ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातन" इति जीवस्य पुरुषोत्तमांशत्वं स्मर्यते, अतश्चायमंशः।

यद्यंशत्वेऽपि जीवस्य ब्रह्मैकदेशत्वेन जीवगता दोषा ब्रह्मण एवेत्याशङ्क्याह–

प्रकाशादिवत्तु नैवं परः ॥ ४५ ॥

'तु'-शब्दश्चोद्यं व्यावर्तयति। प्रकाशादिवज्जीव' परमात्मनोऽशः। यथा ऽग्न्यादित्यादेर्भास्वतो भारूपः प्रकाशोंऽशो भवति, यथा गवाश्व'शुक्लकृष्णादीनां गोत्वादिविशिष्टानां वस्तूनां गोत्वादीनि विशेषणान्यंशाः, यथा वा देहिनो देवमनुष्यादेर्देहोऽशः,तद्वत्। एकवस्त्वेकदेशत्वं ह्यंशत्वम्। विशिष्टस्यैकस्य वस्तुनो विशेषणमंश एव, तथा च विवेचका विशिष्टे वस्तुनि विशेषणांशोऽयं विशेष्यांशोऽयमिति व्यपदिशन्ति। विशेषणविशेष्ययोरंशांशित्वेऽपि स्वभाववैलक्षण्यं दृश्यते, एवं जीवपरयो विशेषणविशेष्ययोरंशांशित्वं स्वभावभेदश्चोपपद्यते। तदिदमुच्यते 'नैवं पर' इति। यथाभूतो जीवो न तथाभूतः परः। यथैव हि प्रभायाः प्रभावानन्यथाभूतः, तथा प्रभास्थानीयात् स्वांशाज्जीवादंशी परोऽप्यर्थान्तरभूत इत्यर्थः। एवं जीवपरयोर्विशेषणविशेष्यत्वकृतं स्वभाववैलक्षण्यमाश्रित्य भेदनिर्देशाः प्रवर्तन्ते। अभेदनिर्देशास्तु पृथक्सिद्ध्यनर्हविशेषणानां विशेष्यपर्यन्तत्वमाश्रित्य मुख्यत्वेनोपपद्यन्ते। "तत्त्वमसि" "ऽयमात्मा ब्रह्मे"त्यादिषु 'त'च्छब्द'ब्रह्म'शब्दव'त्त्व' 'अयमात्मे'ति शब्दा अपि, जीवशरीरकब्रह्मवाचकत्वेनैकार्थाभिधायित्वादित्ययमर्थः प्रागेव प्रपञ्चितः।

स्मरन्ति च ॥ ४६ ॥

एवं प्रभाप्रभावद्रूपेण शक्तिशक्तिमद्रूपेण शरीरात्मभावेन चांशांशिभावं जगद्ब्रह्मणोः पराशरादयः स्मरन्ति–

"एकदेशस्थितस्याग्नेर्ज्योत्स्ना विस्तारिणी यथा।
परस्य ब्रह्मणः शक्तिस्तथेदमखिलं जगत् ॥

१ भेद आत्म इति लि० पु०, भेदकाकार आत्मा–इति मु० पु०।
२ ... लि० ...।

सूत्राभ्यां वेदबाह्यानां सर्वगतजीववादिनां दोष उक्तः। अत्र त्वाभास एव चे¹त्यादिभिः सूत्रैर्वेदावलम्बिनामात्मैकत्ववादिनां दोष उच्यते॥

अंशाधिकरणं समाप्तम् ॥ ७ ॥

इति श्रीमद्भगवद्रामानुजाचार्यविरचिते शारीरकमीमांसाभाष्ये ऽविरोधाध्यायस्य द्वितीयस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

१ चेति नास्ति लि॰ पु॰।

अथ द्वितीयाध्याये चतुर्थः पादः ॥

अथ प्राणोत्पत्त्यधिकरणम् १। तथा प्राणाः ॥ १ ॥

ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य वियदादेः कृत्स्नस्य कार्यत्वेनोत्पत्तावुक्तायां जीवस्य कार्यत्वेऽपि स्वरूपान्यथाभावलक्षणोत्पत्तिर्नोदिता,[1] तत्प्रसङ्गेन जीवस्वरूपं विशोधितम्। संप्रति जीवोपकरणानामिन्द्रियाणां प्राणस्य चोत्पत्त्यादिप्रकारो विशोध्यते।

तत्र किमिन्द्रियाणां कार्यत्वं जीववत्,उत वियदादिवदिति चिन्त्यते। किं युक्तम्। जीववदेव-इत्याह पूर्वपक्षी 'तथा प्राणा' इति। प्राणा इन्द्रियाणि। यथा जीवो नोत्पद्यते, तथेन्द्रियाण्यपि नोत्पद्यन्ते। कुतः। श्रुतेः, यथा जीवस्यानुत्पत्तिः श्रुतेरवगम्यते, तथा प्राणानामप्यनुत्पत्तिः श्रुतेरेवावगम्यते। तथा प्राणा इति प्रमाणमप्यतिदिश्यते। का पुनरत्र श्रुतिः। "असद्वा इदमग्र आसीत् तदाहुः किं तदऽसदासीदित्यृषयो वाव तेऽग्रे ऽसदासीत् तदाहुः के ते ऋषय इति प्राणा वा ऋषयः"[3]इति जगदुत्पत्तेः प्रागिन्द्रियाणां सद्भावः श्रूयते। 'प्राण'-शब्दे बहुवचनादिन्द्रियाण्येवेति निश्चीयते। न चेय श्रुति "वायुश्चान्तरिक्षं चै[4]तदमृतं" "सैषाऽनस्तमिता देवता य[5]द्वायु"रितिवच्चिरकालावस्थायित्वेन परिणेतुं शक्या, "असद्वा इदमग्र आसी"दिति कृत्स्नप्रपञ्चप्रलयवेलायामप्यवस्थितत्वश्रवणात्। उत्पत्तिवादिन्यस्तु जीवोत्पत्तिवादिन्य एव नेतव्या इत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते-

---

१ कार्यं इति लि० पु०। २ ०त्युदितेति लि० पु०।

३ असद्वा इदमग्र आसीत् तदाहुः किं तदासीदिति ऋषयो वाव तेऽग्रे सदासीत् तदाहुः के ते ऋषय इति प्राणा वाव ऋषय इति मु० पु०, लि० पु० ऽपि-असद्वेद मग्र······तदाहुः के ते इति विशेषः, अन्यत्तुल्यम्।

४ च-इति लि० पु०। ५ देवतायद्वेति लि० पु०।

वियदादिवदेव प्राणाश्चोत्पद्यन्ते[1] । कुतः । "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" "आत्मा वा इदमेक एवा[2]ग्र आसी"दित्यादिषु प्राक्सृष्टेरेकत्वावधारणात्, "एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च"तीन्द्रियाणामुत्पत्तिश्रवणाच्च प्रागवस्थानासम्भवात्[3] । न चात्मोत्पत्तिवादवदिन्द्रियोत्पत्तिवादः परिणेतुं शक्यः,[4] आत्मवदुत्पत्तिप्रतिषेधश्रुतीनां नित्यत्वबोधक[5]श्रुतीनां चादर्शनात् । "असद्वा इदमग्र आसी"दित्यादिवाक्येऽपि 'प्राण'-शब्देन परमात्मैव निर्दिश्यते, "सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहत" इति 'प्राण'-शब्दस्य परमात्मन्यपि प्रसिद्धेः । "प्राणा वा [6]ऋषय"इति 'ऋषि'-शब्दश्च सर्वज्ञे तस्मिन्नेव युज्यते, न त्वचेतनेष्विन्द्रियेषु[7] ।

ऋषयः प्राणा इति[8] बहुवचनश्रुतिः कथमुपपद्यत इति चेत्, तत्राह—

गौण्यसम्भवात्तत्प्राक्श्रुतेश्च[9] ॥ २ ॥

बहुवचनश्रुतिर्गौणी, बहुत्वासम्भवात्,[10] तस्यैव परमात्मनः सृष्टेः प्रागवस्थानश्रुतेश्च ।

तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ॥ ३ ॥

इतश्च 'प्राण'-शब्दः परमात्मवचनः । 'वाचः' परमात्मव्यतिरिक्तविषयस्य नामधेयस्य वाग्विषयभूतवियदादिसृष्टिपूर्वकत्वात् "तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियते"ति[11] नामरूपभाजामभावात् तदानीं वागादीन्द्रियकार्याभावाच्च तानि न सन्तीत्यर्थः ॥

प्राणोत्पत्त्यधिकरणं समाप्तम् ॥ १ ॥

---

१ ०श्चोत्पद्यन्ते-इति लि० पु० । २ आत्मा इदमेवेति लि० पु० प्रमादः ।
३ ०संभवाच्चेति लि० पु० । ४ ०वादः परिणेतुं शक्या इति मु० पु० ।
५ बोधकेति नास्ति लि० पु० । ६ ऋषय-इति मु० पु० ।
७ न्त्वचेतनेष्विन्द्रियेष्वित्युत्तरग्रन्थान्यधिकपाठोऽस्ति लि० पु० । ८ चेति पु० द्वयेऽपि ।
९ गौण्यसम्भवात्तत्प्राक्श्रुतेश्चेति लि० पु० सूत्रपाठः ।
१० 'गौण्येवे'ति निरुच्यते जगत उत्पत्तेः प्राक् इन्द्रियाणामसद्भावप्रदर्शने प्राणशब्दैकवचनादिन्द्रियाभावा इति लि० पु० अधिकमस्ति ।
११ ०ते इति-इति मु० पु० ।

अथ सप्तगत्यधिकरणम् २ । सप्त गतेर्विशेषितत्वाच्च ॥ ४ ॥

तानीन्द्रियाणि किं सप्तैव स्युः, अथ वैकादशेति चिन्त्यते । श्रुतिविप्रतिपत्तेः संशयः । किं प्राप्तम् । सप्तेति । कुतः । 'गतेर्विशेषितत्वाच्च' । गतिस्तावज्जायमानेन म्रियमाणेन च जीवेन सह लोकेषु सञ्चरणरूपा सप्तानामेव श्रूयते–"सप्तेमे लोका येषु सञ्चरन्ति प्राणा गुहाशया निहिताः सप्तसप्ते"ति । वीप्सा पुरुषभेदाभिप्राया । विशेषितास्च ते गतिमन्तः प्राणाः स्वरूपतः

"यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह ।
बुद्धिश्च न विचेष्टेत तामाहुः परमां गति' मिति ।

शरीरान्तःसञ्चरणं विहाय मोक्षार्थगमनं परमा गतिः । एवं जीवेन सह जन्ममरणयोः सप्तानामेव गतिश्रवणात् योगदशायां ज्ञानानीति विशेषितत्वाच्च जीवस्य करणानि श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणबुद्धिमनांसि सप्तैवेति गम्यते । यानि त्वितराणि विषयाणां ग्राहकत्वेन "अष्टौ ग्रहाः" "सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा द्वाववाञ्चा"वित्यादिषु चतुर्दशपर्य्यन्तानि प्राणप्रतिपादकवाक्येषु वाक्पाणिपादपायूपस्थाहङ्कारचित्ताख्यानीन्द्रियाणि प्रतीयन्ते, तेषां जीवेन सह गतिश्रवणाभावाज्जीवस्यात्यन्तोपकारकत्वमात्रेणौपचारिकः प्राणव्यपदेश इति प्राप्ते प्रचक्ष्महे–

हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् ॥ ६ ॥

न सप्तैवेन्द्रियाण्य,ऽपि त्वेकादश, हस्तादीनामपि शरीरस्थिते जीवे तस्य भोगोपकरणत्वात्कार्य्यभेदाच्च । दृश्यते हि श्रोत्रादीनामिव हस्तादीनामपि कार्य्यभेद आदानादिः । अतस्तेऽपि सन्त्येव । 'अतो नैवम्'–अतो हस्तादयो न सन्तीत्येवं न मन्तव्यमित्यर्थः । अध्यवसायाभिमानचिन्ताशक्तिभेदान्मन एव बुद्ध्यहङ्कारचित्तशब्दैर्व्यपदिश्यत इत्येकादशेन्द्रियाणि । अतो "दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादश"इत्या'त्म'-शब्देन मनोऽभिधीयते–

"इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः" ।
"तैजसानीन्द्रियाण्याहुर्देवा वैकारिका दश ।

† इतः प्रभृति लि० पु० एक १८८ संख्यं पत्रं खण्डितम ।

एकादशं मनश्चात्रे”त्यादिश्रुतिस्मृतिसिद्धेन्द्रियसंख्या स्थिता। अधिकसंख्यावादा मनोवृत्तिभेदाभिप्रायाः। न्यूनव्यपदेशास्तु तत्रतत्र विवक्षितगमनादिकार्यविशेषप्रयुक्ताः॥

सप्तगत्यधिकरणं समाप्तम् ॥ २ ॥

अथ प्राणाणुत्वाधिकरणम् ३। अणवश्च ॥ ६ ॥

"स एते सर्व एव समाः सर्वेऽनन्ता” इत्याऽऽनन्त्यश्रवणाद्विभुत्वं प्राणानामिति प्राप्तेऽभिधीयते—

"प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ती”त्युत्क्रान्त्यादिश्रवणात्परिमितत्वे सिद्धे सत्युत्क्रान्त्यादिषु पार्श्वस्थैरनुपलभ्यमानत्वा'दणवश्च प्राणाः, आनन्त्यश्रुतिस्त्व"थ यो हैताननन्तानुपास्त” इत्युपासनश्रवणादुपास्यप्राणविशेषणभूतकार्यबाहुल्याभिप्राया।

श्रेष्ठश्च ॥ ७ ॥

प्राणसंवादे शरीरस्थितिहेतुत्वेन श्रेष्ठतया निर्णीतो मुख्यः प्राणः। "आनीदवातं स्वधया तदेक”मिति महाप्रलयसमये स्वकार्यभूतप्राणनसद्भावश्रवणात् "एतस्माज्जायत”इति जन्मश्रवणस्य जीवजन्मश्रवणवदुपपत्तेर्नोत्पद्यत इत्याशङ्क्य—

'प्राक्सृष्टेरेकत्वावधारणादिविरोधा”एतस्माज्जायते प्राण” इति पृथिव्यादितुल्योत्पत्तिश्रवणादुत्पत्तिनिषेधाभावाच्च जायत एव 'श्रेष्ठश्च' प्राण इत्युच्यते। "आनीदवात”मिति तु न जीवं श्रेष्ठं प्राणमभिप्रेत्योच्यते, अपि तु परस्य ब्रह्मण एकस्यैव विद्यमानत्वमुच्यते, 'अवात'मिति तत्रैव श्रवणात्। पूर्वेणैव तुल्यन्यायत्वेऽपि पृथग्योगकरणमुत्तरचिन्तार्थम्॥

प्राणाणुत्वाधिकरणं समाप्तम् ॥ ३ ॥

अथ वायुक्रियाधिकरणम् ४। न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ ८ ॥

सोऽयं श्रेष्ठः प्राणः किं महाभूतद्वितीयवायुमात्रम्, तस्य वा स्पन्दरूपा क्रिया, अथ वा वायुरेव कञ्चन विशेषमापन्न इति विशये वायुरेवेति प्राप्तम्, "यः प्राणः स वायु”रिति व्यपदेशात्। यद्वा, वायु-

मात्रे प्राणत्वप्रसिद्ध्याभावादुच्छ्वासनिश्वासादिवायुक्रियायां प्राणशब्दप्रसिद्धेश्च तत्क्रियैव–इति प्राप्ते–

न वायुमात्रम्, न च तत्क्रियेत्युच्यते । कुतः । 'पृथगुपदेशात्'–"एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च खं वायु"रिति । तत एव पृथगुपदेशाद्वायुक्रियाऽपि न भवति प्राणः । न हि तेजःप्रभृतीनां क्रिया तैः सह पृथग्द्रव्यतयोपदिश्यते । "यः प्राणः स वायु"रिति तु वायुरेवायस्थान्तरमापन्नः प्राणो, न तेजःप्रभृतिवत्तत्त्वान्तरमितिज्ञापनार्थम् । उच्छ्वासनिश्वासादावपि प्राणः स्पन्दत इति क्रियावति द्रव्य एव प्राणशब्दप्रसिद्धिर्न क्रियामात्रे ।

किमयं प्राणो वायोर्विकारः सन्नग्निवद्भूतान्तरम् । नेत्याह–

चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः ॥ ९ ॥

नायं भूतविशेषः, अपि तु चक्षुरादिवज्जीवोपकरणविशेषः । तच्चोपकरणत्वमुपकरणविशेषभूतैरिन्द्रियैः सहशिष्ट्यादिभ्योऽवगम्यते, चक्षुरादिभिस्सार्धमयं प्राणः शिष्यते प्राणसंवादादिषु । तत्सजातीयत्वे हि[1] तैस्सह शासनं युज्यते । 'प्राण'–शब्दपरिगृहीतेषु करणेष्वस्य विशिष्याभिधान'मादि'–शब्देन गृह्यते । "अथ ह [2]य एवायं मुख्यः प्राणः योऽयं मध्यमः प्राण" इत्यादिषु विशिष्याभिधानात् ।

चक्षुरादिवदस्यापि करणत्वे तद्वदस्यापि जीवं प्रत्युपकारविशेषरूपक्रियया भवितव्यम्, सा तु न दृश्यते, अतो नायं चक्षुरादिवद्भवितुमर्हतीति चे, त्त्राह–

अकरणत्वाच्च न दोषस्तथा हि दर्शयति ॥ १० ॥

'अकरणत्वात्,' करणं क्रिया, अक्रियत्वादस्य प्राणस्य जीवं प्रत्युपकारविशेषरूपक्रियारहितत्वाच्च यो दोष उ[3]द्भाव्यते, स नास्ति, यतः, उपकारविशेषरूपां शरीरेन्द्रियधारणादिरूपां क्रियां दर्शयति

---

† इतः प्रभृति पुनर्लिखितपुस्तकसंवादः ।
[1] ०स्येवेति लि० पु० । [2] अथ ह या–इति मु० पु० ।
[3] दोषवदिति लि० पु० ।

श्रुतिः—"यस्मिन्नुत्क्रान्त इदं शरीरं पापिष्ठतरमिव दृश्यते" स एव श्रेष्ठ इत्युक्त्वा वागाद्युत्क्रमणेऽपि शरीरस्येन्द्रियान्तराणां च स्थितिं दर्शयित्वा प्राणोत्क्रमणे शरीरेन्द्रियशैथिल्याभिधानात्। अतः प्राणापानव्यानोदानसमानाकारेण पञ्चधाऽवस्थितोऽयं प्राणः शरीरेन्द्रियधारणादिना जीवस्योपकरोतीति चक्षुरादिवदुपकरणत्वम्।

नन्वेवं नामभेदात् कार्यभेदाच्च प्राणापानादयस्तत्त्वान्तराणि स्यु, स्तत्राह—

पञ्चवृत्तिर्मनोवद्[१] व्यपदिश्यते ॥ ११ ॥

यथा कामादिवृत्तिभेदे तत्कार्यभेदेऽपि न कामादिकं मनसस्तत्त्वान्तरम्, "कामस्सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा[२] धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एवे"ति वचनात्, एवं "प्राणोऽपानो व्यान उदानः समान[३] इत्येतत्सर्वं प्राण एवे"ति वचनादपानादयोऽपि प्राणस्यैव[४] वृत्तिविशेषाः, न तत्त्वान्तरमित्यवगम्यते ॥

वायुक्रियाऽधिकरणं समाप्तम् ॥ ४ ॥

अणुश्च ॥ १२ ॥

अणुश्चायम्, पूर्ववदुत्क्रान्त्यादिश्रवणात् "तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामतीत्यादिषु। अधिका शङ्का तु "सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः समोऽनेन सर्वेण" "प्राणे[५] सर्वं प्रतिष्ठितं" "सर्वं हीदं प्राणेनावृत"मित्यादिश्रवणान्महापरिमाण इति।

परिहारस्तूत्क्रान्त्यादिश्रवणात्परिच्छिन्नत्वे निश्चिते सर्वस्य प्राणिजातस्य प्राणायत्तस्थितित्वेन वैभववादोपपत्तिरिति ॥

श्रेष्ठाणुत्वाधिकरणं समाप्तम् ॥ ५ ॥

---

१ ०वृत्तिमनोवदिति लि॰ पु॰। २ ,श्रद्धेति लि॰ पु॰ नास्ति।

३ प्राणापानव्यानोदानसमाना-इति मु॰ पु, प्राणोपानोव्यान उदान इति लि॰ पु॰।

४ ०दुपानादयोपि प्राणस्य-इति लि॰ पु॰ प्रमादः।

५ प्राणेनेति लि॰ पु॰।

अथ ज्योतिराद्यधिष्ठानाधिकरणम् ८।

ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात्प्राणवता[1] शब्दात् ॥ १३ ॥

सर्वेष्ठानां प्राणानां ब्रह्मण उत्पत्तिरियत्ता परिमाणं चोक्तम्। तेषां प्राणानामग्न्यादिदेवताधिष्ठितत्वं च पूर्वमेव 'ऽभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्या'मित्यनेन सूत्रेण प्रसङ्गादुपपादितम्। † जीवस्य च स्वभोगसाधनानामेषामधिष्ठातृत्वं लोकसिद्धम्, "एवमेवैष एतान्प्राणान्गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्त्तेत" इत्यादिश्रुतिसिद्धं च। तदिदं †जीवस्याग्न्यादिदेवतानां च प्राणविषयमधिष्ठानं किं स्वायत्तमुत परायत्त[2]मिति विषये नैरपेक्ष्यात्स्वायत्तमिति प्राप्त उच्यते—

'ज्योतिराद्यधिष्ठान'मिति, प्राणवता जीवेन सह ज्योतिरादीनामग्न्यादिदेवतानां प्राणविषयमधिष्ठानं 'तदामननात्' तस्य परात्मन आमननाद्भवति। आमननमाभिमुख्येन मननम्। परमात्मनः सङ्कल्पादेव भवतीत्यर्थः। कुत एतत्। 'शब्दात्,' इन्द्रियाणां साभिमानिदेवतानां जीवात्मनश्च स्वकार्येषु परमपुरुषामनना[3]यत्तत्वश्रवणात्। यथाऽन्तर्यामिब्राह्मणादिषु "योऽग्नौ तिष्ठन्नग्नेरन्तरो यमग्निर्न वेद यस्याग्निः शरीरं योऽग्निमन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृतः यो वायौ तिष्ठन् य आदित्ये तिष्ठन् य आत्मनि तिष्ठन् यश्चक्षुषि तिष्ठन्नि"त्यादि। यथा च

"भीषा[4]ऽस्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः।
भीषाऽस्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चम" इति।

तथा,[5] "एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत" इत्यादि।

तस्य च नित्यत्वात् ॥ १४ ॥

सर्वेषां परमात्माधिष्ठितत्वस्य नित्यत्वात्स्वरूपानुबन्धित्वेन नि-

---

१ प्राणवता—इति लि॰ पु॰। †† एतच्चिह्नान्तर्गतः लि॰ पु॰ त्रुटितः।
२ उत परमात्मायत्तम् इति लि॰ पु॰। ३ ॰पुरुषमननेति मु॰ पु॰।
४ भियेति लि॰ पु॰ इह सर्वत्र। ५ तकारोऽधिको मु॰ पु॰ न तु युक्तः।

यतत्वाच्च तत्सङ्कल्पादेवैषामधिष्ठातृत्वमवर्जनीयम्, "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभव"दित्यादिना परमपुरुषस्य नियन्तृत्वेन सर्वचिदचिद्वस्त्वनुप्रवेशः स्वरूपानुबन्धी श्रूयते, स्मर्यते च "विष्टभ्याऽहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जग"दिति ॥

ज्योतिराद्यधिष्ठानाधिकरणं समाप्तम् ॥ ६ ॥

अथेन्द्रियाधिकरणम् ७। त[1] इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॥ १५ ॥

किं सर्वे प्राणशब्दनिर्दिष्टा इन्द्रियाणि उत श्रेष्ठप्राणव्यतिरिक्ता एवेति विषये प्राणशब्दवाच्यत्वात्करणत्वाच्च सर्वे एवेन्द्रियाणीति प्राप्त उच्यते–

श्रेष्ठव्यतिरिक्ता एव प्राणा इन्द्रियाणि। कुतः। श्रेष्ठादन्येष्वेव प्राणेषु 'तद्व्यपदेशात्' इन्द्रियव्यपदेशात्। "इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचरा" इत्यादिभिश्चक्षु[2]रादिषु समनस्केष्वेवेन्द्रियशब्दो व्यपदिश्यते।

भेदश्रुतेर्वैलक्षण्याच्च ॥ १६ ॥

"एतस्माज्जायते प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणि च"त्यादिष्विन्द्रियेभ्यः[3] प्राणस्य पृथक्छ्रवणात् प्राणव्यतिरिक्तानामेवेन्द्रियत्वमवगम्यते। मनसः पृथक्छ्रवणेऽपि तस्यान्य[4]त्रेन्द्रियत्वाभावः उक्तो 'मनःषष्ठानीन्द्रियाणी'त्यादौ। वैलक्षण्यं च[5] चक्षुरादिभ्यः श्रेष्ठप्राणस्योपलभ्यते। सुषुप्तौ हि प्राणस्य वृत्तिरुपलभ्यते, चक्षुरादीनां तु वृत्तिर्नोपलभ्यते। कार्यं च चक्षुरादीनां[6] समनस्कानां ज्ञानकर्मसाधनत्वम्, प्राणस्य तु शरीरेन्द्रियधारणम्। प्राणाधीनधारणत्वात्स्वि[7]न्द्रियेषु 'प्राण'-शब्दव्यपदेशः, तथा च श्रुतिः "त[8] एतस्यैव सर्वे रूपमभवन् तस्मादेत एतेनाख्यायन्त[9]"इति। 'रूपमभवन्' शरीरमभवन्, तदधीनप्रवृत्तयोऽभवन्नित्यर्थः ॥

इन्द्रियाधिकरणं समाप्तम् ॥ ७ ॥

---

१ त इति नास्ति लि॰ पु॰। †† एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो लि॰ पु॰ त्रुटितः।
२ °भिर्हि चक्षुरिति लि॰ पु॰। ३ °चेत्यादि कुत इन्द्रिये–इति प्रमादो लि॰ पु॰।
४ तस्याप्यन्येति लि॰ पु॰। ५ चकारः पु॰ द्वयेऽपि नास्ति।
६ चक्षुर्वागादीनामिति लि॰ पु॰। ७ तुशब्दो नास्ति मु॰ पु॰।
८ त इति नास्ति लि॰ पु॰। ९ एतेन व्याख्यायन्त इति लि॰ पु॰।

अथ संज्ञामूर्तिक्लृप्त्यधिकरणम् ८। **संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॥ १७ ॥**

भूतेन्द्रियादीनां समष्टिसृष्टि[१]र्जीवानां कर्तृत्वं च परस्माद्ब्रह्मण इत्युक्तं पुरस्तात्, जीवानां स्वेन्द्रियाधिष्ठानं च परायत्तमिति चानन्तरं स्थिरीकरणाय[२]स्मारितम् । या[३] त्वियं नामरूपव्याकरणात्मिका प्रपञ्चव्यष्टिसृष्टि,स्सा किं समष्टिजीवरूप[४]स्य हिरण्यगर्भस्य[५] कर्म, उत तेजः प्रभृतिशरीरकस्य परस्याऽबाधि[६]तसृष्टिवद्धिरण्यगर्भशरीरकस्य परस्य ब्रह्मण इतीदानीं चिन्त्यते । किं युक्तम् । समष्टिजीवस्येति । कुतः । "अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणी"ति जीवकर्तृकत्वश्रवणात् । न हि परा देवता स्वेन[७] रूपेण नामरूपे व्याकरवाणी'त्यवैत, अपि तु[८] स्वांशभूतेन जीवरूपेण, "अनेन जीवेनात्मने"ति वचनात् । नन्वेवं चारेणानुप्रविश्य परबलं संकलयानीतिवद् व्याकरवाणीत्युत्तमपुरुषः कर्तृस्वक्रियस्य प्रविशतिलाक्षणिकः स्यात् । नैवम्, तत्र राजचारयोः स्वरूपभेदाल्लाक्षणिकत्वम्,[९] इह तु जीवस्यापि स्वांशत्वेन स्वरूपत्वात् तेन रूपेण[१०] प्रवेशो व्याकरणं चात्मन एवेति न[११] लाक्षणिकत्वप्रसङ्गः । न च सहयोगलक्षणेयं तृतीया, कारकविभक्तौ सम्भवन्त्यामुपपदविभक्तेरन्याय्यत्वात्[१२] । न च करणे तृतीया, ब्रह्मकर्तृकयोः प्रवेशव्याकरणयोर्जीवस्य साधकतमत्वाभावात् । न च जीवस्य कर्तृत्वं प्रवेशमात्रे[१३] पर्यवस्यति नामरूपव्याकरणन्तु ब्रह्मण एवेति शक्यं वक्तुम्, क्त्वाप्रत्ययेन समानकर्तृकत्वप्रतीतेः । जीवस्य स्वांशत्वेन स्वरूपत्वेऽपि परस्य[१४]रूपव्यावृत्त्यर्थो 'ऽनेन जीवेने'[१५]ति पराक्त्वेन परामर्शः । अतो हिरण्यगर्भकर्तृकेयं नामरू-

१ ०समष्टेरिति लि॰ पु॰ ।
२ करणायत्त—इति लि॰ पु॰ प्रमादः ।
३ तया—इति लि॰ पु॰ ।
४ रूपेति नास्ति ।
५ यथशब्दोऽधिको मु॰ पु॰ ।
६ अबाधित—इति लि॰ पु॰ ।
७ परा देवतात्येनेति लि॰ पु॰ प्रमादः ।
८ तुशब्दो नास्ति लि॰ पु॰ ।
९ लाक्षिकत्वमिति मु॰ पु ।
१० चकारोऽत्राधिको लि॰ पु॰ ।
११ एवेति स इति लि॰ पु॰ ।
१२ ०रन्यायादिति लि॰ पु॰ ।
१३ ०मात्रमिति लि पु॰ ।
१४ परस्येति लि पु॰ ।
१५ ऽनेनेति लि॰ पु॰ ।

पर्याश्रया । अत एव च[1] स्मृतिषु चतुर्मुखकर्तृके[2] सृष्टिकरणे नामरूपव्याकरणं संकीर्त्यते—

"नाम रूपञ्च भूतानां कृत्यानां च प्रपञ्चनम् ।
वेदशब्देभ्य एवादौ देवादीनां चकार सः" इत्यादि ।

एवं प्राप्तेऽभिधीयते—

'संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्त्वि'ति । 'तु'-शब्दः पक्षं व्यावर्तयति । 'संज्ञामूर्तिक्लृप्तिर्नामरूपव्याकरणम्, तत्त्रिवृत्कुर्वतः परस्यैव[3] ब्रह्मणः, तस्यैव नामरूपव्याकरणोपदेशात् । त्रिवृत्करणं कुर्वत एव हि नामरूपव्याकरणमुपदिश्यते "सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणी"ति समानकर्तृकत्वप्रतीतेः । त्रिवृत्करणं[4] चतुर्मुखस्याण्डान्तर्वर्तिनो न सम्भवति, त्रिवृत्कृतैस्तेजोऽबन्नैर्ह्यण्डमुत्पद्यते । चतुर्मुखस्य चाण्डे सम्भवः स्मर्यते "तस्मिन्नण्डेऽभवद्ब्रह्मा सर्वलोकपितामह" इति । अतस्त्रिवृत्करणं[5] परस्यैव ब्रह्मणः, तत्समानकर्तृकं नामरूपव्याकरणं च तस्यैवेति विज्ञायते[6] । कथं तर्ह्य'नेन जीवेने'ति सङ्गच्छते । आत्मना जीवेनेति सामानाधिकरण्याज्जीवशरीरकं परं ब्रह्मैव 'जीव'-शब्देनाभिधीयते, यथा "तत्तेज ऐक्षत तदपोऽसृजत ता आप ऐक्षन्त ता अन्नमसृजन्ते"ति तेजःप्रभृतिशरीरकं परमेव ब्रह्माभिधीयते । अतो जीवसमष्टिभूतहिरण्यगर्भशरीरकस्य परस्यैव ब्रह्मणः कर्म नामरूपव्याकरणम् । एवं च "प्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणी"[7]ति प्रविशतिरुत्तमपुरुषश्चाक्लिष्टौ[8] मुख्यार्थावेव भवतः, प्रवेशव्याकरणयोः समानकर्तृकत्वमप्युपपद्यते । चतुर्मुखशरीरकस्य परस्यैव ब्रह्मणः कर्म देवादिविचित्रसृष्टिरिति चतुर्मुखकर्तृक[9]

१ चेति नास्ति लि· पु· ।
२ समस्तपाठो मु· पु· ।
३ एवशब्दोऽत्र नास्ति लि· पु· ।
४ तुशब्दोऽधिको लि· पु· ।
५ ०करणे—इति लि· पु ।
६ विज्ञायते इति लि· पु· ।
७ व्याकरवाणीति मु· पु· प्रमादः ।
८ ०क्लिष्टाविति लि· पु· ।
९ कर्तृकेति नास्ति लि· पु ।

सृष्टिप्रकरणे[1] नामरूपव्याक्रियोपदेशश्चोपपद्यते। अतः "सेयं देवते"त्यादिवाक्यस्यायमर्थः-इमास्तेजोऽबन्नरूपास्तिस्रो देवता अनेन जीवेन जीवसमष्टिविशिष्टेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि देवादिविचित्रसृष्टिन्तन्नामधेयानि च[2] करवाणीति,[3] तदर्थमन्योन्यसंसर्गमप्राप्तानामेषां तेजोऽबन्नानां विशेषसृष्ट्यसमर्थानां तत्सामर्थ्यायैकैकां त्रिवृतं त्रिवृतं[4] करवाणीति। अतः[5] परस्यैव ब्रह्मणः कर्मेदं नामरूपव्याकरणम्।

अथ स्यात्-नामरूपव्याकरणस्य त्रिवृत्करणेनैककर्तृकत्वात्परमात्मकर्तृकत्व[6]मिति न शक्यते वक्तुम्, त्रिवृत्करणस्यापि जीवकर्तृकत्वसम्भवात्। अण्डसृष्ट्युत्तरकाले हि चतुर्मुखसृष्टजीवेषु त्रिवृत्करणप्रकार उपदिश्यते "यथा खलु सोम्येमास्तिस्रो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानीहीति अन्नमशितं त्रेधा[7] विधीयते तस्य यः[8] स्थविष्ठो धातु[9]स्तत्पुरीषं भवति यो मध्यमस्तन्मांसं योऽणिष्ठस्तन्मनः" इत्यादिना। तथा पूर्वस्मिन्नपि वाक्ये-"यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत् कृष्णं तदन्नस्य"इत्यादिना चतुर्मुखसृष्टाग्न्यादित्यचन्द्रविद्युत्सु त्रिवृत्करणं प्रदर्श्यते[10]। नामरूपव्याकरणोत्तरकालं च त्रिवृत्करणं श्रूयते-"सेयं देवतेमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोत् तासां त्रिवृतंत्रिवृतमेकैकामकरो"दिति, तत्राह-

मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च ॥ १८ ॥

यदुक्तमण्डसृष्ट्युत्तरकालं चतुर्मुखसृष्टदेवतादिविषयोऽयं "तासां त्रिवृतंत्रिवृतमेकैकामकरो"दिति त्रिवृत्करणोपदेश इति, तन्नोपपद्यते, "अन्नमशितं त्रेधा विधीयत" इत्यत्र मांसमनसोः पुरीषादणुत्वेनाणीयस्त्वेन

१ प्रकारेणेति लि॰ पु॰।
२ चकारो नास्ति लि॰ पु॰।
३ इतिशब्दो नास्ति लि॰ पु॰।
४ त्रिवृत चेद कृतमिति लि॰ पु॰।
५ अत इति नास्ति लि॰ पु॰।
६ कर्तृकमिति लि॰ पु॰।
७ त्रिधेति मु॰ पु॰।
८ य इति लि॰ पु॰ नास्ति।
९ भाग इति पु॰ द्वयेपि।
१० प्रदृश्यत इति लि॰ पु॰।

च व्यपदिष्टयोः कारणानुविधायित्वेनाऽऽप्यतैजसत्वप्रसङ्गात्, "आपः पीता" इत्यत्रापि मूत्रप्राणयोः स्थविष्ठाणीयसोः पार्थिवत्व[1]तैजसत्वप्रसङ्गाच्च । न चैवमिष्यते । मांसादेर्हि भौमत्वमिष्यते[2] । पुरीषवन्मांसमनसी अपि भौमे पार्थिवे इष्येते, "अन्नमशितं त्रेधे"ति प्रक्रमात् । 'यथाशब्दमितरयोश्च,' इतरयोरब्"पः पीतास्तेजो ऽशित"मिति पर्याययोर्यथाशब्दं विकारा इष्यन्ते, "आपः पीतास्त्रेधा विधीयन्त" इत्यपामेव त्रिधा परिणामः शब्दात्प्रतीयते, तथा[3] "तेजो ऽशितं त्रेधा विधीयत" इत्यपि तेजस एव त्रिधा परिणामः शब्दात्प्रतीयते । अतः पुरीषमांसमनांसि पृथिवीविकाराः, मूत्रलोहितप्राणा अब्विकाराः, अस्थिमज्जावाचस्तेजोविकारा इति प्रतिपत्तव्यम् । "अन्नमयं हि सोम्य[4] मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वा"गिति वाक्यशेषाविरोधाच्च । अत"स्तासां त्रिवृतं[5] त्रिवृतमेकैकामऽकरो"दित्युक्तस्त्रिवृत्करणप्रकारोऽ'न्नमशित'मित्यादिना न[6] प्रदर्श्यते, तथा सति मनःप्राणवाचां त्रयाणा[7]मप्यणीयस्त्वेन तैजसत्वाद"ऽन्नमयं हि सोम्य मन" इत्यादिविरोधेन । प्रागेव त्रिवृत्कृतानां पृथिव्यादीनां पुरुषं प्राप्तानामन्नमशितमित्यादिनैकैकस्य त्रेधा परिणाम उच्यते । अण्डसृष्टेः प्रागेव च[8] तेजोऽबन्नानां त्रिवृत्करणेन भवितव्यम् । अत्रिवृत्कृतानां तेषां कार्यारम्भासामर्थ्यात् । अन्योन्यसंयुक्तानामेव हि कार्यारम्भसामर्थ्यम्, तदेव च त्रिवृत्करणम् । तथा च[9] स्मर्यते–

"नानावीर्याः पृथग्भूता[10]स्ततस्ते संहतिं[11] विना ।
नाशक्नुवन्प्रजाः स्रष्टुमसमागम्य कृत्स्नशः ॥
समेत्याऽन्योन्यसंयोगं परस्परसमाश्रयाः ।
महदाद्या विशेषान्ता ह्यण्डमुत्पादयन्ति त" इति ।

---

१ त्वेति नास्तीह लि· पु· । २ मांसादि हि भौममिष्यत इति लि· पु· ।
३ यथेति पु· दृश्यते । ४ सोम्येति मु· पु· ।
५ त्रिवृतमिति लि· पु· सकृदेवात्र । ६ न–इति नास्ति लि· पु· ।
७ एवमेव सर्वपु· पाठः, केवलमेकत्र पु· मनःप्राणवागिन्द्रियाणामिति पाठः ।
८ चो नास्ति लि· पु· । ९ यथा चेति मु· पु· ।
१० पृथगुद्भूता इति लि· पु· । ११ सङ्गतिमिति मु· पु· ।

अत एव[1] "अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोत्तासां त्रिवृतंत्रिवृतमेकैकामकरो"दिति पाठक्रमोऽर्थक्रमेण बाध्यते । अण्डान्तर्वर्तिष्वग्न्यादित्यादिषु[2] त्रिवृत्करणप्रदर्शनं श्वेतकेतोः शुश्रूषोरण्डान्तर्वर्तित्वेन तस्य बहिष्ठवस्तुषु त्रिवृत्करणप्रदर्शनायोगात् त्रिवृत्कृतानां कार्य्येष्वग्न्यादित्यादिषु[2] क्रियते ।

स्यादेतत् । 'अन्नमशितमापः पीतास्तेजोऽशित'मिति त्रिवृत्कृतानामन्नादीनामेकैकस्य तेजोऽबन्नात्मकत्वेन त्रिरूपस्य कथमन्नमापस्तेज इत्येकैकरूपेण व्यपदेश उपपद्यत इति, तत्राह—

वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः ॥ १९ ॥

वैशेष्यं—विशेषभावः[3] । त्रिवृत्करणेन त्रिरूपे[4]ऽप्येकैकस्मिन्नवयवाधिक्यात् तत्तद्वादः । द्विरुक्तिरध्यायपरि[5]समाप्तिं द्योतयति ॥

संज्ञामूर्तिकॢप्त्यधिकरणं समाप्तम् ॥ ८ ॥

इति श्रीमद्भगवद्रामानुजाचार्य्यविरचिते शारीरकमीमांसाभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

समाप्तश्चायमविरोधाध्यायो द्वितीयः ॥ २ ॥

१ इति एवमिति लि० पु० ।
२ ०ग्न्यादिष्विति लि० पु० ।
३ ०प्रभाव इति लि० पु० ।
४ त्रिरूपे इति मु० पु० प्रमादः ।
५ परीति लि० पु० नास्ति ।

नमो मीमांसाद्वयगुरवे भगवते श्रीमते रामानुजाचार्याय ॥

अथ

श्रीभाष्ये तृतीयोऽध्यायः ॥

—॥॥—

अथ तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणम् १ ।

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॥ १ ॥

अतिक्रान्ताध्यायद्वयेन निखिलजगदेककारणं निरस्तनिखिलदोषगन्धमपरिमितोदारगुणसागरं[1] सकलेतरविलक्षणं परं ब्रह्म मुमुक्षुभिरुपास्यतया वेदान्ताः प्रतिपादयन्तीत्ययमर्थः स्मृतिन्यायविरोधपरिहारपरपक्ष[2]प्रतिक्षेपवेदान्तवाक्यपरस्परविरोधपरिहारकार्यस्वरूपसंशोधनैस्तद्दुर्धर्षत्वहेतुभिः सह स्थापितः । अतोऽध्यायद्वयेन ब्रह्मस्वरूपं प्रतिपादितम् ।

उत्तरयोरिदानीं तत्प्राप्त्युपायैः सह प्राप्तिप्रकारश्चिन्तयितुमिष्यते । तत्र तृतीयेऽध्याये, उपायभूतोपासनविषया चिन्ता वर्तते । उपासनारम्भार्हतोपायश्च प्राप्यवस्तुव्यतिरिक्तवैतृष्ण्यं प्राप्यतृष्णा[3] चेति तत्सिद्ध्यर्थं[4] जीवस्य लोकान्तरेषु संचरतो जाग्रतः स्वपतः सुषुप्तस्य मूर्च्छतश्च दोषाः, परस्य च ब्रह्मणस्तद्रहितता कल्याणगुणाकरता च प्रथमद्वितीययोः पादयोः[5] प्रतिपाद्यते ॥

तत्र देहाद्देहान्तरं गच्छन् जीवो देहान्तरारम्भहेतुभिर्भूतसूक्ष्मैः संपरिष्वक्त एव गच्छत्युत नेति चिन्तायाम्—यत्रयत्र जीवो याति तत्र-

---

१ 'अपरिमितोदारगुणसागर' इत्येव युक्तः पाठो यदि तु यथाश्रुतपाठसंरक्षणं रम्यस्तर्हि आधाराधेयप्रत्ययमवलम्ब्य सोऽपि शक्यते कथंचिन्निर्वोढुमिति युक्ताः प्रतिपद्यामहे'—इति मुद्रितपुस्तकटिप्पणी, परन्तु 'प्रतिपादयन्ती'त्यनुपदिष्टक्रियानिरूपितकर्मार्थकद्वितीयान्तमिति सामर्थ्यमत्रैवात्र युक्तम् ।

२ परपक्षेति लि॰ पु॰ प्रमादः ।

३ ०व्यतिरिक्तवैतृष्ण्यप्राप्यतृष्णेति लि॰ पु॰ शोधितं पदं प्रमाद एव ।

४ [illegible]नेति लि॰ पु॰ । ५ पादयोरिति लि॰ पु॰ नास्ति ।

तत्र भूतसूक्ष्माणां सुलभत्वादसंपरिष्वक्तो यातीति प्राप्तम्। पश्चादपि पूर्वपक्षोक्तान्युपन्यस्य निरसिष्यति। तत्र सिद्धान्तमाह–

'तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्त' इति,। 'संज्ञामूर्तिक्लृप्तिरि'ति[1] 'मूर्ति'-शब्देन देहः प्रस्तुतः, स तच्छब्देन परामृश्यते। 'तदन्तरप्रतिपत्तौ'-देहान्तरगमने भूतसूक्ष्मैः संपरिष्वक्तो जीवो 'रंहति'-गच्छतीत्यर्थः। कुतः। 'प्रश्ननिरूपणाभ्याम्'-प्रश्नप्रतिवचनाभ्याम्। पञ्चाग्निविद्यायामेवं प्रश्नप्रतिवचने आम्नायेते। श्वेतकेतुं किलारुणेयं पाञ्चालः प्रवाहणः[2] कर्मिणां गन्तव्यदेशम् पुनरावृत्तिप्रकारम् देवयानपितृयाणपथव्यावर्तने[3] अमुष्य लोकस्याप्राप्तिं[4] च[5] 'वेत्थे'ति पृष्ट्वेदमपि पप्रच्छ '[6]वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती'ति। तत इमं पश्चिमं प्रश्नं प्रतिब्रुवंश्च द्युलोकमग्नित्वेन रूपयित्वा[7] "तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुतेः सोमो राजा सम्भवती"त्यादिना देवाख्या जीवस्य[8] प्राणा अग्नित्वेन रूपिते[9] द्युलोके श्रद्धाख्यं वस्तु प्र[10]क्षिपन्ति तावत्,[11] श्रद्धा सोमराजाख्यामृतमयदेहरूपेण परिणमते। तं चामृतमयं देहं त एव प्राणाः पर्जन्येऽग्नित्वेन रूपिते प्रक्षिपन्ति, स च देहस्तत्र[12] प्रक्षिप्तो वर्षं भवति। तच्च वर्षं त एव प्राणाः पृथिव्यामग्नित्वरूपितायां प्रक्षिपन्ति, तच्च तत्र प्रक्षिप्तमन्नं भवति। तच्चान्न [illegible] एव पुरुषेऽग्नित्वरूपिते

१ ०मूर्तिक्लृप्तिरिति—इति लि० पु० नास्ति।
२ प्रवाहण इति लि० पु०।
३ ०पितृयाणपथव्यावर्त्तने—इति लि० पु० शोधितम्।
४ अप्राप्तिमित्यस्य स्थाने लि० पु० प्राप्तिमिति शोधितम्।
५ च—इति लि० पु० ऽधिकम्। ६ त्वमिति लि० पु० ऽधिकम्।
७ निरूपयित्वेति लि० पु०।
८ देवाख्यजीवस्येति लि० पु०।
९ निरूपिते—इति लि० पु० ऽपि।
१० क्षतीति लि० पु० प्रायः। ११ सा चेति मु० पु०।
१२ तच्च देहस्तत्रेति लि० पु० शोधितम्।

प्रविशन्ति, तत्र तच्च रेतो भवति । तच्च तत्र योषायामग्नित्वक्लृप्तायां प्रविशन्ति, तच्च तत्र प्रविष्टं गर्भो भवतीत्युक्त्वाह–"इति तु[1] पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती"त्येवं पञ्चम्यामाहुतौ हुतायामापः पुरुषशब्दाभिलप्या[2] भवन्तीत्यर्थः । एवमुक्ते पूर्वास्वप्याहुतिष्वनुवर्तमानानामेवाऽपां सूक्ष्मरूपाणामिदानीं पुरुषाकारत्वं भवतीत्युक्तं भवति । अत एवं[3] प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां देहहेतुभूतैर्भूतसूक्ष्मैः सह तत्रतत्र यातीति गम्यते ।

नन्वापः पुरुषवचस इत्युक्तेऽपां पुरुषाकारपरिणामप्रतीतेर्गच्छता जीवेन तासामेव[5] परिष्वङ्गः प्रतीयते, अतः कथं सर्वेषां भूतसूक्ष्माणां परिष्वङ्गः–इत्यत्राह–

त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात् ॥ २ ॥

'तु'-शब्दश्चोद्यं व्यावर्तयति । देहारम्भिकाणामपां केवलानां न देहारम्भकत्वसम्भवः[6], देहाद्यारम्भाय हि "तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैका"मिति त्रिवृत्करणम् । केवलानामपां श्रवणं तु[7] तासां भूयस्त्वात् । देहे च लोहितादिभूयस्त्वेनारम्भकेष्वऽपां भूयस्त्वं गम्यते ।

प्राणगतेश्च ॥ ३ ॥

इतश्च भूतसूक्ष्मपरिष्वक्तस्य गमनमिति गम्यते । उत्क्रामति जीवे प्राणानां तदनुगतिः श्रूयते–"तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ती"ति । स्मर्यते च–

"मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ।
शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ।
गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात्"दिति ।

न च निराश्रयाणां गतिरुपपद्यत इति तदाश्रयभूतानां भूतसूक्ष्माणामपि गतिरभ्युपगन्तव्या ।

१ तुशब्दो नास्ति लि. पु. ।
२ ०भिलप्या इति लि० पु० ।
३ एवेति लि. पु. ।
४ ०मत्र सह इत्युक्तेरिति लि. पु. प्रमादः ।
५ ०मिवेति लि. पु. ।
६ ०कत्वसम्भव इति पु. द्वयेऽपि ।
७ तुशब्दो लि. पु. नास्ति ।

अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥ ४ ॥

"यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणश्चक्षुरादित्य"मित्यादिना प्राणानां जीवमरणकाले ऽग्न्यादिष्वप्ययश्रवणाच्च तेषां जीवेन सह गमनमिति गतिश्रुतिरन्यथा नेयेति चे,न्न, भाक्तत्वात् । अग्न्यादिष्वप्ययश्रवणस्य कथं भाक्तत्वम् । "ओषधीर्लोमानि वनस्पतीन्केशा" इत्यनपियद्भि[1]र्लोमादिभिः सहश्रवणात् । अतश्चक्षुराद्यप्ययश्रुतिरधिष्ठातृदेवतापक्रमण[2]परा ।

प्रथमे ऽश्रवणादिति चे,न्न, ता एव ह्युपपत्तेः ॥ ५ ॥

यदुक्तमद्भिः सूक्ष्माभिर्भूतान्तरसंसृष्टाभिः परिष्वक्तो जीवो गच्छतीति प्रश्नप्रतिवचनाभ्यामवगम्यत इति, तन्नोपपद्यते, द्युलोकाग्निविषये प्रथमे होमेऽपां होम्यत्वाश्रवणात् । "तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वती"ति श्रद्धैव होम्यत्वेन श्रुता । श्रद्धा नाम जीवस्य मनोवृत्तिविशेषत्वेन प्रसिद्धा । अतो नापस्तत्र होम्या इति चे,न्न, यत,'स्ता' आप एव 'श्रद्धा'-शब्देन तत्राभिधीयन्ते । कुतः । प्रश्नप्रतिवचनोपपत्तेः । "वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती"ति प्रश्नस्य प्रतिवचनोपक्रमे हि श्रद्धा द्युलोकाग्नौ होम्यत्वेन श्रुता, तत्र यदि 'श्रद्धा'-शब्देनापो नोच्येरन्, ततो ऽन्यथा प्रश्नोऽन्यथा प्रतिवचन[3]मित्यसङ्गतं स्यात् । "इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचस" इति प्रतिवचननिगमनं च श्रद्धाया अप्त्वमेव सूचयति[4] । 'वेत्थ यथे'ति हि प्रश्नगतः प्रकारः 'इति तु पञ्चम्या'मिती'ति तु'-शब्देन परिहारे[5] निगम्यते । 'सोमराजवर्षान्नरेतोगर्भरूपेणाऽपां परिणामक्रम[7]मुक्त्वा 'स्त्वेयमापः पुरुषवचस' इति निगम्यते । 'श्रद्धा'-शब्दस्य चाप्सु वैदिकप्रयोगो दृश्यते 'अपः प्रणयति श्रद्धा वा आप" इति । " श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुते.

---

१ अनप्ययद्भिरिति लि॰ पु॰ शोधितम् । २ ०प्रक्रमयोरिति लि॰ पु॰ ।
३ प्रकारलेशो नास्ति पु॰ द्वयेपि । ४ साधयतीति [illegible] पु॰ ।
५ परिहारः—इत्येव सर्वपुस्तकपाठः ।
६ षष्ठेति मु॰ पु॰ ऽत्राधिकम् । ७ ०क्रमेति नास्ति पु॰ द्वयेपि ।

सोमो राजा सम्भवती"ति सोमाकारेण परिणामश्चाऽपामेवोपपद्यते। अतो भूतान्तरसंसृष्टाभिरद्भिः सम्परिष्वक्तो जीवो रंहती'[1]त्युपपन्नम्।

अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां[2] प्रतीतेः ॥ ६ ॥

यत्पुनरुक्तमद्भिः सम्परिष्वक्तो जीवो यातीत्ययमर्थ एतस्माद्वाक्यादवगम्यत इति, तन्नोपपद्यते, 'एतस्मिन् वाक्ये जीवस्याश्रवणात्। अत्र हि श्रद्धादय एवापोऽवस्थाविशेषा होम्यत्वेन श्रुताः,'[3] न तु जीवस्तत्परिष्वक्त इति चेत्, न, 'इष्टादिकारिणां[3] प्रतीतेः'। अस्मि[4]न्नेव वाक्ये हुतत्र ब्रह्मज्ञानविधुरेष्टापूर्तदत्तकारिणो द्युलोकं प्राप्य सोमा राजानो[5] भवन्ति पुण्यकर्मावसाने च पुनरागत्य गर्भं प्राप्नुवन्तीत्युच्यते—"अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्त[6]मित्युपासते ते धूममभिसम्भवन्ती"त्यारभ्य "पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसमेष सोमो राजा त[7]द्देवानामन्नं तं[8] देवा भक्षयन्ति तस्मिन् यावत्सम्पातमुषित्वाऽथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते.....यो यो[9] ह्यन्नमत्ति यो "रेतः सिञ्चति तद्भूय एव भवती"ति। अत्रापि द्युलोकाग्नौ श्रद्धां जुहोति तस्या आहुतेः सोमो राजा सम्भवती'ति तदेकार्थत्वाच्छ्रद्धावस्थदेहविशिष्टः सोमरूपदेहविशिष्टो भवतीत्युक्त[10]मिति गम्यते। देहस्य जीवविशेषणतैकस्वरूपस्य वाचकः शब्दो विशेष्ये जीव एव पर्यवस्यति। अतः सम्परिष्वक्तो जीवो यातीत्युपपद्यते।

ननु च "तं देवा भक्षयन्ती"ति देवैर्भक्ष्यमाणत्व[11]श्रवणात् 'सोमो न जीव उच्यते, जीवस्याऽनदनीयत्वात्, तत्राह—

भाक्तं वाऽनात्मवित्त्वात्तथा हि दर्शयति ॥ ७ ॥

---

१ जीवो रहतीति मु पु०। २ इष्टाधिकारिणामिति मि० पु०।
३ अस्यायस्याविशेषा होम्यत्वेन श्रुता—इति मु० पु०, अवस्था..... श्रुताः—इति मि० पु०।
४ तस्मिन्निति मि० पु। ५ सोमराजान इति पु० द्वयेपि।
६ याम इष्टापूर्तेदत्तमिति मि० पु०। ७ तदिति नास्ति मि० पु०।
८ तमिति मि० पु० नास्ति। ९ यो यो योनौ रेतः सिञ्चतीति मु० पु०।
१० उक्तमिति नास्ति मि० पु०।
११ त्वेति मि० पु० नास्ति।

'वा'-शब्दश्चोद्यं व्यावर्त्तयति। इष्टादिकारिणोऽनात्म[1]वित्त्वात्ते देवानां भोगोपकरणत्वेनेहामुत्र च वर्त्तन्ते। इहेष्टापूर्त्ता[2]दिना तदाराधनं कुर्वन्नुपकरोति, आराधनप्रीतैर्देवैस्तममुं लोकं प्राप्य तत्र तत्समानभोगस्तदुपकरणं भवति। "यथा पशुरेवं स देवाना"मित्यनात्मविदो[3] देवानामुपकरणत्वं दर्शयति श्रुतिः। स्मृतिरप्यात्मविदां ब्रह्मप्राप्तिमनात्मविदां च देवभोग्यत्वं दर्शयति—"देवान् देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपी"ति। अतो जीवस्य देवानां भोगोपकरणत्वाभिप्रायमन्नत्वेन भक्ष्यत्ववचनम्, अतस्तद्भाक्तम्[4]। तेन तृप्तिरेव च[5] देवानां भक्षणमिति श्रूयते "न ह वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं[6] दृष्ट्वा तृप्यन्ती"ति। तस्माद्भूतसूक्ष्मैः सम्परिष्वक्तो जीवो रंहतीति सिद्धम् ॥

तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणं समाप्तम् ॥ १ ॥

अथ कृतात्ययाधिकरणम् २। **कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च ॥ ८ ॥**

केवलेष्टापूर्त्तदत्तकारिणां धूमादिना पितृयाणेन[7] यथा गमनं कर्मफलावसाने पुनरावर्त्तनं चाम्नातम्[8]—"यावत्संपातमुषित्वाऽथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्त्तन्त" इति। तत्र प्रत्यवरोहन् जीवः किमनुशयवान् प्रत्यवरोहत्युत नेति संशय्यते। किं युक्तम्। कर्मणः कृत्स्नस्योपभुक्तत्वादननुशयवानिति प्राप्तम्। अनुशयो ह्युपभुक्त[9]शिष्टं कर्म। तच्च कृत्स्नफलोपभोगे[10] सति[11] नावशिष्यते, "यावत्संपातमुषित्वे"ति वचनात् कृत्स्नोपभोगश्च गम्यते। संपतत्यनेन स्वर्गलोकमिति संपातः[12] कर्मोच्यते। श्रुत्यन्तरं च—

---

१ ०धिकारिणां नात्मेति लि॰ पु॰। २ पूर्त्तेति लि॰ पु॰ नास्ति।
३ अनात्मविरोध इति लि॰ पु॰। ४ अतद्भोक्तमिति लि॰ पु॰।
५ चेति नास्ति लि॰ पु॰। ६ ०न्त्येवामृतमिति लि॰ पु॰।
७ पितृयानेनेति लि॰ पु॰। ८ ०म्नायतमिति लि॰ पु॰।
९ उपभुक्तेति लि॰ पु॰।
१० कृत्स्नफलभोग इति मु॰ पु॰। ११ याते सति—इति लि॰ पु॰।
१२ संपतनेन स्वर्गे लोकमिति पात इति लि॰ पु॰।

"प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किञ्चेह करोत्ययम् ।
तस्मा[1]ल्लोकात्पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मणे" ॥—

इत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते—

अनुशयवानत्यवरोहतीति । कुतः । 'दृष्टस्मृतिभ्याम्'—श्रुतिस्मृतिभ्यामित्यर्थः । श्रुतिस्तावत् "त[2]द्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन् ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वाऽथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरञ्छ्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चण्डालयोनिं वे"ति प्रत्यवरूढानामिति श्रूयते । अमुष्माल्लोकात्प्रत्यवरूढेषु रमणीयकर्माणो रमणीयां ब्राह्मणादियोनिं प्रतिपद्यन्ते,[3] कपूयचरणाः कुत्सितकर्माणः कुत्सितां श्वसूकरचण्डाला[4]दियोनिं प्रतिपद्यन्त इति प्रत्यवरूढानां पुण्यपापकर्मयोगं दर्शयति । स्मृतिरपि "वर्णाश्रमाश्च[5] स्वकर्मनिष्ठाः प्रेत्य कर्मफलमनुभूय सच्छेषेण[6] विशिष्टदेशजातिकुलरूपायुःश्रुतवित्तवृत्तसुखमेधसो[7] जन्म प्रतिपद्यन्ते विष्वञ्चो विपरीता नश्यन्ती"ति, तथा "ततः परिवृत्तौ कर्मफलशेषेण जातिं रूपं वर्णं बलं मेधां प्रज्ञां द्रव्याणि धर्मानुष्ठानमिति प्रतिपद्यन्ते तच्चक्रव[8]दुभयोर्लोकयोः सुख एव वर्तन्त[9]" इति । 'यावत्सम्पात'मिति फलदानप्रवृत्तकर्मविशेषविषयम्, 'यत्किञ्चेह करोत्यय'मितीदमपि तद्विषयमेव । अभुक्तफलानामकृतप्रायश्चित्तानां च कर्मणां कर्मान्तरफलानुभवान्नाशोऽप्यनुपपन्नः । अतोऽमुं लोकं गताः सानुशया एव 'यथेतमनेवं च' पुनर्निवर्तन्ते, आरोहणप्रकारेण प्रकारान्तरेण च पुनर्निवर्तन्त इत्यर्थः । आरोहणं हि धूमरात्र्यपरपक्षदक्षिणायनषण्मासपितृलोकाकाशचन्द्रक्रमेण, अवरोहणन्तु चन्द्रमसः स्थानादाकाशवायु-

१ यस्मादिति लि० पु० । २ तदिति नास्ति लि० पु० ।
३ कपूयन्ते—इति लि० पु० ऽत्राधिकम् ।
४ श्वसूकरचाण्डालेति मु० पु० । ५ वर्णा आश्रमाश्चेति मु० पु० ।
६ ततः शेषेणेति मु० पु० । ७ इति मु० पु० ऽत्राधिकम् ।
८ तच्चक्रवदिति लि० पु० । ९ वर्तन्त इति पु० द्वयेऽपि ।

धूमाद्यमेवक्रमेण । तत्राकाशावरोहणाद् यथेतम्, धाय्वादिप्राप्तेः पितृलोकाद्यप्राप्तेश्चाऽनेवम् ।

चरणादिति चेन्न, तदुपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः ॥ ९ ॥

रमणीयचरणाः कपूयचरणा इति त्र 'चरण'-शब्देन पुण्यपापरूपं कर्माभिधीयते, 'चरण'-शब्दस्य लोकवेदयोराचारे प्रसिद्धेः । लौकिकाः खलु चरणमाचारः शीलं वृत्तमिति पर्यायानभिमन्यन्ते । वेदे च "यान्यऽनवद्यानि कर्माणि तानि सेवितव्यानि नो इतराणि[1] यान्यस्माकं सुचरितानि तानि त्वयोपास्यानि नो इतराणी"ति चरणकर्मणी भेदेनोपदिश्येते[2] । अतश्चरणाच्छीलाद् योनिविशेषप्राप्तिर्नानुशयादिति चे,न्न, चरणश्रुतिः कर्मोपलक्षणार्थेति हि कार्ष्णाजिनिराचार्यो मन्यते, केवलादाचारात्सुखदुःखयोरसम्भवात् । सुखदुःखे हि पुण्यपापरूप[3]कर्मफले ।

आनर्थक्यमिति चेन्न, तदपेक्षत्वात् ॥ १० ॥

एवं तर्ह्यफलत्वादाचारस्य[4] स्मृतिविहितस्यानर्थक्यमिति चे,न्न, तदपेक्षत्वात् पुण्यस्य कर्मणः । आचारवत एव पुण्यकर्मस्वऽधिकारः । 'सन्ध्याहीनो ऽशुचिर्नित्यमऽनर्हः सर्वकर्मसु[5]" "आचारहीनं न पुनन्ति वेदा" इत्यादिवचनेभ्यः । अतश्चरणश्रुतिः कर्मोपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनेरभिप्रायः ॥

सुकृतदुष्कृते एवेति तु[6] बादरिः ॥ ११ ॥

पुण्यं कर्माचरति पापं कर्माचरतीति कर्मणि चरतेः प्रयोगा,त्पयद्विरेशस्य च प्रत्यक्षश्रुतिसिद्धाचारानुमितश्रुतिसिद्धविषयत्वेन गोबलीवर्द्दन्यायेनोपपत्तेः, मुख्ये सम्भवति न लक्षणा न्याय्येति सुकृतदुष्कृते एव चरणशब्दाभिधेये इति बादरिराचार्यो मन्यते । अत्र[7] बादरिमतमेव

१ नो इतराणीति लि० पु० नास्ति । २ चरणकर्मणी भेदेन व्यपदिश्यते-इति लि० पु० । ३ रूपेति नास्ति मु० पु० । ४ आचारस्येति लि० पु० प्रमादः । ५ सर्वकर्मणोति मु० पु० । ६ तुशब्दो नास्ति लि० पु० । ७ अत्र चेति मु० पु० ।

स्वमतम् । आचारानुमितश्रुतिविहितसन्ध्यावन्दनादेः कर्मान्तराधिकारसंपादनं[1] फलमिति तु स्वीकृतम् । अतः सानुशया एव प्रत्यवरोहन्ति ॥

कृतात्ययाधिकरणं समाप्तम् ॥ २ ॥

अथाऽनिष्टादिकार्यधिकरणम् ३ । **अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ १२ ॥**

केवलेष्टापूर्तदत्तकारिणश्चन्द्रमसङ्गत्या सानुशया एव निवर्तन्त इत्युक्तम् । इदानीमनिष्टादिकारिणोऽपि[2] चन्द्रमसं गच्छन्ति नेति चिन्त्यते । ये विहितं[3] न कुर्वन्ति ये च[4] निषिद्धं कुर्वन्ति त उभयेऽपि[5] पापकर्माणोऽनिष्टादिकारिणः[6] । किं युक्तम् । तेऽपि चन्द्रमसं गच्छन्तीति । कुतः । तेषामपि हि तद्गमनं श्रुतम्, "ये वै के चास्माल्लोकात्प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ती"त्यविशेषेण सर्वेषामेव[7] गतिश्रवणात् ।

एवं तर्हि सुकृतदुष्कृतकारिणोरुभयोरप्यविशिष्टैव गतिः स्यात् ? नेत्याह–

संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात् ॥ १३ ॥

'तु'-शब्दः शङ्कां व्यावर्तयति । 'इतरेषा'मनिष्टादिकारिणां चन्द्रारोहावरोहौ 'संयमने' यमशासने तत्प्रयुक्तयातना 'अनुभूये'व, नान्यथा । कुतः । 'तद्गतिदर्शनात्' । दृश्यते हि पापकर्मणां यमवश्यतया तद्गमनम् "अयं लोको नास्ति पर[8] इति मानी[9] पुनःपुनर्वशमापद्यते मे[10]" "वैवस्वतं संयमनं[11] जनानां यमं राजान"मित्यादिषु ।

स्मरन्ति च ॥ १४ ॥

स्मरन्ति च सर्वेषां यमवश्यतां पराशरादयः–"सर्वे चैते वशं यान्ति यमस्य भगवन् किले"त्यादिषु ।

---

१ कर्मान्तरापादनमिति लि० पु० । २ ०धिकारिणामिति लि० पु० ।
३ ०धिकारिण इति लि० पु० क्वापि । ४ विधितो – इति लि० पु० ।
५ ये चेति लि० पु० नास्ति । ६ निषिद्धं च तदुभये – इति लि० पु० ।
७ एवेति नास्ति लि० पु० । ८ न पर इति मु० पु० ।
९ इतीमानि–इति लि० पु० ।
१० [illegible] पु० । ११ संयमनीं [illegible] लि० पु० ।

अपि सप्त ॥ १५ ॥

पापकर्मणां गन्तव्यत्वेन[1] रौरवादीन् सप्त नरकानपि स्मरन्ति । ननु सप्तसु लोकेषु गच्छतां कथं यमसदनप्राप्तिः, तत्राह—

तत्रापि तद्व्यापारादविरोधः ॥ १६ ॥

तेष्वपि सप्तसु यमाज्ञयैव[2] गमनादविरोधः । अतोऽनिष्टादिकारिणामपि यमलोकं प्राप्य स्वकर्मानुरूपं यातनाश्चानुभूय पश्चात्तु[3] चन्द्रारोहावरोहौ स्तः । इति प्राप्त उच्यते—

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ १७ ॥

'तु'-शब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः । अनिष्टादिकारिणामपि चन्द्रप्राप्तिरस्तीत्येतन्नोपपद्यते । कुतः । 'विद्याकर्मणोरिति',[4] विद्याकर्मणोः फलभोगार्थत्वाद् देवयानपितृयाणयोः । एतदुक्तं भवति—अनिष्टादिकारिणां यथा विद्याविधुरत्वाद्देवयानेन पथा गमनं न सम्भवति,[5] तद्वदेवेष्टापूर्तदत्तविधुरत्वात्पितृयाणेन चन्द्रगमनमपि न सम्भवतीति । देवयानपितृयाणयोर्विद्याविषयत्वं पुण्यकर्मविषयत्वं च कथमवगम्यत इति चेत्, प्रकृतत्वात्तयोः । प्रकृता हि देवयाने विद्या, पितृयाणे च कर्म, "तद्य इत्थं विदुर्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते" इत्युक्त्वा "तेऽर्चिषमभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहः"रित्यादिना देवयानवचनात् । "अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्त[6]मित्युपासते इत्युक्त्वा "ते धूममभिसम्भवन्ती"[7]त्यादिना पितृयाणवचनाच्च[8] । 'ये वै के चास्माल्लोकात्प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ती"त्यपि वचनं च इष्टादिकारिणस्ते सर्वे इति परिशेयम् ।

ननु पापकर्मणां[9] चन्द्रगमनाभावे पञ्चमाहुत्यसम्भवाच्छरीरारम्भ एव नोपपद्यते । "पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती"ति हि[10]

---

१ गन्तव्यत्वे—इति लि० पु० । २ यमाज्ञयेति लि० पु० ।
३ तु शब्दो मु० पु० नास्ति । ४ विद्याकर्मणोरिति—इति नास्ति लि० पु० ।
५ संभवतीति नास्ति लि० पु० । ६ ०पूर्ते दत्तमिति मु० पु० ।
७ ०सम्भवन्तीति लि० पु० । ८ ०याणश्चन्द्रमिति लि० पु० ।
९ कर्मिणामिति लि० पु० । १० हिशब्दो मु० पु० नास्ति ।

शरीरारम्भः श्रूयते। सा चाहुतिश्चन्द्रप्राप्तिपूर्विकेति दर्शितम्। अतः शरीरारम्भायैव तेषामपि चन्द्रारोहावरोहावश्यमभ्युपेत्यावित्यत आह–

न तृतीये[1] तथोपलब्धेः ॥ १८ ॥

न तृतीयस्य स्थानस्य शरीरारम्भाय पञ्चमाहुत्यपेक्षा। कुतः। 'तथोपलब्धेः'। तृतीयस्थानशब्देन केवलपापकर्माण उच्यन्ते। तेषां देहारम्भे पञ्चमाहुत्यनपेक्षत्वमुपलभ्यते "वेत्थ यथाऽसौ लोको न संपूर्यत" इत्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचने "अथैतयोः पथोर्न कतरेण चन तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ति जायस्व म्रियस्वेत्येतत्तृतीयं स्थानं तेनासौ लोको न सं[2]पूर्यत" इति तृतीयस्थानस्य[3] द्युलोकारोहावरोहाभावेन द्युलोकासंपूर्तिवचनादस्य तृतीयस्थानस्य शरीरारम्भाय न पञ्चमाहुत्यपेक्षा। 'पञ्चम्यामाहुता'विति चाऽपां पञ्चमाग्निसम्बन्धस्य पुरुषवचस्त्वहेतुत्वमात्रं प्रतिपादयति नान्यन्निवारयति, अवधारणाश्रवणात्।

स्मर्यतेऽपि च लोके ॥ १९ ॥

पुण्यकर्मणामपि केषांचित्पञ्चमाहुत्यनपेक्षया देहारम्भो लोके स्मर्यते द्रौपदीधृष्टद्युम्नप्रभृतीनाम्।

दर्शनाच्च ॥ २० ॥

चकारा[4]च्छ्रुतावपि दृश्यते केषांचित्पञ्चमाहुत्यनपेक्षया देहारम्भः "तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्त्याण्डजं जीवजमुद्भिज्ज"मिति। तेषूद्भिज्जस्वेदजयोर्भूतयोः पञ्चमाहुतिमन्तरेणोत्पत्तिर्दृश्यते।

ननु न स्वेदजानामत्र संकीर्तनमस्ति 'त्रीण्येव बीजानी'ति वचनात्, तत्राह–

तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य ॥ २१ ॥

'संशोकजस्य' स्वेदजस्याप्या'ऽऽण्डजं जीवजमुद्भिज्ज'मित्यत्र तृती-

---

१ तृतीयमिति नकाररहितः सूत्रपाठो लि० पु०।
२ र्समिति लि० पु० ऽत्र नास्ति। ३ तृतीयस्येति लि० पु०।
४ चकारादिति नास्ति लि० पु०।

येनो 'द्विज'-शब्देनावरोधः सद्ग्रहो विवक्षत इत्यर्थः । अतः केवलपापकर्मणां चन्द्रप्राप्तिर्न सम्भवति ॥

अनिष्टादिकार्यधिकरणं समाप्तम् ॥ ३ ॥

अथ तत्साभाव्यापत्त्यधिकरणम् ४ ।

तत्साभाव्या[1]पत्तिरुपपत्तेः ॥ २२ ॥

इष्टादि[2]कारिणो भूतसूक्ष्म[3]परिष्वक्ताः सानुशयाश्चन्द्रमसो ऽव[4]रोहन्तीत्युक्तम् । अवरोहप्रकारश्च "अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते यथे[5]तमाकाशमाकाशाद्वायुं वायु[6]र्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वाऽभ्रं भवत्यभ्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षती"ति वचनाद् 'यथेत[5]मनेवं चे'त्युक्तम् । तत्रास्याकाशादिप्रतिपत्तौ[7] देवमनुष्यादिभाववदाकाशादिभाव उत तत्सादृश्यापत्तिमात्रमिति विशये श्रुतावस्यस्य सोमभाववदविशेषादाकाशादिभाव इति प्राप्ते–

तत्साभाव्यापत्तिरेवेत्युच्यते । 'तत्साभाव्यापत्तिः'–तत्सादृश्यापत्तिरित्यर्थः । कुत एतत् । 'उपपत्तेः',[8] सोमभावमनुष्यभावादौ हि सुखदुःखोपभोगाय[9] तद्भावः । अत्र त्वाकाशादौ सुखदुःखोपभोगाभावात् तद्भावानुपपत्तेस्तदापत्तिवचनं तत्संसर्गकृततत्सादृश्यापत्त्यभिप्रायम् ॥

तत्साभाव्यापत्त्यधिकरणं समाप्तम् ॥ ४ ॥

अथ नातिचिराधिकरणम् ५ ।

नातिचिरेण विशेषात् ॥ २३ ॥

आकाशप्राप्तिप्रभृति यावद् व्रीह्यादिप्राप्ति[10] कियत्तत्र नातिचिरं तिष्ठन्त्युताऽनियम इति विशये नियमहेत्वभावादनियम इति प्राप्त उच्यते–

नातिचिरेणेति । कुतः । 'विशेषात्' । उत्तरत्र-व्रीह्यादिप्राप्तौ

---

१ स्याभाव्येति सर्वत्र पाठः ।
२ इष्टापि० इति लि० पु० ।　३ सम्मिश्राधिक लि० पु० ।
४ चन्द्रमसमवेति मु० पु० ।　५ यथेतमिति लि० पु० ।
६ आकाशाद्वायुरिति लि० पु० ।　७ ०दिविप्रतिपत्ताविति लि० पु० ।
८ एतत् प्राप्ते–इति पत्राधिके लि० पु० ।　९ ०दुःखभोगायेति मु० पु० ।
१० यावद्व्रीह्यादिप्राप्तौ–इति लि० पु० प्रमाद ।

"अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतर"मिति विशिष्य कृच्छ्रनिष्क्रमणा*भिधानात् पूर्वत्र आ[1]काशादिप्राप्तावचिरं निष्क्रमणं गम्यते। 'दुर्निष्प्रपतर'मिति छान्दसस्[2] 'त'-शब्दलोपः, दुर्निष्प्रपततरं—दुःखनिष्क्रमणतरमित्यर्थः॥

नातिचिराधिकरणं समाप्तम्॥ ५॥

अन्याधिष्ठिताधिकरणम् ६।

अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात्॥ २४॥

अवरोहन्तो जीवा व्रीह्यादिभावेन जायन्त इति श्रूयते—"मेघो भूत्वा प्रवर्षति त इह व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा जायन्त" इति। ते किमन्यैर्भोक्तृभिर्व्रीह्यादिशरीरैरधिष्ठिता व्रीह्यादीनाश्लिष्यन्त्युत ते भोक्तारो व्रीह्यादिशरीरा जायन्त इति विशये, 'जायन्त' इति वचनाद् देवो जायते मनुष्यो जायत इतिवद् व्रीह्यादिशरीरा एवेति[3] प्राप्त उच्यते—

'अन्याधिष्ठित' इति। जीवान्तरेणाधिष्ठिते व्रीह्यादिशरीरे तेषां संश्लेषमात्रमेव। कुतः? 'पूर्ववदभिलापात्,' आकाशादिमेघ[4]पर्यन्तवत् केवलतद्भावाभिलापात्। यत्र हि भोक्तृत्वमभिप्रेतम्, तत्र तत्साधनभूतं कर्माभिलप्यते 'रमणीयचरणाः' 'कपूयचरणा'[5] इति। इह चाकाशादिवन्नाभिलप्यते कर्म। फलप्रदाने प्रवृत्तस्य स्वर्गा[6]पभोग्यफलस्येष्टादेः कर्मणः स्वर्गभोगादेव समाप्तत्वात्, अनारब्धस्य च 'रमणीयचरणाः' 'कपूयचरणा' इति वक्ष्यमाणत्वात्, मध्ये कर्मान्तराभावाच्च। अत आकाशादिभाववचनवद् व्रीह्यादिभावेन जन्मवचनमौपचारिकम्।

अशुद्धमिति चेन्न, शब्दात्॥ २५॥

नैतदस्ति यदन्याधिष्ठिते व्रीह्यादिशरीरे संश्लेषमात्रम्, भोक्तृत्व-

---

* कृच्छ्रनिष्क्रमणत्वेति मु० पु० दृश्यते, तत्र बहुव्रीहेरुत्तर भावप्रत्ययः।

1 पूर्वत्राका० इति लि० पु०।　　2 छान्दसत्वादिति मु० पु०।

†† एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो लि० पु० त्रुटितः।

3 ०शरीरा एव चेति लि० पु०।　　4 मेघस्थाने प्राप्नोति लि० पु०।

5 कपूयचरणा इति नास्ति लि० पु०।

6 फलदाने प्रवृत्तस्यापि०—इति लि० पु०।

हेत्वभावाच्[1] व्रीह्यादिभावेन जन्मेति, भोक्तृत्वहेतुमद्भावात् । स्वर्गोप-
भोगफलमिष्टादि कर्मैवा'ऽशुद्ध' पापमिश्रम्, अग्नीषोमीयादिहिंसायुक्त-
त्वात् । हिंसा च "न हिंस्यात्सर्वा[2]भूतानी"ति निषिद्धत्वात् पापमेव ।
न चात्र यदाहवनीया[3]दिवदुत्सर्गापवादभाव[4] सम्भवति, भिन्नविषय-
त्वात् । अग्नीषोमीयहिंसाविधिर्हिंसायाः क्रतूपकारकत्वं बोधयति, 'न
हिंस्या'दिति तु हिंसायाः प्रत्यवायफलत्वम् । यथोच्येत, अग्नीषोमीया
दिषु विधितः प्रवृत्तेर्न तद्विषयं निषेधविधिरास्कन्दति, रागप्राप्तविषय-
त्वात्तस्येति । नैवम्, इहापि रागप्राप्तेरविशिष्टत्वात्, "स्वर्गकामो यजेते"-
त्येवमादौ हि कामिनः कर्तव्यतया यागाद्युपदेशात् । यागादेः स्वर्गा-
दिसाधनत्वमवगम्य फलरागत एव यागादौ प्रवर्तते । अग्नीषोमीयादि-
ष्वपि तथा फलसाधनभूतस्य यागादेरुपकारकत्वं शास्त्रादवगम्य रागा
देव प्रवर्तते । लौकिक्यामपि हिंसायां केनचित्प्रमाणेन हिंसायाः स्वस-
मीहित[5]साधनत्वमवगम्य रागात्प्रवर्तत इति न कश्चन विशेषः । तथा
नित्येष्वपि कर्मसु, 'सर्ववर्णानां स्वधर्मानुष्ठाने परमऽपरिमितं सुख'मित्या-
दिवचनात् फलसाधनत्वमवगम्य रागादेव प्रवृत्तिरिति तेषामप्यशुद्धियु-
क्तत्वम् । अत इष्टादीनां पापमिश्रत्वेनाशुद्धियुक्तानां स्वर्गेऽनुभाव्य फल
स्वर्गेऽनुभूय हिंसांऽशस्य फल व्रीह्यादिस्थावरभावेनानुभूयते । स्थावर-
भाव च पापफलं स्मरन्ति—"शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः"
इति । अतो व्रीह्यादिभावेन भोगायानुशयिनो जायन्त इति चेत्तन्न ।
कुतः । 'शब्दात्' । अग्नीषोमीयादेः संज्ञपनस्य स्वर्गलोकप्राप्तिहेतुतया
हिंसात्वाभावात्[6] । पशोर्हि संज्ञपननिमित्तां स्वर्गलोकप्राप्तिं वदन्तं
शब्दमामनन्ति[7] हिरण्यशरीर ऊर्ध्वः स्वर्गं लोकमेतीत्यादिकम् । अतिश-

---

१ हेतुभावादिति लि० पु० । २ सर्व-इति लि० पु० नास्ति ।
३ न चात्राहवनीयेति लि० पु० । ४ पशाद -इति लि० पु० ।
५ हिंसायाः स्वसमीहितेति लि० पु० । ६ हिंसात्वाभावच्छब्दादिति मु० पु० ।
७ यज्ञे हिंसितः पशुर्दिव्यदेहो भूत्वा स्वर्गलोकं यातीति शब्दार्थं कुर्वन्ति-एता वदत्राधिकं मु० पु० ।

यिताभ्युदयसाधनभूतो व्यापारोऽल्पदुःखदोऽपि न हिंसा, प्रत्युत रक्षण-मेव। तथा च मन्त्रवर्णः—

"न वा उ एतन् म्रियसे न रिष्यसि
देवाँ इदेषि[1] पथिभिः सुगेभिः।
यत्र यन्ति[2] सुकृतो नापि दुष्कृत-
स्तत्र त्वा देवः सविता दधात्वि"ति।

चिकित्सकं च तादात्विकाल्पदुःखकारिणमपि रक्षकमेव वदन्ति पूज-यन्ति च तज्ज्ञाः।

रेतःसिग्योगोऽथ ॥ २६ ॥

इतश्चौपचारिकं व्रीह्यादिजन्मवचनम्, व्रीह्यादिभाववचनानन्तरं "यो यो ह्यन्नमत्ति यो[3] रेतः सिञ्चति तद्भूय एव भवती"ति रेतःसिग्भावोऽनुशयिनां श्रूयमाणो यथा तद्भाव[4]मात्रं प्रतिपादयति, तद्वद्व्रीह्यादिभावोऽपीत्यर्थः।

योनेः शरीरम् ॥ २७ ॥

योनिप्राप्तेः पश्चादेवानुशयिनां शरीरप्राप्तिः। तत्रैव सुखदुःखोप-भोगसद्भावात्। ततः प्रागाकाशादिप्राप्तिप्रभृति तद्योग[5]मात्रमेवेत्यर्थः॥

अन्याधिष्ठिताधिकरणं समाप्तम् ॥ ६ ॥

इति श्रीमद्भगवद्रामानुजाचार्यविरचिते शारीरकमीमांसाभाष्ये तृतीयाऽध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

१ इदेषि—इति लि० पु० नास्ति।
२ यन्त्यपमिति येयन्तीति लि० पु०। ३ यन्न यो—इति मकदेव मु० पु०।
४ तद्भूय भवतीति लि० पु०। ५ तद्योगमात्रमिति लि० पु०।

अथ तृतीयाऽध्याये द्वितीयः पादः ॥

अथ संध्याधिकरणम् १ । सन्ध्ये सृष्टिराह हि ॥ १ ॥

एवं कर्मानुरूपगमनागमनजन्मादियोगेन जायतो जीवस्य दुःखित्वं स्थापितम्[1] । इदानीमस्य स्वप्नावस्था परीक्ष्यते ।

स्वप्नमधिकृत्य श्रूयते—"न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते न तत्रानन्दा मुदः प्रमुदो भवन्त्यथानन्दान्मुदः प्रमुदः सृजते न तत्र वेशन्ताः पुष्करिण्यः स्रवन्त्यो भवन्त्यथ वेशन्ताः पुष्करिण्यः स्रवन्त्यः सृजते स हि कर्ते"ति । तत्र संशयः—किमियं रथादिसृष्टिर्जीवेनैव क्रियते आहोस्विदीश्वरेणेति । किं युक्तम् । सन्ध्ये सृष्टिर्जीवेनेति । कुतः । सन्ध्यं स्वप्न[2]स्थानमुच्यते "सन्ध्यं तृतीयं स्वप्नस्थान"मिति वचनात् । सा तु जीवेनैव क्रियते, 'सृजते स हि कर्त्ते'त्याह हि । स्वप्नद्रष्टा जीव एव तत्र प्रतीयते ।

निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ॥ २ ॥

किं चैनं जीवं स्वप्ने कामानां निर्मातारमेके शाखिनोऽधीयते—"य एषु सुप्तेषु[3] जागर्ति कामंकामं[4] पुरुषो निर्मिमाणः" इति । पुत्रादयश्च तत्र काम्यमानतया 'काम'-शब्देन निर्दिश्यन्ते, नेच्छामात्रम् । पूर्वत्र हि 'सर्वान् कामांश्छन्दतः प्रार्थयस्व" "शतायुषः पुत्रपौत्रान् वृणीष्वे"ति पुत्रादय एव कामाः प्रकृताः । अतो रथादीञ्जीवः स्वप्ने सृजति । जीवस्य च सत्यसङ्कल्पत्वं प्रजापतिवाक्ये श्रुतम् । अत उपकरणाद्यभावेऽपि सृष्टिरुपपद्यत इति प्राप्तेऽभिधीयते—

---

१ स्थापितमिति लि० पु० ।　२ स्वयं स्वप्नेति लि० पु० ।
३ स्वप्नेष्विति लि० पु० ।　४ काममिति सकृदेव लि० पु० ।

मायामात्रन्तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ॥ ३ ॥

'तु'-शब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । स्वप्ने रथपुष्करिण्याद्यर्थजातं 'मायामात्रम्'-परमपुरुषसृष्टमित्यर्थः । 'माया'-शब्दो ह्याश्चर्यवाची "जनकस्य कुले जाता देवमायेव निर्मिते"त्यादिषु तथा दर्शनात् । अत्रापि "न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानः," सकलेतरपुरुषानुभाव्यतया न भवन्तीत्यर्थः । "अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते" स्वप्नदृगनुभाव्यतया तत्कालमात्रावसानान् 'सृजत' इत्याश्चर्यरूपत्वमेवाह । एवंविधाश्चर्यरूपा सृष्टिः सत्यसङ्कल्पस्य परमपुरुषस्यैवो[1]पपद्यते, न जीवस्य । तस्य सत्यसङ्कल्पत्वादियुक्तस्यापि संसारदशायां कार्त्स्न्येनाऽनभिव्यक्तस्वरूपत्वाच्च जीवस्य तथाविधाश्चर्यसृष्टिरुपपद्यते । "कामंकामं पुरुषो निर्मिमाण" इति च परमपुरुषमेव निर्मातारमाह "य एषु सुप्तेषु जागर्ति"

"तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते ।
तस्मिंल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन"॥—

इत्युपक्रमोपसंहारयोः परमपुरुषासाधारणस्वभावप्रतीतेः । "अथ वेशान्ताः पुष्करिण्यः स्रवन्त्यः सृजते स हि कर्त्ते"ति च तथा श्रुत्यैकार्थ्यात् परमपुरुषमेव कर्त्तारमाह ।

स्वाभाविकं चेज्जीवस्यापहतपाप्मत्वादिकम्, कुतस्तन्नाभिव्यज्यत इत्यत आह—

पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ ॥ ४ ॥

'तु'-शब्दः शङ्काव्यावृत्त्यर्थः । पराभिध्यानात्परमपुरुषसङ्कल्पादस्य जीवस्य स्वाभाविकं रूपन्तिरोहितम् । अनादिकर्मपरम्परया कृतापराधस्य ह्यस्य स्वाभाविकं[2] कल्याणरूपं परमपुरुषस्तिरोधापयति । ततस्तत्सङ्कल्पादेवास्य[3] जीवस्य बन्धमोक्षौ श्रुतौ—"यदा[4]ह्येवैष एतस्मि-

१ ०स्यैवो—इति लि० पु० । २ ह्यस्वाभाविकमिति लि० पु० प्रमादः ।
३ ०देव ह्यस्येति मु० पु० । ४ यदेति लि० पु० ।

यद्दृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्ते ऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते अथ सोऽभयं गतो भवति यदा[1] ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति' "एष ह्येवानन्दयाति' भीषाऽस्माद्वातः पवते" इत्यादिषु ।

देहयोगाद्वा सोऽपि ॥ ५ ॥

सोऽपि तिरोभावोऽपि[2] देहयोगद्वारेण वा भवति, सूक्ष्मचिदचित्क्रियोगद्वारेण वा । सृष्टिकाले देहावस्थेनाचिद्वस्तुना योगा[3]द्भवति, प्रलयकाले नामरूपविभागानर्हातिसूक्ष्माचिद्वस्तुयोगात् । अतोऽनभिव्यक्तस्वरूपत्वात्स्वप्ने जीवो न रथादीन् सङ्कल्पमात्रेण स्रष्टुं शक्नोति । "तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चने"ति सर्वेषु सुप्तेषु जागरणं सर्वलोकाश्रयत्वमित्यादयो हि परमपुरुषस्यैव[4] सम्भवन्ति । अतो जीवानामल्पाल्पकर्मानुगुणफला[5]नुभवार्थे तावन्मात्रकालावसानांस्तदेकानुभाव्यानर्थानुत्पादयति ।

सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ॥ ६ ॥

इतश्च स्वाप्नार्था न जीवसङ्कल्पपूर्वकाः, यतः, स्वप्नोऽभ्युदयानभ्युदययोः सूचकः श्रुतेरवगम्यते–

"यदा[6] कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति ।
समृद्धिं तत्र जानीयात्तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने[7]" इति ।

अथ स्वप्ने पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति स एनं[8] हन्तीत्यादेश्च । स्वप्नाध्यायविदश्च स्वप्नं शुभाशुभयोः सूचकमाचक्षते । सूचकत्वं च स्वसङ्कल्पायत्तस्य नोपपद्यते । तथा चाशुभस्यानिष्टत्वाच्छुभस्य सूचकमेव सृष्ट्वा पश्येत् । अतः स्वप्ने सृष्टिरीश्वरेणैव कृता ॥

सन्ध्याधिकरणं समाप्तम् ॥ १ ॥

---

१ यदेति लि० पु० ।   २ अपिशब्द इह नास्ति लि० पु० ।
३ संयोगाद्भिति मु० पु० ऽत्र ।   ४ स्यैवेत्यपि लि० पु० ।
५ ०स्यैवेति मु० पु० हि पुनः ।   ६ फलाफलेति लि० पु० ।
७ तस्मिंश्चस्वप्नदर्शन इति लि० पु० ।
८ पुरुषं कृष्णदन्तं पश्यति स पश्यमिति लि० पु० प्रमादः ।

अथ तदभावाधिकरणम् २।

तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च ॥ ७॥

इदानीं सुषुप्तिस्थानं परीक्ष्यते। इदमाम्नायते—"अथ यत्रैतत्सुप्तः समस्तः सम्प्रसन्नः[1] स्वप्नं न[2] विजानात्यासु तदा नाडीषु सृप्तो[3] भवती"ति, तथा, "अथ यदा सुषुप्तो[4] भवति यदा न कस्यचन वेद हिता नाम नाड्यो[5] द्वासप्ततिसहस्राणि हृदयात्पुरीततमभिप्रतिष्ठन्ते ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेत" इति, तथा, "यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम सता सोम्य! तदा सम्पन्नो भवती"ति। एवं नाड्य: पुरीतद्ब्रह्म च सुषुप्तिस्थानत्वेन श्रूयन्ते, किमेषां विकल्पः समुच्चयो वेति विशये निरपेक्षत्वप्रतीतेर्युगपदनेकस्थान[6]त्वस्यासम्भवाच्च विकल्प इति प्राप्ते उच्यते—

'तदभाव' इति, तदभावः स्वप्नाभावः सुषुप्तिर्नाडीषु पुरीतत्यात्मनि च भवति। एषां[7] स्थानानां समुच्चय इत्यर्थः। कुतः। 'तच्छ्रुतेः,' त्रयाणां स्थानत्वश्रुतेः। न च कार्यभेदेन समुच्चये सम्भवति पाक्षिकबाधगर्भो विकल्पो न्याय्यः। सम्भवति च[8] प्रासादखट्वापर्यङ्कवदाडा[?]दीनां कार्यभेदः। तत्र नाडीपुरीततौ प्रासादखट्वास्थानीयौ, ब्रह्म तु पर्यङ्कस्थानीयम्। अतो ब्रह्मैव साक्षात्सुषुप्तिस्थानम्।

अतः प्रबोधोऽस्मात् ॥ ८ ॥

यतो ब्रह्मैव साक्षात्सुषुप्तिस्थानम्, अतोऽस्माद्ब्रह्मण एव जीवानां प्रबोधः श्रूयमाण उपपद्यते—"सत आगम्य[9] न विदुः सत आगच्छामह" इत्यादिषु।

तदभावाधिकरणं समाप्तम् ॥ २ ॥

अथ कर्मानुस्मृतिशब्दविध्यधिकरणम् ३।

स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॥ ९ ॥

---

१ सम्पन्न इति मु० पु०, सम्पन्नमिति लि० पु०।
२ कश्चनेति मु० पु० अधिकम्। ३ सुप्त इति पु० द्वयेऽपि।
४ सुप्त इति लि० पु०। ५ सनाड्य इति लि० पु०।
६ ग्यकस्थानेति लि० पु० प्रमाद।
७ मेवामिति मु० पु०।
८ चकारो नास्ति मु० पु०।
९ आगत्येति मु० पु०।

किं सुषुप्त एव प्रबोधसमये उत्तिष्ठत्युतान्य इति संशये यस्य सकलोपाधिविनिर्मुक्तस्य ब्रह्मणि सम्पन्नस्य मुक्तादऽविलक्षणत्वेन भावीनशरीरेन्द्रियादिसम्बन्धाभावादन्य इति प्राप्त उच्यते—

'स एव त्वि'ति । 'तु'-शब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । स एवोत्तिष्ठति । कुतः । 'कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः' । कर्म तावत्सुषुप्तेन पूर्वं कृतं पुण्यपापरूपं तस्यज्ञानात्मकं तेनैव भोक्तव्यम् । अनुस्मृतिरपि य एवाहं सुप्तः स एव प्रतिबुद्धोऽस्मीति । शब्दोऽपि सुषुप्तप्रबुद्ध[1]स्य एवेति दर्शयति—"त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा[2] वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दंशो वा मशको वा यद्यद्भवन्ति तदा भवन्ती"ति । विधयश्च मोक्षार्थाः सुषुप्तस्य मुक्तत्वेऽनर्थकाः स्युः । न चासौ सर्वोपाधिविनिर्मुक्त आविर्भूतस्वरूपः, 'तद्यत्रैतत्सुषुप्त' इति सुषुप्तं प्रकृत्य "नाह खल्वयमेवं संप्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मी[4]ति नो एवेमानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवति नाहमत्र भोग्यं पश्यामी"ति वचनात् । मुक्तस्य "परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते…स तत्र[3] पर्येति जक्षत् क्रीडन् रममाणः" "स स्वराड् भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति" "सर्वं ह पश्यः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वशः" इति सर्वज्ञत्वादि श्रूयते । अतः सुषुप्तः संसरचित्रापास्त[5]सर्वकरणो ज्ञानभोगाद्यशक्तो विश्रम[6]स्थानं परमात्मानमुपसम्पद्याऽऽश्वस्तः पुनर्भोगायोत्तिष्ठति ॥

कर्मानुस्मृतिशब्दविध्यधिकरणं समाप्तम् ॥ ३ ॥

अथ मुग्धाधिकरणम् ४ ।

मुग्धेऽर्द्धसम्पत्तिः परिशेषात् ॥ १० ॥

मुग्धमधिकृत्य चिन्त्यते । किमियं[7] मूर्च्छा सुषुप्त्यादिष्वन्यतमाऽवस्था उतावस्थान्तरमिति विशये सुषुप्त्यादीनामन्यतमावस्थायामेव मूर्च्छा-

१ ॰प्रबुद्धमिति लि० पु० । २ वृको वेति नास्ति लि० पु० ।
३ लक्षयेति लि० पु०, तर्षेति मु० पु० ।
४ ॰त्ययमस्मीति लि० पु० । ५ आयस्तेति लि० पु० ।
६ विश्रामेति पु० । ७ किमयमिति मु० पु० ।

प्रसिद्ध्युपपत्तेरवस्थान्तरकल्पने प्रमाणाभावादन्यतमावस्थेति प्राप्त उच्यते–

'मुग्धेऽर्द्धसम्पत्ति'रिति । मुग्धे पुरुषे या तस्यावस्था सा मरणार्द्धसम्पत्तिः[१] । कुतः । 'परिशेषात्' । न तावत्स्वप्नजागरौ, ज्ञानाभावाद् निमित्तवैरूप्यादाकारवैरूप्याच्च । न सुषुप्तिमरणे, निमित्तं हि मूर्च्छाया अभिघातादि । पारिशेष्येण मरणार्द्धसम्पत्तिर्मूर्च्छा । मरणं हि सर्वथा देहसम्बन्धोपरतिः, सूक्ष्मप्राणदेहसम्बन्धावस्थितिर्मूर्च्छा ॥

मुग्धाधिकरणं समाप्तम् ॥ ५ ॥

उभयलिङ्गाधिकरणम् ५ । न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॥ ११ ॥

दोषदर्शनाद्वैराग्योदयाय जीवस्यावस्थाविशेषा निरूपिताः । इदानीं ब्रह्मप्राप्तितृष्णाजननाय प्राप्यस्य ब्रह्मणो निर्दोषत्वकल्याणगुणात्मकत्वप्रतिपादनायारभ्यते ।

तत्र जागरस्वप्नसुषुप्तिमुग्ध्युत्क्रान्तिषु स्थानेषु तत्तत्स्थानप्रयुक्ता जीवस्य ये दोषाः, ते तदन्तर्यामिणः परस्य ब्रह्मणोऽपि तत्तत्रावस्थितस्य सन्ति नेति विचार्यते । किं युक्तम् । सन्तीति । कुतः । तत्तदवस्थशरीरेऽवस्थानात् । ननु 'सम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात्' 'स्थित्यदनाभ्यां चे'त्यादिषु परस्याकर्मवश्यत्वेन दोषाभाव उक्तः, तत्कथमकर्मवश्यस्य परस्य ब्रह्मणस्तत्तत्स्थानसम्बन्धाद्दोष उच्यते । इत्थमुच्यते, कर्माण्यपि देहसम्बन्धमापादयन्त्यपुरुषार्थ[२]जननानि भवन्तीति 'देहयोगाद्वे'त्येवोक्तम् । तच्च देहसम्बन्धस्यापुरुषार्थत्वेन भवति, इतरथा कर्माण्येव दुःखं जनयिष्यन्ति, किं देहसम्बन्धेन । अतोऽकर्मवश्यत्वे सत्यपि नानाविधाशुचिदेहसम्बन्धोऽपुरुषार्थ एव[३] । अतस्त[४]'द्विषमनार्थं स्वेच्छया

१ मरणाय ऽर्द्धसम्पत्तिरिति मु० पु० ।
२ भवन्ति पुरुषार्थेति लि० पु० । ३ अपुरुषार्थ एवेति लि० पु० ।
४ तत्तदिति लि० पु० ।

तत्सम्बन्धेऽप्यपुरुषार्थसम्बन्धो ऽवर्जनीयः । 'पूयशोणितादिमज्जनं हि, स्वेच्छाकारितमप्यपुरुषार्थ एव । अतो यद्यपि जगदेककारणं सर्वज्ञत्वादिकल्याणगुणाकरञ्च[1] ब्रह्म, तथाऽपि "यः पृथिव्यां तिष्ठन्' य आत्मनि तिष्ठन्' यश्चक्षुषि तिष्ठन्' यो रेतसि तिष्ठति"त्यादिवचनात् तत्तत्रावस्थितस्य तत्तत्सम्बन्धरूपापुरुषार्थाः सन्तीत्येवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे—

'न स्थानतोऽपि परस्ये'ति । न पृथिव्यात्मादिस्थानतोऽपि परस्य ब्रह्मणोऽपुरुषार्थगन्धः सम्भवति । कुतः । 'उभयलिङ्गं सर्वत्र हि,' यतः, सर्वत्र श्रुति[2]स्मृतिषु परं ब्रह्मोभयलिङ्गम्—उभयलक्षणमभिधीयते, निरस्तनिखिलदोषत्वकल्याणगुणाकरत्वलक्षणोपेतमित्यर्थः । "अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः"

"समस्तकल्याणगुणात्मकोऽसौ
स्वशक्तिलेशावृत[3]भूतवर्गः ।
तेजोबलैश्वर्यमहावबोध-
सुवीर्यशक्त्यादिगुणैकराशिः ।
परः पराणां सकला न यत्र
क्लेशादयः सन्ति परावरेशे" ।
"समस्तहेयरहितं विष्ण्वाख्यं परमं पदम्"

इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्य उभयलक्षणं हि ब्रह्मावगतम् ।

भेदादिति चे,न्न, प्रत्येकमतद्वचनात् ॥ १२ ॥

यथा जीवस्य प्रजापतिवाक्यावगतापहतपाप्मत्वाद्युभयलिङ्गस्यापि देवादिदेहयोगरूपावस्थाभेदादपुरुषार्थयोग,[4]स्तथाऽन्तर्यामिणः परस्यापि स्वतोऽपहतपाप्मत्वाद्युभयलिङ्गस्य तत्तद्देवादिशरीरयोगरूपावस्थाभेदादपुरुषार्थयोगो[5]ऽवर्जनीय इति चे,त्तन्न, 'प्रत्येकमऽतद्वचनात्' "यः पृथिव्यां तिष्ठन्' य आत्मनि तिष्ठ"न्नित्यादिषु प्रतिपर्यायं "स त आत्माऽन्तर्या-

१ ०करं चेति तत्रतत्र । २ सर्वत्र श्रुतिस्मृतीति लि० पु० । ३ येनोद्धृतेति क्वचित् ।
४ सर्ग इति लि० पु० । ५ अपुरुषार्थत्वयोग इति लि० पु० ।

ष्यमृत" इत्यन्तर्यामिणोऽमृतत्ववचनात्[1] तत्रतत्र स्वेच्छया नियमनं कुर्वतस्तत्तत्सम्बन्धप्रयुक्तापुरुषार्थप्रतिषेधात् । जीवस्य तु तत् स्वरूपन्तिरोहितमिति 'पराभिध्यानात्तु तिरोहित'मित्यत्रोक्तम् । ननु स्वेच्छया कुर्वतोऽपि तत्तद्वस्तुस्वभावायत्तोऽपुरुषार्थसम्बन्धोऽवर्जनीय इत्युक्तम् । नैतदुक्तम् । न ह्यविद्वत्स्वपि स्वभावतोऽपुरुषार्थस्वरूपम्, कर्मवश्यानां तु कर्मस्वभावानुगुण्येन परमपुरुषसङ्कल्पादेकमेव वस्तु कालभेदेन पुरुषभेदेन च सुखाय दुःखाय च भवति । वस्तुस्वरूपप्रयुक्ते तु तारूप्ये सर्वं सर्वदा सर्वस्य सुखायैव दुःखायैव[2] वा स्यात्, न चैवं दृश्यते । तथा चोक्तम्—

"नरकस्वर्गसंज्ञे वै पापपुण्ये द्विजोत्तम ।
वस्त्वेकमेव दुःखाय सुखायेर्ष्यागमाय च ॥
कोपाय च यतस्तस्माद्वस्तु वस्त्वात्मकं कुतः ।
तदेव प्रीतये भूत्वा पुनर्दुःखाय जायते ॥
तदेव कोपाय यतः प्रसादाय च जायते ।
तस्माद् दुःखात्मकं नास्ति न च किञ्चित्सुखात्मक"मिति ।

अतो जीवस्य कर्मवश्यत्वात्तत्कर्मानुगुण्येन तत्तद्वस्तुसम्बन्ध एवापुरुषार्थः स्यात्, परस्य तु ब्रह्मणः स्वाधीनस्य स एव सम्बन्धस्तत्तद्विचित्रनियमनरूप[3]लीलारसायैव स्यात् ।

अपि चैव[4]मेके ॥ १३ ॥

अपि चैके शाखिन एकस्मिन्नेव देहसंयोगे जीवस्यापुरुषार्थं परस्य तु तदभावं नियमनरूपैश्वर्याऽऽयत्तदीप्तियोगं च स्वशब्देनाधीयते—

"द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया
समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्व-
त्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीती"ति ।

---

१ ०वचनेनेति लि० पु० । २ दुःखायैवेति लि० पु० नास्ति ।
३ ०नियमरूपेति मु० पु० । ४ चैवमिति लि० पु० ।

अथ स्यात्—"अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणी"ति ब्रह्मात्मकजीवानुप्रवेशपूर्वकं नामरूपव्याकरणमिति ब्रह्मणोऽपि तदात्मभूतस्य देवमनुष्यादिरूपत्वं तत्तन्नामभाक्त्वं चास्ति । ततश्च ब्रह्मणो यजेतेत्यादिविधिनिषेधशास्त्रगोचरत्वेन कर्मवश्यत्वमवर्जनीयमिति, तत्राह—

अरूपवदेव हि तत् प्रधानत्वात् ॥ १४ ॥

देवादिशरीरानुप्रवेशे तेनतेन रूपेण युक्तमप्य'रूपवदेव' तत्, 'ब्रह्म' रूपरहिततुल्यमेव, जीववच्छरीरित्वनिबन्धन कर्मवश्यत्व[1]म् अस्य न विद्यत इत्यर्थः । कुतः । निर्वाहकत्वेन 'प्रधानत्वात्' । "आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद् ब्रह्मे"ति सर्वानुप्रवेशेऽपि नामरूपकार्यास्पर्शेन नामरूपयोर्निर्वोढृत्वमेव ब्रह्मणः प्रतिपादयति । ननु तच्छरीरकत्वेन तदन्तर्यामित्वे कथ'मरूपव'दिति रूपसम्बन्धरहिततुल्यत्वमुच्यते । इत्थम्, यथा जीवस्य स[2]ज्ज्ञान्यसुखदुःखभाक्त्वेन तत्तद्रूपसम्बन्धः, तथा[3] तदभावात् परस्य ब्रह्मणोऽरूपत्वम्[4] । विधिनिषेधशास्त्राण्यपि कर्मवश्या[5]नेवाधिकुर्वन्ति । तस्मादरूपतुल्यमेव परं ब्रह्म । ततश्चान्तर्यामिरूपेणावस्थितमपि ब्रह्म निरस्तनिखिलदोषत्वकल्याणगुणाकरस्वरूपोभयलिङ्गमेव ।

ननु च 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे"त्यादिभिर्निर्विशेषप्रकाशैकस्वरूपं ब्रह्मावगम्यते, अन्यत्तु सर्वज्ञत्वसत्यसङ्कल्पत्वजगत्कारणत्वसर्वान्तरात्मत्वसत्यकामत्वादिकं नेति नेतीत्यादिभिः प्रतिषिध्यमानत्वेन मिथ्याभूतमित्यवगन्तव्यम् । तत्कथं कल्याणगुणाकरत्वनिरस्तनिखिलदोषत्वरूपोभयलिङ्गत्वं ब्रह्मण इति, तत्राह—

प्रकाशवच्चावैयर्थ्यात् ॥ १५ ॥

---

१ जीववच्छरीरित्वनिबन्धनकर्मवश्यत्वमिति सि॰ पु॰ ।
२ सत्तदिति मु॰ पु॰ । ३ तथात्वेति सि॰ पु॰ ।
४ अरूपवत्त्वमिति मु॰ पु॰ । ५ वश्यमिति सि॰ पु॰ ।

यथा च "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे"त्यादिवाक्याबैयर्थ्यात् प्रकाशस्वरूपत्वं ब्रह्मणोऽभ्युपगम्यते, तथा सत्यसङ्कल्पत्वसर्वज्ञत्वसर्वजगत्कारणत्वसर्वात्मकत्वनिरस्तनिखिलाविद्यादिदोषत्वाद्यभिधायिवाक्यार्थावैयर्थ्यादुभयलिङ्गमेव ब्रह्म[1]।

आह च तन्मात्रम् ॥ १६ ॥

किञ्च "सत्यं ज्ञानमनन्त'मित्यादि वाक्यं ब्रह्मणः प्रकाशस्वरूपतामात्रं प्रतिपादयति, नान्यत् सत्यसंकल्पत्वादिकं[2] वाक्यान्तरावगतं निषेधति*। 'नेति नेती'ति निषेधस्य च विषयो[3]ऽनन्तरमेव वक्ष्यते।

दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते ॥ १७ ॥

दर्शयति च वेदान्तगणः[4] कल्याणगुणाकरत्वं निरस्तनिखिलदोषत्वं च—

"तमीश्वराणां परमं महेश्वरं
तं देवतानां[5] परमं च दैवतम्"।
"स कारणं करणाधिपाधिपो
न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः॥
न तस्य कार्यं करणं च[6] विद्यते
न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते।
पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते
स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च" ॥
"यः सर्वज्ञः सर्वविद् यस्य ज्ञानमयन्तपः"
"भीषाऽस्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः"।
"स एको ब्रह्मण आनन्दः"
"यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह।

१ ०वाक्यानि स्वावैयर्थ्यादुभयलिङ्गमेव ब्रह्मेति लि० पु०।
२ सत्यसंकल्पत्वरूपत्वादिकमिति लि० पु०। * निषेधयतीति मु० पु०।
३ च निषेधस्य विषय इति मु० पु०, च निषेधस्य च विषय इति लि० पु०।
४ वेदान्तवाक्यगण इति मु० पु०।
५ तं दैवतानामिति मु० पु०, तद्देवतानामिति लि० पु०।
६ न तस्य कार्यं चेति लि० पु०।

आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चन" ॥
"निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जन"मित्यादिः ।

स्मर्यते च–

"यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम्" ।
"विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्" ॥
"मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् ।
हेतुनाऽनेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्त्तते" ॥
"उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।
यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्त्यव्यय ईश्वरः" ॥
"सर्वज्ञः[1] सर्वकृत्सर्वशक्तिज्ञानबलर्द्धिमान् ।
अन्यूनश्चाप्यवृद्धिश्च स्वाधीनोऽनादिमान् वशी ॥
क्लमतन्द्रीभयक्रोधकामादिभिरसंयुतः ।
निरवद्यः परः प्राप्तेर्निरधिष्ठो[2]ऽक्षरक्रम" इत्यादि ।

यतः[3] सर्वथा[4]ऽवस्थितस्यापि ब्रह्मण उभयलिङ्गत्वाद् न तत[6]स्थानप्रयुक्ताः दोषाः परं ब्रह्म स्पृशन्ति ।

अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् ॥ १८ ॥

यतो नानाविधेषु स्थानेषु स्थितस्यापि परस्य ब्रह्मण उभयलिङ्गत्वाद् न तत्प्रयुक्त[7]दोषभाक्त्वम्, अत एव जलदर्पणादिप्रतिबिम्बितसूर्यादिवत् परमात्मा तत्तत्रा[8]वस्थितोऽपि निर्दोष इति शास्त्रेषूपमा क्रियते–

'आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग्भवेत् ।
तथात्मैको ह्यनेकस्थो जलाधारेष्विवांशुमान् ॥
एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।
एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रव"दित्यादिषु ।

१ सर्वज्ञ इति नास्ति मु० पु० । २ परप्राप्तिनिरधिष्ठ इति लि० पु० ।
३ यत इति नास्ति लि० पु० । ४ सर्वावस्था–इति मु० पु० ।
५ लिङ्गत्वात् तत्तदिति मु० पु०, प्रमादः ।
६ न ततस्थानप्रयुक्तेति मु० पु० । ७ तत्रेति अधिकः लि० पु० ।

अत्र[1] चोदयति—

अम्बुवदग्रहणात्तु[2] न तथात्वम् ॥ १९ ॥

'तु'-शब्दश्चोद्यं द्योतयति । अम्बुवदिति सप्तम्यन्ताद्वतिः । अम्बुदर्पणादिषु यथा सूर्यमुखादयो दृश्यन्ते, न तथा पृथिव्यादिषु स्थानेषु परमात्मा दृश्यते । अम्ब्वादिषु हि सूर्यादयो भ्रान्त्या तत्रस्था इव दृश्यन्ते,[3] न परमार्थतस्तत्रस्थाः । इह तु "यः पृथिव्यां तिष्ठन्' योऽप्सु तिष्ठन्' य आत्मनि तिष्ठ"न्नित्येवमादिना परमार्थत एव परमात्मा पृथिव्यादिषु स्थितो दृश्यते । अतः सूर्यादे[4]रम्बुदर्पणादिप्रयुक्तदोषाऽननुषङ्गस्तत्रतत्रस्थित्यभावादेव । अतो 'न तथात्वम्,' दार्ष्टान्तिकस्य न दृष्टान्ततुल्यत्वमित्यर्थः ।

परिहरति—

वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवं दर्शनाच्च ॥ २० ॥

पृथिव्यादिस्थानान्तर्भावात् स्थानिनः परस्य ब्रह्मणः स्वरूपतो गुणतश्च पृथिव्यादिस्थानगतवृद्धिह्रासादिदोष[5]भाक्त्वमात्रं सूर्यादिदृष्टान्तेन निवर्त्यते । कथमिदमवगम्यते । 'उभयसामञ्जस्यादेवम्,' उभयदृष्टान्तसामञ्जस्यादेवमिति निश्चीयते । "आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग्भवेत्," "जलाधारेष्विवांशुमा"निति दोषवत्स्वऽनेकेषु वस्तुषु[6] वस्तुतोऽवस्थितस्याकाशस्य वस्तुतोऽनवस्थितस्यां[7]शुमतश्चोभयस्य दृष्टान्तस्योपादानं हि परमात्मनः पृथिव्यादिगतदोषभाक्त्वनिरसनमात्रे प्रतिपाद्ये समञ्जसं भवति[8] । घटशरावादिषु[9] यथा वृद्धिह्रासभाक्षु पृथक्पृथक् संयुज्यमानमप्याकाशं[10] वृद्धिह्रासादिदोषैर्न स्पृश्यते, यथा च जलाधारेषु

१ उत्तरमिति लि० पु० । २ ०ग्रहणोक्तमिति लि० पु० प्रमादः ।
३ तत्रस्था इति दृश्यन्ते इति क्वचित् । ४ सूर्यादिरिति लि० पु० प्रमादः ।
५ ०ह्रासादिस्थानेति लि० पु० प्रमादः । ६ वस्तुष्विति नास्ति लि० पु० ।
७ अनवस्थितो–इति लि० पु० तु प्रमादः । ८ सर्वं भवतीति लि० पु० ।
९ घटकरकादिष्विति लि० पु० ।
१० ०भाक्त्वपृथक्पृथक्संयुज्यमानमप्याकाशमिति लि० पु० ।

विषमेषु[1] दृश्यमानो ऽशुमांस्तत्तद्वृद्धिह्रासादिभिर्न स्पृश्यते, तथाऽयं परमात्मा पृथिव्यादिषु नानाऽऽकारेष्वचेतनेषु चेतनेषु च स्थितस्तत्तद्[2]गतवृद्धिह्रासादिदोषैरसंस्पृष्टः सर्वत्र[3] वर्तमानोऽप्येक एवास्पृष्टदोषगन्धः कल्याणगुणाकर एव । एतदुक्तं भवति—यथा जलादिषु वस्तुतोऽनवस्थितस्यांशुमतो हेत्वभावाज्जलादिदोषानभिष्वङ्गः, तथा पृथिव्यादिष्ववस्थितस्यापि परमात्मनो दोषप्रत्यनीकाकारतया दोषहेत्वभावाच्च दोषसम्बन्ध इति[4] । 'दर्शनाच्च'—दृश्यते चैवं सर्वात्मना साधर्म्याभावेऽपि विवक्षितांशसाधर्म्याद् दृष्टान्तोपादानं सिंह इव माणवक इत्यादौ । अतः स्वभावतो निरस्तनिखिलाज्ञानादिदोषगन्धस्य समस्तकल्याणगुणाकरस्य पृथिव्यादिस्थानतोऽपि[5] न दोषसम्भवः ।

अथ स्यात्—"द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चामूर्तमेव[6] चे"ति प्रकृत्य समस्तस्थूलसूक्ष्मरूपं प्रपञ्चं[7] ब्रह्मणो रूपत्वेन परामृश्य "तस्य ह वा एतस्य पुरुषस्य रूपं यथा माहारजनं[8] वास" इत्यादिना ऽऽकारविशेषं चा[9]भिधाय "अथात आदेशो नेति नेति[10] न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्ती"ति सर्वं प्रकृतं ब्रह्मणः प्रकार'मिति'-शब्देन परामृश्य तत्सर्वं प्रतिषिध्य सर्वविशेषाधिष्ठानं सन्मात्रमेव ब्रह्म, विशेषास्त्वेवंविधं स्वस्वरूपमजानता ब्रह्मणा कल्पिता इति दर्शयति, अतः कथमुभयलिङ्गत्वं ब्रह्मणः—इत्यत्राह—

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च
भूयः ॥ २१ ॥

---

१ विषमेष्विति लि० पु० ।
२ तद्वदिति सकल लि० पु० ।
३ सर्वगेति लि० पु० ।
४ दोषसम्बन्ध इति-इति लि० पु० ।
५ अपि नास्ति लि० पु० ।
६ यथेति लि० पु० नास्ति ।
७ ०प्रपञ्चेति लि० पु० ।
८ महारजनमिति मु० पु० महारजतमिति लि० पु० ।
९ चाकारविशेषं चेति मु० पु० ।
१० नेति नेतीति-इति मु० पु० ।

नैतदुपपद्यते यद्ब्रह्मणः प्रकृतविशेषणवत्त्वं 'नेति नेती'ति प्रतिषिध्यत इति, तथा सति भ्रान्तजल्पितायमानत्वात्। न हि ब्रह्मणो विशेषणतया प्रमाणान्तराप्रज्ञातं सर्वं सङ्कीर्तनेनोपदिश्य पुनस्तदेवानुन्मत्तः प्रतिषेधति। यद्यपि निर्दिश्यमानेषु केचन पदार्थाः प्रमाणान्तरप्रसिद्धाः, तथाऽपि तेषां ब्रह्मणः प्रकारत्वमप्रज्ञातमेव। इतरेषां तु स्वरूपं ब्रह्मणः प्रकारत्वं चाप्रज्ञातम्। अतस्तेषामनुवादा[1]सम्भवादत्रैवोपदिश्यन्ते। अतस्तत्प्रतिषेधो नोपपद्यते। यस्मादेवं तस्मात् प्रकृतैतावत्त्वं ब्रह्मणः प्रतिषेधतीदं वाक्यम्। ये[2] ब्रह्मणो विशेषाः प्रकृतास्तद्विशिष्टतया ब्रह्मणः प्रतीयमानेयत्ता 'नेति नेती'ति[3] प्रतिषिध्यते–'नेतिनेति' नैवंनैवम्, उक्तप्रकारमात्रविशिष्टं न भवति ब्रह्म। उक्तप्रकारविशिष्टतया या ब्रह्मण इयत्ता[4] प्रकृता सा ऽनेति''[5]–शब्देन परामृश्यत इत्यर्थः। यतश्च निषेधानन्तरं ब्रह्मणो भूयो गुणजातं ब्रवीति, अतश्च प्रकृतविशेषणयोगितामात्रं[6] ब्रह्मणः प्रतिषेधति। ब्रवीति हि भूयो गुणजातं–"न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत् परमस्ति अथ नामधेयं सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष, सत्य"मिति। अयमर्थः–'इति नेति ने'ति यद्ब्रह्म[7] प्रतिपादितम्, तस्मादेतस्मादन्यद्वस्तु परं न ह्यस्ति, ब्रह्मणोऽन्यत्स्वरूपतो गुणतश्चोत्कृष्टं नास्तीत्यर्थः। तस्य च ब्रह्मणः सत्यस्य सत्यमिति नामधेयम्। तस्य च निर्वचनं "प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्य"मिति। 'प्राण'–शब्देन प्राणसाहचर्याज्जीवाः परामृश्यन्ते। ते तावत् सत्यम्, वियदादिवत्स्वरूपान्यथाभावरूपपरिणामाभावात्, 'तेषामेव सत्यं,' तेभ्योऽप्येष परमपुरुषः सत्यम्। जीवानां कर्मानुगुण्येन ज्ञानसङ्कोचविकासौ विद्येते, परमपुरुषस्य त्वपहतपाप्मनस्तौ न विद्येते, अतस्तेभ्योऽप्येष सत्यम्। ततश्चैवं

१ अनुवादाम–इति लि० पु०। २ ये तु–इति मु० पु०।
३ नेतिनेति–इति पु० तृतीये। ४ ०विशिष्टतया ब्रह्मणस्तत्प्रेयत्तेति लि० पु०।
५ सा नेति–इति लि० पु०। ६ ०विशेषणयोगित्वमात्रमिति लि० पु०।
७ इति नेति यद्ब्रह्मेति लि० पु०।

वाक्यशेषोदितगुणजातयोगा[1]च्चेति नेतीति ब्रह्मणः सविशेषत्वं न प्रतिषिध्यते, अपि तु पूर्वप्रकृतेयत्तामात्रम् । अत उभयलिङ्गमेव परं ब्रह्म ।

[2] ब्रह्मणः प्रमाणान्तरागोचरत्वेन तत्सम्बन्धितया मूर्तामूर्तादिरूपानुवादेन तद्विधासम्भवात् प्रकृतेयत्ताप्रतिषेध उक्तः । तदेव प्रमाणान्तरागोचरत्वं द्रढयति–

तदव्यक्तमाह हि ॥ २२ ॥

तद्ब्रह्म प्रमाणान्तरेण नैव व्यज्यते, आह हि शास्त्रम्–

"न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य
न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम्"
"न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचे"त्यादि ।

हेत्वन्तरं चाह–

अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २३ ॥

अपि च संराधने सम्यक्प्रीणने भक्तिरूपापन्ने निदिध्यासन एवास्य साक्षात्कारो नान्यथेति श्रुतिस्मृतिभ्यामवगम्यते ।

"नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो
न मेधया न बहुना श्रुतेन ।
यमेवैष वृणुते तेन लभ्य-
स्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम्" ॥
"ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्व-
स्ततस्तु तं पश्यते[3] निष्कलं ध्यायमान" इति श्रुतिः ।

स्मृतिरपि–

"नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया"…
"भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ।
ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तपे"ति ।

१ गुणजातयोगादिति लि० पु० ।
२ "सम्बन्धे"ति मु० पु० त्वाधिकम् । ३ पश्यतीति मु० पु० ।

भक्तिरूपापन्नमेवोपासनं संराधनं तस्य प्रीणनमिति पूर्वमेवोक्तम्[1]। अतो निदिध्यासनाय ब्रह्मस्वरूपमुपदिशद्[2] "द्वे वाव ब्रह्मणो" इत्यादिवाक्यं ब्रह्मणो मूर्त्तामूर्त्तरूपद्वयादिविशिष्टतां[3] प्रागसिद्धां नानुवदितुमर्हम्।

प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ॥ २४ ॥

इतश्च प्रकृतैतावत्त्वं प्रतिषेधति, न मूर्त्तामूर्त्तादिविशिष्टत्वम्। यतः, साक्षात्कृतपरब्रह्मस्वरूपाणां वामदेवादीनां दर्शने[4] प्रकाशादिवज्ज्ञानानन्दादिस्वरूपवन्मूर्त्तामूर्त्तादिप्रपञ्चविशिष्टताया अपि ब्रह्मगुणत्वाविशेष्यं प्रतीयते—"तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदे अहं मनुरभवं सूर्यश्चे"त्यादि। ब्रह्मस्वरूपभूतप्रकाशानन्दादिवच्च तेषां वामदेवादीनां संराधनात्मके कर्मण्यऽभ्यासादुपलभ्यते, तद्वच्चाभ्यस्तसंराधनानां तेषां मूर्त्तामूर्त्तादिविशिष्टत्वमप्यविशेषेण प्रतीयत इत्यर्थः।

उक्तं ब्रह्मण उभयलिङ्गत्वमुपसंहरति—

अतोऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम् ॥ २५ ॥

'अत' उक्तैर्हेतुभिर्ब्रह्मणो'ऽनन्तेन' कल्याणगुणगणेन विशिष्टत्वं सिद्धम्, तथा हि सत्युभयलिङ्गं ब्रह्मोपपन्नं भवति ॥

उभयलिङ्गाधिकरणं समाप्तम् ॥ ५ ॥

अहिकुण्डलाधिकरणम् ६। उभयव्यपदेशात्त्वऽहिकुण्डलवत् ॥ २६ ॥

मूर्त्तामूर्त्तात्मकस्याचित्प्रपञ्चस्य ब्रह्मणो रूपत्वं "द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे" इत्यादिनोपदिश्यते, "अथात आदेशो नेति नेती"ति[7] मूर्त्तामूर्त्ता-

१ भक्तिरूपापन्नमिति लि० पु०। २ उपदिशदिति मु० पु०।
३ ब्रह्मस्वरूपेणेति लि० पु० प्रमादः।
४ मूर्त्तामूर्त्तरूपत्वं सकलविशिष्टमिति लि० पु०।
५ दर्शनमेति लि० पु०। ६ तद्वैतदिति लि० पु०।
७ नेति नेति—इति लि० पु०।

चिद्वस्तुरूपतया ब्रह्मण- इयत्ता[1] प्रतिषिध्यते, "न ह्येतस्मादिति नेत्य-न्यत्परमस्ती"ति ब्रह्मणोऽन्यदुत्कृष्टं नास्ती[2]ति प्रतिपादितम् । तदुपपादनाय "ऽथ नामधेयं सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्य"-मिति, 'प्राण'-शब्दनिर्दिष्टेभ्यश्चेतनेभ्योऽप्येष सत्यमिति कदाचिदपि ज्ञानादिसङ्कोचाभावादुक्तम् । तथा, "प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः" "पतिं विश्वस्यात्मेश्वरं" "नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनाना"मित्यादिश्रुतेश्चायमर्थोऽवगम्यते । तस्याचिद्वस्तुनो ब्रह्मरूपत्वप्रकार इदानीं चिन्त्यते ब्रह्मणो निर्दोषत्व[3]सिद्ध्यर्थम् ।

किमस्याचिद्वस्तुनो ब्रह्मरूपत्वमहिकुण्डलन्यायेन उत प्रभाप्रभावतोरिवैकजातियोगेन उत जीवस्येव विशेषणविशेष्यतयांऽशांशिभावेनेति । इह स्थाप्यमानं विशेषणविशेष्यभावमङ्गीकृत्य 'प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्' 'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य' इत्यत्र सूक्ष्मचिदचिद्वस्तुविशिष्टाद्ब्रह्मणः स्थूलचिदचिद्विशिष्टस्योत्पत्तिरनन्यत्वं चोक्तम् । किं युक्तम्[4] । 'अहिकुण्डलव'दिति । कुतः । 'उभयव्यपदेशात्' । "ब्रह्मैवेदं सर्वम्" "आत्मैवेदं सर्वं[5]"मिति तादात्म्यव्यपदेशात्,[6] "हन्ताऽहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणी"ति[7] भेदव्यपदेशाच्चाऽहेः कुण्डलभाववत्[8]भावव-स्यैव ब्रह्मणः संस्थानविशेषा अचिद्वस्तूनि ।

प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ॥ २७ ॥

'वा'-शब्दः पक्ष[9]व्यावृत्त्यर्थः । ब्रह्मस्वरूपस्यैवाचिद्रूपेणावस्थाने भेदश्रुतयो ब्रह्मणोऽपरिणामित्ववादिन्योऽपि बाधिता भवेयुः । अतो

---

१ प्रथमयोऽपोपत्तेति लि॰ पु॰ । २ न ह्यस्तीति लि॰ पु॰ ।
३ निर्विशेषत्वेति लि॰ पु॰ । ४ नियुक्तमिति तु लि॰ पु॰ प्रमादः ।
५ आत्मैवेद सर्वम्-इति लि॰ पु॰ नास्ति । ६ ०देशाच्चेति लि॰ पु॰ ।
७ अनुप्रविश्येत्यादि-इति लि॰ पु॰ ।
८ ०देशाच्चाहेः कुण्डलभाववद्ब्रह्म-इति मु॰ पु॰, ०देशात अहिकुण्डलभाववज्जु-इति लि॰ पु॰ ।
९ पक्षद्वयेति प॰ दूयेप ।

यथा तेजस्त्वेन प्रभातदाश्रययोर्भिन्नयोरपि तादात्म्यम्, एवमचित्प्रपञ्चस्य[1] ब्रह्मणो रूपत्वमित्यर्थः ।

पूर्ववद्वा ॥ २८ ॥

'वा'-शब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः । एकस्यैव द्रव्यस्यावस्थाविशेषयोगेऽपि ब्रह्मस्वरूपस्यैवाचिद्द्रव्यरूपत्वादुक्तदोषादनिर्मोक्षप्रसङ्गः[2] । अथ प्रभातदाश्रययोरिवाचिद्ब्रह्मणोर्ब्रह्मत्वजातियोगमात्रं विवक्षितम् । एवं सति[3] 'ब्रह्मत्वं गोत्ववद्ब्रह्मण्यपीश्वरे चिदचिद्वस्तुनोश्चानुवर्तमानं' सामान्यमिति सकलश्रुतिस्मृतिव्यवहारविरोधः पूर्ववदेव । 'अंशो नानाव्यपदेशात्' 'प्रकाशादिवत्तु नैवं परः' इति जीववत्पृथक्सिद्ध्यनर्हविशेषणत्वेनाचिद्वस्तुनो ब्रह्मांशत्वं विशिष्टवस्त्वेकदेशत्वेनाभेदव्यवहारो मुख्यः, विशेषणविशेष्ययोः स्वरूपस्वभावभेदेन भेदव्यवहारोऽपि[4] मुख्यः, ब्रह्मणो निर्दोषत्वं च[5] रक्षितम् । तदेवं प्रकाशजातिगुणशरीराणां मणिव्यक्तिगुण्यात्मनः सत्यपृथक्सिद्धिलक्षणविशेषणतया[6] यथांऽशत्वम्, तथेह[8] जीवस्याचिद्वस्तुनश्च ब्रह्म प्रत्यंऽशत्वम् ।

प्रतिषेधाच्च ॥ २९ ॥

"स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरः" "नास्य जरयैतज्जीर्यति" इत्यादिभिर्ब्रह्मणोऽचिद्धर्मप्रतिषेधाच्च विशेषणविशेष्यत्वेनैवांशांशिभाव इत्यर्थः । अतः सूक्ष्मचिदचिद्वस्तुविशिष्टं कारणभूतं ब्रह्म, स्थूलचिदचिद्विशिष्टं कार्यभूतं ब्रह्मेति कारणात्कार्यस्यानन्यत्वम्, कारणभूतब्रह्मविज्ञानेन कार्यस्य ज्ञाततेत्यादि सर्वमुपपन्नम्, ब्रह्मणो निर्दोषत्वं च रक्षितम् । ब्रह्मणो निर्दोषत्वेन कल्याणगुणाकरत्वेन चोभयलिङ्गत्वमपि सिद्धम् ॥

अहिकुण्डलाधिकरणं समाप्तम् ॥ ६ ॥

---

१ अचिद्वस्तुनस्येति लि· पु· ।
२ प्रसङ्ग इति लि· पु· नास्ति ।
३ एवं च सतीति लि· पु· ।
४ अपिर्नास्ति लि· पु· ।
५ चेति नास्ति मु· पु· ।
६ ०विशेषणतयेति लि· पु· ।
७ तदेवमिति लि· पु· ।
८ जीवांशतीति लि· पु· ।

अथ पराधिक्यनिरसनम् ७।

परमतः सेतून्मानसम्बन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ॥ ३० ॥

इदानीमस्मात्परस्माज्जगन्निमित्तोपादानरूपपरमकारणात्परब्रह्मणः परमपि किञ्चित्तत्त्वमस्तीति कैश्चिद्धेत्वाभासैराशङ्क्य निराक्रियते ऽस्योपास्यस्य निर्दोषत्वानवधिकातिशयासङ्ख्येयकल्याणगुणाकरत्वस्थेम्ने । तत्रेयमाऽऽशङ्का—यदिदं परं ब्रह्मोभयलिङ्गम्, एतस्मान्निखिलजगत्कारणात्परमपि किञ्चित्तत्त्वमस्ति । कथम् । "अथ य आत्मा स सेतुर्विधृति"रिति अस्य परस्य सेतुत्वव्यपदेशात्। 'सेतु'—शब्दस्य च लोके कूलान्तरप्राप्तिहेतौ प्रसिद्धेरितोऽन्यदनेन प्राप्यमस्तीति गम्यते। तथा, "एतं सेतुं तीर्त्वाऽन्धः सन्ननन्धो[2] भवती"ति तरितव्यता चास्याभिधीयते । अतश्चान्यत्प्राप्यमस्ति—उन्मानव्यपदेशाच्च । उन्मितं परिमितं[3] परं ब्रह्म, 'चतुष्पाद्ब्रह्म षोडशकल'मित्युन्मानव्यपदेशात् । स चायमुन्मानव्यपदेश,स्तेन सेतुना प्राप्यस्यानुन्मितस्यास्तित्वं द्योतयति । तथा, सम्बन्धव्यपदेशश्च सेतुसेतुमतोः प्रापक[4]त्वप्राप्यत्वलक्षणो दृश्यते,[5] "अमृतस्य परं सेतुं दग्धेन्धनमिवानलम्" "अमृतस्यैष सेतु"रिति । अतश्च परात्परमस्ति। भेदेन च परात्परं व्यपदिश्यते, "परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्" "परात्परं यन्महतो महान्त"मिति च । तथा, "तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वं" "ततो यदुत्तरतरं[6] तदरूपमनामय"मिति । अत एभ्यो हेतुभ्यः परस्माद्ब्रह्मणः परमपि किञ्चिदस्तीति गम्यते—इत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते—

सामान्यात्तु ॥ ३१ ॥

'तु'—शब्दः पक्षं व्यावर्तयति । यत्तावदुक्तं सेतुव्यपदेशात् परात्परमस्तीति, तन्नोपपद्यते। न ह्ययमत्र[7] किञ्चित्प्राप्यं प्रति सेतुरुच्यते, 'एषां लोकानामसम्भेदाये'ति सेतुसामान्येन सर्वलोकासङ्करकरत्वश्रुतेः । सिनो-

१ सिद्धत्वेति लि॰ पु॰ ।
२ तीर्त्वाऽन्धः सन्नन्ध इति मु॰ पु॰ । ३ इदमित्यधिकं मु॰ पु॰ ।
४० अथ सेतुमतो प्रापकेति लि॰ पु॰ । ५ दृश्यते—इति लि॰ पु॰ ।
६ यदुत्तरमिति लि॰ पु॰ । ७ न ह्यमुत्रेति मु॰ पु॰ ।

ति[1] बध्नाति स्वस्मिन्नर्थं विदचिद्वस्तुजातमसङ्कीर्ण[2]मिति सेतुरुच्यते । एवं सेतुं तीर्त्वेति तरतिरप्राप्तिवचनः, यथा वेदान्तं तरतीति ।

बुद्ध्यर्थः पादवत् ॥ ३२ ॥

यो ऽयं "चतुष्पाद् ब्रह्म षोडशकलं" "पादोऽस्य विश्वा भूतानी"-त्युन्मानव्यपदेश,स 'बुद्ध्यर्थः' परस्योपासनार्थः, "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इत्यादिभिर्जगत्कारणस्य परस्य ब्रह्मणोऽपरिच्छिन्नत्वावगमात् स्वत उन्मितत्वासम्भवात् । जगत्कारणत्वं हि[3] तस्यैव श्रूयते "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः" "सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेये"ति । अतो यथा[4] "वाक् पादः प्राणः पादश्चक्षु पादः श्रोत्रं पाद" इत्यादिना ब्रह्मणो वागादिपादव्यपदेश उपासनार्थः, एवमयमपि[5] ।

स्वयमनुन्मितस्य[6] कथमुपासनार्थतयाऽप्युन्मानसंभवः, तत्राह—

स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत् ॥ ३३ ॥

प्रतिपत्तवागादिस्थानविशेषरूपोपाधिभेदात्तत्सम्बन्धितयोन्मितत्वानुसन्धानं सम्भवति, यथा प्रकाशादेर्विततस्य वातायनघटादिस्थानभेदैः परिच्छिन्नत्वाऽनुसन्धानसम्भव इत्यर्थः ।

उपपत्तेश्च ॥ ३४ ॥

यदुक्त"ममृतस्यैष सेतु"रिति प्राप्यप्रापकसम्बन्धव्यपदेशात् प्रापकात्परं प्राप्यमन्यदस्तीति, तन्न, प्राप्यस्य परमपुरुषस्य स्वप्राप्तौ स्वस्यैवोपायत्वोपपत्तेः ।

"नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो
न मेधया न बहुना श्रुतेन ।
यमेवैष वृणुते तेन लभ्य-
स्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम्"—

इत्यनन्योपायत्वश्रवणात् ।

---

१ सिनोतीति नास्ति लि० पु० । २ असङ्कीर्णमिति लि० पु० ।
३ हीति नास्ति लि० पु० । ४ चतुष्पादो मनः पादइति मु० पु० ।
५ एवमपि–इति लि० पु० । ६ अनुन्मितस्येति लि० पु० प्रमादः ।

तथाऽन्यप्रतिषेधात् ॥ ३५ ॥

यत्पुनरुक्तम् "ततो यदुत्तरतरं" "परात्परं पुरुषम्" "अक्षरात्परतः पर" इत्यादिभेदव्यपदेशात्परात्परमस्तीति, तन्नोपपद्यते, तत्रैव ततोऽन्यस्य परस्य प्रतिषेधात्,

"यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चिद्

यस्मान्नाणीयो न ज्यायो[1]ऽस्ति कश्चि"दिति ।

'यस्मादपरं परं नास्ति 'किञ्चित्,' न केनापि प्रकारेण परमस्तीत्यर्थः । तथाऽन्यत्रापि, "न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्ती"ति । नेति निर्दिष्टादेतस्माद्ब्रह्मणोऽन्यत्परं न ह्यस्तीत्यर्थः । तथा, "न तस्येशे[2] कश्चन तस्य नाम महद्यशः" इति । तद्धि जगदुपादानकारणतयाऽनन्तरमुक्तं "सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि"–"स आपः प्रदुघे उभे इमे" इत्यादिना । "अद्भ्यः सम्भूतो हिरण्यगर्भे इत्यष्टा"विति च जगत्कारणं पुरुषमेनं प्रत्यभिज्ञापयति च । 'ततो यदुत्तरतर'मिति किमुच्यत इति चेत् । पूर्वेत्र

"वेदाहमेतं पुरुषं महान्त-

मादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ।

तमेवं विद्वानमृत इह भवति

नान्यः पन्था विद्यते ऽयनाये"ति–

परस्य ब्रह्मणो महापुरुषस्य वेदनमेवामृतत्वसाधनं नान्योऽमृतत्वस्य पन्था इत्युपदिश्य तदुपपादनाय

"यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चि-

द्यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित् ।

वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येक-

स्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्"–

इति पुरुषस्य परत्वं[3] तद्व्यतिरिक्तस्य परत्वासम्भवं च प्रतिपाद्य

---

१ नाणीयोमस्तिमज्यायो–इति लि० पु० प्रमादः ।

२ तस्येशमिति लि० पु० ।   ३ परतरत्वमिति लि० पु० ।

"ततो यदुत्तरतरं तदरूपमनामयम् ।

य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापियन्ति"—

इति पूर्वोक्तमर्थं हेतुतो 'निगमयति—यदुत्तरतरं'[1] पुरुषतत्त्वं तदेवा रूपमनामयं यत्, ततो ये तत्पुरुषतत्त्वं विदुस्त एवामृता भवन्ति, अथेतरे दुःखमेवापियन्तीति । अन्यथोपक्रमविरोधोऽनन्तरोक्त[2]विरोधश्च । "परात्परं पुरुषमुपैति दिव्य"मित्यपि पूर्वत्राक्षरात्परतः पर इत्यक्षरादव्याकृताख्यः परः समष्टिपुरुष, स्तस्मात्परो योऽदृश्यत्वादिगुणकः सर्वज्ञः परमपुरुषः, स एवेहापि परात्परमिति[3] समष्टिपुरुषात्परत्वेनोच्यते ।

अनेन सर्वगतत्वमाऽऽयामशब्दादिभ्यः ॥ ३६ ॥

'अनेन' ब्रह्मणा[4] 'सर्वगतत्वं' सर्वस्य जगतो व्याप्यत्व'मायामशब्दादिभ्यः' सर्वव्याप्तिवाचिशब्देभ्योऽवगम्यमानमस्मा[5]त्परं नास्तीत्यवगमयति । आयामशब्दस्तावत्—

"तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्"

"यच्च किञ्चिज्जगत्यस्मिन् दृश्यते श्रूयतेऽपि वा ।

अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः" ॥

"नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः" ।

'आदि'—शब्दा"ब्रह्मैवेदं सर्वम्" "आत्मैवेदं सर्वं"मित्यादयो गृह्यन्ते । अत इदं परं ब्रह्मैव सर्वस्मात्परम् ॥

पराधिकरणं समाप्तम् ॥ ७ ॥

अथ फलाधिकरणम् ८ । **फलमत उपपत्तेः ॥ ३७ ॥**

उक्तमुपासिसिषोपजनना[6]र्थे जीवस्य सर्वावस्थासु सदोषत्वं प्राप्यस्य च परमपुरुषस्य निर्दोषत्वं कल्याणगुणाकरत्वं सर्वस्मात्परत्वं च । अतः परमुपासनं विदधदुपासीनानां परस्मादेवाऽस्मात्पुरुषात्तत्प्राप्तिरूपमपव-

---

१ यदुत्तरमिति लि० पु० ।　　२ अनन्तरोक्ति—इति मु० पु० ।

३ परइति—इति मु० पु० ।

४ अनेन ब्रह्मणापि—इति लि० पु० । ५ अत स्मादिति लि० पु० ।

६ ०षोः पजननेति लि० पु० प्रमादः ।

गांख्यं फलमिति संप्रति ब्रूते । तुल्यन्यायतया शास्त्रीयमैहिकामुष्मिकमपि फलमत एव परस्मात्पुरुषाद्भवतीति सामान्येन 'फलमत' इत्युच्यते । कुत एतत् । 'उपपत्तेः' । स एव हि सर्वज्ञः सर्वशक्तिर्महोदारो यागदानहोमादिभिरुपासनेन चाऽऽराधित ऐहिकामुष्मिकभोगजातं स्वस्वरूपप्राप्तिरूपमपवर्गं च दातुमीष्टे । न ह्यचेतनं कर्म क्षणध्वंसि कालान्तरभाविफलसाधनं भवितुमर्हतीति ।

श्रुतत्वाच्च ॥ ३८ ॥

"स वा एष महानज आत्माऽन्नादो वसुदानः" "एष ह्येवानन्दयाती"ति भोगापवर्गरूपं फलमयमेव ददातीति हि श्रूयते ।

सम्प्रति पूर्वपक्षमाह—

धर्मं जैमिनिरत एव ॥ ३९ ॥

'अत एवो'पपत्तेः शास्त्राच्च यागदानहोमोपासनरूपधर्ममेव फलप्रदं जैमिनिराचार्यो मन्यते । लोके हि कृष्यादिकं कर्म दानादिकं च कर्म साक्षाद्वा[1] परम्परया वा स्वयमेव फलसाधनं दृष्टम्, एवं वेदेऽपि यागदानहोमादीनां साक्षात्फलसाधनत्वाभावेऽपि परम्परया ऽपूर्वद्वारेण फलसाधनत्वमुपपद्यते । तथा यजेत स्वर्गकाम इत्यादि शास्त्रमपि सिषाधयिषितस्वर्गस्य कर्तव्यतया यागाद्यभिदधदन्यथानुपपत्त्या ऽपूर्वद्वारेण फलसाधनत्वमेवावगमयति ।

पूर्वन्तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ ४० ॥

'तु'—शब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः । पूर्वोक्तं परमपुरुषस्यैव फलप्रदत्वं भगवान् बादरायणो मन्यते । कुतः । 'हेतुव्यपदेशात्,' यज देवपूजायामिति देवताराधनभूतयागाद्याराध्यभूताग्निवाय्वादिदेवतानामेव तत्तत्फलहेतुतया[2] तस्मिंस्तस्मिन्नपि वाक्ये व्यपदेशात् । "वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयती"त्यादिषु कामिनः सिषाधयिषितफलसाधनत्वम-

[1] लोके हि कृष्यादिकं मर्दनादिकं च कर्म साक्षाद्वेति लि॰ पु॰ ।
[2] ०हेतुत्वरूपमिति लि॰ पु॰ ।

कारोपदेशोऽपि विध्यपेक्षित एवेति[1] नाऽतत्परत्वशङ्का युक्ता । एवमपेक्षितेऽपि फलसाधनत्वप्रकारे शब्दादेवावगते सति तत्परित्यागमश्रुतापूर्वादिपरिकल्पनं च[2] प्रामाणिका न सहन्ते । लिङादयोऽपि[3] देवताराधनभूतयागादेः प्रकृत्यर्थस्य कर्तृव्यापारसाध्यतां व्युत्पत्तिसिद्धां शब्दानुशासनानुमतामभिदधति, नान्यदलौकिकमिति मयैवोक्तम् । तदेवं "वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवते"त्यादिशब्दाद्वाय्वादीनां फलप्रदत्वमवगम्यते । वाय्वाद्यात्मना च परमपुरुष एवाराध्यतया फलप्रदायित्वेन चावतिष्ठत इति श्रूयते–

"इष्टापूर्तं बहुधा जातं जायमानं
विश्वं बिभर्ति भुवनस्य नाभिः
तदेवाग्निस्तद्वायुस्तत्सूर्यस्तदु चन्द्रमा" इति ।

अन्तर्यामिब्राह्मणे च "यो वायौ तिष्ठन् यस्य वायुः शरीरं' योऽग्नौ तिष्ठन्' य आदित्ये तिष्ठ"न्नित्यादि श्रूयते । स्मर्यते च–

"यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति ।
तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥
स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते" ।
"अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव चे"ति ।

प्रभुरिति फलप्रदायीत्यर्थः ।

"देवान् देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति[4] मामपि" ।
"यान्ति मद्याजिनोऽपि मा"मिति च ।

लोके च कृष्यादिभिर्विचित्ररूपान् द्रव्यविशेषान् संपाद्य ते राजानं भृत्यद्वारेण साक्षाद्वाऽर्चयन्ति, अर्चितश्च राजा तत्तदाराधनानुगुणं फलं च प्रयच्छन् दृश्यते । वेदान्तास्त्वसिपतितसकलेतरप्रमाणसम्भावनाभूमिं निरस्तसमस्ताऽविद्यादिदोषगन्धं स्वाभाविकानवधिकातिशयापरिमितोदारगुणसागरं पुरुषोत्तमं प्रतिपाद्य तदाराधनरूपाणि च यागदानहो-

१ °पेक्षितत्वादेवेति—इति लि० पु० ।
२ चेति नास्ति लि० पु० । ३ विज्ञातीयोऽपि—इति लि० पु० ।
४ मामित्यधिकमत्र लि० पु० ।

मात्मकानि स्तुतिनमस्कारकीर्तनार्चनध्यानानि च तदाराधनानि[1] तदाराधितात्परस्मात्पुरुषाद्वैराग्यपवर्गरूपं फलं च वदन्तीति सर्वं समञ्जसम् ॥

फलाधिकरणं समाप्तम् ॥ ८ ॥

इति श्रीमद्भगवद्रामानुजाचार्यचरणकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये साधनाध्यायस्य तृतीयस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

१ च तदाराधनानि चेति म पु ।

अथ तृतीयाध्याये तृतीयः पादः॥

अथ सर्ववेदान्तप्रत्यया-धिकरणम् १।

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाऽद्यविशेषात् ॥ १ ॥

उक्तं ब्रह्मोपासिसिषोपजननाय वक्तव्यं ब्रह्मणः फलदायितापर्यन्तम्।

इदानीं ब्रह्मोपासनानां गुणोपसंहारविकल्पनिर्णयाय विद्याभेदाभेदचिन्ता प्रस्तूयते।

प्रथमं तावदेकस्या[1]'वैश्वानरविद्याया[2] अनेकशाखासु श्रूयमाणाया किमेकविद्यात्वम्, उत विद्याभेद इति चिन्त्यते। अविशेषपुनःश्रवणस्य प्रकरणान्तरस्य च भेदकत्वाच्छाखान्तरे चोभयोरऽवर्जनीयत्वाद्विद्याभेद इति प्राप्तम्। अत एव

"तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत
शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु चीर्णं[3]"मिति—

शिरोव्रतवतामाथर्वणिकानामेव विद्योपदेशनियम उपपद्यते। विद्यैक्ये हि विद्याङ्गस्य शिरोव्रतस्यान्येषामपि शाखिनां प्राप्तेर्नियमो नोपपद्यते। एवं प्राप्त उच्यते—

'सर्ववेदान्तप्रत्यय'मेकमुपासनमिति। कुतः। 'चोदनाद्यविशेषात्'। चोदना तावदुपासीत विद्यादित्येवंजातीयका धात्वर्थविशेष-

---

१ एकांशस्या-इति लि० पु०। २ वैश्वानरविद्यादिकाया इति मु० पु०।
३ चीर्णमिति लि० पु० उपलब्धम्।

विधिः । 'आदि'-शब्देन "एकं वा संयोगरूपचोदनाख्याऽविशेषा"दिति कर्मकाण्डे शाखान्तराधिकरणसूत्रोक्ताः संयोगरूपाख्या गृह्यन्ते । एषां चोदनादीनामऽविशेषात् सैवेयं विद्येति शाखान्तरे प्रत्यभिज्ञायते । तथा हि छान्दोग्यवाजसनेयकयो"र्वैश्वानरमुपास्त"इति चोदना तावदेकरूपा । वेद्यैक[1]निरूपणीयस्वरूपस्य विद्विपर्यायस्योपासेर्वेद्यभूत[2]वैश्वानरैक्याद्रूपमप्यविशिष्टम् । आख्या च वैश्वानरविद्येत्यविशिष्टा । फलसंयोगोऽप्युभयत्रापि ब्रह्मप्राप्ति[3]रूपोऽविशिष्टः । अत एभिः प्रत्यभिज्ञानाच्छाखान्तरेऽपि विद्यैक्यम् ।

यत्तूक्तमविशेषपुनःश्रवणात्प्रकरणान्तराच्च विधेयभेदप्रतीतेर्न विद्यैक्यमिति तदनुभाष्य परिहरति—

भेदान्नेति चेदेकस्यामपि ॥ २ ॥

अविशेषपुनःश्रुत्या प्रकरणान्तराच्च विधेयभेदान्न[4] विद्यैक्यमिति चेत्, एकस्यामपि विद्यायां प्रतिपत्तृभेदा[5]त्पुनःश्रुतिः प्रकरणान्तरं चोपपद्यते । यत्र ह्येकस्मिन् प्रतिपत्तरि पुनःश्रुतिः प्रकरणान्तरं च विद्यते, तत्राऽन्यथानुपपत्त्या विधेयभेदाद्विद्याभेदः । प्रतिपत्तृ[6]भेदे तत्प्रतिपत्त्यर्थतया पुनःश्रुत्याद्युपपत्तेस्तत्र न विधेयान्तरसम्भवः ।

यच्चोक्तं शिरोव्रतवतामाथर्वणिकानामेव विद्योपदेशनियमदर्शनाद्विद्याभेदः प्रतीयत इति, अत्राह—

स्वाध्यायस्य तथात्वे हि समाचारेऽधिकाराच्च
सववच्च तन्नियमः ॥ ३ ॥

नैतदस्ति—शिरोव्रतोपदेशनियमदर्शनं विद्या[7]भेदं द्योतयतीति शिरोव्रतस्य विद्याङ्गत्वाभावात् । 'स्वाध्यायस्य तथात्वे हि तन्नियमः,'[8] स्वाध्यायस्य तथात्वसिद्ध्यर्थं तज्जन्यसंस्कारभाक्त्वसिद्ध्यर्थं हि शिरोव्र-

१ चोदनाद्यैकरूप्या विद्यैक्येति लि० पु० ।
२ विधिपर्यायस्योपास्त्यैक्यभूतेति लि० पु० ।
३ उभयत्राप्रिब्रह्मप्राप्तीति लि० पु० । ४ नेति–इति लि० पु० ।
५ प्रतिपत्तृभेदादिति लि० पु० । ६ प्रतिपत्तरि–इत्युपलभ्यते लि० पु० ।
७ दर्शनाद्विद्येति लि० पु० । ८ स्वाध्यायस्येति प्रतीकपदद्वयं नास्ति लि० पु० ।

तोपदेशनियमः, न विद्यायाः । कुत एतत् । "नैतदचीर्णव्रतोऽधीत" इति तस्याध्ययनसंयोगात् । 'समाचारेऽधिकाराच्च,' समाचाराख्ये ग्रन्थे "इदमपि वेदव्रतेन[1] व्याख्यात"मित्यतिदेशात्, 'तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत'—वेदविद्यामित्यर्थः । 'सववच्च तन्नियमः,' यथा हि सवहोमाः सप्तसूर्यादयः[2] शतौदनपर्यन्ता आथर्वणिकैकाग्निसम्बन्धिनस्तत्रैव भवन्ति, न त्रेताग्निषु ।

दर्शयति च ॥ ४ ॥

दर्शयति च[3] श्रुतिरुपासनस्य सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वम् । तथा हि छान्दोग्ये "तस्मिन् यदन्त[4]स्तदन्वेष्टव्य"मित्युक्त्वा 'किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्य"मिति प्रश्नपूर्वकमपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकविशिष्टः परमात्मा तस्मिन्नुपास्य इत्युक्तम् । तैत्तिरीयके तु छान्दोग्यस्थं प्रतिनिर्देशमुपजीव्य "तत्रापि दहं गगनं विशोकस्तस्मिन् यदन्तस्तदुपासितव्य"मिति गुणाष्टकविशिष्टस्य परमात्मन उपासनमुच्यते । तदुभयत्र विद्यैकत्वेन गुणोपसंहारादेवोपपद्यते ॥

तदेवं शाखान्तराधिकरणन्यायसिद्धं विद्यैक्यं स्थिरीकृत्य तत्प्रयोजनमाह—

उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधि[5]शेषवत्समाने च ॥ ५ ॥

एवं सर्ववेदान्तेषु समाने सत्युपासने वेदान्तान्तराम्नातानां गुणानां[6] वेदान्तान्तर उपसंहारः कर्तव्यः । कुतः । 'विधिशेषवदर्थाभेदात्' । यथैकस्मिन्वेदान्ते श्रुतो वैश्वानरदहरादिविधिशेषो गुणस्तद्विद्यासम्बन्धात्तदुपकाररूपप्रयोजनसिद्ध्यर्थमनुष्ठीयते, तथा वेदान्तान्तरोदितोऽपि[7]

१ इदमपि वेदव्रतेनेति पु० द्वयेऽपि ।
२ यथा होमाः सप्तसूर्याद्यर्चः—इति लि० पु० ।
३ दर्शयति चेति भाष्ये नास्ति लि० पु० । ४ छान्दोग्येतत—इति लि० पु० ।
५ ०भेदाद्विति विधि—इति लि० पु० उपलब्धम् ।
६ वेदान्तान्तराम्नातानां वेदान्तान्तरगुणानामिति लि० पु० ।
७ वेदान्तान्तराम्नातोऽपीति लि० पु० ।

तद्विद्यासम्बन्धित्वे तदुपकाराविशेषा[1]दुपसंहर्तव्य इत्यर्थः । 'च'-शब्दोऽवधारणे ॥

सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणं समाप्तम् ॥ १ ॥

अथान्यथात्वाधिकरणम् २ । **अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ॥६॥**

एवं[2] चोदनाद्यविशेषाद्विद्यैकत्वमेकत्वे च गुणोपसंहारः कर्तव्य इत्युक्तम् । अतः परं क्वचन विद्या अधिकृत्य प्रत्यभिज्ञाहेतुभूतचोदनाद्यविशेषोऽस्ति नेतीति निरूप्य निर्णीयते ।

अस्त्युद्गीथविद्या वाजिनां छन्दोगानां च । वाजिनां तावत् "द्वया ह प्राजापत्या देवाश्चासुराश्चे"त्यारभ्य "ते ह देवा [3]ऊचुः हन्ताऽसुरान् यज्ञ उद्गीथेनात्ययामे[4]"त्युद्गीथेनासुरविध्वंसनं प्रतिज्ञायोद्गीथे वागादिमनःपर्यन्तदृष्टावसुरैरभिभवमुक्त्वा "अथ हेममासन्यं प्राणमूचु"रित्यादिनोद्गीथे प्राणदृष्ट्या असुरपराभवमुक्त्वा "भवत्यात्मना पराऽस्य [5]द्विषन् भ्रातृव्यो भवति य एवं वेदे"ति यजुपराजयफलायोद्गीथे प्राणदृष्टिर्विहिता । एवं छन्दोगानामपि "देवासुरा ह वै यत्र संयेतिर"इत्यारभ्य "तद्ध देवा उद्गीथमाजह्रुरनेनैनानऽभिहनिष्याम" इत्युद्गीथेनासुरपराभवं प्रतिज्ञाय तद्वदेवोद्गीथे वागादिदृष्टौ दोषमभिधाय "अथ एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथ[6]मुपासाञ्चक्रिर"इत्यादिनोद्गीथे प्राणदृष्ट्या असुर[7]पराभवमुक्त्वा "यथाश्मानमाखणमृत्वा[8] विध्वंसत एवं हैव स विध्वंसते[9] य एवंविदि पापं कामयत" इति यजुपराभवायोद्गीथे प्राणदृष्टिर्विहिता । वेदनविषय[10]विधिप्रत्ययाश्रवणेऽपि

---

१ तदुपकरणविशेषादिति लि० पु० ।
२ एवमिति नास्ति लि० पु० ।   ३ ते हवा देवा इति मु० पु० ।
४ उद्गीथे प्राणदृष्टिर्विहिता एवं छन्दोगानामपि देवासुराश्च नात्ययामे-इति लि० पु० मु० पाठसंकरः ।   ५ अस्येति लि० पु० नास्ति ।
६ प्राणस्तुत्या उद्गीथमिति लि० पु० उपकल्पितम् ।
७ प्राणदृष्टोमाह इति असुरेति लि० पु० प्रमादः ।
८ आखणं भूत्वेत्युपकल्पितं लि० पु० ।
९ एवं हैव स विध्वंसते-इति लि० पु० नास्ति ।
१० वेदनविषयेति लि० पु० प्रमादः ।

फलसाधनत्वश्रवणात्तद्विषयो विधिः कल्प्यते । उद्गीथविद्यायाः[१] क्रत्वर्थत्वेन क्रतुसाद्गुण्यफलत्वेऽप्यार्थवादिकमपि फलं तदविरुद्धं ग्राह्यमेवेति देवताधिकरणे प्रतिपादितम् । तत्र संशय्यते—किमत्र विद्यैक्यमुत नेति । किं युक्तम् ? विद्यैक्यमिति । कुतः ? उभयत्रोद्गीथस्यैवाऽध्यस्तप्राणभावस्योपास्यत्वश्रवणाच्चोदनाद्यविशेषात् । फलसंयोगस्तावच्छत्रुपराभवरूपो न विशिष्यते,[२] रूपमप्यध्यस्तप्राणभावोद्गीथाख्योपास्यैक्या[३]दविशिष्टम्, चोदना च विधि[४]धात्वर्थगता ऽविशिष्टा, आख्या चोद्गीथविद्येत्यविशिष्टा ।

अत्र राद्धान्तच्छायया परिचोद्य परिहरति[५]—

अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषादिति ।

यदुक्तं विद्यैक्यमिति, तन्नोपपद्यते, रूपभेदात् । रूपान्यथात्वं हि शब्दादेव प्रतीयते । वाजसनेयके हि "अथ हेममासन्यं प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्य एष प्राण उदगाय"दित्युद्गानस्य कर्तरि प्राणदृष्ट्या ऽसुरपराभवमुक्त्वा 'य एवं वेदे'ति कर्तर्येव प्राणदृष्टि'रेवं'—शब्रादवगम्यते[६] । छान्दोग्ये "अथ ह[७] य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासांचक्रिरे" इत्युद्गानस्य कर्मण्युद्गीथे प्राणदृष्ट्याऽसुरपराभवमुक्त्वा "य एवंविदि पाप्म कामयत" इत्ये'व'शब्दात् कर्मण्येवोद्गीथे प्राणदृष्टिर्विहिता । अत एकत्र कर्तरि प्राणदृष्टिशब्दादन्यत्र कर्मणि प्राणदृष्टिशब्दाच्च रूपान्यथात्वं स्पष्टम् । रूपान्यथात्वे च विधेयभेदे सति केवलचोदनाद्यविशेषोऽकिञ्चित्कर इति विद्याभेद इति चेत्,तन्न,[८] अविशेषात् । अविशेषेण ह्युभयत्रोद्गीथसाधनकः परपरिभव उपक्रमे प्रतीयते । वाजसनेयके "ते ह देवा ऊचुर्हन्तासुरान् यज्ञ उद्गीथेनात्ययामे"त्युपक्रमे श्रूयते, छान्दोग्येऽपि 'तद्ध देवा उद्गीथमाजह्रुरनेनैना-

१ ०विद्या—इति लि० पु० ।
२ ०रूपो विशेष्यत इति लि० पु० । ३ ०द्गीथाख्योपास्यैक्यादिति लि० पु० ।
४ विधीति लि० पु० । ५ राद्धान्तच्छायया परिहरतीति लि० पु० ।
६ रेवशब्दादेव गम्यत इति लि० पु० । ७ अथ ह—इति लि० पु० ।
८ तत्रेति लि० पु० ।

नभिहनिष्याम" इति । अत्र उपक्रमाविरोधाय 'तेभ्य एव प्राण उद्गाय'-इत्यध्यस्तप्राणभाव उद्गीथ उद्गानकर्मभूत एव पाकादिष्वोदनादिवत्सौकर्यातिशय[1]विवक्षया कर्तृत्वेनोच्यते । अन्यथोपक्रमगत 'उद्गीथ'-शब्दः कर्तरि लाक्षणिकः स्यात् । अतो विद्यैक्यमिति प्राप्ते प्रचक्ष्महे—

न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वा[2]दिवत् ॥ ७ ॥

'न वे'ति पक्षं व्यावर्तयति । न चै[3]तदस्ति—यद्विद्यैक्यमिति । कुतः । 'प्रकरणभेदात्' । "ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीते"ति [illegible] मुद्गीथावयवं प्रणवं[4] प्रस्तुत्य "एतस्य वा अक्षरस्योपव्याख्यानं भवति [illegible] सुरा ह वै यत्र संयेतिरे" इत्यारभ्य "अथ ह य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे" इत्युद्गीथावयवभूतप्रणवविषयमुपासनं छन्दोगा अधीयते, वाजिनस्तु—तादृग्प्राचीनप्रकरणाभावात् "हन्ता ऽसुरान् यज्ञ उद्गीथेनात्ययामे"ति कृत्स्नमुद्गीथं प्रस्तुत्य "ऽथ हेममासन्यं प्राणमूचुस्त्वं न उद्गाये"त्यादिकृत्स्नोद्गीथ[5]विषयमधीयते । अतः प्रकरणभेदेन विधेयभेदः, विधेयभेदे च रूपभेद इति न विद्यैक्यम् । किञ्च, "अथ ह एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासाञ्चक्रिर"इति पूर्वप्रकृतोद्गीथावयवभूतः प्रणव एवाध्यस्तप्राणभावश्छन्दोगानामुपास्यः, वाजिनान्तु कृत्स्नस्योद्गीथस्य कर्तोद्गाता प्राणदृष्ट्योपास्य इति "अथ हेममासन्यं प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्य एष प्राण उदगाय"दित्युद्गातरि प्राणाध्यासं निर्दिश्य "य एवं वेदे"त्युद्गातैवाध्यस्तप्राणभाव उपास्यो विधीयते । अतश्च रूपभेदः । न चोद्गातर्युपास्ये विहिते 'उद्गीथेनात्ययामे'त्याख्यायिकोपक्रमविरोधः[6] शङ्कनीयः, उद्गातुरुपासने उद्गीथस्योद्गानकर्मभूतस्यावश्यापेक्ष्यत्वा[7]त्तस्यापि परपरिभवाख्यं फलं

---

१ इत्यध्यस्ते प्राणभाव उद्गानं कर्मभूत एव⋯सौकर्यातिशयेति लि० पु० प्रमादः ।　　२ परोवर्यस्त्वेति लि० पु० ।
३ न चे-इति लि० पु० ।　　४ ०वयवं प्रभुतं प्रणवमिति मु० पु० ।
५ ०द्गीथमिति लि० पु० ।　　६ आख्याविरोधोपक्रमे विरोधइति लि० पु० ।
७ अवश्यापेक्षितत्वादिति पु० द्वयेपि पाठः ।

प्रति हेतुत्वात् । अतो रूपभेदाद्विद्याभेद इति चोदनाद्यविशेषे[१]ऽपि न विद्यैक्यम् । 'परोवरीयस्त्वादिवत्,' यथैकस्यामपि शाखायामुद्गीथावयवभूते प्रणवे परमात्मदृष्टिविधानसाम्येऽपि हिरण्मयपुरुषदृष्टिविधानात् परोवरीयस्त्वादिगुणविशिष्टदृष्टिविधानमर्थान्तरभूतम् ।

सञ्ज्ञातश्चे[२]त्तदुक्तमस्ति तु तदपि ॥ ८ ॥

उद्गीथविद्येतिसंज्ञैक्यात्तद्विद्यैक्यमुक्तं चेत्, तत् संज्ञैक्यं विधेयभेदे[illegible]न्येव । यथाऽग्निहोत्रसंज्ञा नित्याग्निहोत्रे कुण्डपायिनामयनाग्नि[illegible]च, यथा चोद्गीथविद्येति छान्दोग्ये प्रथमप्रपाठकोदितासु बह्वीषु विद्यासु ।

व्याप्तेश्च समञ्जसम् ॥ ९ ॥

छान्दोग्ये प्रथमप्रपाठक उक्तास्वपि विद्यासूद्गीथावयवस्य प्रणवस्य[३] प्रथमप्रस्तुतस्योपास्यत्वेन व्याप्तेश्च तन्मध्यगतस्य "तद्ध देवा उद्गीथमाजह्रु"रित्यु'द्गीथ'-शब्दस्य प्रणवविषयत्वमेव समञ्जसम् । अवयवे च समुदायशब्दः पटो दग्ध इत्यादिषु दृश्यते, अतश्चोद्गीथावयवभूतः प्रणव एवो'द्गीथ'शब्दनिर्दिष्ट इति स एव प्राणदृष्ट्योपास्यश्छान्दोग्ये प्रतिपत्तव्यः । वाजसनेयके तु[४] कृत्स्नोद्गीथविषय'उद्गीथ'-शब्द इति कृत्स्नोद्गीथस्य कर्तोद्गाता प्राणदृष्ट्योपास्य इति विद्यानानात्वं सिद्धम् ॥

अन्यथात्वाधिकरणं समाप्तम् ॥ २ ॥

अथ सर्वाभेदाधिकरणम् ३ ।

सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॥ १० ॥

छान्दोग्यवाजसनेयकयोः प्राणविद्याऽऽम्नायते, "यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेद ज्येष्ठश्च ह वै श्रेष्ठश्च भवति[५] प्राणो वा[६] ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च"इत्यादि । तत्र ज्यैष्ठ्यश्रैष्ठ्यगुणकं प्राणमुपास्यं प्रतिपाद्य वाक्चक्षुःश्रोत्रमनस्सु वसिष्ठत्वप्रतिष्ठात्वसंपत्ता[७]यतनत्वाख्यान् गुणान् प्रतिपाद्य वा

१ चोदनाविशेष इति लि० पु० । २ संज्ञातश्च-इति लि० पु० ।
३ प्रणवस्येति नास्ति लि० पु० । ४ तुशब्दो नास्ति लि० पु० ।
५ ज्येष्ठश्च भवतीति लि० पु० । ६ प्राणो ह वावेति मु० पु० ।
७ संपत्त्या-इति मु० पु० ।

गादीनां देहस्य च[1] प्राणायत्तस्थितित्वेन तदायत्त[2]त्कार्य्यत्वेन च प्राणस्य श्रैष्ठ्यं प्रतिपाद्य वागादिसम्बन्धितया श्रुतान् वसिष्ठत्वादीन् गुणांश्च प्राणसम्बन्धितया प्रतिपादयति । एवं छान्दोग्यवाजसनेयकयोर्ज्यैष्ठ्यश्रैष्ठ्यगुणको वसिष्ठत्वादिगुणकश्च प्राण उपास्यः प्रतिपाद्यते । कौषीतकिनां[3] तु प्राणविद्यायां तथैव श्रैष्ठ्यज्यैष्ठ्यगुणकः प्राण उपास्यः प्रतिपादितो, न पुनर्वसिष्ठत्वादयो वागादिसम्बन्धिनो गुणाः प्राणसम्बन्धितया प्रतिपादिताः । तत्र संशयः—किमत्र विद्या भिद्यत उत नेति । किं युक्तम् । भिद्यत इति । कुतः । रूपभेदात् । यद्यप्युभयत्र प्राण एव ज्यैष्ठ्यश्रैष्ठ्यगुणक उपास्यः प्रतीयते, तथाऽप्येकत्र वसिष्ठत्वादिभिरपि[4] गुणैर्युक्तः प्राण उपास्यः प्रतीयते, इतरत्र तु[5] तद्विधुर इत्युपास्यरूपभेदाद्विद्याभेद इति प्राप्ते ब्रूमः—

'सर्वाभेदादन्यत्रेमे' ।

नात्र विद्याभेदः । अन्यत्र कौषीतकिना[6] प्राणविद्यायामपि इमे वसिष्ठत्वादयो गुणा उपास्याः सन्ति । कुतः । 'सर्वाभेदात्,' प्रतिज्ञातप्राणज्यैष्ठ्यश्रैष्ठ्योपपादनप्रकारस्य सर्वस्य तत्राप्यभेदात् । तथा हि छान्दोग्यवाजसनेयिना प्राणविद्यायाम्—"एता ह वै देवता अहंश्रेयसे व्यूदिरे" "अहंश्रेयसे विवदमाना" इति चोपक्रम्य वागाद्येकैकापक्रमणे[7] अन्येषां सप्राणानामिन्द्रियाणां[8] शरीरस्य च स्थितिं तत्तत्कार्ये चाविकलं प्रतिपाद्य प्राणोत्क्रमणे सर्वेषां विशरणमकार्यकरत्वं चाभिधाय सर्वेषां प्राणाधीनस्थितित्वतदधीनकार्यत्वाभ्यां प्राणस्य ज्यैष्ठ्यमुपपादितम् । एवमुपपादितं वागादिकार्यस्य प्राणाधीनत्वम् "अथ हैनं वागुवाच यदहं वसिष्ठाऽस्मि त्वं तद्वसिष्ठोऽसी"त्यादिना वागादिभिरनूद्यते[9] । कौषीतकिनां

१ चेति नास्ति लि० पु ।
२ एतत्तदीति सु० पु० । ३ कौषीतकीनामिति पु द्वयेऽपि ।
४ अपिशब्दो नास्ति लि० पु० । ५ तुशब्दो नास्ति लि० पु ।
६ कौषीतकीनामिति पुन पुनः पु० द्वये ।
७ वागाद्येकैकापगमे इति लि० पु० ।
८ सप्राणाधिकोऽत्र लि० पु० । ९ अनूद्य—इति लि० पु ।

प्राणविद्यायामपि प्राणज्यैष्ठ्यश्रैष्ठ्यप्रतिपादनाय वागादिषु वसिष्ठत्वादयः प्रतिपादिताः—"अथ हेमा देवताः[1] प्रजापतिं पितरमेत्याब्रुवन् को वै नः श्रेष्ठ" इत्यादिना वागादिगता गुणा वागादयश्च देहश्च प्राणाधीन इति प्राणस्य ज्यैष्ठ्यमुपपादितम्, वागादिभिः स्वस्वगुणानां वसिष्ठत्वादीनां प्राणाधीनत्वानुवादमात्रं तु न कृतम् । नैतावता रूपभेदः, वागादीनां वसिष्ठत्वादिगुणान्वितानां प्राणाधीनकार्यत्वोपपादनेनैव प्राणस्य वागादिवसिष्ठत्वादिगुणहेतुत्वस्य सिद्धत्वात् । तदेव हि प्राणस्य वसिष्ठत्वादिगुणयोगित्वम्, यद्वागादिवसिष्ठत्वादिहेतुत्वम् । अतोऽत्रापि वसिष्ठत्वादिगुणयोगात् प्राणो ज्येष्ठः प्रतिपन्न इति नास्ति विद्याभेदः ॥

सर्वाभेदाधिकरणं समाप्तम् ॥ ३ ॥

प्राणविद्याङ्गविषयमन्यदपि निरूपणमनन्तरमेव करिष्यते । यथा प्राणस्य वसिष्ठत्वाद्यनुसन्धानेन विना ज्यैष्ठ्यश्रैष्ठ्यानुसन्धानानुपपत्तेरनुक्तानामपि वसिष्ठत्वादीनां कौषीतकिप्राणविद्यायां प्राप्तिस्तथा ब्रह्मस्वरूपानुसन्धानं यैर्गुणैर्विना नोपपद्यते, ते[2] ब्रह्मविद्यासु सर्वास्वनुसन्धेया इत्ययमर्थः प्रतिपाद्यते—

अथ ऽऽनन्दाधिकरणम् ४ ।

आनन्दादयः प्रधानस्य ॥ ११ ॥

अत्र ब्रह्मस्वरूपगुणानां सर्वासु परविद्यासूपसंहारोऽस्ति नेति विचार्यते । अप्रकरणाधीतानामुपसंहारे प्रमाणाभावात् प्रकरणश्रुतानामेवोपसंहार इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः—

'आनन्दादयः प्रधानस्य' ।

अभेदादिति वर्तते । प्रधानस्य गुणिनो ब्रह्मणः सर्वासूपासनेष्वभेदात् गुण्यपृथग्भावाद्गुणानां सर्वे चानन्दादयस्तद्गुणा उपसंहर्तव्याः ।

एवं तर्हि गुण्यपृथग्भावादेवानन्दादिवत् प्रियशिरस्त्वादयोऽपि

---

१ अथ हेमा देवता इति सि॰ पु॰ नास्ति ।
२ ते—इति नास्ति सि॰ पु॰ ।

'तस्य प्रियमेव शिरः' इत्यादौ ब्रह्मगुणत्वेन श्रुताः सर्वत्र प्रसज्येरन्, नेत्याह–

प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे ॥ १२ ॥

ब्रह्मस्वरूपगुणानां प्राप्तावुच्यमानायां प्रियशिरस्त्वादीनामप्राप्तिः, तेषामब्रह्मगुणत्वात् । ब्रह्मणः पुरुषविधत्वरूपण[1]प्रकारान्तर्गतत्वात् प्रियशिरस्त्वादीनाम् । अन्यथा शिरःपक्षपुच्छाद्यवयवभेदे सति ब्रह्मणो ऽप्युपचयापचयौ प्रसज्येयाताम् । तथा च[2] सति 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म'-इत्यादि विरुध्येत ।

नन्वेवमेव ब्रह्मसम्बन्धितामैश्वर्यगाम्भीर्यौदार्यकारुण्यादीनां गुणानामनन्तानां गुण्यऽपृथक्स्थितत्वमात्रेण तत्राश्रुतानामप्युपसंहारे सति[3] सर्वे सर्वत्र प्रसज्येरन्, आनन्त्यादुपसंहाराशक्तिश्च,[4] तत्राह–

इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥ १३ ॥

'तु'-शब्दश्चोद्यं व्यावर्तयति । इतरे त्वानन्दादयो ऽर्थसामान्यात्सर्वत्रानुवर्तन्ते† । ये ऽस्यार्थसमाना अर्थस्वरूपनिरूपणधर्मत्वेनार्थप्रतीत्यनुबन्धिन,स्ते ऽर्थस्वरूपवत्सर्वत्रानुवर्तन्ते† । ते च गुणाः सत्यज्ञानानन्दामलत्वानन्तत्वानि[5] । "यतो वा इमानि" इत्यादिना जगत्कारणत्वेनोपलक्षितं ब्रह्म "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" "आनन्दो ब्रह्म" इत्यानन्दादिभिर्हि स्व[6]रूपतो निरूप्यते । अत उपास्यब्रह्मस्वरूपावगमाय सर्वासु विद्यास्वानन्दादयोऽनुवर्तन्ते । ये तु निरूपितस्वरूपस्य ब्रह्मणः कारुण्यादयो गुणाः प्रतिपन्ना,स्तेषां गुण्यऽपृथक्स्थितत्वेऽपि प्रतीत्य[7]नुबन्धित्वाभावात् ये यत्र श्रुतास्ते तत्रैवोपसंहार्या[8] इति निरवद्यम् ।

---

१ ०रूपेणेति लि॰ पु॰ ।
२ चेति नास्ति लि॰ पु॰ । ३ संहार–इति लि॰ पु॰ ।
४ ०अशक्तेश्चेति लि॰ पु॰ ।
†† एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो लि॰ पु॰ नास्ति ।
५ सत्यज्ञानानन्दामलत्वादय इति मु॰ पु॰ ।
६ स्वर्थेति लि॰ पु॰ । ७ गुणपृथक्स्थितत्वेपि प्रौढ्य–इति लि॰ पु॰ ।
८ तत्रैवोपसंहार्या इति मु॰ पु॰ ।

यद्युपचयापचयप्रसङ्गात् प्रियशिरस्त्वादयो ब्रह्मणः पुरुषविधत्वनिरूपणमात्रार्थाः, न तु ब्रह्मगुणाः, तर्ह्यतथारूपस्य ब्रह्मणस्तथात्वेन रूपणं किमर्थं क्रियते। अतथाभूतस्य हि तथात्वरूपणे केनचित्प्रयोजनेन भवितव्यम्, यथाऽऽत्मानं रथिनं विद्धी"त्यादिनोपासकस्य तदुपकरणानां च रथि[1]त्वादित्वरूपणमुपासनोपकरणभूतशरीरेन्द्रियादिवशीकरणार्थं क्रियत इत्युक्तम्। न चेह तथाविधं किञ्चित्प्रयोजनं दृश्यत इति बलाद्ब्रह्मगुणत्वं प्रियशिरस्त्वादीनामभ्युपेत्यम्, तत्राह–

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ १४ ॥

प्रयोजनान्तराभावादाऽऽध्यानायाऽयं रूपणोपदेशः क्रियते। आध्यानमनुचिन्तनमुपासनमुच्यते। "ब्रह्मविदाप्नोति पर"मित्यत्रोपदिष्टाध्यानरूपवेदनसिद्धये आनन्दमयब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थमाऽऽनन्दमयं ब्रह्म प्रियमोदादिरूपेण विभज्य शिरःपक्षादित्वेन रूपयित्वोपदिश्यते, यथाऽन्नमयः पुरुषोऽयं देहः शिरःपक्षपुच्छादिभि[2]"स्तस्येदमेव शिर" इत्यादिना बुद्धावारोप्यते, यथा च प्राणमयमनोमयविज्ञानमया"स्तस्य प्राण एव शिर" इत्यादिना प्राणाद्यवयवैर्बुद्धावारोप्यन्ते। एवमेवै[3]भ्योऽर्थान्तरभूतस्तदन्तरात्माऽऽनन्दमयोऽपि प्रिय[4]मोदादिभिरेकदेशैः शिरःप्रभृतित्वेन रूपितोऽध्यानाय बुद्धावारोप्यते। एवमानन्दमयोपलक्षणत्वात् प्रियशिरस्त्वादीनां न सर्वदाऽऽनन्दमयप्रतीतावनुवर्तन्ते[5]॥

आत्मशब्दाच्च ॥ १५ ॥

'अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमय' इत्यात्मशब्देन निर्देशादात्मन एव शिरःपक्षपुच्छाद्यसम्भवात्[6] प्रियशिरस्त्वादयस्तस्य सुप्रतिपत्त्यर्थं रूपणमात्रमिति गम्यते।

---

१ रथीति नि॰ पु॰ नास्ति। २ देहशिरःपक्षादिभिरिति नि॰ पु॰।
३ अन्नकारो नास्ति नि॰ पु॰। ४ प्रियं शिर–इति नि॰ पु॰।
५ ०दीनां च सर्वदा......वर्तन्त इति नि॰ पु॰।
६ ०पुच्छसंभवादिति नि॰ पु॰ प्रमादः।

ननु "अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयः' अन्योऽन्तर आत्मा मनोमय" इत्या'त्म'-शब्दस्याऽनात्मस्वऽपि पूर्वं प्रयुक्तत्वा"दन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमय" इत्या'त्म'-शब्दस्यात्मविषयत्वं कथं निश्चीयते, तत्राह–

आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥ १६ ॥

"अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमय" इत्यत्रा'त्म'-शब्देन परमात्मन एव ग्रहणम् । 'इतरवत्', यथा इतरत्र "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् स ऐक्षत लोकान्नु सृजा" इत्यादिष्वा'त्म'-शब्देन परमात्मन एव ग्रहणम्, तद्वत् । कुत एतत् । 'उत्तरात्,' "सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेये"त्यानन्दमयविषयादुत्तराद्वाक्यात् ।

अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात् ॥ १७ ॥

पूर्वत्र प्राणमयादिष्वनात्मस्वात्मशब्दान्वयदर्शनान्नोत्तराविरचेतुं शक्यमिति[1] चेत्, 'स्यादवधारणात्' । स्यादेव निश्चयः । कुतः । अवधारणात् । पूर्वत्रापि "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत" इति परमात्मन एव बुद्ध्याऽवधारितत्वादन्नमयादनन्तरे[2] प्राणमये प्रथमं परमात्मबुद्धिरवतीर्णा, तदनन्तरं च प्राणमयादनन्तरे[3] मनोमये, ततो विज्ञानमये, तत आनन्दमये प्रक्रान्ता परमात्मबुद्धिस्तदन्तराभावादुत्तराच्च 'सोऽकामयते'ति वाक्यात् प्रतिष्ठितेत्युपक्रमे ऽप्यपरमात्मनि परमात्मबुद्ध्या'ऽऽत्म'-शब्दान्वय इति निरवद्यम् ॥

आनन्दाद्यधिकरणं समाप्तम् ॥ ३ ॥

अथ कार्याख्यानाधिकरणम् ४ ।

कार्याख्यानादपूर्वम् ॥ १८ ॥

पूर्वप्रस्तुतप्राणविद्याशेषभूतमिदानीं चिन्त्यते । छान्दोग्यवाजसनेयकयोर्ज्येष्ठं श्रेष्ठं च प्राणमुपास्यमुक्त्वा प्राणस्य वासस्त्वेनापोऽभिधीयन्ते । छान्दोग्ये तावत् "स होवाच किं मे वासो भविष्यतीत्याप इति होचुस्तस्माद्वा एतदशिष्यन्तः पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्चाद्भिः परिदधति लम्भुको[4] ह

---

१ स ऐक्षत लोकान्न–इति लि पु ।   २ शक्य इति–इति मु· पु ।
३ ०दनन्तरे–इति मु· पु· ।   ४ सम्यक इति लि· पु, न तु मुद्रितम ।

वासो भवत्यनग्नो ह भवती"ति, वाजसनेयके "किं मे वास" इति प्राणेन पृष्टा[1] वागादय ऊचुः "आपो वास इति" "तद्विद्वांसः श्रोत्रिया अशिष्यन्त आचामन्त्यशित्वा चाचामन्त्येतमेव तदनमनग्नं कुर्वन्तो मन्यन्ते" "तस्मादेवंविदशिष्यन्नाचामेदशित्वा चाचामेदेतमेव[2] तदन[3]मनग्नं कुरुत" इति। तत्र संशयः—किमत्रा[4]चमनं विधीयत उताऽपां प्राणवासस्त्वानुसन्धानमिति। 'अशिष्यन्नाचामेदशित्वा चाचामे'दित्याऽऽचमने विधिप्रत्ययश्रवणात् 'एतमेव तदनमनग्नं कुरुत' इति वेदने विधिप्रत्ययाभावादनग्नतासंकीर्तनस्य स्तुत्यर्थतयाऽन्वयोपपत्तेश्च भोजनाङ्गस्याचमनस्य स्मृत्याचारप्राप्तत्वेन विधिप्रत्ययबलात्प्राणविद्याङ्गमाचमनान्तरं[5] विधीयत इति प्राप्ते ब्रूमः—

आचमनीयानामपां प्राणस्य वासस्त्वानुसन्धानमेवेहापूर्वमप्राप्तं विधीयते, 'कार्याख्यानात्,' अप्राप्ताख्यानात्, अप्राप्ताख्याने शास्त्रस्या[6]र्थवत्त्वादित्यर्थः। एतदुक्तं भवति—"किं मे वासः आपो वासः अद्भिः परिदधति एतदेव तदऽनमनग्नं कुरुत" इत्युपक्रमोपसंहारयोर्वाक्यस्यापां प्राणवासोदृष्टिपरत्वप्रतीतेराचमनस्य स्मृत्याचारप्राप्तत्वाद्वाचमनमनूद्याचमनीयास्वप्सु प्राणवासस्त्वानुसन्धानं विधीयत इति। अत एव छान्दोग्ये "तस्माद्वा एतदशिष्यन्तः पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्चाद्भिः परिदधती"त्यद्भिः परिधानमेवोक्तं, नाचमनम्॥

कार्याख्यानाधिकरणं समाप्तम्॥ ४॥

अथ समानाधिकरणम्।

समान एवं चाभेदात्[7] ॥ १६ ॥

वाजसनेयके ऽग्निरहस्ये शाण्डिल्यविद्याऽऽम्नाता—"सत्यं ब्रह्मेत्युपासीताथ खलु क्रतुमयोऽयं पुरुष" इत्यारभ्य "स आत्मानमुपासीत

१ दृष्टा इति मु० पु०। २ एतदेवेति मु० पु० १४।
३ तदर्थमिति लि० पु० सर्वत्रपाठः। ४ किमत्रेति लि० पु०।
५ आचमनान्तरमिति मु० पु०।
६ कार्याख्यानात् अप्राप्ताख्याने अप्राप्तस्य—इति लि० पु०।
७ समान एवाभेदादिति लि० पु०।

मनोमयं प्राणशरीरं भारूपं सत्यसङ्कल्पमाकाशात्मान"मिति । तथा तस्मिन्नेव बृहदारण्यके पुनरपि शाण्डिल्यविद्याऽऽम्नायते[1] "मनोमयोऽयं पुरुषो भाः सत्यस्तस्मिन्नन्तर्हृदये यथा व्रीहिर्वा यवो वा स एष सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किंचे"ति । तत्र संशयः– किमत्र विद्या भिद्यत उत नेति[2] । संयोग[3]चोदनाख्याना-विशेषेऽपि वशित्वाद्युपास्यगुणभेदेन रूपभेदाद् विद्याभेद इति प्राप्त उच्यते–

'समान एव'मिति । यथाऽग्निरहस्ये मनोमयप्राणशरीरभारूप-सत्यसङ्कल्पत्वादिगुणगणः श्रुतः,[4] एवं बृहदारण्यकेऽपि मनोमयत्वादिके समाने सत्यऽधिकस्य वशित्वादेश्च सत्यसङ्कल्पत्वगुणाभेदान्न रूपभेदः । अतो विद्यैक्यम् ॥

समानाधिकरणं समाप्तम् ॥ ५ ॥

अथ संबन्धाधिकरणम् ६ । **सम्बन्धादेवमन्यत्रापि[5] ॥ २० ॥**

बृहदारण्यके श्रूयते–"सत्यं ब्रह्मे"त्युपक्रम्य "तद्यत्तत्सत्यमसौ स आदित्यो य एष एतस्मि[6]न्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्ष[7]"न्नित्युप-क्रम्य आदित्यमण्डलेऽक्षिणि[8] च सत्यस्य ब्रह्मणो व्याहृतिशरीरत्वेनोपा-स्यत्वमुक्त्वा "तस्योपनिषदहरित्यधिदैवतं" "तस्योपनिषदहमित्यध्यात्म"-मिति द्वे उपनिषदौ रहस्यनामनी उपासनशेषतयाऽऽम्नायेते, ते[9] किं यथाश्रुतस्थानविशेषनियतत्वेन व्यवस्थिते उतोभयत्रोभे अनियमेनेति

१ ऽम्नाता–इति लि० पु० ।
२ संशयः इति पुनश्च लि० पु० । ३. संयोगेति नास्ति लि० पु० ।
४ मनोमयः प्राणशरीरः भारूपः सत्यसंकल्पत्वादिगुणगणः श्रुतः इति मु० पु०, मनोमयशरीरप्राणभारूपसत्यसंकल्पत्वगुणश्रुतेरिति लि० पु० ।
५ ०मन्यत्रापीति लि० पु० । ६ एतस्मिन्निति लि० पु० ।
७ ऽक्षिन्निति पु० द्वयेऽपि ।
८ अक्षिणि–इति मु० पु०. अक्षिणी–इति लि० पु० ।
९ ते–इति नास्ति लि० पु० ।

संशये सत्यस्य व्याहृतिशरीरस्यैकस्योपास्यस्य ब्रह्मणो द्वयोः स्थानयोः सम्बन्धादुपास्यैक्येन रूपाभेदात् संयोगाद्यभेदाच्च विद्यैक्यादनियमेनेति[1] प्राप्तम्, तदिदमुच्यते– 'सम्बन्धादेवमन्यत्रापी'ति । यथा मनोमयत्वादिगुणविशिष्टस्यैक्यादुपास्यैक्येन रूपाभेदाद्विद्यैक्याद् गुणोपसंहारः, एवमन्यत्राक्ष्यादित्यसम्बन्धिनो ब्रह्मणः सत्यस्यैकत्वेन विद्यैक्यादुभयोरुभयत्रोपसंहारः । इत्येवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे–

न वा विशेषात् ॥ २१ ॥

न वै[2]तदस्ति यद्विद्यैक्यादुपसंहार इति । कुतः । 'विशेषात्'– उपास्यरूपविशेषात्, ब्रह्मण एकत्वेऽप्येकत्रादित्यमण्डलस्थतयोपास्यत्वमितरत्राक्ष्याधारतयोपास्यत्वमिति स्थानसम्बन्धित्वभेदेन रूपभेदाद्विद्याभेदः । नैवं शाण्डिल्यविद्याया उपास्यस्थानं भिद्यते, उभयत्र हृदयाधारत्वेनोपास्यत्वात् । अतो व्यवस्थिते इति ।

दर्शयति च ॥ २२ ॥

दर्शयति चाक्ष्याधारादित्याधार[3]योर्गुणानुपसंहारम्, "तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूप"मित्यादिना रूपाद्यतिदेशेन[4] । स्वतो ह्यप्राप्ताव ऽतिदेशेन प्राप्यपेक्षा ॥

सम्बन्धाधिकरणं समाप्तम् ॥ ६ ॥

अथ संभृत्यधिकरणम् ७ । **संभृति[5]द्युव्याप्त्यपि चातः ॥ २३ ॥**

तैत्तिरीयके राणायनीयानां[6] खिलेषु च

ब्रह्म ज्येष्ठा वीर्या सभृतानि[7]

---

१ अनियते नेति लि० पु० ।

२ न वै–इति मु० पु० ।

३ अक्ष्याधारादित्याक्ष्याधारेति लि० पु० उपकल्पितम् ।

४ रूपाद्यतिरेकेणेति लि० पु० । ५ संभृतीति लि० पु० प्रमादः ।

६ 'नारायणीयाना'मित्यत्र 'राणायनीयानामिति युक्तः पाठ'इति मु० पु० । शोधनम्, 'काराणायनिदाना'मिति लि० पु० । ७ ज्येष्ठवीर्याममृताः–इति लि० पु० ।

ब्रह्माग्रे ज्येष्ठं दिवमाततान ।
ब्रह्म भूतानां प्रथमोत जज्ञे*
तेनार्हति ब्रह्मणा स्पर्द्धितुं क" इति ।

ब्रह्मणि ज्येष्ठानां वीर्याणां संभृतिः द्युव्याप्तिश्चेत्यादिगुणजातमाम्नातम् । तेषामुपासनविशेषमनारभ्याधीतानां गुणानां सर्वासु विद्यासूपसंहारे प्राप्त उच्यते—

"सम्भृतिद्युव्याप्त्यपीति। संभृतिद्युव्याप्तीति समाहारद्वन्द्वत्वादेकवद्भावः। सम्भृत्यादिकमनारभ्याधीतमपि यत [illegible] स्थानभेदाद्व्यवस्थाप्यम्, न सर्वत्रोपसंहर्तव्यम् । कथमनारभ्याधीतानां स्थानविशेषनियतत्वम् । स्वसामर्थ्या[1]दिति ब्रूमः । द्युव्याप्तिस्तावद्धृदयाद्यल्पस्थानगोचरासु विद्यासु नोपसंहर्तुं शक्या, संभृत्यादयोऽपि तत्सहचारिणस्तत्तुल्यदेशा इत्यल्पस्थानविषयासु विद्यास्वनुपसंहार्याः । शाण्डिल्यदहरादिविद्यास्वल्पस्थानविषयासु "ज्यायान् पृथिव्याः" "यावान् वा अय[2]माकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश" इत्यादयस्तत्र तत्राशक्योपसंहारा मनोमयत्वापहतपाप्मत्वादिविशिष्टस्योपास्यस्य माहात्म्यप्रतिपादनपराः॥

संभृत्यधिकरणं समाप्तम् ॥ ७ ॥

अथ पुरुषविद्याधिकरणम् ८ ।

पुरुषविद्यायामपि चेतरेषामनाम्नानात् ॥ २४ ॥

तैत्तिरीयके पुरुषविद्याऽऽम्नायते—"तस्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः श्रद्धा पत्नी शरीरमिध्ममुरो वेदिर्लोमानि बर्हि"रित्यादिका । छान्दोग्येऽपि पुरुषविद्याऽऽम्नायते—"पुरुषो वाव यज्ञस्तस्य यानि चतुर्विंशतिवर्षाणी"त्यादिका[3] । तत्र संशयः—किमत्र विद्या भिद्यत उत नेति । पुरुषविद्येति नामैक्यात्पुरुषावयवेषु यज्ञावयवकल्पनसाम्येन रूपैक्यात्तैत्तिरीयके फलसंयोगाश्रवणात् "प्र ह[4] षोडशं वर्षशत[5] जीव-

---

* ऋतस्य ब्रह्म प्रथमोत जज्ञे-इति तैत्तिरीयब्राह्मणपाठः ।

१ स्वसामर्थ्यादिति लि० पु० । २ वायमिति पु० द्वयेऽपि । ३ इत्यादिनेति लि० पु० । ४ प्राहेति लि० पु० । ५ षोडशवर्षः शतमिति पु० द्वयेऽपि ।

ती"ति छान्दोग्ये श्रुतस्यैव पुरुषविद्याफलत्वेन फलसंयोगस्याप्यविशेषाद् विद्यैक्यमिति प्राप्त उच्यते—

उभयत्राम्नातयोर्विद्ययोः पुरुषविद्यात्वेऽपि विद्याभेदोऽस्त्येव। कुतः। 'इतरेषामनाम्नानात्'—एकस्यां शाखायामाम्नातानां गुणानामन्यत्राऽनाम्नानात्[1]। तथा हि, "यत्सायं प्रातर्मध्यन्दिनं च तानि सवनानी"त्यादयस्तैत्तिरीयक आम्नाताः, छान्दोग्ये सवनत्वेन नाम्नायन्ते[2], त्रेधा विभक्तं पुरुषायुषं छान्दोग्ये सवनत्वेन कल्प्यते, छान्दोग्ये श्रुतानामशिशिषा[3]दीनां दीक्षादित्वकल्पनं तैत्तिरीयके न कृतम्, यजमानपत्न्यादिपरिकल्पनं चान्यथा। अतो रूपमुभयत्र भिद्यते। तथा फलसंयोगोऽपि भिद्यते। तैत्तिरीयके हि पूर्वानुवाके "ब्रह्मणे त्वा महस ओमित्यात्मानं युञ्जीते"ति ब्रह्मविद्यामभिधाय तत्फलत्वेन "ब्रह्मणो महिमानमाप्नोती"त्युक्त्वा "तस्यैवं विदुष" इत्यादिनाऽऽम्नाता पुरुषविद्या तस्यै[4]व ब्रह्मविदुषो यज्ञत्व[5]कल्पनमिति गम्यते। अतो ब्रह्मविद्याङ्गत्वाद् ब्रह्मप्राप्तिरेवात्र फलम्, 'फलवत्सन्निधावफलं तदङ्ग'मिति च[6] न्यायात्तैत्तिरीयकाम्नाता पुरुषविद्या ब्रह्मविद्याङ्गमिति गम्यते। छान्दोग्ये त्वायुःप्राप्तिफला पुरुषविद्येत्युक्तम्। अतो रूपफल[7]संयोगयोर्भेदाद्विद्याभेद इत्येकत्राम्नातानां गुणानामितरत्रा[8]नुपसंहारः॥

पुरुषविद्याऽधिकरणं समाप्तम् ॥ ९॥

अथ वेधाद्यधिकरणम् ६। **वेधाद्यर्थभेदात् ॥ २५॥**

आथर्वणिका उपनिषदारम्भे 'शुक्रं प्रविध्य हृदयं प्रविध्ये"त्यादीन्मन्त्रानधीयते, सामगाश्च रहस्यब्राह्मणारम्भे "देव सवितः प्रसुव

---

१ अनाम्नातानां गुणानामन्यत्राम्नानादिति लि० पु०।
२ सवनत्वेनाम्नायन्त इति लि० पु०।
३ ०माशिशिषेति मु० पु०।
४ अस्यैति मु० पु०।
५ त्वेति लि० पु० नास्ति।
६ ०मित्यचेति लि० पु०।
७ फलेति नास्ति लि० पु०।
८ गुणानामेकत्रेति मु० पु०।

यज्ञं प्रसुव"इत्याद्यामनन्ति, काठकास्तैत्तिरीयकाश्च "शं नो मित्रः शं वरुण"इत्यादिकम्, शाट्यायनिनश्च "श्वेतोऽश्वो हरिनीलोऽसौ[1]"त्यादिकम्, ऐतरेयिणस्तु महाव्रतब्राह्मणमधीयते "इन्द्रो ह वै[2] वृत्रं हत्वा महानभव"दित्यादि, कौषीतकिनोऽपि महाव्रतब्राह्मणमेव "प्रजापतिर्वै संवत्सरस्तस्यैष आत्मा यन्महाव्रत'मिति, वाजसनेयिनस्तु प्रवर्ग्यब्राह्मणम् 'देवा ह वै सत्रं निषेदु'रित्यादि। तत्र संशयः—किमुपनिषदारम्भेष्वधीताः शुक्रं प्रविध्य शं नो मित्र इत्यादयो मन्त्राः प्रवर्ग्यादीनि च कर्माणि विद्याङ्गमुत नेति। किं युक्तम्। विद्याङ्गमिति। कुतः। सन्निधिसमाम्नानाद् विद्याङ्गत्व[3]प्रतीतेः। यद्यपि "शुक्रं प्रविध्य"त्यादीनां मन्त्राणां प्रवर्ग्यादेश्च कर्मणः श्रुतिलिङ्गवाक्यैर्बलवद्भिर्यथायथं कर्मसु विनियोगोऽवगम्यते, तथाऽपि 'शं नो मित्रः, सह नाववत्वि'त्यादिमन्त्रस्यान्यत्र विनियोगाभावाद्विद्याधिकाराच्च विद्याङ्गत्वमवर्जनीयमिति सर्वासु विद्यासु इमे' मन्त्रा उपसंहर्तव्या इति प्राप्ते प्रचक्ष्महे—

'वेधाद्यर्थभेदात्'।

"शुक्रं प्रविध्य हृदयं प्रविध्य' "ऋतं वदिष्यामि सत्यं वदिष्यामि" "ऋतमवादिषं सत्यमवादिषं' 'तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहै" इत्यादिभिर्लिङ्गैरभिचाराध्ययनादिष्वेव विनियोगावगमान्न विद्याऽङ्गत्वम्। एतदुक्तं भवति—यथा [4]'हृदयं प्रविध्य'त्यादिमन्त्रसामर्थ्याच्छुक्रं प्रविध्येत्यादीनामभिचारादिशेषत्वमवगम्यते, एवमेव तं वदिष्यामि तेजस्वि नावधीतमस्त्वि'त्यादिमन्त्रसामर्थ्यादेव स्वाध्यायशेषत्वं 'शं नो मित्र' इत्यादिमन्त्राणामवगम्यते। अतो न तेषां विद्याङ्गत्वमिति। 'शुक्रं प्रवि

१ श्वेताश्वो हरिनीलोऽसीति लि० पु०।
२ इन्द्रो वै इति लि० पु०।
३ विद्याङ्गत्वमुपकल्प्यते इति पु०।
४ तं–इति मु० पु०।
५ वै–इत्यधिकं मु० पु०।

ध्ये'त्यादीनां प्रवर्ग्यादिब्राह्मणानां चेह पाठो दिवाकीर्त्यत्वादरण्येऽनुवाच्यत्वकृतः ।

वेधाद्यधिकरणं समाप्तम् ॥ ९ ॥

अथ हान्यधिकरणम् १० । हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात्कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानवत्तदुक्तम् ॥ २६ ॥

छन्दोगा आमनन्ति—“अश्व इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव राहोर्मुखात्प्रमुच्य धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसंभवामी”[1]ति, तथा[2] आथर्वणिकाश्च “तदा विद्वान्[3] पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैती”ति । शाट्यायनिनस्तु “तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्या”मित्यादि, कौषीतकिनस्तु “तत्सुकृतदुष्कृते वि[4]धूनुते तस्य प्रिया ज्ञातयः सुकृतमुपयन्त्यप्रिया दुष्कृत”मिति । एवं क्वचित्पुण्यपापयोर्हानिः, क्वचित्प्रियाप्रियेषु तत्प्राप्तिः, क्वचिदुभयं च श्रुतम् । [5]तदुभयमेकैकविद्यायां श्रुतमपि सर्वविद्याङ्गमास्थेयम्, सर्वब्रह्मविद्यानिष्ठस्यापि ब्रह्म प्राप्नुवतः पुण्यपापप्रहाणस्यावश्यंभावित्वात् । प्रक्षीणविषयत्वाच्चोपायनस्य । तच्चिन्तनं च विधीयमानं सर्वविद्याङ्गं भवितुमर्हति । सत्येवं विचार्यते—हानिचिन्तनमुपायनचिन्तनमुभयचिन्तनं च विकल्प्येरन्, उपसंह्रियेरन् वा । किं युक्तम् । विकल्प्येर[6]न्निति । कुतः । पृथगाम्नानसामर्थ्यात् । समुच्चये हि सर्वत्रो[7]भयानुसन्धानं स्यात्, तच्च कौषीतकिब्राह्मणेनैव सिद्धमित्यन्यत्राम्नानमनर्थकमेव स्यात् । अतोऽनेकत्राम्नानस्य विकल्प एव प्रयोजनम् । न चाध्येतृभेदेन परिहर्तुं शक्यम्, अनेकत्राम्नानमविशेष[8]पुनःश्रवणं ह्यध्येतृभेदपरिहार्यम् । अत्र तु हानिरेव

---

१ अभिसंभवानीति मु॰ पु॰ ।
२ तथेति मु॰ पु॰ ऽत्र नास्ति । ३ तथा विद्वानिति पु॰ द्वयेऽपि ।
४ धीति नास्ति लि॰ पु॰ ।
५ ०दुभयत्र च श्रुते—इति लि॰ पु॰ उपक्रान्तम् ।
६ विकल्प्येरन्निति मु॰ द्वयेऽपि । ७ सर्वत्रेति लि॰ पु॰ ।
८ ०मपि विशेषेति लि॰ पु॰ ।

द्वयोः शाखयो,रुपायनमेव चैकस्याम् । न च [1]विद्याभेदेन व्यवस्थापयितुं शक्यम्, सर्वशेषभूतमिदमनुमन्धानमित्युक्तत्वात् । अत्रेदमुच्यते–

'हानौ तूपायनशब्दशेषत्वा'दिति । 'तु'–शब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । हानाविति प्रदर्शनार्थम् । केवलायां हानौ केवले चोपायने श्रूयमाणे तयोरितरेतरसमुच्चयोऽवश्यंभावी । कुतः । 'उपायनशब्दशेषत्वात्,' 'उपायन'–शब्दस्य हानिवाक्यशेषत्वात् । उपायनवाक्यस्य हि हानिवाक्यशेषत्वमेवोचितम् । विदुषा त्यक्तयोः पुण्यपापयोः प्रवेशस्थानवाचत्वादुपायनवाक्यस्य । प्रदेशान्तराम्नातस्य वाक्यस्य प्रदेशान्तराम्नातवाक्यशेषत्वे दृष्टान्ता उपन्यस्यन्ते–'कुशाच्छन्दःस्तुत्युपगानव'दिति । कलापिनः[2] 'कुशा वानस्पत्या' इत्यामनन्ति, शाट्यायनिना 'त्वौदुम्बर्यः कुशा' इति वाक्यं सामान्येन वानस्पत्यत्वेनावगताः कुशा औदुम्बर्य्य इति विशिंष[3]त्तद्वाक्यशेषतामापद्यते । तथा, "देवासुराणा छन्दोभि"रित्यादिना[4]ऽविशेषेण देवासुराणां छन्दसां प्रसक्ते "देवच्छन्दांसि पूर्वे"मिति वचनं क्रमविशेषं प्रतिपादयत्तद्वाक्यशेषतां गच्छति । तथा, "हिरण्येन षोडशिनः स्तोत्रमुपाकरोती"त्यविशेषेण प्राप्ते "समयाध्युषिते[5] सूर्ये षोडशिनः स्तोत्रमुपाकरोती"ति विशेषविषयं वाक्यं तद्वाक्यशेषभावं[6] भजते । तथा, 'ऋत्विज उपगायन्ती"त्यविशेषप्राप्तस्य "नाध्वर्युरुपगाये"दिति † वाक्यमनध्वर्युविषयतामवगमयत्तद्वाक्यशेषत्वमृच्छति । एवं, सामान्येनावगतमर्थं विशेषेण व्यवस्थापयितुं क्षमस्य † वाक्यस्य तच्छेषत्वमनभ्युपगच्छद्भिस्तयोरर्थयोर्विकल्पः समाश्रयितव्यः, स च सम्भवन्त्यां गतौ न युज्यते । तदुक्तं पूर्वस्मिन्काण्डे' अपि तु वाक्यशेषः स्या[7]दन्याय्यत्वाद्विकल्पस्य विधीनामेकदेशः[8] स्या"दिति । तदेव केवलहानोपायनवाक्ययोरेकवाक्यत्वात्

१ वैकस्याने वेत्युपकल्पितं लि॰ पु॰ । २ कौषीतकिन इति मु॰ पु॰ ।
३ विशेषादिति लि॰ पु॰ उपकल्पितम् । ४ ॰त्यादीनामिति लि॰ पु॰ ।
५ समयाविशित इति मु॰ पु॰ । ६ ॰शेषत्वमिति मु॰ पु॰ ।
†† एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो लि॰ पु॰ त्रुटितः ।
७ ॰शेषत्वादिति पु॰ द्वयेऽपि । ८ ॰मेकादेश–इति लि॰ पु॰ ।

केवलस्य हानस्य केवलस्य चोपायनस्याभावाद्विकल्पो नोपपद्यते। कौषीतकिनामुभयाम्नानमविशेषपुनःश्रवणत्वेन प्रतिपत्तिभेदादविरुद्धम् ॥

हान्यधिकरणं समाप्तम् ॥ १० ॥

अथ साम्परायाधिकरणम् ११।

साम्पराये तर्त्तव्याभावात्तथा ह्यन्ये ॥२७॥

सुकृत[1]दुष्कृतयोर्हानमुपायनं च सर्वासु[2] विद्यासु चिन्तनीयमित्युक्तम्। तद्धानं किं देहवियोगकाले देहादुत्क्रान्तस्याध्वनि च उत देह[3]वियोगकाल एवेति विशये उभयत्रेति युक्तम्, उभयथा श्रुतत्वात्। एवं हि कौषीतकिनः समामनन्ति—"स एतं देवयानं पन्थानमासाद्या*ग्निलोकमा†गच्छती"त्युपक्रम्य "स आगच्छति विरजां नदीं तां मनसैवाऽत्येति तत्सुकृतदुष्कृते धूनुते"इति। अत्र वाक्ये ऽध्वनि सुकृतदुष्कृतहानिः प्रतीयते। ताण्डिन[4]स्तु "अश्व इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव राहोर्मुखात्प्रमुच्य धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसम्भवामी[5]"ति। अत्र तु देहवियोगकाल इति[6] प्रतीयते। शाट्यायनकेऽपि "तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्या"मिति पुत्रेषु दायसङ्क्रान्तिसमकालं सुकृतदुष्कृतसङ्क्रमण श्रूयमाणं देहवियोगकाल इति[7] गम्यते। अतः सुकृतदुष्कृतयोरेकदेशो देहवियोगकाले हीयते, शेषस्त्वध्वनीति प्राप्ते उच्यते—

'सांपराय'इति। 'सांपराये' देहोत्क्रमणकाल एव विदुषः सुकृतदुष्कृते निरवशेषं हीयेते। कुतः। 'तर्त्तव्या[8]भावात्,' विदुषो देहवियोगात्पश्चात्सुकृतदुष्कृताभ्यां तरितव्यभोगाभावात्। विद्याफलभूतब्रह्म-

---

* ०मापद्येति प्रायः पाठः। † आद् नास्ति पु० द्वयेपि।
‡ प्रथमान्दे: नास्ति पु० द्वयेपि। १ युक्तं सुकृतेति लि० पु०।
२ सर्वास्विति नास्ति लि० पु०। ३ उत देहेति लि० पु०।
४ कौषितक इति लि० पु०। ५ ०मभिसंभवामीति मु० पु०।
६ ०काल एवेति—इति मु० पु०। ७ ०कालमिति—इति मु० पु०।
८ कर्तव्येति लि० पु०।

प्राप्तिव्यतिरेकेण हि सुकृतदुष्कृताभ्यां भोक्तव्ये सुखदुःखे न विद्येते । तथा ह्यन्ये देहवियोगादूर्ध्वं ब्रह्मप्राप्तिव्यतिरिक्तसुखदुःखोपभोगाभावमधीयते[1] "अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः" "एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये ऽथ सम्पत्स्ये" इति[2] ।

छन्दत उभयाविरोधात्[3] ॥ २८ ॥

एवमर्थस्वाभाव्यात्सुकृतदुष्कृतहानिकालेऽवधृते सत्युभयाविरोधेन श्रुतेरर्थस्वभावस्य चाविरोधेन छन्दतो यथेष्टं पदानामन्वयो वर्णनीयः । कौषीतकिवाक्ये 'तत्सुकृतदुष्कृते धूनुत' इति चरमश्रुतो वाक्यावयव 'एतं देवयानं पन्थानमासाद्ये'ति प्रथमश्रुतावयवात्प्रागनुगमयितव्य इत्यर्थः ।

अत्र पूर्वपक्षी प्रत्यवतिष्ठते—

गतेरर्थवत्त्वमुभयथाऽन्यथा हि विरोधः ॥ २९ ॥

सुकृतदुष्कृतयोरेकदेशस्य देहवियोगकाले हानिः, शेषस्य पश्चादित्युभयथा कर्मक्षये सत्येव गतेरर्थवत्त्वम्—देवयानगतिश्रुतेरर्थवत्त्वमित्यर्थः । 'अन्यथा हि विरोधः,' देहवियोगकाल एव हि सर्वकर्मक्षये सूक्ष्मशरीरस्यापि नाशः स्यात्, तथा सति केवलस्यात्मनो गमनं नोपपद्यते । अत उत्क्रान्तिसमये विदुषो निःशेष[4]कर्मक्षयोऽनुपपन्नः ।

अत्रोत्तरम्—

उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत् ॥ ३० ॥

'उपपन्न' एवोत्क्रान्तिकाले सर्वकर्मक्षयः । कथम् । 'तल्लक्षणार्थोपलब्धेः,' क्षीणकर्मणोऽप्याविर्भूतस्वरूपस्य देहसम्बन्धलक्षणार्थोपलब्धेः, 'परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते" "स तत्र पर्येति जक्षत् क्रीडन् रममाणः स स्वराड् भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति स

१ अभिधीयत इति मु॰ पु॰ । २ इति चेति मु॰ पु॰ ।
३ उभयोर्विरोधादिति लि॰ पु॰ । ४ विशेषेति लि॰ पु॰ ।

एकधा भवति त्रिधा भवती"त्यादिषु देहसम्बन्धाभ्योऽर्थो ह्युपलभ्यते। अतः क्षीणकर्मणोऽपि सूक्ष्मशरीरयुक्तस्य देवयानेन गमनमुपपद्यते। कथं सूक्ष्मशरीरमप्यारम्भककर्मविनाशेऽवतिष्ठत इति चेत्, विद्यामाहात्म्यादिति ब्रूमः। विद्या हि स्वयं सूक्ष्मशरीरस्याऽनारम्भिकाऽपि प्राकृतसुखदुःखोपभोगसाधनस्थूलशरीरस्य सर्वकर्मणां च[1] निरवशेषक्षयेऽपि स्वफलभूतब्रह्मसमाप्तिप्रदानाय[2] देवयानेन पथा गमयितुं सूक्ष्मशरीरं स्थापयति। 'लोकवत्'[3]–यथा लोके सस्यादिसमृद्ध्यर्थमारब्धे तटाकादिके तद्धेतुषु नदिकादिषु विनष्टेष्वपि तदेव तटाका[4]दिकमशिथिलं कुर्वन्तस्तत्र पानीयपानादिकं कुर्वन्ति, तद्वत्।

अथ स्यात्–ज्ञानिनां साक्षात्कृतपरतत्त्वानां देहपातसमये कर्मणो निरवशेषक्षयाद्देहपातादूर्ध्वं सूक्ष्मशरीरमात्रं गत्यर्थमनुवर्तते, सुखदुःखानुभवो न विद्यत इति यदुक्तम्, तच्चोपपद्यते, वसिष्ठापान्तरतमः[5]प्रभृतीनां साक्षात्कृतपरतत्त्वानां देहपातादूर्ध्वं देहान्तरपरिग्रहः पुत्रजन्मविपत्त्यादिनिमित्तसुखदुःखानुभवश्च दृश्यत इति। अत उत्तरं पठति–

यावदधिकारमवस्थिति[6]राधिकारिकाणाम् ॥ ३१ ॥

नास्माभिः सर्वेषां ज्ञानिनां देहपातसमये सुकृतदुष्कृतयोर्विनाश उक्तः, अपि तु येषां ज्ञानिनां देहपातानन्तरमर्चिरादिगतिः प्राप्ता, तेषां ज्ञानिनां देहपातसमये सुकृतदुष्कृतहानिरुक्ता। वसिष्ठादीनां त्वाधिकारिकाणां न देहपातादनन्तरमर्चिरादिगतिप्राप्तिः। प्रारब्धस्याधिकारस्याऽसमाप्तत्वात्। तेषां कर्मविशेषेणाधिकारविशेषं प्राप्तानां यावदधिकारसमाप्ति तदारम्भकं कर्म न क्षीयते। प्रारब्धस्य हि कर्मणो भोगादेव क्षयः। अत आधिकारिकाणां तदारम्भकं कर्म यावदधिकारमव-

१ चेति नास्ति लि॰ पु॰।
२ प्रधानायेति लि॰ पु॰ ३ लोकवदिति पदोक्तपद्यं लि॰ पु॰ नास्ति।
४ तडागेति मु॰ पु॰।
५ वसिष्ठापान्तरतमः–इति मु॰ पु॰ पाठः।
६ ॰मवस्थितिरिति लि॰ पु॰।

तिष्ठते । अतस्तेषां न देहपातादनन्तरमर्चिरादिगतिप्राप्तिः ॥

साम्परायाधिकरणं समाप्तम् ॥ ११ ॥

अथाऽनियमाधिकरणम् १२ । अनियमः सर्वेषामविरोधः शब्दानुमानाभ्याम् ॥ ३२ ॥

उपकोसलादिषु येषूपासनेष्वर्चिरादिगतिः श्रूयते, किं तन्निष्ठानामेव तया ब्रह्मप्राप्तिरुत सर्वेषां ब्रह्मोपासननिष्ठानामिति संशये, इतरेष्वनाम्नानात् "ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा[१] तप इत्युपासते" "श्रद्धां सत्यमुपासत" इती[२]तरसकलब्रह्मविद्योपस्थापकत्वे प्रमाणाभावाच्च तन्निष्ठानामेवेति प्राप्तेऽभिधीयते—

'अनियम' इति । सर्वेषां सर्वोपासननिष्ठानां तयैव गन्तव्यत्वात् तन्निष्ठानामेवेति नियमो नास्ति । सर्वेषां तयैव गमने हि सति 'शब्दानुमानाभ्यां' श्रुतिस्मृतिभ्यामविरोधः, अन्यथा विरोध एवेत्यर्थः । श्रुतिस्तावच्छान्दोग्यवाजसनेयकयोः पञ्चाग्निविद्यायामर्चिरादिमार्गेण सर्वोपासन[३]निष्ठानां गमनमाह । "य एवमेतद्विदुर्ये चामी अरण्ये[४] श्रद्धां सत्यमुपासते तेऽर्चिरभि[५]सम्भवन्ती"ति वाजसनेयके, "तद् य इत्थं विदुर्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते तेऽर्चिषमभिसंभवन्ती"ति छान्दोग्ये । 'य इत्थं विदु'रिति पञ्चाग्निविद्यानिष्ठान् 'ये चेमेऽरण्य' इत्यादिना श्रद्धापूर्वकं ब्रह्मोपासीनांश्चोद्दिश्याचिरादिका गतिरुपदिश्यते । "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" "सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्य"मिति 'सत्य'-शब्दस्य ब्रह्मणि प्रसिद्धेः, 'तपः'-शब्दस्यापि तेनैकार्थ्या'त्सत्यतपः'-शब्दाभ्यां ब्रह्मैवाभिधीयते । श्रद्धापूर्वकं ब्रह्मोपासनं चान्यत्र श्रुतम्, 'सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्य'मित्युपक्रम्य 'श्रद्धा त्वेव विजिज्ञासितव्ये'ति । स्मृतिरपि—

"अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् ।
तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः" इति—

---

१ श्रद्धामिति लि॰ पु॰ ।
२ इतिशब्दो नास्ति लि॰ पु॰ ।
३ सर्वेषां ब्रह्मोपासनेति लि॰ पे॰ ।
४ चेमेऽरण्ये—इति पु॰ द्वयेपि ।
५ ऽर्चिषमभि—इति पु॰ द्वयेपि ।

सर्वेषां ब्रह्मविदामनेनैव मार्गेण गमनमित्याह । एवंजातीयिकाः[1] श्रुतिस्मृतयो बह्व्यः सन्ति । एवं सर्वविद्यासाधारणीयं गतिः प्राप्तेरुपकोसलविद्यादावनूद्यते ॥

अनियमाधिकरणं समाप्तम् ॥ १२ ॥

अक्षराद्यधिकरणम् १३ ।

अक्षरधियां त्ववरोधः[2] सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तम् ॥ ३३ ॥

बृहदारण्यके श्रूयते—"एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्य[3]स्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमलोहितमस्नेह[4]मच्छायमतमोऽवाय्वनाकाशमसङ्गमरसमगन्धमचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनोऽतेजस्कमप्राणममुखममात्रमनन्तरमबाह्यं न तदश्नाति किञ्चन एतस्य वा अक्षरस्य[5] प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत" इति, तथाऽऽथर्वणे—"अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपाद"मिति । तत्र संशयः, किमिमेऽक्षराख्यनिर्विशेषब्रह्मसम्बन्धितया श्रुता अस्थूलत्वादयः प्रपञ्चप्रत्यनीकताकाराः सर्वासु ब्रह्मविद्यास्वनुसन्धेया उत यत्र श्रूयन्ते तत्रैवेति । किं युक्तम् । यत्र श्रुतास्तत्रैवेति । कुतः । विद्यान्तरस्य रूपभूतानां गुणानां विद्यान्तरस्य रूपत्वे प्रमाणाभावात्, प्रतिषेधरूपाणामेषां गुणानामानन्दादिवत् स्वरूपावगमोपायत्वाभावाच्च । आनन्दादिभिरवगतस्वरूपे हि ब्रह्मणि स्थूलत्वादयः प्रपञ्चधर्माः प्रतिषिध्यन्ते, निरालम्बनप्रतिषेधायोगात् । एवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे—

'अक्षरधियां त्ववरोध' इति । अक्षरब्रह्मसम्बन्धिनीनामस्थूलत्वादिधियां सर्वब्रह्मविद्यास्ववरोधः संग्रहणमित्यर्थः । कुतः । सामान्य-

---

१ ०जातीयका इति मु० पु० ।
२ त्ववरोध इति लि० पु० । ३ अभिवदन्तीति मु० पु० ।
४ अस्नेहमित्यस्य स्थाने [illegible] लि० पु० ।
५ वाक्षरस्येति मु० पु० ।

तद्भावाभ्यां सर्वेषूपासनेषूपास्यस्यान्तरस्य ब्रह्मणः समानत्वा,दस्थूलत्वादीनां तत्स्वरूपप्रतीतावन्तर्भावाच्च[1] । एतदुक्तं भवति—असाधारणाकारेण ग्रहणं हि वस्तुनो ग्रहणम् । न च केवलानन्दादि ब्रह्मणोऽसाधारणमाकारमुपस्थापयति, प्रत्यगात्मन्यप्यानन्दादेर्विद्यमानत्वात् । हेयप्रत्यनीको ह्यानन्दादिर्ब्रह्मणो ऽसाधारणं रूपम्, प्रत्यगात्मनस्तु स्वतो हेयविरहिणोऽपि हेयसम्बन्धयोग्यताऽस्ति । हेयप्रत्यनीकत्वं च चिदचिदात्मकप्रपञ्चधर्मभूतस्थूलत्वादिविपरीतरूपम् । अतोऽसाधारणाकारेण ब्रह्मानुसंदधता ऽस्थूलत्वादिविशेषितज्ञानानन्दाद्याकारं ब्रह्मानुसन्धेय[2]मित्यस्थूलत्वादीनामानन्दादिवद्ब्रह्मस्वरूपप्रतीत्यन्तर्भावात्सर्वासु ब्रह्मविद्यासु तथैव ब्रह्मानुसन्धेयमिति । गुणानां प्रधानानुवर्तित्वे[3] दृष्टान्तमाह 'औपसदव'दिति । यथा जामदग्न्यचतूरात्रे पुरोडाशवत्सूपसद्[4]गुणभूतः सामवेदपठितो "ऽग्नेर्वेर्होत्रं वेरध्वर"मित्यादिको[5] मन्त्रः प्रधानानुवर्तितया[6] याजुर्वेदिकेनो*पांशुत्वेन प्रयुज्यते । तदुक्तं प्रथमे काण्डे—"गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वान्मुख्येन वेदसंयोग" इति ।

नन्वेवं सर्वासु ब्रह्मविद्यासु ब्रह्मण एव गुणित्वाद् गुणानां च प्रधानानुवर्तित्वात् "सर्वकर्मा सर्वगन्धः सर्वरस" इत्यादेर्गुणजातस्य प्रतिविद्यं व्यवस्थितस्याप्यव्यवस्था स्या,त्तत्राह[7]—

इयदामननात् ॥ ३४ ॥

आमननमाभिमुख्येन मननमनुचिन्तनम् । आमननाद्धेतोरियदेव गुणजातं सर्वत्रानुसन्धेयत्वेन प्राप्तम् यदस्थूलत्वादिविशेषितमानन्दादिकम् । येन गुणजातेन विना ब्रह्मस्वरूपस्येतरव्यावृत्तस्यानुसन्धानं न

१ प्रतीतौ भावाच्चेति मु॰ पु॰ ।

२ अनुसंदधतोऽस्थूल···· ब्रह्मानुसन्धानमिति लि॰ पु॰ ।

३ ॰नुवर्तित्वेनेति लि॰ पु॰ । ४ रात्रेपुरोडाशो यदिति लि॰ पु॰ ।

५ अग्निर्वै होत्रं वेत्वित्यादिक इति मु॰ पु॰, अग्नेर्होत्रं रवेरध्वरमिति लि॰ पु॰ शोधितम् । ६ ॰नुमिततमेति लि॰ पु॰ ।

* याजुर्वेदिकेनेत्यपि क्वचित् । ७ तत्राहेति लि॰ पु॰ नास्ति ।

सम्भवति, तदेव सर्वत्रानुवर्त्तनीयम्, तच्चैकदैवेत्यर्थः । इतरे तु सर्वकर्मत्वादयः प्रधानानुवर्त्तिनोऽपि चिन्तनीयत्वेन प्रतिविद्यं व्यवस्थिताः ॥

अक्षरध्यधिकरणं समाप्तम् ॥ १३ ॥

अन्तरत्वा-धिकरणम् १४ । **अन्तरा भूतग्रामवत्स्वात्मनोऽन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नो,पदेशवत् ॥ ३५ ॥**

बृहदारण्यके उषस्त[1]प्रश्ने समाम्नायते—"यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तन्मे[2] व्याचक्ष्वे"ति । तस्य प्रतिवचनं "यः प्राणेन प्राणिति स त आत्मा सर्वान्तरो योऽपानेनापानिति स त आत्मे"त्यादि । अनुपृष्टेन[3] तेन पुनः पृष्ट आह—"न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येः न श्रुतेः श्रोतारं शृणुयाः न मतेर्मन्तारं मन्वीथाः न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीयाः एष त आत्मा सर्वान्तरोऽतोऽन्यदार्त"मिति । तथा तदनन्तरं कहोल[4]प्रश्ने चैवमाम्नायते—"यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तन्मे व्याचक्ष्वे"ति । प्रतिवचनं च "योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येत्येतं वै त[5]मात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च[6]"इत्यादि "अतोऽन्यदार्त"मित्यन्तम् । तत्र सन्दिह्यते—किमनयोर्विद्याभेदोऽस्ति, नेति । किं युक्तम् । भेद इति । कुतः । रूपभेदात् । प्रतिवचनभेदाद्रूपं भिद्यते । प्रश्नस्यैकरूप्येऽपि प्रतिवचनप्रकारो हि भेदेनोपलभ्यते—पूर्वत्र प्राणनादीनां कर्त्ता सर्वान्तरात्मत्वेनोच्यते, परत्राऽशनायापिपासादिरहितः । अतः पूर्वत्र प्राणितीति[7] देहेन्द्रियबुद्धिमनःप्राणव्यतिरिक्तः प्रत्यगात्मोच्यते, परत्र तु तदतिरिक्तोऽशनायापिपासादिरहितः परमात्मा । अतो रूपं भिद्यते । भूतग्रामवतश्च प्रत्यगात्मनस्तस्य भूतग्रामस्य सर्वस्यान्तरात्मत्वेन[8] सर्वान्तरत्वमप्युपपन्नम् । यद्यपि[9] अस्य

१ उषस्त—इति लि पु ।
२ तन्मे—इति पु० द्वयेऽपि ।
३ अनुपृष्टेनोत लि पु ।
४ कहोलप्रश्ने इति लि० पु० ।
५ एवं हैतमिति मु पु, एतमेवमिति लि० पु० ।
६ पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणाया इति पु० द्वयेऽपि ।
७ प्राणिता—इति मु० पु० ।
८ तस्य ग्रामस्य सर्वान्तरात्मत्वेनेति लि० पु० ।
९ यद्यपि—इति लि० पु० ।

गात्मनः सर्वान्तरत्वं भूतग्रामसाक्षात्वेनापेक्षिकम्, तथाऽपि तदेव ग्राह्यम्[1] । अन्यथा मुख्यान्तरात्मपरिग्रहलोभात्परमात्मस्वीकारे प्रतिवचनभेदो नोपपद्यते । प्रतिवचनं हि पूर्वत्र प्रत्यगात्मविषयम्, परमात्मनः प्राणितृत्वापानितृत्वा[2]द्यसम्भवात् । परं च परमात्मविषयम्, अशनायाद्यतीतत्वात् । तदिदमाशङ्कते 'अन्तरा भूतग्रामवत्स्वात्मनोऽन्यथाभेदानुपपत्तिरिति चे'दिति । अन्तरा सर्वान्तरात्मत्वेन प्रथमप्रतिवचनं भूतग्रामवत्स्वात्मनः, भूतग्रामवांस्तदन्तरः स्वात्मा प्रत्यगात्मा सर्वान्तर इत्युच्यत इत्यर्थः । अन्यथा "यः प्राणेन प्राणिति" योऽशनायापिपासात्यतीत इति प्रतिवचनभेदानुपपत्तिरिति चेत्, अत्रोत्तरम्—

नेति, न विद्याभेद इत्यर्थः । उभयत्र परविषयत्वात्प्रश्नप्रतिवचनयोः । तथा हि, "यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तर" इति प्रश्नस्तावत्परमात्मविषय एव । 'ब्रह्म'-शब्दस्य परमात्माऽसाधारणत्वेऽपि प्रत्यगात्मन्यपि कदाचिदुपचरितप्रयोगदर्शनात्तद्व्यावृत्त्या परमात्मप्रतिपत्त्यर्थं यत्साक्षाद्ब्रह्मेति विशेषणं क्रियते । अपरोक्षत्वमपि सर्वदेशसर्वकालसम्बन्धित्वम्, 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'त्यनन्तत्वेनावगतस्य परमात्मन एवोपपद्यते । सर्वान्तरत्वमपि "यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तर" इत्यारभ्य "य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तर" इति सर्वान्तर्यामिणः परमात्मन एव सम्भवति । प्रतिवचनमपि तथैव परमात्मविषयम्[3] । "यः प्राणेन प्राणिती"ति निरुपाधिकं प्राणनस्य कर्तृत्वं परमात्मन एव प्रत्यगात्मनः सुषुप्तौ प्राणनं प्रति कर्तृत्वाभावात् । एवमप्रज्ञानतोषस्तेन प्राणने कर्तृत्वमात्रमुक्तं मन्वानेन प्रत्यगात्मनोऽपि साधारण्यं प्रतिवचनस्य मत्वा अतुष्टेन पुनः पृष्टस्तं प्रति प्रत्यगात्मनो व्यावृत्तं निरुपाधिकत्वेन प्राणनस्य कर्तारं परमात्मानमाह । "न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्ये"रित्यादिनेन्द्रियाधीनानां दर्शनश्रवणमननविज्ञानानां कर्तारं प्रत्यगात्मानं

१ ग्राह्यं चेति लि० पु० चकारोऽधिकः ।

२ प्राणितृत्वापानितृत्वेति लि० पु० प्रमादः ।

३ प्रतिवचनमिति तथैव परमात्मेतिविषयमिति लि० पु० ।

प्राणनस्य कर्तृत्वेनोक्त इति न मन्तव्यः, तस्य सुषुप्तिमूर्च्छादौ प्राणनादेरकर्तृत्वात् । "को†ह्येवान्यात्कः प्राण्यात् यदेष आकाश आनन्दो न स्या"दिति सर्वप्राणिप्राणनहेतुत्वं हि परमात्मन एवाऽन्यत्र श्रुतम् । अतः पूर्वप्रश्नप्रतिवचने परमात्मविषये, एवमुत्तरेऽपि, अशनायाद्यतीतत्वस्य परमात्मासाधारणत्वात् । उभयत्र 'अतोऽन्यदार्त'मित्युपसंहारश्चैकरूपः । प्रश्नप्रतिवचनावृत्तिस्तु कृत्स्नप्राणिप्राणनहेतोः परस्य ब्रह्मणोऽशनायाद्यतीतत्वप्रतिपादनाय । तत्र दृष्टान्तमाह 'उपदेशवत्' इति । यथा सद्विद्यायाम् "उत त[१]मादेशमप्राक्ष्य" इति प्रक्रान्ते सदुपदेशे "भगवांस्त्वेव मे तद् ब्रवीत्वि"ति "भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्वि"ति प्रश्नस्य "एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्य"मिति प्रतिवचनस्य च भूयोभूय आवृत्तिः सतो ब्रह्मणस्तत्तन्माहात्म्यविशेषप्रतिपादनाय दृश्यते, तद्वत् । अत एकस्यैव सर्वान्तरभूतस्य ब्रह्मणः कृत्स्नप्राणिप्राणनहेतुत्वाशनायाद्यतीतत्वप्रतिपादनेन रूपैक्याद्विद्यैक्यम् ।

अथ स्यात्-यद्यप्युभे प्रश्नप्रतिवचने परब्रह्मविषये, तथाऽपि विद्याभेदोऽवर्जनीयः । एकत्र सर्वप्राणिप्राणनहेतुत्वेनोपास्यम्, इतरत्राशनायाद्यतीतत्वेनेत्युपास्यगुणभेदेन रूपभेदात् प्रष्टृभेदाच्च । पूर्वत्र ह्युषस्तः प्रष्टोत्तरत्र तु कहोल इति, तत्राह–

व्यतिहारो विशिंषन्ति हीतरवत् ॥ ३६ ॥

नात्र विद्याभेदः, प्रश्नप्रतिवचनाभ्यामेकरूपार्थविषयाभ्यामैक्येन च विधिपदेनैकविद्यात्वप्रतीतेः । प्रश्नद्वयं तावत्सर्वान्तरात्मविशिष्टब्रह्मविषयम् । द्वितीये प्रश्ने "यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तर" इत्येवकारश्च पूर्वत्रोषस्तेन पृष्टगुणविशिष्टब्रह्मविषयत्वं कहोलप्रश्नस्यावधारयति । प्रतिवचनं चोभयत्र "स त आत्मा सर्वान्तर" इति सर्वान्तरात्मत्वविशिष्टब्रह्मविषयमेकरूपमेव । विधिप्रत्ययश्चोत्तरत्रैव दृश्यते–"तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासे"दिति ।

१ पुनस्तमिति लि० पु० ।
† एतच्चिह्नादारभ्य ४९७ पृष्ठे द्वितीयपङ्क्तिस्थचिह्नं यावत् लि० पु० पाठस्त्रुटितः ।

एवं सर्वान्तरात्मत्वविशिष्टब्रह्मैकविषयत्वे द्वयोरवधृते सत्येकस्मिन्नेव सर्वान्तरात्मत्वविशिष्टे ब्रह्मण्युपास्य उषस्तकहोलयोरितरेतरबुद्धिव्यतिहारः कर्तव्यः । उषस्तस्य या सर्वान्तरात्मनो ब्रह्मणः सर्वप्राणिप्राणनहेतुत्वविषया बुद्धिः, सा कहोलेनापि प्रष्ट्रा कार्या । या च कहोलस्य तस्यैव ब्रह्मणोऽशनायाद्यतीतत्वविषया बुद्धिः, सोषस्तेनापि कार्या । एवं व्यतिहारे कृत उभाभ्यां सर्वान्तरस्य ब्रह्मणो जीवव्यावृत्तिरवधृता भवति । एवं[1] सर्वान्तरात्मानं प्रत्यगात्मनो व्यावृत्तमवगमयितुं सर्वप्राणिप्राणन[2]हेतुत्वाशनायाद्यतीतत्वप्रतिपादनेन विविंषन्ति हि याज्ञवल्क्यस्य प्रतिवचनानि । अतो ब्रह्मणः सर्वान्तरात्मत्वमेवोपास्यगुणः, प्राणनहेतुत्वादयस्तु तस्योपपादका, नोपास्याः । नन्वपास्यगुणः सर्वान्तरात्मत्वमेव चेत्, प्राणनहेतुत्वस्याशनायाद्यतीतत्वस्य च प्रष्ट्रोर्व्यतिहृत्यानुसन्धानं किमर्थम् । तदुच्यते-सर्वप्राणिप्राणनहेतुत्वेन सर्वान्तरात्मनि जीवाद्व्यावृत्ते ब्रह्मण्युषस्तेनावधृते सति कहोलेन जीवस्य सर्वात्मनाऽसम्भावितेन स्वभावविशेषेण सर्वान्तरात्मा व्यावृत्तोऽनुसंधेय इति कृत्वा पुनः प्रश्नः कृतः । याज्ञवल्क्योऽपि तदभिप्रायमभिज्ञाय प्रत्यगात्मनोऽसम्भावितमशनायादिप्रत्यनीकत्वमुक्तवान् । अतश्चोपास्यस्य व्यावृत्तिप्रतीतिसिद्ध्यर्थमुभाभ्यां परस्परबुद्धिव्यतिहारः कर्तव्यः । 'इतरवत्'—यथेतरत्र सद्विद्यायां भूयोभूयः प्रश्नैश्च प्रतिवचनैश्च तदेव सद्ब्रह्म व्यवच्छिद्यते, न पुनः पूर्वप्रतिपन्नाद्गुणाद्गुणान्तरविशिष्टतयोपास्यं प्रतिपाद्यते, तद्वत् ।

तथापि प्रश्नप्रतिवचनभेदे सति कथमैक्यमवगम्यत इति चेत्, तत्राह—

सैव हि सत्यादयः ॥ ३७ ॥

सैव हि सच्छब्दाभिहिता परमकारणभूता परा देवतैव "सेयं देवतैक्षत" "तेजः परस्यां देवताया"मिति प्रकृता "यथा सोम्य मधु मधु[3]-

१ प्रश्नमिति मु० पु० ।
२ प्राणिप्राणप्राणनेति मु० पु० ।
३ मध्विति प्रकृत् लि० पु० ।

क्तो निमिषन्ती"त्यादिषु पर्यायेषु सर्वेषूपपाद्यते, अत "ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मे"ति प्रथमपर्यायोदिताः सत्यादयः सर्वेषु पर्यायेषूपपाद्योपसंह्रियन्ते ॥

केचित्तु 'व्यतिहारो विशिंषन्ति हीतरवत्' 'सैव हि सत्यादय' इति सूत्रद्वयमधिकरणद्वयं वर्णयन्ति । तत्र पूर्वेण "त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसि भगवो देवते" "तद्योऽहं[1] सोऽसौ योऽसौ सोऽह"मिति वाक्ये जीवपरयोर्व्यतिहारानुसन्धानं प्रतिपाद्यत इत्युच्यत इत्याहुः । तत् "सर्वं खल्विदं ब्रह्म", "ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्त्वमसी"त्यवगत[2]सर्वात्मभावविषयत्वादस्य वाक्यस्य नात्र प्रतिपादनीयमपूर्वमस्तीत्यनादरणीयम् । तत्तु वक्ष्यति "आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति चे"ति । न च सर्वात्मत्वानुसन्धानातिरेकेण परस्मिन् ब्रह्मणि जीवत्वा[3]नुसन्धानं, जीवे च परब्रह्मत्वा[4]नुसन्धानं सत्यं सम्भवति । उत्तरेण च[5] सूत्रेण "स यो ह वै तन्महद्यक्षं[6] प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मे"त्यादिवाक्यप्रतिपादितस्य सत्योपासनस्य "तद्यत्सत्यमसौ स आदित्यो य एष एतस्मि[7]न्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्ष"न्नित्यादिवाक्यप्रतिपादितोपासनस्य चैक्यं प्रतिपाद्यत इति । तदप्ययुक्तम्[8], उत्तरवाक्ये ऽह्यादिस्थानभेदेन विद्याभेदस्य पूर्वमेव "न वा[9] विशेषा"दित्यनेन प्रतिपादितत्वात् । न च द्वयोरनयोर्व्याहृत्यादिशरीरकत्वेन रूपवतो "हन्ति पाप्मानं जहाति च य एवं वेदे"ति च[10] पृथक्फलसंयोगचोदनावतोर्द्वयोरुपासनयोः "स यो ह वै तन्महद्यक्ष[12]प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति जयतीमाल्ँ

१ त्वमसि योऽहमिति लि॰ पु॰ ।
२ अत्यवगम्यते—इति लि॰ पु॰ ।
३ जीवत्वेत्यस्य स्थाने जीवे चेति लि॰ पु॰ त्वाप्युपकल्पितम् ।
४ त्वेति नास्ति लि॰ पु॰ ।   ५ चेति नास्ति लि॰ पु॰ ।
६ योऽह वै तन्महाध्यक्षावर्तमिति लि॰ पु॰ ।
७ एष तस्मिन्निति मु॰ पु॰ ।   ८ तदप्युक्तमिति लि॰ पु॰ ।
९ नवा—इति लि॰ पु॰ ।   १० अयतोरपहत—इति लि॰ पु॰ ।
११ चेति नास्ति लि॰ पु॰ ।
१२ योऽह वै तन्महाध्यक्षमिति लि॰ पु॰, योऽहेति मु॰ पु॰ अकारश्छेदोऽत्र ।

लोका"मिति[1] संयोगरूपादिमत्तया निरपेक्षेण पूर्वोक्तेनोपासनेनाभेदः[2] सम्भवति। न च "हन्ति पाप्मानं जहाती"ति च[3] गुणफलाधिकारत्वम्,[4] प्रमाणाभावात्। पूर्वोक्तविद्यात्वं[5] प्रमाणमिति चेत्, न, इतरेतराश्रयत्वात्[6]—एकविद्यात्वे निश्चिते सति पूर्वफलस्यैव[7] प्रधानफलत्वेनोक्तयोः फलयोर्गुणफलत्वम्, तयोर्गुणफलत्वे निश्चिते सति संयोगभेदाभावात् पूर्वेण विद्यैक्यमितीतरेतराश्रयत्वमिति। एवमादिभिर्यथोक्तप्रकारमेव सूत्रद्वयम् ॥

अन्तरत्वाधिकरणं समाप्तम् ॥ १४ ॥

अथ कामाद्यधिकरणम् १५।

कामादीतरत्र तत्र[8] चायतनादिभ्यः ॥ ३८ ॥

छान्दोग्ये श्रूयते "अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्य"मित्यादि, वाजसनेयके च "स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते सर्वस्य वशी सर्वस्येशान" इत्यादि। तत्र संशयः—किमनयोर्विद्याभेद उत नेति। किं युक्तम्। भेद इति कुतः। रूपभेदात् अपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकविशिष्ट[10] आकाशश्छान्दोग्य उपास्यः प्रतीयते, वाजसनेयके त्वाकाशे शयानो वशित्वादिगुणविशिष्ट उपास्यः प्रतीयते। अतो रूपभेदाद्विद्याभेद इति प्राप्ते प्रचक्ष्महे—

न भेद इति। कुतः। रूपाभेदात्, 'इतरत्र तत्र च कामाद्येव हि रूपम्। वाजसनेयके छान्दोग्ये च सत्यकामादिविशिष्टमेव ब्रह्मोपास्यमित्यर्थः। कुत एतदवगम्यते। 'आयतनादिभ्यः'—हृदयायतनत्वसेतुत्वविधरणत्वादिभिस्तावदुभयत्र सैव विद्येति प्रत्यभिज्ञायते। वशि

---

१ लोकानेमि—इति लि पु। २ पूर्वेण केनाप सनाभेद इति लि पु।
३ चेति नास्ति लि पु। ४ ०धिकारत्वे—इति लि पु।
५ ०विद्यात्वमिति लि पु। ६ ०श्रयणादिति लि पु।
७ एकविद्यात्वनिश्चिते पूर्वकस्यैवेति लि पु।
८ तत्रेति नास्ति लि पु। ९ कामादितरत्रयवेति लि पु प्रमाद०।
१० गुणविशिष्ट इति लि पु।

स्यादपरच वाजसनेयके श्रुताश्छान्दोग्ये श्रुतस्य गुणाष्टकान्यतमभूतस्य सत्यसङ्कल्पत्वस्य विशेषा[1] एवेति सत्यसङ्कल्पत्वसहचारिणां सत्यकामत्वादीनामपहतपाप्मत्वपर्यन्तानां सद्भावमवगमयन्ति । अतो रूपं न भिद्यते । संयोगोऽपि "परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते" "अभयं वै ब्रह्म भवती"ति ब्रह्मप्राप्तिरूपो न भिद्यते । 'आकाश'-शब्दश्छान्दोग्ये परमात्मविषय इति 'दहर उत्तरेभ्य' इत्यत्र निर्णीतम् । वाजसनेयके त्वाकाशे शयानस्य वशित्वादियोगा[2]त्तस्य शयानस्य परमात्मत्वे सति तदाधाराभिधायिन आकाशशब्दस्य "तस्यान्ते सुषिरं सूक्ष्म"मिति हृदयान्तर्गतस्य 'सुषिर'-शब्दवाच्यस्याकाशस्याभिधायकत्वमवगम्यते । अतो विशेष्यम् ।

अथ स्यात्-यदुक्तं वाजसनेयके वशित्वादिभिः सह सत्यकामत्वादिसद्भावोऽवगम्यत इति, तन्नो[3]पपद्यते, वशित्वादीनामेव तत्र परमार्थतः सद्भावाभावात् । तदभावश्च

"मनसैवानुद्रष्टव्यं नेह नानास्ति किञ्चन ।
मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥
एकधैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमयं* ध्रुव"मिति-

प्रकृतेन वाक्येन, "स एष नेति नेत्यात्मे"त्युत्तरेण[4] वाक्यस्थस्य ब्रह्मणो निर्विशेषत्वप्रतीतेरवगम्यते । अतो वशित्वादयोऽपि स्थूलत्वा[5]दिवन्निषेध्या इति प्रतीयन्ते । अत एव छान्दोग्येऽपि[6] सत्यकामत्वादयो न ब्रह्मणः पारमार्थिका गुणा उच्यन्ते । अतोऽपारमार्थिकत्वादेवंजातीयकानां गुणानां मोक्षार्थोपासनेऽनुलोप[7] इति, तत्राह-

१ विशेष-इति लि॰ पु॰ । २ वशित्वाद्यवगमादिति लि॰ पु॰ ।
३ तन्नो-इति लि॰ पु॰ । * ०दप्रमेयमिति पु॰ द्वयेऽपि ।
४ ०त्यन्ते वक्ष्यमाणेनोत्तरेणेति मु॰ पु॰ ।
५ अणुत्वेति लि॰ पु॰ अधिकम् ।
६ अपिर्नास्ति लि॰ पु॰ ।
७ ०नुलोप इत्युपकल्पितं लि॰ पु॰ ।

आदरादलोपः ॥ ३९ ॥

ब्रह्मगुणत्वेन प्रमाणान्तराप्रतिपन्नानां[1] गुणाना[2]मेषां सत्यकामत्वादीनां "तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यमेष आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः" "सर्वस्य वशी सर्वस्येशान एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसम्भेदाये"त्यादिभिरनयोः श्रुत्योरन्यासु च मोक्षार्थोपासनोपास्यब्रह्मगुणत्वेन सादरमुपदेशादेषामलोपः, अपि तूपसंहार एव कार्यः। छान्दोग्ये तावत् "तद्य इहा ऽऽत्मानमनुविद्य व्रजन्त्ये[3]तांश्च सत्यान्कामां स्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवती"ति सत्यकामत्वादिगुणविशिष्टस्य ब्रह्मणो वेदनं विधाय "अथ य इहाऽऽत्मानमननुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान्कामांस्तेषां सर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवती"त्यवेदननिन्दा क्रियमाणा गुणविशिष्टवेदनस्यादरणीयतां दर्शयति। तथा वाजसनेयके "सर्वस्य वशी सर्वस्येशान एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल" इति भूयोभूय ऐश्वर्योपदेशाद् गुणेष्वादरः प्रतीयते, एवमन्यत्रापि। न च मातापितृसहस्रेभ्योऽपि वत्सलतरं[4] शास्त्रं प्रतारकवदऽपारमार्थिकानिरसनीयान्[5] गुणान् प्रमाणान्तराप्रतिपन्नानाऽऽदरेणोपदिश्य संसारचक्रपरिवर्तनेन[6] पूर्वमेव ब[7]म्भ्रम्यमाणान् मुमुक्षून् भूयोऽपि भ्रमयितुमऽलम्। "नेह नानाऽस्ति किञ्चन" "एकधैवानुद्रष्टव्य"मिति तु सर्वस्य ब्रह्मकार्यत्वेन तदात्मकत्वादेकधाऽनुदर्शनं विधायाऽब्रह्मात्मकत्वेन पूर्वसिद्धनानात्वदर्शनं निषेधतीत्ययमर्थः प्रागेव[8] प्रपञ्चितः। "स एष नेति नेत्यात्मे"त्यत्र चे'ति'-शब्देन प्रमाणान्तरप्रतिपन्नं प्रपञ्चाकारं[9] परामृश्य न तथाविधं ब्रह्मेति सर्वा[10]त्मभूतस्य ब्रह्मणः प्रपञ्चविलक्षणत्वं प्रतिपाद्यते। तदेव चानन्तर-

---

१ प्रमाणान्तराप्राप्तानामिति क्वचित्।
२ गुणानामिति लि॰ पु॰ नास्ति। ३ व्रजन्तीति लि॰ पु॰ ऽत्र।
४ वात्सल्यपरमिति मु॰ पु॰। ५ ०र्थिकानिरसनीयानिति लि॰ पु॰।
६ ०परिवर्तने–इति लि॰ पु॰। ७ बमिति नास्ति लि॰ पु॰।
८ प्राक्चैवेति लि॰ पु॰। ९ प्रपञ्चप्रकारमिति क्वचित्।
१० ०मत्र तथाविधं ब्रह्मेति सर्वा–इति लि॰ पु॰।

मुपपादयति "अग्राह्यो[1] न हि गृह्यतेऽशीर्यो न हि शीर्यतेऽसङ्गो न हि सज्यतेऽसितो न व्यथते न रिष्यती"ति । प्रमाणान्तराग्राह्यविसजातीयत्वात् प्रमाणान्तरेण न गृह्यते विशरणीयविसजातीयत्वान्न विशीर्यते, एवमुत्तरत्रानुसन्धेयम् । छान्दोग्येऽपि "नास्य जरयैतज्जीर्यति न वधेनास्य हन्यत[2] एतत्सत्यं ब्रह्मपुरमस्मिन्कामाः समाहिता" इति सर्वविसजातीयत्वं ब्रह्मणः प्रतिपाद्य तस्मिन्सत्यकामत्वा[3]दयो विधीयन्ते ।

नन्वेवमपि "तद्य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान्कामांस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति स यदि पितृलोककामो भवती"त्यादिना सत्यकामादिगुणविशिष्टवेदनस्य सांसारिकफलसम्बन्धश्रवणान्मुमुक्षोर्ब्रह्मप्रेप्सोर्न सगुणं ब्रह्मोपास्यम्, परविद्याफलं च[4] "परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत" इतीदमेव । अतः सत्यकामत्वादयो ब्रह्मप्रेप्सोर्नोपसंहार्या इत्यत उत्तरं पठति—

उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् ॥ ४० ॥

उपस्थितिरुपस्थानं ब्रह्मोपसम्पत्तिः । उपस्थिते ब्रह्मोपसम्पन्ने सर्वबन्ध[5]विनिर्मुक्ते स्वेन रूपेणाभिनिष्पन्ने प्रत्यगात्मन्यत एवोपसम्पत्तेरेव हेतोः सर्वेषु लोकेषु कामचार उच्यते "परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमपूरुषः[6] स तत्र पर्येति जक्षत् क्रीडन् रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वा नोपजनं स्मरन्निदं शरीरम्" "स स्वराड् भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवती"ति । तदेतच्चतुर्थे निपुणतरमुपपादयिष्यते । अतः सर्वेषु लोकेषु कामचारस्य मुक्तोपभोग्यफलत्वान्मुमुक्षोः सत्यकामत्वादयो गुणा उपसंहार्याः ॥

कामाद्यधिकरणं समाप्तम् ॥ १५ ॥

---

१ अग्राह्य इति पु द्वयेपि । २ न वधेनास्य सहते—इति लि॰ पु ।
३ त्वेति नास्ति लि॰ पु॰ । ४ चेति नास्ति लि॰ पु॰ ।
५ सर्वबन्धेति लि॰ पु॰ । ६ उत्तमः पुरुष इति पु॰ द्वयेपि ।

अथ तन्निर्धारणानियमाधिकरणम् १६ । तन्निर्धारणानियमस्तद्दृष्टेः पृथग्घ्यप्रतिबन्धः फलम् ॥ ४१ ॥

"ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीते"त्यादीनि कर्माङ्गाश्रयाण्युपासनानि कर्माङ्गभूतोद्गीथादिमुखेन जुह्वादिमुखेन पर्णतादिवत् कर्माङ्गत्वेन निरूढानुष्ठानानी'त्युद्गीथाद्युपासनसम्बन्धिनो "यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरम्भवती"ति वर्तमाननिर्देशस्य पर्णतादिसम्बन्धेऽपापश्लोकश्रवणवत्पृथक्फलत्वकल्पनायोगात् क्रतुषु नियमेनोपसंहार्याणीत्येवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे—

'तन्निर्धारणानियम' इति । निर्धारणं निश्चयेन मनसोऽवस्थापनं ध्यानमित्यर्थः । तन्निर्धारणानियमः कर्माङ्गोद्गीथाद्युपासनानामनियमः । कुतः । 'तद्दृष्टेः' । उपलभ्यते ह्युपासनानुष्ठानानियमः,[2] "तेनोभौ कुरुतो यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेदे"त्यविदुषोऽप्यनुष्ठानवचनात् । न चाङ्गत्वे सत्युपासनस्यानुष्ठानाऽनियम उपपद्यते[3] । एवमुपासनस्यानङ्गत्वे निश्चिते सत्युपासनविधेः फलाकाङ्क्षायां रात्रिसत्रन्यायेन वीर्यवत्तरत्वं कर्मफलात्पृथग्भूतमेव फलमित्यवगम्यते । किमिदं वीर्यवत्तरत्वम् । कर्मफलस्यैवाप्रतिबन्धः[4] । प्रतिबध्यते हि कर्मफलं प्रबलकर्मान्तरफलेन तावन्तं कालम् । तदभावोऽप्रतिबन्धः कर्मफलात्स्वर्गादिलक्षणात् पृथग्भूतमेव फलम् । तदिदमुच्यते 'पृथग्घ्यप्रतिबन्धः फल'मिति । अतः कर्माङ्गाश्रयाणामपि पृथक्फलत्वाद् गोदोहनादिवत्कर्माङ्गोद्गीथाद्युपासनानामनियमेनोपसंहारः ॥

तन्निर्धारणानियमाधिकरणं समाप्तम् ॥ १६ ॥

---

१ निरूढानुष्ठेयानीत्युपकल्पितं लि॰ पु॰ ।
२ उपासनानियम इति लि॰ पु॰ ।
३ उपलभ्यत इति लि॰ पु॰ ।
४ तदप्रतिबन्ध इति लि॰ पु॰ ऽधिकम् ।

अथ प्रदानाधिकरणम् १७।

प्रदान[1]वदेव तदुक्तम् ॥ ४२ ॥

दहरविद्यायां "तद्य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान्कामा"निति दहराकाशस्य परमात्मन उपासनमुक्त्वा 'एतांश्च सत्यान्कामा'निति गुणानामपि पृथगुपासनं विहितम्। तत्र संशयः—गुणचिन्तनेऽपि तत्तद्गुणविशिष्टतया दहरस्यात्मनश्चिन्तनमावर्तनीयम्, उत नेति। दहराकाशस्यैवापहतपाप्मत्वादीनां गुणित्वात्[2] तस्य च सर्वदैवाऽनुसन्धातुं[3] शक्यत्वात् गुणार्थं तच्चिन्तनं नावर्तनीय[4]मिति प्राप्त उच्यते—

'प्रदानवदेवे'ति। प्रदानवदावर्तनीयमित्यर्थः। यद्यपि दहराकाश एक एवापहतपाप्मत्वादीनां गुणानां गुणी, स च प्रथमं चिन्तितः, तथाऽपि स्वरूपमात्राद्गुणविशिष्टाकारस्य भिन्नत्वाद् 'अपहतपाप्मा विजर'[5] इत्यादिना गुणविशिष्टतया चोपास्यत्वेन विहितत्वात्पूर्वं स्वरूपेणानुसंहितस्याप्यपहतपाप्मत्वादिविशिष्टतयाऽनुसन्धानार्थमावृत्तिः कर्तव्या। यथे"न्द्राय राज्ञे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपे[6]दिन्द्रायाधिराजायेन्द्राय स्वराज्ञे" इतीन्द्रस्यैव राजत्वादिगुणविशिष्टत्वेऽपि तत्तद्गुणसम्बन्ध्याकारस्य भिन्नत्वात्प्रदानावृत्तिः क्रियते। तदुक्तं सांकर्षणे[7] "नाना वा देवता पृथक्त्वा"दिति॥

प्रदानाधिकरणं समाप्तम् ॥ १७ ॥

---

१ प्रधानेति लि॰ पु॰ ऽत्र वकारमात्रे।
२ गुणत्वादिति लि॰ पु॰।
३ सकृदेवानुसंधातुमिति क्वचित्।
४ नानुवर्तनीयमिति मु॰ पु॰।
५ विरज इति लि॰ पु॰।
६ ०कपालमनुनिर्वपेदिति मु॰ पु॰।
७ संकर्षणेति लि॰ पु॰।

अथ लिङ्गभूयस्त्वा-
धिकरणम् १८।

लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि ॥ ४३ ॥

तैत्तिरीया[1] दहरविद्यानन्तरमधीयते[2]–

"सहस्रशीर्षं देवं विश्वाक्षं[3] विश्वश[4]म्भुवम् ।
विश्वं नारायणं देवमक्षरं परमं पद[5]"मित्यारभ्य[6]–
"सोऽक्षरः परमः स्वरा"डित्यन्तम् ।

तत्र संशयः–किं पूर्वप्रकृतविद्यैकविद्यात्वेन तदुपास्यविशेषनिर्द्धारणमनेन क्रियत उत सर्ववेदान्तोदितपरविद्योपास्यविशेषनिर्धारणमिति । किं युक्तम् । दहरविद्योपास्यविशेषनिर्धारकमिति । कुतः । प्रकरणात् । पूर्वस्मिन्ननुवाके दहरविद्या हि प्रकृता–

"दहरं विपाप[7] परवेश्मभूतं
यत्पुण्डरीकं पुरमध्यसंस्थम् ।
तत्रापि दह्रं गगनं विशोक-
स्तस्मिन् यदन्तस्तदुपासितव्य"मिति ।

अस्मिंश्चानुवाके "पद्मकोशप्रतीकाशं हृदयं चाप्यधोमुख"मित्यादिना हृदयपुण्डरीकाभिधान[8]मस्य नारायणानुवाकस्य दहरविद्योपास्यनिर्धारणार्थत्वमुपोद्बलयतीत्येवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे–

'लिङ्गभूयस्त्वा'दिति । अस्य निखिलपर[9]विद्योपास्यविशेषनिर्धारणार्थत्वे भूयांसि लिङ्गानि दृश्यन्ते । तथा हि, परविद्यास्वक्षरशिवशम्भुपरब्रह्मपरज्योतिःपरतत्त्वपरमात्मादिशब्दनिर्दिष्टमुपास्यं वस्त्विह तैरेव शब्दैरनूद्य तस्य नारायणत्वं वि[10]धीयते । भूयसीषु विद्यासु श्रुतानऽनूद्य

१ तैत्तिरीयके–इति मु॰ पु॰ ।   २ अभिधीयत इति लि॰ पु॰ ।
३ विश्वशाख्यमिति लि॰ पु॰ ।   ४ शंभवमिति पु॰ द्वयेपि ।
५ विश्वमित्यर्द्धं लि॰ पु॰ नास्ति, पदमित्यस्य स्थाने प्रभुमिति मु॰ पु॰ ।
६ शंभवमित्यादि आरभ्येति लि॰ पु॰ ।
७ विपाप्ममिति मु॰ पु॰ ।   ८ पुण्डरीकमभिध्यानमिति लि॰ पु॰ ।
९ परस्येति लि॰ पु॰ ।   १० अस्यमभीति लि॰ पु॰ ।

नारायणत्वविधानभूयस्त्व नारायण एव सर्वविद्यासूपास्यमऽस्यूनत्वादि-विशेषितानन्दादिगुणक[1] परं ब्रह्मेति विशेषनिर्णये 'भूयो'—बहुतरं लिङ्गं भवति। अत्र 'लिङ्ग'—शब्दश्चिह्नपर्यायः, चिह्नभूतं वाक्यं बहुतरमस्तीत्यर्थः। तद्धि प्रकरणाद्बलीयः। तदप्युक्तं प्रथमे काण्डे "श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थान-समाख्यानां समवाये पारदौर्बल्य[*]मर्थविप्रकर्षा"दिति। यत्तूक्तम्[2]—पङ्को-यप्रतीक्षायामित्यादि वचन दहरविद्या[3]शेषत्वमस्योपोद्बलयतीति, तत्र, बलीयसा[4] प्रमाणेन सर्वविद्योपास्यनिर्धारणार्थत्वेऽवधृते[5] सति दहरविद्यायामपि तस्यैव नारायणस्योपास्यत्वेन तद्वचनोपपत्तेः। न च 'सहस्रशीर्ष'मित्यादिद्वितीयानिर्देशेन पूर्वानुवाकोदितोपास्तिना[6] सम्बन्धः शङ्कनीयः, 'तस्मिन् यदन्तस्तदुपासितव्य'मित्युपास्तिगतेन कर्मत्वयेनोपास्यस्य[7] कर्मणोऽभिहितत्वात्तदुपास्ये द्वितीयाऽनुपपत्ते[8]"विश्वमेवेदं पुरुष" 'तत्त्वं नारायणः पर' इत्यादिप्रथमानिर्देशाच्च प्रथमार्थे[9] द्वितीया वेदितव्या।

"अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः"।

"तस्याः शिखाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थितः।

स ब्रह्मा[10] स शिवः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराट्"॥—

इति निर्देशे[11] सर्वस्मात्परो नारायण एव सर्वोपास्य इति निर्णीयमानत्वाच्च प्रथमार्थे[12] द्वितीयेति निश्चीयते॥

लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणं समाप्तम्॥ १८॥

---

१ ०स्त्वादिविशेषितानन्दित्वाकमिति लि॰ पु। ** पारदौर्बल्यमिति पु॰ दृश्येव।
२ पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षादिति युक्तमिति लि॰ पु॰ प्रमादः।
३ विद्येति नास्ति लि॰ पु। ४ तत्राबलीयसेति लि॰ पु॰ प्रमाद।
५ निर्धारणार्थत्वं. विधत्ते—इति लि पु॰।
६ ०वाकोदितोपास्तिनामिति लि॰ पु॰। * उपास्तियतेनेति पाठान्तरम्।
७ उपासनस्येति लि पु॰।
८ तदुपास्य द्वितीया उपपत्तेरिति लि॰ पु॰।
९ प्रथमार्था—इति लि पु॰। १० स ब्रह्म—इति मु पु।
११ निर्देशे—इति लि पु। १२ ०र्था—इति लि पु॰।

अथ पूर्वविकल्पा- धिकरणम् १९ । **पूर्वविकल्पः प्रकरणात् स्यात्[1] क्रियामानसवत् ॥ ४४ ॥**

वाजसनेयकेऽग्निरहस्ये मनश्चिदादयोऽग्नयः श्रूयन्ते मनश्चितो वाक्चितः प्राणचितश्चक्षुश्चितः श्रोत्रचितः कर्मचितोऽग्निचित इति। तत्र संशयः—किमेते मनश्चिदादयः सम्पादिकत्वेन[2] विद्यारूपा अग्नयः क्रियामयक्रत्वनुप्रवेशेन क्रियारूपा आहो स्विद्विद्यामयक्रत्वनुप्रवेशेन विद्यारूपा एवेति विशये[3] क्रियारूपत्वं तावदाह 'पूर्वविकल्प' इत्यादिना। चित्याग्नित्वेन[4] सम्पादितानामेषां मनश्चिदादीनां क्रत्वनुप्रवेशसाकाङ्क्षायां स्वविषये क्रतुविध्यभावात् पूर्वेणा "सद्वा इदमग्र आसी"दित्यादिनेष्टकाचितस्याग्नेः प्रकृतत्वात् तस्य च क्रियामयक्रत्वव्यभिचारित्वेन तत्र क्रतुसंविधानात् तत्प्रकरणगृहीता[5] मनश्चिदादयस्तेनेष्टकाचितेनाग्निना विकल्प्यमानाः क्रियारूपा[6] एव स्युः। विद्यारूपाणामपि क्रियामयक्रत्वनुप्रवेशेन क्रियारूपत्वं मानसग्रहवदुपपद्यते। यथा द्वादशाहे अवि[7]वाक्ये दशमेऽहनि मानसग्रहस्य मनोनिष्पाद्यग्रहणासादन[8]स्तोत्रशस्त्रप्रत्याहरणभक्षण[9]त्वेन विद्यारूपस्यापि[10] क्रियामयक्रत्वङ्गतया क्रियारूपत्वम्, तथेहापि।

अतिदेशाच्च ॥ ४५ ॥

इतश्चेष्टकाचितेनाग्निना मनश्चिदादीनां विकल्पः क्रियारूपत्वं चावगम्यते। "तेषामेकैक एव तावान् यावानसौ पूर्व" इति पूर्वस्येष्टकाचितस्याग्नेर्वीर्यं मनश्चिदादिष्वतिदिश्यते, तेन तुल्यकार्यत्वाद्विकल्पः। अतश्चेष्टकाचितवत्तत्क्रतुनिवेशनेन[11] तदङ्गभूता मनश्चिदादयः क्रियामयक्रत्वनुप्रवेशेन क्रिया[12]रूपा एव। इत्येवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे—

---

१ स्यादिति लि० पु० नास्ति। * चित्-इत्यस्य स्थाने चित-इति प्रकरणमात्रे पु दृश्यते।
२ साक्षाद्धितत्वेनेति लि० पु०।
३ विषय—इति लि० पु०।
४ चित्याग्नित्वेनेति लि० पु०।
५ प्रकरणाद्यभिहिता इति लि० पु०।
६ क्रिया इति लि० पु०।
७ आदि—इति लि० पु०।
८ ग्रहणसाधनाद्यपेक्षे-इति लि० पु०।
९ भक्षयेति लि० पु०।
१० अपिर्नास्ति लि० पु०।
११ ०वत् क्रतुपूर्वे निवर्तते—इति लि० पु०।
१२ ०दयः क्रियेति लि० पु०।

विद्यैव तु निर्धारणाद्दर्शनाच्च ॥ ४६ ॥

'तु'-शब्दः पक्षं व्यावर्तयति। यदुक्तम्—मनश्चिदादयः क्रियामयक्रत्वनुप्रवेशेन क्रियामया एवेति, नैतदस्ति, विद्यारूपा एवैते, विद्यारूपक्रत्वन्वयिन इत्यर्थः। कुतः। 'निर्धारणाद्दर्शनाच्च'। निर्धारणं तावत् "ते हैते विद्याचित एव विद्यया हैवैत एवंविदश्चिता[1] भवन्ती"ति यथाहूतश्चक्षुरादिव्यापाराणामिष्टकादिचयनानुपपत्तेर्मनसा सम्पादितानित्वेन विद्यारूपत्वे सिद्धेऽपि 'विद्याचित एव' 'विद्यया हैवैत' इति चावधारणं विद्यामयक्रत्वन्वयेन विद्यारूपत्वज्ञापनार्थमिति निश्चीयते। दृश्यते चाग्नेरेषां शेषी विद्यारूपः क्रतुः "ते[2] मनसैवा*धीयन्त मनसाचीयन्त मनसैषु[3] ग्रहा अगृह्यन्त मनसाऽस्तुवन्[4] मनसाऽशंसन्[5] यत्किञ्च यज्ञे कर्म क्रियते यत्किञ्च यज्ञियं[6] कर्म मनसैव तेषु तन्मनोमयेषु मनश्चित्सु मनोमयमक्रियते"ति[7]। इष्टकाचितेष्वग्निषु यत्क्रियामयं यज्ञियं[8] कर्म क्रियते, तन्मनोनिर्वर्त्येषु[9] मनश्चिद[10]ग्निषु मनोमयमेवाक्रियते"ति[11] वचनात् क्रतुरपि विद्यामयोऽत्र प्रतीयते।

नन्वत्र विधिपदाश्रवणात् फलसम्बन्धा[12]प्रतीतेश्चेष्टकाचितान्युप[13]स्थापितक्रियामयक्रतुप्रकरणाद्विद्यामयक्रत्वन्वयेन विद्यारूपतैषां बाध्येत,[15] नेत्याह—

१ एवं विद्याचिता इति लि० पु०।
२ चात्र तेषां शेषि विद्यारूपं क्रतुः तेन—इति लि० पु०।
* मनसैवेति प्राय· पुनःपुनः पु· दृश्यते।   ३ मनसैव—इति लि० पु०।
४ स्तुवन्तीति पु० दृश्यते।   ५ शंसन्तीति मु० पु०।
६ मनसा पश्यति—इति मु० पु०, मनसा पश्यन्त—इति लि० पु० चाधिकमत्र।
७ यज्ञमिति लि० पु०।
८ ०मय क्रियते ते—इति लि० पु०।   ९ यज्ञीयमिति मु० पु०।
१० तन्मनोमिक्रत्वनुप्रवेशेनापि न सिद्ध्यति यत्र इष्टके चितान्ने स्यक्सूत्रोऽत्र प्रकृत प्रदेश मनश्चिदादीनामपि विद्यामयक्रतुप्रवेशेन फलविधनिर्देशादवगम्यते पक्ष च ग्रहस्य तावद्दृश्यं तद्विद्यामयविद्यामतिपादितमवगम्यते पक्ष हि प्रकरणा मार्य चाग्नेरेक यदोऽनिर्वत्तसाम्यायनोक्तार्थं—इति लि० पु०।
११ ०श्चिदाद्य—इति मु० पु०।   १२ ०मेव क्रियते इति—इति लि० पु०।
१३ ०र्सम्बन्धादिति लि० पु०।   १४ ०नयः—इति लि० पु०।
१५ ०रूपतैषां बाध्यते—इति लि० पु०।

श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधः ॥ ४७ ॥

'श्रुतिलिङ्गवाक्यानां प्रकरणाद्बलीयस्त्वेन'[1] श्रुत्याद्यवगतः क्रतुरेषां तदन्वयश्च दुर्बलेन प्रकरणेन बाधितुं न शक्यते । श्रुतिस्तावत्—"ते हैते विद्याचित एवे"ति, तां विशृणोति "विद्यया हैवैत एवंविदश्चिता भवन्ती"ति । 'विद्यया'—विद्यामयेन क्रतुना सम्यक् मनश्चिदादयश्चिता भवन्तीत्यर्थः । "तान्[2] हैतानेवंविदे सर्वदा सर्वाणि भूतानि[3] चिन्वन्त्यपि स्वपते"—इति लिङ्गम् । वाक्यं च "एवंविदे चिन्वन्ती"ति । समभिव्याहारो वाक्यम् । एवंविदे विद्यामयक्रतुमते सर्वदा सर्वाणि भूतानि [4]चिन्वन्तीत्यर्थः । सर्वभूतकर्तृकं सर्वकालव्यापिचयनं[5] मनसा सम्पादितं परिमितकर्तृकालक्रियामयेष्टकचितकार्यद्वारेण क्रत्वनुप्रवेशसम्भव[6]मलभमानं विद्यामयक्रत्वनुप्रवेशे लिङ्गं भवति ।

यच्चेदमुक्तम्—विधिप्रत्ययाश्रवणात् फलसम्बन्धाप्रतीतेश्च क्रियामयात्क्रतोरन्योऽत्र विद्यामयः क्रतुर्न सम्भवतीति, तत्राह—

अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद् दृष्टश्च तदुक्तम् ॥ ४८ ॥

इष्टकचितान्वयिनः क्रियामयात्क्रतोर्विद्यामयोऽयं क्रतुः[7] पृथक्त्वेनानुबन्धादिभ्यः पृथक्त्वहेतुभ्योऽवगम्यते । अनुबन्धाः यज्ञानुबन्धिनो ग्रहस्तोत्रशस्त्रादयः "मनसैव ग्रहा अगृह्यन्त मनसा ऽस्तुवत[8] मनसाऽशंसन्"-इत्यादिना प्रतिपादिताः । 'आदि'-शब्देन श्रुत्यादयः पूर्वोक्ता गृह्यन्ते । श्रुतिलिङ्गादिभिः सानुबन्धैर्विद्यामयः क्रतुः पृथगवगम्यत इत्यर्थः । 'प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववत्,' यथा प्रज्ञाऽन्तरं दहरविद्यादि क्रियामयात्क्रतोः पृथ-

---

१ प्रकरणाल्लिङ्गस्यैवेति लि० पु० प्रमादः । २ तानिति मु० पु० ।
३ पिचन्त्यत्र लि० पु० । ४ चीत्यधिकं मु० पु० ।
५ ०चयेन—इति लि० पु० । ६ समर्पेति लि० पु० नास्ति ।
७ युत इति लि० पु० । ८ स्तुवन्तेति मु० पु०, स्तुवचिति लि० पु० ।

भूत श्रुत्यादिभिरव[1]गम्यते, एवमयमपि । एवं चानुबन्धादिभिः पृथग्भूते विद्यामये यज्ञेऽवगते सति विधिः परिकल्प्यते । दृष्टश्चानुवादसरूपेषु[2] कल्प्यमानो विधिः । तदुक्तम्–"वचनानि त्व[3]पूर्वत्वा"दिति । फलवत्त्वं च "तेषामेकैक[4] एव तावान् यावानसौ पूर्व"इत्यतिदेशात् स्वक्रतुद्वारेणे-ष्टकाचितस्याग्नेर्यत्फलम्, तदेव मनश्चिदादीनामपि स्वक्रतुद्वारेण फलमि-त्यवगम्यते ।

यत्पुनरतिदेशेन तुल्यवीर्यत्वा[5]वगमात् क्रियामयक्रत्वनुप्रवेशो ऽवगम्यत इत्युक्तम्, तत्राह–

न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्न हि लोकापत्तिः ॥ ४९ ॥

नावश्यमतिदेशादवान्तरव्यापारस्यापि तुल्यतया भवितव्यम्, येन क्रियामयक्रत्वनुप्रवेश एषां स्यात् । यस्मा[6]त्कस्माच्चित्सामान्यमात्रादति-देशोपलब्धेः । उपलभ्यते हि "स एष एव मृत्युर्य एतस्मिन्मण्डले पुरुष" इत्यादिषु संहर्तृत्वादिसामान्यमात्रादतिदेशः[7] । न हि तत्र मण्डलपुरु-षस्य मृत्युवत्तल्लोकापत्तिस्तद्व्यापारोऽपि भवति, एवमिहापि मनश्चि-दादीनामिष्टकाचिताग्निवद्व्यापारातिदेशमात्रेणेष्टकाचिताग्निदेशरूपक्रियाम-यक्रत्वनुप्रवेशेनापि न भवितव्यम् । अत इष्टकाचिताग्नेः स्वक्रतुद्वारेण यत्फलम्, तदेव मनश्चिदादीनामपि विद्यामयक्रतुद्वारेण फलमित्यति-देशादवगम्यते ।

परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः ॥ ५० ॥

परेण च ब्राह्मणेनास्यापि मनश्चिदाद्य[8]भिधायिनः शब्दस्य ताद्विध्यम्–तद्विधत्वं, विद्यामयत्वप्रतिपादित्व[9]मवगम्यते । परेण हि ब्राह्म-

---

१ दिभिश्चेति लि० पु० ।
२ स्वरूपेष्विति लि० पु० ।   ३ वचनानित्यपूर्वेति लि० पु० ।
४ फल च तेषामेकैक इति मु० पु० ।
५ तुल्यकार्यत्वेति क्वचित् ।   ६ यस्मादिति द्वितु० पु० ।
७ ०मात्रातिदेश इति मु०, लि० तु ०मात्राद्यतिदेश इति । .
८ चादिपदयो नास्ति लि० पु० ।   ९ ०प्रतिपादित्वमिति लि० पु० ।

येन—"अयं वाव लोक एषोऽग्निश्चितः[1]तस्यापः एवं परिश्रितः" इत्यादिना "स यो हैतदेवं वेद लोकंपृणामेनं[2] भूतमेतत्सर्वमभिसंस्करोति" इति पृथक्फलेन विद्यैव विधीयते। तथा वैश्वानरविद्यादौ विद्यैव विधीयते। अतोऽग्निरहस्यस्य[3] क्रियैकविषयत्वं नास्ति। एवं तर्हि विद्यामया मनश्चिदादयो बृहदारण्यकेऽनुबन्धयाः किमर्थमिहानुबध्यन्ते। तत्रोच्यते—'भूयस्त्वात्त्वनुबन्ध' इति। मनश्चिदादिषु सम्पादनीयानामग्न्यङ्गानां भूयस्त्वात्तत्सविधाविहानुबन्धः कृतः॥

पूर्वविकल्पाधिकरणं समाप्तम्॥ १९॥

अथ शरीरे भावाधिकरणम् २०। **एक आत्मनः शरीरे भावात्॥५१॥**

सर्वासु परविद्यासूपास्योपासनस्वरूपवदुपासकस्वरूपस्यापि ज्ञातव्यत्वमुक्तम्—'त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्चे'ति। वक्ष्यति चास्य प्रत्यगात्मनः परमात्मात्मकत्वेनानुसन्धानं "आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च" इति। किमयं प्रत्यगात्मा ज्ञाता कर्ता भोक्तेहामुत्र संचरणशीलो[4]ऽनुसन्धेय उत प्रजापतिवाक्योदितापहतपाप्मत्वादिस्वरूपः। किं युक्तम्। ज्ञातृत्वाद्याकारमात्र इत्येके मन्यन्ते। कुतः। अस्योपासकस्या'त्मनः शरीरे भावात्,' आत्मनः शरीरे वर्तमानस्य तादृशमेव रूपम्, तावतैवानुसन्धानेन तत्फलसिद्ध्युपपत्तेश्च। न हि कर्मस्वधिकृतानां स्वर्गादिफलार्थिनां ज्ञातृत्वाद्यतिरेकेण फलानुभवदशायां यादृशं रूपम्, तादृशं रूपं साधना[5]नुष्ठानदशायामनुसन्धातव्यम्, तावतैव साधनानुष्ठानतत्फलयोः सिद्धेः, अतिरिक्तानुसन्धाने प्रयोजनाभावात्। तदविशेषादिहापि तथैव। ननु चात्र[6] "यथाक्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवती"ति विशेषवचनादपहतपाप्मत्वाद्याकार[7] एवानुसन्धातव्य[8] इत्य-

---

१ अग्निश्चित इति लि० पु०।
२ लोकंपृणानमेवोमिति मु० पु०, लोकपुराणानामेनमिति लि० पु०।
३ ०रहस्येति लि० पु०। ४ ०कम इति लि० पु०।
५ तावता—इति लि० पु०। ६ न तु यात्रेति लि० पु०।
७ ०त्याधिकारे—इति लि० पु०। ८ ०तव्ये—इति लि० पु०।

अवगम्यते, नैवम्,[1] "तं यथायथोपासते" इत्युपास्यविषयत्वादस्य–इत्येवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे–

व्यतिरेकस्तद्भावभावित्वान्न तूपलब्धिवत् ॥ ५२ ॥

न त्वे'तदस्ति–यत् ज्ञातृत्वाद्याकार एवानुसन्धेय इति। अस्यात्मनः संसारदशायां[3] मोक्षदशायां यो व्यतिरेकः सोऽपहतपाप्मत्वादिकोऽनुसन्धेयः। अस्य मोक्षदशायां यादृशं रूपं तादृग्रूप एवोपासनवेलायामात्माऽनुसन्धेय इत्यर्थः। कुतः। 'तद्भाव[4]भावित्वा'त्तद्रूपापत्तेः। "यथाक्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति" "तं यथायथोपासते तथैव भवती"ति यथोपासनमेव हि प्राप्तिः श्रूयते। न च परस्वरूपमात्रविषयमेवेदमिति वक्तुं शक्यते, प्रत्यगात्मनोऽप्युपास्यभूतपरब्रह्मशरीरतयोपास्यकोटिनिविष्टत्वात्। अतः प्रत्यगात्मनोऽपहतपाप्मत्वादिगुणकप्रत्यगात्मशरीरपरमात्मोपासनस्य[5] तथारूपमेव प्राप्यमित्युक्तं भवति। अत एवै'वंक्रतुरितोऽमुं लोकं प्रेत्या[6]ऽभिसम्भवितास्मी'त्युच्यते। तस्मात्प्रत्यगात्मा प्राप्याकार एवानुसन्धेयः। 'उपलब्धिवत्'–ब्रह्मोपलब्धि[7]वत्। यथा ब्रह्मोपलब्धिर्विहिता यथावस्थितब्रह्मस्वरूपविषया, तथाऽऽत्मोपलब्धिरपि यथाऽवस्थितात्मस्वरूपविषयेत्यर्थः। कर्मस्वाऽऽत्मस्वरूपानुसन्धानं न* कर्माङ्गम्, "यजेत[8] स्वर्गकाम" इति कर्मानुष्ठानमेव[9] हि फलाय चोद्यते, देहातिरिक्तज्ञातृ[10]त्वाद्याकारात्मावगतिः कालान्तरभाविफलसाधनकर्माधिकारायेति तावन्मात्रमेव तत्रापेक्षितमिति न किञ्चिदवहीनम्[11] ॥

शरीरे भावाधिकरणं समाप्तम् ॥ २० ॥

---

१ नैव–इति लि० पु०।
२ [illegible]–इति लि० पु०।
३ ०दशायामिति लि० पु०।
४ तद्भावा–इति लि० पु०।
५ ०प्रत्यगात्मशरीरपरमात्मा उपासनस्येति लि० पु०।
६ अतो यथं क्रतु इहामुं प्रेत्येति लि० पु०।
७ ब्रह्मोपासनेनेति लि० पु०।
* पु० द्वयेपि नेति नास्ति।
८ यजेतेति लि० पु०।
९ ०ष्ठान एवेति लि० पु०।
१० देहातिरिक्तज्ञान–इति लि० पु०।
११ तावन्मात्रमेवेति न किंचिदवहीनमिति लि० पु०।

अथाङ्गावबद्धाधिकरणम् ३१।

अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम् ॥ ५३ ॥

"ओमित्येत[1]दक्षरमुद्गीथमुपासीत" "लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीत" "उक्थमुक्थमिति वै प्रजा वदन्ति तदिदमेवोक्थमियमेव पृथिवी अयं वाव[2] लोक एषोऽग्निश्चित"[3] इत्येवमाद्याः क्रत्वङ्गाश्रया उपासना भवन्ति। ताः किं यासु शाखासु श्रूयन्ते तास्वेव नियता, उत सर्वासु शाखासु[4]द्गीथादिषु सम्बध्यन्त इति विचारः। सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वे स्थितेऽपि प्रतिवेदं स्वरभेदादुद्गीथादयो भिद्यन्त इति तत्तत्र व्यवतिष्ठेरन्निति युक्ता शङ्का। किं युक्तम्। व्यवतिष्ठेरन्निति। कुतः। 'उद्गीथमुपासीते'ति सामान्येनोद्गीथसम्बन्धितया श्रुतायास्तस्यामेव शाखायां स्वरविशेषयुक्तस्योद्गीथविशेषस्य संनिधाना,त्तस्मिन्नेव विशेषे पर्यवसानं युक्तमित्यत[5]'आम्नातास्वेव[6]' शाखासु व्यवतिष्ठेरन्नित्येवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे—

'अङ्गावबद्धास्त्वि'ति। 'तु'-शब्दः पक्षं व्यावर्तयति। न ह्युद्गीथाद्यङ्गावबद्धा उपासनास्तास्वेव शाखासु व्यवतिष्ठेरन्, अपि तु प्रतिवेदं सम्बध्येरन्, सर्वासु शाखास्वित्यर्थः। 'हि'-शब्दो हेतौ। यस्माच्छ्रुत्यैवोद्गीथाद्यङ्गमात्रावबद्धा, तस्मात् यत्रोद्गीथादयस्तत्र सर्वत्र सम्बध्येरन्। यद्यपि स्वरभेदेनोद्गीथव्यक्तयो भिद्यन्ते, तथाऽपि सामान्येनोद्गीथश्रुत्या सर्वा व्यक्तयः संनिहिता इति न क्वचिद् व्यवस्थायां प्रमाणमस्ति। सर्वशाखाप्रत्ययन्यायेन च सर्वासु शाखासु क्रतुरेकः। अतः सर्वासु शाखास्वेकस्य क्रतोः संनिधानात् क्रत्वङ्गभूतोद्गीथादयोऽपि संनिहिता इति नैकस्य संनिधिविशेषोऽस्तीति न व्यवस्था।

---

१ ०मित्येव यदिति लि० पु०। २ वा–इति मु० पु०।
३ ०श्चितमिति लि० पु०। ४ शाखास्विति नास्ति लि० पु०।
५ युक्तमिति, इत्येवमिति मु० पु०।
६ पर्यवसानमित्यत्र युक्तेवमाम्नातास्वेवेति लि० पु०।

मन्त्रादिवद्वाऽविरोधः ॥ ५४ ॥

'वा'-शब्दश्चार्थे। 'आदि'-शब्देन जातिगुणसंख्यासादृश्यक्रमद्रव्यकर्माणि गृह्यन्ते। यथा मन्त्रादीनामेकैकशाखास्वाऽऽम्नातानामपि शेषिणः क्रतोः सर्वशाखास्वेकत्वेन यथायथं श्रुत्यादिभिः सर्वासु शाखासु विनियोगो न विरुध्यते, तद्वदिहाप्यविरोधः[1] ॥

अङ्गावबद्धाधिकरणं समाप्तम् ॥ २१ ॥

अथ भूमज्यायस्त्वाधिकरणम् २२ ।

भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथा हि दर्शयति ॥५५॥

"प्राचीनशाल औपमन्यव" इत्यारभ्य वैश्वानरविद्याऽऽम्नाता तत्र वैश्वानरः परमात्मा त्रैलोक्यशरीर उपास्यः श्रुतः स्वर्लोकादित्यवाय्वाकाशाऽप्पृथिव्यवयवः। तत्र च द्यौर्मूर्द्धा, आदित्यश्चक्षुः, वायुः प्राणः, आकाशः सन्देहः, मध्यकाय इत्यर्थः, आपो बस्तिः, पृथिवी पादावित्यवयवविशेषाः। तत्र संशयः—किमस्य त्रैलोक्यशरीरस्य व्यस्तस्योपासनं कर्तव्यमुत व्यस्तस्य समस्तस्य च, अथ[3] समस्तस्यैवेति। किं युक्तम्। व्यस्तस्येति। कुतः। उपक्रमे व्यस्तोपासनोपदेशात्। तथा ह्युपदिश्यते, औपमन्यवादयः किलोद्दालकषष्ठाः कैकेयमश्वपतिमुपसद्य "आत्मानमेवेमं वैश्वानरं सम्प्रत्यध्येषि तमेव नो ब्रूही"ति पप्रच्छुः, स च तेभ्यः प्रत्येकं स्वोपास्यान् द्युप्रभृतीनुक्तवद्भ्यो मूर्द्धादिषु व्यस्तेषूपासनं तत्र तत्र फलं[4] चोक्तवान् "अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते" "मूर्द्धा त्वेष आत्मन इति" एवं हि सुतेजा आत्मा वैश्वानर इत्यादिना तेषु तेषूपासनेषूपास्यस्य वैश्वानरस्य चाह[5]। अतो व्यस्तस्यैवोपासनं कर्तव्यम्। यत्तु "यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते" इति द्युप्रभृतिप्रदेशा

---

१ ०विहाप्यविरोध इति लि० पु०।

२ व्यस्तस्य समस्तस्य च पक्षेति लि० पु० नास्ति।

३ अथेति नास्ति लि० पु०। ४ फलमिति लि० पु०।

५ इत्यादि तेषूपासनेषूपास्य वैश्वानरस्य चाहेति लि० पु०।

चक्षुरादिसमाने[1] वैश्वानर उक्तस्य मूर्धाद्युपासनस्य समासेनोपसंहार इत्यवगन्तव्यम् । अपर आह—एवमेव समस्त[2]स्याप्युपासनं कार्यमिति, पृथक्फलनिर्देशात्—"यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु[3] लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्ती"ति । न चैतावता वाक्यभेदः । यथा भूमविद्योपक्रमे नामाद्युपासनं तत्फलं चाभि[4]धाय "एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदती"त्यादिना भूमविद्यामुपदिश्य "स स्वराड् भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवती"ति तत्फलं च व्यपदिशति । तत्र भूमविद्यापरस्येऽपि वाक्यस्य नामाद्यवान्तरोपासनं तत्फलं चाङ्गीक्रियते,[5] तथेहापि । इत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते—

'भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्व'मिति । भूम्नो विपुलस्य समस्तस्यैव ज्यायस्त्वं प्रामाणिकत्वमित्यर्थः, एकवाक्यत्वावगतेः । तथा हि, प्राचीनशाल औपमन्यव इत्युपक्रम्यो"द्दालको ह वै भगवन्तोऽयमारुणिः संप्रतीममात्मानं वैश्वानरमध्येति तं हन्ताभ्यागच्छामे"ति वैश्वानरात्मबुभुत्सयौपमन्यवादयः पञ्च महर्षयस्समुद्दालकमुपेत्य तत्र वैश्वानरात्मवेदनमलभमानास्तेन च सहाश्वपतिं कैकेयं[6] वैश्वानरात्मवेदिनमुपसङ्गम्य[7] "त्वामेवेमं वैश्वानरं संप्रत्यध्येषि तमेव नो ब्रूही"ति पृष्ट्वा तत्सकाशात्परमात्मानं वैश्वानरं स्वर्लोकादिशरीरविशिष्टशरीरमुपास्यमवगम्य तत्फलं च सर्वलोकसर्वभूतसर्वात्माश्रयभूतब्रह्मानुभवमवगतवन्त इत्युपसंहारतो[8] वाक्यस्यैकत्वमवगम्यते । एवमेकवाक्यत्वेऽवगते सत्यवयवविशेषेषूपास्तिवचनं फलनिर्देशश्च समस्तोपासनैकदेशा[9]नुवादमात्रमिति निश्चीयते । 'क्रतुवत्,'[10] यथा "वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जात" इति विहि-

---

१ माने—इति नास्ति लि० पु० । २ व्यस्तेत्यधिकं लि० पु० ।
३ ०यिमानं वैश्वानरमुपास्ते सर्वेष्विति मु० पु० ।
४ मभिमिस्यधिकं लि० पु० । ५ चाङ्गीक्रियत इति लि० पु० ।
६ कैकेयमिति पु० द्वयेऽपि । ७ ०क्रम्येति मु० पु० ।
८ ०संहार इति लि० पु० । ९ ०पासनैकदेशा—इति लि० पु० ।
१० क्रतुवदिति लि० पु० नास्ति ।

तस्यैव फलैकदेशा 'यदष्टाकपालो भवती'त्यादिभिरनूद्यन्ते । तथा[1] समस्तोपासनमेव न्याय्यं न व्यस्तोपासनम् । तथा हि दर्शयतीयं श्रुतिर्व्यस्तोपासनेऽनर्थं ब्रुवती—"मूर्धा ते व्यपतिष्यद्यन्मां नागमिष्य" इति, "अन्धोऽभविष्यो यन्मां नागमिष्य" इत्यादिका । अत इदमप्युपास्यम्[2]—यथा नामाद्युपासनसाम्य[3]मुक्तम् । तत्र हि नामाद्युपासनेष्वनर्थो न श्रुतः, नामाद्युपासनेभ्यो भूमोपासनस्यातिशयित[4]फलत्वं श्रुतम्—"एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदती"ति । तत[5] एव तत्र भूमविद्यापरत्वेऽपि वाक्यस्य नामाद्युपासनानां सफलानां विवक्षितत्वम्, अन्यथाऽतिशयितफलत्वनिमित्तातिवादेन[6] भूमविद्यास्तुत्यनुपपत्तेः । अतः[7] समस्तोपासनमेव न्याय्यम् ॥

भूमज्यायस्त्वाधिकरणं समाप्तम् ॥ २२ ॥

अथ शब्दादिभेदाधिकरणम् २३ । नाना शब्दादिभेदात् ॥ ५६ ॥

इह ब्रह्मविद्याः सर्वा ब्रह्मप्राप्तिरूपमोक्षैकफलाः सद्विद्याभूमविद्यादहरविद्योपकोसलविद्याशाण्डिल्यविद्यावैश्वानरविद्याऽऽनन्दमयविद्याऽक्षरविद्यादिका एकशाखागताः शाखान्तरगताश्चोदाहरणम्,[8] अन्याः प्राणाद्येकविषयफलाश्च[9] । किमत्र विद्यैक्यम्, उत विद्याभेद इति संशय्यते । अत्रैवासां परस्परभेदे समर्थिते सत्येकस्या दहरविद्यादिकायाः सर्ववेदान्तप्रत्ययन्यायः । किं युक्तम् । विद्यैक्यमिति । कुतः । वेद्यस्य ब्रह्मण एकत्वात् । वेद्यं हि विद्याया रूपम् । अतो रूपैक्याद्विद्यैक्यमित्येवं प्राप्तेऽभिधीयते—

'नाने'ति । नाना भूताः विद्याः । कुतः । शब्दादिभेदात् । 'आदि'-शब्देनाभ्याससंख्यागुणप्रक्रियानामधेयानि गृह्यन्ते । शब्दान्तरा-

---

१ विहितस्य फलायैकदेशो यदष्टाकपाल इत्यादिभिरनूद्यते यथा—इति लि० पु० ।
२ इदमपोपास्यमिति लि० पु० । ३ साम्येति लि० पु० नास्ति ।
४ ०शयत्वादिति लि० पु० । ५ अत इति लि० पु० ।
६ अन्यथातिशयमिति तत्र एव भूमविद्यापरत्वेऽपि वाक्यस्य नामाद्युपासनासफलत्वनिमित्तवादने—इति लि० पु० । ७ अत एवेति लि० पु० ।
८ ०रोदाहरणीया इति लि० पु० । ९ चकारो नास्ति लि० पु० ।

द्विभिरत्र विधेयभेदहेतवोऽनुबन्धभेदा दृश्यन्ते । यद्यपि 'वेदो''पासीते'त्यादयः शब्दाः प्रत्ययावृत्त्यभिधायिनः, प्रत्ययाश्च ब्रह्मैकविषयाः, तथाऽपि तस्य[1]कारणोदितजगदेककारणत्वापहतपाप्मत्वादिविशेषणविशिष्टब्रह्मविषयप्रत्ययावृत्त्यवबोधिनः प्रत्ययावृत्तिरूपा विद्या भिन्दन्ति । ब्रह्मप्राप्तिरूपफलसम्बन्ध्युपासनविशेषाभिधायीनि च निराकाङ्क्षाणि वाक्यानि प्रतिप्रकरणं विलक्षणविद्याऽभिधायीनीति निश्चीयते । अस्मिन्नर्थे "शब्दान्तरे कर्मभेद' इत्यादिभिः पूर्वकाण्डोदितैः सूत्रैस्सिद्धेऽपि पुनरिह प्रतिपादनं वेदान्तवाक्यान्यविधेय[2]ज्ञानपराणीति कुदृष्टिनिरसनाय । अतो विद्याभेद इति स्थितम् ॥

शब्दादिभेदाधिकरणं समाप्तम् ॥ २३ ॥

अथ विकल्पाधिकरणम् २४ । **विकल्पोऽविशिष्ट[3]फलत्वात् ॥ ५७ ॥**

ब्रह्मप्राप्तिफलानां सद्विद्यादहरविद्यादीनां नानात्वमुक्तम् । इदानीम्, आसां विद्यानामेकस्मिन् पुरुषे प्रयोजनवत्त्वेन समुच्चयोऽपि सम्भवत्युत प्रयोजनाभावाद्विकल्प एवेति विशये[4] किं युक्तम् । समुच्चयोऽपि सम्भवतीति[5] । कुतः । एकफलानां भिन्नशास्त्रार्थानामपि समुच्चय[6]दर्शनात् । दृश्यते ह्येकस्यैव स्वर्गादेः साधनानामग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादीनां तस्यैव स्वर्गस्य भूयस्त्वापेक्षयैकत्र पुरुषे समुच्चयः, एवमिहापि ब्रह्मानुभवभूयस्त्वापेक्षया समुच्चयोऽपि सम्भवतीत्येवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे–

'विकल्प' एव, न समुच्चयः सम्भवतीति । कुतः । 'अ[7]विशिष्टफलत्वात्' । सर्वासां हि ब्रह्मविद्यानामनवधिकातिशयानन्दब्रह्मानुभवः फलमविशिष्टं श्रूयते, "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" "स एको ब्रह्मण आनन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य" ।

---

१ ०पि तदिति लि० पु० ।
२ ०र्थमभिधेयेति लि० पु० ।
३ यविशिष्टेति लि० पु० ।
४ ग्रेवे–इति लि० पु० ।
५ इतिशब्दो नास्ति लि० पु० ।
६ स्वरूपेति लि० पु० ।
७ च–इति अत्र नास्ति लि० पु० ।

"यदा[1] पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं
कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् ।
तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय
निरञ्जनः परमं साम्यमुपैती"त्यादिभ्यः ।

ब्रह्म हि स्वस्य परस्य च स्वयमनुभूयमान[2]मनवधिकातिशयानन्दं भवति । स च तादृशो ब्रह्मानुभव एकया विद्ययाऽवाप्यते चे,त्किमन्ययेति न समुच्चयसम्भवः । स्वर्गादेर्हि देशतः कालतः स्वरूपतश्च परिमितत्वेन तत्र[3] वैशद्यापेक्षया भूयस्त्वसम्भवात्तदर्थिनः समुच्चयः सम्भवति,[4] इह तु तद्विपरीतस्वरूपे ब्रह्मणि तन्न सम्भवति । सर्वाश्च विद्या ब्रह्मा[5]नुभवविरोध्यनादिकर्माविद्यानिरसनमुखेन ब्रह्मप्राप्तिफला इत्यविशिष्टफलत्वात्सर्वासां विकल्प एव ।

ब्रह्मप्राप्तिव्यतिरिक्तफलास्तु विद्याः स्वर्गादिफलकर्मवद्यथेष्टं विकल्प्येरन् समुच्चीयेरन् वा,[6] तासां परिमितफलत्वेन भूयस्त्वापेक्षासम्भवात्, तदाह[7]—

काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा
पूर्वहेत्वभावात् ॥ ५८ ॥

अपरिमित[8]फलत्वाभावादित्यर्थः ॥

विकल्पाधिकरणं समाप्तम् ॥ २४ ॥

अथ यथाश्रयभावाधिकरणम् २५ ।

अङ्गेषु यथाश्रयभावः[9] ॥ ५९ ॥

उद्गीथादिकर्माङ्गेष्वाश्रिता[10] "ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत"-त्यादिका विद्याः किमुद्गीथादिवत् क्रत्वर्थतया क्रतुषु नियमेनोपादेया

---

१ च यदा—इति लि० पु० ।
२ स्वरूपमनुभूयमानमिति मु० पु०, स्वयं प्रकाशमानमिति लि० पु० ।
३ तत्रादिति लि० पु० । ४ इति शब्दोऽधिको मु० पु० ।
५ ब्रह्मेति नास्ति लि० पु० । ६ विकल्प्येरन् समुच्चीयेरन् वा—इति लि० पु० ।
७ तत्राहेति लि० पु० । ८ अपरिमितेति मु० पु० ।
यथाश्रयभाव इति लि० पु० । १० कर्माङ्गे विद्याविशेषा—इति लि० पु० ।

अत गोदोहनादिवत्पुरुषार्थतया यथाकाममिति विशये[1] नियमेनोपादेया इति युक्तम्। ननु चासां पुरुषार्थत्वेनानियमः[2] प्रतिपादितः "तन्निर्धारणानियमस्तद्दृष्टेः पृथग्घ्यप्रतिबन्धः[3] फल"मित्यत्र। सत्यं तदेव द्रढयितुं कैश्चिल्लिङ्गदर्शनैर्युक्त्या चाक्षिप्यते। तत्र हि 'तेनोभौ कुरुत'-इत्यनियमदर्शनात् पृथक्फलत्वमुक्तम्। उपासनाश्रयभूतोद्गीथादिवदुपासनाना[4]मप्यङ्गतयोपादाननियमे बहवो हेतव उपलभ्यन्ते। न ह्यत्र "गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणये"दित्यादिवदुपासनाविधिवाक्ये फलसम्बन्धः श्रूयते। "उद्गीथमुपासीते"त्युद्गीथादिसम्बन्धितयैवोपासनं प्रतीयते। "यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तर"मिति वर्तमानाप[5]देशरूपवाक्यान्तराद्धि फलसम्बन्धो ज्ञायते, स्ववाक्येनैवाव्यभिचरितक्रतुसंबन्धोद्गीथादि[6]सम्बन्धेन निर्ज्ञातक्रत्वङ्गभावस्य वाक्यान्तरस्थवर्तमानफलसम्बन्धनिर्देशोऽर्थवादमात्रं स्यात्, अपापश्लोकश्रवणादिवत्। अतो यथोद्गीथादय उपासनाश्रयाः क्रत्वङ्गतया प्रयोगविधिना नियमेनोपादीयन्ते, तथा[7] तदाश्रिताश्चोपासनास्तन्मुखेन क्रत्वङ्गभूता इति नियमेनोपादेया एव।

शिष्टेश्च ॥ ६० ॥

शिष्टिः—शासनं विधानमित्यर्थः। "उद्गीथमुपासीते"त्युद्गीथाङ्गतयोपासनविधानाच्चोपादाननियमः। "गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणये"-दित्यादिवद्धि विधिवाक्येऽधिकारान्तराश्रवणादुद्गीथाद्यङ्गभाव एव हि विधेय इति गम्यते।

समाहारात् ॥ ६१ ॥

"होतृषदनाद्धैवापि दुरुद्गीथमनुसमाहरती"त्युपासनस्य समाहा-

१ विषये—इति लि॰ पु॰। २ ॰र्थत्वेन नियम इति लि॰ पु॰।
३ ॰नियमस्तद्दृष्टेः पृथग्घ्यप्रतिबन्ध—इति लि॰ पु॰।
४ ॰दुपासीतानामिति लि॰ पु॰। ५ ॰मानेयेति लि॰ पु॰।
६ चापिशब्दो लि॰ पु॰ नास्ति। ७ उपादीयन्त इति लि॰ पु॰।

रनियमो दृश्यते । दुष्टमुद्गीथम्, वेदनविहीनमुद्गीथम्[1] । वेदनहानावन्येन समाधानं श्रूयते, तस्य† नियमेनोपादानं दर्शयति ।

गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॥ ६२ ॥

उपासनगुणस्य उपासनाश्रयस्य† प्रणवस्य सोपासनस्य "तेनेयं त्रयी विद्या वर्त्तते ओमित्याश्रावयत्योमिति शंसत्योमित्युद्गायती"ति साधारण्यश्रुतेश्चोपासनसमाहारो गम्यते । तेनेति प्रकृतपरामर्शात् सोपासन एव प्रणवः सर्वत्र प्रवर्तते । अत उपासनस्य प्रणवसहभावनियमदर्शनाच्चोद्गीथाद्युपासनानामुद्गीथादिवन्नियमेनोपादानमिति प्राप्त उच्यते-

न वा तत्सहभावाश्रुतेः ॥ ६३ ॥

न वै[2]तदस्ति यदुद्गीथाद्युपासनानां क्रतुषूद्गीथादिवदुपादाननियम इति । कुतः । 'तत्सहभावाश्रुतेः' उद्गीथाद्यङ्गभावाश्रुतेरित्यर्थः । अङ्गभावे हि सहभावनियमो भवति । यद्यप्युद्गीथमुपासीतेत्यस्मिन् पदसमुदायेऽधिकारान्तरं न[3] प्रतीयते, तथाऽपि तदनन्तरमेव "यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवती"ति 'विद्यायाः क्रतुवीर्यवत्तरत्वं प्रति साधनभावः'[4] प्रतिपाद्यते, तेन क्रतुफलात् पृथग्भूतफलसाधनभूता विद्योद्गीथमुपासीतेति कर्तव्यतया विधीयते । ‡क्रतुफलात् पृथग्भूतफलसाधनतयाऽवगतस्योपासनस्य‡ क्रत्वङ्गभूतोद्गीथाङ्गतया विनियोगो नोपपद्यते, अत उपासनस्याश्रयापेक्षायां सन्निहित उद्गीथ आश्रयमात्रं भवति । उद्गीथश्च क्रत्वङ्गभूत इति क्रतुप्रयुक्तोद्गीथाश्रये[5] उपासने क्रत्वधिकारिण एव क्रतोर्वीर्यवत्तरत्वेच्छानिमित्तमिदमधिकारान्तरमिति न क्रतुषु तदुपादाननियमः । वीर्यवत्तरत्वं च क्रतुफलस्य प्रबल[6]कर्मान्तरफलेनाप्रतिबन्ध इत्युक्तम्, क्रतोरविलम्बितफलत्व-

---

१ उद्गीथमिति नास्ति लि॰ पु । †† एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो लि॰ पु॰ त्रुटितः ।
२ न चै-इति मु॰ पु॰ । ३ नेति लि॰ पु॰ नास्ति ।
४ ०त्तरं प्रति साधनमेवेति लि॰ पु॰ ।
‡‡ एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो लि॰ पु॰ त्रुटितः ।
५ ०द्गीथाद्याश्रये-इति मु॰ पु । ६ कर्मान्तरेति लि॰ पु॰ ।

मित्यर्थः । पर्णतादीनां तु 'यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तरं भवती'ति विद्यायाः फलसाधनत्वपदपापश्लोकश्रवणादिफलं प्रति साक्षात्साधनभावो न श्रुत इति क्रत्वङ्गभूतजुह्वाद्यङ्गतया विनियोगाविरोधात्तदङ्गभूतानां[1] फलान्तरसाधनभाव[2]कल्पनानुपपत्तेस्तत्र फलश्रुतिरर्थवादमात्रं स्यात् ।

दर्शनाच्च ॥ ६४ ॥

दर्शयति च श्रुतिरुपासनोपादानानियमम्,[3] "एवंविद्ध वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानं सर्वांश्चर्त्विजोऽभिरक्षती"ति ब्रह्मणो वेदनेन सर्वेषां रक्षणं ब्रुवत्युद्गातृप्रभृतीनां वेदनस्यानियमे सत्येतदुपपद्यते । अनेन लिङ्गेन पूर्वोक्तानां समाहारादिलिङ्गानां प्रापिकत्वमवगम्यते । अतोऽनियम एवेति स्थितम् ॥

यथाऽऽश्रयभावाधिकरणं समाप्तम् ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भगवद्रामानुजाचार्यविरचिते शारीरकमीमांसाभाष्ये साधनाख्यस्य तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

---

१ फलसाधनत्वविधिरिति लि॰ पु॰ । २ साधनभावेति लि॰ पु॰ ।
३ ०पादानानियममित्यर्थः लि॰ पु॰ ।

अथ तृतीयाध्याये चतुर्थः पादः ॥

अथ पुरुषार्थाधिकरणम् १।

पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः ॥ १ ॥

गुणोपसंहारानुपसंहारफला विद्यैकत्वनानात्वचिन्ता कृता । इदानीं विद्यातः पुरुषार्थः, उत विद्याङ्गकात्कर्मण इति चिन्त्यते । किं युक्तम् । 'अतो' विद्यातः पुरुषार्थ इति भगवान्बादरायणो मन्यते । कुतः । 'शब्दात्' । दृश्यते ह्यौपनिषदः शब्दो विद्यातः पुरुषार्थं ब्रुवन्- "ब्रह्मविदाप्नोति परम्"

"वेदाहमेतं पुरुषं महान्त-
मादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ।
तमेवं विद्वानमृत इह भवति
नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" ॥
"यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रे-
ऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय ।
तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः
परात्परं पुरुषमुपैति दिव्य' मित्यादिः ।

तत्र पूर्वपक्षी प्रत्यवतिष्ठते-

शेषत्वात्पुरुषार्थवादो यथाऽन्येष्विति जैमिनिः ॥ २ ॥

नैतदेवं यद्विद्यातः पुरुषार्थावाप्तिः शब्दादवगम्यत इति । न ह्येष "ब्रह्मविदाप्नोति पर"मित्यादिशब्दो वेदनात्पुरुषार्थावाप्तिमवगमयति, कर्मसु कर्तृभूतस्यात्मनो याथात्म्यवेदनप्रतिपादनपरत्वात् । अतः कर्तृसंस्कारद्वारेण विद्यायाः क्रतुशेषत्वात् तत्र फलश्रुतिरर्थवादमात्रम्, यथाऽन्येषु द्रव्यादिष्विति जैमिनिराचार्यो मन्यते । तदुक्तम्-"द्रव्यगुणसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवादः स्या"दिति । ननु च कर्मसु

कर्त्तुर्जीवादन्यो मुमुक्षुभिः प्राप्यतया वेदान्तेषु वेद्य उपदिश्यत इति प्रागेवोपपादितम् "नेतरोऽनुपपत्तेः" "भेदव्यपदेशाच्च" "अनुपपत्तेस्तु न शारीरः" 'इतरपरामर्शात्स इति चेन्नासम्भवा"दित्येवमादिभिः सूत्रैः, तदेव ब्रह्म तत्त्वमस्यादिसामानाधिकरण्येन जीवादनतिरिक्तमित्येतदपि "अधिकं तु भेदनिर्देशा"दित्येवमादिभिर्निरस्तम् । [1]सामानाधिकरण्यनिर्देशश्चै"तदात्म्यमिदं सर्वं" 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'ति चेतनाचेतनसाधारणः 'यः पृथिव्यां तिष्ठन् य आत्मनि तिष्ठन्नित्यादिनाऽवगततत्तदात्मतयाऽवस्थितिनिबन्धन इत्य"वस्थितेरिति काशकृत्स्न" इत्यादिभिरुपपादितम्, तत्कथं कर्मसु कर्त्तुरात्मनो याथात्म्योपदेशपरा वेदान्तशब्दा इति विद्यायाः कर्माङ्गत्वं प्रतिपाद्यते । उच्यते–वेदान्तवाक्येष्वेव विद्यायाः कर्मप्राधान्यं सूचयद्भिर्लिङ्गैस्तदुपबृंहितसामानाधिकरण्यनिर्देशेन च वेदान्तशब्दा देहातिरिक्तजीवस्वरूपयाथात्म्योपदेशपरा इति बलादभ्युपगमनीयमिति पूर्वपक्षिणोऽभिप्रायः । ननु च कर्तृसंस्कारमुखेन विद्यायाः क्रत्वनुप्रवेशो न शक्यते वक्तुम्, कर्त्तुर्लौकिकवैदिकसाधारणत्वेनाव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धित्वाभावात् । नैवम्, लौकिकस्य कर्मणः कर्त्तुर्देहाव्यतिरिक्तत्वेऽप्युपपत्तेर्देहातिरिक्तनित्यात्मस्वरूपस्य क्रतावेवोपयोगात्, तत्स्वरूपप्रतिपादनमुखेन क्रत्वनुप्रवेशो न विरुध्यते । अतो विद्यायाः क्रतुशेषत्वादतः पुरुषार्थः ।

कानि पुनस्तानि लिङ्गानि, यदुपबृंहितसामानाधिकरण्यनिर्देशेन वेदान्तशब्दा जीवस्वरूपपरा इति निर्णीयते,[3] तत्राह–

आचारदर्शनात् ॥ ३ ॥

ब्रह्मविदां प्राधान्येन कर्मस्वेवाचारो दृश्यते । अश्वपतिः केकयः[4] किलात्मवित्तमस्तद्विज्ञानायोपगतांस्तानृषीन् प्रत्याह "यक्ष्यमाणो ह वै भगवन्तोऽहमस्मी"ति । तथा च जनकादयो ब्रह्मविदग्रेसराः कर्मनिष्ठाः स्मृतिषु दृश्यन्ते–

---

१ तदेवमित्यधिकमिह लि॰ पु॰ ।   २ आत्मद्वेति लि॰ पु॰ ।
३ निर्णीयन्त इति मु॰ पु॰ ।   ४ केकय इति पु॰ द्वयेपि ।

"कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः"

"इयाज सोऽपि सुबहून् यज्ञान् ज्ञानव्यपाश्रयः" इति ।

अतो ब्रह्मविदां कर्मप्रधानत्वदर्शनाद्विद्यायाः कर्तुः स्वरूपवेदनपरत्वेन कर्माङ्गत्वमेवेति न विद्यातः पुरुषार्थः ।

निरूढमिदम्, श्रुतिरुच्यता,मित्यत्राह–

तच्छ्रुतेः ॥ ४ ॥

श्रुतिरेव हि विद्यायाः कर्माङ्गत्वमाह "यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवती"ति । नेयं श्रुतिः प्रकरणादुद्गीथमात्रविषयेति व्यवस्थापयितुं शक्या, यतः, प्रकरणाच्छ्रुतिर्बलीयसी । 'यदेव विद्यया करोती'ति विद्यामात्रविषया हीयं श्रुतिः ।

समन्वारम्भणात् ॥ ५ ॥

"तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते" इति विद्याकर्मणोः साहित्यं च दृश्यते, साहित्यं चोक्तेन न्यायेन विद्यायाः कर्माङ्गत्वे सत्येव भवति ।

तद्वतो विधानात् ॥ ६ ॥

विद्यावतः कर्मविधानाद् विद्या कर्माङ्गमित्यवगम्यते । "आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मातिशेषेणाभिसमावृत्य कुटुम्बे[1] शुचौ देशे" इत्यादौ[2] वेदमधीत्येत्यध्ययनवतः कर्माणि विदधदर्थावबोधपर्यन्ताध्ययनवत एव विदधाति । अर्थावबोधपर्यन्तं ह्यध्ययनमिति स्थापितम् । अतो ब्रह्मविद्याऽपि कर्मसु विनियुक्तेति न पृथक्फलायावकल्पते ।

नियमात् ॥ ७ ॥

इतश्च न विद्यातः पुरुषार्थः । "कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः" इत्यात्मविदः पुरुषायुषस्य[3] सर्वस्य कर्मसु नियमेन विनियोगात् कर्मण एव फलमित्यवगम्यते, विद्या तु कर्माङ्गम् ।

---

१ कुटुम्बी–इति लि॰ पु॰ । २ इत्यादीति लि॰ पु॰ ।
३ पुरुषार्थस्येति लि॰ पु॰ ।

इत्येवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे—

अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् ॥ ८ ॥

'तु'-शब्दात्पक्षो व्यावृत्तः। विद्यात एव पुरुषार्थः। कुतः। 'अधिकोपदेशात्,' कर्मसु कर्तुर्जीवाद्धेयप्रत्यनीकानवधिकातिशयासङ्ख्येयकल्याणगुणाकरत्वेनाधिकस्यार्थान्तरभूतस्य परस्य ब्रह्मणो वेद्यतयोपदेशात्, भगवतो बादरायणस्य विद्यातः फलमित्येवमेव मतम्। लिङ्गानि तिष्ठन्तु, वेद्यतयोपदेशस्तु तावत्[1] कर्तुः प्रत्यगात्मनोऽधिकस्यैव। कथम्। 'तद्दर्शनात्,' प्रत्यगात्मन्यशुद्धे शुद्धेऽप्यसम्भावनीयानन्तगुणाकरस्य वेद्यस्य निरस्तनिखिलहेय[2]गन्धस्य स्वसङ्कल्पकृतजगदुदयविभवलयलीलस्य सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेर्भूम्नापरिच्छेद्यानन्दस्य जीवाधिपस्य कृत्स्नस्य[3] प्रशासितुः परस्य ब्रह्मणो वेदनोपदेशवाक्येषु दर्शनात्—"अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः" "तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत" "यः सर्वज्ञः सर्ववित्"

"पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते
स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च" ॥
"स एको ब्रह्मण आनन्दः ......
यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह।
आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् बिभेति कुतश्चने"ति,

"एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरणः"

"स कारणं करणाधिपाधिपो
न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः"

"एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठतः।"

---

१ तद्विति लि० पु०।

२ हेयेति नास्ति लि० पु०। ३ कृतस्येति लि० पु०।

भीषाऽस्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः ।
भीषाऽस्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः"—

इत्यादिषु । तस्माद्वेदनोपदेशशब्देषु कर्त्तुः प्रत्यगात्मनः स्वर्गोत्तकल्पस्याविद्यादिहेयसम्बन्धयोग्यस्य गन्धोऽपि नास्तीति परमपुरुषविषयाया विद्यायास्तत्प्राप्तिरूपममृतत्वं तत्र तत्र श्रूयमाणं फलमिति विद्यातः पुरुषार्थ इति सुष्ठूक्तम् ।

लिङ्गान्यपि निरस्यन्ते—

तुल्यं तु दर्शनम् ॥ ९ ॥

यदुक्तम्, ब्रह्मविदां कर्मानुष्ठानदर्शनाद्विद्या कर्माङ्गमिति, तत्र,[1] विद्याया अनङ्गत्वेऽपि 'तुल्यं दर्शनम्', ब्रह्मविदां कर्मानुष्ठानदर्शनमनैकान्तिकमित्यर्थः । अननुष्ठानस्यापि दर्शनात् । दृश्यते हि ब्रह्मविदां कर्मत्यागः "ऋषयः कावषेयाः किमर्था वयमध्येष्यामहे किमर्था वयं यक्ष्यामहे" इत्यादौ । अतो ब्रह्मविदां कर्मत्यागदर्शनाच्च विद्या कर्माङ्गम् । कथमिदमुपपद्यते—ब्रह्मविदां कर्मानुष्ठानमननुष्ठानं च । फलाभिसन्धिरहितस्य यज्ञादिकर्मणो ब्रह्मविद्याङ्गत्वात् तथाविधस्य कर्मणोऽनुष्ठानदर्शनमुपपद्यते । वक्ष्यति च "सर्वापेक्षा च[2] यज्ञादिश्रुतेरश्ववत्" इति । फलार्थस्य तस्यैव यज्ञादेः कर्मणो मोक्षैकफलब्रह्मविद्याविरोधित्वात्, तस्यैवाननुष्ठानदर्शनमुपपन्नतरम् । विद्यायाः कर्माङ्गत्वे कर्मत्यागः कथमपि नोपपद्यते ।

यदुक्तं श्रुत्यैव विद्यायाः कर्माङ्गत्वमवगम्यत इति, तत्राह—

असार्वत्रिकी ॥ १० ॥

न सर्वविद्याविषयेयं श्रुतिः, अपि तूद्गीथविद्याविषयैव, 'यदेव विद्यया करोती'ति यच्छब्दस्यानिर्धारितविशेषस्य 'उद्गीथमुपासीते'ति प्रस्तुतोद्गीथविशेषनिष्ठत्वात् । न हि, यत्करोति तद्विद्ययेति सम्बध्यते, यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तरमिति विद्यया क्रियमाणं यच्छब्देन निर्दिश्य तस्य हि वीर्यवत्तरत्वमुच्यते ।

---

१ तत्रेति मु० पु० । २ चकारो नास्ति लि० पु० ।

यच्चेदमुक्तम्–'तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते' इति विद्याकर्मणोः साहित्यदर्शनाद्विद्या कर्माङ्गमिति, तत्राह–

विभागः शतवत् ॥ ११ ॥

"तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते" इत्यत्रोक्तेन न्यायेन विद्याकर्मणोर्भिन्नफलत्वाद्विद्या स्वस्मै फलाय तं[1] समन्वारभते, कर्म च स्वस्मै फलायेति 'विभागो' द्रष्टव्यः । 'शतवत्,' यथा क्षेत्ररत्नविक्रयिणं शतद्वयमन्वेतीत्युक्ते क्षेत्रार्थं शतं, रत्नार्थं शतमिति विभागः प्रतीयते, तथेहापि ।

अध्ययनमात्रवतः ॥ १२ ॥

यदुक्तम्–विद्यावतः कर्मविधानाद्विद्या कर्माङ्गमिति, नैतद्युक्तम्, 'वेदमधीत्ये'त्यध्ययनमात्रवतो विधानात् । न चाध्ययनविधिरर्थावबोधे प्रवर्त्तयति,[2] आधानवदध्ययनस्याक्षरराशिग्रहणमात्रे पर्य्यवसानात् । गृहीतस्य च स्वाध्यायस्य फलवत्कर्मावबोधित्वदर्शनात्तन्निर्णयफले तदर्थविचारे पुरुषः स्वयमेव प्रवर्त्तते । ततः कर्मार्थी कर्मज्ञाने प्रवर्त्तते, मोक्षार्थी च ब्रह्मज्ञान इति न विद्या कर्माङ्गम् । यद्यप्यध्ययनविधिरेवार्थावबोधे प्रवर्त्तयति, तथाऽपि न विद्या कर्माङ्गम्, अर्थज्ञानादर्थान्तरत्वाद्विद्यायाः । यथा ज्योतिष्टोमादिकर्मस्वरूपविज्ञानात्फलसाधनभूतं कर्मा[3]नुष्ठानमर्थान्तरम्, तथाऽर्थे[4]ज्ञानस्वरूपाद्ब्रह्मस्वरूपविज्ञानादर्थान्तरमेव ध्यानोपासनादिशब्दवाच्या पुरुषार्थसाधनभूता विद्येति, न तस्याः कर्मसम्बन्धगन्धोऽपि विद्यते ।

नाविशेषात् ॥ १३ ॥

यच्चोक्तम्–'कुर्वन्नेवेह कर्माणी'त्या[5]त्यधिदं ज्ञानाद्व्यावर्त्य[6] यावज्जीवं कर्मानुष्ठाने नियमतीति, तच्चोपपद्यते । कुतः । 'अविशेषात्' । न ह्ययं नियमः फलसाधनभूतस्वतन्त्रकर्मविषय इति विशेषहेतुरस्ति, विद्या-

१ तमिति मु० पु० नास्ति । २ प्रवर्त्ततेऽथोति मि० पु० ।
३ तत्कर्मेति मु० पु० । ४ तदर्थेति लि० पु० ।
५ इत्यादि-इति मि० पु० । ६ व्यावृत्त्येति मु० पु० ।

दूभूतकर्मविषयतयाऽप्युपपत्तेः । "कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादय" इति च[1] विदुषस्त्वाऽऽप्रयाणादुपासनस्यानुवर्त्तमानत्वात् ।

एवमर्थस्वाभाव्येन चोद्यं परिहृत्य[2] 'कुर्वन्नेवेह कर्माणी'त्यस्या[3]र्थमाह—

स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॥ १४ ॥

'वा'-शब्दोऽवधारणार्थः । "ईशा वास्यमिदं सर्व"मिति विद्याप्रकरणाद्विद्यास्तुतये सर्वदा कर्मानुष्ठानानुमतिरियम्,[4] विद्यामाहात्म्यात् सर्वदा कर्म कुर्वन्[5]नपि न लिप्यते कर्मभिरिति हि विद्या स्तुता भवति । वाक्यशेषश्चैतदेव[6] दर्शयति—"एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म[7] लिप्यते नरे" इति । अतो न कर्माङ्गं विद्या ।

कामकारेण चैके ॥ १५ ॥

अपि चैवमेके शाखिनः कामकारेण[8] ब्रह्मविद्यानिष्ठस्य गार्हस्थ्यत्यागमधीयते "किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमाऽऽत्माऽयं[9] लोक" इति । विदुषो विरक्तस्य कामकारेण गार्हस्थ्यत्यागं ब्रुवदिदं वचनं ब्रह्मविद्यायाः कर्मानङ्गत्वं[10] दर्शयति । यज्ञादिकर्माङ्गत्वे हि विद्याया,[11] विद्यानिष्ठस्य कामकारेण गार्हस्थ्यत्यागो न सम्भवति । अतो न विद्या कर्माङ्गम् ।

उपमर्दं च ॥ १६ ॥

पुण्यापुण्यरूपस्य[12] समस्तसांसारिकदुःखमूलस्य कर्मणो ब्रह्मविद्ययोपमर्दं च प्रति[13]वेदान्तमधीयते—

---

१ चकारो नास्ति लि० पु० । २ परिहृत्येति मु० पु०, ०मर्थः स्वाभाव्येन चोद्यं परिहरत्य-इति लि० पु० । ३ ०स्य वाक्यस्येति लि० पु० । ४ ०मतिरेवेति लि० पु० । ५ कर्मा कुर्वन्नपीति लि० पु० । ६ ०श्चैवमेवेति लि० पु० । ७ कर्मणेति लि० पु० । ८ कामचारेणेति लि० पु० । ९ ०मात्मा नायमिति लि० पु० । १० न कर्माङ्गत्वमिति लि० पु० । ११ विद्याया इति नास्ति लि० पु० । १२ ०रूपस्येति लि० पु० । १३ ०पमर्दे प्रतीति मु० पु० ।

"भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे"—

इत्यादिकम्, तद्विद्यायाः कर्माङ्गत्वे न सङ्गच्छते ।

ऊर्ध्वरेतस्सु च शब्दे हि ॥ १७ ॥

ऊर्ध्वरेतस्स्वाश्रमेषु ब्रह्मविद्यादर्शनात्तेष्वग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिकर्माभावाच्च न विद्या कर्माङ्गम् । नन्वूर्ध्वरेतस आश्रमा न सन्त्येव "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति"त्यादिनाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादीनां यावज्जीवाधिकारश्रुतेः । श्रुतिविरुद्धानां स्मृतीनां चाप्रामाण्यात् । अत आह—'शब्दे ही'ति । वैदिक एव हि शब्दे ते दृश्यन्ते "त्रयो धर्मस्कन्धाः" "ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते" "एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ती"त्यादौ । यावज्जीवश्रुतिरुत्त्वविरक्तविषया ।

परामर्शं जैमिनिरचोदनाचापवदति हि ॥ १८ ॥

यदिदम्—'त्रयो धर्मस्कन्धा' इत्यादौ वैदिके शब्द ऊर्ध्वरेतस आश्रमा दृश्यन्ते, अतस्ते सन्त्येवेति, नैतदुपपद्यते, यत,'त्रयो धर्मस्कन्धा' इत्येवमादिषु वाक्येषु तेषामाश्रमाणां परामर्शमात्रं क्रियते, अनुवादमात्रमित्यर्थः । कुत एतत् । 'अचोदनात्,'[१] अविधानादित्यर्थः । न ह्यत्र विधिशब्दः श्रूयते । 'त्रयो धर्मस्कन्धा' इत्यादिना हि प्रकृतं प्रणवेन ब्रह्मोपासनं स्तूयते, ब्रह्मसंस्थो ऽमृतत्वमेतीत्युपसंहारात् । अतोऽन्यार्थमनुवादमात्रमत्र[२] क्रियते तेषामाश्रमाणाम् । 'ये चेमे ऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासत' इति च देवयानविधिपरत्वा,त्तत्रापि नाश्रमान्तरविधिसम्भवः । अपि च, 'अपवदति हि' श्रुतिराश्रमान्तरम्,—"वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयते" इत्यादिका । अत ऊर्ध्वरेतस आश्रमा न सन्तीति जैमिनिराचार्यो मन्यते ।

अनुष्ठेयं बादरायणस्साम्यश्रुतेः ॥ १९ ॥

१ कुतः एतदचोदनादिति लि० पु० । २ अत्रेति लि० पु० नास्ति ।

गृहस्थाश्रमवदाश्रमान्तरमप्यनुष्ठेयं भगवान् बादरायणो मन्यते । कुतः । 'साम्यश्रुतेः' । उपादेयतयाऽभिमतगृहस्थाश्रमसाम्यं हि तेषामप्याश्रमाणां श्रूयते, 'त्रयो धर्मस्कन्धा' इत्यारभ्य ब्रह्मसंस्थस्तुत्यर्थतया संकीर्तनं गृहस्थाश्रमस्येतरेषां च समानम् । अथ, गृहस्थाश्रमस्यानुवादः प्राप्तौ सत्यामेव सम्भवतीति तस्य प्राप्तिरवश्याभ्युपेत्येति मतम्, तदितरेषामपि समानम ऽन्यत्रा ऽभिनिवेशात्[1] । न च, गार्हस्थ्यधर्म एव 'यज्ञो,ऽध्ययनं, दानं, तपो, ब्रह्मचर्य'मिति सर्वैः शब्दैरभिधीयते, ब्रह्मचर्यतपसोर्गृहस्थस्यैव सम्भवादिति युक्तम्, 'त्रयो धर्मस्कन्धा' इति त्रित्वेन संख्याय 'प्रथमो द्वितीयस्तृतीय' इति विभागवचनानुपपत्तेः । अतो यज्ञोऽध्ययनं दानमिति गृहस्थाश्रम उच्यते । 'अध्ययन'–शब्दो वेदाभ्यासपरः । 'तप'–शब्देन वैखानस[2]पारिव्राज्ययोर्ग्रहणम्, उभयोस्तपःप्रधानत्वात् । तपःशब्दो हि कायक्लेशे रूढः, स च द्वयोरपि समानः । ब्रह्मचारिधर्म एव 'ब्रह्मचर्य'–शब्देनाभिधीयते । "ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेती"ति परत्र श्रूयमाणो 'ब्रह्मसंस्थ'–शब्दो यौगिकः सर्वाश्रमसाधारणः, सर्वेषामाश्रमिणां ब्रह्मसंस्थासम्भवात् । ब्रह्मणि संस्था संस्थितिर्ब्रह्मसंस्थत्वम्, सच्च सर्वेषां सम्भवत्येव । ब्रह्मनिष्ठाविकलाः केवलाश्रमिणः पुण्यलोकभाजः, तेष्वेव ब्रह्मनिष्ठोऽमृतत्वभाग्भवति । तदेतद्विस्पष्टमुक्तं भगवता पराशरेण–"प्राजापत्यं ब्राह्मणाना"मित्यारभ्य "ब्राह्मं सन्यासिनां स्मृत"मित्यन्तेन वर्णानामाश्रमाणां च केवलानां ब्रह्मलोकप्राप्त्यन्त फलमभिधाय

"एकान्तिनः सदा ब्रह्मध्यायिनो योगिनो हि ये ।
तेषां तत्परमं स्थानं यद्वै पश्यन्ति सूरय" इति–

तेष्वेव ब्रह्मनिष्ठानां ब्रह्मप्राप्तिमभिदधता । अतो गृहस्थाश्रमतुल्या ऊर्ध्वरेतस आश्रमा अपि श्रूयन्त इति तेऽप्यनुष्ठेयाः । "ये चेमेऽरण्ये

१ समान मिमन्यत्राभिनिवेशात् इति मु० पु०, समानमन्यत्रापि निवेशादिति लि० पु० ।

२ वैखानसेति लि० पु० प्रमाद ।

श्रद्धा तप इत्युपासत" इति वाक्ये इति तपःप्रधानाश्रमप्राप्त्यपेक्षत्वाद् देवयानविधानाच्च, तत्रापि तत्प्राप्तिरङ्गीकरणीया ।

परामर्शपक्षे विधानपक्षे च गृहस्थाश्रमतुल्यमेषामप्यनुष्ठेयत्वमि- त्युपपाद्य विधिरेवायमाश्रमाणां सर्वेषां नानुवाद इत्युपपादयितुमाह—

विधिर्वा धारणवत् ॥ २० ॥

'वा'-शब्दोऽवधारणार्थः । विधिरेवायमाश्रमाणाम्, 'धारणवत्,' यथा दिष्टाग्निहोत्रे"अधस्तात्समिधं धारयन्ननुद्रवेदुपरि हि देवेभ्यो धारयती"त्यत्रानुवादस्वरूपादपि वाक्यादुपरिधारणस्याप्राप्तत्वाद्विधिरा- श्रीयते । तदुक्तं शेषलक्षणे "विधिस्तु धारणेऽपूर्वत्वा"दिति । तथा ऽत्राप्यप्राप्तत्वाद्विधिरेवाश्रयणीयः । "ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेद् गृहाद् वनी भूत्वा प्रव्रजेत् यदि वे[1]तरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् गृहाद्वा वनाद्वा यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजे"दिति जाबालानामाश्रमविधिमसन्तमिव कृत्वा एतेष्वन्यपरेष्वपि वाक्येष्वाश्रमप्राप्तिरवश्याश्रयणीयेत्युपपादितम् । एवमाश्रमान्तरविधानाद्गृहश्रुतिर्यावज्जीवश्रुतिरपवादश्रुतिश्चाविरक्तविष- या एवेति वेदितव्याः । अन्याश्च ब्रह्मविदः कर्मणामाऽऽप्रायणा[2]दव- श्यकर्तव्यताविधायिन्यः श्रुतयः स्मृतयश्च स्वस्वा[3]श्रमधर्मविषयाः ।

अत ऊर्ध्वरेतस्सु च ब्रह्मविद्याविधानाद्विद्यातः पुरुषार्थ इति सिद्धम् ॥

पुरुषार्थाधिकरणं समाप्तम् ॥ १ ॥ १०

अथ स्तुतिमात्राधिकरणम् २ ।

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ॥ २१ ॥

इदमिदानीं चिन्त्यते "स एष रसानां रसतमः परमः परार्ध्योऽष्टमो य उद्गीथ" इत्येवंजातीयकानि वाक्यानि क्रत्वङ्गभूतोद्गी-

---

१ वे-इति लि॰ पु॰ ।
२ आप्रयाणादिति पु॰ द्वयेपि ।
३ स्येति भवत् लि॰ पु॰ ।

यादिस्तुतिमात्रपराण्या,होस्विदुद्गीथादिषु रसतमादिदृष्टिविधानार्था-नीति । अत्र प्रतिपादितमुपासनपरत्वमङ्गीकृत्योपासनस्य पुरुषार्थत्वेन क्रतुषूपादानानियम उक्तः । किं युक्तम् । स्तुतिमात्रपराणीति । कुतः । उद्गीथाद्युपादानात् । क्रत्वङ्गभूतानि ह्युद्गीथादीन्युपादाय तेषां रसतमादित्वं प्रतिपादितम् । यथा जुह्वादीनां पृथिव्यादित्वं प्रतिपादयतो वचनस्य 'इयमेव जुहूः स्वर्गो लोक आहवनीय' इत्यादिकस्य तत्स्तुतिमात्रपरत्वम्, तथेहापि । तदिदमाशङ्कते–'स्तुतिमात्रमुपादानादिति चे'दिति, उद्गीथाद्युपादानात्तत्स्तुतिमात्रमेवैषां वाक्यानां विवक्षितमिति चेत्, अत्रोत्तरम्–

'नापूर्वत्वा'दिति । न स्तुतिमात्रत्वमुपपद्यते । कुतः । 'अपूर्वत्वात्'–अप्राप्तत्वात् । न ह्युद्गीथादयो रसतमादितया प्रमाणान्तरेण प्रतिपन्नाः, येन तत्प्राशस्त्यबुद्ध्युत्पत्त्यर्थं रसतमादित्वेनानूद्येरन् । न चोद्गीथादिविधिरत्र सन्निहितः, येने'यमेव जुहूः स्वर्गो लोक आहवनीय' इत्यादिवत्तदेकवाक्यत्वेन यथा कथाचिद्विधया तत्स्तुतिपरत्वमाश्रीयेत । अतः क्रतुवीर्यवत्त्वादिफलसिद्ध्यर्थमुद्गीथादिषु रसतमादिदृष्टिविधानमेव न्याय्यम् ।

भावशब्दाच्च ॥ २२ ॥

उपासीतेत्यादिभावशब्दाच्च विधिपरत्वमेव न्याय्यम्, विधिप्रत्ययुक्तो हि क्रियाशब्दो विधेयमेव स्वार्थमवगमयति । तस्मादुपासनविधानार्था एताः श्रुतयः ॥

स्तुतिमात्राधिकरणं समाप्तम् ॥ २ ॥

अथ पारिप्लवाधिकरणम् ३ । पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥ २३ ॥

"प्रतर्दनो ह वै दैवोदासिरिन्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम" "श्वेतकेतुर्हारुणेय आस"इत्येवमादीनि वेदान्तेष्वाख्यानानि किं पारिप्लवप्रयोगा-

र्थो,स्युत विद्याविशेष[1]प्रतिपादनार्थानीति चिन्तायाम् "आख्यानानि शंसन्ती"त्याख्यानानां पारिप्लवे विनियोगाच्च विद्याप्रधानत्वं न्याय्यमिति चेत्,

न सर्वाण्याख्यानानि पारिप्लवप्रयोगे[2] विनियोगमर्हन्ति । कुतः । 'विशेषितत्वाद्' विनियोगस्य । 'आख्यानानि शंसन्ती'त्युक्त्वा तत्रैव "मनुर्वैवस्वतो[3] राजे"त्यादिना मन्वादीनामाख्यानानि विशेष्यन्ते । अतस्तेषामेव तत्र[4] विनियोग इति गम्यते । तस्माच्च सर्ववेदान्तेष्वाख्यानश्रुतयः पारिप्लवप्रयोगार्थाः, अपि तु विद्याविध्यर्थाः ।

तथा चैकवाक्योपपन्धात्* ॥ २४ ॥

"आत्मा वा अरे द्रष्टव्य"इत्यादिविधिनैकवाक्यतयोपपन्धादाख्यानानां, विद्याविध्यर्थान्येव तानीति गम्यते, यथा "सोऽरोदी"दित्येवमादेः कर्मविध्यर्थत्वम्, न पारिप्लवार्थत्वम् ॥

पारिप्लवाधिकरणं समाप्तम् ॥ ३ ॥

अथाग्नीन्धनाधिकरणम् ४ ।

अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ॥ २५ ॥

स्तुतिप्रसङ्गादवान्तरसङ्गतिविशेषेणार्थद्वयं चिन्तितम्, विद्यावन्त ऊर्द्ध्वरेतस आश्रमिणः सन्तीत्युक्तम्—'ऊर्द्ध्वरेतस्सु च शब्दे ही'त्यादिभिः सूत्रैः । इदानीमूर्द्ध्वरेतसो यज्ञाद्यभावात्तदङ्गिका विद्या न सम्भवतीत्याशङ्क्याह—

'अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षे'ति ।

यत, ऊर्द्ध्वरेतस आश्रमिणो विद्यासम्बन्धित्वेन श्रुत्या परिगृह्यन्ते "ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति[5] "ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते" 'एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति" "यदिच्छन्तो[6] ब्रह्मचर्यं चरन्ती[7]"-त्यादिश्रुत्या, अत एवोर्द्ध्वरेतस्सु विद्या ऽग्नीन्धनाद्यनपेक्षा । अग्नीन्धन-

---

१ ०विशेषार्थेति लि० पु० ।
२ ०प्रयोगेनेति मु० पु० ।
३ मनुर्वैवस्वत इति लि० पु० ।
४ सर्वेति लि० पु० ।
* एवमेव सर्वत्र पुस्तकेषु सूत्रपाठः ।
५ ०मेतीति–इति पु० द्वयेपि ।
६ प्रव्रजन्त इति लि० पु० ।
७ चरन्तीति मु० पु० ।

मन्याधानम् । आधानपूर्वका[1]ग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिकर्मानपेक्षा तेषु विद्या, केवलस्याश्रमविहितकर्मापेक्षेत्यर्थः ॥

अग्नीन्धनाद्यधिकरणं समाप्तम् ॥ ४ ॥

अथ सर्वापेक्षाधिकरणम् ५ । **सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् ॥ २६ ॥**

यदि विद्या यज्ञाद्यनपेक्षैवामृतत्वं साधयति, तर्हि गृहस्थस्यापि तदनपेक्षैव साधयितुमर्हति, यज्ञादिश्रुतिरपि विविदिषन्तीति शब्दात् कर्मणो वेदनाऽङ्गतां न प्रतिपादयति, अत आह—'सर्वापेक्षे'ति । अग्निहोत्रादिसर्वकर्मापेक्षैव विद्या कर्मवत्सु गृहस्थेषु । कुतः । 'यज्ञादिश्रुतेः', "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेन"—इत्यादिना यज्ञादयो हि विद्याङ्गत्वेन श्रूयन्ते । यज्ञादिना विविदिषन्ति वेदितुमिच्छन्ति, यज्ञादिभिर्वेदनं प्राप्तुमिच्छन्तीत्यर्थः । यज्ञादीनां ज्ञानसाधनत्वे सत्येव यज्ञादिभिर्ज्ञानं प्राप्तुमिच्छन्तीति व्यपदेश उपपद्यते, यथाऽसेर्हननसाधनत्वे सत्यसिना जिघांसतीति व्यपदेशः । अतो यज्ञादीनां ज्ञानसाधनत्वमवगम्यते । ज्ञानं च वाक्यार्थज्ञानादर्थान्तरभूतं ध्यानोपासनादिशब्दवाच्यं विशद[2]तमप्रत्यक्षताऽऽपन्नं स्मृतिरूपं निरतिशयप्रियमहरहरभ्यासाधेयातिशयमाऽऽप्रयाणा[3]दनुवर्तमानं मोक्षसाधनमित्युक्तमस्माभिः पूर्वमेव । वक्ष्यति च "आवृत्तिरसकृदुपदेशा"दित्यादिना । एवंरूपं च[4] ध्यानमहरहरनुष्ठीयमानैर्नित्यनैमित्तिकैः कर्मभिः परमपुरुषाराधनरूपैः परमपुरुषप्रसादद्वारेण जायत इति 'यज्ञादिना विविदिषन्ती'ति शास्त्रेण प्रतिपाद्यते । अतः कर्मवत्सु गृहस्थेषु यज्ञादिनित्यनैमित्तिकसर्वकर्मापेक्षा विद्या । 'अश्ववत्'—यथा, पुरुषगमनसाधन-

---

१ ०पूर्वका-इति मु० पु० ।
२ विशदेति वि० पु० ।
३ प्रयाणादिति पु० द्वयेऽपि पुनःपुनर्भवति ।
४ चेति मु० पु० नास्ति ।

भूतोऽश्वः स्व[1]परिकरबन्धपरिकर्मापेक्षः, एवं मोक्षसाधनभूताऽपि विद्या नित्यनैमित्तिककर्मपरिकरापेक्षा । तदिदमाह स्वयमेव भगवान्—

"यज्ञदान[2]तपः कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।
यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम्" ॥

"यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।
स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः" इति ॥

सर्वापेक्षाऽधिकरणं समाप्तम् ॥ ५ ॥

अथ शमदमाद्यधिकरणम् ६ ।

शमदमाद्युपेतः स्यात्तथापि तु तद्विधेस्तदङ्गतया तेषामप्यवश्यानुष्ठेयत्वात् ॥ २७ ॥

गृहस्थस्य शमदमादीन्यप्यनुष्ठेया,न्युत नेति चिन्तायाम्, चान्तरबाह्यकरणव्यापाररूपत्वात्कर्मानुष्ठानस्य शमदमादीनां तद्विपरीतरूपत्वाच्चाऽननुष्ठेयानीति प्राप्त उच्यते—

यद्यपि गृहस्थः करणव्यापाररूपकर्मसु प्रवृत्तस्तथाऽपि स विद्वान् शमदमाद्युपेतः स्यात् । कुतः । 'तदङ्गतया' 'तद्विधेः'—विद्याङ्गतया तेषां विधेः—"तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्ये"दिति । विद्योत्पत्तेश्चित्तसमाधानरूपत्वेन दृष्टपरिकरत्वाच्छमादीनां, विद्यानिर्वृत्तये तेषां शमादीनामवश्यानुष्ठेयत्वाच्च, तान्यप्यनुष्ठेयानि[3] । न च करणव्यापारतद्विपर्ययरूपत्वेन कर्मणां शमदमादीनां च परस्परविरोधः, भिन्नविषयत्वात्, विहितेषु करणव्यापारः, अविहितेषु प्रयोजनशून्येषु च तदुपशम इति । न च करणव्यापाररूपकर्मसु वर्तमानस्य वासनावशाच्छमादीनामुपादेयत्वासम्भवः, विहितानां कर्मणा

११ एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो लि॰ पु॰ त्रुटितः । १ स्वचेति मु॰ पु॰ ।
२ यज्ञो दानमिति । मु॰ पु॰, यज्ञदान—इति लि॰ पु॰ ।
३ शमादीनामवश्यानुष्ठेयानीति लि॰ पु॰ ।

परमपुरुषाराधनतया तत्प्रसादद्वारेण निखिलविपरीतवासनोच्छेदहेतुत्वात्। अतो गृहस्थस्य शमदमा[1]द्योऽप्यनुष्ठेयाः॥

शमदमाद्यधिकरणं समाप्तम् ॥ ६ ॥

अथ सर्वान्नानुमत्यधिकरणम् ७। **सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात्॥२८॥**

वाजिनां छन्दोगानां च प्राणविद्यायाम्-"न ह वा अस्यानन्नं जग्धं भवति नानन्नं परिगृहीतं भवति न ह वा एवंविदि किञ्चनानन्नं भवती"ति प्राणविदः सर्वान्नानुमतिः संकीर्त्यते। किमियं सर्वान्नानुमतिः प्राणविद्यानिष्ठस्य सर्वदैव प्राणात्ययापत्तावेवेति विशये विशेषानुपादानात्सर्वदेति प्राप्त उच्यते—

'प्राणात्यय' इति। 'च'-शब्दोऽवधारणे, प्राणात्ययापत्तावेवेत्यर्थः। कुतः। 'तद्दर्शनात्'। दृश्यते ह्यन्यत्र ब्रह्मविदामपि प्राणात्ययापत्तावेव सर्वान्नाभ्यनुज्ञा, किं पुनः प्राणविदः। उषस्तिः[2] किल चाक्रायणो ब्रह्मवित्तमो मटचीहतेषु कुरुषु दुर्भिक्षदूषितेषु[3] इभ्यग्रामे वसन्नशनेन प्राणसंशयमापन्नो ब्रह्मविद्यानिष्पत्तये प्राणानामनवसादमाकाङ्क्षन्[4] इभ्यं कुल्माषान् खादन्तं भिक्षमाणस्तेन चोच्छिष्टेभ्योऽन्ये न विद्यन्त इति प्रत्युक्तः पुनरप्येतेषां मे देहीत्युक्त्वा तेन चेभ्येनोच्छिष्टेभ्य आदाय दत्तान्कुल्माषान्परिगृह्यानुपानमपि तदिभ्येनार्पितं उच्छिष्टं मे पीतं[5] स्यादिति वदंश्चाक्रायणः किमेते कुल्माषा अनुच्छिष्टा इतीभ्येन पर्यनुयुक्तो न वा अजीविष्यमिमानखादन् कामो म उदकपान[6]मिति कुल्माषखादने स्वस्य प्राणसंशयापत्तेस्तावन्मात्रखादनेन धृतप्राणस्य स्वस्योच्छिष्टोदकपानं कामकारितं निषिद्धं स्यादित्युक्त्वा स्वखादितशेषं

---

१ दमेति लि· पु· नास्ति।
२ उषस्तीति लि· पु·।
३ कुरुष्विति पुनालि· पु·।
४ आकाङ्क्षमाण इति प्रायिकः पाठ,स्तत्र ताच्छील्येऽप्यादिना चानश् द्रष्टव्यः।
५ ०मेव मे पीतमिति मु० पु०, ०मेवमिति लि· पु·।
६ उदपानमिति मु· पु·।

जायायै दत्त्वा। तया च रक्षितान्ऽपरेद्यु[1]र्याजनेनार्जिजिषया[2] जिगमिषुः पुनरपि प्राणसंशयमापन्नस्तानेवेभ्योच्छिष्टान् स्वोच्छिष्टभूतान् पर्युषितांश्चखाद। अतो ब्रह्मविदामपि प्राणसंशय एव सर्वान्नानुमतिदर्शनादत्राविशेषेण कीर्तितमपि प्राणविदः सर्वान्नीनत्वं प्राणात्ययापत्तावेवेति निश्चीयते।

अबाधाच्च ॥ २९ ॥

"आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृति"रिति ब्रह्मविद्योत्पत्त्याहारशुद्धिविधानाबाधादपि ब्रह्मविदां सर्वान्नीनत्वमापद्विषयमवगम्यते। एवं ब्रह्मविदामतिशयितशक्तीनामपि सर्वान्नीनत्वस्यापद्विषयत्वात् प्राणविदोऽल्पशक्तेः सर्वान्नानुमतिरापद्विषयैव।

अपि स्मर्यते ॥ ३० ॥

अपि चापद्विषयमेव सर्वान्नीनत्वं ब्रह्मविदामन्येषां च स्मर्यते—

"प्राणसंशयमापन्नो योऽन्नमत्ति यतस्ततः।
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसे"ति।

शब्दश्चातोऽकामकारे ॥ ३१ ॥

अतो ब्रह्मविदामन्येषां च सर्वान्नीनत्वमापद्विषयमेव, अत एव सर्वथा'अकामकारे' 'शब्दः' कामकारस्य प्रतिषेधकः शब्दो वर्तते। अस्ति हि कठानां संहितायां कामकारस्य प्रतिषेधकः शब्दः—"तस्माद्ब्राह्मणः सुरां न पिबति[4] पाप्मना नोत्संसृजा इती"ति[5]। पाप्मना संसृष्टो[6] न भवानी[7]ति मत्वा ब्राह्मणः सुरां न पिबेदित्यर्थः॥

सर्वान्नानुमत्यधिकरणं समाप्तम् ॥ ७ ॥

---

१ रक्षितान्परेद्युरिति लि० पु०। २ आर्जिजीषयेति पु० द्वयेऽपि।
३ अथवा इति मि० पु०। ४ पिबेदिति लि० पु०।
५ "नोत्सृजा" इतीति—इति मु० पु०, नोत्संसृष्टेदितीति—इति लि० पु०।
६ इदमिति मु० पु० नास्ति, संसृष्ट इति क्वचित्।
७ भवतीति लि० पु०।

अथ विहितत्वाधिकरणम् ८। **विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥ ३२ ॥**

यज्ञादिकर्माङ्गिका प्रसविद्येत्युक्तम्। तानि च यज्ञादीनि कर्माण्यमुमुक्षुणा केवलाश्रमिणाऽप्यनुष्ठेया, न्युत नेति चिन्तायां विद्याङ्गानां सतां केवलाश्रमिशेषत्वे नित्यानित्यसंयोगविरोधः प्रसज्यत इति यज्ञादीनां केवलाश्रमधर्मत्वं न सम्भवतीति प्राप्त उच्यते—

'आश्रमकर्मापी'ति। आश्रमस्य कर्मापि भवति, केवलाश्रमिणाप्यनुष्ठेयानीत्यर्थः। कुतः। "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोती"त्यादिना 'विहितत्वात्,' जीवननिमित्ततया नित्यवद्विहितत्वादित्यर्थः।

तथा, विद्याङ्गतया च 'तमेतं वेदानुवचनेने'त्यादिना विहितत्वाद्विद्याशेषतयाऽप्यनुष्ठानीत्याह—

सहकारित्वेन च ॥ ३३ ॥

विद्योत्पत्तिद्वारेण विद्यासहकारितयाऽप्यनुष्ठेयानि। अग्निहोत्रादीनामेव[1] जीवनाधिकारस्वर्गाधिकारवद्विनियोगपृथक्त्वेनोभयार्थत्व न विरुध्यत इत्यर्थः।

तद्वदेव कर्मान्तरत्वमपि नास्तीत्याह—

सर्वथाऽपि त एवोभयलिङ्गात् ॥ ३४ ॥

सर्वथा—विद्यार्थत्वे आश्रमार्थत्वेऽपि त एव यज्ञादय इति प्रतिपत्तव्यम्, न कर्मस्वरूपभेद इत्यर्थः। कुतः। 'उभयलिङ्गात्'—उभयत्र श्रुतौ यज्ञादिशब्दैः प्रत्यभिज्ञाप्य विनियोगात्, कर्मस्वरूपभेदे प्रमाणाभावाच्च।

अनभिभवं च दर्शयति ॥ ३५ ॥

"धर्मेण पापमपनुदती"त्यादिभिश्च तानेव यज्ञादिधर्मान्विद्विद्यैस्तैर्विद्याया 'अनभिभवं' पापकर्मभिरुत्पत्तिप्रतिबन्धाभावं 'दर्शयति'। अहरहरनुष्ठीयमानैर्हि यज्ञादिभिर्विशुद्धे ऽन्तःकरणे प्रत्यहं प्रकृष्यमाणा विद्योत्पद्यते। 'अतस्त[2] एवोभयत्र यज्ञादयः ॥

विहितत्वाधिकरणं समाप्तम् ॥ ८ ॥

१ केवलाश्रमधर्मत्वे इति क्वचित्। २ अनिर्दिष्टेति नास्ति नि० पु०।
३ ०भिर्वेति मु० पु०।

अथ विधुराधिकरणम् ९। **अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ॥ ३६ ॥**

चतुर्णामाश्रमिणां ब्रह्मविद्यायामधिकारोऽस्ति, विद्यासहकारिण आश्रमधर्मा इति चोक्तम् । ये पुनराश्रमान्ऽन्तरा वर्तन्ते विधुरादयः, तेषां ब्रह्मविद्याऽधिकारोऽस्ति नेति विशये आश्रमधर्मैतिकर्तव्यताकत्वाद्विद्याया, अनाश्रमिणां चाश्रमधर्माभावान्नास्त्यधिकार इति प्राप्त उच्यते–

'अन्तरा चापि त्वि'ति । 'तु'–शब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः, 'च'–शब्दोऽवधारणार्थः । अन्तरा वर्तमानानामनाश्रमिणामपि विद्यायामधिकारोऽस्त्येव । कुतः । 'तद्दृष्टेः,' दृश्यते हि रैक्वभीष्मसंवर्तादीनामनाश्रमिणामपि ब्रह्मविद्यानिष्ठत्वम् । न चाश्रमधर्मैरेव विद्याऽनुग्रह इति शक्यं वक्तुम्, "यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेने"ति दानादीनामाश्रमेष्वनैकान्तिकाना[1]मप्यनुग्राहकत्वश्रवणात् । यथेष्टैस्तु विद्यानिष्ठत्वदर्शनादग्निहोत्रादिव्यतिरिक्तैरेव विद्यानुग्रहः क्रियते, तथाऽनाश्रमिष्वपि विद्यादर्शनादाश्रमानियतैर्जपोपवासदानदेवताऽऽराधनादिभिर्विद्याऽनुग्रहः शक्यते कर्तुम् ।

अपि स्मर्यते ॥ ३७ ॥

अपि चानाश्रमिणामपि जपादिभिरेव विद्यानुग्रहः स्मर्यते–

"जप्येनापि च संसिद्ध्येद्ब्राह्मणो नात्र संशयः ।
कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यत" इति ।

संसिद्ध्येज्जपाद्यनुगृहीतया विद्यया सिद्धो भवतीत्यर्थः ।

विशेषानुग्रहश्च ॥ ३७ ॥

न केवलं न्यायस्मृतिभ्यामयमर्थः साधनीयः, श्रूयते चानाश्रमनियतै[2]र्धर्मविशेषैर्विद्यानुग्रहः–"तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्ययाऽऽत्मानमन्विष्ये"दिति[3] ।

अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्च ॥ ३९ ॥

---

१ ०ष्वनैकान्तानामिति मु० पु० ।
२ ०र्नियतैरिति लि० पु० ।
३ ०मन्विष्येति–इति लि० पु० ।

'तु'-शब्दोऽवधारणे। 'अतो'ऽनाश्रमित्वा'दितर'दाश्रमित्वमेव'ज्यायः', अनाश्रमित्वमापद्विषयम्,[1] शक्तस्य चाश्रमित्वमेवो[2]पादेयमित्यर्थः। भूयोधर्मकाऽल्पधर्मकयोरतुल्यकार्यत्वात्। 'लिङ्गाच्च', स्मृतेरित्यर्थः। स्मर्यते च शक्तं प्रत्याश्रमस्योपादेयत्वम्—"अनाश्रमी न तिष्ठेत्तु दिनमेकमपि द्विज" इत्यादिना। निवृत्तब्रह्मचर्यस्य मृतभार्यस्य चावैराग्ये सति दारा लाभ आपत् ॥

विधुराधिकरणं समाप्तम् ॥ ९ ॥

अथ तद्भूताधिकरणम् १०।

तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमात्तद्रूपाभावेभ्यः ॥ ४० ॥

नैष्ठिकवैखानसपरिव्राजकाश्रमेभ्यः प्रच्युतानामपि ब्रह्मविद्यायामधिकारोऽस्ति नेति चिन्तायां विधुरादिवदनाश्रमैकान्तैर्दानादिभिर्विद्यानुग्रहसम्भवादस्त्यधिकार इति प्राप्त उच्यते।

'तद्भूतस्य तु नातद्भाव' इति। 'तु'-शब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः। 'तद्भूतस्य' नैष्ठिकाद्याश्रमनिष्ठस्य 'नातद्भावः'—प्रच्यवाभावोऽनाश्रमित्वेनावस्थानं न सम्भवति। कुतः। 'तद्रूपाभावेभ्यो नियमात्,' तद्रूपाणि[3] तेषां नैष्ठिकादीनां रूपाणि वेषा धर्मा इत्यर्थः। तेषामभावास्तद्रूपाभावाः, तेभ्यः शास्त्रैर्नियमात्। नैष्ठिकाद्याश्रमं प्रविष्टानामाश्रमधर्मनिवृत्तिभ्यो नियच्छन्ति हि शास्त्राणि—"ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादय"न्निति, "अरण्यमियात्ततो न पुनरेया"दिति च, "संन्यस्याग्निं न पुनरावर्तये"दिति च[4]। अतो विधुरादिवन्नैष्ठिकादीनामनाश्रमित्वेनावस्थानासम्भवाच्च तानधिकरोति ब्रह्मविद्या। जैमिनेरपीत्यविगानं दर्शयन् स्वाभिमतं द्रढयति।

---

१ ०द्विषये—इति मि० पु०। २ चाश्रमस्थमेवो—इति मि० पु०।
†† प्रसाद्वशाभ्यागत० पाठो मि० पु० त्रुटितः।
३ तद्रूपाणीति मि० पु० नास्ति। ४ चकारो नास्ति मि० पु०।

अथ स्यात्, नैष्ठिकादीनां ब्रह्मचर्य्यात् प्रच्युतानां प्रायश्चित्तादधिकारः सम्भवति, अस्ति च प्रायश्चित्तमधिकारलक्षणे निरूपितम्—"अवकीर्णिपशुश्च[1] तद्व"दिति । अतः प्रच्युतब्रह्मचर्य्यस्य प्रायश्चित्तसम्भवात् कृतप्रायश्चित्तो ब्रह्मविद्यायामधिकरिष्यतीति, तत्राह—

न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् ॥ ४१ ॥

अधिकारलक्षणोक्तमपि प्रायश्चित्तं नैष्ठिकादीनां तेषां भ्रष्टानां न सम्भवति । कुतः । 'पतनानुमानात् तदयोगात्,' नैष्ठिकादीनां प्रच्युतानां पतनस्मृतेस्तस्य प्रायश्चित्तस्यासम्भवात्,

"आरूढो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते द्विजः[2] ।
प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुध्येत्स आत्महे"ति ।

अतोऽधिकारलक्षणोक्तं प्रायश्चित्तमितरब्रह्मचारिविषयम् ।

उपपूर्वमपीत्येके[3] भावमशनवत्तदुक्तम् ॥ ४२ ॥

नैष्ठिकादीनां ब्रह्मचर्य्यप्रच्यवनम् 'उपपूर्व'मुपपातकम्, महापातकेष्वपरिगणितत्वा[4]दिति तत्र प्रायश्चित्तस्य 'भाव' विद्यमानतामप्येके आचार्या मन्यन्ते । 'अशनवत्,' यथा मध्वशनादिनिषेधस्तत्प्रायश्चित्तं चोपकुर्वाणस्य नैष्ठिकादीनां च समानम् । 'तदुक्त'स्मृतिकारैः—"उत्तरेषाञ्चैतदविरोधी"ति, गुरुकुलवासिनो यदुक्तम् तत्स्वाश्रमाविरोध्युत्तरेषामप्याश्रमिणां सम्भवतीत्यर्थः । तद्वदिहापीति ब्रह्मचर्य्यप्रच्यवने प्रायश्चित्त[5]सम्भवाद्ब्रह्मविद्यायोग्यताऽप्यस्ति ।

बहिस्तूभयथाऽपि स्मृतेराचाराच्च ॥ ४३ ॥

'तु'-शब्दो मतान्तरव्यावृत्त्यर्थः । उपपातकत्वे महापातकत्वेऽप्येते बहिर्भूता एव ब्रह्मविद्याऽधिकारिभ्यः, ब्रह्मविद्यायामनधिकृता इत्यर्थः । कुतः । 'स्मृतेः,' पूर्वोक्तात् पतनस्मरणात् । यद्यपि कलुषनि-

१ कीर्णी प्रच्युतश्चेति लि० पु० । २ पुनरिति द्विज इति च क्वचित् ।
३ ०मपि त्येक इति क्वचित्पठ्यते न तु तथा श्रीभाष्यादिसंमतम् ।
४ ०गणितत्वादिति मु० पु० । ५ ०कृत्या इति लि० लि० पु० ।
६ कल्पत्वेति लि० पु० ।

हरणाय केश्चिद्वचनैः प्रायश्चित्ताधिकारो[1] विद्यते, तथाऽपि कर्माधिकारानुगुणशुद्धिहेतुप्रायश्चित्तं न सम्भवति, "प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुध्येत्स आत्महे"ति स्मृतेरित्यर्थः । 'आचाराच्च'—शिष्टा हि नैष्ठिकादीन्भ्रष्टान् कृतप्रायश्चित्तानपि वर्जयन्ति, तेभ्यो ब्रह्मविद्यादिकं नोपदिशन्ति । अतस्तेषां नास्ति ब्रह्मविद्यायामधिकारः ॥

तद्भूताधिकरणं समाप्तम् ॥ १० ॥

—:o:—

अथ स्वाम्यधिकरणम् ११ । **स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥४४॥**

कर्माङ्गाश्रयाण्युद्गीथाद्युपासनानि किं यजमानकर्तृकाणि, उत ऋत्विक्कर्तृकाणीति चिन्तायां यजमानकर्तृकाणीत्यात्रेयो मन्यते । कुतः । 'फलश्रुतेः,' वेदान्तविहितेषु दहराद्युपासनेषु फलोपासनयोरेकाश्रयत्वदर्शनात्, इह च क्रतुफलातिरिक्तफलस्योद्गीथोपासनफलस्य यजमानाश्रयत्वश्रवणादित्यर्थः । न च गोदोहनादिवदङ्गाश्रयत्वेन यजमानकर्तृकत्वासम्भवः, गोदोहनादिषु ह्याध्वर्युकर्तृकप्रणयनाश्रयगोदोहनोपादानं[*]मन्येनाशक्यम्, इह तूद्गातृकर्तृकेऽप्युद्गीथे तस्योद्गीथादे रसतमत्वानुसन्धानं यजमानेनैव[3] कर्तुं शक्यत इति प्राप्तेऽभिधीयते—

आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रीयते[4] ॥ ४५ ॥

'आर्त्विज्य'मृत्विजः कर्मोद्गीथाद्युपासनमित्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते । कुतः । 'तस्मै हि' प्रयोजनायर्त्विक् 'परिक्रीयते,' फलसाधनभूतस्य साङ्गस्य क्रतोरुपादानायेत्यर्थः । कर्मविधिषु "ऋत्विजो वृणीते" "ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददाती"ति ऋत्विक्कर्तृकत्व[5]श्रवणेन फलसाधनभूतं साङ्गं कर्म ऋत्विग्भिरनुष्ठेयमित्यवगम्यते । तदन्तर्गतानि कायिकानि मानसानि च कर्माणि ऋत्विक्कर्तृकाण्येव । न च शक्त्यशक्ती तस्य निबन्धनम् ।

१ वचनैरधिकार इति लि० पु० । २ ०कर्तृकाणीति लि० पु० ।
* ० दोहनोपादानमेव सर्वपु. पाठः ।
३ ०रसतमत्वानुसंधाध्य म (संधानं) यजमानेन--इति लि० पु० ।
४ परिक्रियत इति भूयिष्ठेषु मु० पु० । ५ ०त्वमिति लि० पु० ।

यज्ञाप्युद्गीथाद्युपासनं पुरुषार्थः, तथाऽपि क्रत्वधिकृताधिकारित्वात्[1] क्रतोरङ्ग माहात्म्य ऋत्विक्कर्तृकत्वात् "यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तर"मित्युद्गीथादेः ऋत्विक्कर्तृकक्रियोपयोगित्वेन विद्यायास्तदेककर्तृकत्वश्रवणादृत्विक्कर्तृकाण्येतानि । दहराद्युपासनेषु ऋत्विक्कर्तृकत्वाश्रवणात्, "शास्त्रफलं प्रयोक्तरी"ति न्यायाच्च फलिकर्तृकत्वमेव ॥*

स्वाम्यधिकरणं समाप्तम् ॥ ११ ॥

अथ सहकार्यन्तरविध्यधिकरणम् १२ ।

सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् ॥ ४६ ॥

"तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेद् बाल्यं च पाण्डित्यं च[2] निर्विद्याथ मुनि"रित्यत्र बाल्यपाण्डित्यवन्मौनमपि विधीयत, उतानूद्यत इति विषये, मौनपाण्डित्यशब्दयोर्ज्ञानार्थत्वात्पाण्डित्यं निर्विद्येति विहितमेव ज्ञान'मथ मुनि' रित्यनूद्यते । विधिशब्दो न ह्यत्र श्रूयते । इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः—

'सहकार्यन्तरविधि'रिति । 'तद्वतो'—विद्यावतः 'विध्यादिवत्,' विधीयत इति विधिर्यज्ञादिः सर्वाश्रमधर्मः, शमदमादयश्च 'विधि'—शब्देनोच्यन्ते, आदिशब्देन श्रवणमनने गृह्येते । 'सहकार्यन्तरविधि'रित्यत्रापि विधीयत इति विधिः, सहकार्यन्तरं विधिश्चेति सहकार्यन्तरविधिः । एतदुक्तं[3] भवति—यथा[4] "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेने"त्यादिना 'शान्तो दान्त" इत्यादिना च सहकारी यज्ञादिः शमदमादिश्च विधीयते यथा च "श्रोतव्यो मन्तव्य" इति[5] श्रवणमनने चार्थप्राप्ते विद्यासहकारित्वेन गृह्येते, तथा "तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्ये"त्यादिना पाण्डित्यं बाल्यं मौनमिति त्रितयं विद्यायाः सहकार्यन्तरं

---

* स्व ..धिकारत्वादिति पु० द्वयेऽपि ।
[1] क्रतोश्चेति सूत्रं तु न श्रीभाष्यादिपरिगृहीतम् ।
[2] चैतत् बाल्यं चेति लि० पु० । [3] तदुक्तमिति लि० पु० ।
[4] यथा-शब्दोऽयमिति मु० पु० । [5] इत्यत्रेति लि० पु० ।

विधीयत इति । मौनं च पाण्डित्यादर्थान्तरमित्याह—'पक्षेणे'ति । 'मुनि'-शब्दस्य पक्षेण प्रकृष्टमननशीले व्यासादौ प्रयोगदर्शनान्मौनं[1] पाण्डित्य-बाल्ययोर्द्वयोस्तृतीयम् । यद्यप्य'थ मुनि'रित्यत्र विधिप्रत्ययो न श्रूयते तथाऽपि मौनस्या'प्राप्तत्वाद् विधेयत्वमङ्गीकरणीयम्—अथ मुनिः 'स्या'-दिति । एवं च मौनं श्रवणप्रतिष्ठार्थान्मननादर्थान्तरभूतमुपासनात्मक-ज्ञानस्य पुनःपुनःसंशीलनं तद्भावनारूपम् । तदेवं वाक्यार्थः—'ब्राह्मणो' विद्वान् 'पाण्डित्यं निर्विद्य' उपास्यं ब्रह्मतत्त्वं परिशुद्धं परिपूर्णं[5] च विदित्वा,[3] श्रवणमननाभ्यां प्राप्तं[4] वेदनं प्रतिलभ्येत्यर्थः । तच्च भगवद्-भक्तिसंस्कृतविशुद्धिकृतम्, यथोक्तम्—"नाहं वेदै"रित्यारभ्य "भक्त्या त्वनन्यया शक्यो··ज्ञातु"मिति । श्रुतिश्च "यस्य देवे परा भक्तिः" "नायमात्मा प्रवचनेन लभ्य" इत्यादिका । 'बाल्येन तिष्ठासेत्,' बाल्य-स्वरूपं चानन्तरमेव वक्ष्यते । 'बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनिः स्यात्, बाल्यपाण्डित्ये यथावदनुष्ठाय परिशुद्धे परे[†] ब्रह्मणि मननशीलो भवेद्विविदिषाजननरूपविद्याऽऽशाप्तये । एवं त्रितयोपादानेन लब्धविद्यो भवतीत्याह 'अमौनं मौनं[6] च निर्विद्याथ ब्राह्मणः' इति । अमौनं मौनेतर-सहकारिकलापः, तं च मौनं च यथावदुपाददानो विद्याकाष्ठां तदेकनि-ष्पाद्यां लभेतेत्यर्थः । 'स ब्राह्मणः केन स्या'दिति, उक्तादुपायादस्मि-न्योऽप्युपायोऽस्तीति पृष्टे 'येन स्यात्तेनेदृश एवे'ति, येन मौनपर्यन्तेन[7] ब्राह्मणः स्यादित्युक्तम्, तेनैवेदृशः स्यात्, न केनाप्यन्येनोपायेनेति परि-हृतम् । अतः सर्वेष्वाश्रमेषु स्थितस्य विदुषो यज्ञादिस्वाश्रमधर्मवत् पाण्डित्यादिकं मौनतृतीयं विद्यायाः सहकार्यन्तरं विधीयते ।

अथ स्यात्—यदि सर्वेष्वाश्रमेषु स्थितानां विदुषां तत्तदाश्रमधर्म-सहकारिणी मौनतृतीयप्रविधा विद्या ब्रह्मप्राप्तिसाधनमुच्यते, कथं

१ मौनमिति मु० पु० । २ प्रकृष्टमननशीलेति लि० पु० ।

† इतःप्रभृतिस्थानं यावत् काशीकराजकीयसंस्कृतपाठशालीयं लिखितपुस्तकं 'लि० पु०' संकेतितं समाप्तम् । अथेतः परं लिखितपुस्तकान्तराभावाद् पाठभेदा 'अ० मु०' संकेतेन पदेऽपदेऽपि व्यवह्रियन्ते इति द्रष्टव्यम् ।

३ विदुषेति अ० पु० । ४ प्राप्यमिति अ० ।

५ परिपूर्णं—इति मु० पु० । ६ मौनमिति नास्ति अ० । ७ पर्यन्ते येति अ० ।

तर्हि छान्दोग्ये "ऽभिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे" इत्यारभ्य "स खल्वेवं वर्त्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते न च पुनरावर्त्तते" इति यावदायुषं गार्हस्थ्यधर्मेण स्थितिदर्शनमुपपद्यते—इत्यत्राह—

कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः ॥ ४७ ॥

'तु'-शब्दश्चोद्यं व्यावर्त्तयति । 'कृत्स्नभावात्'—कृत्स्नेषु भावात् कृत्स्नेष्वाश्रमेषु विद्यायाः सद्भावात् गृहिणोऽप्यस्तीति तेनोपसंहारः, तस्मात्सर्वाश्रमधर्मप्रदर्शनार्थो गृहिणोपसंहार इत्यभिप्रायः ।

तथैतस्मिन्नपि वाक्ये "ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं[२] चरन्ती"ति पारिव्राज्यैकान्तधर्मं प्रतिपाद्य "तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य" इत्यादिना पारिव्राज्यधर्मस्थितिहेतुकमौनतृतीयसहकारिविधानं प्रदर्शनार्थमित्याह—

मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ॥ ४८ ॥

सर्वैषणाविनिर्मुक्तस्य भिक्षाचरणपूर्वकमौनोपदेशः सर्वेषामाश्रमधर्माणां प्रदर्शनार्थः । कुतः । एवंविधमौनोपदेशवदितरेषामाश्रमि[१]धर्माणामपि "त्रयो धर्मस्कन्धा" इत्यारभ्य "ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेती"ति ब्रह्मप्राप्त्युपदेशात् । उपपादितश्च पूर्वमेव 'ब्रह्मसंस्थ'-शब्दः सर्वाश्रमिसाधारण इति । अतः सुष्ठूक्तम्—यज्ञादिसर्वाश्रमधर्मवन्मौनतृतीयः पाण्डित्यादिविद्यासहकारित्वेन विधीयत इति ॥

सहकार्यन्तरविध्यधिकरणं समाप्तम् ॥ १२ ॥

अथानाविष्काराधिकरणम् १३ ।

अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॥ ४९ ॥

"तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासे"दित्यत्र विदुषो बाल्यमुपादेयतया श्रुतम् । बालस्य भावः कर्म वा बाल्यम्,

---

१ धर्मशब्दो परतस्सर्वत्रैव मु० पु० प० च परस्परमेव भवति, म ▯ तयोपनिषदि म चाऽनुशासनिकम् ।

२ ०माचर्येति प० ।

बालभावस्य वयोऽवस्थाविशेषस्यानुपादेयत्वात् कर्म्मैवेह गृह्यते । तत्र किं बालस्य कर्म्म कामचारादि सर्वं विदुषोपादेयमुत दम्भादिरहितत्वमेवेति विशये विशेषाभावात्सर्वमुपादेयम् । नियमशास्त्राणि च विशेषविधिनाऽनेन बाध्यन्त इत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते—

"अनाविष्कुर्व"न्निति । बालस्य यत्स्वभावाऽनाविष्कारो[1]रूपं कर्म्म, तदुपाददानो वर्तेत विद्वान् । कुतः । 'अन्वयात्'—तस्यैवान्वयात् । 'बाल्येन तिष्ठासे'दित्यस्मिन् विधौ तस्यैव ह्यन्वयसम्भवः[2], इतरेषां विद्याविरोधित्वप्रत्ययात्—

"नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः ।
नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात्" ॥

"आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धि"रित्यादिषु ॥

अनाविष्काराधिकरणं समाप्तम् ॥ १३ ॥

ऐहिकाधिकरणम् १४ । **ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे[3] तद्दर्शनात् ॥५०॥**

द्विविधा विद्याऽभ्युदयफला मुक्तिफला च । तत्राभ्युदयफला स्वसाधनभूतैः पुण्यकर्म्मभिः पुण्यकर्म्मानन्तरमेवोत्पद्यत, उतानन्तरं कालान्तरे वेत्यनियम इति संशयः । पूर्वकृतैः पुण्यकर्म्मभिर्हि[4] विद्वान् जायते, यथोक्तं भगवता—"चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुने"ति । साधने निर्वृत्ते[5] विलम्बहेत्वभावादनन्तरमेवेति प्राप्त उच्यते—

ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्ध इति । ऐहिकमभ्युदयफलमुपासनमप्रस्तुतप्रतिबन्धे अप्रस्तुते प्रबलकर्म्मान्तरप्रतिबन्धे सत्यनन्तरम्, प्रतिबन्धे सति तदुत्तरकालमित्यनियमः । कुतः । 'तद्दर्शनात्,' दृश्यते हि प्रबलेन कर्म्मान्तरेण कर्म्मफलप्रतिबन्धाभ्युपगमः श्रुतौ—"यदेव विद्यया करोति

---

१ ०विष्कारेति मु० पु० ।
२ ०सम्भवादिति प्र० ।
३ ०धीत्यधिकं प्र० ।
४ ०कर्म्मभिरितीति प्र० ।
५ निवृत्त इति प्र० ।

श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्य्यवत्तर"मित्युद्गीथविद्यायुक्तस्य कर्म्मणः फलप्रतिबन्धश्रवणात् ॥

ऐहिकाधिकरणं समाप्तम् ॥ १४ ॥

अथ मुक्तिफलाधिकरणम् १५ । **एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थाऽवधृतेस्तदवस्थाऽवधृतेः ॥ ५१ ॥**

मुक्तिफलस्याप्युपासनस्य स्वसाधनभूतैर्निश्चयितकर्म्मभिरुत्पत्तावेवमेव कालानियमः, तस्याऽपि पूर्ववत्प्रतिबन्धाभावप्रतिबन्ध[1]कपावस्यावधृतेः । अत्रापि तस्य हेतोः समानत्वादित्यर्थः । सर्वेभ्यः कर्म्मभ्यो मुक्तिफलविद्यासाधनस्य कर्म्मणः प्रबलस्याप्रतिबन्धासम्भव इत्यधिकाऽऽशङ्का, तत्रापि ब्रह्मविद्वचाराणां न पूर्वैहसानां प्रबलानां सम्भवात् प्रतिबन्धसम्भव इति परिहारः । द्विरुक्ति[2]रध्यायपरिसमाप्तिं द्योतयति ॥

मुक्तिफलाधिकरणं समाप्तम् ॥ १५ ॥

इति श्रीमद्भगवद्रामानुजाचार्य्यविरचिते शारीरकमीमांसाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ॥

समाप्तश्चायं साधनाध्यायस्तृतीयः ॥

१ प्रमाणोत्पत्तिक्रमश्च मु० पु०, द्वि० च । २ पुनरुक्तिरिति ग० ।

नमो मीमांसाद्वयगुरवे भगवते श्रीमते रामानुजाचार्याय ॥

अथ

चतुर्थोऽध्यायः ॥

अथाऽऽवृत्त्यधिकरणम् १। **आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॥ १ ॥**

तृतीयेऽध्याये साधनैः सह विद्या चिन्तिता । अथेदानीं विद्यास्वरूपविशोधनपूर्वकं विद्याफलं चिन्त्यते ।

तत्र "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" "तमेव[1] विदित्वाऽतिमृत्युमेति" 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" "यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णम्"मित्यादिवेदान्तवाक्येषु ब्रह्मप्राप्तिसाधनतया विहितं वेदनं किं सकृत्कृतमेव शास्त्रार्थ, उताऽसकृदावृत्त[2]मिति संशयः । किं युक्तम् । सकृत्कृतमिति । कुतः । 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती'ति वेदनमात्रस्यैव विधानादसकृदावृत्तौ प्रमाणाभावात् । न चावघातादिवद्वेदनस्य ब्रह्मापारोक्ष्यं[3] प्रति दृष्टोपायत्वाद् यावत्कार्यमावृत्तिरिति वक्तुं शक्यम्, वेदनस्य दृष्टोपायत्वाभावात् । ज्योतिष्टोमादिकर्मवद्धि वेदान्तविहितं च वेदनं परमपुरुषाराधनरूपम्, आराधिताच्च परमपुरुषाद् धर्मार्थकाममोक्षाख्यपुरुषार्थावाप्तिरिति हि "फलमत उपपत्ते"रित्यत्र प्रतिपादितम् । अतो ज्योतिष्टोमादिवच्छाब्दं सकृत्कृतमेव शास्त्रार्थ इति प्राप्ते प्रचक्ष्महे—

'आवृत्तिरसकृ'दिति । असकृदावृत्तमेव वेदनं शास्त्रार्थः । कुतः । 'उपदेशात्,' ध्यानोपासनपर्यायेण वेदनशब्देनोपदेशात्[4] । तत्पर्यायत्वं च विद्युपास्तिध्यायतीनामेकस्मिन् विषये वेदनो[5]पदेशपरवाक्येषु प्रयोगादवगम्यते । तथा हि, "मनो ब्रह्मेत्युपासीत" इत्युपासिनोपक्रान्तेऽर्थे

१ ०मेवमिति मु० पु० । २ ०दावर्त्तनमिति प० ।
३ ब्रह्मापरोक्ष्यमिति मु० पु० । ४ वेदनोपदेशादिति क्वचित् ।
५ वेदनोप–दर्शनम् छ नास्ति ।

'भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेदे"ति विदिनोपसंह्रियते । तथा, "यस्तद्वेद यत्स वेद स मयैतदुक्त" इत्युपक्रमे विदिनोक्तं रैक्वस्य ज्ञानम् "अनु म एतां भगवो देवतां शाधि यां देवतामुपास्स" इत्युपासिनोपसंह्रियते । तथा, "ब्रह्मविदाप्नोति पर" मित्यादिवाक्यसमानार्थेषु वाक्येषु "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" "ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमान" इत्यादिषु ध्यायतिना वेदनमभिधीयते । ध्यानं च चिन्तनम्, तच्च[1] स्मृतिसन्ततिरूपम्, न स्मृतिमात्रम् । उपास्तेरपि तदेकार्थः, एकाग्रचित्तवृत्तिनैरन्तर्ये प्रयोगदर्शनात् । तदुभयैकार्थ्यादसकृदावृत्तसन्ततस्मृतिरिह "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" "ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशै[2]"रित्यादिषु वेदनादिशब्दैरभिधीयत इति निश्चीयते ।

लिङ्गाच्च ॥ २ ॥

लिङ्गं—स्मृतिः । स्मृतेश्चायमर्थोऽवगम्यते । स्मर्यते हि मोक्षसाधनभूतं वेदनं स्मृतिसन्ततिरूपम्—

"तद्रूपप्रत्यये चैका सन्ततिश्चान्यनिःस्पृहा ।
तद्ध्यानं प्रथमैः षड्भिरङ्गैर्निष्पाद्यते तथे[3]"ति ।

तस्मादसकृदावृत्तमेव वेदनं शास्त्रार्थः ॥

आवृत्त्यधिकरणं समाप्तम् ॥ १ ॥

अथाऽऽत्मत्वोपासनाधिकरणम् ३ । आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॥३॥

इदमिदानीं चिन्त्यते—किमुपास्यं ब्रह्मोपासितुरन्यत्वेनोपास्य,-मुतोपासितुरात्मत्वेनेति । किं युक्तम् । अन्यत्वेनेति । कुतः । उपासितुः प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरत्वाद् ब्रह्मणः । अर्थान्तरत्वं चा"धिकन्तु भेदनिर्दे-

---

१ तच्चात्र चिन्तनमित्येव प. ।
२ ०पाशैरिति प ।
३ तथेति प ।

र्थात्" "अधिकोपदेशात्" "नेतरोऽनुपपत्ते"रित्यादिषूपपादितम् । यथावस्थितञ्च ब्रह्मोपास्यम् । अयथावस्थितोपासने हि ब्रह्मप्राप्तिरप्ययथाभूता स्यात्, "यथाक्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवती"ति न्यायात् । अतोऽन्यत्वेनोपास्यमित्येवं प्राप्तेऽभिधीयते—

'आत्मेति त्वि'ति । 'तु'-शब्दोऽवधारणे । उपासितुरात्मेत्येवोपास्यम् । उपासितुः प्रत्यगात्मा स्वशरीरस्य यथाऽऽत्मा, तथा स्वात्मनोऽपि परं ब्रह्मात्मेत्येवोपासीतेत्यर्थः । कुतः । यतमभ्यु¹पगच्छन्ति पूर्वे उपासितारः, "त्वं वा अहमस्मि भगवो देवतेऽहं वै त्वमसी"ति । उपासितुरर्थान्तरभूतं ब्रह्मोपासितारो'ऽह'मिति कथमभ्युपगच्छन्तीत्यत आह 'ग्राहयन्ति चे'ति । इममर्थमविदुषुपासितॄन् ग्राहयन्ति शास्त्राणि, तान् प्रत्युपपादयन्तीत्यर्थः, "य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति स त आत्माऽन्तर्याम्यमृत" इति, तथा "सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः· ऐतदात्म्यमिदं सर्व'मिति, "सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जला"निति च सर्वस्य चिदचिद्वस्तुनः तज्जत्वात्तल्लत्वात्तदनत्वात्तन्नियाम्यत्वात्तच्छरीरत्वाच्च सर्वस्यायमात्मा, अतः स त आत्मा । अतो यथा प्रत्यगात्मनः स्वशरीरं प्रत्यात्मत्वाद्देवोऽहं मनुष्योऽहमित्यनुसन्धानम्, तथा प्रत्यगात्मनोऽप्यात्मत्वात्परमात्मनः, तस्याप्यहमित्येवानुसन्धानं युक्तमिति । एवं शास्त्रोपपादितं सर्वबुद्धीनां ब्रह्मैकनिष्ठत्वेन* सर्वशब्दानां ब्रह्मैकनिष्ठत्वमभ्युपगच्छन्त 'त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसि भगवो देवते"—इति व्यतिहारेणो²पयन्तः । एवं च "अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद" "अकृत्स्नो ह्येष आत्मेत्येवोपासीत" "सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद" इत्यन्यत्वानुसन्धाननिषेध,³ "पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वे" ति पृथक्त्वानुसन्धानविधानं

१ यत्र तु—इति च   * ०निष्ठत्वे इति द्वि ।
२ व्यतिकरेणेति पुस्तकान्तरे, व्यतिरेकेणेति तु च ।
३ एवं वेदेत्यात्मत्वानुसंधाननिषेध इति क्वचित् ।

चाभिहितम् । अहमिति स्वात्मतयाऽनुसन्धानादन्यत्वानुसन्धाननिषेधो दर्शितः, स्वशरीरात् स्वात्मनोऽधिकस्यानुसन्धानवत्स्वात्मनोऽपि परमात्मनोऽधिकत्वानुसन्धानात्पृथक्त्वानुसन्धानविधानं च दर्शितम् । अधिकस्य ब्रह्मणः प्रत्यगात्मन आत्मत्वात्तस्य च ब्रह्मशरीरत्वादिविधवाक्ये'ऽहमस्मीत्येव' इत्युक्तम् । अत उपासितुरात्मत्वेन ब्रह्मोपास्यमिति स्थितम् ।

आत्मत्वोपासनाधिकरणं समाप्तम् ॥ २ ॥

अथ प्रतीकाधिकरणम् ३ । न प्रतीके न हि सः ॥ ४ ॥

"मनो ब्रह्मेत्युपासीत स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते" इत्यादिप्रतीकोपासनेष्वप्यात्मत्वानुसन्धानं कार्यं,उत नेति चिन्तायाम् "मनो ब्रह्मेत्युपासीते"ति ब्रह्मोपासनत्वसाम्याद् ब्रह्मण उपासितुरात्मत्वादात्मेत्येवोपासीतेत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते—

'न प्रतीक' इति । 'प्रतीके न' आत्मत्वानुसन्धानं कार्यम् । 'न हि सः' न ह्युपासितुरात्मा प्रतीकः । प्रतीकोपासनेषु प्रतीक एवोपास्यो, न ब्रह्म । ब्रह्म तु तत्र दृष्टिविशेषणमात्रम् । प्रतीकोपासने हि नामाऽन्नस्त्वपि ब्रह्मदृष्ट्याऽनुसन्धानम् । ततो नाम्नस्य प्रतीकस्योपासितुरात्मत्वाभावाच्च तथाऽनुसन्धेयम् ।

तत्रापि ब्रह्मैवोपास्यम्, ब्रह्मण उपास्यत्वसम्भवे मनआदीनामचेतनानामल्पशक्तीनां चोपास्यत्वायथायोग्यत्वात् । अतो मनआदिदृष्ट्या ब्रह्मैवोपास्यमिति, तत्राह¹—

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॥ ५ ॥

मनआदिषु 'ब्रह्मदृष्टि'रेव युक्ता, न ब्रह्मणि मनआदिदृष्टिः, ब्रह्मणो मनआदिभ्य उत्कर्षात्, तेषां च विपर्ययात् । उत्कृष्टे हि राजनि भृत्यदृष्टिः प्रत्यवायकरी, भृत्ये तु राजदृष्टिरभ्युदयाय ॥

प्रतीकाधिकरणं समाप्तम् ॥ ३ ॥

१ ०मित्यत आहेति प. ।

अथाऽऽदित्यादिमत्यधिकरणम् ।

आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः ॥ ६ ॥

"य एवासौ तपति तमुद्गीथमुपासीत" इत्यादिषु कर्माङ्गाश्रयेषूपासनेषु संशयः—किमुद्गीथादौ कर्माङ्गे आदित्यादिदृष्टिः कर्तव्या, उतादित्यादिषूद्गीथादिदृष्टिरिति । उत्कृष्टदृष्टिर्निकृष्टे कर्तव्येति न्यायादुद्गीथादीनां च फलसाधनभूतकर्माङ्गत्वेनाफलेभ्य आदित्यादिभ्य उत्कृष्टत्वादादित्यादिषूद्गीथादिदृष्टिरिति प्राप्तेऽभिधीयते—

'आदित्यादिमतयश्चाङ्ग' इति । 'च'—शब्दोऽवधारणे, अत्वङ्ग उद्गीथादावादित्यादिदृष्टय एव कार्याः । कुतः । 'उपपत्तेः'—आदित्यादीनामेवोत्कृष्टत्वोपपत्तेः । आदित्यादिदेवताराधनद्वारेण हि कर्मणामपि फलसाधनत्वम् । अतस्तद्दृष्टिरुद्गीथाद्यङ्गे ॥

आदित्यादिमत्यधिकरणं समाप्तम् ॥ ४ ॥

अथाऽऽसीनाधिकरणम् ५ ।

आसीनः सम्भवात् ॥ ७ ॥

मोक्षसाधनतया वेदान्तशास्त्रैर्विहितं ज्ञानं ध्यानोपासनादिशब्दवाच्यम्, असकृदावृत्तं सन्ततस्मृतिरूपमित्युक्तम् । तदनुतिष्ठन्नासीनः शयानस्तिष्ठन् गच्छंश्च विशेषाभावादनियमेनानुतिष्ठेदिति प्राप्त उच्यते—

'आसीन' इति । 'आसीन' उपासनमनुतिष्ठेत् । कुतः । 'सम्भवात्' । आसीनस्यैव ह्यैकाग्र्यचित्ततासम्भवः । स्थितिगत्योः प्रयत्नसापेक्षत्वात्, शयने च निद्रासम्भवात् । पश्चाद्धारणा[2]श्रयनिवृत्तये सापाश्रय[1] आसीनः कुर्यात् ।

ध्यानाच्च ॥ ८ ॥

'निदिध्यासितव्य' इति ध्यानरूपत्वादुपासनस्यैकाग्र्यचित्तताऽवश्यम्भाविनी । ध्यानं हि विजातीयप्रत्ययान्तराव्यवहितमेकचिन्तनमित्युक्तम् ।

---

१ शयान इति मु पु । २ पश्चादाश्रयेति प. । ३ छायव इति मु पु ।

अचलत्वं चापेक्ष्य ॥ ९ ॥

निश्चलत्वं चापेक्ष्य[1] पृथिव्यन्तरिक्षादिषु ध्यानशब्दोपयुक्तिर्दृश्यते "ध्यायतीव पृथिवी ध्यायतीवान्तरिक्षं ध्यायतीव द्यौः ध्यायन्तीवाऽऽपो ध्यायन्तीव पर्वता" इति । अतः पृथिवीपर्वतादिवदेकाग्रचित्ततया निश्चलत्वमुपासकस्यासीनस्यैव सम्भवेत् ।

स्मरन्ति च ॥ १० ॥

स्मरन्ति चासीनस्यैव ध्यानम्—

"शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।
नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥
तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ।
उपविश्यासने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये" इति ।

यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ॥ ११ ॥

एकाग्रतातिरिक्तदेशकालविशेषाश्रवणादेकाग्रतानुकूलो यो देशः कालश्च, स एवोपासनस्य देशः कालश्च । "समे शुचौ शर्करावह्निवालुका[2]विवर्जिते" इति वचनमेकाग्रतैकान्तदेशमाह, न तु देशं नियच्छति, "मनोऽनुकूल"इति वाक्यशेषात् ॥

आसीनाधिकरणं समाप्तम् ॥ ५ ॥

आप्रायणाधिकरणम् ६। आ प्रायणा[3]त्तत्रापि हि दृष्टम् ॥१२॥

तदिदमपवर्गसाधनमुक्तलक्षणोपासनमेकाह एव सम्पाद्यमुताऽऽप्रायणात्प्रत्यहमनुवर्तनीयमिति विशये एकस्मिन्नेवाहनि शास्त्रार्थस्य कृतत्वात्तावतैव परिसमापनीयमिति प्राप्त उच्यते—

'आ प्रायणा'दिति, आ मरणादनुवर्तनीयम् । कुतः । 'तत्रापि हि दृष्टम्'—उपासनोद्योगप्रभृत्याऽऽप्रायणान्मध्ये यः कालस्तत्र सर्वत्रापि

---

१ अपेक्ष्येति प० ।
२ शुचौ देशे ......वालुकादि—इति मु० पु० । ३ प्रयाणेतिप्रायः पुस्तकेषु ।

दृष्टमुपासनम् "स खल्वेवं वर्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसंपद्यत इति ॥

छान्दोग्याधिकरणं समाप्तम् ॥ ६ ॥

अथ तदधिगमाधिकरणम् ७ ।

तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् ॥ १३ ॥

एवं विद्यास्वरूपं विशोध्य विद्याफलं चिन्तयितुमारभते । ब्रह्मविद्याप्राप्तौ पुरुषस्योत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ श्रूयेते—"तद्यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते" "तस्यैवात्मा पदवित्तं विदित्वा न कर्मणा लिप्यते पापकेने"त्युत्तराघाश्लेषः, "तद्यथेषीकातूल[1]मग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते" "क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे" इति पूर्वाघविनाशः । एतावश्लेषविनाशौ विद्याफलभूतावुपपद्येते नेति[2] संशयः । किं युक्तम् । नोपपद्येते इति । कुतः । "नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपी"त्यादिशास्त्रविरोधात् । अश्लेषविनाशव्यपदेशस्तु मोक्षसाधनभूतविद्याविधिवाक्यशेषगतः कथंचिद्विद्यास्तुतिप्रतिपादनेनाप्युपपद्यते । न च विद्या पूर्वोत्तराघयोः प्रायश्चित्ततया विधीयते, येन प्रायश्चित्तेनाघविनाश उच्येत । विद्या हि 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती"ति ब्रह्मप्राप्त्युपायतया विधीयते । अतो विद्यार्थवादोऽयमघविनाशाश्लेषव्यपदेश इत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते—

'तदधिगम' इति । विद्याप्राप्तौ पुरुषस्य विद्यामाहात्म्या'दुत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशा'वुपपद्येते । कुतः । एवंविधं हि विद्यामाहात्म्यमवगम्यते, 'एवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते' 'एवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्त' इत्यादिव्यपदेशात् । न च 'नाभुक्तं क्षीयते कर्म'[3]इत्यनेन शास्त्र-

---

१ ०षीकतूलमिति मु पु, न तु मध्येषीकमिति पाठः ।
२ न वेति-इति प ।
३ नाभुक्तकर्म क्षीयते-इति प ।

णास्य विरोधः, भिन्नविषयत्वात्। तद्धि कर्मणां फलजननसामर्थ्यद्रढिमविषयम्, एतत्तत्त्वज्ञाया विद्यायाः प्राक्कृतानां पाप्मनां फलजननशक्तिविनाशसामर्थ्यम् उत्पत्स्यमानानां च फलजननशक्त्युत्पत्तिप्रतिबन्धकरणसामर्थ्यं च प्रतिपादयतीति द्वयोर्विषयो भिद्यते। यथाऽग्निजलयोरौष्ण्यतद्विनाशनसामर्थ्यविषययोर्द्वयोः प्रमाणयोरपि विषयभेदात्प्रामाण्यम्, एवमत्रापीति न कश्चिद्विरोधः।

अघस्याश्लेषकरणं, वैदिककर्मयोग्यतापादनप्रत्यवायहेतुशक्त्युत्पत्तिप्रतिबन्धकरणम्। अघानि हि कृतानि पुरुषस्य वैदिककर्मयोग्यतां सजातीयकर्मान्तरारम्भरुचिं प्रत्यवायं च कुर्वन्ति। अघस्य विनाशकरणम्, मुत्पन्नानां तच्छक्तेर्विनाशकरणम्। शक्तिरपि परमपुरुषाप्रीतिरेव। तदेवं विद्या वेदितुर्वेद्यात्यर्थप्रियत्वेन स्वयमपि निरतिशयप्रिया सती वेद्यभूतपरमपुरुषाराधनरूपा पूर्वकृताघसञ्चयजनितपरमपुरुषाप्रीतिं विनाशयति, सैव विद्या स्वोत्पत्त्युत्तरकालभाव्यघनिमित्तपरमपुरुषाप्रीत्युत्पत्तिं च प्रतिबध्नाति। तदिदमश्लेषवचनं प्रामादिकविषयं मन्तव्यम्, 'नाविरतो दुश्चरिता"दित्यादिभिः शास्त्रैः प्रायणादहरहरभ्यस्यमानाया उत्तरोत्तरातिशयभागिन्या विद्याया दुश्चरितविरतिनिष्पाद्यत्वावगमात्॥

तदधिगमाधिकरणं समाप्तम्॥ ७॥

इतराधिकरणम् ८। **इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु॥ १४॥**

उत्तरपूर्वाघयोर्विद्ययाऽश्लेषविनाशावुक्तौ। 'इतरस्य' पुण्यस्या'प्येव'मुक्तेन न्यायेनाश्लेषविनाशौ विद्यया स्याताम्, विद्याफलविरोधित्वसामान्यात् व्यपदेशाच्च। भवति च व्यपदेशः—उभे सुकृतदुष्कृते निर्दिश्य 'सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्ते" इति, "तत्सुकृतदुष्कृते धूनुत[1]" इति च। मुमुक्षोरनिष्टफलत्वात्सुकृतस्यापि 'पाप्म'-शब्देन व्यपदेशः। सुकृतस्य[2] शास्त्रीयत्वात्तत्फलस्य केषाञ्चिदिष्टत्वदर्शनाच्च विद्यया अविरोधशङ्का

१ विधूनुत इति मु. पु.। २ अपिशब्दोऽधिको मु. पु.।

निवर्त्तयितुमतिदेशः । ननु विदुषोऽपि सेतिकर्त्तव्यताकोपासननिर्वृत्तये वृष्ट्यादिफलानीष्टान्येव, कथं तेषां विरोधाद्विनाश उच्यते, तत्राह— 'पाते त्वि'ति । शरीरपाते तु तेषां विनाशः, शरीरपातादूर्ध्वं तु विद्याऽननुगुणदृष्टफलानि सुकृतानि नश्यन्तीत्यर्थः ॥

इतराधिकरणं समाप्तम् ॥ ८ ॥

अथानारब्धकार्याधिकरणम् ९ ।

अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः ॥१५॥

इत्थं विद्योत्पत्तेः पूर्वोत्तरभाविनोः सुकृतदुष्कृतयोरश्लेषविनाशावुक्तौ । ततः पूर्वभाविनोः सुकृतदुष्कृतयोः किमविशेषेण विनाशः, उतानारब्धकार्ययोरेवेति विशये "सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते" इति विद्याफलस्याविशेषश्रवणाद्विद्योत्पत्त्युत्तरकालभाविन्याश्च शरीरस्थितेः कुलालचक्रभ्रमणादिवत्संस्कारवशादप्युपपत्तेरविशेषेणेति प्राप्त उच्यते—

'अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे' इति । विद्योत्पत्तेः 'पूर्वे' सुकृतदुष्कृते 'अनारब्धकार्ये' अप्रवृत्तफले 'एव' विद्यया विनश्यतः । कुतः । 'तदवधेः' "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्ये" इति शरीरपातावधिश्रुतेः । न च पुण्यापुण्यकर्मजन्यभगवत्प्रीत्यप्रीतिव्यतिरेकेण शरीरस्थितिहेतुभूतसंस्कारसद्भावे प्रमाणमस्ति ॥

अनारब्धकार्याधिकरणं समाप्तम् ॥ ९ ॥

अथाग्निहोत्राद्यधिकरणम् १० ।

अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् ॥ १६ ॥

इतरस्याप्येवमसंश्लेष इति विद्याबलात्सुकृतस्याप्यसंश्लेष उक्तः । अग्निहोत्रादीनां नित्यनैमित्तिकानामाश्रमधर्माणामपि सुकृतत्वसामान्येन तत्फलस्याश्लेषादनिच्छतोऽननुष्ठाने प्राप्त उच्यते—

'अग्निहोत्रादि त्वि'ति । 'तु'-शब्दः सुकृतान्तरेभ्यो विशेषणार्थः । अग्निहोत्राद्याश्रमधर्माः फलाश्लेषासम्भवादनुष्ठेया एव । तदुपसम्भवरय

तत्कार्यार्थत्वाक्षेपात् । विद्याख्यकार्यायैव हि विदुषोऽग्निहोत्राद्यनुष्ठानम् । कथमिदमवगम्यते । 'तद्दर्शनात्,' दृश्यते हि "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन" इत्यादिनाऽग्निहोत्रादीनां विद्यासाधनत्वं विद्यायाश्चाऽऽप्रायणादभ्यासाधेयातिशयाया अहरहरहत्याद्युत्पत्त्या तदुत्पत्त्यर्थमाश्रमकर्माण्यहरहरनुष्ठेयमेव, अन्यथाऽऽश्रमकर्मलोपे दूषितान्तःकरणस्य विद्योत्पत्तिरेव न स्यात् ।

यच्चाऽग्निहोत्रादिसाधुकृत्या विद्योत्पत्त्यर्था, विद्योत्पत्तेः प्राचीनं च सुकृतं "यावत्सम्पातमुषित्वा" "प्राप्यान्तं कर्मणः" इत्यनुभवेन विनष्टम्, भुक्तावशिष्टं च प्रारब्धफलम्,[1] "सुहृदः साधुकृत्या"मित्यस्य को विषय[2], तत्राह–

अतोऽन्यापि ह्येकेषामुभयोः ॥ १७ ॥

'अतो'ऽग्निहोत्रादिसाधुकृत्याया विद्योत्पत्त्यर्थाया 'अन्यापि' विद्याऽधिगमात् पूर्वोत्तरयोरुभयोरपि पुण्यकर्मणोः प्रबलकर्मप्रतिबद्धफला साधुकृत्याऽनन्ता सम्भवत्येव, तद्विषयमिद'मेकेषां' शाखिनां वचनम् "तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्या"मिति । विद्ययाऽश्लेषविनाशश्रुतिश्च तद्विषया ।

अनुष्ठितस्यापि कर्मणः फलप्रतिबन्धसम्भवं पूर्वोक्तं स्मारयति–

यदेव विद्ययेति हि ॥ १८ ॥

"यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तर"मित्युद्गीथविद्यायाः क्रतुफलाप्रतिबन्धफलवत्त्ववचनेनानुष्ठितस्यापि कर्मणः फलप्रतिबन्धः सूच्यते हि । अतो विदुषो[3]ऽनुष्ठितप्रतिबद्धफलविषयं 'सुहृदः साधुकृत्या'मिति शाट्यायनकम्[4] ॥

अग्निहोत्राद्यधिकरणं समाप्तम् ॥ १० ॥

---

१ प्रारब्धं कर्मफलमिति मु· पु· । २ को विषय इति मु· पु· ।
३ अतोऽविदुष इत्यकारच्छेदो मु· पु· । ४ ०यनकमिति मु· पु· ।

इतरक्षपणा- धिकरणम् ११ । भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाऽथ*संपद्यते ॥ १९ ॥

ययोः पुण्यपापयोरश्लेषविनाशावुक्तौ, ताभ्यामितरे आरब्धकार्ये पुण्यपापे किं विद्यायोनिशरीरावसाने उत तच्छरीरावसाने शरीरान्तरावसाने वेऽत्यनियम इति सशये, "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये ऽथ संपत्स्य" इति तच्छरीरविमोकावसानत्वश्रवणात्तदवसाने इति प्राप्त उच्यते—

"भोगेन त्वि"ति । 'तु'-शब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः । इतरे आरब्धकार्ये पुण्यपापे स्वारब्धफलभोगेन क्षपयित्वा तत्फलभोगसमाप्त्यनन्तरं ब्रह्म 'सम्पद्यते' । ते च पुण्यपापे एकशरीरोपभोग्यफले चेत्तच्छरीरावसाने संपद्यते । अनेकशरीरोपभोग्यफले चेत्, तदवसाने सम्पद्यते । भोगेनैव[1] क्षपयितव्यत्वादारब्धफलयोः कर्मणोः । "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्य" इति च भोगेन तयोः कर्मणोर्विमोक उच्यते, देहावधि नियमाश्रवणात् । तदेवं ब्रह्मविद्यायाः प्रागनुष्ठितमभुक्तफलमनारब्धफलं पुण्यपापरूपं कर्माऽनादिकालसञ्चितमनन्तं विद्यामाहात्म्याद्विनश्यति, विद्यारम्भोत्तरकालमनुष्ठितञ्च न श्लिष्यति । तत्र पुण्यरूपं सर्वं विदुषः सुहृदो गृह्णन्ति, पापं च द्विषन्त इति निरवद्यम् ॥

इतरक्षपणाधिकरणं समाप्तम् ॥ ११ ॥

इति श्रीमद्भगवद्रामानुजाचार्यविरचिते शारीरकमीमांसाभाष्ये फलाध्यायस्य चतुर्थस्य प्रथमः पादः ॥

---

* 'संपद्यत' इति सूत्रपाठः सर्वपुस्तकेषु ।

१ चेदिति प्र । २ तदवसाने इति-इति मु पु । ३ एवकारो नास्ति क पुस्तकेषु ।

अथ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ वागधिकरणम् १। **वाङ् मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॥ १ ॥**

इदानीं विदुषो गतिप्रकारं चिन्तयितुमारभते। प्रथमन्तावदुत्क्रान्तिश्चिन्त्यते। तत्रेदमाम्नायते–"अस्य सोम्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि संपद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवताया"मिति। अत्र 'वाङ् मनसि संपद्यते' इति वाचो मनसि संपत्तिश्रुतिः किं वाग्वृत्तिमात्रविषया, उत वागिन्द्रियविषयेति विशये वृत्तिमात्रविषयेति युक्तम्[1]। कुतः। मनसो वाक्प्रकृतित्वाभावात् तत्र वाक्स्वरूपसम्पत्त्यसम्भवात्। वागादिवृत्तीनां मनोऽधीनत्वेन वृत्तिसम्पत्तिश्रुतिः कथंचिदुपपद्यत इत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते–

'वाङ् मनसी'ति। वाक्स्वरूपमेव मनसि संपद्यते। कुतः। 'दर्शनात्[2]', दृश्यते हि वागिन्द्रिये उपरतेऽपि मनःप्रवृत्तिः। वृत्तिमात्रसम्पत्त्याऽपि तदुपपद्यत इति चेत्तत्राह 'शब्दाच्चे'ति, 'वाङ् मनसि संपद्यत' इति वाक्स्वरूपसंपत्तावेव हि शब्दो, न वृत्तिमात्रसम्पत्तौ। न हि तदानीं मृत्युपरमे वागिन्द्रिये प्रमाणान्तरेणोपलभ्यते, येन वृत्तिमात्रं संपद्यत इत्युच्यते। यदुक्तम्–मनसो वाक्प्रकृतित्वाभावाद्वाचो मनसि संपत्तिर्नोपपद्यत इति, तद्'वाङ् मनसि संपद्यत' इति वचनान्मनसा वाक् संयुज्यते न तु तत्र लीयत इति परिहर्तव्यम्।

अत एव[3] सर्वाण्यनु ॥ २ ॥

यतो वाचो मनसा संयोगमात्रं सम्पत्तिर्न तु लयः, अत एव वाचमनु सर्वेषामिन्द्रियाणां मनसि सम्पत्तिश्रुतिरुपपद्यते, "तस्मादुपशान्ततेजा अपुनर्भवमिन्द्रियैर्मनसि सम्पद्यमानै"रिति ॥

वागधिकरणं समाप्तम् ॥ १ ॥

---

१ युक्तमिति नास्ति प्र॰। २ तद्दर्शनादिति मु॰ द्वि॰ प॰।
३ अत्राद्दर्शितः सूत्रपाठः सर्वपुस्तकेषु।

अथ मनोऽधिकरणम् २ । **तन्मनः प्राण उत्तरात् ॥ ३ ॥**

'तत्' सर्वेन्द्रियसंयुक्तं 'मनः प्राणे' सम्पद्यते, प्राणेन संयुज्यते, न मनोवृत्तिमात्रम् । कुतः । 'उत्तरात्,' 'मनः प्राण' इति वाक्यात् । अधिकाऽऽशङ्का तु, "अन्नमयं हि सोम्य मन" इति वचनान्मनसोऽन्नप्रकृतिकत्वमवगम्यते । अन्नस्य च "ता अन्नमसृजन्त" इत्यम्मयत्वं सिद्धम् । आपोमयः प्राण इति चाप्प्रकृतित्वं प्राणस्यावगम्यते । अतो 'मनः प्राणे संपद्यते' इत्यत्र प्राणशब्देन प्राणप्रकृतिभूता अपो निर्दिश्य[1] तासु मनःसम्पत्तिप्रतिपादने परम्परया स्वकारणे लय इति सम्पत्तिवचनमुपपन्नं भवतीति । परिहारस्तु "अन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राण" इति मनःप्राणयोरन्नेनाद्भिश्चाप्यायनमुच्यते, न तत्प्रकृतित्वम् । आहङ्कारिकत्वान्मनसः, आकाशादि[2]विकारत्वाच्च प्राणस्य । प्राणशब्दे नापां लक्षणा च स्यादिति ॥

मनोऽधिकरणं समाप्तम् ॥ २ ॥

अथ अध्यक्षाधिकरणम् ३ । **सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॥ ४ ॥**

यथा 'वाङ्मनसि संपद्यते मनः प्राण' इति वचनानुरोधेन मनःप्राणयोरेव वाङ्मनसयोः संपत्तिः, तथा 'प्राणस्तेजसी'ति वचनात्तेजस्येव प्राणः सम्पद्यत इति प्राप्त उच्यते—

'सोऽध्यक्ष' इति । 'स' प्राणो 'ऽध्यक्षे' करणाधिपे जीवे संपद्यते । कुतः । 'तदुपगमादिभ्यः' । प्राणस्य जीवोपगमस्तावच्छ्रूयते—"एवमेवेममात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमायन्ती"ति । तथा जीवेन सह प्राणस्योत्क्रान्तिः श्रूयते—"तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामती"ति । प्रतिष्ठा च जीवेन सह श्रूयते "कस्मिन्नुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामी"[3]ति । एवं जीवेन संयुज्य तेन सह तेजःसम्पत्तिरिह 'प्राणस्तेजसी'त्युच्यते । यथा यमुनाया गङ्गया संयुज्य सागरगमनेऽपि यमुना सागरं गच्छतीति वचो न विरुध्यते, तद्वत् ॥

अध्यक्षाधिकरणं समाप्तम् ॥ ३ ॥

१ अपो निर्दिश्यन्ते—इति प० । २ आदिशब्दो नास्ति प० । ३ प्रतिष्ठित स्यामिति मु० ।

अथ भूताधिकरणम् ४ । **भूतेषु तच्छ्रुतेः ॥ ५ ॥**

प्राणस्तेजसीति जीवसंयुक्तस्य प्राणस्य तेजसि संपत्तिरुक्ता । सा सम्पत्तिः किं तेजोमात्र उत संहतेषु सर्वेषु भूतेष्विति विशये तेजोमात्रश्रवणात्तेजसीति प्राप्त उच्यते–

'भूतेष्वि'ति । 'भूतेषु' संपद्यत इति । कुतः । 'तच्छ्रुतेः,' 'पृथिवीमय आपोमयस्तेजोमय' इति जीवस्य सञ्चरतः सर्वभूतमयत्वश्रुतेः ।

ननु तेजःप्रभृतिष्वेकैकस्मिन् क्रमेण संपत्तावपि पृथिवीमय इत्यादिका श्रुतिरुपपद्यते, अत आह–

नैकस्मिन्दर्शयतो हि ॥ ६ ॥

'नैकस्मिन्', एकैकस्य कार्याक्षमत्वात् । दर्शयतो ह्यक्षमत्वं श्रुतिस्मृती–"अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति[1] तासां त्रिवृतं[2] त्रिवृतमेकैकां करवाणी"ति, नामरूपव्याकरणायेत्यस्याय त्रिवृत्करणमुपदर्श्यते ।

"नानावीर्याः पृथग्भूतास्ततस्ते संहतिं विना ।
नाशक्नुवन्प्रजाः स्रष्टुमसमागम्य कृत्स्नशः ॥
समेत्यान्योन्यसंयोगं परस्परसमाश्रयाः ।
महदाद्या विशेषान्ता ह्यण्डमुत्पादयन्ति ते"इति ।

अतः 'प्राणस्तेजसी'ति 'तेजः'–शब्देन भूतान्तरसंसृष्टमेव तेजोऽभिधीयते । अतो भूतेष्वेव सम्पत्तिः ॥

भूताधिकरणं समाप्तम् ॥ ४ ॥

अथाऽऽसृत्युपक्रमाधिकरणम् ५ । **समाना चासृत्युपक्रमादमृतत्वं चानुपोष्य ॥ ७ ॥**

इयमुत्क्रान्तिः किं विद्वदविदुषोः समानोताविदुष एवेति चिन्तायामविदुष एवेति प्राप्तम् । कुतः । विदुषोऽत्रैवामृतत्ववचनादुत्क्रान्त्यभावात् । विदुषो ह्य'त्रैवामृतत्वं'[3] श्राव्यते–

१ इतिशब्दो नास्ति सर्वपु० । २ त्रिवृच्छब्दो नास्ति प्र० ।
३ अमृतत्ववचनमिति मु० पु० ।

"यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः[1] ।
अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत" इति ।

एवं प्राप्तेऽभिधीयते–

'समाना चासृत्युपक्रमा'दिति । विदुषोऽप्यासृत्युपक्रमादुत्क्रान्तिः समाना, आसृत्युपक्रमात्–आगत्युपक्रमात्, नाडीप्रवेशात् प्रागित्यर्थः । विदुषोऽपि हि[2] नाडीविशेषेणोत्क्रम्य गतिः श्रूयते–

"शतं चैका च हृदयस्य नाड्य-
स्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका ।
तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति
विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ती' ति ।

एवं नाडीविशेषेण गतिश्रवणाद्विदुषोऽप्युत्क्रान्तिरवर्जनीया । सा च नाडीप्रवेशात् प्रागविशेषश्रवणात्समाना । नाडीप्रवेशदशायां च विशेषः श्रूयते–"तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुषो वा मूर्ध्नो वा अन्येभ्यो[3] वा शरीरदेशेभ्य" इति । 'शतं चैका च हृदयस्ये'त्यनया श्रुत्यैकार्थ्यात् मूर्ध्ना निष्क्रमणं विद्वद्विषयमितरदविद्वद्विषयम् । यदुक्तम्–विदुषोऽमृतत्वश्रवणात् इति, तत्रोच्यते, 'अमृतत्वं चानुपोष्ये'ति । 'च'–शब्दोऽवधारणे । अनुपोष्य शरीरेन्द्रियादिसम्बन्धमदग्ध्वैव यदमृतत्वमुत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशरूपं प्राप्यते, तदुच्यते "यदा सर्वे प्रमुच्यन्त" इत्यादिकया श्रुत्येत्यर्थः । 'अत्र ब्रह्म समश्नुत' इति चोपासनवेलायां यो ब्रह्मानुभवः, तद्विषयमित्यभिप्रायः ।

तदापीतेः संसारव्यपदेशात् ॥ ८ ॥

अनुपोष्य च तदमृतत्वमदग्धदेहसम्बन्धस्यैवेति विज्ञेयम् । कुतः । 'आ ऽपीतेः संसारव्यपदेशात्' । अपीतिरप्ययो ब्रह्मप्राप्तिः, सा चार्चिरादिना मार्गेण देशविशेषं गत्वेति वक्ष्यते । आ तदवस्थाप्राप्तेः संसारो

१ स्थिता इति श्रु० । २ हिशब्दो नास्ति प० ।
३ वा अन्येभ्य इति श्रु० पु० ।

देहसम्बन्धलक्षणो हि व्यपदिश्यते, "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये ऽथ संपत्स्य" इति,

"अश्व इव रोमाणि विधूय पापं
चन्द्र इव राहोर्मुखात् प्रमुच्य ।
धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा
ब्रह्मलोकमभिसंभवामी"ति च ।

सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः ॥ ९ ॥

इतश्च विदुषोऽपि बन्धो नात्र विदग्धः, यतः सूक्ष्मशरीरमनुवर्तते । कुत इदमवगम्यते । 'प्रमाणतस्तथोपलब्धेः,' उपलभ्यते हि देवयानेन पथा गच्छतो विदुष'स्तं प्रतिब्रूयात् सत्यं ब्रूया'दिति चन्द्रमसा संवादवचनेन शरीरसद्भावः । अतः सूक्ष्मशरीरमनुवर्तते, अतश्च बन्धो न दग्धः ।

नोपमर्देनातः ॥ १० ॥

अतो

"यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः[2] ।
अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत"इति-

वचनं न बन्धोपमर्देनामृतत्वं वदति ।

अस्यैव चोपपत्तेरूष्मा ॥ ११ ॥

अस्य सूक्ष्मशरीरस्य क्वचिद्विद्यमानत्वोपपत्तेर्विदुषः प्रक्रान्तमरणस्य मरणात्प्रागूष्मा स्थूलशरीरे क्वाचित्क उपलभ्यते । न च स्थूलस्यैव शरीरस्यायमूष्मा, अन्यत्रानुपलब्धेः । ततश्चोष्मणः क्वचिदुपलब्धेर्विदुषः सूक्ष्मशरीरस्योत्क्रान्तिनिबन्धनेति गम्यते । तस्माद्विदुषोऽप्याऽऽसृत्युपक्रमात्समानोत्क्रान्तिरिति सुष्ठूक्तम्[3] ।

पुनरपि विदुष उत्क्रान्तिर्न सम्भवतीत्याशङ्क्य परिह्रियते-

प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात्स्पष्टो ह्येकेषाम् ॥ १२ ॥

---

१ धर्मभिन्नस्फारीति प्र० । २ स्थिता इति मु० पु० । ३ सक्तमिति ख ।

यदुक्तम्—विदुषोऽप्युत्क्रान्तिः समानेति, तदेवाक्षिप्यते, विदुष उत्क्रान्तिप्रतिषेधात्। तथा हि, "स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्वव[1]क्रामती"त्युपक्रम्य "तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति—तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामती"त्यविदुष उत्क्रान्तिप्रकारमभिधाय, "अन्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुत" इति देहान्तरपरिग्रहं चाभिधाय

"प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किञ्चेह करोत्ययम्।
तस्माल्लोकात्पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मणे"—

इति तु[2] कामयमान" इत्यविदुद्विषयं परिसमाप्य, "अथाकामयमानो योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति इहैव समवनीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येती"ति विदुष उत्क्रान्तिः प्रतिषिध्यते। तथा, पूर्वस्मिन्नपि आर्तभागप्रश्नेऽपि विदुष उत्क्रान्तिप्रतिषेधो दृश्यते—"अप पुनर्मृत्युं जयती"ति विद्वांसं प्रस्तुत्य "याज्ञवल्क्येति[3] होवाच यत्रायं पुरुषो म्रियत उदस्मात्प्राणाः[4] क्रामन्त्याहो नेति" पृष्टे "नेति होवाच याज्ञवल्क्यो-ऽत्रैव समवनीयन्ते स उच्छ्वयत्याध्मायत्या[5]ध्मातो[6] मृतः शेत" इति। अतो विद्वानिहैवामृतत्वं प्राप्नोतीति चेत्—न[7] "शारीरात्" प्रत्यगात्मनः प्राणानामुत्क्रान्तिरत्र प्रतिषिध्यते, न शरीरात्। "न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ती"त्यत्र तच्छब्देन 'अथाकामयमान' इति प्रकृतः शारीर एव परामृश्यते, नाश्रुतं शरीरम्। तस्येति षष्ठ्या प्राणानां संबन्धित्वेन शारीरो निर्दिष्टः, न तूत्क्रान्त्यपादानत्वेन, उत्क्रान्त्यपादानन्तु शरीरमेवेति चेत्, न, अपादानापेक्षायामश्रुताच्छरीरात् संबन्धितया श्रुतस्यात्मन एव सन्निहितत्वेनापादानतयाऽपि ग्राह्यत्वात्। किं च, प्राणानां जीवसंबन्धितयैव प्रज्ञातानां तत्संबन्धकथने प्रयोजनाभावात् संबन्धमात्रवाचिन्याः षष्ठ्या अपादानमेव विवक्षितमिति निश्चीयते। यथा नटस्य प्रयो-

---

१ ०न्ववैति मु० पु० हि० च। २ इति नास्ति प०, इति तु—इति क्वचित्।
३ ०वल्क्य इत्येति ष० हि० च। ४ उदिति पुनरुक्त प० हि० घ।
५ स उच्छ्वयत्याध्मायत्या—इति प०।
६ उच्छ्वयत्याध्मातो—इति मु० पु०। ७ नेति नास्ति प०।

तीति । न चात्र विप्रतिपत्त्यम्, 'स्पष्टो ह्येकेषां' माध्यन्दिनानामाम्नाये शारीरो जीव एवापादानमिति, "योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्ती"ति । शारीरात्प्राणानामुत्क्रान्तिप्रसङ्गाभावात्तत्प्रतिषेधो नोपपद्यत इति चे,न्न, "तस्य तावदेव चिर"मिति विदुषः शरीरवियोगकाले ब्रह्मसम्पत्तिवचनेन प्राणानामपि तस्मिन् काले शारीराद् विदुषो वियोगः प्रसज्यते, ततश्च देवयानेन पथा ब्रह्मसंपत्तिर्नोपपद्यत इति 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति' देवयानेन पथा ब्रह्मप्राप्तेः प्राग् जीवाद्विदुषोऽपि प्राणा न विश्लिष्यन्ती'त्युच्यते । चार्तभागप्रश्नेऽपि यदा विद्वद्विषय,स्तदाऽयमेव परिहारः । स त्वविद्वद्विषयस्तत्र प्रश्नप्रतिवचनयोर्ब्रह्मविद्याप्रसङ्गादर्शनात्, तत्र हि[2] चहातिग्रहरूपेणेन्द्रियेन्द्रियार्थस्वभावो, ऽपामान्यत्वं, म्रियमाणस्य जीवस्य प्राणपरित्यागो, मृतस्य नामव्यपदेशकीर्त्यनुवृत्ति,स्तस्य च पुण्यपापानुगुणगतिप्राप्तिरित्येते[3]ऽर्थाः प्रश्नपूर्वकं प्रत्युक्ताः । तत्र चा'प पुनर्मृत्युं जयती'त्यपामन्यत्व[4]ज्ञानादविनश्य एव मृत्युजय उच्यते । अतो नात्र विदुषः प्रसङ्गः । अ'विदुषस्तु प्राणाऽनुत्क्रान्तिवचनं स्थूलदेहवत्प्राणा न मुञ्चन्त्यऽपि तु भूतसूक्ष्मवज्जीवं परिष्वज्य गच्छन्तीति प्रतिपादयतीति[5] निरवद्यम् ।

स्मर्यते च ॥ १३ ॥

स्मर्यते च विदुषोऽपि मूर्द्धन्यनाड्योत्क्रान्तिः-

"ऊर्द्धमेकः स्थितस्तेषां यो भित्त्वा सूर्यमण्डलम् ।
ब्रह्मलोकमतिक्रम्य तेन याति परां गति"मिति ॥

प्रासङ्ग्युपक्रमाधिकरणं समाप्तम् ॥ ५ ॥

अथ परसंपत्त्यधिकरणम् ६ । तानि परे तथा ह्याह ॥ १४ ॥

सकरणग्रामः सप्राणः करणाध्यक्षः प्रत्यगात्मोत्क्रान्तिवेलायां तेजःप्रभृतिभूतसूक्ष्मेषु,सम्पद्यत इत्युक्तम् । सैषा सम्पत्तिर्विदुषो न विद्यत

---

1 विप्रतिपत्त्यम्–इति प्र० । 2 हीति नास्ति प्र० । 3 प्रेत्यधिकमत्र प्र० । 4 च–इति नास्ति प्र० । 5 प्रतिपादयतीति–इति नास्ति प्र० ।

इत्याशङ्का परिहृता । तानि पुनर्जीवपरिष्वक्तानि भूतसूक्ष्माणि किं यथाकर्म यथाविद्यं च स्वकार्याय गच्छन्तु, उत परमात्मनि सम्पद्यन्त इति विषये मध्ये परमात्मसम्पत्तौ सुखदुःखोपभोगरूपकार्यादर्शनात्तदुपभोगानुगुण्येन यथाकर्म यथाविद्यं च गच्छन्तीति प्राप्त उच्यते—

'तानि परे' इति । तानि परस्मिन्नात्मनि सम्पद्यन्ते । कुतः ? 'तथा ह्याह' श्रुतिः "तेजः परस्यां देवताया"मिति, यथाह श्रुतिस्तदनुगुणं कार्यं कल्प्यमित्यर्थः । सुषुप्तिप्रलययोरिवैषा परमात्मसंपत्त्या सुखदुःखोपभोगायासविश्रमा[1]योत्क्रान्तिदशायामपि ॥

परसंपत्त्यधिकरणं समाप्तम् ॥ ६ ॥

अथाविभागाधिकरणम् ७ । **अविभागो वचनात् ॥ १५ ॥**

सेयं परमात्मनि सम्पत्तिः किं प्राकृतलयवत् कारणापत्तिरूपोत 'वाङ् मनसी'त्यादिवदविभागरूपेति जिज्ञासायाम्, परमात्मनः सर्वेषां योनिभूतत्वात्कारणापत्तिरूपेति प्राप्त उच्यते—

'अविभाग' इति, अपृथग्भावः, पृथग्व्यवहारानर्हसंसर्ग इत्यर्थः । कुतः ? 'वचनात्' "तेजः परस्यां देवताया"मित्यत्रापि 'वाङ् मनसि सम्पद्यत' इति वचनस्यानुषङ्गात् । तस्य च संसर्गविशेषमात्रवाचित्वात्तदनुषक्तस्याभिधानवैरूप्ये प्रमाणाभावादुत्क्रान्तिवेलायां कारणापत्तिप्रयोजनाभावात्, पुनस्तत्राव्यक्तादिसृष्ट्यवचनाच्च ॥

अविभागाधिकरणं समाप्तम् ॥ ७ ॥

अथ तदोकोऽधिकरणम् ८ । **तदोकोऽग्रज्वलनं[2] तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः शताधिकया ॥ १६ ॥**

एवं गत्युपक्रमावधि[3] विद्वदविदुषोः समानाकारोत्क्रान्तिप्रकार

१ ०विश्राम इति मु० पु० । २ ०ज्वलनमिति अ० । ३ ०वधि—इति मु० पु० ।

तत् । इदानीं विदुषो विशेष उच्यते । तत्रेदमाम्नायते—

"शतं चैका च हृदयस्य नाड्य-

स्तासां मूर्द्धानमभिनिःसृतैका ।

तयोर्द्ध्वमायन्नमृतत्वमेति

विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ती"ति ।

अनया नाड्या शताधिकया मूर्द्धन्यनाड्यैव विदुषो गमनमन्याभिरेव चाविदुषो गमनमित्ययं नियम उपपद्यते नेति संशयः । किं युक्तम् । नियमो नोपपद्यत इति । कुतः । नाडीनां भूयस्त्वादतिसूक्ष्मत्वाच्च दुर्विवेच'तया पुरुषेणोपादातुमशक्यत्वा'त्तयोर्द्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ती'ति याद्‌च्छिकीमुत्क्रान्तिमनुवदतीति युक्तमस्यैव प्राप्ते प्रचक्ष्महे—

'शताधिकये'ति । विद्वान् शताधिकया मूर्द्धन्यैव नाड्योत्क्रामति । न चास्या विदुषो दुर्विवेचत्वम्, विद्वान् हि परमपुरुषाराधनभूतात्यर्थप्रियविद्यासामर्थ्याद् विद्याङ्गभूततयाऽऽत्मनोऽत्यर्थप्रियगत्यनुस्मरणयोगाच्च प्रसन्नेन हार्द्देन[2] परमपुरुषेणानुगृहीतो भवति । ततश्च तदोकः, तस्य जीवस्य स्थानं हृदयमग्रज्वलनं भवति, यच्च ज्वलनं प्रकाशनं यस्य तदिदमग्रज्वलनम् । 'तत्प्रसादात्'—परमपुरुषप्रसादात्तस्मादपि सद्द्वारो' विद्वांस्तां नाडीं विजानातीति तथा विदुषो गतिरुपपद्यते ॥

तदोकोऽधिकरणं समाप्तम् ॥ ८ ॥

अथ रश्म्यनुसाराधिकरणम् ६ । रश्म्यनुसारी ॥ १७ ॥

विदुषो हृदयाच्छताधिकया मूर्द्धन्यनाड्या निर्गतस्यादित्यरश्मीननुसृत्यादित्यमण्डलगतिः श्रूयते—"अथ यत्रैतस्माच्छरीरादुत्क्रामत्यथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमत[4]" इति, तत्र रश्म्यनुसारेणैवेत्ययं गतिनियमः सम्भ

---

१ चकारो नास्ति ग ।
२ दुर्विवेचत्वादिति मु पु इह चार्थे च प ल्लिखेव ।
३ हार्दनेति हि ग ।   ४ ०माक्रमत इति मु पु ।

अस्ति नेति चिन्तायां निशि मृतस्य विदुषो रश्म्यनुसारासम्भवादनियमः वचनं तु पक्षप्राप्तविषयमिति प्राप्त उच्यते—

'रश्म्यनुसारी'ति। रश्म्यनुसार्येव विद्वानूर्ध्वं गच्छति। कुतः। "अथैतैरेव रश्मिभि"रित्यवधारणात्। पाक्षिकत्वे ह्येवकारोऽनर्थकः स्यात्। यदुक्तं हि–निशि मृतस्य रश्म्यसम्भवाद् रश्मीननुसृत्य गमनं नोपपद्यत इति, तन्न, निश्यपि सूर्यरश्म्यनुसारः सम्भवति। लक्ष्यते हि निश्यपि निदाघसमये ऊष्मोपलब्ध्या रश्मिसद्भावः, हेमन्तादौ तु हिमाभिभवाद्दुर्दिन इवोष्मानुपलम्भः। श्रूयते च नाडीरश्मीनां सर्वदाऽन्योन्यान्वयः, "तद्यथा महापथ आतत उभौ ग्रामौ गच्छतीमं चामुं चैवमेवैत आदित्यस्य रश्मय उभौ लोकौ गच्छन्तीमं चामुञ्चाऽमुष्मादादित्यात्प्रतायन्ते त आसु नाडीषु सृप्ता आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते तेऽमुष्मिन्नादित्ये सृप्ता" इति। तस्मान्निश्यपि रश्मिसम्भवान्निशि मृतानामपि विदुषां रश्म्यनुसारेणैव ब्रह्मप्राप्तिरस्त्येव ॥

रश्म्यनुसाराधिकरणं समाप्तम् ॥ ९ ॥

अथ निशाऽधिकरणम् १०।

निशि नेति चेन्न सम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वाद्दर्शयति च ॥ १८ ॥

इदमिदानीं चिन्त्यते– विदुषो निशि मृतस्य ब्रह्मप्राप्तिरस्ति नेति[2]। यद्यपि निशायां सूर्यरश्मिसम्भवाद्रश्म्यनुसारेण गतिर्नैशायामपि सम्भवति, तथाऽपि निशामरणस्य शास्त्रेषु गर्हितत्वात् परमपुरुषार्थलक्षणब्रह्मप्राप्तिर्निशामृतस्य न सम्भवति। शास्त्रेषु दिवामरणं प्रशस्तम्, विपरीतं निशामरणम्,

"दिवा च शुक्लपक्षश्च उत्तरायणमेव च।
मुमूर्षतां प्रशस्तानि विपरीतं तु गर्हितम्" इति।

दिवामरणनिशामरणयोः प्रशस्तत्वविपरीतत्वे चोत्तमाधमगतिहेतुत्वेन

१ चेऽप्युपेत–इति मु० पु०। २ न वेति–इति प०।

स्याताम् । यतो निशि मरणमधोगतिहेतुत्वान्न ब्रह्मप्राप्तिहेतुरिति चेत्, न, विदुषः[1] कर्म'सम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वात्' । एतदुक्तं भवति—अनारब्धकार्याणामधोगतिहेतुभूतानां कर्मणां विद्यासम्बन्धेनैव विनाशात्, उत्तरेषां चाश्लेषात्, प्रारब्धकार्यस्य च चरमदेहावधित्वाद्बन्धहेत्वभावाद्विदुषो निशि मृतस्यापि ब्रह्मप्राप्तिः सिद्धैवेति[2] । दर्शयति च श्रुतिः—"तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये ऽथ संपत्स्ये" इति । 'दिवा च शुक्लपक्षश्चे'त्यादिवचनमविद्वद्विषयम् ॥

निशाऽधिकरणं समाप्तम् ॥ १० ॥

अथ दक्षिणायनाधिकरणम् ११ ।

अतश्चायनेऽपि दक्षिणे ॥ १९ ॥

निशि मृतस्यापि[3] विदुषो ब्रह्मप्राप्तौ यो हेतुरुक्तस्तत एव हेतोर्दक्षिणेऽप्ययने मृतस्य ब्रह्मप्राप्तिः सिद्धा । अधिकाशङ्का तु—"अथ यो दक्षिणे प्रमीयते पितॄणामेव महिमानं गत्वा चन्द्रमसः सायुज्यं गच्छती"ति दक्षिणायने मृतस्य चन्द्रप्राप्तिश्रवणात्, चन्द्रमसं प्राप्तानां च तेषां "यदा[4] तत्पर्यवैत्यथैत[5]मेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते[6]" इति पुनरावृत्तिश्रवणात्, भीष्मादीनां च ब्रह्मविज्ञाननिष्ठानामुत्तरायणप्रतीक्षादर्शनात् दक्षिणायने मृतस्य ब्रह्मप्राप्तिर्न सम्भवतीति ।

परिहारस्तु—अविदुषां पितृयाणेन पथा चन्द्रमसं[7] प्राप्तानामेव पुनरावृत्तिर्विदुषस्तु चन्द्रं प्राप्तस्यापि "तस्माद्ब्रह्मणो महिमानमाप्नोती"[8]ति वाक्यशेषात्तस्य दक्षिणायनमृतस्य चन्द्रप्राप्तिर्ब्रह्म प्रतिपत्तेर्[9] विश्राम[10]हेतुमात्रमिति गम्यते । वाक्यशेषाभावेऽपि पूर्वोक्तादेव बन्धहेत्वभावाद्विदुषश्चन्द्रं प्राप्तस्यापि ब्रह्मप्राप्तिरनिवार्या । भीष्मादीनां योगप्रभावात्स्वच्छन्दमरणानां धर्मप्रवर्तनायोत्तरायणप्राशस्त्यप्रदर्शनार्थस्तथाविधाचारः ।

---

१ चेन्नाविदुष इति प्र० ।
२ इतिशब्दः मु० पु० नास्ति ।
३ अपिशब्दो नास्ति प्र० ।
४ यदेति नास्ति प्र० ।
५ ०थैतमिति प्र० ।
६ निवर्तन्त इति प्र० ।
७ चन्द्रमिति प्र० ।
८ ०मवाप्नोतीति प्र० शोधितम् ।
९ विदुष इत्यधिकं प्र० ।
१० विश्रामेति मु० पु० ।

ननु च विदुषो मुमूर्षोर्मति पुनरावृत्त्यपुनरावृत्तिहेतुत्वेन कालविशेषविधिर्दृश्यते—

"यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः ।
प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥
अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् ।
तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥
धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् ।
तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥
शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते ।
एकया यात्यनावृत्तिमन्यया ऽऽवर्तते पुन"रिति,

तत्राह—

योगिनः प्रति स्मर्यते स्मार्ते चैते ॥ २० ॥

नात्र मुमूर्षुन्प्रति मरणकालविशेषोपादानं स्मर्यते; अपि तु योगिनो योगनिष्ठान्प्रति स्मार्ते स्मृतिविषयभूते एते देवयानपितृयाणाख्ये गती स्मर्येते योगाङ्गतया[1] ऽनुदिनं स्मर्तुम् । तथा ह्युपसंहारः—

"नैते सृती पार्थ जानन् योगी मुह्यति कश्चन ।
तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुने"ति ।

'अग्निर्ज्योति' 'र्धूमो रात्रि'रिति च देवयानपितृयाणे प्रत्यभिज्ञायेते । उपक्रमे च 'यत्र काले त्वि'ति 'काल'-शब्दः कालाभिमानिदेवतातिवाहिकपरः[2], अग्न्यादेः कालत्वासम्भवात् । अत 'स्तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ती'ति-विहितदेवयानानुस्मृतिरत्र विद्यानिष्ठान्प्रति विधीयते, न मुमूर्षुन्प्रति मरणकालविशेषः ॥

दक्षिणायनाधिकरणं समाप्तम् ॥ ११ ॥

इति श्रीमद्भगवद्रामानुजाचार्यचरणकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये
फलाध्यायस्य चतुर्थस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

---

†† ५४६ पृष्ठगतैतच्चिह्नादारभ्य एतच्चिह्नं यावत् पाठः प. त्रुटितः ।
‡‡ एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः प. त्रुटितः । [1] स्मर्तुमित्यधिकं प. ।
[2] देवतातिवाहिकपर इति सर्वेषु ।

अथ चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अर्चिराद्यधिकरणम् १। **अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ॥ १ ॥**

विदुष उत्क्रान्तस्य नाडीविशेषेण हार्दानुग्रहाद् गत्युपक्रम उक्तः। तस्य गच्छतो मार्ग इदानीं निर्णीयते। तत्र श्रुतिषु मार्गप्रकारा बहुधा[1]ऽऽम्नायन्ते। छान्दोग्ये तावत्—"यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यत" इत्युपक्रम्य पञ्चाग्निविद्यामुपदिश्याम्नायते—"अथ यदु चैवास्मिञ्छव्यं कुर्वन्ति यदि[2] च नार्चिषमेवाभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान् षडुदङ्ङेति मासांस्तान्[3] मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एनान्[4] ब्रह्म गमयत्येष देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते नावर्तन्त"[5] इति। तथाऽष्टमे—"अथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमत" इति। कौषीतकिन[6]श्च देवयानमार्गमन्यथाऽधीयते—"स एतं देवयानं पन्थानमासाद्या[7]ग्निलोकमागच्छति स वायुलोकं स वरुणलोकं स आदित्यलोकं स इन्द्र[8]लोकं स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोक"मिति। तथा,[9] बृहदारण्यके—"य एवमेतद्विदुर्ये चामी[10] अरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासते तेऽर्चिरभि[11]संभवन्त्यर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान् षण्मासानुदङ्ङादित्य एति[12] मासेभ्यो देवलोकं देवलोकादादित्यमादित्याद्वैद्युतं तान् वैद्युतः पुरुषो ऽमानवः स एत्य ब्रह्मलोकान् गमयती"ति। तत्रैव पुनरन्यथा—"यदा वै पुरुषो ऽस्माल्लोकात्प्रैति स वायुमागच्छति तस्मै

---

१ चतुर्विधा इति प०। २ यदु-इति पुनर्मु० प० च०। ३ तत्-इति प०। ४ एतानिति प०। ५ नावर्तन्त इति सकृदेव प०। ६ कौषीतकिन इति प०। ७ अमापद्येति मु० प० च०। ८ चन्द्रमित्युपकल्पितं प०। ९ तथेति नास्ति प०। १० चेमेऽ-इति मु० प० च०। ११ अर्चिषमभीति मु० प० च०। १२ षडुदङ् मासादेतीति प०।

स तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य खम्तेन स ऊर्ध्वमाक्रमते स आदित्यमागच्छति तस्मै स[1] तत्र विजिहीते यथा डम्बरस्य[2] खम्तेन स ऊर्ध्वमाक्रमते स चन्द्रमसमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा दुन्दुभेः ख"मित्यादि । तत्र संशयः--किमर्चिरादिरेक एव मार्गः आभिः श्रुतिभिः प्रतिपाद्यत इति तेनैव ब्रह्म गच्छति विद्वान् उत तस्मादन्ये ऽन्यत्र मार्गा इति तेषां ऽन्येन वेत्यनियम इति । किं युक्तम् । अनियम इति । कुतः । अनेकरूपत्वात्तेराधेयाल्लयेवं मार्गो ऽभिधीयते--

'अर्चिरादिने'ति । अर्चिरादिरेक एव मार्गः सर्वत्र प्रतिपाद्यते, अतोऽर्चिरादिनैव गच्छति[3] । कुतः । 'तत्प्रथितेः,' तस्यैव सर्वत्र प्रथितेः । प्रथितिः--प्रसिद्धिः, तस्यैव सर्वत्र प्रत्यभिज्ञानादित्यर्थः । प्रत्यभिज्ञानात् एव मार्गः सर्वत्र न्यूनाधिकभावेन प्रतिपाद्यत इति विद्यागुणोपसंहारवदन्यत्रोक्तानामन्यत्रोपसंहारः क्रियते । छान्दोग्ये तावदुपकोसल[4]विद्यायां पञ्चाग्निविद्यायां चैकरूप एवाम्नायते, वाजसनेयके च पञ्चाग्निविद्यायां तथैवार्चिरादिरल्पान्तर आम्नायते, अतस्तत्रापि स एवेति प्रतीयते, अन्यत्रापि सर्वत्राग्न्यादित्यादयः प्रत्यभिज्ञायन्ते ॥

अर्चिराद्यधिकरणं समाप्तम् ॥ १ ॥

अथ वाय्वधिकरणम् २ । **वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम् ॥ २ ॥**

अर्चिरादिनैव गच्छन्ति विद्वांस इत्युक्तम् । तत्रार्चिरादिके मार्गे छन्दोगा मासादित्ययोरन्तराले संवत्सरमधीयते--"मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्य"मिति, वाजसनेयिनस्तु तयोरेवान्तराले देवलोकम्--"मासेभ्यो देवलोकं देवलोकादादित्य"मिति । उभयत्रापि मार्गस्यैकत्वादुभावुभयत्रोपसंहार्यौ । तत्र मासादूर्ध्वमभिहितयोः संवत्सरदेवलोकयोः

---

१ विजिहीर्षत इति मु. अ. अ पुनःपुनः । २ ऊर्ध्वमिति मु. अ. ख । ।
३ आदित्यमाक्रमते तस्मै स इति अ. । ४ आडम्बरस्येति मु. अ. ख
†† एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः अ. त्रुटितः ।
५ गच्छन्तीति मु. मु. ३७ । ६ ०कोपलेति अ. ।

पञ्चम्याऽभिहितस्य श्रौतक्रमस्य तुल्यत्वेऽप्य"र्चिषोऽहरह्न आपूर्य्यमाणपक्ष-मापूर्य्यमाणपक्षाद्यान् षडुदङ्ङेति मासांस्ता"नित्यधिककालानां न्यूनकालेभ्य उत्तरोत्तरत्वेन निवेशदर्शनात् संवत्सरस्यैव मासादनन्तरं श्रुतौ विपरिवृत्तेः संवत्सर एव मासादूर्ध्वं निवेशयितव्य इति, तत ऊर्ध्वं देवलोक इति निश्चीयते । अन्यत्र वाजसनेयिनः "यदा वै पुरुषोऽस्माल्लोकात्प्रैति स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य खन्तेन स ऊर्ध्वं आक्रमते स आदित्यमागच्छती"त्यादित्यात्पूर्वं वायुमधीयते । कौषीतकिनस्तु—"स एतं देवयानं पन्थानमासाद्याग्निलोकमागच्छति स वायुलोक[1]"मित्यग्निलोकशब्दनिर्दिष्टादर्चिषः परं वायुलोकमधीयते । तत्र कौषीतकिनां पाठक्रमेणार्चिषः परत्वेन प्राप्तस्य वायोर्वाजसनेयिना'न्तेन स ऊर्ध्वं आक्रमते स आदित्यमागच्छती'त्यूर्ध्वशब्दनिर्दिष्टश्रौतक्रमेण पाठक्रमाद्बलीयसा ऽऽदित्यात्पूर्वं प्रवेशो[2] निश्चीयते । अत आदित्यात्पूर्वं संवत्सरादूर्ध्वं देवलोको वायुश्च प्राप्तौ । तत्रेदं चिन्त्यते—किं देवलोको वायुश्चार्थान्तरभूतौ यथेष्टक्रमेण विद्वानभिगच्छेदुतानर्थान्तरत्वेन संवत्सरादूर्ध्वं देवलोकं सन्तं वायुमभिगच्छेदिति । किं युक्तम् । मिश्रार्थत्वम्, प्रसिद्धेः[3] । मिश्रार्थत्वे[4] चोर्ध्वशब्देन पञ्चम्या चोभयोः संवत्सरादित्यान्तराले श्रुतिक्रमेण प्राप्तत्वाद्विशेषाभावाच्च यथेष्टमिति प्राप्त उच्यते—

'वायुमब्दा'दिति । वायुं संवत्सरादूर्ध्वमभिगच्छेत् । कुतः । 'अविशेषविशेषाभ्या' वायोरेव निर्दिष्टत्वात् । देवलोकशब्दो ह्यविशेषेण सामान्येन देवानां लोक इत्यनेन रूपेण वायुमभिधत्ते 'स वायुमभिगच्छति तस्मै स तत्रे'ति वायुशब्दो विशेषेण वायुमभिधत्ते । अतो देवलोकवायुशब्दाभ्यामविशेषविशेषाभ्यां वायुरेवाभिधीयत इति संवत्सरादूर्ध्वं वायुमेवाभिगच्छेत । कौषीतकिनां वायुलोकशब्दश्चाग्निलोकशब्दवद् वायुश्चासौ लोकश्चेति व्युत्पत्त्या वायुमेवाभिधत्ते । वायुश्च देवा-

१ वायुमिति प्र० । २ पूर्वप्रदेश इति द्वि० ।
३ मिश्रार्थत्वप्रसिद्धेरिति प्र द्वि० । ४ मिश्रार्थत्वेनेति प्र ।

नामावासभूत[1] इत्यन्यत्र श्रूयते "योऽयं पवत एष देवानां गृहा"[2] इति।

वाय्वधिकरणं समाप्तम् ॥ २ ॥

अथ वरुणाधिकरणम् ३ । **तडितोऽधि वरुणः संबन्धात् ॥ ३ ॥**

कौषीतकिनां "स एतं देवयानं पन्थानमासाद्याग्निलोकमागच्छति स वायुलोकं स वरुणलोकं स आदित्यलोकं स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोक"मित्यत्राग्निलोकशब्दस्यार्चिःपर्यायत्वेन प्राथम्यमविगीतम्। वायोश्च संवत्सरादूर्ध्वं निवेश उक्तः। आदित्यस्याप्यत्र प्राप्तपाठक्रमबाधेन 'देवलोकादादित्यमादित्याच्चन्द्रमस'मिति वाजसनेयको[3]क्तश्रुतिक्रमाद्देवलोकशब्दाभिहिताद्वायोरुपरि निवेशः सिद्धः। इदानीं वरुणेन्द्रादिषु चिन्ता प्राप्ता[4]–किमेते वरुणादयो यथापाठं वायोरूर्ध्वं निवेशयितव्या आहोस्विद्विद्युतोऽधीति' विशये, अर्चिःप्रभृतिषु सर्वेष्व'ऽर्चिषोऽह'रिति श्रुतिक्रमोपरोधाद्विद्युतः परस्ताच्च 'तत्पुरुषो ऽमानवः स एनान् ब्रह्म गमयती'ति विद्यु[5]त्पुरुषस्य ब्रह्मगमयितृत्वश्रवणाच्च सर्वत्रावकाशाभावेनाप्राप्तौ चोपदेशावैयर्थ्यायावश्यं कस्यचिद्बाध्यत्वे पाठक्रमा[6]नुरोधेन वायोरनन्तरं वरुणो निवेशितव्यः, वाय्वादित्ययोः क्रमस्य बाधितत्वेनेन्द्रप्रजापती अपि तत्रैव निवेशयितव्याविति प्राप्त उच्यते–

'तडितोऽधिवरुण' इति। वरुणस्तावद् विद्युत उपरिष्टान्निवेशयितव्यः। कुतः। 'सम्बन्धात्,' मेघोदरवर्तित्वाद्विद्युतो हि वरुणेन सम्बन्धो लोकवेदयोः प्रसिद्धः। एतदुक्तं भवति–वरुणादीनामुपदेशावैयर्थ्याय क्वचिन्निवेशयितव्यत्वे सति पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयानिति विद्युतोऽधि वरुणो निवेशयितव्यः। ततश्चामानवस्य गमयितृत्वं व्यवधानसहमित्यवगम्यते। तस्य च[7] व्यवधानसंहत्वादिन्द्रादेश्चोपदिष्टस्यावश्यं

---

१ ०मावास इति प्र०।
२ पवत स एष देवानां गृह इति प्र०।
३ वाजसनेयिको–इति प्र०।
४ प्राप्तेति नास्ति प्र०।
५ विद्युतः–इति प्र०।
६ यावत्क्रमेति प्र०।
७ चकारोऽत्र मु० पु० नास्ति।

निवेशयितव्यस्य वरुणादुपरि उपदिष्टत्वादागन्तूना[1]मन्ते निवेशयितव्यत्वाच्च वरुणादुपरीन्द्रादिर्निवेशयितव्य इति ॥

।वरुणाधिकरणं समाप्तम् ॥ ३ ॥

आतिवाहिकाधिकरणम् ॥ । आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात् ॥ ४ ॥

इदमिदानीं चिन्त्यते—किमर्चिरादयो मार्गचिह्नभूता उत भोगभूमयः, अथ वा विदुषां ब्रह्म प्रेप्सतामतिवोढार[2] इति । किं तावद् युक्तम् । मार्गचिह्नभूता इति । कुतः । उपदेशस्य तथाविधत्वात् । लोके हि दृश्यते ग्रामा[3]न्नगरं वा गन्तुमिच्छतामेवंविधो दैशिकोपदेशः—इतो निष्क्रम्यामुं वृक्षममुकां नदीममुकं च ,पर्वतपार्श्वं[4] गत्वा ऽमुकं ग्रामं गच्छेति । अथ वा, भोगभूमय एताः स्युः, कालविशेषतया प्रसिद्धानामहरादीनां मार्गचिह्नत्वानुपपत्तेः । अन्यस्य[5] च मार्गचिह्नभूतस्यैतेषामनभिधायित्वात् । भोगभूमित्वं "इमेन उ एव[6] लोका यदहोरात्राण्यर्धमासा मासा ऋतवः संवत्सरा" इत्यहरादीनां लोकत्ववचनादुपपद्यते । अत एव कौषीतकिनोऽग्निलोकमागच्छती'त्यादिना 'लोक'—शब्दानुविधानेनार्चिरादीन् पठन्तीत्येवं प्राप्ते ब्रूमः—

'आतिवाहिका' इति । विदुषामतिवाहे परमपुरुषेण नियुक्ता आतिवाहिका देवताविशेषा एतेऽर्चिरादयः । कुतः । 'तल्लिङ्गात्'—अतिवहनलिङ्गात् । अतिवहनं हि गन्तॄणां गमयितृत्वम् । तच्च 'तत्पुरुषोऽमानवः स एनान्ब्रह्म गमयती'त्युपसंहारे श्रूयमाणं पूर्वेषामप्यविशेषश्रुतानां स एव संबन्ध इति गमयति । वदन्ति चार्चिरादयः शब्दा अर्चिराद्यात्मभूतानभिमानिदेवताविशेषान्, 'तं पृथिव्यब्रवी'दितिवत् ।

यद्येवम्,'तत पुरुषोऽमानवः स एनान् ब्रह्म गमयती'ति वैद्युतस्यैव

---

१ आगन्तूनामिति मु॰ पु॰ असत्यघटितपाठः ।
२ अतोऽयमोढार इति प्र॰ । ३ ग्रामादीनिति प्र॰ ।
४ ०ममुकां नदीममुकं च पर्वतं पार्श्वमिति प्र॰ ।
५ अस्येति प्र॰ । ६ ०त्वं च एत एवेति मु॰ पु॰ ।

पुरुषस्य ब्रह्म प्रति गमयितृत्वश्रुतेः विद्युतः[1] परेषां वरुणादीनां कथमातिवाहिकत्वेनान्वय इत्यत आह–

वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ॥ ५ ॥

ततो विद्युत उपरि वैद्युतेनाऽमानवेनैवातिवाहिकेन विदुषामा ब्रह्मप्राप्तेर्गमनम् । कुतः । 'तच्छ्रुतेः,' स एनान् ब्रह्म गमयतीति तस्यैव गमयितृत्वश्रुतेः । वरुणादयस्त्वऽनुग्राहका इति तेषामप्यतिवाहिकत्वेनान्वयो विद्यत एव ॥

आतिवाहिकाधिकरणं समाप्तम् ॥ ४ ॥

अथ कार्याधिकरणम् ५ । **कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॥ ६ ॥**

अर्चिरादिनैव गच्छति विद्वान्, अर्चिरादिरऽमानवान्तश्च गणं आतिवाहिको विद्वांसं ब्रह्म गमयतीत्युक्तम् । इदमिदानीं चिन्त्यते– किमयमर्चिरादिको गणः कार्यं हिरण्यगर्भमुपासीनानवयत्युत परब्रह्मोपासीनानेव, अथ परब्रह्मोपासीनान् प्रत्यगात्मानं ब्रह्मात्मकत्वेनोपासीनांश्चेति विषये[2] कार्यमुपासीनानेव गमयतीति बादरिराचार्यो मन्यते । कुतः । 'अस्य' हिरण्यगर्भमुपासीनस्यैव 'गत्युपपत्तेः' ।–न हि परिपूर्णं सर्वज्ञं सर्वगतं सर्वात्मभूतं परं ब्रह्मोपासीनस्य तत्प्राप्तये देशान्तरगतिरुपपद्यते, प्राप्तत्वादेव । नित्यप्राप्तपरब्रह्मविषयाऽविद्यानिवृत्तिमात्रमेव हि परविद्याकार्यम् । कार्ये तु हिरण्यगर्भरूपे ब्रह्मोपासीनस्य परिच्छिन्नदेशवर्तिप्राप्यप्राप्त्यै गमनमुपपद्यते । अतोऽर्चिरादिक आतिवाहिकगणस्तमेव नयति ।

विशेषितत्वाच्च ॥ ७ ॥

"पुरुषो ऽमानवः स एत्य ब्रह्मलोकान् गमयती"ति 'लोक'–शब्देन बहुवचनेन च लोकविशेषवर्तिनं हिरण्यगर्भमुपासीनमेवामानवो गमयतीति विशेष्यते । किं च, "प्रजापतेः सभा वेश्म प्रपद्ये" इति कार्यस्य हिरण्यगर्भस्य समीपगमनमर्चिरादिना गतोऽभिसन्धत्ते ।

---

१ वैद्युत –इति पा० । २ विषय इति पा० ।

नन्वेवं 'तत्पुरुषोऽमानवः स एनान् ब्रह्म गमयती'त्ययं निर्देशो नोपपद्यते । हिरण्यगर्भनयने[1] हि 'स एनान्ब्रह्माणं गमयती'ति निर्देष्टव्यं स्यात्, अत आह—

सामीप्यात्तु तद्व्यपदेशः ॥ ८ ॥

"यो ब्रह्माणं विदधाती"ति हिरण्यगर्भस्य प्रथमजत्वेन ब्रह्मसामीप्यात्तस्य 'ब्रह्म'-शब्देन व्यपदेश इति गत्यनुपपत्तिविशेषणादिभिर्हेतुभिर्निरचीयत इत्यर्थः ।

अथ स्यात्—अर्चिरादिना हिरण्यगर्भप्राप्ता"वेव देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते" "तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेती"त्यमृतत्वप्राप्त्यपुनरावृत्तिव्यपदेशो नोपपद्यते, हिरण्यगर्भस्य कार्य्यभूतस्य द्विपरार्द्धकालावसाने विनाशश्रवणात् "आ ब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुने"ति वचनाद्धिरण्यगर्भं प्राप्तस्य पुनरावृत्तेरवर्जनीयत्वादिति, तत्राह—

कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहाऽतः परमभिधानात् ॥ ९ ॥

कार्य्यस्य ब्रह्मलोकस्यात्यये तदध्यक्षेण हिरण्यगर्भेणाधिकारिकेणावसिताधिकारेण विदुषा सह स्वयमपि तत्राधिगत[2]विज्ञोऽतः कार्य्याद् ब्रह्मलोकात्परं ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्चिरादिना गतस्यामृतत्वप्राप्त्यपुनरावृत्त्यभिधानात् "ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृतात् परिमुच्यन्ति सर्वे" इति वचनाच्चावगम्यते ।

स्मृतेश्च ॥ १० ॥

स्मृतेश्चायमर्थोऽवगम्यते—

"ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसंचरे ।
परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पद"मिति ।

अतः कार्य्यमुपासीनमेवार्चिरादिको गणो नयतीति बादरिमतम् ।

अत्र जैमिनिः पक्षान्तरपरिग्रहेण[3] प्रत्यवतिष्ठते—

---

1 ०नयने इति क० । 2 ०ऽधिगततेति क० ।
3 ०परिग्रहेण क० ।

परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ॥ ११ ॥

'परं' ब्रह्मोपासीनमेवार्चिरादिर्नयतीति 'जैमिनि'राचार्यो मन्यते। कुतः । 'मुख्यत्वात्,' 'तत्पुरुषोऽमानवः स एनान् ब्रह्म गमयती'ति 'ब्रह्म'-शब्दस्य परस्मिन्नेव ब्रह्मणि मुख्यत्वात् । प्रमाणान्तरेण[1] कार्यत्वनिश्चये सत्येव हि लाक्षणिकत्वं युक्तम् । न च गमनानुपपत्तिः प्रमाणम् । परस्य ब्रह्मणः सर्वगतत्वेऽपि विदुषो विशिष्टदेशगतस्यैवाऽविद्यानिवृत्तिः शास्त्रात्[2] । यथा हि विद्योत्पत्ति[3]र्वर्णाश्रमधर्मशौचाचारदेशकालाद्यपेक्षा "तमेतं वेदानुवचनेने"त्यादिशास्त्रादवगम्यते, तथा निःशेषाविद्यानिवर्तनरूपविद्यानिष्पत्तिरपि विशिष्टदेशगतिसापेक्षेति गतिशास्त्रादवगम्यते। विदुष उत्क्रान्तिप्रतिषेधादि तु पूर्वमेव परिहृतम् । यत्तु'ब्रह्मलोका'निति 'लोक'-शब्दबहुवचनाभ्यां विशेषणात्कार्यभूतहिरण्यगर्भप्रतीतिरिति, तदयुक्तम्, निषादस्थपतिन्यायेन ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक इति कर्मधारयस्यैव युक्तत्वात् । अर्थस्य चै[4]कत्वे निश्चिते बहुवचनस्या'ऽदितिः पाशा'नितिवदुपपत्तेः । परस्य ब्रह्मणः परिपूर्णस्य सर्वगतस्य सत्यसङ्कल्पस्य स्वेच्छापरिकल्पिताः स्वासाधारणा अप्राकृताश्च लोका नात्यन्ताय न सन्ति,[5] श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणप्रामाण्यात् ।

दर्शनाच्च ॥ १२ ॥

दर्शयति च श्रुतिर्मूर्द्धन्यनाड्या निर्गत्य देवयानेन गतस्य परब्रह्मप्राप्तिम्—"एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत" इति ।

यदुक्तम् "प्रजापतेः सभां वेश्म प्रपद्ये" इत्यर्चिरादिना गतस्य कार्ये प्रत्यभिसंधिर्दृश्यत इति, तत्रोत्तरम्—

---

१ प्रमाणान्तरेऽन्तरेणेति प ।
२ ०निवृत्तिशास्त्रादिति मु० पु ।
३ ०त्पत्तेरिति प ।
४ चकारो नास्ति प० ।
५ इतिशब्दोऽधिक प ।

न च कार्य्ये प्रत्यभिसन्धिः ॥ १३ ॥

'न चायं 'प्रत्यभिसन्धिः' 'कार्य्ये' हिरण्यगर्भे, अपि तु परस्मिन्नेव ब्रह्मणि । वाक्यशेषे "यशोऽहं भवामि ब्राह्मणाना"मिति तस्याभिसन्धातुः सर्वाविद्याविमोकपूर्वकसर्वात्मभावाभिसंधानात्,

"अश्व इव रोमाणि विधूय पापं
चन्द्र इव राहोर्मुखात्प्रमुच्य ।
धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा
ब्रह्मलोकमभिसंभवामी"—

त्यभिसंभाव्यस्य ब्रह्मलोकस्याकृतत्व[1]श्रवणात् सर्व[2]बन्धविनिर्मोकस्य च साक्षाच्छ्रवणात् । अतः परमेव ब्रह्मोपासीनमर्चिरादिरातिवाहिको गणो नयतीति जैमिनेर्मतम् ॥

इदानीं बादरायणस्तु भगवान्स्वमतेन सिद्धान्तमाह—

अप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायण उभयथा च दोषात्तत्क्रतुश्च ॥ १४ ॥

'अप्रतीकालम्बनान्, प्रतीकालम्बनव्यतिरिक्ता'न्नयत्य'र्चिरादिरातिवाहिको गण इति भगवान्बादरायणो मन्यते[3] । एतदुक्तं भवति—कार्य्यमुपासीनान्नयतीति नायं पक्षः सम्भवति, परमेवोपासीनान्नयत्य[4]पि नियमो नास्ति, न च प्रतीकालम्बनानपि नयति[5] । अपि तु, ये परं ब्रह्मोपासते, ये चात्मानं प्रकृतिवियुक्तं ब्रह्मात्मकमुपासते, तानुभयविधान्नयति । ये तु ब्रह्मकार्य्यान्तर्भूतं नामादिकं वस्तु देवदत्तादिषु सिंहादिदृष्टिवद्ब्रह्मदृष्ट्या केवलं वा तत्तद्वस्तूपासते, न तान्नयति । अतः, परं ब्रह्मोपासीनानात्मानञ्च प्रकृतिवियुक्तं ब्रह्मात्मकमुपासीनान्नयतीति । कुतः । 'उभयथा च दोषात्,' कार्य्यमुपासीनान्नयतीति पक्षे "अस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य"त्यादिकाः श्रुतयः प्रकुप्येयुः; परमेव ब्रह्मोपासीनान्नितित च नियमे "तद्य इत्थं विदुर्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप

---

१ अकृतकत्वेति प्र० ।   २ सं—इत्यधिकं प्र० ।
३ मेन इति प्र० ।   ४ न्नयतीति नास्ति प्र० ।   ५ नयतीति—इति प्र० ।

इत्युपासते तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ती"ति पञ्चाग्निविदोऽप्य[1]र्चिरादिगणो नयतीति श्रुतिः प्रकुप्येत् । अत उभयस्मिन्नपि पक्षे दोषः स्यात्, तस्मादुभयविधान्नयति[2] । तदेतदाह 'तत्क्रतुश्चे'ति[3] । तत्क्रतुः, यथो[4]पासीनस्तथैव प्राप्नोतीत्यर्थः । "यथाक्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति" "तं यथायथोपासत"इति न्यायात् । पञ्चाग्निविदोऽप्यर्चिरादिना गतिश्रवणात्, अर्चिरादिना गतस्य ब्रह्मप्राप्त्यपुनरावृत्तिश्रवणाच्च । अत एव तत्क्रतुन्यायात् प्रकृतिविनिर्मुक्तब्रह्मात्मकात्मानुसन्धानं सिद्धम् । नामादिप्राणपर्यन्तप्रतीकालम्बनानां तूभयविधश्रुतिसिद्धोपासनाभावादविमिश्रोपासने तत्क्रतुन्यायाच्चार्चिरादिना गतिर्ब्रह्मप्राप्तिश्च न विद्यते ।

तमिमं विशेषं श्रुतिरेव दर्शयतीत्याह—

विशेषं च दर्शयति ॥ १५ ॥

"यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवती"त्यादिका श्रुतिर्नामादिप्राणपर्यन्त[5]प्रतीकमुपासीनानां गत्यनपेक्षं परिमितफलविशेषं[6] दर्शयति । तस्मादविमिश्रं केवलं वा विद्वांस्तु ब्रह्मबुद्ध्या तद्वियोगेन च य उपासते न तान्नयति, अपि तु परं ब्रह्मोपासीनानात्मानं च प्रकृतिवियुक्तं ब्रह्मात्मकं चोपासीनानातिवाहिको गणो नयतीति सिद्धम् ॥

कार्याधिकरणं समाप्तम् ॥ ५ ॥

इति श्रीमद्भगवद्रामानुजाचार्यचरणकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये फलाध्यायस्य चतुर्थस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

१ अपिशब्दो नास्ति मु॰ पु ।
२ इतिशब्दोऽधिको मु॰ पु॰ ।
३ इतिशब्दो नास्ति ग ।
४ तथैव पु॰ दृश्यते ।
५ प्राणपर्यन्तेति ग॰ नास्ति ।
६ शेषाधिकं मु॰ पु ।

अथ चतुर्थाध्याये चतुर्थः पादः ।

अथ संपद्याविर्भावाधिकरणम् १ ।

संपद्याविर्भावः स्वेन शब्दात् ॥ १ ॥

परं ब्रह्मोपासीनानामात्मानञ्च प्रकृतिवियुक्तं ब्रह्मात्मकमुपासीनानाऽमर्चिरादिना मार्गेणापुनरावृत्तिलक्षणा गतिरुक्ता । इदानीं मुक्तानामैश्वर्यप्रकारं चिन्तयितुमारभते । इदमाम्नायते—"एवमेवैष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत" इति । किमस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपन्नस्य देवादिरूपवत्साध्येन रूपेण सम्बन्धोऽनेन वाक्येन प्रतिपाद्यते उत स्वाभाविकस्य स्वरूपस्याविर्भाव इति संशये साध्येन रूपेण संबन्ध इति युक्तम् । अन्यथा ह्यपुरुषार्थावबोधित्वं मोक्षशास्त्रस्य स्यात्, स्वरूपस्य स्थितेऽपुरुषार्थत्वदर्शनात् । न हि सुषुप्तौ देहेन्द्रियव्यापारोपरतौ केवलस्यात्मस्वरूपस्य पुरुषार्थसम्बन्धो दृश्यते । न च दुःखनिवृत्तिमात्रं परं ज्योतिरुपसम्पन्नस्य पुरुषार्थः, येन स्वरूपाविर्भाव एव मोक्ष इत्युच्ये[1]त । "स एको ब्रह्मण आनन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य" "रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवती"त्यादिभ्यो मुक्तस्य सुखानन्त्यश्रवणात् । न चापरिच्छिन्नानन्द[2]रूपचैतन्यमेवास्य स्वरूपम्, तच्च संसारदशायामविद्यातिरोहितं परं ज्योतिरुपसम्पन्नस्याविर्भवतीति शक्यं वक्तुम्, ज्ञानस्वरूपस्य तिरोधानासम्भवात् । प्रकाशपर्यायस्य ज्ञानस्य तिरोधानं तद्विनाश एवेति हि पूर्वमेवोक्तम् । न च† प्रकाशमात्रस्यानन्दता सम्भवति, सुखस्वरूपता ह्यानन्दस्वरूपता, सुखस्वरूपत्वं चात्मनोऽनुकूलत्वम्† । प्रकाशमात्रात्मवादिनः कस्य प्रकाशोऽनुकूलवेदनीयो भवेदिति प्रकाशमात्रात्मवादिनः कथञ्चि-

---

१ ०त्युच्यते—इति प्र० । २ स्वेति अधिकं प्र० ।

† एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः प्र० त्रुटितः ।

दप्यानन्दस्वरूपता दुरुपपादा । स्वरूपापत्तिमात्रे च साध्ये स्वरूपस्य नित्यनिष्पन्नत्वादुपसम्पन्नस्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति वचनमनर्थकं स्यात् । अतोऽपूर्वेण साध्येन रूपेण संबध्यते । एवं चा'भिनिष्पद्यत' इति वचनं मुख्यार्थमेव भवति । स्वेन रूपेणेत्यप्यानन्दैकान्तेन स्वासाधारणेनाभिनिष्पद्यत इति सङ्गच्छत इत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते–

"सम्पद्याविर्भाव' इति । अयं प्रत्यगात्माऽर्चिरादिना परं ज्योतिरुपसम्पद्य यं दशाविशेषमापद्यते स स्वरूपाविर्भावरूपः, नापूर्वाकारोत्पत्तिरूपः । कुतः । 'स्वेन शब्दात्,'स्वेन रूपेणेति विशेषणोपादानादित्यर्थः । आगन्तुकदेह[1]परिग्रहे हि 'स्वेन रूपेणे'ति विशेषणमनर्थकं स्यात्, अविशेषणेऽपि तस्य स्वकीयरूपत्वसिद्धेः ।

यदुक्तं स्वरूपस्य नित्यप्राप्तत्वादुपसंपद्याभिनिष्पद्यत इति वचनमनर्थकमिति, तत्रोत्तरम्–

मुक्तः प्रतिज्ञानात् ॥ २ ॥

कर्मसम्बन्धतत्कृतदेहादिविनिर्मुक्तः[2] स्वाभाविकेन रूपेणावस्थितोऽत्र स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इत्युच्यते । अतो नित्यप्राप्तस्यापि स्वरूपस्य कर्मरूपाविद्यातिरोहितस्य तिरोधाननिवृत्तिरत्राभिनिष्पत्तिरुच्यते । कुतः । 'प्रतिज्ञानात्,'सा हि प्रतिपाद्यतया प्रतिज्ञाता । कुत इदमवगम्यते । 'य आत्मे'ति प्रकृतं प्रत्यगात्मानं जागरितावस्थात्रितयविनिर्मुक्तं प्रियाप्रियहेतुभूतकर्मारब्धशरीरविनिर्मुक्तं च प्रतिपादयितुम् "एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामी"ति पुनःपुनरुक्त्वा "एवमेवैष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत" इत्यभिधानात् । अतः कर्मणा संबद्धस्य परं ज्योतिरुपसम्पद्य बन्धनिर्मोक्षरूपा विनिर्मुक्तिः स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इत्युच्यते । स्वरूपाविर्भावेऽप्य'भिनिष्पत्ति'–शब्दो दृश्यते 'पुत्रपाऽयमर्थो निष्पद्यत' इत्यादिषु ।

१ आगन्तुकविशेषेति क्वचित् ।
२ ०मुक्तमिति निर्दिभक्तिकं प० ।

यच्चोक्तम्–आत्मस्वरूपस्य सुषुप्ताद्यपुरुषार्थत्वदर्शनात् स्वरूपाविर्भावे मोक्षशास्त्रस्यापुरुषार्थावबोधित्वं स्यादिति कृत्वा देशाद्यवस्थाधत्सुखसम्बन्धपदस्थान्तरप्राप्तिरभिनिर्वृत्तिरिति, तत्रोत्तरम्–

आत्मा प्रकरणात् ॥ ३ ॥

स्वरूपेणैवायमात्माऽपहतपाप्मत्वादिसत्यसङ्कल्पत्वपर्यन्तगुणक इति प्रकरणादवगम्यते "य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्प" इति हि प्रजापतिवाक्यप्रक्रमः । इदं च प्रकरणं प्रत्यगात्मविषयमित्यु'त्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्त्व'त्यत्र प्रतिपादितम् । अतोऽपहतपाप्मत्वादिस्वरूप एवायमात्मा संसारदशायां कर्मरूपयाऽविद्यया तिरोहितस्वरूपः परं ज्योतिरुपसंपद्याविर्भूतस्वरूपो भवति । अतः प्रत्यगात्मनोऽपहतपाप्मत्वादयः स्वाभाविका गुणाः परं ज्योतिरुपसम्पत्त्याविर्भवन्ति, नोत्पद्यन्ते । यथोक्तं भगवता शौनकेनापि–

"यथा न क्रियते ज्योत्स्ना मलप्रक्षालनान्मणेः ।
दोषप्रहाणान्न ज्ञानमात्मनः क्रियते तथा ॥
यथोदपानकरणात् क्रियते न जलाम्बरम्[१] ।
सदेव नीयते व्यक्तिमसतः सम्भवः कुतः ॥
तथा हेयगुणध्वंसादवबोधादयो गुणाः ।
प्रकाश्यन्ते[२] न जन्यन्ते नित्या एवात्मनो हि ते" इति ।

अतो[३] ज्ञानानन्दादिगुणानां कर्मणाऽऽत्मनि संकुचितानां परं ज्योतिरुपसंपद्य कर्मरूपबन्धक्षये विकासरूपाविर्भावो नानुपपन्न इति सूक्तं 'संपद्याविर्भाव' इति ॥

संपद्याविर्भावाधिकरणं समाप्तम् ॥ १ ॥

---

१ इति नास्ति पु॰ ।
२ जलाम्बरमिति मु॰ पु॰ । ३ प्रकाश्यन्त इत्येव प्रायः ।
४ अत इति नास्ति ब॰ ।

अथाविभागेन दृष्ट स्वाधिकरणम् २।

अविभागेन दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥

किमयं परं ज्योतिरुपसंपन्नः सर्वबन्धविनिर्मुक्तः प्रत्यगात्मा स्वात्मानं परमात्मनः पृथग्भूतमनुभवत्युत तत्प्रकारतया तदविभक्तमिति विशये "सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिता,"

"यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं
कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्म योनिम् ।
तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय
निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति" ॥
"इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।
सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च" ॥—

इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यो मुक्तस्य परेण साहित्यसाम्यसाधर्म्यावगमात् पृथग्भूतमनुभवतीति प्राप्त उच्यते—

'अविभागेने'ति । परस्माद् ब्रह्मणः स्वात्मानम'विभागेना'नुभवति मुक्तः । कुतः । 'दृष्टत्वात्', परं ब्रह्मोपसम्पद्य निवृत्ताविद्यातिरोधानस्य याथात्म्येन स्वात्मनो दृष्टत्वात् । स्वात्मनः स्वरूपं हि "तत्त्वमसि, ऽयमात्मा ब्रह्म" "ऐतदात्म्यमिदं सर्वं" "सर्वं खल्विदं ब्रह्मे"त्यादिसामानाधिकरण्यनिर्देशै"र्य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति स त आत्माऽन्तर्याम्यमृत." "अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनाना" "स त आत्मे"त्यादिभिश्च परमात्मात्मकं तच्छरीरतया तत्प्रकारभूतमिति प्रतिपादितम् 'अयस्थितेरिति काशकृत्स्न' इत्यत्र । अतो ऽविभागेनाहं ब्रह्मास्मीत्येवानुभवति । साम्यसाधर्म्यव्यपदेशो ब्रह्मप्रकारभूतस्यैव प्रत्यगात्मनः स्वरूप तत्सममिति देवादिप्राकृतरूपप्रहाणेन ब्रह्मसमानशुद्धिं प्रतिपादयति । सहश्रुतिस्त्वेवंभूतस्य प्रत्यगात्मनः प्रकारिणा ब्रह्मणा सह तद्गुणानुभवं प्रतिपादयतीति न कश्चिद्विरोधः । ब्रह्मप्रकारतया तदविभागोक्तेर्हि 'सद्भूत्वा-

१ सर्वमिति सकदेव प॰ ।

देव तच्छ्रुते'रित्यादि न विरुध्यते, 'अधिकं तु भेदनिर्देशात्' 'अधिकोपदेशा'दित्यादि च ॥

अविभागेन दृष्टत्वाधिकरणं समाप्तम् ॥ २ ॥

अथ ब्राह्माधिकरणम् ३ । ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः ॥५॥

प्रत्यगात्मनः परं ज्योतिरुपसंपद्य निवृत्ततिरोधानस्य स्वरूपाविर्भाव एवेत्युक्तम् । तत्र येन[१] स्वरूपेणायमात्माऽऽविर्भवति, तत्स्वरूपं श्रुतिवैविध्याद्विचार्यते—किमपहतपाप्मत्वादिकमेवास्य स्वरूपमिति तेन रूपेणायमाविर्भवत्युत विज्ञानमात्रमेवेति तेन रूपेण, अथोभयोरविरोध इत्युभयस्वरूपेणे[३]ति । किं तावत्प्राप्तम् । ब्राह्मेणेति जैमिनिराचार्यो मन्यते । ब्राह्मेणापहतपाप्मत्वादिनेत्यर्थः । अपहतपाप्मत्वादयो हि दहरवाक्ये ब्रह्मसम्बन्धितया श्रुताः । ब्राह्मेणेति कुतोऽवगम्यते । 'उपन्यासादिभ्यः,' उपन्यस्यन्ते हि ब्रह्मगुणा अपहतपाप्मत्वादयः प्रत्यगात्मनोऽपि प्रजापतिवाक्ये "य आत्माऽपहतपाप्मे"त्यादिना 'सत्यसङ्कल्प' इत्यन्तेन । 'आदि'-शब्देन सत्यसङ्कल्पत्वा[२]दिगुणायत्ता जक्षणादयो "जक्षत्क्रीडन् रममाण" इत्यादिवाक्यावगता व्यवहारा गृह्यन्ते । अत एभ्य उपन्यासादिभ्यः प्रत्यगात्मनो विज्ञानमात्रस्वरूपत्वं न सम्भवतीति जैमिनेर्मतम् ॥

चिति तन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः ॥ ६ ॥

चैतन्यमात्रमेवास्यात्मनः स्वरूपमिति तेन रूपेणाविर्भवतीत्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते[४] । कुतः । 'तदात्मकत्वा'त्तन्मात्रात्मकत्वादस्य प्रत्यगात्मनः, "स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एवैवं वा[६] अरेऽयमात्माऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवे"त्यवधारणाद्विज्ञानमात्रमेवास्य स्वरूपमित्यवगम्यते । अतोऽस्य गुणान्तराभावा-

---

। एतच्छ्रुत्यन्तर्गत पाठः ष• त्रुटित ।
१ यकारो नास्ति मु• पु ।   २ त्वेति नास्ति ष ।
३ अथेति मकारादि. पाठः ष• ।   ४ मेन इति ष ।
५ येशब्दो नास्ति ष• ।   ६ विज्ञानघन एवेत्यधिकं मु• पु• ।

द'ऽपहतपाप्मे'त्यादयः शब्दाः विकारसुखदुःखाविद्यात्मकधर्मव्यावृत्तिपरा इति चिति तन्मात्ररूपेणाविर्भाव इत्यौडुलोमेर्मतम् ॥

सम्प्रति भगवान्बादरायणः स्वमतेन सिद्धान्तमाह—

एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोधं बादरायणः ॥ ७ ॥

'एवमपि' विज्ञानमात्रस्वरूपत्वप्रतिपादने सत्यपि सत्यकामत्वादीनां पूर्वोक्तानां गुणाना'मविरोधं बादरायण' आचार्यो मन्यते । कुतः । 'उपन्यासात् पूर्वभावा'दौपनिषदा'द्य आत्माऽपहतपाप्मे'त्याद्युपन्यासात्प्रमाणात्पूर्वोक्तापहतपाप्मत्वसत्यसंकल्पत्वादीनामपि भावाद्विद्यमानत्वात्, तुल्यप्रमाणका[1]नामितरेतरबाधो न युज्यत इत्यर्थः । न च वस्तुविरोधादपहतपाप्मत्वादीनामविद्यापरि[2]कल्पितत्वं न्याय्यम्, विशेषाभावाद्विपरीतं कस्मान्न भवतीति न्यायात् । तुल्यबलत्वे ह्युभयस्यावधारणस्यान्यपरत्वमेव न्याय्यम् । एवमप्यविरोध इत्यभ्युपगम्य वदन् ज्ञानमात्रमेवास्य स्वरूपं नान्यत्किञ्चिदस्तीत्ययमर्थो 'विज्ञानघन एवे'त्यादिभिर्न प्रतिपाद्यत इति मन्यते । कस्तर्हि 'विज्ञानघन एवे'त्यवधारणस्यार्थः । कृत्स्नोऽप्यात्मा जडव्यावृत्तः स्वप्रकाशो, नान्यायत्तप्रकाशः स्वल्पोऽपि प्र[3]देशोऽस्तीत्ययमर्थो वाक्यादेव सुव्यक्तः, "स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एवैवं वा अरेऽयमात्माऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन'एवे"ति । न चैवं प्रत्यगात्मनो धर्मिस्वरूपस्य कृत्स्नस्य विज्ञानघनत्वेऽप्यपहतपाप्मत्वसत्यसङ्कल्पत्वादिधर्मसम्बन्धो वाक्यान्तरावगतो[4] विरुध्यते, यथा सैन्धवघनस्य कृत्स्नस्य रसघनत्वे रसनेन्द्रियावगते चक्षुराद्यवगताः रूपकाठिन्यादयो न विरुध्यन्ते । इदमत्र[5] वाक्यतात्पर्यम्— यथा रसवत्त्वाम्रफलादिषु त्वगादिप्रदेशभेदेन रसभेदे[6] सत्यपि सैन्धवघ-

---

१ कप्रत्ययो नास्ति । २ परीति नास्ति प० ।
३ प्रेति नास्ति प० । ४ ०न्तरानुगत इति प० ।
५ इदमन्येति प० । ६ ०प्रदेशभेदेन रसभेदेन रसभेदे–इति प० ।

तस्य सर्वत्रैकरसत्वम्, तथाऽऽत्मनोऽपि सर्वत्र विज्ञानस्वरूपत्वम्, स्वप्रकाशस्वरूपत्वमित्यर्थः ॥

ब्राह्माधिकरणं समाप्तम् ॥ ३ ॥

अथ संकल्पाधिकरणम् ४ । **सङ्कल्पादेव* तच्छ्रुतेः ॥ ८ ॥**

मुक्तः परं ब्रह्मोपसम्पद्य ज्ञानस्वरूपोऽपहतपाप्मत्वादिसत्यसङ्कल्पत्वपर्यन्तगुणक आविर्भवतीत्युक्तम् । तमधिकृत्य तस्य सत्य[1]सङ्कल्पत्वप्रयुक्ता व्यवहाराश्च श्रूयन्ते—"स तत्र पर्येति जक्षत्[2] क्रीडन् रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वे"ति । किमस्य ज्ञात्यादिप्राप्तिः प्रयत्नान्तरसापेक्षोत परमपुरुषस्येव[3] सङ्कल्पमात्रादेव भवतीति विशये लोके राजादीनां सत्यसङ्कल्पत्वेन व्यवह्रियमाणानां कार्यनिष्पादने प्रयत्नान्तरसापेक्षत्वदर्शनादस्यापि तत्सापेक्षेति प्राप्त उच्यते—

'सङ्कल्पादेवे'ति । कुतः । 'तच्छ्रुतेः', "स यदि पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ती"ति हि सङ्कल्पादेवास्य पित्रादीनां समुत्थानं श्रूयते । न च प्रयत्नान्तरसव्यपेक्षत्वाभिधायि श्रुत्यन्तरं दृश्यते, येनास्य सङ्कल्पादेवेत्यवधारणस्य 'विज्ञानघन एवे'तिवद् व्यवस्थापनं क्रियेत[4] ।

अत एव चानन्याधिपतिः ॥ ९ ॥

यतो, मुक्तः सत्यसङ्कल्पः, अत एवानन्याधिपतिश्च । अन्याधिपतित्वं हि विधिनिषेधयोग्यत्वम् । विधिनिषेधयोग्यत्वे हि प्रतिहतसङ्कल्पत्वं भवेत् । अतः सत्यसङ्कल्पत्वश्रुत्यैवानन्याधिपतित्वं च सिद्धम् । अत एव "स स्वराड् भवती"त्युच्यते ॥

संकल्पाधिकरणं समाप्तम् ॥ ४ ॥

---

* तुशब्दरहितश्च सूत्रपाठः सर्वेषु ।
१ सत्येति मु० पु० नास्ति ।
२ जक्षन्निति प्र० अत्र शोधितम्, सर्वे तु पाठादिकम् ।
३ ०स्येवेति प्र० । ४ क्रियते—इति प्राय. ।

अथाऽभावाधिकरणम् ५ । **अभावं बादरिराह ह्येवम् ॥ १० ॥**

किं मुक्तस्य देहेन्द्रियाणि न सन्त्युत सन्ति, अथ वा यथासङ्कल्पं सन्ति न सन्ति चेति विषये शरीरेन्द्रियाणामभावं बादरिराचार्यो मन्यते । कुतः । 'आह ह्येवम्', "न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत" इति शरीरसम्बन्धे सुख[1]दुःखस्यावर्जनीयत्वमभिधाय "स्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत" इति मुक्तस्याऽशरीरत्वं ह्याह श्रुतिः ॥

भावं जैमिनिर्विकल्पामननात् ॥ ११ ॥

मुक्तस्य शरीरेन्द्रियभाव[2] जैमिनिराचार्यो मन्यते । कुतः । 'विकल्पामननात्,' विविधः कल्पो विकल्प,[3] वैविध्यमित्यर्थः । "स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा भवति सप्तधे"त्यादिश्रुतेः । आत्मन एकस्याच्छेद्यस्यानेकधाभावासम्भवात्त्रिधाभावादयः शरीरनिबन्धना इत्यवगम्यते । अशरीरत्व[4]वचनं तु कर्मनिमित्तशरीराभावपरम् । तदेव हि शरीरं प्रियाप्रिय[5]हेतुः ॥

भगवांस्तु बादरायणः स्वमतेन सिद्धान्तमाह—

द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोऽतः ॥ १२ ॥

सङ्कल्पादेवेत्यत'ऽतः'—शब्देन परामृश्यते । अत एव सङ्कल्पादुभयविधं सशरीरमशरीरं च मुक्तं भगवान्बादरायणो मन्यते । एवं चोभयी श्रुति[6]रुपपद्यते । 'द्वादशाहवत्,' यथा[7] 'द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयुः' "द्वादशाहेन प्रजाकामं याजये" दित्युपैतियजतिचोदनाभ्यां सङ्कल्पभेदेन सत्त्रमहीनश्च भवति ।

---

१ सुखेति प्र० नास्ति ।
२ ०न्द्रियादिभावमिति प्र ।
३ विकल्प इति नास्ति प्र ।
४ त्वेति नास्ति प्र० ।
५ शरीरमिति प्र ।
६ रुभयविधश्रुतिरिति प्र ।
७ द्वादशाहेनेति प्र० ऽधिकम् ।

यदा शरीराद्युपकरणान्तरस्थम्, तदा तानि शरीराद्युपकरणानि स्वेनैव सृष्टानीति नास्ति नियम इत्याह—

तन्वभावे सन्ध्यवदुपपत्तेः ॥ १३ ॥

स्वेनैव सृष्टतनुप्रभृत्युपकरणाभावे परमपुरुषसृष्टैरुपकरणैर्भोगोपपत्तेः सत्यसङ्कल्पोऽपि स्वयं न सृजति । यथा स्वप्ने "अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते" इत्यारभ्य "अथ वेशन्तान् पुष्करिण्यः स्रवन्त्यः सृजते स हि कर्ते"ति

य एषु सुप्तेषु जागर्ति
कामंकामं पुरुषो निर्मिमाणः ।
तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते
तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चने"ति चेश्वरसृष्टै रथाद्युपकरणैर्जीवो भुङ्क्ते, तथा मुक्तोऽपि लीलावद्भिरीश्वरेण सृष्टैः पितृलोकादिभिर्लीलारसं भुङ्क्ते ॥

भावे जाग्रद्वत् ॥ १४ ॥

स्वसङ्कल्पादेव सृष्टतनुप्रभृतिपितृलोकाद्युपकरणभावे जाग्रत्पुरुषभोगवन्मुक्तो लीलारसं भुङ्क्ते । परमपुरुषोऽपि लीलार्थं दशरथवसुदेवपितृलोकादिकमात्मनः सृष्ट्वा तैर्मनुष्यधर्मलीला[1]रसं यथा भुङ्क्ते, तथा[2] मुक्तानामपि स्वलीलार्थे पितृलोकादिकं स्वयमेव सृजति कदाचित्, कदाचिच्च मुक्ताः सत्यसङ्कल्पत्वात् परमपुरुषलीलान्तर्गतस्वपितृलोकादिकं स्वयमेव सृजन्तीति सर्वमुपपन्नम् ॥

नन्वात्माऽणुपरिमाण इत्युक्तम्, कथमनेकशरीरेष्वेकस्याणोरात्माभिमानसम्भव इत्यत्राह[3]—

१ मनुष्यदेहलीलेति प. पु ।
२ यथा भुङ्क्ते तथेति प. पु ।
३ इत्यत्र चाहेति ग. पु ।

प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति ॥ १५ ॥

यथा प्रदीपस्यैकस्यैकस्मिन्देशे वर्तमानस्य स्वप्रभया देशान्तरावेश,स्तथाऽऽत्मनो ऽप्येकदेशस्थितस्यैव स्वप्रभारूपेण चैतन्येन सर्वशरीरावेशो नानुपपन्नः, यथा चैकस्मिन्नपि देहे हृदयाद्येकप्रदेशवर्तिनोऽपि चैतन्यव्याप्त्या सर्वस्मिन्देहे चात्माभिमानं, स्तद्वत् । इयान्विशेषः, अमुक्तस्य कर्मणा संकुचितज्ञानस्य देहान्तरेष्वात्माभिमानानुगुणा व्याप्तिर्न सम्भवति, मुक्तस्य स्वऽसङ्कुचितज्ञानस्य यथासङ्कल्पमात्माभिमानानुगुणा व्याप्तिरिदमित्थंग्रहणानुगुणा च नानुपपन्ना । तथा हि दर्शयति–

"बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च ।

भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते" इति ।

अमुक्तस्य कर्म नियामकम् मुक्तस्य तु स्वेच्छेति विशेषः ॥

ननु परं ब्रह्म प्राप्तस्याऽऽन्तरबाह्यज्ञानलोपं दर्शयति श्रुतिः "प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तर"मिति, तत्कथं मुक्तस्य सार्वज्ञ्यमुच्यते, तत्रोत्तरम्–

स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि ॥ १६ ॥

नेदं वचनं मुक्तविषयम्, अपि तु 'स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षम्' । स्वाप्ययः सुषुप्तिरित्युक्तम्,सम्पत्तिश्च मरणम् । "वाङ् मनसि सम्पद्यते" इत्यारभ्य "तेजः परस्यां देवताया"मिति वचनात्तयोश्चावस्थयोः प्राज्ञप्राप्तिःसबोधत्वं च विद्यते, अतस्तयोरन्यतरापेक्षमिदं वचनम् । सुषुप्तिमरणयोर्नि सबोधत्वम् मुक्तस्य च सर्वज्ञत्वमाविष्कृतं हि श्रुत्या "नाह खल्वयं भगव एवं सम्प्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवति नाहमत्र भोग्यं पश्यामी"ति सुषुप्तिवेलायां

१ प्रजस्यैव कस्मिन्देशे–इति क· मु पु ।
२ विद्यते इति पु पर्यंषि पाठ ।
३ न इ–इति प्र पु, नार्थमिति मु· द्वि म· पु च ।
४ प्रमय इति नास्ति पुस्तकेषु ।

निस्सम्बोधत्वमुक्त्वा तस्मिन्नेव वाक्ये मुक्तमधिकृत्य 'स वा एष दिव्येन चक्षुषा मनसैतान्कामान् पश्यन् रमते य एते ब्रह्मलोके" इति सर्वज्ञत्वमुच्यते, तथा "सर्वं ह पश्यः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वशः" इति च स्पष्टमेव सर्वज्ञत्वमुच्यते । तथा मरणे च निस्सम्बोधत्वम् "एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यती"त्युक्तम्, न पश्यतीत्यर्थः । अतः "प्राज्ञेनात्मने"ति वचनं स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षम् ॥

अभावाधिकरणं समाप्तम् ॥ ५ ॥

अथ जगद्व्यापारवर्जाधिकरणम् ६।

जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च ॥१८॥

किं मुक्तस्यैश्वर्यं जगत्सृष्ट्यादि परमपुरुषासाधारणं सर्वेश्वरत्वमपि, उत तद्रहितं केवलपरमपुरुषानुभवविषयमिति संशयः । किं युक्तम् । जगदीश्वरत्वमपीति । कुतः । "निरञ्जनः परमं साम्यमुपैती"ति परमपुरुषेण परमसाम्यावगतेः, सत्यसङ्कल्पत्वश्रुतेश्च । न हि परमसाम्यस्य सङ्कल्पत्वं सर्वेश्वरासाधारणजगद्व्यापाररूपजगन्नियमनेन विनोपपद्यते । अतः सत्यसङ्कल्पत्वपरमसाम्योपपत्तये समस्तजगन्नियमनरूपमपि मुक्तैश्वर्यमित्येवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे—

'जगद्व्यापारवर्ज'मिति । जगद्व्यापारो निखिलचेतनाचेतनस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिभेदनियमनम्, तद्वर्जं निरस्तनिखिलतिरोधानस्य निर्व्याजब्रह्मानुभवरूपं मुक्तस्यैश्वर्यम् । कुतः । 'प्रकरणात्' । निखिलजगन्नियमनं हि परं ब्रह्म प्रकृत्याम्नायते "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मे"ति । यद्येतन्निखिलजगन्नियमनं मुक्तानामपि साधारणं स्यात्, ततश्चेदं जगदीश्वरत्वरूपं ब्रह्मलक्षणं न सङ्गच्छते । असाधारणस्य हि लक्षणत्वम् । तथा "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजते"ति, "ब्रह्म वा इदमेकमेवाग्र आसीत्तदेकं सन्न व्यभवत्

तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत क्षत्रम् यान्येतानि देवत्राक्षत्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः पर्जन्यो यमो मृत्युरीशान" इति, "आत्मा वा इदमेकमेव तत्राग्र आसीत् नान्यत्किञ्चन मिषत् स ऐक्षत लोकान् सृजा इति स इमाँल्लोकानसृजते"ति, "एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानो नेमे द्यावापृथिवी न नक्षत्राणि नापो नाग्निर्न सोमो न सूर्यः स एकाकी न रमते तस्य ध्यानान्तस्थस्यैका कन्या दशेन्द्रियाणि"इत्यादिषु "यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरः"इत्यारभ्य"य आत्मनि तिष्ठ"न्नित्यादिषु च निखिलजगन्नियमनं परमपुरुषं प्रकृत्यैव श्रूयते। 'असन्निहितत्वाच्च,' न चैतेषु निखिलजगन्नियमनप्रसङ्गेषु मुक्तस्य संनिधानमस्ति, येन जगद्व्यापारस्तस्यापि स्यात्॥

प्रत्यक्षोपदेशान्नेति चेन्नाधिकारि-
कमण्डलस्थोक्तेः॥ १८॥

"स स्वराड् भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति स इमाँल्लोकान्कामान्नी कामरूप्यनुसञ्चर"न्निति प्रत्यक्षश्रुत्या मुक्तस्य जगद्व्यापार उपदिश्यते। अतो न जगद्व्यापारवर्जमिति चेत्, न, 'आधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः' आधिकारिकाः अधिकारेषु नियुक्ता हिरण्यगर्भादयः, मण्डलानि तेषां लोकाः, तत्स्था भोगा मुक्तस्याकर्मवश्यस्य भवन्तीत्ययमर्थः 'तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवती'त्यादिनोच्यते। अकर्मवशित्वज्ञानो मुक्तोधिकारि[1]लोकान् ब्रह्मविभूतिभूताननुभूय यथाकामं तृप्यतीत्यर्थः। तदेव विकारान्तर्वर्तिन आधिकारिकमण्डलस्थान्सर्वान् भोगान् ब्रह्मविभूतिभूताननुभवतीत्यनेन वाक्येनोच्यते, न जगद्व्यापारः।

यदि संसारिवन्मुक्तोऽपि विकारान्तर्वर्तिनो भोगान् भुङ्क्ते, तर्हि बद्धस्येव मुक्तस्यापि अन्तवदेव भोग्यजातमल्पं च स्या,त्तत्राह—

विकारावर्ति च तथा हि स्थितिमाह॥ १९॥

विकारे जन्मादिके न वर्तत इति विकारावर्ति, निर्धूतनिखिल-

---

१ मुक्तोऽधिकारीति मु० पाठः।

विकारं निखिलहेयप्रत्यनीककल्याणैकतानं निरतिशयानन्दं परं ब्रह्म सविभूतिकं सकलकल्याणगुणमनुभवति मुक्तः, तद्विभूत्यन्तर्गतत्वेन विकारवर्तिनां लोकानामपि मुक्तभोग्यत्वम् । 'तथा हि' परस्मिन् ब्रह्मणि निर्विकारेऽनवधिकातिशयानन्दे मुक्तस्यानुभवितृत्वेन 'स्थितिमाह' श्रुतिः "यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्ये ऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते अथ सोऽभयं गतो भवति" "रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवती"त्यादिका । तद्विभूतिभूतं जगत्तचैव वर्तते "तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चने"ति श्रुतेः । अतः सविभूतिकं ब्रह्मानुभवन् विकारान्तर्वर्तिनश्चाधिकारिकमण्डलस्यानपि भोगान् भुङ्क्त इति "सर्वेषु लोकेषु कामचार" इत्यादिनोच्यते, न मुक्तस्य जगद्व्यापारः ॥

दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ॥ २० ॥

अस्य प्रत्यगात्मनो मुक्तस्य नियाम्यभूतस्य नियन्तृभूतपरमपुरुषासाधारणं जगद्व्यापाररूपं नियमनं न सम्भवतीत्युक्तम् । निखिलजगन्नियमनरूपो व्यापारः परमपुरुषासाधारण इति 'दर्शयतः' श्रुतिस्मृती—

"भीषाऽस्माद्वातः पवते
भीषोदेति सूर्यः ।
भीषाऽस्मादग्निश्चेन्द्रश्च
मृत्युर्धावति पञ्चम" इति

"एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत इत्यादिः, तथा "एष सर्वेश्वरः एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसम्भेदाये"ति च श्रुतिः । स्मृतिरपि—

"मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् ।
हेतुनानेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते ॥

"विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जग"दिति च । तथा मुक्तस्य सत्यसङ्कल्पत्वादिपूर्वकस्याप्यानन्दस्य परमपुरुष एव हेतुरिति श्रुतिस्मृती दर्शयतः—"एष ह्येवानन्दयाति"

"मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।
स गुणान्समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥
ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च ।
शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य चे"ति ।

यद्यप्यपहतपाप्मत्वादिः सत्यसङ्कल्पत्वपर्यन्तो गुणगणः प्रत्यगात्मनः स्वाभाविक एवाविर्भूतः, तथाऽपि तस्य तथाविधत्वमेव परमपुरुषायत्तम्, तस्य नित्य¹स्थितिश्च तदायत्ता, परमपुरुषस्यैतन्नित्यतया नित्येष्टत्वान्नित्यतया वर्तत इति न कश्चिद्विरोधः । एवमेव परमपुरुषभोगोपकरणस्य लीलोपकरणस्य च नित्यतया शास्त्रावगतस्य परमपुरुषस्य नित्येष्टत्वादेव तथाऽवस्थानमस्तीति शास्त्रादवगम्यते । अतो मुक्तस्य सत्यसङ्कल्पत्वं परमपुरुषसाम्यञ्च जगद्व्यापारवर्ज्जम् ॥

भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च ॥ २१ ॥

ब्रह्मयाथात्म्यानुभवरूपभोगमात्रेण मुक्तस्य ब्रह्मसाम्यप्रतिपादनाच्च लिङ्गात् जगद्व्यापारवर्ज्जमित्यवगम्यते 'सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिते'ति । अतो मुक्तस्य परमपुरुषसाम्यं सत्यसङ्कल्पत्वञ्च परमपुरुषासाधारणनिखिलजगन्नियमनश्रुत्यानुगुण्येन वर्णनीयमिति जगद्व्यापारवर्ज्जमेव मुक्तैश्वर्यम् ।

यदि परमपुरुषायत्तमेव मुक्तस्यैश्वर्यम्, तर्हि तस्य स्वतन्त्रत्वेन तत्सङ्कल्पान्मुक्तस्य पुनरावृत्तिसम्भवमाशङ्क्यत्राह—

अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ॥ २२ ॥

यथा निखिलहेयप्रत्यनीककल्याणैकतानो जगज्जन्मादिकारणं समस्तवस्तुविलक्षणः सर्वज्ञः सत्यसङ्कल्पः आश्रितवात्सल्यैकजलधिः परम

१ नित्येति नास्ति द्वि पु ।

कारुणिको निरस्तसमस्ताभ्यधिकसम्भावनः परब्रह्माभिधानः परमपुरुषोऽस्तीति शास्त्रादवगम्यते, एवमहरहरनुष्ठीयमानवर्णाश्रमधर्मानुगृहीततदुपासनरूपतत्समाराधनप्रीतः उपासीनाननादिकालप्रवृत्तानन्तदुस्तरकर्मसञ्चयरूपाविद्यां विनिवर्त्य स्वयाथात्म्यानुभवरूपानवधिकातिशयानन्दं प्रापय्य पुनर्नावर्तयतीत्यपि शास्त्रादेवावगम्यते । शास्त्रं च "स खल्वेवं वर्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते न च पुनरावर्तते" इत्यादिकः । तथा च भगवता स्वयमेवोक्तम्—

"मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ।
नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥
आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ।
मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते" इति ।

न चोच्छिन्नकर्मबन्धस्यासङ्कुचितज्ञानस्य परब्रह्मैकानुभवस्वभावस्य[1] तदेकविषयानवधिकातिशयानन्दं ब्रह्मानुभवतोऽन्यापेक्षा, तदर्थारम्भासम्भवात्[2] पुनरावृत्तिशङ्का । न च परमपुरुषः सत्यसङ्कल्पोऽत्यर्थप्रियं ज्ञानिनं लब्ध्वा कदाचिदावर्तयिष्यति, स एवमाह—

"प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ।
उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ॥
आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ।
बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते ।
वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः" इति ।

---

१ ०कानुभवैकस्वभावस्येति मु, ०कानुभवस्यैकस्वभावस्येति द्वि० पु० ।
२ तदर्थान्तरारम्भासम्भवादिति मु० प्र० पु० च पाठः ।

सूत्राभ्यासः शास्त्रपरिसमाप्तिं द्योतयतीति सर्वं समञ्जसम् ॥

जगद्व्यापारवर्जाधिकरणं समाप्तम् ॥ ६ ॥

इति श्रीमद्भगवद्रामानुजमुनिप्रणीते शारीरकमीमांसाभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ॥ ४ ॥

समाप्तश्च फलाध्यायश्चतुर्थः ।
शास्त्रं च परिसमाप्तम् ॥

"तस्मै रामानुजार्याय नमः परमयोगिने ।
यः श्रुतिस्मृतिसूत्राणामन्तर्ज्वरमशीशमत् ॥"

॥ हरिः ॐ तत्सत् हरिः ॐ तत्सत् हरिः ॐ तत्सत् ॥

